TÁRSADALOM KUTATÁS

1985

1

KÖNYVTÁR LELTÁRBA VETTE
3272 SZÁM ALATT
90. XI. 7.

MTA
Pszichológiai
Intézete
KÖNYVTÁRA

1985 ÁPR 9

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 160–160/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1363 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185–881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116–269) és minden nagyobb árusítóhelyen.
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese

SZABÓ Kálmán, akadémikus, az MKKE tanszékvezető egyetemi tanára

KOTZ László, az OT főtanácsosa

ZALA Júlia, a Magyar Kereskedelmi Kamara közgazdasági szaktanácsadója

ÁBEL István, a PM Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa

HEGEDÜS István, az állam- és jogtudományok kandidátusa, az MNME Civilisztikai Tanszékének docense

HERÉDI István, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MKKE Szociológiai Tanszékének docense

ZONGOR Gábor, a Veszprém megyei Tanács munkatársa

TRÁSER László, a SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézetének adjunktusa

MERTH László, a Bibliofilia Rendszerszervező és Információs Szolgálat GMK szociológus munkatársa

TAGÁNYI Zoltán, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

MARTON Ádám, a közgazdasági tudományok kandidátusa, a KSH osztályvezetője

SZENTIRMAI László, a JATE Központi Könyvtárának önálló tudományos osztályvezetője

FÜLÖP Mihály, a Magyar Külügyi Intézet tudományos munkatársa

ZENTAI Violetta, az MTA Regionális Kutatások Központja Regionális Osztályának tudományos segédmunkatársa

GÁTHY Vera, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Kulcsár Kálmán	A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben
23	Szabó Kálmán	A vagyonérdekeltség és megteremtésének lehetőségei az állami tulajdon körében
33	Kotz László	A társtulajdonos kollektíva
48	Zala Júlia	Gondolatok a társadalmi tulajdonhoz való viszonyról
54	Ábel István	A vagyont felemésztő érdekeltség
61	Hegedüs István	A szervezeti és vezetési rendszer jogi kérdései a vagyonérdekeltségű állami vállalatban
70	Herédi István	A szocialista önigazgató vállalat és a vagyonérdekeltségű szocialista állami vállalat koncepciójának hasonlósága és különbsége
		Vita
85	Zongor Gábor	A tanácsrendelet mint sajátos jogforrás
		Műhely
90	Tráser László	Közgondolkodás és társadalmi környezet mindennapjainkban
		Konferencia
98	Merth László	Munka, gazdaság és társadalom a mai Magyarországon
102	Tagányi Zoltán	Problems and Possibilities of Regional Decentralization
		Tájékozódás
105	Marton Ádám	Új lakossági adatfelvételi rendszer a KSH-ban
		Könyvszemle
117	Szentirmai László	Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban; Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon
119	Fülöp Mihály	Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai
121	Zentai Violetta	H. Andersson: Urban Structural Dynamics in the City of Turku, Finland
123	Gáthy Vera	J. Harriss: Capitalism and Peasant Farming

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. október
Terjedelem: 10,85 (A/5) ív

8415172 MTA Sokszorosító, Budapest. — F. v.: dr. Héczey Lászlóné

KULCSÁR KÁLMÁN

A MODERNIZÁCIÓ PROBLÉMÁJA A MAGYAR TÁRSADALOMFEJLŐDÉSBEN*

I.

A magyar társadalom fejlődésének történeti sajátosságai – amint a kelet-középeurópai társadalmaké általánosan, ha az egyes társadalmak esetében nem is mindig azonos vagy azonos mértékben jelentkező tényezőkkel – vezettek oda, hogy napjainkra a modernizáció lényeges társadalmi probléma maradt. Ezek a sajátosságok éppen úgy jeleznek sikereket a korszerűsödésre való törekvésben, mint tévutakat, a társadalom felé érkező kihívásokra adott adekvát és kevéssé adekvát vagy egyenesen elhibázott válaszokat is. Tény azonban, hogy bármilyen előjellel illessük is *utólag* a korábbi, tudatosan elgondolt, bár általában a feltételek által többnyire nem egészen az elgondoltnak megfelelően alakított, így nem is úgy megvalósuló válaszokat, ezek és következményeik mindenképpen új elemeket helyeztek a régi kontextusba, s a továbbiakban már együttesen alkottak minden cselekvés számára strukturális jelentőségű feltételrendszert.

Gyakorta vádolják a szociológusokat, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanak a strukturális összefüggéseknek, a belőlük adódó kényszereknek, mondván, hogy ezek végül is áttörhetők, túlságos tiszteletük ellenben visszafogja az emberi cselekvést. „S az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti", jutnak eszünkbe ezek a shakespeare-i sorok, az ilyen vádak hallatán. Holott – ahogyan *Merton* megfogalmazta „Ha nem ismerjük fel a kölcsönös függőség és a vele járó strukturális kényszerek fontosságát, akkor áldozatul esünk az utópikus gondolkodásnak, amely hallgatólagosan feltételezi, hogy a társadalmi rendszer bizonyos elemei kiküszöbölhetők akkor is, ha a rendszer többi része változatlan marad."[1]

A magyar társadalomfejlődés több mint egy évezrede Európa periferiális régiójában eléggé igazolja a strukturális kényszerek hatását mind a megkésettség és másság áthidalására, meghaladására irányuló szakadatlan törekvésekben, mind pedig ezek további sorsában. Sokszor beszélünk történelmünk elmulasztott lehetőségeiről – többnyire meg is találjuk és el is marasztaljuk a „mulasztásért" felelős személyeket vagy embercsoportokat – hajlamosak vagyunk azonban megfeledkezni arról, hogy a „mulasztás" is történetileg kondicionált, s az emberek, embercsoportok is adott feltételrendszert je-

*A Magyar Szociológiai Társaság 1984. szeptember 20–21-én Egerben rendezett vándorgyűlésén megtartott előadás.

lentő szituációban cselekszenek. S ha el is fogadnánk a neves angol történetfilozófus *R. C. Collingwood* felfogását a történeti kényszerről, amely szerint ez nem a szituáció kényszere, hanem sokkal inkább a szituáció által formált ember elhatározása,[2] akkor sem jutunk el a „szabad elhatározás" történeti lehetőségéig. Legfeljebb megismételhetjük *Marx* már ismert megállapítását arról, hogy „az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják".[3]

Mindez úgy hangzik, mintha semmis lenne az emberi erőfeszítés, mintha nem volna lehetséges a strukturális kényszerektől — a történetileg kialakult feltételrendszerből — való kitörés a modernizáció folyamatában sem. Nyilvánvalóan nem ez a helyzet. A szituáció-formálta emberi magatartásban is van döntési elem (csak nem oly mértékű, ahogyan esetleg gondoljuk), s bizonyos — ismét azonban történetileg meghatározott — lehetőség esetenkint kínálkozik a strukturális kényszerek áttörésére is. Példa erre a skandináv országok modernizációjának felgyorsulása századunk első évtizedeiben, a periferikus helyzetből a centrumba való áttörése — bár kétségtelenül igen kedvező külső és belső feltételek között.[4]

Kérdés, a magyar társadalom fejlődése — összefüggésben a globális fejlődéssel — kínált-e ilyen áttörésre lehetőséget? Jóllehet a modernizáció folyamata — ha lassan és strukturálisan akadályozva is — mégis előrehaladt a második világháború befejeződő időszakáig, sőt a 19. század utolsó harmadától bizonyos nekilendülés is mutatkozott[5] *a strukturális kényszerek teljes áttörésére nem alakult ki lehetőség.* A *rostowi* értelemben vett take-off — ezt fejezhetjük ki a magyar nekilendülés szóval — mindenekelőtt az előfeltételek olyan masszív együttesét igényli, amely egyaránt eljut a „gazdasági szervezet" szívéig és az értékek hatékony skálájáig.[6] A modernizáció magyarországi nekilendülése azonban egyrészt nem kis mértékben külső behatásra következett be (s ebben politikai és gazdasági tényezők egyaránt közreműködtek), másrészt jelentős külső eszközök felhasználásával. A nekilendülést nem előzte meg az értékek és a szervezetek szükséges átalakulása, sőt ez még a nekilendülést követő időszakban sem vált teljessé. Továbbá: *Rostow* szerint a nekilendülést a növekedést fenntartó és „önmozgató" fejlődésnek kell követnie a teljesen sikeres modernizáció esetében. A nekilendülést követő időszakban azonban a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete, az ezt reprezentáló uralkodó politika *a modernizáció folyamatát hatékonyan fogta vissza, illetőleg a tradicionális struktúrához szelídítette.* A korábban kialakult feltételrendszert, amelynek legfontosabb összetevője a prolongált feudalizmus gazdaságban, osztály- és rétegszerkezetben, politikai rendszerben, értékekben és életmódban egyaránt megnyilvánuló utóélete volt, a nekilendülés sem rázta meg úgy, hogy életképtelenné váljon. A globális és európai gazdasági és politikai viszonyok alakulása sem kérdőjelezte meg ezt a lelassult és felemás modernizációt tulajdonképpen a második világháború befejező időszakáig elég hatékonyan ahhoz, hogy a modernizáció visszafogásában elsősorban közrehatató földbirtokstruktúrát és a ráépülő politikai rendszert felbontotta volna. Így a modernizáció felemás kezelése a politikai rendszer részéről (és a politikai rendszernek régiónkban történetileg nagy súlya, mondhatnánk túlsúlya van)[7] belső külső tényezők ál-

tal egyaránt kevéssé „háborítva" maradhatott meg gyakorlatként. Az első nekilendülés tehát kialakított ugyan a magyar gazdaság nem is elhanyagolható mértékű szerkezeti átalakulását termelési növekedését, ám a lelassulás, a stagnálás, a társadalmi viszonyok felemás modernizációja újabb nekilendülést tett szükségessé.

Régiónk társadalmainak – köztük a magyar társadalomnak – fejlődésében a *külső erők és a külső minták* mindig jelentős szerepet játszottak a társadalmi változások előidézésében és alakulásában. A strukturális kényszerek legfontosabbikát, a társadalom osztály- és rétegszerkezetét, a ráépülő politikai rendszerrel együtt azonban valójában csak a második világháború befejező időszakában törték szét a szovjet fegyveres erők és – a korábbi politika hatalmi intézmények eltűnésével is lehetővé vált – 1945 tavaszán elindult földbirtokreform. Az ebben az időben jelentősen megváltozott osztály- és rétegszerkezet, amelynek változásait a földbirtokreformon túlmenően (illetve bizonyos fokig még azt megelőzve a korábbi uralkodó osztályok tagjainak külföldre távozása) az újonnan formálódó politikai hatalom jó néhány intézkedése is elősegítette, már megadta a lehetőséget az újbóli nekilendülésre. Az ország gazdasági leromlása azonban még akkor sem tette volna lehetővé a modernizáció azonnali nekilendülését, ha azok a szükséges előfeltételek, amelyekre *Rostow* utal, a magyar társadalomban valóban egyértelműen kialakultak volna (noha természetesen már erőteljesebbek voltak mint a 19. század utolsó harmadát megelőzően), s ha nem folytak volna erős politikai küzdelmek nem csupán a tényleges hatalom megragadásáért, illetőleg a formális hatalom valóságosként való használatáért, hanem az ország fejlődésének jövőbeni irányításáért is.

Minden további elemzés nélkül megállapítható azonban, hogy az adott politikai viszonyok globális és ezzel összefüggésben európai alakulása folytán olyan szituáció bontakozott ki régiónkban, így Magyarországon is, amely lehetőséget teremtett a modernizáció nekilendülésére, ám ez a megugrás a modernizáció egyetlen kelet-európai mintájának megfelelően, a Szovjetunióban kialakult szocialista társadalom mintájára történhetett meg. Magyarországon tehát, éppen úgy mint a szomszédos országokban (Jugoszlávia bizonyos értelemben kivétel), *a modernizáció folyamata a szocialista társadalom építésével, meghatározott külső mintát követő és hasonlóképpen meghatározott, a belső viszonyok alakulására erőteljesen ható külkapcsolati kontextusban kapott lökést.* A szocialista társadalomépítés – a szocialista társadalom szovjet modellje alapján – és a modernizáció nekilendülése tehát időben is ugyanakkor, s elemeiben összefonódva az 1950-es évekkel következett be ezekben a társadalmakban. Mindez tagadhatatlanul adhatott alapot olyan, a nyugati szakirodalomban elterjedt nézetnek, miszerint a szocialista társadalom Kelet-Európában tulajdonképpen nem más, mint a modernizáció folyamatának egyik módja, illetőleg éppen erre visszahatva annak tagadása számára is, miszerint a szocialista társadalomépítésnek és a modernizációnak bármi közük is lehetne egymáshoz (magát a kifejezést is megbélyegezve). Nézetem szerint azonban egyik állítás sem igaz. A lényeg az, hogy társadalmunkban a modernizáció folyamatának újbóli nekilendülése a szocialista társadalomépítés egyik igen fontos összetevője, feltétele és eredménye is egyúttal, ám *a szocialista társadalom jelentős elemeiben más, több mint a modernizáció puszta elősegítése.*

Ez az állítás azonban csak akkor kap igazán tartalmat, ha megkíséreljük megvizsgálni, mit jelentett és jelent a kelet-közép-európai modernizáció számára az, hogy a második, a jelentős nekilendülése a szocialista társadalomban, a szocialista ideológia „uralma" alatt ment végbe. Ez lenne tulajdonképpen előadásom témája.

A megfordított kérdés összefüggéseire — nevezetesen mit jelentett a kelet-közép-európai szocialista társadalmak és az itt kialakult szocialista ideológia számára az, hogy a szocialista társadalom ebben a régióban jött létre — jóllehet hallatlanul érdekes probléma — itt nem térhetek ki. Szeretném azt is jelezni, hogy a szocialista társadalommal, jelenségeivel, eredményeivel és hiányosságaival, ideológiai összefüggéseivel ezúttal *kizárólag* a modernizáció folyamatának problémáival kapcsolatban foglalkozom.

Ha azonban a kérdés második felét itt nem is érinthetem, annyit mindenesetre meg kell állapítani, hogy a kelet-közép-európai régióban kialakult szocialista társadalom *eredendően kelet-európai képződmény.* Ennek pedig nyilvánvalóan következményei vannak e társadalom intézményi berendezkedésére, gazdasági és politikai kultúrájára, a társadalomépítés előtt álló feladatok kijelölésével, a megoldás formájával és gyakorlatával összefüggő ideológiára stb. is.

II.

Lássuk mindenekelőtt, s inkább csak legfontosabb vonásaikban — azokat a tényezőket, amelyek a szocialista társadalom jellegéből adódóan *elősegítették* a modernizáció folyamatát régiónkban.

Abból indulok ki, hogy a szocialista társadalom építésével a kelet-európai régió többé-kevésbé adekvát formát talált éppen annak a gazdasági elmaradottságnak kezelésére, s legalábbis fontos területeken a felzárkózásra is, amely — a történelem tanúságai szerint — a nekilendülés ellenére is lassította a modernizáció folyamatának teljes kibontakozását. A strukturális kényszerek jelentős részének felszámolásával, új osztály- és rétegszerkezet tudatos kialakításával, amely a társadalomban természetszerűen jelentős mozgást biztosított, olyan eszmékkel, amelyek egyértelműen értékként tükrözték a mozgást, a fejlődést, valóban olyan történeti-társadalmi helyzet jött létre, amely lehetővé tette az erők koncentrálását egy újabb nekilendülés számára. Igaz más volt a helyzet az 1920-as években a Szovjetunióban és más az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a kelet- és a kelet-közép-európai országokban. Sőt az utóbbiak is sok szempontból más körülmények között — egyesek kedvezőbb, mások kedvezőtlenebb gazdasági és politikai feltételekkel — indulhattak el. A nekilendülés lehetőségét azonban a feltételek mindenütt biztosították.

Közelebbről elemezve a szocialista társadalom feltételeinek a modernizáció előremozgását segítő tényezőit, a következők állapíthatók meg.

1. Minden nekilendülés a modernizáció folyamatában — különösképpen a rostowi értelemben *energiakoncentrálást* igényel. Ez az energia elsősorban a beruházás céljaira igénybe vehető tőke, de nem jelentéktelen összetevő az összpontosított beruhá-

zással létrehozott termelőszervezet működéséhez szükséges energia, szaktudás, munkaerő stb. sem. Ha elfogadjuk a take-off Rostow által adott szakaszolását, azaz azt, hogy a nekilendülés Oroszországban az 1890 és 1914 között, Magyarországon a hazai gazdaságtörténet szerint a 19. sz. utolsó harmada és 1914 között következett be, akkor az is világos, hogy ebben a megugrásban mindkét országban jelentős szerepet töltött be a külföldi tőke, a külföldi szakértelem, sőt Magyarországon a külföldi szakmunka is. Ha pedig a második nekilendülés időpontját és feltételeit vizsgáljuk (egyes álláspontok szerint tulajdonképpen ez lett volna az első és igazi nekilendülés), és ezt az időpontot a Szovjetunióban 1928–1940, Magyarországon pedig 1950–1965 közé helyezzük, akkor először is szembetűnő a külföldi tőke hiánya, másodszor pedig az energiaösszpontosítás *állami-politikai* jellege. Nem kétséges, az állam korábban is jelentős szerepet játszott régiónk modernizálódásában,[8] a szocialista társadalom feltételei között azonban az állam szerepe a közvetlen beavatkozáson túl is, bizonyos értelemben *megváltozva* növekedett meg. Állami erőszak játszott ugyanis közre már a szükséges felhalmozási folyamatban éspedig a mezőgazdaság kárára, ahogyan Sztálin annak idején megjegyezte: a mezőgazdaság kiuzsorázásával. Állami tevékenység – esetenként erőszakeszközökkel (jogi formában is) – hatott közre a szükséges munkaerő biztosításában, és – ahogyan az ugyancsak ismert – politikai szempontok határozták meg a beruházások alakítását is. Az állam szervezte az elosztást, a szolgáltatásokat stb., stb. is. Mindennek természetesen voltak és vannak máig is érezhető negatív hatásai – ezekre még visszatérek –, kétségtelen azonban, hogy elősegítették a megugráshoz szükséges gazdasági-társadalmi energia összpontosítását. Igaz ugyan, hogy távolról sem voltak egyértelműek azok a feltételek, amelyeket *Rostow* a *take-off* előfeltételeként értelmezett, ám ezeket legalábbis átmenetileg pótolta a szocialista társadalomépítés eszméinek elterjedése, azoknak az értékeknek hivatalos értékként való hirdetése, mint pl. a munka becsülete, a tradicionális társadalmakra jellemző születési előjogok helyett az egyenlőség eszméje, a tanulás, a tudás stb., sőt, az iparosodásnak a szocialista társadalom alapvető tényezőjeként való ideológiai megfogalmazása – amelynek folytán értékként fogalmazódott meg a modernizáció folyamatának nem egy fontos összetevője. Végül az új teremtésében a jövőbe irányított szemlélet jelentős mértékben hozzájárult – egy ideig – a jelen nehézségeinek elfogadásához és elviseléséhez. Az energia összpontosításának állami-politikai késztetése, még akkor is, ha ez időnkint túlhaladta a racionalitás határait, mint pl. az első ötéves terv előirányzatainak felemelése Magyarországon, végül is elősegítette a modernizáció folyamatának felgyorsulását régiónk társadalmaiban.

2. A társadalom osztály- és rétegszerkezete a régió féltradicionális országaiban korábban jelentős mértékben visszafogta a modernizációt. Éppen ezért e szerkezet tudatos átalakítása – amely nem kis mértékben ugyancsak politikai-hatalmi eszközökkel ment végbe – csak elősegíthette e folyamat felgyorsulását. A társadalmi rétegek közötti szabad áramlás lehetősége – amely az egyénben mindig erősíti az alkalmazkodóképességet, kockázatvállalást (hiszen a megszokottat kell elhagyni a bizonytalan újért), a döntésének következményeivel való számvetést – a születés korlátozó következményeinek enyhülése, és ezzel a verseny erősítése az alkalmasaknak a megfelelő helyre ke-

rülése érdekében, a modernizáció folyamatának nélkülözhetetlen társadalmi feltételei. A szocialista társadalomépítésben pedig mind gazdaságilag, mind politikailag és ideológiailag – a régi társadalmi tagozódással és ha nem is formalizált, de valóságosan meglevő előjogokkal szemben – igen nagy szerephez jutott az egyenlőségre való törekvés, az esélyegyenlőség biztosítása. Az alapvetően megváltozott társadalmi osztály- és rétegszerkezet, s a mobilitás mint valóságos társadalmi jelenség tehát reális alapot adott a modernizációs folyamat felgyorsulásának.

3. Az állam szerepvállalásával, jogalkotó tevékenységével a weberi értelemben vett bürokratikus szervezetrendszer kiterjesztésével bizonyos értelemben erősítette a személytelenség elemét a közigazgatásban és a gazdasági életben. Ismert, hogy „a piaci gazdaság iskolaként is szolgált a magatartás személytelen módjainak kiformálására, amely a komplex társadalmak és az átfogó politikák hatékony működéséhez elengedhetetlen".[9] A piacgazdaság ugyan régiónk minden társadalmában hosszabb ideje kifejlődött már, mégis a fennmaradt tradicionális kötelékek és viszonyok ereje, a piacitól eltérő gazdasági jelenségek (cselédség, summásmunka stb.) és mindehhez a jóllehet már bürokratikussá formált korábbi közigazgatás személyi összefüggései, továbbá a személyi kapcsolatok ereje a gazdaságban és a politikában egyaránt erősen torzították a nem is tiszta piacgazdaság hatását a magatartás „személytelen" módjainak kialakulásában. A gazdaság központi irányítására, az elosztási mechanizmus szervezésére és vezetésére vállalkozó állami szervezetrendszer azonban – kedvező feltételek között – ugyancsak szolgálhat legalábbis „kisegítő" iskolaként az interperszonális kapcsolatok kialakítása menetében. Minthogy régiónkban az állam történetileg is előbb volt jelen „modern" szervezetként, mint ahogyan a modern gazdaság kialakult, így eszközként működött közre éppen a modern gazdaság megteremtésében, ez a szerep történetileg is megjelent, ha a „modern" államot is átszövő tradicionális elemek jelentős mértékben csökkentették is hatását. Amennyire tehát a tradicionális elemek kiküszöbölhetők voltak a szocialista államszervezetből, amely működésével az életszférákat jóval átfogóbban igyekezett szervezni és szabályozni, mint elődje, ez a szerep is nagyobb eséllyel bontakozhatott ki.

4. A szakirodalomban a modernizáció jelentős – egyesek alapvető összetevőjének tartják, sőt a kettőt azonosítják is – az „igazolt tudás alkalmazását a termelés minden ágában és minden fázisában".[10] Amennyiben ez így van, akkor a modernizáció fontos tényezője mindama társadalmi, kulturális és pszichológiai jelenség, amely ezt a folyamatot előmozdítja. Ebből a szempontból is nagyon jelentős tehát a szocialista társadalmak teljesítménye az oktatás kiterjesztése és szintje, a kultúra terjesztése, a tudományos kutatás megszervezése területén. S ebben a vonatkozásban nem csupán a szervezetépítés, e szervezetek működésének hatékonysága fontos, hanem mindezeknek az emberi tudatra gyakorolt hatása. Ilyen hatás pl. a vallási rendszerekkel szemben a tudomány, s a tudománynak, mint értékmérő lehetőségnek előtérbe kerülése; a racionális gondolkodás – hogy ne mondjam, a weberi értelemben vett cél- és eszközracionalitás – térhódítása, az ismeretszint emelkedése mellett az ismeretek racionális felhasználása képességének terjedése stb.

Ha fenti pontokban csokorba szedett tényezők együttes hatását kívánom értékelni, akkor megállapítható, hogy mindezek együtt lehetővé tették a modernizáció nekilendülését a szocialista társadalmakban. A korábbiakhoz képest nagyobb gazdasági teljesítményt eredményeztek társadalmi szinten, közömbösítettek, sőt fel is oldottak olyan strukturális kényszereket, amelyek korábban visszafogták a modernizáció folyamatát. Kérdés, hogy ugyanennek a társadalomépítésnek és társadalomépítést kísérő ideológiai összefüggéseknek vannak-e olyan elemei, amelyek éppen a modernizáció folyamatában problematikusnak bizonyultak, vagy akár negatív hatást fejtettek ki.

III.

„Egy kérdés megformulázása már a megoldása"[11] – mondhatjuk Marx gondolatát idézve, így a válasz is: igen. Hogy milyen elemek és mennyire bizonyultak ilyen problematikus vagy negatív tényezőként, azt a következőkben részletezem majd. Összefoglalásként annyit: ezek az elemek nem – vagy kevéssé – a nekilendülés jelenségét nehezítették, hanem inkább a következő periódust. Abban a folyamatban azok váltak problematikussá, amelyeket Rostow a növekedés fenntartásának nevez, illetőleg amely úgy is fogalmazható, hogy a modernizáció tulajdonképpen a változó külső és éppen a társadalom fejlődése következtében megváltozó belső környezethez való állandó és sikeres adaptáció, a változások belső – egy társadalmon belüli – tényezőinek folyamatos működése, azaz állandó mozgás, szakadatlan megújulás.[12]

A részletezés előtt még egy megjegyzés: látjuk majd, hogy a negatívnak értékelt jelenségek nem kis részét ugyanazok a tényezők hozták létre, amelyek elősegítették más vonatkozásban a modernizáció nekilendülését. S ez is tanulságos: nincs olyan jelenség a társadalomban, amely minden vonatkozásban csak pozitívnak vagy csak negatívnek lenne értékelhető.

1. Az első tényező, amelyet ebben az összefüggésben is említeni kell, az ideológia. Említettem már, a szocialista társadalom építése alapjául szolgáló és az építés gyakorlatát segítő marxista ideológia *húzóerejét* a nekilendülés időszakában. Utaltam azoknak az értékeknek fontosságára, amelyek szocialista értékként megfogalmazva és a jövőbe tekintve pozitívan hatottak a nekilendülés társadalmi feltételeinek összefüggéseiben is. Milyen elemeiben mutatkozott problematikusnak ugyanez az ideológia?

A probléma egy előadás részkérdéseként tulajdonképpen kezelhetetlen, így egyetlen példával szeretném illusztrálni az elemzés lehetőségét. Ismert, hogy a marxizmus mint politikai eszmerendszer a múlt század közepén az akkori centrumot jelentő nyugat-európai viszonyok talaján jött létre. Funkcionális jellege is az ottani és akkori feltételek szerint alakult és eredeti formájában nem volt kapcsolata a modernizáció folyamatával. A lenini teljesítmény nagysága éppen ennek az ideológiának a kelet-európai viszonyokra való alkalmazása és továbbfejlesztése, amelynek során a marxizmus mint politikai eszmerendszer megállapításainak többségében a kelet-európai feltételek

között is funkcionálissá vált. Egyes elemeiben azonba, amelyek a centrum fejlődésének sajátosságaihoz és előrejelzett jövőjéhez kapcsolódtak — jóllehet a távoli jövő képeként eddig sem nem igazolhatók, sem nem elvethetők — nem, más elemeiben pedig kevéssé, illetőleg csak átmenetileg lehetett funkcionális jelentőségű a kelet-közép-európai régió feltételei között. Csak két példát említek. A *teljes egyenlőség* eszméje segíthette az áldozatvállalást az energia összpontosítása időszakában, de diszfunkcionálissá vált akkor, amidőn nevében a társadalmi javadalmazásban való egyenlősítő tendenciák mutatkoztak. A *laikus részvétel erősítése* az állami-politikai és gazdasági életben funkcionális lehetett az államszervezet alakítása és működésnek kezdeti időszakában, ám jelentős visszafogó erőként működött, amidőn a szaktudással szemben vált politikai erővé.

Igaz, hogy legalábbis átmenetileg néhány ilyen ideológiai elem *politikai* érvényesítését nem csupán politikai, tehát az adott szituációhoz kötődő tényezők indokolták, hanem a hiánygazdaság ténye is. Ez — egyes időszakokban, Magyarországon pl. az 1950-es évek elején — szinte a hadigazdaság formájában jelentkezett (így téve lehetővé egyébként a nekilendüléshez szükséges felhalmozást is). A különbségek elmosásában a bérezési rendszer kialakítása során — a képzettség és a képzetlenség, az alkotó szellemi munka és a fizikai munka, a teljesítmény és az éppen csak megfelelés között — a hiánygazdaság, a politikai tényezők és az ideológiai megfontolások együttesen hatottak közre. Ez a jelenség ideológiailag a munkásosztály uralkodó helyzetét honoráló egyenlősítési törekvésnek mutatkozott, valóságban a hiánygazdaság feltételeit honoráló lefelé történő egyenlősítés volt, amelynek nem csupán a bérezési rendszerben maradtak meg a következményei tulajdonképpen napjainkig, hanem a társadalmi tudatban is.

(A gazdasági reform folyamatát végigkísérő közvéleménykutatások adatai aszerint pl. a lakosság meglehetősen nehezen fogadta el a jövedelmek differenciálódását még a teljesítmények alapján is, még kevésbé az iskolázottság szerint — bár itt természetesen jelentősnek mutatkoztak az iskolázottságban levő különbségek a fogadtatásban — legkevésbé pedig a felelősség nagysága szerint. Ezek az arányok ugyan 1973-ra már javultak, pl. a megkérdezettek 70%-a látta volna helyesnek a bérdifferenciák növekedését a jól és a rosszul dolgozók között, mégis a társadalom tudatvilágára sajátos fényt vet a következő kérdésre adott válaszok megoszlása: „szívesen dolgozna többet jelenlegi munkaidejében, ha többet fizetnének? 52% igen, 27% nem, jellemző, hogy a 20—25 éves korcsoportba tartozók 73%-a dolgozna többet ebben az esetben A válaszok megoszlása nem csak a bérrendszer következményeit, hanem a gazdasági élet tartalékait is jelzi.)

A teljesítménnyel szemben ható ideológiai összefüggések az ötvenes években, sőt azt követően is mindenekelőtt azért bizonyultak hatékonyaknak, mert a valóságos gyakorlat támasztotta alá őket. A kivételek az elmaradottságot vagy még inkább az elmaradottság tudatát föloldani törekvő „utolérési" és „bizonyítási" pszichózis látványos eredményekre törekvő következményei. Mint pl. a művészetek területén, de különösen a sportban mutatkozó teljesítmények elősegítése (sőt bizonyos ideig, ám jóval kisebb mértékben és más társadalmi hatásokkal a tudományos teljesítmények kibontakoztatásában is megbújt ilyen elem). E törekvések problematikus következményei súlyosab-

bak, mint ahogy első pillantásra látszanak. Olyan helyzet alakult ki ugyanis, amelyben a modernizáció folyamatának előrehaladásától *független* a számára nem hogy közömbös, hanem egyenesen káros következményekkel járó teljesítmények kapták meg a társadalmi jutalmat, pl. a kiemelkedő, később már nem is kiemelkedő sportteljesítmények. A teljesítménynek mint értéknek *valóságos* léte és érvényesülése így a társadalom fejlődésének szempontjából közömbös területre korlátozódott és pusztán ezzel is diszfunkcionálissá vált, nem is szólva más negatív következményeiről.

E kialakult helyzeten változtatni igen nehéz. Egyrészt pusztán eszmei szinten, tehát a teljesítményelv fontosságának hangoztatásával aligha lehetséges változást előidézni, ha a valóságban nem érvényesül egyre jobban a teljesítmény társadalmi „jutalmazást" maga után vonó értéke. Ennek pedig a puszta akaraton túlmenően is kemény anyagi feltételei vannak, s ez még távolról sem minden. A teljesítmény mint érték, akkor lehet valóságos, ha szervezéssel, irányítással stb. biztosítható, hogy *mindenki* kibontakoztathassa képességeit és minden *valódi* teljesítmény honorálható legyen. Problémát jelent továbbá az is, hogy napjainkra a teljesítménnyel szemben álló, szocialistának felismert értékek politikailag váltak jelentőssé, így elhagyásuk vagy mellőzésük politikai feszültségeket eredményezhet.

2. A teljesítménynek mint értéknek érvényesítése azonban más összefüggésekben is problematikus. Emlékezzünk, a modernizáció folyamatának egyik alapvető feltételeként jeleztem a társadalom mobilitását, azt a mozgást, amely megkérdőjelezi a születési vagy bármilyen más módon szerzett előjogokat, és „jutalmazást" ténylegesen a teljesítményhez köti: pozícióban, anyagi és más vonatkozású elismerésben egyaránt. Nos, ebben a vonatkozásban a szocialista társadalomépítés első szakaszában jelentősen előrelépett, de szinte ezzel az előrelépéssel egy időben — ideológiai és még inkább politikai tényezők folytán — gyakorlatilag megkezdte az ellenkező mechanizmus kiépítését is. Kétségtelen, a származás szerinti megkülönböztetés akár az oktatásban, akár pedig a vezető pozíciók elosztásában fokozta az esélyegyenlőséget és elősegítette a mobilitást. Ugyanakkor azonban másfajta születési előjogokat érvényesített, és amidőn a „politikai megbízhatóság" objektíve nagyon kevéssé mérhető kritériuma is társult hozzá, elősegítette a komform magatartás terjedését, a kritikai szellem hanyatlását — holott az első hallatlanul negatív tényező a változó környezethez való újító alkalmazkodás szempontjából, mert kiiktatja a kezdeményezést és a hierarchikus berendezkedésben csak „felfelé" figyel, míg a második ugyanebből a szempontból pozitív és nélkülözhetetlen.

Sine ira et studio kell ezt megállapítani, hiszen ugyanazon folyamat negatív és pozitív összefüggéseiről van szó. S tegyük hozzá, aligha lehetett volna — ha a kérdés egyáltalán így felvethető — az egyik, a pozitív hatást biztosítani a kelet-közép-európai társadalmi-politikai kontextusban, a másik, a negatív jelenségek bekövetkezte nélkül.

Bizonyos értelemben hangsúlyos ebben a megállapításban a *kelet-közép-európai kontextus.* Arról van ugyanis szó, hogy ez a jelenség alkalmat adott korábbi, régiónk tradicionális társadalmát jellemző vonások újbóli megerősödésére, a személyi kapcsolatok fontosságának fennmaradására, sőt ezek politikai elemként való megjelenítésére.

3. Ugyanezt a vonást, de a tradicionális gazdasági és politikai berendezkedés más

elemeit is erősítette a politikai hatalom centralizációja és a gazdaságirányítás korán kialakult módja: a tervutasításos rendszer. Itt is hangsúlyozni kell: nem lehetet és nem is volt szó ténylegesen valamiféle választásról. A meglevő feltételekből fakadó strukturális kényszereknek több forrása is volt. Mindenekelőtt az adott politikai szituációnak és ezzel összefüggésben a társadalomépítés követett modelljének következményei. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a háborús időszakban és az akkor kialakult gyakorlatra is építve az újjáépítés idején már létrejött a gazdaságirányítás bizonyos centralizációja, amelynek a központosítást erősítő vonásait a „hiány" által indokoltnál is jobban segítették elő a már 1945-től kezdődő tudatos intézkedések. (Jellemző egyébként, hogy ezek az intézkedések a jogi alapokat tekintve nemegyszer hivatkoznak a háborús gazdaság jogszabályaira.)

A politikai és a gazdasági centralizáció azután szükségképpen felfokozta az állam — régiónkban amúgy is tradicionálisan kialakult — központi szerepét, mint a *társadalmi változások eszközét.* Sok más, itt nem tárgyalható következmény mellett (pl. a jogi szabályozás helyettesítő eszközként való használata)[13] ez a körülmény is hozzájárult a politikai rendszer paternalista jellegének továbbéléséhez, sőt erősödéséhez (hiszen a gazdaságban létrejött paternalista viszony a központi hatóság és a gazdálkodó egységek között, a politikai rendszer paternalista jellegét csak fokozhatta). Az állampolgár jogi és társadalmi helyzete sok vonatkozásban jelentős mértékben megjavult a szocialista fejlődés kezdetén, egy vonatkozásban azonban, ha tartalmi változásokkal is, de a korábbi vonások továbbéltek. Nevezetesen: politikai és gazdasági minőségében egyaránt „alattvaló" jellegű elemek maradtak fenn, sőt erősödtek. Ez az „alattvalói" jelleg abban mutatkozott, hogy az állampolgárról gondoskodtak, az érdekei nevében cselekdtek. Olyan helyzetben levő egyén lett, akinek kiutaltak, aki kapott és elfogadott, és ezért hálával tartozott, akit meg kellett győzni, akit nevelni kellett, ha szükséges a bűntetőjog eszközeivel is. Akinek, ha hozzá kívánt jutni valamihez, nem jogaira, a törvényes előírásokra illet hivatkozni — az adott viszonyok között, amidőn a jog formailag sok mindent biztosított, amit a hiány valóságos körülményei között nem kapott meg, az ilyen hivatkozás amúgy sem eredményezett volna sokat, hanem kapcsolatokat kellett találni, érdemekre és személyes szálakra hivatkozni, végső esetben olyan előnyöket nyújtani a „kiutalónak", amelyet bízvást nevezhetünk korrupciónak. Mindezzel együtt feledésbe merült, hogy politikailag az ő egyetértése, gazdaságilag pedig munkája az, amely társadalom adott berendezkedését fenntartja.

Ne tekintsük az elmondottakat valamiféle „demagóg" szólamnak vagy éppen az ötvenes évek „divatos" bírálatának. Ebből az alaphelyzetből ugyanis nagyon komoly következmények adódtak. Nem „csupán" az állampolgár került ugyanis a paternalizmus következtében ilyen helyzetbe, hanem az egyes régiók, közigazgatási egységek, települések politikai és közigazgatási vezetése, valamint a gazdasági életben tevékenykedő szervezetek is.

Kornai János a paternalizmus jelenségeit elemezve négy fokozatot különböztet meg a természetbeni juttatás — passzív elfogadástól kezdve az „önálló-kisegítéssel" jellemezhető helyzetig, míg az ötödik az „önálló-magárahagyott" típus lenne. Úgy tű-

nik, hogy a gazdaságirányítás alakulásának folyamatában mind a négy fokozat megjelent. Az utolsó, az „önálló-kisegítéssel" fokozat a gazdasági reform időszakában nyert tért. A leginkább jellemzőnek a szocialista gazdaság „hagyományos időszakára" Kornai is a 3. fokozatot tekintette. Itt a természetbeni ellátmány az uralkodó, a központi hatóság döntése alapján, de meghallgatva az érdekeltek véleményét. Könnyű belátni, hogy az így kialakult sajátos jellegű „alkuban" milyen döntő szerepet játszottak a személyi kapcsolatok, a különböző érdekösszefonódások, a felfelé mutatott készséges konformizmus stb., aminek lett azután eredménye a vezetési önállótlanság.[14] Ezek az elemek azonban – és ezt is könnyű belátni – nem a racionális gazdálkodás elemei, míg a kifejezés leszűkített értelmében sem.[15] Nem segíthették elő a modernizáció folyamatát, nem járulhattak hozzá annak az automatizmusnak a kialakulásához, amelyet e folyamat „nekilendülés" utáni szakaszának legfontosabb összetevőjeként értékelhetünk. (Hogy ez a paternalista viszonyból fakadó magatartás a gazdasági életben mennyire megszokottá vált – hiszen bizonyos értelemben kényelmes, véd a kockázattól, csökkenti a felelősséget, és a nehezen megszerezhető és fejleszthető szaktudással szemben valóban fontosabb a könnyebben fenntartható személyi kapcsolatrendszer – megmutatkozott a gazdasági reformot követően az 1970-es évek első időszakában, amidőn a recentralizálódás mechanizmusában jórészt ezek az elemek működtek közre, bizonyos mögöttes politikai támogatással.)[16]

Mindez azonban csak a probléma egyik fele. A gazdasági reform menetében a 2. és egyre inkább az 1. fokozat válik általánossá, s ha hosszú ideig tartó beidegződések a vállalatok és az irányítás közötti tisztázatlanság, nemkülönben némelyik a gazdasági szabályozás időleges – ha esetleg kényszerű – ingadozása fenn is tartja egy ideig a korábbi fokozatokra tipikus magatartást, az *alaphelyzet megváltozásával* mindinkább kibontakozik a modernizáció számára kedvező racionális vállalati, gazdasági magatartás is. Ennek következménye – hosszabb-rövidebb idő múltán és nem ellentmondásmentesen az egyének helyzetének és magatartásának ilyen irányú változása a szervezeteken belül is.

A problémát az okozhatja, hogy *a gazdasági szféra átalakulása nem hagyhatja érintetlenül a politikai rendszerben élő paternalizmust sem.* A gazdaság analógiájára itt is képezhetők lennének különböző fokozatok a paternalizmus érvényesülésében, ezek kimunkálása azonban külön kutatást igényel még. Annyi azonban megállapítható, hogy – jóllehet az utóbbi években több, a politikai rendszert különösképpen állampolitikai alrendszerét érintő döntés is a paternalizmus alacsonyabb fokozata felé mutat, gondoljunk csak az új választójogi törvényre, a közigazgatás átrendezésére, a helyi önállóság növekedésére stb., és erre mutat az MSZMP KB áprilisi állásfoglalása is – *a gazdasági és a* politikai szféra között ebből a szempontból nincs kongruencia. Ez az inkongruencia nem „csupán" a gazdaságban és a politikában működő szervezetek viszonyában lehet problematikus, hanem az állampolgár esetében is. A gazdaságilag egyre önállóbbá váló, racionális magatartásra, saját döntései következményeinek viselésére késztetett állampolgár ugyanis a politikai szférában más helyzetben van, s tekintettel a politikai rendszer ismert túlsúlyára, ez a körülmény a gazdasági racionalitást elő-

segítő magatartás kialakulását is visszafogja, nem is szólva a kétféle „elvárás" személyiségre gyakorolt hatásáról. Az is világos, hogy ebben a helyzetben a racionális igazgatás már említett emberi magatartást formáló működése sincs kongruenciában a gazdaság magatartásformáló hatásával, hiszen továbbélnek vagy élhetnek az igazgatási szervezetben a tradicionális vonások.[17]

3. A szocialista társadalomépítés során — bizonyos összefüggésben a szocialista célkitűzések és a kelet-közép-európai viszonyok közötti ellentmondással — további jelentős vonatkozásban is észlelhető a korábbi társadalomfejlődés feltételeihez kapcsolódó elemek fennmaradása, illetőleg erősödése.

Andrew Janos, aki a magyar társadalom modernizációjának jelenségeit vizsgálta a 19. század folyamán, érdekes momentumra hívta fel a figyelmet. Abból az ismert tényből ugyanis, amely szerint társadalmunkban is — mint régiónkban általában — az állam a modern gazdaság elemeinek megteremtésében eszközként működött közre, különböző, eddig nem érintett következmények adódtak. Ilyen pl. a politikai rezsimek fokozatos és folyamatos „szűkülése". Azaz — ahogyan ő kifejezte — a tőkés gazdaság fokozatos kifejlődése helyett (én inkább azt mondanám mellett) az etatizmus fokozatos növekedése volt tapasztalható. Ilyen továbbá az, hogy az állam kiépített egy modern iskolai rendszert, tömegkommunikációt, amely bizonyos értelemben anticipálta a modern társadalmat, értékeit, ám valóságos gazdasági alapjuk nélkül. Ez az oktatás és tömegkommunikáció bizonyos betekintést engedett a társadalom mechanizmusába, megmutatta a problémákat, de ezt a belátást nem erősítették meg az egyének tapasztalatai, azaz a valóság nem adta meg az embernek a „civil" tartáshoz annyira szükséges autonómia, személyes hatékonyság érzését. Így a társadalom — és hadd tegyem hozzá: politikai rendszere — tőle függetlenül működő, fölötte álló, titokzatos jelenség maradt. Ez azonban csak a kérdés egyik oldala. *Janos* arra is rámutatott, bár itt már egyes összefüggésekben vitatkoznék vele, (pl. a modernizáció sikeréhez elengedhetetlen a modern iskolarendszer, vagy pl. a modern életmód mintái, értékei távolról sem jutottak el a társadalom minden szegmentumába, hogy Magyarországon az iskoláztatás a tömegkommunikáció hatékonyan terjesztette a modern élethez kapcsolódó életmódmintákat, ennek megfelelő igényeket, ezeknek megfelelő várakozásokat keltett, amelyek azonban a materiális lehetőségek hiánya miatt *nem voltak kielégíthetők.*[18] A magasabb életmód mintája tehát megelőzte a gazdasági lehetőségeket. Ez a helyzet a társadalom jelentős része számára (ahová egyáltalán eljutottak ezek az életmód-minták, hiszen a 19. században a társadalom túlnyomó többségéhez a tömegkommunikáció ilyen hatása sem ért el, és a helyzet később legfeljebb a napisajtó, majd a rádió hatására változott, meglehetősen lassan) a relatív depriváció érzését alakította ki, elkeseredettséget támasztott. Rövid távon az ilyen depriváció és frusztráció a kecsegtető jövő képével közömbösíthető ugyan, hosszú távon azonban aligha. Így ez a helyzet olyan ellentmondást, bizonytalanságot jelent a társadalomban, amely negatívan befolyásolja a modernizáció feltételeinek alakulását. (*Janos* hozzáteszi, hogy ilyen depriváció és frusztráció az elitben is kialakulhat, amely esetleg hozzájuthat a szükséges materiális javakhoz is.)

A „relatív" hiány (azért relatív, mert az igény „felkeltésével" jött létre) és a hozzá

fűződő relatív depriváció életrehívása és keletkezése egyáltalán nem szokatlan az ún. fejlődő társadalmakban. Tudjuk, hogy a második világháború előtti Magyarországon is mutatkoztak bőven ilyen jelenségek. E relatív hiány „termelésének" egyik összetevője olyan ambiciózus feladatvállalás, amely nem vet számot a lehetőségekkel, ami valóságként vagy közeli jövő képeként ábrázol a társadalomban esetleg csak potenciálisan meglevő lehetőséget. Ez a probléma négy évtizedes társadalmunk fejlődése során kétféleképpen is felmerült.

Első ízben és módon a szocialista társadalom építésének első szakaszában, amidőn egyrészt ideológiai okokból a politikai vezetés és így az állam is eleve túlvállalásra kényszerült, másrészt a meglevő nehézségek indokolták a távoli jövőkép bizonyos aktualizálását. Az ebből kialakult kettősség a szavak és a valóság között (a legismertebb példa az első ötéves terv, amely 50%-os életszínvonal-növekedést ígért és tekintett a propagandában valóságosnak, míg a valóságban a reálbérek kb. 22%-os csökkenése következett be) eleve végletekig fokozta a depriváltság és frusztráció érzését, nem is szólva más körülményekről, különösképpen egyes értékek hangoztatott és valóságos érvényesülése közötti különbségről. Ez a jelenség már abban az időben alkalmas volt arra, hogy a valóságos magatartást eltérítse politikában, gazdaságban az élet szinte minden területén a modernizáció folyamatának igényeitől. A feloldás csak az 1956. év megrázkódtatásai következtében indult el.

A probléma második megjelenése napjaink ügye, így számunkra ma érdekesebb is. Az utóbbi két évtized gazdasági gyakorlata, a társadalom általános nyitottsága olyan helyzetet alakított ki, amelyben az életszint általános emelkedése mellett jelentős differenciák bontakoztak ki. Megjelent egy olyan magas életszinthez kapcsolódó életmódminta is, számos feltűnő, külső összetevőjével együtt, amely távolról sem érhető el a társadalom minden tagja számára. A modernizáció folyamata szempontjából ez kedvező jelenségnek ítélhető, hiszen olyan húzóerőt biztosít, amely racionális gazdasági magatartásra késztethet, beviszi a társadalomba a kemény munkát és annak miden pozitív következményét is, hozzájárulhat tehát olyan magatartás kialakulásához, amelyet a hiányzó piaci gazdaság és a tradicionális elemekkel működő igazgatás nem tudott megteremteni.

A jelenség azonban bizonyos értelemben mégis társadalmi problémákhoz vezet. Az egyik ilyen probléma részben ideológiai, részben és következményeiben pedig a deviancia jelenségeiig is elvisz. A jólét önmagában nem lehetne ideológiailag problematikus, hiszen a szocialista társadalom nyilvánvalóan emelni kívánja az emberek jólétét. Ezzel összefüggésben azonban élnek és furcsán hatnak egy korábbi szocializmuskép egyes elemei. Ez a szocializmuskép ugyanis ugyanakkor, amidőn a távoli (illetőleg esetenkint politikailag is motiválva rövidebb távra is)[19] jövőre csodálatos társadalmat ígért (és ennek egyes elemeit valóságosként ábrázolta) aktuálisan mégis a lemondást, az erőfeszítést, bizonyos értelemben az aszkézist követelte. Már az anyagi jólét bizonyos emelkedése is problémákat okozott ebből a szempontból, hiszen a jólét majdhogynem a kispolgársággal vagy a polgári társadalom jellemzőjével azonosult. Gondoljunk csak a frizsider-szocializmus körüli vitára, nemzetközileg a „gulyáskommunizmus" jelszavára,

majd később a motorizáció elterjedésével, az üdülőtelkek stb. vásárlásával kapcsolatos problémákra.[20] A tapasztalat azt mutatja, hogy a jólétnek mindezen – sokszor nagyon is szerény, inkább saját múltunkhoz képest feltűnő – jelei, eszközei *addig* jelentettek problémát, míg szélesebb körben el nem terjedtek. S azt hiszem, itt van a probléma gyökere. A társadalomban élő egyenlőségi eszme, a teljesítmény és a társadalmi juttatás egymásnak meg nem felelő alakulása, a paternalista gazdasági és politikai rendszerben kialakult viszony, amely elmosta a munkateljesítménynek és anyagi egyéb jutalmazásának összefüggését, más tényezőket helyezve előtérbe – és még sorolhatnám a közreműködő tényezőket – együttesen alakítottak ki olyan helyzetet, amelyben elmosódtak a különbségek a társadalmi pozíciókban és teljesítményekben, amelyekben illetőleg amelyek alapján a magas életszinthez kapcsolódó életmód minta a társadalom többsége számára elérhetőnek tűnik, és amelyekben illetőleg amelyek alapján nem. A tudatban nem működik visszatartó mechanizmus az irreális törekvésekkel szemben. Ennek megfelelően azután terjed az „önkizsákmányolás" és következményei, amelyek társadalmi problémaként jelentkeznek. (Ne feledjük, hogy ebben a jelenségben jelentős, s talán elsődleges a gazdaság szerkezetének, szervezettségének és irányításának, hiszen a „munkántúli munka" jelentős részben a fő munkaidőben végzett munka gyengeségének és alacsony hozamának a következménye.) Ugyanezekhez a sajátos jelenségekhez fűződik a deviancia jelenségeinek terjedése, amelyek részben a vonzó életmódminta nem legális eszközökkel való elérését szolgáló törekvésekből, részben pedig az ezzel a jelenséggel összefüggő megterhelésből és a gyakori frusztrációból következnek.

A depriváció érzése tehát nem elhanyagolható mértékben jelentős a mai társadalmunkban, éspedig nem csupán az ún. többoldalúan hátrányos helyzetben levők csoportjaiban, hanem ennél jóval általánosabban is az egyes rétegekben, korosztályokban, foglalkozásokban – ideértve sok esetben az ún. elithez tartozókat is – mutatkozó relatív depriváció formájában.

A depriváció másik – általánosabban tapasztalt – válfaja a *többoldalúan hátrányos helyzetű embercsoportok objektív deprivációja.* Ebben az esetben ezek az embercsoportok a társadalom átlagos életszintjétől maradva el kerülnek ténylegesen hátrányos helyzetbe, amely azután egész életmódjukra kihatva reprodukálódhat is. Ezeknek a többoldalúan hátrányos helyzetben levő csoportoknak léte, s különösképpen növekedése, netán egy kritikus szintet meghaladó jelenléte a modernizáció önmozgása szempontjából azért *is* – hangsúlyozom az is szócskát – negatív jelenség, mert ebben a körben esetleg ki sem alakulnak – vagy visszafejlődnek – azok a szükségletek, amelyek egyáltalán indíthatnak a modernizációs folyamat által megkövetelt magatartásra mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi élet más területein.[21]

IV.

Végezetül még egy jelenségről szeretnék röviden szólni. A modernizáció előrehaladásának egyik legfontosabb tudatbeli eleme *a változás tudomásulvétele, a vál-*

záshoz való alkalmazkodási készség kialakulása. Ebből a szempontból a szocialista eszmerendszer hagyományos formája – történetileg nagyon is megmagyarázható módon – ambivalens hatást fejthet ki. Mint a fejlődést a társadalom- és a politika filozófiája középpontjában állító eszmekör nem csupán elfogadta a változást, hanem funkcionálisan is előmozdította, és éppen abban a régióban vált a forradalmi változás mozgatójává, amelyre a lassú változás, a változástól való félelem jellemezte inkább a társadalom életét.

A tradicionális elemek természetesen eleve a változás ellen hatottak ebben a régióban is. Minthogy azonban itt egyetlen társadalmi formáció sem jelent meg a maga tisztaságában, hanem a legjobb esetben is a korábbi elemeitől alakítva, a visszafogó tényezőknek mindig jelentős szerepük volt. (Sajátos történeti összefüggések miatt és a visszatartó tényezők politikai erővé válva identitást védő a külső behatásokkal szembeni erőként is jelentkeztek.) Ma már ismert, hogy a feudális társadalom itteni kialakulásában is közrehatottak egyrészt a keleti, ázsiai termelési mód maradványai, másrészt – elsősorban tőlünk keletebbre és délebbre – a bizánci birodalom, az ortodox vallás és gondolkodásmód is, amelynek maradványait semmi esetre sem értékelhetjük alul. Mind a keleti, ázsiai termelési mód eszmei következménye, mind pedig a bizánci hatás a világkép állandóságát, mozdulatlanságát alakította ki, olyan világképet, amelyben az egyén jelentősége nem túlzottan nagy. Ezek a hatások bizonyos fokig bejutottak – nem ugyan a szocialista társadalom ideológiájába –, de esetenkint ennek az ideológiának, pontosabban egyes elemeinek gyakorlati kezelésébe. (Az egyén jelentőségét a tradicionális kelet-európai világképben bizonyos fokig szükségszerűen tovább gyengítették az illegális forradalmi mozgalom viszonyai, maga a forradalmi küzdelem, az új társadalom építésének feltételei és nehézségei.)

A szocialista forradalom utáni időszakban kialakult szocializmuskép – mint forradalommal uralomra került és társadalmi intézményeket alakító ideológia – szükségképpen korpolálta a változatlanság, az átfogó, és állandó világkép elemeit, hiszen meg kellett szilárdítani és ennek a világképnek megfelelően fejleszteni az új társadalom viszonyait. Az ebben a szakaszban kialakult szocializmuskép azután – e szakasz igényeit, módszereit, berendezkedését tükrözve, ráadásul a személyi kultusz politikai gyakorlatától befolyásoltan – jelentősen berögződött a társadalom tudatába. Ezt a berögződést a gyakorlat igényeinek való elméleti leegyszerűsödés, nemkülönben az egyes elemekhez fűződő beruházott érdekek megkönnyítették, a berögződés fennmaradását erősítik.

Ennek a momentumnak igen nagy jelentősége lehet. A modernizáció ellenpárját a tradícióban látjuk, és a történeti folyamatban általában a modernizáció követi a tradicionális társadalmat. Ám egy éles szemű szociológus rámutatott, hogy esetenkint egy-egy társadalom a megszerzett új technikát tradicionális módon használhatja, s a tradicionalizmus olyan állapot is lehet, amely valamennyi társadalmat jellemzi, a döntő az, hogy milyen mértékben és a társadalom milyen szegmentumaiban.[22] Ha ezt a megállapítást továbbgondoljuk, akkor eljuthatunk arra a következtetésre, hogy a modernizált társadalom is válhat abban az értelemben tradicionálissá, hogy intézményei-

vel, ideológiájával megmerevedik, ellenáll a változásnak. (NB. a történelem elég példát mutat egykor fejlődő társadalmak megrekedésére, tradicionálissá válására.)

A modernizációnak a szocialista társadalomban bekövetkezett nekilendülését követő időszakban, az összpontosított energia felhasználásával, megállapodott a nekilendülés első éveiben kialakult intézményrendszer, társadalmi-gazdasági gyakorlat, ideológia. Jóllehet a gazdasági növekedés bizonyos értelemben a nekilendülés utolsó éveiben is tartott a mennyiségi termelés fokozódása, az ipar extenzív fejlődése stb. formájában, mégsem következett be az intezív fejlődési szakaszra való rátérés. Az extenzív iparfejlesztés felélte a termelő és nem termelő infrastruktúrára fordítható anyagi eszközöket, így a mezőgazdaság nagyüzemi fejlesztésének következtében kialakult termelési fellendülés, amely képes volt a mezőgazdaság intenzív fejlődési szakaszát is létrehozni, önmagában nem lehetett képes a modernizáció önmozgásának fenntartására. Mégis a szocialista társadalom első két évtizede létrehozott olyan gazdasági-kulturális fejlettségi szintet, kialakított olyan mutatókat a társadalom osztály- és rétegszerkezetében, amely a további önmozgás forrásává lehetett. Minthogy azonban társadalmunkban – a politikai rendszer túlsúlyos volta miatt – a társadalmat egészében vagy nagy rendszereiben érintő változások a politikai rendszer közbenjöttével történnek, a gazdaság működési zavarainak politikai értékelése vezethetett arra a döntésre, amely a gazdasági reform folyamatának megindulását eredményezte.[23] Ez a döntés – az endogén tényezők jelentőségének felismerésével, az ország adottságaira való támaszkodással és a külső környezet reális értékelésével[24] – lényegében megmozdította a stagnáló társadalmi mechanizmust, és jó néhány tényezőben szabaddá tette az utat a modernizáció saját automatikus mozgása számára. A későbbi fejlemények sok szempontból akadályozták ugyan ezt a mozgást, bizonyos visszafogó elemek – magában a gazdaságban, valamint országon belüli és külső környezetében – még ma is működnek, de már felismert politikai igénnyé is vált a modernizációs folyamat további önmozgásának elősegítése. (Igaz, a világgazdaságban lejátszódó folyamatok jelentősen elősegítették ezt a felismerést.) A reformfolyamat továbbvitelére intézkedések történtek, megvalósulásuk pedig remélhetően sikeres próbára teszik, társadalmunknak az új körülményekhez való alkalmazkodási képességét és megújulási készségét. Ebből a szempontból sokat jelent most a tradicionális szocializmusképet magában foglaló ideológiai rendszer változási képessége.

Az előadás modernizáció strukturális akadályainak problémájával indult. Megállapítható volt, hogy régiónkban – és természetesen Magyarországon – sem követte eddig a modernizáció nekilendülését a folyamatot fenntartó és továbbfejlesztő mechanizmusa. Napjainkban kibontakozónak tűnik ez a mechanizmus, lehetőség nyílik a korábban teljesen át nem törhető strukturális feltételek szorításából való kijutásra. Azt hiszem, a modernizáció társadalmi összefüggéseiről szólva – mert a gazdasági tényezőket itt nem elemezhettem – nem túlzás ezúttal a tudomány jelentőségét hangsúlyozni, amely a modernizáció önmozgásának nélkülözhetetlen tényezője. A modernizáció folyamatának egyik szükséges feltételeként egyik nagynevű kutatója a következőket jelölte meg: „A társadalom centrumában ott kell lenni azon személyek kritikus tömegének, akik készek a modernitás értékrendszerének kifejtésére és védelmére, akik összefér-

nek az innovációval és a változással, akik úgy strukturálják a politikai arénát, hogy lehetetlenné váljon a modernitás társadalmi tényezőinek elnyomása."[25] A tudomány a maga tényfeltáró és problémaelemző tevékenységével jelentősen hozzájárulhat e feltétel valóságos megerősödéséhez.

JEGYZETEK

1. *Merton, Robert K.:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Bp. 1980. 204. o.
2. *Collingwood, R. C.:* The Idea of History. Oxford, 1946.
3. *Marx Károly—Engels Frigyes:* Művei. 8. köt. Bp. 1962. 105. o.
4. E feltételekre l. *Berend T. Iván—Ránki György:* Gazdasági elmaradottság. Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Bp. 1979. 34. és köv. o., valamint *Jörberg, Lennart* tanulmányát ugyanebben a kötetben. 161. és köv. o.
5. Uo. 429. és köv. o.
6. *Rostow, W. W.:* The Takeoff into Self-Sustained Growth. In: Social Change, Sources, Patterns, and Consequences. (Ed. by A. Etzioni and E. Etzioni) New York—London, 1964. 289. o.
7. L. erre: *Kulcsár Kálmán:* A politika Közép-Kelet-Európában = Állam és Igazgatás, 1982. 7. sz. 589—597. o.
8. *Berend T. Iván—Ránki György:* Gazdasági elmaradottság... 69. és köv. o., valamint 457. és köv. o.
9. *Janos, Andrew G.:* The Politics of Backwardness in Hungary. 1825—1945. Princeton, 1981. 314. o.
10. *Nash, Manning:* Modernization: Cultural Meanings — the Widening Gap between the Intellectuals and the Process. In: Essays in Economic Development and Cultural Change in Honor of Bert F. Hoselitz. (Ed. by Manning Nash) Chicago, 1977. 21. o.
11. *Marx, Károly—Engels, Frigyes:* Művei. 1. köt. Bp. 1957. 350. o.
12. *Kulcsár Kálmán:* A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon = Társadalomkutatás, 1983. 1. sz. 9—10. o.
13. *Kulcsár Kálmán:* A politika és jogalkotás Közép-Kelet-Európában = Magyar Tudomány, 1983. 84—98. o.
14. *Kornai János:* A hiány. Bp. 1980. 575. és köv. o.
15. A racionalitás leszűkített értelmén az egy-egy cselekvési szférán belül kialakult optimális megoldásokra törő racionalitást értem, amelynek lehetőségét egyébként *Herbert A. Simon* már megkérdőjelezte, mondván, hogy az optimális döntés helyett az elfogadható döntés keresése jelenti a közgazdasági racionalitást is. (*Simon, Herbert, A.:* Korlátozott racionalitás. Bp. 1982. 36. és köv. o.) A racionalitás a társadalomban azonban ennél többet jelent, éspedig a különböző cselekvési szférák belső racionalitásának összeegyeztetését, hiszen minden szférában született döntés a többi szférában, illetőleg nagyrendszerben is következményekkel jár. (L. erre *Kulcsár Kálmán:* A jogfejlődés sajátosságai a jog mint eszköz = Valóság, 1983. 9. sz. 5. és köv. o.) Az összeegyeztetés eredendő nehézségeire: *Vámos Tibor:* Kooperatív rendszerek, új fejlődési távlatok = Valóság, 1983. 4. sz.
16. A paternalizmus feloldódásának összefüggéseire l. *Kornai* i. m. 580—81. o.
17. A bürokratikus szervezet kelet-közép-európai kontextusban való feltételezettségére és ennek következményeire l. *Kulcsár Kálmán:* Gazdaság, társadalom, jog. Bp. 1982. 235—254. o., valamint *Kulcsár Kálmán:* A közigazgatás fejlesztésének társadalmi-politikai összefüggései = Állam és Igazgatás, 1983. 11. sz. 961—975. old.
18. *Janos, Andrew G.:* The Politics of Backwardness in Hungary 314. és köv. o.
19. L. erre *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956—1965. Bp. 1983. 193. és köv. o.

20. Uo. 196. és köv. o.
21. L. erre *Kulcsár Kálmán:* Gazdasági reform és szociálpolitikai problémák = Társadalmi Szemle, 1984. 7–8. sz. 129. és köv., 132. és köv. o.
22. *Hagen, Everett E.:* On the Theory of Social Change. Homewood, Ill. 1962. 57. és köv. o.
23. Az 1966. évi politikai döntés előzményeire l. *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956–1965. c. munkája fejtegetéseit.
24. Az endogén tényezők szerepére l. *Kulcsár Kálmán:* A magyar szociológia történetszemlélete. Gondolatok a külső minta jelentőségéről = Valóság, 1954. 5. sz. 14. és köv. o. illetőleg: Látóhatár 1984. augusztus 122. és köv. o.
25. *Nash, Manning:* Modernization... 20–21. o.

SZABÓ KÁLMÁN

A VAGYONÉRDEKELTSÉG ÉS MEGTEREMTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI AZ ÁLLAMI TULAJDON KÖRÉBEN

Az MSZMP KB Konzultatív Testülete 1983 decemberében munkapontjai közé iktatta a fenti témát, és megbízást adott annak kidolgozására.* A rendelkezésünkre álló időtartamban végeztük el, vitattuk meg azt többször is, részint munkabizottsági formában, részint pedig egyes szakemberekkel külön-külön konzultálva. Előterjesztésünkben nem tértünk ki egy sor lényeges, ismertnek feltételezett kérdésre.

A kifejtésre kerülő téma szempontjából csak megemlíteni tartjuk szükségesnek az eddigi történeti fejlődés tapasztalataiból leszűrhető és általában felismert alaptényeket.

A társadalmi tulajdon, a szocialista államiság, a társadalmi viszonyok és az életmód nagy átalakulása, továbbá az 1968-as gazdasági mechanizmus eredményeként a vállalati önállóság, az üzemi demokrácia fejlesztése, a tervszerűség és a piac dialektikus összekapcsolása szocialista építésünknek nagy vívmányai. Ezek az előterjesztés problémakörének tisztázásához és a megoldás koncepciójának felvázolásához is szilárd alapul szolgáltak.

Az intenzív szakasz és a világgazdasági feltételek az elmúlt években azonban olyan új problémákat is vetettek fel, amelyeknek csak a felismeréséig jutottunk el, másokra csak felszíni választ tudunk adni és végül bizonyos mélyen megérett problémának a megoldását nem találtuk még meg. Úgy tűnik, hogy a szocialista áru és pénzformák helyes alkalmazásával megoldhatjuk bizonyos gazdasági gondjainkat. Viszont vannak gazdálkodásunknak olyan törvényszerűségei is, amelyeknek az alkalmazásmódja még kidolgozásra, gyakorlati kipróbálásra vár.

*A vagyonérdekeltség megteremtésének lehetőségei az állami tulajdon körében c. feladat elvégzésére munkabizottság alakult. *A bizottság vezetője:* Szabó Kálmán akadémikus. *Tagjai:* Balogh István, MSZMP Társadalomtudományi Intézete; Halmos Csaba, Szakszervezetek Országos Tanácsa; Herédi István, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; Kabai Vilmos, MT Titkársága; Kotz László, Országos Tervhivatal; Marosi Miklós, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; Mentényi Miklós, Állami Gazdaságok Országos Központja; Nyikos László, Pénzügyminisztérium Bevételi Főosztálya; Zala Júlia, Magyar Kereskedelmi Kamara; Zsohár András, Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. *A munkaanyagok vitáján részt vettek:* Bácskai Tamás, Magyar Nemzeti Bank; Benkő István, Alföldi Nyomda; László András, Országos Tervhivatal; Sárközi Tamás, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; Tardos Márton, MTA Közgazdaságtudományi Intézet; Hegedüs István, NME Miskolc. *Írásbeli véleményt adott:* Sárándi Imre, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

Gazdasági mechanizmusunk egyik ilyen gyenge pontja az, hogy az állami szektor dolgozóinak széles körében hiányzik a *közvetlen tulajdonosi érdekeltség*. Nem alakult ki az a feltételrendszer, amelyben létrejöhet a munkavállalói és a tulajdonosi érdek egysége, amely képes felszabadítani gazdaságunk belső tartalékait. A dolgozó *közvetlen értelemben* sem bérmunkás, sem gazda; a tulajdonos állam viszont közvetett és személytelen. Az állampolgár ezért a mindennapi tevékenységében nem kellőképpen motivált az első szektor racionális gazdálkodásában, sőt *közvetve* ellenérdekelt abban. Ez a viszony megjelenik a vállalati vagyon iránti közömbösségében, a termelés feltételeinek pazarló kezelésében, teljesítménytaktikázásban, teljesítményvisszatartásban.

Az 1968-as mechanizmus-reform napjainkig is elévülhetetlen történelmi érdeme, hogy kinyilvánította a tervszerűség és a piac összekapcsolását és el is kezdte gyakorlati kivitelezését. Ha a környezeti ellenállás megtorpanását, sőt visszaesést eredményezett, ez annak is köszönhető, hogy a reform nem tudott igazán eljutni a munkapadokig, s a vállalati nyereségérdekeltség azóta sem került szoros kapcsolatba a működtetett vállalati vagyonnal. Így azután a nyereségérdekeltség végül is elszakadt a vállalati eredményektől, bérkiegészítő funkcióvá és hatástalanná vált.

Sok okból nem tudott a jövedelmezőségi kritérium igazi szerephez jutni sem a meglevő vállalati vagyon hasznosításában sem a beruházások, fejlesztések racionális megtérülésében. Igaz, döntően a piaci tényezők gyengeségeiből, a centralizált elosztás okából, de a vállalatok belső erőinek irányultsága sem zárható ki azon okok közül, amelyek miatt továbbra is jellemző a beruházási éhség. A termék-struktúraváltás vontatottságához, az erőforrások vállalatokon belüli és a vállalatközi célszerű átcsoportosításának elégtelenségéhez többek között az is hozzájárult, hogy a vállalatokon belül nem fejlődhetett ki a hosszú távú vállalati érdekeltség; a természete szerint rövid távú kereseti érdekeltség szerepe domináns, ennek van többnyire alávetve a jövőt eldöntő fejlesztési tevékenység.

Miközben — magától értetődő módon — a gazdasági kormányzat vállán nyugszik a makroegyensúly fenntartásának (megteremtésének) és a távlatok biztosításának az ügye, ezt a funkcióját a vállalatok ezreinek masszív nyomása alatt kell teljesítenie, vagyis úgy, hogy csak vajmi kevéssé talál a mikroszférában ilyen orientációjú szövetségesekre.

E felfelé áradó és át-áttörő energiákkal szemben védekezve kényszerül rá újból és újból a teljesítményeket visszafogó lépésekre, ami az alkalmazott mechanizmusok egyes konkrét formáival együtt sok ponton visszafogja a munka társadalmi termelőerőit is, gátolva a rátérést az új növekedési pályára.

A gazdaságpolitikai program a technológiai és termékkorszerűsítésben, a struktúraváltásban jelöli meg a távlatilag kivezető utat. Ehhez azonban az anyagi és emberi termelőerők nagyfokú mobilizálására lenne szükség, figyelembe véve a kül- és belpiaci elismerésre számító rentabilitási kilátásokat, az importkorlátozás, a kontingensek és az inflációs veszély közepette. A helyzet amiatt is nagyon szorító, mivel a gazdaságban történő nettó beruházások mértéke lecsökkent és így a pótlási célú beruházások mobilizálása nyújthat csak nagyobb lehetőséget az átstrukturálódásra, a társadalmi vagyonhatékonyság magasabb szintre emelésére.

A vállalatok viselkedésére vonatkozó kutatások, a Gazdasági Egyeztető Bizottságban két év óta folyó viták egyre több oldalról vezettek arra a következtetésre, hogy a gazdaságirányítási rendszer komplex továbbfejlesztése akkor lehet tartósan eredményes, ha a vállalatokhoz közvetített környezeti szigorodásra azok jelentős része nem áll rá az ismert (kivédő, túlélő) magatartásra, ha a közvetített makrohatások nem ütköznek bele nyílt vagy burkolt ellenállásba.

A gazdaságirányítás általunk ismert továbbfejlesztésével foglalkozó munkaanyagok joggal a piaci tényezők, a verseny aktivizálásának szükségességét hangsúlyozzák. A piac fokozatos kibontakoztatása elengedhetetlen feltétele, hogy a vállalatok belső viszonyaiban számottevő elmozdulás történjen, sőt bizonyos értelemben mind több esetben fordulatnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a termelési viszonyoknak ezeken a szintjein felszabaduljanak és konstruktív irányba mozogjanak az eddig visszafogott. Más szóval: a külső kényszerítő, serkentő impulzusoknak találkozniuk kell a vállalat *belső* kényszerítő-ösztönző hatjóerőivel.

Amennyire ezt elérhetjük, a két erő egymást gerjesztve indítja el a hatékonysági felgyorsulást.

A fentiek során jelzett alaptények elemzésével és az azokból adódó konzekvenciák végiggondolásával jutottunk el azokhoz a következtetésekhez, amelyek alapján a feladat megoldásának fő irányait körvonalaztuk.

A koncepció legalább *három sarkalatos pontja* formálódott ki a munkálatok során. A vitákban és a különböző tárgyalásokon senki sem tette kétségessé az elgondolás vállalatra vonatkozó alapelképzelésének a helyességét, sőt számosan erőteljesen hangoztatták aktuális jelentőségét. Ugyanakkor néhány fontos kérdés körül voltak nézetkülönbségek és nem alakulhatott ki egységes alapállás.

A gazdaság valamennyi főszereplőjének — munkásnak, műszaki-gazdasági szakembereknek, vezetői tisztségben levőknek stb. — az objektív érdekeit olyan mozgásformák létrehozásával lehet kívánatos formában aktivizálni, amely a nyereségnek a vállalati tőke vagyonhoz történő szoros hozzákapcsolásán alapul. Ez volna *az első sarokpont.*

Ha a vagyonnyereség érdekeltséget sikerül konzekvensebben a vállalati gazdálkodás centrumába állítani, akkor ez forgatókoronggá válhat, amelynek révén elindulna a súlypontok eltolódása a veszteségforrásokat tápláló gazdasági magatartásról a racionális gazdasági magatartásra. Fokozatosan számottevővé válhat az a bizonyos ellenerő, amely a vezetőket, a kulcsembereket ugyan jóval nagyobb mértékben, de érezhetően *mindenkit* a jövőt jelentő akciók eredményességében tesz érdekeltté. Rávezet a környezeti feltételekhez való rugalmasabb alkalmazkodásra, a külső impulzusok pozitív fogadtatására; egyre több helyen, s nagyobb hatásfokkal jelennek meg az új belső energiák a vállalatok külső kapcsolatainak síkján, a piaci, a műszaki versengés és a megbízható együttműködés lendítőiként.

A koncepció *másik sarkalatos pontja:* „tetszhalotti" állapotából felkelteni a dolgozó *közvetlen* tulajdonosi érdekeltségét, a vele járó felelősséggel együtt. A bérjellegű jövedelemnöveléshez kapcsolt munkavállalói érdekeltséget ez a tulajdonosi érdekeltség szervesen egészítené ki. Ez abban az irányban munkálkodna, hogy a legnemesebb mun-

kástulajdonságok mind szélesebb körben érjék és nyerjék el méltó rangjukat; oda hatna továbbá, hogy ki-ki a maga szűkebb-tágabb környezetében egyre kevésbé lenne közömbös a társadalmi vagyon hasznosítása iránt, az anyagi termelőerőkhöz és vállalati eredményekhez való kapcsolatára mindinkább a sokat emlegetett gazda-magatartás nyomná rá bélyegét.

Fontos következtetésünk az, hogy az egyes dolgozók leggördülékenyebben a vállalati kollektíván keresztül tehetők érdekeltté a vagyonnyereségben, illetve abban, hogy ezen érdekeltségük alapja a vállalati vagyonba történő befektetés legyen. Ezen az alapon fejlődhetne ki és nyugodhatna az egyes dolgozók (köztük természetesen a vezetők) egyéni részesedési jogosultsága.

A koncepció *harmadik ismérvének* tartottuk azt, hogy az államnak mint társadalmi tulajdonosnak részt kell vennie a vállalati vagyon feletti rendelkezésben, az erőforrás hasznosítás és mobilizálás ésszerű befolyásolása érdekében. Amint a társadalmi tulajdon egésze, úgy annak vállalati vagyonként elkülönült részei is oszthatatlanok maradnának. Azonban e vagyonok eszmei tulajdonhányadának arányában a vállalkozásban részt vevők a nyereséghozamon osztoznának. Az állam a vállalatban a tulajdonosi érdekeltségét nem közigazgatási úton gyakorolná, hanem vagyonkezelési funkcióval felruházott és ellenőrzése alatt tartott intézményen keresztül. Ezen szerv vagy szervezetek a gazdasági érdekeltség és logika szerint működnének és a gazdaságirányítás számára hathatós eszközül szolgálhatnának a gazdaságfejlesztési, átstruktúrálódási célok megvalósításához.

Az állami vagyonkezelő szervezet kérdése

Ahhoz, hogy a szocialista vállalatok alapvagyonunk értékét anyagi érdekből megőrizzék és megtérülésüket ésszerűen fokozva azt gyarapíthassák, nem elég a legszigorúbb felelősséggel párosuló szabad rendelkezés a saját vagyon felett, amit kiegészíthet kölcsönnel, illetve vagyonérték-emeléssel és kihelyezhet más területre is. Mindenképpen szükségesnek látszana már az esetleges kezdeti kísérletezési stádiumban olyan intézményformát teremteni, amely gazdasági vagyonbefektető és kezelő funkciót lát el. Az egyes vállalatoknak ui. nem lehet akkora áttekintése, hogy az általuk kezelt társadalmi vagyonrész számukra és a népgazdaság számára hol helyezhető a legjobban el annál, mint amit saját vállalatnál elérni tudnának.

Ezen kívül szükség volna állami vagyonkezelő szervezetre, mint volt róla szó, azért is, hogy az befolyásolhassa, ellenőrizhesse, megváltoztathassa a vállalatok tulajdonérdekeltségének arányait. A vagyon nyereségérdekeltségen alapuló működési forma kiterjesztésénél a vállalati mérettől, a termelési területek jellegétől, fontosságától függően rugalmasan alakítható az állam tulajdonosi részaránya egyes vállalkozásokon belül. A kis és közepes vállalatok széles körében valószínűleg a tulajdonos államnak, mint csendestársnak célszerű a vállalatirányításban részt venni. Az ilyen vállalatokba kihelyezett vagyonának csökkentéséről vagy növeléséről az adott vállalat rentabilitása,

gazdasági kilátásai, vagy saját üzletpolitikai megfontolásai szerint dönthet. Az állami vagyonkezelői részvétel biztosítékul szolgál az ellen, hogy a társadalmi tulajdon csoporttulajdonná, netán valamiféle kollektív magántulajdonná alakuljon át.

Nem lehet lemondani arról sem, hogy a gazdaságpolitikai fejlesztési stratégia – az ökonómiai logika és az érdekeltségi elv szerint – legyen átültethető a gazdaságra. Ehhez pedig egy, a „tőkeáramlás" tervszerű irányítására alkalmas és vagyonnyereség-érdekeltségen alapuló intézményi rendszerre van szükség.

A feladatot : tehát nem volna helyes a költségvetésre vagy a hitelszervezetekre bízni. Tapasztalhatjuk, hogy mire vezet manapság az, ha a rendeltetésénél fogva egyensúly- és infrastruktúraorientált állami költségvetésre hárul (mint az extenzív iparosítás során) a gazdasági vagyonok centralizálása és a döntő láncszemekre történő alapjuttatások átcsoportosítása. Semmi sem szavatolhatja, hogy a pénzügyi szervek olyan értékeket is elvonjanak (a költségvetésnek ma is egyharmadát teszik ki a C-elemekhez tartozó bevételek), amelyekkel az újratermelendő vagyont csökkentik. (Nem is szólva az infrastruktúrában fekvő vagyon közismert fölléséről.) A bankoknak pedig a fő feladata a hitelező funkciók ellátása, ezt a funkciót a központi jegybank vezérli. A pénzintézetek amellett, hogy vállalkozók is lehetnek, rendeltetésük szerint a vállalatok és a lakosság megtakarítását betéti kamattérítés ellenében összegyűjtik, és mint hitelt (idegen vagyonként) azokhoz kihelyezik.

Ha tehát a (vagyoni nyereségérdekek alapján működő) vállalatok kapcsolatainak síkjára akarjuk terelni az erőforrás-áramlást, és ha a gazdasági makrostruktúra korszerűsítését szolgáló beruházásokat nem a közigazgatás vágányain akarjuk ezután bonyolítani, akkor el kell kezdeni a költségvetéstől és a hitelintézetektől bizonyos értelemben független állami vagyonkezelő intézményrendszer kiépítését. E rendszer szervezeteinek az a rendeltetése, hogy a náluk koncentrálódó forrásokat *vagyonhozam követelménnyel* helyezzék ki, és a részükre befolyó hozamokat nyereség céljából ismét befektessék. Az állami vagyonkezelő vállalatok nyereségadót fizetnének a költségvetésnek. A jegybank emissziós szerepének megerősítésével együtt alkalmas eszközzé nőhetné ki magát a gazdasági élet menetének tervszerű befolyásolására, arra, hogy a szocialista állam a gazdasági élet menetének a mainál hatékonyabb orientálására használja.

Mindebből a vagyonnyereség-érdekeltség alapján működő vállalat témájához szorosan az tartozik, hogy amennyiben az irányítási rendszer továbbfejlesztésének terve keretében akár csak szerény számban is létesülnének ilyen vállalatok, azok úgy felelhetnének meg csupán a mindenféle kísérlet elterjeszthetőségi kritériumának, ha egyidejűleg létesülne állami vagyonkezelői funkciót végző intézményrendszer.

A vagyonérdekeltségi rendszer várható hatásai

A kollektív vagyonérdekeltségi rendszer fejlesztési koncepciójának bevezetésétől várható a termelési tényezők ésszerűbb kombinálása. Az emberi és az anyagi termelő erők egymástól eltérő és egymással egyesülő mozgása a termelési tényezők ésszerű

kombinálását segítené elő mikroszinten, de ennek folytán megjavulhatna a társadalmi tulajdonban eleve benne rejlő kiaknázatlan előny, tudniillik a termelési tényezők makroszintű és régiók közötti kombinálásának optimálása. A dolgozók széles tömegeinek a gazdálkodás mindennapjaiban erősödne a kontrollja, az értelmes célmeghatározás, a tisztességes létbiztonság elveinek érvényesülése fölött.

Ez a rendszer talán inkább lesz képes felszívni a szabad eszközöket, kirostálni magából a termelési tényezők felesleges, szabad elemeit és hatékonyan működtetni a vállalatnál levő eszközöket; arra kényszerít, hogy megóvják a vállalat vagyonát és a ráfordítások minden elemével ökonomikusan bánva, a munka termelő- és újító képességét, a vállalat piacképességét fokozva gyarapítsák azt; ugyanakkor lehetővé teszi a különböző tulajdonosok együttműködését egyetlen szervezeti formában (vállalat, konszern, bank stb.).

A tulajdonosi és a munkavállalói érdekeltség egyesülése, amely a nyereségráta piaci elismerésből származó növeléséhez fűződik, lökést adna a kevéssé jövedelmező vagy veszteségforrást jelentő tevékenységi ágak erőforrásainak felszabadítására; kényszerítő erővel hatna oda, hogy a pótlóberuházások hatékonyan, korszerűsítő jelleggel valósuljanak meg; hosszú távú érdekeltség révén szilárd alapjait vetné meg a nemzetközi termelési kooperációknak és közös vállalkozásoknak is.

Megfelelő vállalati szabályok esetén ez ellene hathat a munkaerő egészségtelen eláramlásának. Az olyan vállalatnál viszont, ahol munkahelyek szabadulnak fel, elősegítheti az átcsoportosítást, illetve közös üggyé teheti a renitensektől, a kártokozóktól való megválást. (Lásd vállalati munkaközösségek vagy szocialista brigád azon példái, amikor jól megválogatják, hogy a soraikba kik kerüljenek és maguk szelektálják a feleslegeseket.)

A vállalati vagyon hozamához kötődő kollektív és egyéni érdekeltségi forma elterjedése széles rétegeknél is hozzájárulhat az esetleges jövedelemingadozás iránti (s a politikai) tűrőképesség növeléséhez. Ennél fontosabb a körülmények szeszélyeinek való kiszolgáltatottság és tehetetlenség érzetének eloszlatása, vagyis a tudatos cselekvés lehetőségének kitágítása. A nagyobb belelátás kényszere a gazdálkodás problémáiba és a gyakorlati tapasztalatszerzés az előnyök és hátrányok okainak megítélésében és kiküszöbölésük lehetőségében a vagyonérdekeltségű forma révén, a dolgozó képesnek érezheti magát a saját sorsának alakításában, láthatja saját maga és a közvetlen környezet jobbítására tett lépéseinek hasznát. A közöny, esetleg az elkeseredettség válthat át magasabb akcióképességre.

A gazdaságirányítás által kevésbé torzítva közvetített gazdaságpolitikai hatásokat a vállalatok felszabaduló belső erői vehetik hátukra és a vállalati reagálások a különféle külső – mindenekelőtt gazdaságpolitikai – hatásokra nem annyira a kitérés, a kivédés, a kiskapukeresés irányában mozognak, hanem inkább a pozitív hatások befogadására, az önvédelem helyett az expanzióra. Ily módon a makroirányítás és a mikromechanizmus viszonyai szinkronba kerülnének, s ezek együtt elvezethetnének fokozatosan a társadalmi tulajdonnak megfelelő gazdasági mechanizmus *konszolidált* rendszeréhez, ami egyrészt magasabb fokra emelné a mikroökonómiai funkcióktól

megszabadult gazdaságpolitikai vezérlést, s ezen kívül a gazdasági folyamatok szabályozásának tervszerűségét is fokozná, amennyiben a különféle környezeti hatásokra és impulzusokra reagáló vállalati és egyéni reagálások irányai is biztosabban előreláthatóvá (kvantifikálhatóbbá) válnának.

Az újratermelési összfolyamat befolyásolása azáltal is tervszerűbbé válhatna, mivel a vállalatokon belüli ellensúly (tudniillik a bérnövelés és a mára néző, de a jövőt rontó befektetésekkel szemben) kiszámíthatóvá tenné a vállalati reagálásokat, létrehozna és fenntartana olyan (a szocialista viszonyokra konkretizált) makroökonómiai szabályosságokat, mint amilyenek pl. a makroprofit összefüggései.

Valószínűnek tekinthető, hogy a vállalati vagyonok nyereség növelésére irányuló rendszere, főként, mert abban tulajdonosi érdekeltségűek kölcsönösen vesznek részt, előbb-utóbb egy, a szocialista viszonyok sajátosságainak megfelelő árvonzáspontot — valószínűleg a társadalmi termelési ártípusnak valamiféle módosult rendszerét — termelné ki. De már az ilyen irányban történő fejlődés menetében is elképzelhető az, hogy az olyan nagy tőkeigényű termelőágak, mint a bányászat is, kijuthatnának az állami támogatásokkal kitartott állapotukból és a jövedelemtermelés forrásaiként szerepelhetnének, az esetben természetesen, ha a népgazdaság társadalmilag elismert szükségleteinek megfelelően termelnek és költségeik piaci elismerést nyernek.

A vállalati erők a vagyonérdekeltségű formával kényszerítve és bensőleg lennének ösztönözve olyan magatartásra, amely a piaci tényezők központi akciókkal elért aktivitásának fenntartását, sőt fokozását segítenék elő. (Bizonyos mérvű önmegtartóztatás indulhat meg a fedezet nélküli bérkiáramlástól, a nem eléggé végiggondolt befektetésektől, ami egyszersmind a vásárlóerő szabályozás kötöttségeinek feloldására is pozitívan hatna.)

A költségtakarékossággal, a kapacitások és a munkaerők jobb kihasználásával történő erős törekvés a nyereségráta emelésére, bizonyos fokú ellentendenciát jelenthetne az inflációs nyomással szemben. Kínálatélénkítő hatása is érezhetővé válna pl. a termékstruktúra és az ehhez igazodó szakmai struktúra változásának felgyorsulása révén.

A részesedési jegy elterjedése társadalmi méretben fokozná az emberek megtakarítási hajlamát és a jövedelmekkel való gazdálkodásunk racionalitását. Ez új megtakarítási formát léptetne életbe, ami főleg a dolgozók azon rétegei számára teremtene saját invesztálási lehetőséget, amelyeknek nincs módja, vagy nincs kedve kisvállalkozásba fektetni pénzüket, de ugyanakkor tehetnek azért, hogy megtakarításaik után az OTP-kamatnál nagyobb részesedéshez jussanak. Alternatívát nyit tehát a vállalkozó kedvű dolgozók számára, amennyiben mérlegelhetik, hol látják biztosabbnak, illetve reményteljesebbnek befektetésük hasznát, a fő munkahelyükön-e vagy kisvállalkozásnál (mellékállás stb.). Országos és egyéni érdek közeledését jelentheti az, hogy speciális képzettségű és vállakozó tehetségű egyéneknek módjuk legyen a fő munkahelyen nem csupán nagy teljesítmény után méltányos keresethez, hanem nagyobb „tőkehozadékhoz" is jutni.

Feltételezhető, hogy e rendszer gyakorlati meggyökeresedése komoly anyagi és

emberi ellenerőt támasztana azzal szemben, ha bármi oknál fogva valahol vagy általában fellépnének a gazdasági logika, a gazdasági mechanizmus elveinek feladására irányuló tendenciák (pl. beavatkozási „hajlam", a piaci hatásokkal szembehelyezkedő monopolista pozíció, vagy mondjuk az összeolvasztási effektus, hiszen az összevonás a beolvadás feltételezi ebben a rendszerben a kollektíva megkérdezését).

Az új forma ellene hatna egy újfajta, de nem éppen szocialisztikus (a munkateljesítményektől ugyanis messze elszakadható) vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség távlati kifejlődésének. Elejét vehetné annak, hogy a dolgozók jelentős hátrányba kerüljenek a tekintetben, hogy ők csak munkájuk után juthatnak személyi jövedelemhez, s abból növelhetik személyi tulajdonukat, s ugyanakkor velük szemben mások nemcsak a tehetség, hanem a kisvállalkozások, kötvények formájában gyümölcsöztethetik speciális tudásukat, megtakarításaikat, vállalkozó kedvüket.

A második gazdaság jó részében a vagyon utáni jövedelmezőség áll a centrumban, nem így azonban jelenleg az első gazdaságban. Ha az első gazdaság vállalatai is hasonló elv alapjára helyeződnek, a kifejlődő és megmutatkozó versenyképesség vezethetne el oda, hogy különféle területek közül ott maradjon meg a kisvállalat, ahol az objektíven is versenyképesebb, mint egy nagyvállalat; az utóbbiak közül viszont ott és az kerülhessen fölénybe, ahol és amelyik a nagyüzemi szervezet mellett lehet általában is, és a mi konkrét viszonyaink között is életképes.

A tulajdonosi felelősséggel átitatott nyereségérdekeltség, ráépülve a bérérdekeltségre, fokozottan sarkall a vállalattal való azonosulásra mindaddig, amíg ki nem válik a vállalatból. Addig készenlétre ösztönöz, hogy mindenki megtegyen, amit tud a keletkező vállalati nehézségek, a veszteséghelyzetek, a károk megelőzésére, illetve mindenki kiálljon a súlyosabb helyzetekből való kijutás ügye mellett.

Szorosabbá válna a vezetés és a kollektíva viszonya a mindennapi gyakorlatban. A vezetők szűkebb csoportjára még a rátermettség esetén is ráfér a derékhad támogatása. Támogatásuk és a dolgok megértése adott esetben csillapíthatja a félelmüket, amikor merészebb vállalkozásba kezdenek, de enyhülhet az oktalan gyanakvás is, ha egyes döntések fiaskóval végződnek. Másfelől a kollektívák tömegereje úgy válhat igazán konstruktívvá, ha egyesül a vezetői képességekkel, és a speciális szakértelemmel. Meggátolhatja a gazdasági ésszerűséget sértő és a vezetői felelősséget romboló informális befolyásolást.

Ellene hatna a vállalati irányítás túlduzzadásának, elnehezülésének és a részvételi fórumok formalizmusának; sarkallna az önelszámolás kifejlesztésére és „karbantartására", valamint az egyének kiváló teljesítményeinek — újítás, piacszerzés, a legkisebb csavarért és a legnagyobb értékű berendezésekért való felelősség stb. — közösségi elismerésére is.

A termelési eszközök, a gazdasági vagyonok feletti uralomban való érdemibb részvétel oldaná azt a problémát, mely szerint az értékeket, a felhalmozandó vagyonforrást a dolgozók termelik, viszont tőlük függetlenül rendelkeznek (most már a vállalati dolgozók szeme láttára) ezen erőforrások céljának meghatározásáról, e célok és irányok alulról jövő intézményes kontrollja nélkül. A jövő politikai számvetése előtt a tu-

lajdonosi érdekeltség kollektívára és egyénekre alkalmazható formájának meghirdetése ilyen irányelvnek tűnik, amely reményt és bizakodást kelt a dolgozók körében. (Ennek természetesen reális irányelvnek kell lennie, mert felcsigázott reményeket hamar válthat fel a kiábrándulás.)

Az átállás néhány feltétele

Az átállásnak vannak általánosan szükséges feltételei és a megindulás konkrét körülményeihez (pl. erős piaci nyomás), követelményeihez igazodó lehetséges változatai. A *legfontosabb feltételek* közé tartoznak a következők:

- A tulajdonos-állam vagyonkezelői funkciójának ellátásával megbízandó szervezet(ek) kijelölése és felkészülése e feladatra.
- Az új formára átálló vállalat nettó vagyonértékének reális felbecsülése a tulajdonosi-érdekeltségű szervek képviselőivel egyeztetve, valamint a normatív vagyonnyereségráta rögzítése, ugyanígy az adózási sajátosságok megállapítása, figyelembe véve a vállalat termékeire és munkaerőire irányuló kül- és belpiaci kereslet korlátjának erősségét.
- A kollektívával (először annak kulcsszerepét játszó tagjaival és egyes csoportjaival) tárgyalások folytatása, amelyeken megvilágítják a változás értelmét, működésének elveit, a kollektív és az egyéni vagyonnyereség-érdekeltség várható előnyeit, kockázatait, s végeredményben elnyerik többségük (és érdekképviseletük) egyetértő támogatását, megvitatják velük a státusuk (jogaik és felelősségük) változásából fakadó kezdeményezéseik lehetőségeit, a sikeres gazdálkodással kapcsolatos feladatokat stb.
- A vagyonnyereség-édekeltség bevezetése feltételezi a nagyobb, tagolt vállalatok *belső elszámolási rendszerének* megfelelő ki-, illetve továbbfejlesztését. Az önálló elszámolási egységek küldöttgyűléseiken egyeztetik érdekeiket, s látják el felhatalmazással küldötteiket.
- Ha nem (illetve nemcsak) különálló kísérleti formaként indulna, annak meghatározása, hogy a kollektív vagyonérdekű vállalat milyen típusú (önkormányzati vagy a vállalati tanács típusú) szervezeti formához kapcsolódna, s ennek megfelelően el kellene végezni e szervezeti típusok és a vagyonérdekeltségű gazdálkodási forma kölcsönös összeillesztését.

Az átállás gyakorlati véghezvitelére minden egyes vállalatnál a sajátos (piaci, vagyoni, személyi) adottságokat figyelembe véve a vezérfonalnak annak kell lennie, hogy mielőbb megmutatkozhasson, majd kibontakozhasson a jövőbeni vagyonnöveléshez kapcsolódó érdekeltség hatása a vállalat vezetőinek, szakembereinek, dolgozóinak hozzáállásában. Gondos kalkulációkat kell végezni olyan mértékek (a részesedési jegyek öt- vagy tízéves érvényességi ideje, a nyereségráta normatívája, a közös vagyon induló hányada, hitelnyújtás stb.) megállapítására, amelyek a dolgozók és a vállalkozásban részt vevő szervezetek lehetséges jövedelmének alakulását megtartják az általános jövedelempolitika medrében, viszont a megjelenő új erőfeszítéseknek sem szegik szárnyát.

A vázolt elgondolás a vagyonérdekeltségi gazdálkodás megteremtésének több lehetséges változata közül egy konkrét megoldást körvonalazott. Úgy véltük, hogy talán így a koncepció lényegéről és gazdaságunkban történő megvalósításának reális voltáról könnyebben alkotható ítélet.

* * *

Ebben – az itt következő dolgozatokat bevezető – írásban nem térek ki olyan kérdésekre, mint a vagyonérdekeltségű gazdálkodás működési kérdései, a kollektíva vagyonérdekeltségének hosszú távú jellege, a vagyonérdekeltségű vállalat formák lehetséges típusai, vagy a szakszervezet lehetséges szerepváltozása, de nem megyek bele a jogi kérdések vizsgálatába sem. E kérdéseket – részben – a következő tanulmányok bővebben tárgyalják.

KOTZ LÁSZLÓ

A TÁRSTULAJDONOS KOLLEKTÍVA

A termelőerők fejlődése minden társadalmi rendszerben – így a szocialista társadalmi rendszerben is – az anyagi és a szellemi értékek megőrzését és gyarapítását követeli meg. A szocialista társadalomban az anyagi és a szellemi értékek döntő része társadalmi tulajdonban van, állami vagyonként működik. E tulajdon értékének megőrzése és növelése azért is elsődleges feladat, mert a társadalom további fejlődéséhez egyre növekvő értékű társadalmi tőkére van szükségünk. A társadalmi vagyon megőrzésének és hozama fokozásának számos feltétele van, amelyeket a társadalom és a gazdaságirányítási rendszer különböző elemeinek együttesen kell biztosítaniok.

A társadalmi vagyon az egész nép – sok generáció – munkájának felhalmozásából jött létre. *Megőrzése és gyarapítása alapvetően a szocialista állam feladata*, ezt a feladatot különféle funkcióinak ellátása keretében kell hogy megvalósítsa. E funkciók egyik fő csoportja: az államhatalom, a társadalmi rend védelme, az oktatésügyi, egészségügyi stb. feladatok ellátása, vagyis mindazok, amelyeket az ún. költségvetési szférának hívnak, vagy mások az infrastruktúrának neveznek. Az e funkciókkal kapcsolatos gazdálkodási teendőket a költségvetési gazdálkodási rend jellemzi.

Az állami funkciók másik fő csoportja a szocialista államnak a bővített újratermelést biztosító gazdaságszervező feladata, vagyis a társadalmi vagyonnak a bővített újratermelést szolgáló működtetése. A szocialista állam gazdaságszervező funkcióit lényegében két síkon köteles ellátni:

- a gazdaságpolitika, a népgazdasági tervezés, a gazdaságirányítás, a nemzetközi kapcsolatok irányítása stb. területén, amely állami szintű feladat, tehát a *makrogazdaság* köre,
- az állam, a tulajdonosi minőségében, amikor is a közgazdasági törvényszerűségeknek és az állami szintű gazdaságszervező intézkedéseknek alávetetten, maga is gazdálkodóként szerepel a gazdasági folyamatokban, vagyis az állami tulajdon a *mikrogazdaság* körében működik.

Az állami tulajdon működésének azt a vetületét kell vizsgálnunk, amikor az állami vagyon működtetéséért felelős szervezetek (vállalati szervek stb.) oly módon működnek, hogy a közgazdasági törvényeket követve és az állam makrogazdasági irányítását elfogadva, a mikrogazdaság szabályai szerint fejtik ki a társadalmi vagyonőrző és gyarapító funkcióikat.

Gazdasági rendszerünk 1968 óta nyereségorientált, azaz a gazdálkodó szervezetek folyó nyereségét veszi a minősítés alapjául és ehhez viszonyítottan épültek ki a vállalati és a személyi érdekeltségi rendszerek. Ez a megállapítás csak általánosságban érvényes. A nyereségnek orientáló szerepét különböző részszabályzók – elvonások és juttatások rendszere –, valamint részösztönzők az adott időszak különleges céljainak megfelelően módosítják (pl. export ösztönzés, különleges preferenciák stb.).

A nyereség-értékrend nagy erőket mozgósított és jelentős eredményeket hozott a korábbi – nem mindig koherens – különféle mutatószám szerinti értékelési rendszerrel szemben. Alapvetően lehetővé tette azt, hogy a vállalatok egyetlen szempont szerint, a nyereség szerint, szintetizálják feladataikat és a saját tevékenységük összehangolttá váljon.

A nyereség-értékrendnek azonban – minden előnye ellenére – több hiányossága észlelhető, amelynek alapvetően a piaci folyamatok értékelő és újraértékelő hatásának, valamint az ezt lehetővé tevő hazai és nemzetközi versenyviszonyoknak a korlátozására, esetenként lehetetlenné tételére vezethetők vissza. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését szolgáló munkák ezekre rámutattak és a körülményekhez képest megoldást kívánnak keresni az ezt előidéző egyes tényezőkkel kapcsolatban.

A nyereség-értékrend alapvetően a gazdálkodó szervezetek éves árbevételeinek és költségeinek egyenlegén alapszik: ez a vállalat éves nyeresége. Az árbevételek az árak, árfolyamok rendszerében alakulnak ki, mely rendszerek a nemzetközi értékelést is lehetővé tevő irányba fejlődnek.

A költségek értékelése nem minden tekintetben haladt ezen az úton. A költségek egyes elemei szükségszerűen az árrendszer keretében értékelődnek és újraértékelődnek. Így az anyagok, energiák, félkész- és késztermékek árai elvileg objektív közgazdasági kategóriaként működnek. (Azért elvileg, mert bizonyos megfontolások több esetben áttörik ezeket az elveket: egyes ágazatok preferálása, export orientálás, szociálpolitika stb.)

A munkának mint költségtényezőnek alakulása, bér formájában elvileg a nyereségekkel összehangolt, gyakorlatilag inkább a belföldi árszínvonallal van összhangban. Ezt az összhangot a makroszintű intézkedések biztosítják. A munkának a bérekben kifejeződő értékelése makroszinten ugyan megoldott, de a gazdálkodás mikroszférájában sok ellentmondást takar és gyakran teljesítményvisszatartásra, az alkotóerők visszafogására, a kezdeményezőkészség korlátozására vezet.

Legalább ilyen ellentmondásos költségtényező a meglevő vagyon értékének a szerepeltetése. A vagyont a gazdálkodó szervezeteknél, de az irányítás különböző szintjein is, az anyagi javakra korlátozottan értelmezzük (állóeszközök, készletek, likvid pénzeszközök stb.). Amíg a készletek és a pénzeszközök bizonyos korlátok között objektíven értékelődnek és újraértékelődnek, addig az ún. állóeszközök értéke adminisztratív rend szerint kerül a költségek közé ún. könyv szerinti értékben. Az állóeszközök könyv szerinti értéke és a valós közgazdasági értéke között minden konkrét esetben eltérés észlelhető. Ennek legkirívóbb példájaként: az azonos közgazdasági értékű gyáriüzem beruházási költsége 1980. évi árakon többszörösét teszi ki az ugyanazon értékű

gyár 1960. évi beruházási költségeinek. A könyv szerinti értékek pedig az ún. bekerülési értéket mutatják. Ezt még tovább torzítja amortizációs rendszerünk. Úgyszólván valamennyi állóeszköz értékelése ezzel analóg módon történik, vagyis az állóeszközök értéke a mai értékelési rendünkben nem tekinthető közgazdasági értéknek.

E tényező jelentőségének illusztrálásául: társadalmunk eszközértéke – az infrastruktúrát is beleértve – több ezer milliárd forintra tehető. Ennek az óriási vagyontömegnek az objektív, közgazdasági értékektől eltérő szerepeltetése népgazdasági szinten is, de vállalati szinten is olyan torzító tényezőnek tekinthető, ami nem teszi lehetővé a nyereségérdekeltségi rendszerben a nyereség egyik alapvető tényezőjének az állóeszköz költségnek reális értékelését és ismeretét.

Ez annál is visszásabb, mert egyéb költségek a termelés folyamán az árrendszer keretében újraértékelődnek, másrészről pedig a bankrendszerben a pénzeszközök értékváltozásait az árfolyamrendszer, valamint a nemzetközi kamatpolitikát követő hazai kamatpolitika a gyakorlatban érvényesíti. Ugyanakkor a társadalmi vagyon talán legjelentősebb részét képező állóeszközök különböző bekerülési értékkel vannak nyilvántartva, és ezek az értékek az amortizációs rendszer keretében folyamatos leértékelődésen mennek keresztül, függetlenül a piaci értékfolyamatoktól.

Az ún. nyereségérdekeltségi rendszer alapjául szolgáló évi folyó nyereség tehát önmagában nem ad eligazítást – különösen pedig távlatilag – a nyereségről. Mivel nincs tiszta képünk arról, hogy a társadalmi vagyon közgazdasági értéke miként változik – csökken-e, növekszik-e, hol és mikor történik az értékváltozás, milyen okokra és körülményekre vezethető vissza, kik a felelősek ezért és milyen mértékben – kétséges, hogy ez a módszer alapjául szolgálhat-e a társadalmi vagyonnal való gazdálkodásnak.

Ezekre a kérdésekre csak akkor lehet választ adni, ha a társadalmi vagyon teljes köre (állóeszközök, készletek, pénzvagyon, sőt behatárolható körben, még a szellemi vagyon is) közgazdasági kategóriaként értékelhető és újraértékelhető, a gazdálkodó szervezeteknél és a népgazdaság szintjén egyaránt. Az ebből kialakuló értékrendszerhez lenne igazítható a gazdálkodás folyamataiban részt vevő egyének és különböző szintű kollektívák érdekeltsége és felelőssége is.

Ez az értékelődés – álláspontunk szerint – csak az ún. vagyoni értékrend keretében történhet meg, amelyben a viszonyítási alap a társadalmi vagyon egészének vagy annak a gazdálkodó szerveknél működő részeinek egy megadott időpontbeli közgazdasági értéke, amelyhez képest egy eltérő időpontbeli (korábbi vagy későbbi) értékét kell hasonlítanunk. Ez adhat képet arról, hogy gyarapodott-e a társadalmi vagyon egésze, illetve annak meghatározott része: vagyonnyereségről van-e szó, vagy éppen ellentétesen: vagyonveszteségről.

Az állami vagyon működtetésének funkciók szerinti szervezeti rendje

Az állami vagyont – annak méreteire is tekintettel – nem lehet naturáliákban (eszközök, anyagok felsorolásával) kifejezni, hanem csak értékekben, és – amint látjuk –

ezeknek az értékeknek is objektíven a nemzetközi gazdaság értékeit kell követniök. Az állami vagyon működtetését – a munkamegosztás elveit követve – kényszerűen különféle gazdálkodó szervezetekre kell bízni és e szervezeteknek kell számot adniok tevékenységük eredményességéről. A gazdálkodó szervezeteket tevékenységük jellege szerint szokták egymástól megkülönböztetni.

Így a közvetlen termeléssel, szolgáltatásokkal foglalkozó szervezeteket általában vállalatnak nevezzük (a vállalatoknál a vagyon különféle elemei vannak együttesen jelen: *véglegesen lekötött vagyonok,* pl. ingatlanok, építmények s azok elválaszthatatlan berendezései; *tartósan lekötött vagyoni elemek*, mint a gépek, mozdítható berendezések, állatállomány stb.; *ideiglenesen lekötött forgatható vagyoni elemek,* mint az anyagok, alkatrészek, félkész- és késztermékek stb.; *likvideszközök:* pénzeszközök és likvid követelések).

A pénzzel mint áruval foglalkozó szervezeteket főleg bankoknak nevezzük (a jegybanki funkciótól eltekintve). Ezek tulajdonképpen speciális vállalattípusok. Még speciálisabb szervezetek a társadalmi tőke mozgatásával fő profilban foglalkozó szervezetek, amelyek a vagyon befektetésével, a vagyon nyereségek áramoltatásával, vagyonok kivonásával és újra befektetésével foglalkoznak.

A különféle, az állami vagyont működtető vállalatok tevékenységének koordinálásával foglalkozó integráló szervezetek (trösztök, konszernek stb.) a nyereségértékrendben ugyancsak gazdálkodó szervezeteknek tekintendők.

Az állami vagyon működtetésével foglalkozó szervezetek tevékenységét szükségszerűen egységes keretbe kellene foglalni, tehát olyan szervezeteket szükséges kialakítani, amelyek maguk is a nyereségráta szerint minősülnek. Tehát szükség van a különböző funkciókat ellátó szervezetek összefogására és irányítására, de a funkciók megoszlása alapján. Ezek azonban nem működhetnek bürokratikus szervezetekként, hanem a többi gazdálkodó szervezetekre érvényes általános követelményeknek megfelelően.

Az állami tulajdon az egységes szabályoknak alávetve a funkciók ésszerű és szükségszerű megosztásával tud működni. A funkciók e megoszlása viszont lehetővé teszi, hogy a gazdálkodó állam a maga szempontjait érvényesíteni tudja valamennyi gazdálkodó szervezetben, és gazdaságirányító feladatait el tudja látni az állami vagyon körében. A társadalmi tulajdonnak a vagyoni értékrend szerepében történő működtetése kimutathatóvá teszi akár az irányítás, akár a közvetlen gazdálkodás gyenge pontjait és megteremti a felelős magatartást kiváltó felelősségi rendszer egyik fő elemét.

Az állam tulajdonosi funkcióinak gyakorlása elképzelésünk szerint nem adórendszer keretében történő elvonások keretében valósulna meg. Az egyes gazdálkodó szervezetekre bízott állami vagyonnak az állami adóztatás után fennmaradó növekménye (vagyis a vagyonnyereség) felett nem az azt előállító gazdálkodószervezet, hanem az ezeket integráló szervezetek (ún. vagyonkezelő szervezetek, trösztök, konszernek stb.) rendelkezhetnének, vagyis azt más vállalatokhoz átcsoportosíthatnák, visszahagyhatnák magánál a vállalatnál, hitelként kihelyezhetnék stb.

A társadalmi tőkeáramoltatási funkcióhoz azonban kellő iránytűként szolgálhat-

na a gazdálkodó szervnek az alapvagyonához mért vagyonnyereségek aránya, vagyis a vagyonnyereség rátája. A vagyonnyereség rátája természetesen csak az egyik, de alapvető értékelési eszköz, amely az adott évben összehasonlíthatóvá teszi az egyes gazdálkodó szervezetek munkáját. Szükség van azonban további, kiegészítő információkra is pl. melyek azok az ágazatok, amelyekben a jövőben majd kedvezőbben alakul a vagyonnyereség rátája. A társadalmi tőke áramoltatásához szükséges ismeretek maguk is széles körű, közgazdasági ismerethalmaznak tekintendők, tehát külön szakmáról van szó. Ezek az ismeretek együttesen – a kialakuló intézményekkel összehangolva – igen hatékony eszközt adnak a társadalmi tőke működtetéséért felelős központi szervek kezébe, olyan eszközt, amivel a bürokratikus gazdaságirányítás valójában soha nem rendelkezett. A bürokratikus hierarchizáltság helyett kialakulhat a funkciók szerinti hierarchizálás.

Az állami vagyon működtetését ellátó szervezetek egymás közötti kapcsolatrendszerének főbb típusai a közgazdasági kategóriák szerinti értékrendszerben

Az állami vagyontömeg tagolása és az egyes szervezetek funkciók szerinti elkülönülése szükségessé teszi a szervezetek egymás közötti kapcsolatainak vizsgálatát. E vizsgálat körébe most két fő szempontot vonunk be: a funkciók szerint hierarchizált szervezeteknek a vagyontömeget illetően kialakuló kapcsolatait, valamint az egymás tevékenységét befolyásoló kapcsolatrendszerét.

a) Milyen legyen a kapcsolatrendszer jellege például a vállalatnál kezelt állami vagyontömeget illetően a vállalat és az ún. vagyonkezelő szervezet között:

- módosíthatja-e (elvonhatja-e, növelheti-e) a vagyonkezelő szervezet önkényesen és a következmények vállalása nélkül a vállalatnál levő vagyont, vagy pedig
- nem módosíthatja a vállalat vagyonának értékét a vagyonkezelő szervezet egyoldalú akcióval, illetve a módosításra csak szigorú eljárási szabályok betartásával, a következmények viselésével kerülhet sor.

Az állami vagyonkezelő szervezetek és a vállalatok között mindkét szélsőséges kapcsolattípusnak helye és szerepe lehet ugyanazon gazdaságban – sok egyéb körülménytől függően. Időnként egyik vagy a másik megoldás a helyesebb. Mégis érdemes a következményekkel számolni.

b) Ha vállalati vagyont az állami vagyonkezelő szerv (tröszt, konszern stb.) a következmények vállalása nélkül egyoldalúan elvonhatja, akkor ezzel a vállalatot védekező pozícióba szorítja, ami bizonyos értékek, teljesítőképességek elrejtésére, tartalékolására késztet. Ez az elvonó intézkedésekkel szembeni természetes reakciója a vállalatnak.

Az elvonás csupán a vagyonnak a leltárba vehető részeire vonatkozhat, mert ez az, ami megfogható. Ezzel a manőverrel az állami vagyonkezelő szerv – még a vagyoni értékrend keretében is – látszólag közgazdasági műveletet hajt végre: a vállalatnál csök-

ken a vagyon értéke, a vagyonráta elvileg nem kell hogy szükségszerűen csökkenjen, vagyis látszatra a vállalat zavartalanul dolgozhat tovább, és eredményes lehet. Ugyanakkor ezzel az elvonással a vagyonkezelő szerv saját magához vagy máshova csoportosíthatja át a vagyont, olyan helyre, ahol az adott időszakban magasabb a nyereségráta. Ezzel az intézkedéssel a vagyonkezelő szerv — bár egyéb vállalatokban levő érdekeltségei nem elég rentábilisak — saját magánál olyan rentabilitást képes kimutatni, amely elfogadható. Közgazdaságilag tehát racionálisnak tűnhet a vagyonkezelő szerv lépése. E racionális lépés ellen a vállalat igazgatója nem képes tiltakozni, mert függő helyzetben van a vagyonkezelő szervtől, ő is kiszolgáltatott.

Egyéb következményei azonban az elvonásnak áttekinthetetlenek. A vállalatnak ugyanis nemcsak könyvelhető tételekből álló értékei vannak, hanem más eszmei értékei is: a kollektíva tagjainak és egészének ismeretei, koncepciói pl. műszaki fejlesztési eredményei, melyek hosszú évtizedek során fejlődnek, kialakult piaci kapcsolatai és egyéb vállalaton belüli és kívüli pókháló finomságú érdekkapcsolatai, amelyekben felbecsülhetetlen értékek rejtőznek. Az elvonások ezekben az eszmei értékekben nem okoznak számszerűen kimutatható károkat, ezekről csak azok tudnak, akik a vállalati kollektívában benne élnek. Akkor amikor el kell ismernünk, hogy az átcsoportosításra szükség lehet, sőt közgazdaságilag kívánatos, ügyelnünk kell arra, hogy az átcsoportosítás feltételeit intézményes garanciákkal vegyük körül.

Nemcsak az elvonás idézhet elő károkat a vállalatnál, hanem a vállalat vagyonának a növelése is, ha ez önkényesen történik. Ha ugyanis a vállalat nincs felkészülve nagyobb vagyoni érték működtetésére (nincs piaca, nincsenek érett szakmai tervei stb.), akkor a nagyobb vagyontömeget nem tudja olyan hatásfokkal működtetni, hogy a nyereségráta megkívánt színvonalát elérhesse. A gazdálkodási szisztémának kell eldöntenie, hogy miként reagál ezekre a veszélyekre, és hogy mely ágazatban mekkorák ezek a veszélyek (más a helyzet a temetkezési vállalatnál és ismét más egy elektronikai termékeket előállító vállalatnál). Ez a gazdálkodási mód alapvetően a családi vállalkozásoknál gyakorlati, amikor is a család vagyonát nem különítik el a családi vállalkozás vagyonától.

A vállalat racionális, hosszú távú gazdálkodásának biztosítéka az, ha a fix alapvagyonnal működhet. A fix alapvagyon olyan vagyon, amelynek értékét a közgazdasági események, valamint a külső események befolyásolhatják, de nem zavarhatják meg egyoldalú, kiszámíthatatlan tulajdonosi döntések (elvonások, juttatások). Ezt a vagyonstabilitást megköveteli a hosszú távú műszaki fejlesztési, piaci, beruházási politika, de még a hosszú távú jövedelempolitika is. Ha a vállalat vagyonkeretei ismertek és biztosítottak, akkor ismeri a vagyoni lehetőségek határát a benne működő kollektíva is, és a kollektívának ezen belül kell megoldásokat találnia. A vállalat létérdeke fűződik tehát a vagyoni stabilitáshoz.

Mi lehet ennek a fix alapvagyonnak az intézményi garanciája? Ha a vállalatnál levő vagyonnak csupán egyetlen tulajdonosa van (egyetlen tulajdonos érdekelt a vállalatban), akkor semmiféle garanciát nem képes a jog biztosítani. Ennek jogszabályi deklarálása nem elegendő, a tulajdonos „önkorlátozása" pedig nem más, mint az érdekviszonyok ismeretének hiányán alapuló illúzió.

Ha a vállalati vagyon nem egy, hanem több tulajdonosé (pl. a hazai gyakorlatban a gazdasági társulások esetében, ahol állami vállalatok és szövetkezetek is társulnak ún. közös vállalatban), akkor a vállalat alapvagyonát önkényesen egyik tulajdonostárs sem változtathatja meg, mert a vállalat vagyona az alapítók közös tulajdona. Az egyik tulajdonostárs a saját vagyonrészét csak a másik tulajdonostárs hozzájárulásával vonhatja ki, csökkentheti, illetve növelheti, de mindenképpen a vagyonmódosítás következtében előállott károk megtérítésének kötelezettségével.

Az alapvagyon fix összege azt is jelenti, hogy a közös vagyonban az egyes tulajdonostársak részesedési aránya is fix. A részesedési arányt, a tulajdoni arányt szintén csak megegyezéssel lehet megváltoztatni. Ha tehát a vállalat működésében a hosszú távú szemléletet tiszteljük és azt érvényesíteni szeretnénk, akkor biztosítani kell az alapvagyon sérthetetlenségét. Ennek pedig az lehet az intézményi garanciája, ha legalább két tulajdonosi érdekcsoportot működtetünk a vállalatban. A tulajdonostárs nem alkalmazott, hanem társ. Az egyik társ kénytelen a másik társ érdekeit számításba venni, mert a társnak módja van az intézkedések ellen tiltakozni, illetve annak káros következményeit áthárítani.

Ha tehát a vállalat gazdálkodását felelőssé, hosszú távúvá kívánjuk tenni, akkor legalább a vállalati kollektívát vonjuk be tulajdonostársként a vállalatba. Ehhez az alapot a kollektívának a vállalati vagyonnyereségben való hosszú távú részesedési joga, érdekeltsége adhatja meg. Ez vagyoni jog. Egyébként is a vállalati kollektíva az a szervezet, amely a vállalatnak a nyilvántartásba nem vehető eszmei értékeit hordozza, amely nélkül a holt tőke nem ér semmit sem. Ennek megfelelően a vállalatot a jelenlegi gazdasági társulások mintájára olyan gazdasági társulásként kellene felfogni, amelyben tulajdonostárs a kollektíva éppúgy, mint ahogyan tulajdonostárs az állami vagyonkezelő szervezet, valamint esetleg rajtuk kívül más érdekeltek is (pl. más vállalat, szövetkezet, bank stb.).

A tulajdonostársak azonos érdekűek abban, hogy minél több vagyonnyereség legyen. Ugyanakkor a tulajdonostárs e pozíciójában érdekellentétes abban, hogy a másik tulajdonostárs a közös vagyont megkárosítsa egyoldalú akcióival. (Pl. az alapvagyon csökkentése vagy növelése, vagy a vállalat eredményes működésének zavarása.) Az alapvagyon-változtatás lehetőségének feltételeit azonban fenn kell tartani, de azt feltételekhez kell kötni. (Egyhangú szavazattal vagy szótöbbség esetén a kisebbség kártalanításával stb.) Mivel az alapvagyon módosítása a vállalat működését azonnal érinti, a kollektíva az, amelyik a következményekről azonnal megbízható képet tud alkotni. A kollektíva a saját érdekeit a tulajdonostárs helyzetében tudja csak megvédeni.

A kollektíva (és tagjai) ezekben a kérdésekben nem az igazgatóval állnak szemben, akinek a munkaviszony alapján személy szerint ki vannak szolgáltatva, hanem a tulajdonostársakkal (állami vagyonkezelő szervek, más vállalatok stb.). Ez tehát a tulajdonostársak vitája, nem pedig az igazgató és a munkavállalók vitája. Ezek a pozíciók fejezik ki a valóságos érdekhelyzeteket.

Ilyen ügyekben az igazgató sem képes szembeszállni az őt alkalmazó egyetlen tulajdonossal, vagy a tulajdonos társasággal szemben, még legjobb meggyőződése ellenére

sem. Az igazgató is csak alkalmazott, aki a tulajdonosoktól függ, aki ugyancsak ki van szolgáltatva az őt alkalmazóknak, a tulajdonosoknak. A vállalati kollektívának mint tulajdonostársnak nem lehet felmondani, azzal szemben sem az igazgató, sem a többi tulajdonostárs nem gyakorolhat munkáltatói jogokat. Az érdekhelyzeteknek ez a világos kifejezése és intézményesítése képes megakadályozni a felelőtlen döntéseket és érvényesíteni a kárt okozó döntésekért a kártérítési követeléseket. Az érdekkonfliktusok nyilvánossá tétele mindenkinek érdeke, csak azoknak nem, akik mások terhére, felelősség vállalása nélkül akarják végrehajtani akcióikat.

Ilyen konfliktusok megoldására különféle javaslatokat lehet tenni. Például az alapvagyon emelése néha szükségessé válhat nem vállalati, hanem más szempontok érvényesítése céljából. Erre az esetre – végső esetben – talán lehetővé kellene tenni azt, hogy a kollektíva a saját részesedési alapját képező társadalmi tőkerészt kivonhassa a saját vállalatból és azt más vállalatnál fektesse be. Ugyanezt a megoldást lehetne alkalmazni a kisebbség védelme céljából a többségi döntés káros következményeinek kivédésére is.

A vállalati alapvagyont érintő intézkedéseken túlmenően a vállalatban résztvevő, többségben levő tulajdonosi pozíción keresztül az integráló szervezet (trösztt, konszern stb.) érdekeltsége alapján lényegében befolyást gyakorolhat az operatív működésre is. Ezekkel a befolyásokkal szemben is ki kell építeni a kisebbség védelmét szolgáló intézkedéseket. E befolyások azonban nem zárhatók ki, mert szükségesek a társadalmi vagyon koncentrálása, működtetése szempontjából. Ilyen eset lehet pl. KGST kapcsolatokból következő, az exporttal összefüggő intézkedések stb. Ezekre a későbbiekben még majd visszatérünk.

A dolgozó kollektívák szerepe a társadalmi vagyon bővített újratermelésében, érdekhelyzetük intézményesített formái, a kollektívák hosszú távú vagyoni érdekeltségének kialakítása és annak szervezeti következményei

A dolgozó kollektívák olyan eszmei értékek hordozói, amelyeknek valóságos vagyoni értéke van. (A kollektíva tagjainak és összességének ismeretei, képességei, szervezett együttműködésük, belső és külső kapcsolatrendszerük stb., melyekre már a korábbiakban rámutattunk.) Ezt a vagyon értéket a jogrendszerek is mindig elismerték egyes személyek vagy kisebb csoportok esetében és tulajdonostársként ezeket be is vették a vállalatba. (Ilyen volt pl. az ókorban a hajózási társaságok esete, amikor a hajó tulajdonosa a hajót vitte vagyoni hozzájárulásként a közös vállalkozásba, a hajósok pedig képességüket és munkájukat; a modern társasági formákban pedig egyes személyek ismereteit vagyoni hozzájárulásként számolják el ún. apportként.) A szélesebb kollektívák elismerésétől azonban – hatalmi okokból – mindeddig elzárkóztak.

A kollektívák és tagjaik keresetszabályozási rendszere az egyes gazdálkodói szervezeten belül a munkához kapcsolódik. A munkavégzés után kapott bér elvileg a teljesítményt fejezi ki. A keresetszabályozási rendszerek azonban kénytelenek fékeket beál-

lítani a bérkiáramlás korlátozására. (Átlagbérszínvonal, progresszív kereseti adó stb.) A keresetek ilyen jellegű korlátozásának elkerülhetetlen következménye a teljesítmény-visszatartás, a kapacitások elrejtése, a kockázatvállalás minimalizálása, az innovációs folyamatoknak a kereseti korlátokhoz történő igazítása, vagyis lassítása. A jelenlegi és a jövőbeni keresetszabályozási rendszerek is kénytelenek ezeket a módszereket alkalmazni. Ugyanakkor égetően szükséges az alkotó munka, a vállalkozási készség, az innovációs kedv kibontakoztatása, a teljesítmények fokozása, a kapacitások maximális kihasználása érdekében a keresetszabályozási rendszer korlátait olyan módszerrel felnyitni, hogy az a társadalmi tulajdon minél gyorsabb gyarapítását tegye lehetővé.

Ilyen törekvés volt 1968-ban a dolgozói érdekeltség megteremtése érdekében a nyereségérdekeltség intézményének a bevezetése. A vállalati éves nyereséghez kötött részesedés szerepe azonban nálunk visszaszorult — ellentétben más szocialista államokkal. Nem sikerült megoldani, hogy valóban azok jussanak többletjövedelemhez, akik nagyobb mértékben járultak hozzá a vállalati eredmények létrehozásához. Nem is oldódott meg a bérkorlátok okozta teljesítményvisszatartás problémája. Nagyfokú érdektelenség, közöny alakult ki a társadalmi vagyon megőrzésével és gyarapításával kapcsolatban.

Ezzel ellentétben a szövetkezeteknél a szövetkezeti vagyonhoz való kötődés erésebb jeleit lehet tapasztalni — történelmi előzmények miatt is. Itt még azt is sikerült elérni, hogy a tagok személyes vagyonukkal segítsék elő a szövetkezet működésének eredményesebbé tételét, a munkahelyek megtartásának feltételeit (szövetkezeti célrészjegyek, kötvények jegyzése stb.).

Sürgetővé vált tehát az állami tulajdon körében is olyan intézményi forma kiépítése, amely a bérkorlátokat átlépve teljesítménynövelésre ösztönöz, és a társadalmi megtakarításhoz való hozzájárulásra késztet — összhangban a személyes érdekekkel. A probléma megoldására kialakított koncepció feltételezi a társadalmi vagyon értékelésének, valamint működtetésének a korábbiakban ismertetett intézményeit. A koncepció nem tekinthető egyedüli megoldásnak, nyilvánvalóan lehet másféle megoldásokat is kialakítani, de olyat, amely összhangban van társadalmi céljainkkal, törekvéseinkkel és a társadalom, valamint a gazdaság stabilitását szolgálhatja.

A dolgozók hosszú távú vagyonérdekeltségének koncepciója

Ha a gazdálkodó szervezetek vagyoni értékrendben működnek és tevékenységük az évi nettó vagyonnövekménynek a vállalat vagyonához mért viszonya (vagyon nyereségráta) alapján minősül, akkor a dolgozóknak a béren felüli érdekeltségét a vagyonnyereségráta alakulásához lehet kötni.

Abban az esetben, ha a vállalat eredménye az országban vagy az ágazatban kialakult vagyonnyereségrátát meghaladja (esetleg a betéti kamatlábat), akkor a vagyonnyereség többlet egy meghatározott hányada, mint társadalmi tőketöbblet a társada-

lombiztosítási szerveket illesse. Azért őket, hogy ezzel el lehessen indítani a társadalombiztosítás önfinanszírozóvá tételének folyamatát, és így fokozatosan érezhető összefüggéseket lehessen teremteni a gazdálkodás egészének hatékonysága és a társadalombiztosítási szolgáltatások színvonala között. A kollektíva azonban erre (a társadalombiztosítási szervet illető vagyonnyereség hányadra) kapjon meghatározott időtartamon belül egyfajta járadékjogot – nevezzük ezt esetleg haszonélvezeti jognak. Ez azt jelentené, hogy a kollektíva nagyobb erőkifejtése útján létrejövő, az átlagot meghaladó nyereségrész a társadalombiztosítás szervezetében, tehát szintén társadalmi tulajdon marad; sőt ez a nyereségrész a vállalat alapvagyonának az értékét növeli is, de ezután a többlet nyereségrész után a kollektíva a következő években az állami tulajdonnal vagy a többi közösségi tulajdonostárssal azonos mértékű osztalékot kapjon. Ezáltal a társadalmi többletvagyon a bővített újratermelést szolgálja és azonnal működő társadalmi tőkévé változik át.

A meghatározott többletnyereség után járó haszonélvezeti jog azonban a kollektíva vagyona, amely évenként összegeződik. A kollektíva egy-egy évi többletfelhalmozása után – 5–10 évig – kapjon jogot a többlet után járó haszonra. Tíz év alatt a többletvagyonrész újra tud termelődni és gyakorlatilag kitermeli a kollektívának járó osztalékot is. Mindezek azt is feltételezik, hogy a bérjövedelmek szigorú adókorlát alá esnek ugyan, de a kollektívának az osztalékjoga adómentes legyen. Ezzel az állami vagyonnövekmény nem az adószervnél, hanem a társadalombiztosítási szerveknél kerülne nyilvántartásba.

Tíz év alatt jelentős összegű osztalék juthat a kollektívának, ha a vállalat jól működik. Ha a vállalat kevésbé hatékonyan működik, vagy veszteségessé válik, akkor pedig még az összegeződő osztalékjog is lecsökkenhet, vagy egyenesen megsemmisülhet. Jelentős kockázata támadhat tehát a kollektívának és ezáltal létrejön a kollektíva felelősségi rendszere. Ez a módszer felnyitja azokat a jövedelemkorlátokat, amelyek jelenleg teljesítmény-visszatartásra késztetnek.

A kollektíva tagjai a kollektíván keresztül tehetők azonos módon érdekeltté. A kollektívának ez az osztalék jogosultsága évenként személyekre bontható – megfelelő technikával – részesedési jegy formájában. A részesedési jegy értékpapír, amely átruházható, örökölhető és leszámítolható. A részesedési jegy után járó részesedésnek – amely a vállalat mindenkori vagyonnyereségrátájával azonos rátájú – szintén adómentes kellene lennie.

A részesedési jegy alapján járó részesedést illetően is többféle változat dolgozható ki:

- Lehetséges, hogy a tag évente készpénzben felveszi a részesedést és ezzel a jövedelmét egészíti ki.
- Az is elképzelhető, hogy mások ezt az összeget egyfajta biztosítási rendszerben helyezik el, amely különféle szolgáltatásokat nyújthat (átképzés, továbbtanulás, lakáshoz juttatás, nyugdíjkiegészítés stb.) az e rendszerben résztvevőknek. A tag tehát kollektív erőt érezhet maga mögött váratlan helyzetekben.

Mindenesetre ezáltal a kollektíva tagjai is nagy kockázatot vállalnak magukra a hosszú távú érdekeltségi rendszer keretében. Így kialakulhat a személyes felelősségi és kockázati rendszer.

A kollektívának a vagyoni érdekeltségi rendszer alapján kialakuló joga vagyoni jog. E vagyoni jog a kollektívához kapcsolódik. A kollektíva kell, hogy gondoskodjon annak kezeléséről, valamint a tagjai részére történő továbbosztásáról. Mindez szükségessé teszi a kollektíva szervezetének és jogállásának stabil kiépítését és intézményi garanciáit. A kollektíva tehát tulajdonképpen három funkciójával jelenik meg:

- a vállalat munkaszervezeteként, amely szigorú hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok között működik;
- olyan szervezetként, amely az egy tag—egy szavazat elvén működik, feladata a dolgozók érdekvédelme, érdekeinek képviselete a vállalatvezetéssel szemben, aki a vállalat tulajdonosainak képviselője, ily módon tehát a vállalat tulajdonosaival szemben is (szakszervezet jellegű szervezetről van szó);
- olyan szervezetként, amelynek saját vagyona van és saját vagyonával társtulajdonosként részt vesz a tulajdonosok között a közös vállalati vagyonban.

A társtulajdonosi funkció a kollektíva szervezeti kérdéseit összetettebbé teszi. A kollektíva egyes tagjai a kollektíva által évente a vagyonnövekedésből megszerzett részesedésben személyenként is különböző mértékű (alapú) járadékjogot szereznek. Munkától függően eltérő mértékben részesednek még ugyanabban az esztendőben is. A különbségeket még tovább növelheti az, hogy aki több éve dolgozik a vállalatnál, annak a vállalatnál nyilvántartott felhalmozása nagyobb az újonnan jött tag javára írható felhalmozásnál.

A kollektíva vagyonában való részesedés eltérő mértékére tekintettel e vonatkozásban nem alkalmazható az egy tag—egy szavazat elve. Az helyes lenne, hogy az újonnan jöttnek is azonnal legyen szavazati és beleszólási joga, de a tulajdonosi döntésekben a kollektíva tagjai saját vagyoni felhalmozásuk arányában vehessenek részt. A kollektíva ilyen tulajdonosi döntései: a kollektíva közös tulajdonosi képviselőinek megválasztása, leváltása, a közös képviselőnek közös instrukciók megadása. Tehát a dolgozó kollektíva egységes szervezetén belül bizonyos kérdések az egy tag—egy szavazat elvétől eltérő módon választott szervezetre tartoznának. Ez tehát belső hatásköri kérdés. Ilyen lehet még az a helyzet is, amikor a dolgozók nagyobb csoportját kívánná a vállalat igazgatója elbocsátani. E kérdésekben a kollektíva részéről e tulajdonosi csoportnak lenne döntő szava (esetleg ilyen kérdésekben a vállalat többi tulajdonostársával szemben — is a tulajdoni arányoktól eltérő szavazati joggal rendelkezne a kollektíva).

Az így szervezett kollektívát mint vagyontulajdonost társként lehetne szerepeltetni a gazdálkodó szervezetben. A tulajdonostársként történő szerepeltetés szoros érdekközösséget teremt. Ez az érdekközösség az eddig mindenáron érvényesülő bérnövelési nyomással szemben jövőre orientált ellenerőt alakíthat ki a vezetőkben és valamennyi dolgozóban egyaránt anélkül, hogy ezáltal egyiküket a másikukkal szemben kijátszanák. A vezetők is csak konkrét tulajdonosi háttérrel állhatnak helyt az érdekkonfliktusokban. Ezt a tulajdonosi hátteret lenne hivatva szolgálni a kollektíva társtulajdonosi helyzete.

A vállalatra vonatkozóan bemutatott megoldás alkalmas lenne a bankokra, valamint a vagyonkezelő szervezetekre és egyéb integráló szervezetekre is. Ezeket is az alapvagyon értékrendszerben kellene működtetni a profitráta mércéje szerint.

A gazdálkodó szervezetek (vállalatok stb.) társulási jellege, szervezeti, gazdálkodási és vagyoni következményei

A gazdasági társulások a magyar gazdasági élet ismert jelenségei: ebben jelenleg különféle vállalatok, szövetkezetek, bankok stb. vagyonukat közös cél érdekében egyesítik. A gazdasági társulások szervezeti és működési szabályai jól kialakultak és beváltak. Ha a kollektíva vagyonjogi jogképességét elismerjük, akkor a kollektíva az állami vagyont működtető más szervezetekkel (vagyonkezelő, tőkeáramoltató intézmények, trösztök, konszernek, más vállalatok stb.) társulhat és ez a társulás képezi a vállalatot. Egyébként ma is valamennyi gazdasági társulás vállalatnak minősül. A kollektíva társtulajdonosi pozíciójának az elismerése azonban döntő jelentőségű a társadalmi tőke hasznosítása szempontjából, mert a kollektívát az állami vagyont kezelő egyéb szervezetekkel azonos érdekűvé teszi. A különböző tulajdonosi szervezetek közös vagyona a vállalat alapvagyona, amely fix összegű és sérthetetlen, tehát az egyik tulajdonostársnak sem szabad egyoldalúan és a következmények vállalása nélkül módosítania.

A gazdálkodási időszak alatt az árbevételekből és a költségek levonása után megmaradó rész a vállalat nyeresége. A vállalat nyereségéből ki kell egyenlíteni a gazdálkodási időszak alatt a vállalati vagyonban végbement értékcsökkenéseket (fizikai, gazdasági, erkölcsi kopás és egyéb veszteségek). Ennek teljesítése után fennmaradó nyereségrész kerül állami adózás alá. Az állami adózás után megmaradó nyereség a vagyonnyereség.

A vagyonnyereség és az alapvagyon aránya adja a nyereségrátát. A nyereségráta teszi összehasonlíthatóvá a különböző gazdálkodó szervezeteknél működő termelési tényezők hatékonyságát. Ez a vagyon működésének hatékonyságát értékelő rendszer képes orientálni a gazdálkodást és kiszorítani a felesleges tőkéket a vállalatból, illetve felszívnia a vállalatba a szükséges vagyont.

Ha az alapvagyonnak egyetlen tulajdonosa van, akkor ez dönt arról, hogy mi legyen a vagyonnyereséggel. Amennyiben az alapvagyon több tulajdonosé, vagyis a tulajdonosok társaságáé (ilyen pl. ma a gazdasági társulások esete), akkor az egyes társtulajdonosokat megillető nyereségrész (az osztalék), amelyet általános szabályként a tulajdoni részesedés arányában határoznak meg. Ettől az általános szabálytól különféle szabályok alapján el is lehet térni. A szervezeti megoldás következményei két sematikus példán bemutatva:

a vállalat alapvagyon	100	100
ebből:		
az állami vagyon (érdekeltség)	90	40
a kollektíváé	10	60
a tárgyévi vagyonnyereség	20	20

A tulajdoni arányoknak – a vállalatban való vagyoni érdekeltségnek – következményei vannak a döntések meghozalatában is. A döntések meghozatalánál két alapelvből, mint általános szabályból lehet kiindulni: az egyhangúság elvéből, valamint a szótöbbségi elvből. Az egyhangúság elve alapján valamennyi tulajdonostársnak egyet kellene értenie ahhoz, hogy döntés történhessen a közös vagyont illetően. Ez a gazdasági életben alkalmazhatatlan elv. A szótöbbségi elv – kellő garanciákkal – viszonylag zökkenőmentesen szolgálja a közös érdekeket. A kisebbség érdekeit azonban ilyenkor is intézményesen kell védeni. A közös vagyonban való tulajdoni arányra, az érdekeltség mértékére alapított szavazati jog az általános szabály, amikor is a többségi elv érvényesül. Az érdekeltségek arányától el is lehet térni, pl. a mindenkori többségi csoport megkapja az abszolút többségi szavazatot (ez az eset az, amikor a többségi csoport pl. 30% helyett 51%-os szavazati arányt kap), vagy pedig a többségi csoport megkapja a teljes 100%-os szavazati jogot. Az is megoldás, amikor a kisebbségi csoport kapja meg a döntés jogát, vagyis a többség a kisebbségre ruházza a döntési hatalmat.

Indokolt lehet néha az, hogy a kisebbségé legyen a döntési jog, mert a kisebbség van esetleg azoknak az ismereteknek a birtokában, amelyekre alapozva a helyes tulajdonosi döntéseket meg lehet hozni. (Pl. számítástechnikai kérdésekkel foglalkozó vállalat kollektívája és vezetősége sokkal jobban ismeri a lehetőségeket, mint az ugyanebben a vállalatban érdekelt más állami vagyonkezelő szerv, bank stb.) Mindenesetre biztosítékok kellenek arra, hogy a többség ne sérthesse a kisebbség jogait, de ugyanígy biztosíték kell ahhoz is, hogy a döntési joggal felruházott kisebbség ne élhessen vissza helyzetével, és ha a többség kívánja, akkor állítsák vissza ismét a többségi elv érvényesítésének eredeti formáit. Ez nélkülözhetetlen, racionális alapkövetelmény.

A vállalati vagyonnyereségben általános elvként a vállalati közös vagyonban való részesedés arányában osztoznak a tulajdonostársak (osztalék). Ettől az általános szabálytól alapszabályban vagy külön megegyezés alapján el lehet térni.

Az egyes vagyontulajdonosok között figyelemre méltó helyet foglal el a kollektíva. Az javasolható, hogy a vagyonnyereségből

- első osztásban a tulajdonosok kapják meg a hazai átlagprofitnak, vagy az ágazati átlagprofitnak, esetleg a betéti kamatlábaknak megfelelő összeget;
- a második osztásban pedig a tulajdonostársak és a kollektívák tárgyévi tagjainak összessége osztozzon a maradékon. Ez a módszer – vagyis, hogy a béren túl, kiegészítő jövedelemhez csak meghatározott hatékonyságon túli eredmények alapján lehet hozzájutni – rendkívül szigorú követelményeket támasztana a kollektívával szemben. Viszont azok a kollektívák, amelyek nemzetközi mércével mérve már ma is hatékonyan működnek, olyan kiegészítő, hosszú távon érvényesülő jövedelemhez tudnak hozzájutni, amely kellő érdekeltséget támaszthat az alkotó energiák felszabadításában.

A vállati vagyon tulajdonosai, a tulajdonosok közössége dönthet a vállalati vagyon (alapvagyon) emelésének vagy csökkentésének kérdésében, valamint a hatalom gyakorlás és a vagyon eredményében való osztozkodás kérdéseiben is. A tulajdonosok közössége – a korábbiakban vázlatosan ismertetett szabályok szerint – választja meg és váltja le az igazgatót és gyakorolja vele a munkáltatói jogokat.

A tulajdonosok külön-külön saját maguk döntenek abban a kérdésben, hogy az őket illető nyereségrész, osztalék sorsa mi legyen (azt másutt fektetik be), hitelként visszahagyják, vagy a vállalat ilyen jellegű javaslata esetén a vállalatnál fektetik be. Ez az alapvagyon növelésének az esete. A vállalat igazgatója mint a tulajdonostársak közösségének képviselője rendelkezik viszont az alapvagyon működtetésének valamennyi kérdésében így pl. abban a kérdésben is, hogy az alapvagyon értékcsökkenésének visszapótlását szolgáló amortizációnak mi legyen a sorsa. Ezt az összeget a vállalat üzemeinek fejlesztésére, karbantartására, felújítására, rekonstrukciójára használják-e fel, vagy pedig ezt az összeget célszerűbb más vállalatnál befektetni, mert perspektivikusabb is, jobban alakul a vagyon nyereségrátája. A jobb nyereségráta pedig növelni tudja a vállalat saját nyereségrátáját is.

E megoldások tehát világossá teszik a döntési hatásköröket mikroszinten és a gazdálkodás makroméreteiben is. Külön ki kell emelni azt, hogy beruházások esetén, ami tulajdonképpen a vállalat alapvagyonának a növelését jelenti valójában, a vállalatnak kell kidolgozni azokat a javaslatokat, melyek alapján más vagyontulajdonosok úgy látják: érdemes befektetniök a javaslatot tevő vállalatba, mert a vagyonnyereség rátája biztató. Ugyanakkor, ha a vállalat megalapozatlanul tesz javaslatot az alapvagyonának emelésére, akkor ennek következményeit a vállalat egésze, tehát valamennyi tulajdonostárs kénytelen viselni.

Az ilyen közgazdasági módszerekkel és feltételekkel kialakuló vállalati forma a tőkeáramoltatás megbízható szervezete, mert

- felszívja és összegyűjti a másutt szabad, vagy kellően nem hasznosított holt- és élőmunkát,
- működő társadalmi tőkévé alakítja át az egybegyűjtött holt- és élőmunkát,
- saját vállalati szervezetéből kiszorítja a szabad, vagy nem kellően hasznosuló holt- és élőmunkát.

Ez a megoldás a társadalmi tőke áramlását, átcsoportosulását konkrét megfontolások alapján kényszeríti ki, ugyanakkor azoknak, akit érintenek, kényszerűen vállalniok kell a döntésekért a kimutatható következményeket. Az ilyen gazdálkodó szervezetek maradéktalanul teljesíthetik a szocialista elsajátítás funkcióit és lehetővé teszik a különböző oszthatatlan jellegű, közösségi tulajdonformák együttműködésének egyetlen szervezet keretein belül.

Melléklet

A) A vállalat alaptőkéje után elért nettó (adózás utáni) tőkenyereségből a tőketulajdonosok első osztásban a betéti kamatlábnak megfelelő összeget kapják meg osztalékként. Az osztalékkal a tőketulajdonos szabadon rendelkezik (hitelként visszahagyhatja, más vállalatba fektetheti be, vagy éppen a saját vállalatba fekteti be és azáltal tőkeemelést hajt végre).

B) Az első osztás után fennmaradt (tehát a betéti kamatlábon felüli) tőkenyereségen az alaptőke tulajdonosai és a kollektíva osztoznak. (Az osztozkodás mértékét és arányait az ágazattól, az amortizálódás mértékétől stb. függően kollektív szerződésekben vagy az alapszabályban célszerű megállapítani).

C) A kollektívát megillető tőkenyereség rész közösségi, oszthatatlan vagyonként a társadalombiztosítási szervezeté. Ezzel a vagyonrésszel a vállalati alaptőkét évente növelni kellene.

D) A vállalati alaptőke ezen növekménye után a kollektíva 10 éven át a vállalati vagyon tulajdonosaival azonos mértékű nyereségráta szerinti osztalékot kap.

E) A kollektívának ez az évenként összegeződő osztalék joga képezi a kollektíva vagyonát. A kollektívát megillető osztalék adómentes.

F) A kollektívát az adott évben keletkező tőkenyereségrészt, mint osztalékalapot évenként felosztaná megfelelő számú, azonos névértékű egységekre, a részesedési jegyekre. A részesedési jegyeket a kollektíva tagjai között az éves munkavégzés eredményének arányában kell szétosztani.

A részesedési jegyek névértéke (tőkéje) oszthatatlan közösségi tulajdon, azonban ennek a vállalat évenkénti tőkeprofitjával arányos hozama 10 éven át a részesedési jegy tulajdonosát illeti meg. A részesedési jegy átruházható, örökölhető és leszámítolható. A részesedési jegy után évente járó hozadék (részesedés) adómentes, tehát sem kereseti adó, sem pedig másféle személyi jövedelemadó nem terheli.

ZALA JÚLIA

GONDOLATOK A TÁRSADALMI TULAJDONHOZ VALÓ VISZONYRÓL

Minden forradalmi változás valamilyen formában beleütközik a tulajdon kérdésébe. Ez érthető, hiszen a tulajdon, illetve gyakorlásának módja az adott termelési viszonyokat tükrözi és éppen ez az, amit a forradalmi változások megkérdőjeleznek. A szocialista típusú forradalom — amelynek útján a felszabadulás nyomán lényegében 1947-ben mi is elindultunk — a tulajdon kérdésében radikálisabb volt, mint a megelőző nagy társadalmi átalakulások. A szocialista típusú forradalmak a tőkés tulajdonon alapuló kizsákmányolás megszűntetését tűzik ki célul, és ezért érthető módon első lépésnek a tőkés tulajdonviszonyok felszámolását tekintik. Mi is ezt tettük, akkor amikor 1947-ben, 1948-ban, majd — a feltétlen szükséges mértékben túlmenve — 1949-ben államosítottuk az akkor alapvetőnek tekintett termelési eszközök túlnyomó részét. E nagy horderejű, forradalmi cselekedet eufóriájában azonban nem teremtettük meg azt az intézményi rendszert, amely hivatott lett volna a szocialista állam, kezdetben a proletariátus, majd később szélesebben az egész nép nevében nemcsak működtetni és kezelni az államosított vagyont, hanem ellátni a tulajdonosi funkciókat. E funkciók közül a legfontosabb: gondoskodni a társadalmi vagyon értékének megőrzéséről és hozamának maximalizálásáról (vagy legalábbis optimalizálásáról).

A *társadalmi tulajdon* az államosítás után inkább politikai kategória maradt, gazdasági szerepe alig volt. Ezen a tényen még az sem változtat, ha még ma is teljesen megértjük és meg is tudjuk magyarázni, hogy mindez miért történhetett így. A társadalmi tulajdonnal való gazdálkodást ekkor azonosítottuk — az elsősorban naturaliákban történő és hierarchikus formában kiépülő — tervgazdálkodással. A mennyiségi növekedés — különösen a háború utáni első években — gyors és látványos volt, megszoktuk, hogy az *új értéket* (a nemzeti jövedelmet) kell növelnünk és elosztanunk. A nemzeti vagyon méreteiről, értékéről nem is voltak hivatalos számítások, illetve, ha volt is egy-egy évben ilyen kísérlet, az a tudományos „játék" szintjén maradt, eredményeihez semmiféle gazdasági konzekvencia nem fűződött. Még a vállalati mérlegekből is száműzték az egységes vagyon (vállalati tőke) fogalmát. A hangsúly a termelési eszközök egyes csoportjainak nyilvántartásán volt, ügyelve arra, hogy azoknak a mérleg forrás oldalán ugyanolyan felépítésű speciális „alapok" feleljenek meg. Az „alapokhoz" csak finanszírozási következmények fűződtek, többek között az is, hogy a speciális ala-

pok között „közlekedés" nem volt, tehát azok nem is működhettek, mint vállalati tőkék.

Különös módon a társadalmi tulajdon funkcióinak ellátásáról az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform sem gondoskodott. Ennek indokait is ismerjük: a reform olyan nagy horderejű változtatásokat vitt be gazdálkodásunk menetébe, hogy a tulajdonosi funkciók ellátásához szükséges intézményi rendszert is érintő erőfeszítésekre akkor aligha kerülhetett sor. Minden valószínűség szerint volt még egy reális indok is: az 1960-as évek végén és a 70-es évek elején gazdaságunk lendülete még erőteljes volt – nem kis mértékben a reform hatására is – érzékelhetően nőtt a nemzeti jövedelem, voltak új források, volt mit elosztani. Valójában fel sem merült komolyan az a kérdés, vajon a rendelkezésre álló társadalmi összvagyont elég hatékonyan működtetjük-e? Ez nem jelenti azt, hogy ne jelent volna meg a közgazdasági irodalomban, de a magas szintű párt- és állami határozatokban is olyan követelmény fogalmazódott meg, hogy az élő munka termelékenysége mellett növelnünk kell a termelésben lekötött eszközök hozamát is. Azt azonban, hogy melyik gazdasági egység, mekkora társadalmi tőkét működtet, abból mennyit kezel saját hatáskörében, mennyi a számára „idegen" hitelezett vagyon, milyen gazdasági hatásfokkal működteti ezt, még pedig hosszabb távon, egészen az utóbbi évekig fel sem vetettük.

A tőkés tulajdonban volt termelési eszközök államosításával lényegében megszűnt a *társadalmi vagyonban* való gondolkodás. Megszűnt ezzel együtt a vagyon reálértékének megőrzéséért és tartós gyarapításáért való felelősség, pontosabban úgy is lehetett *többet termelni,* vagy újabban *nagyobb nyereséget elérni*, hogy közben a gazdálkodó egység által kezelt *társadalmi tőke* reálértéke csökkent. A probléma az, hogy nem is mértük fel, nem is tartottuk számon, hogy valójában csökkent-e és hol a társadalmi tőke, volt-e és mekkora volt a tiszta hozama, ha *reálértékét* rendszeresen visszapótolták volna az évenkénti vagy több év nyereségéből.

A gazdaságirányítási reform jelenlegi továbbfejlesztése során – érthető módon – a társadalmi tulajdon gazdasági értelmezése, az intézményrendszer fejlesztésével és a tőkeáramlás szervezettebbé tételével együtt, illetve azokkal szoros összefüggésben, kiemelkedő szerepet kapott. A társadalmi tulajdonnal kapcsolatos újabb követelmények igen sokrétűek. Ezek közül néhány ismertebb:

- Meg kell különböztetni az egyes termelési eszközöket, azok működtetését, a gazdasági egység által kezelt társadalmi vagyon egészétől.
- A vállalat vezetését és/vagy a vállalati dolgozók kollektíváját felelőssé és közvetlenül érdekeltté kell tenni, még pedig *hosszabb távon* az általuk működtetett társadalmi vagyon megőrzésében és gyarapításában.
- Elő kell segíteni a társadalmi vagyon (tőke) szabad áramlását onnan, ahol értéke hosszabb távon sem őrizhető meg; oda, ahol értéke növekedést ígér.
- A társadalmi vagyon kezelésére és ellenőrzésére népgazdasági szinten is létre kell hozni egy – kizárólagosan e funkciót ellátó – intézményrendszert, amely az államigazgatástól függetlenül tevékenykedik.

A követelmények mindegyike azonos célt kíván elérni: meg kell őrizni és jól kell

gyümölcsöztetni a társadalmi tulajdont. A meghirdetett követelmények megvalósítása nem könnyű feladat. Nem könnyű, nemcsak azért, mert intézményi változtatásokat tételez fel, hatásköröket csorbít, felelősséget növel stb., hanem főként azért, mert a már hosszú évtizedek során kialakult társadalmi tudatot kell átformálni, a beidegzett magatartási normákon kell változtatni.

Melyek ezek a magatartási normák?

A tőkés egykor szigorúan és keményen megvédte (és ha tudta gyarapította) saját tulajdonát. Ezt segítette elő a tőkés állam jog- és intézményrendje is. Ami ebből számunkra megmaradt, az valójában a személyi (és kis magán-) tulajdon megvédése és gyarapítása. A társadalmi tulajdon nemcsak, hogy ködös kategóriává vált, hanem egy ki nem mondott – bár jogilag soha nem szentesített – konszenzus alakult ki arra vonatkozóan, hogy a társadalmi tulajdonnal való pazarlást, annak elherdálását, sőt – meghatározott formák betartásával – annak személyi vagy magáncélra való felhasználását eltűrjük, elnézzük vagy legalábbis nem tesszük szóvá. Mindennapi szokássá vált, hogy a gyerekek iskolaszereinek egy részét a munkahelyről „szerzi be" a szülő, hogy a hivatalos utak költségszámláját terhelik magánügyek elintézésével, hogy kisebb házi szereléshez szükséges anyagokat – ha erre módjuk van – az üzemből, a gyári raktárból, a gazdaságból viszik haza a dolgozók, hogy az építkezésekre kiszállított állami anyagok egy része a magánépítkezésekhez vándorol stb. Festeni, mázolni, vízvezetéket szerelni, villanyt javítani és egyéb karbantartási, tatarozási munkát végezni, kocsit javítani, gyógyszert, kötszert szerezni állami anyagból pedig egészen természetes dolognak és „bocsánatos bűnnek" tekintik.

Amíg társadalmunk teljesen közömbössé vált az állami (és hozzá merem tenni a szövetkezeti) tulajdon megcsonkításával szemben, addig változatlanul megmaradt érzékenysége a személyi és magántulajdon megsértőivel szemben. Ugyanaz a személy, aki gond nélkül hazavisz az üzemből, a hivatalból vagy a tsz-ből valamilyen neki szükséges kis anyagot, biztos, hogy nem tenne hasonlót a szomszédjával szemben, vagy, ha mégis megtenné, bizton számítható környezete teljes megvetésével.

Miből adódott az egyéni tudatnak ez a kettőssége? Leegyszerűsített és ezért nem kielégítő válasz volna, hogy a személyi tulajdonhoz és a magántulajdonhoz való ragaszkodás, annak gyarapításában való érdekeltség az ember veleszületett tulajdonsága, az emberi természet szerves része. Valószínűleg ebben *is* van igazság és hiba volna a gazdasági érdekviszonyokban ezt az emberi tulajdonságot számításba nem venni. Ebből az emberi tulajdonságból azonban még nem következik a másik: a teljes érzéketlenség, közömbösség a közös, különösen az állami tulajdonnal szemben.

Érdekes történelmi tanulmány lenne nyomon követni azt az utat, hogyan és miért jutott el társadalmunk a tőkés tulajdon állami tulajdonná való átalakításától ez utóbbitól való teljes elidegenedésig. Túlmenően azon, hogy az államosított vagyont elsősorban működtetni kellett és nem megőrizni annak értékét, a figyelem az új befektetések, a korszerű vagy annak vélt beruházások felé fordult. Ez utóbbit már a gyors gazdasági növekedés, az *új érték* megosztása táplálta. Ha viszont egy-egy új befektetés üzembe lépett, befejeződött és a mérlegben bekerült az eszközök sorába, már kikerült

az érdeklődés középpontjából és lényegében ugyanaz lett a sorsa, mint a múltban államosított eszközöké. Az új beruházások egy része nem is működött a korábbi elképzeléseknek megfelelő módon vagy mértékben; biztosan többe került, mint amennyit a tervekben előirányoztak. A befektetés hozamát *utólag* már sem az üzemeltető nem számolta, és nem is kérte azt számon – vagy csak nagyon ritkán – semmiféle irányító szerv sem.

A vállalatoknál dolgozók azonban jól tudták és látták, hogy mi történt. A sajtóorgánumok, a rádió és a televízió nem kis mértékben központi kezdeményezésre ugyancsak ontották (és ontják ma is) a negatív példák egész sorát. Ezt azzal a nemes céllal tették, hogy másokat elrettentsenek hasonló cselekedetektől. Mivel azonban felelősségrevonás alig volt, hiszen a felelősök nem is voltak azonosíthatók, a negatív példák felsorolása inkább egyfajta „immunitást", közömbösséget, sőt ellenérzést váltott ki a dolgozók széles rétegeiből. A látottak és a naponként tapasztaltak alapján egyre többen vélekednek úgy, hogyha egy-egy ilyen akción százmilliókat, sőt milliárdokat el lehet veszteni, akkor ehhez képest igazán semmiség, ha az állami tulajdon terhére néhány forintos anyagot vagy alkatrészt – ami egyben esetleg hiánycikk is – felhasználnak saját személyi vagy magáncéljaikra, illetve az utóbbi időben növekvő mértékben, központilag szigorúan szabályozott kereseteik kiegészítésére.

E sorokat leírva, óhatatlanul József Attila klasszikus hexaméter sorai jutnak eszembe:

„Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis."

A társadalmi tulajdonból fakadó gazdasági konzekvenciák figyelmen kívül hagyása végül is igen negatív irányba befolyásolta a társadalmi tudatot. Ezért lesz nehéz és ezért kell *sürgősen* a társadalmi tulajdon megőrzéséért, gyarapításáért való felelősséget intézményesíteni, és az ahhoz fűződő közvetlen és közvetett érdekeltséget megteremteni.

Gazdaságirányítási rendszerünk most folyó továbbfejlesztése során a társadalmi tulajdonnal kapcsolatos kérdések igen sokoldalúan merülnek fel. A probléma konzisztens és komplex megoldásához vezető utak még nyitottak. A következőkben arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan jelezzek néhány általam szükségesnek vélt lépést, amelyet a társadalmi tulajdon gazdasági szerepének erősítése érdekében mielőbb meg kellene tennünk. E lépések beleillenek abba a keretbe, követik azokat az irányokat, amelyeket az MSZMP Központi Bizottsága 1984. áprilisi határozatában a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére megjelölt. Ezek a következők:

1. Fel kellene mérni – nem tételesen – a nemzeti vagyon (a nemzeti *saját* tőke) mai értékét. Meg kellene állapítani gazdasági egységenként, hogy melyik egység a nemzeti tőke mekkora részét kezeli és működteti sajátjaként.

2. Időszakonként (elegendő lenne pl. három-négy évenként) számon kellene kérni, hogy a gazdasági egységek (vállalatok) saját vagyonának *reálértéke* megmaradt, gyarapodott vagy csökkent-e? Ha az utóbbi következett be, akkor a társadalmi tulajdon ellenőrzéséért felelős szerv elemezze az okokat és esetleg intézkedjen a helyzet orvoslására.

3. Az egyes gazdasági egységek által kezelt társadalmi tőkerész értékének megőrzéséért és gyarapításáért az egység vezetőjét (vezetését) felelőssé és egyben érdekeltté is kell tenni. Ez hosszú távú érdekeltség, de szigorúbb, reálisabb, mint az évenkénti nyereség nagyságában és főként növelésében való érdekeltség.

4. Felelőssé és érdekeltté kellene tenni a gazdasági egység kollektíváját a vállalati vagyon azon részének megőrzéséért, gyarapításáért, amelynek működtetése tőlük függ. (Pl. a műhelyben levő gépek kihasználásából, az ott felhasznált anyagok, energia fajlagos csökkentéséből, az alkalmazott technológia javításából, a munkaidő alap optimális kihasználásából stb. adódó hozamok együttes eredményében.)

5. El kellene indulni azon az úton, egy-egy vállalat dolgozói legyenek érdekeltek abban, hogy megtakarításaikat *saját* vállalatuk vagyonának gyarapítására fordítsák. Ez az érdekeltség különféle módon volna megteremthető. Pl. a vállalati dolgozók a vállalati nyereségből, az évenként elkülönített részesedésből kedvező (kamatozási, osztalék stb.) feltételek mellett vásárolhassanak vagyonérdekeltségi részjegyeket. E feltételek legyenek kedvezőbbek a vállalati kollektíva részére, mint ahogy ahhoz mások is hozzájuthatnak. (A megoldásra többféle javaslat is körvonalazódhat.)

6. A társadalmi vagyon és a személyi (magán-) tulajdon megőrzését és gyarapítási lehetőségét harmonizálnunk kell. Intézményrendszerünk egészét úgy kell felépítenünk, hogy világossá váljék: a társadalmi tulajdon semmibevétele közvetlenül sérti a személyi jövedelmeket és tulajdont, és megfordítva: aki tevékenyen hozzájárul a társadalmi tőke gyarapításához, annak az személyi jövedelmeiben is tükröződni fog.

7. A tudatformálás kezdeti szakaszában különös szerepe van a vezetők példamutatásának, majd ezen alapulva a szigorú számonkérésnek. Napi magatartásról van szó, nem elrettentő példák statuálásáról. Főként az olyan magatartási normákon kellene változtatni, amelyek a dolgozók szeme láttára zajlanak, és amelyek – sajnos – már beidegzett szokásokká váltak. (Névnapok állami számlára és munkaidőben, szervezetlenségből adódó gépállások, anyagnyilvántartásból adódó rendetlenség és alkalom teremtése a társadalmi tulajdon csonkítására, berendezések és bútorok gyakori cseréje és selejtezése, külföldi kiküldetések nyelvtudás és szakmai kompetencia nélkül, állami gépkocsik parkolása munkaszüneti napokon a lakások előtt és az üdülőtelepeken stb.) Úgy tűnik, ezeknek az „apróságok"-nak nincs nagy anyagi kihatásuk. Valójában – mivel mindennapiak és szem előtt vannak – beláthatatlan mértékben erősítik fel azokat a folyamatokat, amelyek a társadalmi tulajdontól való nagyfokú elidegenedéshez eddig is vezettek. A teljesítmények szerinti differenciálásnak – fejlettségünk jelenlegi szintjén – már nem a különféle természetben juttatott kiváltságokban, hanem a pénzbeni keresetek nagyságában kell kifejezésre jutnia.

8. Változtatásra van szükség a meglevő intézményrendszerünk által ellátandó funkciók tekintetében is. Szigorúan el kell választani a költségvetési, a banki és a társadalmi tulajdonnal szorosan összefüggő funkciók gyakorlását.

A *költségvetés* a közös társadalmi – évenként megújuló – *kiadásokat* finanszírozza és központosítja – elsősorban adók, vámok és illetékes kivetésével – az ehhez szükséges *bevételeket*, mégpedig a gazdasági egységeknél és a lakosságnál realizált jö-

vedelmekből. A társadalmi tulajdon kezelése és az ezért való felelősség körülhatárolása szempontjából is helytelen tehát az a jelenleg is még mindig folytatott gyakorlat, hogy a vállalatoknál képződő amortizáció egy részét a költségvetés bevételként elvonja, vagy hogy olyan jövedelmeket is elvon, amelyekre a valóságos vállalati jövedelmek nem is nyújtottak fedezetet. Ez a fajta elvonás ugyanis csak a vállalat által működtetett társadalmi vagyont terhelte. Ilyen esetekben a vállalat nem is érezheti magát felelősnek a rábízott társadalmi tőke értékének megőrzéséért. Ugyancsak helytelen az a gyakorlat, amikor a költségvetés mentőövet dob (közvetlen juttatások formájában) egyes vállalatok részére, és ezzel elfedi azt a tényt, hogy a szóban forgó vállalat elvesztette a rábízott társadalmi tőke értékének egy részét. A költségvetésnek közvetlenül sem elvonni, sem juttatni nem kellene társadalmi vagyont az egyes gazdálkodók részére.

A *bankszervezet* viszont a gazdálkodó egységek és a lakosság *megtakarításait* centralizálja, majd ezeket a megtakarításokat helyezi ki nagyjából *hitelek* formájában ugyancsak a gazdasági egységekhez és a lakossághoz. E tevékenységével a bankszervezet a társadalmi és a magántulajdonban (lakosság!) levő vagyon egy részét kezeli, annak értékét kellene megőriznie és gyarapítania a sajátságos bankfunkciók keretében. (A külföldi hitelkapcsolatoktól most eltekintünk, de ezzel is gyarapítható vagy csökkenthető a társadalmi vagyon.)

Van azonban egy sajátos társadalmi *vagyonkezelői* funkció, amelynek ellátására nincs konzisztensen felépített intézményrendszerünk. A *vállalatok* elláthatnak bizonyos tulajdonosi funkciókat, de csakis az *általuk kezelt társadalmi* vagyonrész tekintetében. Ezt célozza – bár egyelőre nem következetesen – a vállalati tanácsok irányítása alatt működő és önigazgató vállalati formák létrehozása. Az egyes vállalatok azonban sohasem rendelkezhetnek teljes áttekintéssel a társadalmi vagyon *egészének* működéséről. Megfelelő intézményrendszer hiányában nem tudhatják, hogy az általuk kezelt társadalmi vagyon, vagy annak legalábbis egy része, hol és hogyan biztosíthat tartósan nagyobb hozamot. Azt sem tudhatják, hogy saját vállalatuk fejlesztéséhez honnan és mennyi tőke bevonására számíthatnak, a maguk által reálisnak és kedvezőnek tűnő feltételek mellett. A társadalmi vagyon kezelésének funkciójához tartozik az is, hogy egy intézmény közbenjöttével a vállalatok *tartósan* hozzájuthassanak a társadalmi vagyon egy bizonyos többletéhez, amelyről más vállalatok azért mondtak le, mert ez az összeg ha kihelyezik, számukra nagyobb gazdasági eredménnyel jár, mintha a saját vállalat tőkeerejét bővítenék. A társadalmi vagyonkezelői funkció gyakorlása felelősséget jelent a teljes vagyon gyarapítására, amelynek érdekében a jónak ítélt vagyonkihelyezés *kockázatát* is vállalni kell.

A társadalmi tulajdon megőrzésének és gyarapításának feladata természetesen nem oldható meg a gazdaságirányítás valamennyi eszközének egybehangolt, közös célra törő megválasztása és működése nélkül. Ez az összefüggés ugyanakkor fordítva is fennáll: hiába javítjuk ár-, adózási-, keresetszabályozási-, beruházásdöntési stb. mechanizmusunkat, ha ugyanakkor nem biztosítjuk azt az intézményrendszert (érdekeltséget, felelősség elhatárolást), amelynek segítségével a közel 40 évvel ezelőtt államosított és azóta folyamatosan továbbfejlesztett társadalmi tulajdon reálértékét képesek leszünk számonkérni, megőrizni és gyarapítani.

ÁBEL ISTVÁN

A VAGYONT FELEMÉSZTŐ ÉRDEKELTSÉG

A vállalat érdekeltsége a gazdálkodási és beruházási döntései alakításán keresztül befolyásolja a vállalat anyagi és szellemi vagyona hasznosításának eredményességét. Az érdekeltséget (motivációt) elemezve azon tényezőket keressük, melyek megmagyarázzák, hogy a vállalatok miért éppen úgy viselkednek, ahogy azt nap mint nap tapasztaljuk. Az érdekeltség tehát kifejezi a vállalat szerveződéséből, felépítéséből, funkcióiból eredő hatótényezőket, de ugyanakkor tükrözi azt a közeget is, melyben a különféle törekvések megfogalmazódnak, testet öltenek, utat lelnek. Az alábbiakban vállalataink magatartása és a gazdasági szabályozás, valamint a gazdálkodás eredményessége („teljesítménye") közötti összefüggésekkel foglalkozom.

A vállalat viselkedése alkupozícióban

A termelő és a felhasználó, valamint az irányító szervezetek közötti kapcsolatoknak a nyolcvanas évekre kialakult rendszerében a gazdálkodók magatartását az *ellátási felelősségükre épülő gazdaságirányítási mechanizmus* érvényesüléséből kiindulva írja le több szerző is [*Antal László* (1980), (1983), *Laki Mihály* (1978), (1979), *Laky Teréz* (1979), *Schweitzer Iván* (1981)].

Ezen elmélet szerint a gazdasági szabályozás gyakorlata a vállalatot arra kényszeríti, hogy az eredményes működéshez szükséges források megszerzését ne a piacra irányuló nagyobb teljesítménnyel, nagyobb nyereség elérésével, hanem az irányító hatóságokkal folytatott alkudozás útján kísérelje meg. A források megszerzéséért folyó alkuban pedig a vállalat állammal szembeni pozícióját (ellátási felelősségére való hivatkozással) a piaci ellátás növekvő zavara javítja igazán.

Kozma Géza (1982) új szempontot vet fel, amikor a gazdasági szabályozásnak a vállalati viselkedésre gyakorolt hatását elemezve kiindulópontnak a gazdálkodás *naturális szemléletét* tekinti. Ezzel sikerül bebizonyítania, hogy az ellátási felelősségre épülő gazdaságirányítás nem szubjektív hiányosságok miatt képtelen arra, hogy tartósan megoldja az ellátási problémákat, javítsa a vállalatok kapcsolatait, a piaci kínálatot. Az ellátási felelősség ugyanis csak naturálisan, konkrét termékekben értelmezhető, a natu-

rális szemlélet azonban keresztezi a gazdasági teljesítmény maximalizálásának elvét és így az „ellátás" javítását is. A gazdasági szabályozás tehát, mert nem közvetlenül a teljesítmény növekedését szolgálja, lépten-nyomon ellentmondásba kerül a gazdasági teljesítmény elvével. Már maga az alkuhelyzet számos csapdát rejt, amelyek az alkuban mindegyik érintett számára hátrányos cselekvésre késztetnek.[1]

A korlátozó szabályozás és a költséghígítás

A gazdasági szabályozás sokféle eszközzel teremthet olyan helyzetet, amelyben a vállalat alkupozíciója nem idéz elő monopolprofit szerzésére irányuló magatartást. Az erőfölény monopolprofit formájában történő érvényesítését kizárja például a *jövedelmezőség adminisztratív korlátozása*, ami vonatkozhat vállalatra és termékre is. A termékszintű beavatkozásnál azonban egyszerűbb és könnyebben ellenőrizhető, ha az *áralakulást korlátozzák.*

E korlátozások hatásait számos elemzés[2] vizsgálta. Igazolták, hogy bár az erőfölény érvényesítésének lehetőségét ily módon kiszorítják az árképzésnek és a jövedelmezőség alakításának a területéről, azonban torzítják a változó környezeti feltételekhez történő alkalmazkodást.

Mivel az ár és a jövedelmezőség viszonylag jól ellenőrizhető, a rájuk koncentráló szabályozás igen megbízható fegyver az erőfölénnyel való visszaélés ellen. Ez magyarázza tehát, miért alkalmazzák annyira kiterjedten gazdaságunkban. Ez azonban meghatározhatatlanná teszi, hogy a kialakuló költség valóban indokolt-e, a műszaki és gazdálkodási lehetőségek szerint minimális-e.

A szabályozás eredményessége tehát azon múlik, hogy egyáltalán érdekes-e a vállalatnak a költségek minimalizálására törekednie. Egyszerű modellek alkalmazásával könnyen be lehet mutatni,[3] hogy a nyereség növelésében érdekelt vállalat a korlátos szabályozás feltételei között nem törekszik költségei minimálására. A szabályozás által megengedett keretek között elérhető nyereséget ugyanis *növeli* az, ha eleve lemond a lehetséges költségmegtakarítás bizonyos részéről.

A jövedelem *képződése* fázisában korlátozó szabályozás a tervutasításos rendszerben tapasztalható vállalati magatartástól alig eltérő mederbe tereli az alkupozícióban levő vállalat viselkedését még akkor is, ha a naturális keretek, előírások helyébe jobbára pénzügyi korlátok lépnek. A magyar vállalat extenzív növekedési kényszereként emlegetett jelenség újratermelődésében nem elhanyagolható szerepet játszik a szabályozás korlátozó jellege. A korlátos szabályozás velejárója, hogy e korlát sérelme nélkül nem hatékony növekedéssel is gyarapíthatja nyereségét a vállalat, sőt a növekedés bizonyos inefficiens jellegét kifejezetten megköveteli.[4]

A jövedelmezőség adminisztratív korlátozása tehát végső soron nemhogy nem vet gátat a gazdasági teljesítménnyel alá nem támasztott jövedelmek keletkezésének, hanem egyenesen arra vezet, hogy költségei felpumpálásával (lehetséges költségmegtakarítás elmulasztásával) biztosíthatja csak a vállalat azt a jövedelmet, melyet helyzete, a

termékei iránti igény egyébként indokolna, de amit az adott feltételek mellett költségtakarékosan nem érhetne el.

Vélhetnénk, hogy a jövedelmezőség adminisztratív korlátozása nem jellemző a szocialista gazdaság gyakorlatában, és így az elmondottak érvényüket vesztik a magyar gazdaság esetében. Csakhogy, ha a jövedelmezőség bizonyos szintjéhez kapcsolódó kedvezmények vagy szankciók eseti jelleggel egyedileg lépnek érvénybe, mihelyt a vállalat bizonyos kritikus jövedelmezőségi szintet átlép, ugyanúgy hatnak, mint a nyíltan korlátozó szabályozók. Verbálisan talán meglepő, de az analitikus vizsgálatból világosan látható, hogy annak a következményei sem kívánatosabbak, ha alulról „korlátozza" a jövedelmezőséget a szabályozás.

Árstabilitásra való törekvéssel indokolni az árak és a jövedelmezőség bármilyen irányú mozgását adminisztratíve korlátozó szabályozást értelmetlenség, mivel kifejezetten *árfelhajtó hatású.* Költséghígításra ösztönöz és bénítva a gazdasági alkalmazkodást, tartós veszteségforrás is.

A befektetések kényszerpályái

A jövedelem keletkezése, elosztása és újraelosztása alapvetően meghatározza mindazok magatartását, akik a jövedelemmel való rendelkezés megszerzéséért munkálkodnak. A jövedelemfolyamatokat alakító pénzügyi szabályozás feladata elősegíteni a gazdaságpolitikai célokkal egyező tevékenységek kibontakozását és korlátozni a velük ellentétes tendenciákat. E feladat kettős: egyrészt biztosítani kell, hogy a népgazdaságban megtermelt összes jövedelemből annyi legyen elkölthető, amennyi az ország általános pénzügyi egyensúlyi követelményeinek megfelel, másrészt a jövedelmek termelésének és felhasználásának fázisában olyan közeget kell fenntartani, ami az eredményesebb gazdálkodásra sarkall.

Mai szabályozási rendszerünk úgy hat a jövedelem felhasználás arányaira, hogy elsősorban a jövedelemmel való *rendelkezést* korlátozza. A jövedelmek *felhasználását* befolyásoló módszerek között kisebb súlya van azoknak, amelyek nem sértik a jövedelmek felhasználási irányai közötti választás önkéntességét. Ez igen megnehezíti a keresletszabályozási és az ösztönzési funkció együttes érvényesítését. A befektetés forrásának létrejötte és az ésszerű befektetési lehetőség nemcsak térben, hanem időben és szervezetileg is elválik egymástól. Ha a forrás célszerű befektetésének a lehetősége bizonyosan az adott vállalatnál jön létre, de sok ok miatt ez csak később valósítható meg, akkor is ésszerűbb a létrejövő forrást úgy kihelyezni, hogy egy időközben esedékessé váló célra igénybe lehessen azt venni. Ennek viszont egy mindennél fontosabb *feltétele:* hogy a beruházási keresletszabályozás a források *felhasználásánál* hasson. Igen ám, de az állam a jövedelem keletkezésének fázisában kénytelen szabályozni az árualap és a kereslet egyensúlyát. Ez azt jelenti, hogy ha a kívánatostól eltérően alakulnak a jövedelmek, a jövedelemmel való rendelkezést kell korrigálnia, utólagos (esetleg visszamenőleges hatályú) jövedelemelvonás vagy befagyasztás útján.Olyan beavatkozás

ez, amely leginkább a saját rendelkezésű fejlesztési forrásokat, továbbá azokat a pénzügyi eszközöket érinti, melyek könnyen ilyen forrássá változtathatók.

E beavatkozások hátrányait a vállalat képtféleképpen kerülheti el: vagy rejtetten tartalékol a jövedelemtermelésnél, vagy a kimutatott jövedelem saját rendelkezésű részét még addig elkölti, mielőtt a beavatkozás megnyirbálná a rendelkezési jogát. Érdeke tehát a lehető leghamarabb állóeszközei és készletei bővítésére fordítani bevételeinek azt a hányadát, amit nem temetett el költségek közé.

Az elkapkodott befektetések hozama érthetően alacsony, s ez a valóságosnál kedvezőbb színben tűnteti fel a különben ésszerű fejlesztéseket, melyekre így érdemesnek látszik forrást teremteni a reális pénzügyi keretek túlfeszítésével is. Természetesen a túlberuházások java igazán nem itt jött létre, hanem azoknál a befektetéseknél, amelyeknél az eszközáramlás korlátozottsága, azaz amiatt kényszerülnek, hogy az erre szolgáló pénzügyi fedezetet csak az adott vállalat állóeszközeit és készleteit növelő megoldásokra lehet felhasználni.

Ha csupán a források *képződésének* mérséklésére irányul a beruházási keresletszabályozás, az nem lehet eredményes, mivel mellőzi a felhasználás ösztönzését. Hatásosabbá azáltal válhatna, hogy a vállalati vagyongyarapításban nagyobb szerep jutna az állóeszközök és készletek növelése mellett a pénzbeli tőkevagyont növelő racionális lehetőségeknek. Azok a vállalatok, amelyek növelnék pénzügyi eszközeiket, lemondhatnának ésszerűtlen állóeszköz- és készletberuházásaikról, helyette más vállalatok kedvezőbb vállalkozásaiba fektethetnék tőkevagyonuk e részét.

Az eszközáramlás intézményének kiépültével tágabb értelmet kapna a vállalati vagyon gyarapítása, de a szabályozás is tartalmasabbá válna: nem egyszerűen a források képződésére terjedne ki, hanem monetárisan azt a piacot befolyásolná, ahol a forrás keresletként megjelenik, tehát a kínálatra is hatna.

A szabályozás korlátozó jellegén változtatni csak egy módon lehet: a korlátok helyébe ösztönző és irányító monetáris eszközöket állítani az alternatív lehetőségek közötti racionális választás útján.[5]

Az ország tőkevagyonának, akár csak szellemi értékeinek jobb hasznosítása elementáris nemzeti érdek. Érvényesülése feltételezi, hogy a vállalatok számára is a gyarapodás lehetőségét jelentse az, ami népgazdasági szempontból gyarapodás. Ezt a lehetőséget pedig reálissá az teheti számukra, hogyha vagyongyarapításuk módozatait nem választási szabadságuk korlátozottsága szabja meg, hanem kizárólag a megtérülés, a jövedelmezőség kritériuma. Csak így válhatnak felelőssé befektetéseik formájának megválasztásában.

A vállalati gazdálkodás nyereségben kifejeződő eredményessége hozzájárul azon források létrejöttéhez és bővüléséhez, melyekből a dolgozó kollektíva jutalmazása (nyereségrészesedés), az állami feladatok ellátásához szükséges kiadások (nyereségből fizetett adók), valamint a gazdálkodás eszközeinek, a vállalati vagyonnak a bővülése (gazdasági tevékenységéből származó nettó jövedelem) finanszírozható. Az adókat a vállalat szempontjából külső adottságnak véve, a nyereségrészesedés és a vagyonnövekedés komplementer tényezők. A vállalat vezetése a kollektíva ilyen vagy olyan bevo-

násával dönt e két tényező megosztásáról. Adott nettó nyereségösszeg esetén az alacsonyabb részesedés a dolgozók nagyobb hozzájárulását jelenti a vállalati vagyon gyarapításához. De vajon hány dolgozó akad Magyarországon, aki egyáltalán összeveti a vállalati vagyon gyarapítására adott forintjából keletkező befektetés hozamát részesedési forintjának felhasználásával?

Németh László keserűen írta 1933-ban, hogy „három barackfájához több köze van a munkásnak, mint egésznapi munkájához". [Németh L. (1981) 766. o.] És mi az akadálya, hogy legalább bizonyos részben magáénak, tulajdonának érezhesse a vállalati vagyon gyarapításához történő hozzájárulását? Úgy hiszem, ma már elsősorban egy tudományos szempontból tarthatatlan indoka van annak, hogy a dolgozók társadalmi tulajdon növeléséhez történő hozzájárulása számukra érzékelhetetlenül, tehát teljesen hatástalanul történhessen csupán. Szilárdan tartja magát az a nézet, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonjogában való közvetlen részvétel, úgymond privatizálódást, netán a kizsákmányolást jelentené. De vajon a társadalmi méretekben folyó pazarlás, a vagyon felemésztő érdekeltség[6] nem megdézsmálása-e a társadalom anyagi és szellemi vagyonának? Nem kegyetlenség, amit a jelen a jövőnkkel, a mai nemzedék utódaival szemben elkövethet?

JEGYZETEK

1. *L. Johansen* (1981) az alábbiakban foglalja össze álláspontját: „az alku gyakran eredménytelen (nem hatékony) döntési eljárás abban az értelemben, hogy a döntések információs bázisának eltorzítására és az erőforrások felhasználására, illetve pazarlására hat a folyamat során, különösen a döntések nem technikai okokból szükséges késleltetése révén; többé-kevésbé gyakran jut csődbe és vezet kudarchoz a lehetséges nyereségek realizálásában, és néha végrehajtják a fenyegetéseket is" (i.m. 168. o.).
2. A *rate-of-return regulation* kiterjedt irodalma foglalkozik a kérdésekkel, melyeket *H. Averch–L. L. Johnson* (1962) modellje ír le igen szemléletesen. E témáról átfogó elemzést ad *W. J. Baumol–A. K. Klevorick* (1970) cikke. Az 1980-ban bevezetett ármechanizmus a magyar gazdaság esetében is hasonló kérdéseket vetett fel, melyekkel több szerző is foglalkozott [*Ábel István* (1980), *Megyeri Endre* (1980), *Ábel István–Kovács Álmos* (1984)]. Ezektől némileg eltérő megközelítésben, de hasonló eredményekre jut *M. M. Murphy* (1980) tanulmánya.
3. Az árszabályozás kapcsán ilyen elemzés található *J. G. Cross* (1970) és (1972), valamint *B. L. Jaffee* (1972) cikkeiben.
4. *F. M. Westfield* (1965) bemutatja, hogy a korlátozó szabályozás szigorú piacgazdasági közegben is képes létrehozni ilyen ellentmondásos reagálást. Példaként említi az Egyesült Államok villamosenergia ipari vállalatainak botrányát, melyek a jövedelmezőséget korlátozó monopóliumellenes szabályozást úgy játszották ki, hogy a berendezéseiket szállítóktól szembeszökően kedvezőtlen árajánlatokat fogadtak el, és az így megnövekedett költségekkel rontották le jövedelmezőségüket a szabályozás által megengedett szintre.
5. *Tardos Márton* (1981) bemutatja, hogy a gazdaság monetáris integráltságának hiánya miként teszi lehetetlenné a hatékonysági kritériumok egységes érvényesülését a különféle döntéseknél.
6. A mezőgazdaság esetében a földvagyon kapcsán meggyőzően ír erről *Burgerné Gimes Anna*

(1984). Tanulmányából néhány részletet idézve láthatók mondanivalója lényegesebb elemei:

„A mezőgazdaságban a vállalatok termelői érdekeltsége nagyobb volt korábban, és talán még ma is nagyobb, mint a népgazdaság többi ágazatában, bár a személyi jövedelemérdekeltség és nyereségérdekeltség korlátozása, a „beszabályozás" ezt fokozatosan csökkenti. De ez az ágazat sem volt mentes a pazarló termelői felhasználástól. Költségérzékenységét csökkentették a szinte mindenre kiterjedő állami támogatások és a támogatási rendszerhez sokban hasonló hitelezés. A vállalatok sokszor nem a gazdaságos termelési szerkezetük kialakításához szükséges beruházásokat valósították meg, gépeket vásároltak, hanem a számukra olcsón, vagy majdhogynem ingyen juttatottakat, utóbbiakat sokszor fölös mennyiségben. Ugyanakkor sokszor nem hozták létre a beruházások megfelelő működéséhez szükséges nem vagy kevésbé támogatott kiegészítő és kapcsolódó létesítményeket, nem vásárolták meg az alapgépekhez a kiegészítő gépeket stb. Nem egy gazdaságban árválkodnak üresen, vagy használják raktárként – termelési háttér hiányában – a zöldségprogram meghirdetése idején 70%-os állami támogatással létesített drága külföldi üvegházakat. Sok helyen építettek, szintén állami támogatással, olyan drágán berendezett istállókat, amelyeket nem használnak, vagy nem az eredeti célnak megfelelően. Támogatottan olcsón vásároltak olyan gépeket, előfeldolgozó és feldolgozó berendezéseket, amelyekhez különböző okokból nem vették meg (mert nem kaptak hozzá támogatást, hiány volt belőlük stb.) a kapcsolódó berendezéseket, és ezért nem vagy csak alacsony hatékonysággal működnek. Ha a vállalatok végeztek egyáltalán beruházásmegtérülési számítást, azt nem a tényleges árakkal, hanem a támogatottakkal tették. A sok esetben fölöslegesen magas műtrágya- és növényvédőszerfelhasználás nemcsak a kiadásokat növelte, hanem a környezetet is szennyezte." (27–28. o.)

„Az eszközök szubvencionálásának csökkentése helyes lehet, mert ez gátját szabhatja a pazarlásnak. Nem helyes ugyanakkor a vállalatok jövedelemszerzési lehetőségének korlátozása és az amúgy is alacsony mezőgazdasági árszínvonal további csökkentése az ipari termelőeszközök árának a mezőgazdasági termékekénél rendszeresen nagyobb arányú emelésével. Az árak és a vállalatnál maradó nyereségek színvonalának biztosítani kellene az olyan önálló, nyereséges gazdálkodás lehetőségét, amely a vállalati eredmények függvényében ad-módot a beruházásokra. Biztosítani kellene, hogy a jól gazdálkodó, piacképes termékeket előállító vállalatok nyereségük arányában juthassanak pótlási és fejlesztési eszközökhöz, akár importból is. Ez az elv azt is feltételezi, hogy a gyengébben működők csak kevesebb beruházást eszközölhessenek. Így ugyan növekszenek az egyenlőtlenségek, de a szükségleteknek megfelelő termeléssel megalapozottabbá válik a vállalatok beruházási és ráfordítási igénye." (28–29.o.)

IRODALOM

Antal László: Fejlődés kitérővel – A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években = *Gazdaság,* 1980, 2. sz. 28–56. o.

Antal László: Tanulmányok a magyar gazdasági mechanizmus működéséről = Pénzügykutatási Intézet kiadványai, 1983/1. sz.

M. Averch–L. L. Johnson: Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint = *American Economic Review 52* (December 1962), 1053–69. o.

Ábel István: A külkereskedelmi árakhoz igazodó árképzés és a vállalati nyereségérdekeltség = *Közgazdasági Szemle,* 1980. 854–870. o.

Ábel István–Kovács Álmos: Nyereségérdekeltség nyereségszint korlát mellett = *Szigma*, 1984.

W. J. Baumol–A. K. Klevorick: Input Choices and Rate-of-Return Regulation: an overview of the discussion = *Bell Journal of Economics and Management Science,* 1970. 1. sz. 162–190. o.

Burgerné Gimes Anna: Érdekeltség és termelési tényezők a mezőgazdaságban = *Valóság,* 1984. 6. sz. 21–32. o.

J. G. Cross: Incentive Pricing and Utility Regulation = *The Quarterly Journal of Economics 84* (1970) 2.

J. G. Cross: Incentive Pricing and Utility Regulation: Reply = *Quarterly Journal of Economics 86* (1972) 145–147. o.

B. L. Jaffee: Incentive Pricing and Utility Regulation: Comment = *Quarterly Journal of Economics 86* (1972) 143–144. o.

L. Johansen: Az alkudozó társadalom és az alku eredménytelensége = *Gazdaság*, 1981. 4. sz. 101–118. o.

Kozma Géza: Naturális tervezés – vállalati kapcsolatok = *Külgazdaság,* 1982. 6. sz. 3–12. o.

Laki Mihály: Az állam szerepe az új termékek gyártásában, az új technológiák alkalmazásában = *Közgazdasági Szemle,* 1978, 7–8. sz. 807–827. o.

Laki Mihály: Új termékek bevezetése és a piaci alkalmazkodás = *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,* Budapest, 1979.

Laky Teréz: Vállalatok alkupozícióban = *Gazdaság,* 1979, 1. sz. 74–91. o.

M. M. Murphy: Price Controls and the Behavior of the Firm = *International Economic Review 21* (June, 1980) 285–291.

Németh László: A minőség forradalma. In: Németh László válogatott művei. II. kötet 765–769. o. *Szépirodalmi Könyvkiadó,* Budapest, 1981.

Schweitzer Iván: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus néhány összefüggése = *Közgazdasági Szemle,* 1981. 7–8. sz. 807–816. o.

Tardos Márton: Gondolatok a pénz szerepéről. Az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok Magyarországon. = *Gazdaság,* 1981. 1. sz. 58–74. o.

F. M. Westfield: Regulation and Conspiracy = *American Economic Review,* June 1965. pp. 424–443.

HEGEDÜS ISTVÁN

A SZERVEZETI ÉS VEZETÉSI RENDSZER JOGI KÉRDÉSEI A VAGYONÉRDEKELTSÉGŰ ÁLLAMI VÁLLALATBAN

I. Tulajdonjog és vezetési struktúra

1. Az állami vállalat tulajdoni (tulajdonjogi) viszonyainak továbbfejlesztési koncepciója[1] *a vállalat szervezeti-jogi struktúrájának* is alapvető kérdéseit érinti. Az alapul vett koncepció jelentőségét erről az oldalról elsősorban abban jelölhetjük meg, hogy reális (tulajdoni, érdekeltségi, tulajdonjogi) alapokat adhat egy olyan vezetési struktúrához, amely képes *lehet* a vállalatot az össztársadalom, a csoport és az egyén szempontjából célszerűen működtetni. E szervezeti-vezetési struktúra alapkérdése a *hatalmi viszonyok* olyan átrendezése, amely *reális alapokra helyezi* annak azon elemeit, amelyeknek a vezetés rendszerében (megosztásában) szerepet kíván a jogalkotó (is) biztosítani.

A koncepció – amelynek fő célkitűzésével és meghatározó elemeivel egyetértünk – a jelzett vezetési hatalom szilárd, azaz a reális társadalmi (vállalati) viszonyokban gyökerező alapjait lényegében a kettős – az állami és a kollektíva-tulajdon intézményesítésével és egymás melletti létesítésével kívánja megteremteni. Közgazdasági alapjainak (indokainak, várható funkcionálásainak, hatásainak) elemzése e helyen nem feladatunk. Témánk szemszögéből az a jelentős, hogy a vállalati vagyon tulajdonjogilag lényegileg a *közös tulajdon* szabályai szerint kerülne megosztásra: a tulajdonostársakat (állam–kollektíva) *hányadaik alapján* illetnék meg a tulajdonjog tárgyát képező dolog (a vállalati vagyon) feletti jogosítványok (a dolog feletti tulajdon*jog* eszmei megosztásának megfelelően).

Ez természetesen a társadalmi – elsősorban az állami – tulajdonra vonatkozó *eddigi* elméletekhez viszonyítva *gyökeres változást jelent*, minthogy azok egyike sem foglalja magába arról a lehetőségről való lemondást, hogy az állam vállalatirányító szervei a vállalatok felett a *vállalat*stratégiai tulajdonosi jogosítványokat *fenntartsák*. Ebben a koncepcióban benne rejlik az a lehetőség, hogy az állami tulajdoni hányad kisebbségbe kerül, minek következtében a szóban forgó *vállalatot* illetően az állam (egyedül, kizárólagosan) *vállalatstratégiai* jogosítványokkal már nem fog rendelkezni. Minthogy aligha vitatható az állami és a dolgozó kollektíva (csoport-) tulajdon együttese (közössége) alapján kialakuló tulajdonviszonyok társadalmi-szocialista jellege, az elméleti problematika lényegében az *irányítási viszonyok* körére összpontosul, illetőleg korlátozódik. A népgazdaság központi irányításának koncepciója ugyanis mai felfogásunk szerint

megtűri a vállalat csoporttulajdonát is (I. szövetkezet), nem is beszélve a „közös" formációkról. A témának ez a vetülete szintén nem tartozik jelen tárgykörünkbe.

Más a helyzet azonban a koncepciónak a vállalat szervezeti-vezetési struktúrájára kifejtett hatásaival, közelebbről a *tulajdonjogi viszonyoknak a vállalati szervezeti-vezetési viszonyokban való realizálásával.* Ebben a tekintetben az eddigi közgazdasági elemzések általában a „történetileg kialakult" vállalati struktúrát kívánják intézményesíteni (feltámasztani): eszerint a vállalat adja meg a szervezeti kereteket a termelőeszközök tulajdonának és a munkaerő tulajdonának összekapcsolásához, *mert* ezek *elkülönültek egymástól* (és tőkés viszonyok között antagonisztikus ellentmondás áll fenn közöttük). Ami tehát az *állami* tulajdont illeti, ebből a tárgyalt tulajdoni koncepció szerint is kirekesztődik a *vállalat dolgozó kollektívája* és a *saját* („kollektíva") tulajdonára *is* a tulajdonjognak ebben a *polgári jogi* szerkezetében, azaz (ha nem is bérmunkás — de minimálisan:) *„munkavállalói" minősége által determinált pozícióban: „kívülről" fejtené ki hatásait.*

A vállalaton belüli szervezeti-vezetési viszonyokat érintően ugyanis nem változna az a helyzet, hogy „jelenleg az állam ... tulajdonosi funkcióját gyakorlatilag a vállalati vezetőkre bízza ... kitoldva a különféle egyedi beavatkozások ... gyakorlatával".[2] Fel kell tételeznünk, hogy a jövőben nem ez utóbbiakkal kívánja az állam a központi irányítást biztosítani, illetőleg a magántulajdon immanens korlátai által nem korlátozott vállalati vezetőket „keretek között tartani" (a direktív típusú korlátozások megszűntek vagy megszűnnek).

A szóban forgó tulajdoni-tulajdonjogi konstrukcióban a kollektíva tulajdoni hányada többségbe is kerülhet vagy teljessé válhat (szövetkezet, csoporttulajdon). Ezen az alapon lényegében *a termelőszövetkezet mai vezetési problematikájának* alapkérdéséhez: a tagság uralmi (hatalmi) helyzetének témaköréhez jutunk. Az „önkormányzat" szövetkezeti konstrukciójában — a feltételezett irányítási rendszerben — tovább erősödik a vállalati-munkaszervezeti *hierarchia uralma* (vezetési hatalma), amely — a vállalati működési törvényszerűségek nyomására — a tagsági vezetés fórumait (közgyűlés, küldöttgyűlés) szükségképpen szerény mértékű kontrollszerepre, illetőleg bizonyos kommunikációs fórumkénti funkcionálásra (munkahelyi közösség) korlátozza.

A lényeg az, hogy *önmagában* a tulajdonjogi konstrukcióval nem lehetséges alapvető változást elérni, ugyanis annak segítségével az érhető el, hogy az adott vállalati vagyon *ne a „központ" tulajdona* legyen, de nem biztosítja, hogy a *csoport* tulajdonává, *társadalmi* tulajdonná váljék. A tulajdonjogi *jogviszony* adott szerkezete (polgári jogi struktúrája) ugyanis önmagában nem biztosítja, hogy a számításba vett (közgazdasági) hatások bekövetkezzenek, mert nincs szervezeti, jogi garancia arra, hogy a tulajdonjog adott konstrukciója által biztosított lehetőségeket a csoport (kollektíva) és ne az „igazgatók" (vezetők) érdekében használják fel. Az alapkérdés éppen ez: a vállalati szervezet olyan csatornáit kiépíteni, amelyek a tulajdon és a munka *szétválásának* hosszú történeti folyamatát megállítják, illetőleg — a megszüntetve megőrzés értelmében — *meghaladják* (tagadják, megfordítják).

A „kettős tulajdonú vállalat" koncepciója ehhez alkalmas tulajdonjogi *alapnak,*

kiindulásnak tűnik. Sikere annyiban lesz (történeti léptékben), amennyiben sikerül a *társadalmi* tulajdon szemléletében és rendszerében (tehát a kapitalista időszak által kitermelt jogi formák tartalmi átalakításával) az *adekvát vállalati szervezeti struktúrát és vezetési rendszert* kiépíteni.

Ebben a megközelítésben nem képez elméleti alapkérdést a „kollektíva" jogalanyiságának elismerése. Ez az egységes vállalatfogalom keretében a kollektívát *szervezetileg és jogilag elkülönítené* (a vállalattól) és a kollektíva jogalanyisága is szükségképpen valamely *szervének* jogállásában konkretizálódna (pl. a vállalati szakszervezetében), de kérdés, hogy ez milyen jogosítványokban, milyen cselekvési lehetőségben lenne megjeleníthető. Ez idő szerint aligha gondolunk arra, hogy a kollektívának a vállalat feletti tulajdoni hányada a maga egészében, vagy részben *általa* elidegeníthető lenne stb. Ez a hányad az alapul vett koncepcióban a *vállalatvezetésre való befolyás ereje szempontjából* bír jelentőséggel, hasonlóan az állami tulajdoni hányadhoz.

A probléma ilyenképpen *vállalati*, pontosabban *vállalati-jogi kérdés:* a vállalat állami irányításának és *vezetésének, továbbá a vezetésben a (társ-)tulajdonosok megfelelő részvételének kérdése. Ez témakörünk egyik alapvető vetülete.*

A *másik* vetület: a kollektíva *tagjainak* (a dolgozóknak) a *saját (egyéni)* tulajdoni hányadukra vonatkozó jogosítványainak problematikája. Ez azonban ismét nem a jogalanyiság–jogi személyiség talaján merül fel és *nem* annak szabályrendszerében, hanem a *dolgozó kollektívák tagsági jogviszonyainak intézményrendszerében oldható meg.*[3]

A koncepció *lényegi* megvalósítása (megvalósíthatósága) szempontjából tehát a döntő kérdés az, hogy a dolgozó kollektíva tényleges *tulajdonosi érdekeltségét* és vezetési *hatalmi pozícióját* kell megteremteni. A tulajdoni konstrukció szempontjából lényeges, hogy a *vállalat feletti* tulajdoni hányad „állami" és „kollektíva" részét (mindkettő társadalmi tulajdon!) nem választja el kínai fal egymástól. Az *„állami" hányad feletti* tulajdonjog gyakorlásában nemcsak „külső" („állami") szervek – pl. bank, hatóság – vesznek részt, hanem a dolgozó kollektíva is, mégpedig a következő főbb csatornákon:

a) A *vezető testület*(-ek), vállalati tanács, igazgatóság *összetétele* nem kizárólag a tulajdoni hányad kérdése. A tulajdoni hányadoktól függetlenül biztosítani szükséges a dolgozó kollektíva (a munka!) részvételét a tulajdonosi („vállalatstratégiai") döntésekben. Ez az objektív viszonyokból eredő igény a participációs rendszerben működő (és tulajdoni hányaddal nem rendelkező) munkáskollektívák számára is magától értetődő.

b) Az *igazgató* feletti munkáltatói jogkör problematikájában az előbbiek mellett hangsúlyozni kell a dolgozó kollektívát (elvileg) ma is megillető azon jogosítványt, hogy a kollektíva *szerve* (szakszervezet) meghatározott erejű jogosítványokkal rendelkezik a szóban forgó viszonylatban. Nem lehet és nem szabad tehát a tulajdoni viszonyok lényegi problematikáját a *társadalmi tulajdon* körében a tulajdon(-jog) *polgári jogi* intézményrendszerére korlátozni. Ez az intézményrendszer ugyanis – a jogág társadalmi hatókörének és rendeltetésének megfelelően – a *vagyoni forgalom viszonyaira,* s azokban is alapvetően: az árutörvényszerűségek által uralt viszonylatokra korlátozódik.

c) Nem lehet figyelmen kívül hagyni a tulajdonosi jogosítványok gyakorlásában a *munkaszervezeti hierarchia (szakvezetés)* szerepét. Természetes, hogy ez a szerep nemcsak az állami hányadot, hanem a kollektíváét is lényeges mértékben érinti. A szociológia tudománya (és irodalma) már régóta elemzi a menedzser (a vállalkozó-vezető) és a műszaki-tudományos, valamint adminisztratív *vezetőréteg szerepét* a vállalati viszonyokban.

A vállalat reális belső viszonyainak struktúráját elsősorban az érdekviszonyok szempontjából szükséges vizsgálni. A vezetési struktúrát ugyanis csak ezekre — a reális életviszonyokban érvényesülő — struktúrákra, illetőleg strukturális elemekre lehet építeni. Magának a csoportérdeknek az elismerése ma már nem vitatott, röviden ki kell azonban térnünk a belső *érdekstruktúrák* szemléleti alapkérdéseire. Ezek *mechanikus szemlélete* két fő irányban nyilvánul meg: a belső érdekek-érdekstruktúrák *létezésének tagadása,* illetőleg annak olyan *„leegyszerűsítése"*, melynek eredményeképpen lényegében polarizált (szembenálló) „vállalati" és „dolgozói" (kollektíva-) érdekről és ennek megfelelően: *„kétféltekés" vagy „kétpólusú" vállalatról* beszélnek. A belső érdekek, érdekstruktúrák, érdekcsomópontok tagadása alapján viszont a vállalat homogén közegnek tűnik, amelyben a folyamatok és döntések meghatározó elemeként valamely elvont „vállalati érdek" hat. A szociológiai elemzések rámutattak arra, hogy az egyszerű tagadás lehetőséget teremt egyes, jó pozícióban képződő (módosuló stb.) érdekek „vállalati" érdekként történő legalizálódására, *minthogy más formában elismerésre nincs lehetőségük.* Ez a helyzet torzulásokhoz vezet és deformálja a vezetési struktúrát is.[4]

A mechanikus szemlélet másik vetületében („kétpólusú" vállalat) *végső elemzésben* oda jutunk, hogy a *vállalati érdeket a „vezetés" (lényegében az igazgató) képviseli a dolgozó kollektívával szemben.* Ebben a szemléletben: a termelőeszközök *tulajdonosának* (az állam) megbízottja a menedzser-igazgató, a *munkaerő* tulajdonosai pedig ily módon a tulajdonjogon *kívül* rekesztődnek, vagy annak meghatározott *„hányadára" korlátozódnak*, azaz érdekeiket alapvetően ez a viszony strukturálja. Ezen az alapon a dolgozó kollektívának — *ebbéli minőségéből eredően* (!) — vezetési részvételi jogai nincsenek, ugyanis ilyenekkel csak a tulajdonjogon *kívülről:* érdekvédelmi-érdekképviseleti pozícióból gyakorol befolyást. (Jogosítványai — *Weltner Andor* kifejezésével élve — az igazgatói jogok „kívülről ható korlátozásai".[5]) Itt lényeges mozzanat, hogy ebben a koncepcióban a dolgozó kollektíva és szervei végső soron nemcsak a vezetési jogokból, hanem az azzal összefüggő *kötelezettségekből*, érdekeltségből, felelősségből is kirekesztődnek, amit természetesen azok sem szeretnének, akik e koncepciót vallják, csakhogy a lényegi folyamatok nem a jószándék függvényei, hanem az alapvető érdek- és az azokat jól vagy kevésbé jól kifejező szervezeti-vezetési viszonyok termékei.

Ez a struktúra — mint látható — végső soron a kapitalista (elsősorban: kis- és közép-) vállalat érdek- és vezetési struktúráját „másolja le", s ha következetesen végigviszik: annak összes alapvető szervezeti konzekvenciáival. Ez utóbbiakban leglényegesebb a kollektíva érdekvédelmi szervezetének a vállalat „valódi" vezetésével olyan „partneri" pozícióba helyezése, amely kizárólag az érdekvédelemre koncentrál, azaz a

tevékenység *tartalmát, szervezeti formáit és mechanizmusait ezen az alapon strukturálja.* Ez a koncepció a történetileg kialakult társadalmi felépítményt természetesen *nemcsak a gazdálkodó szervezetek, hanem a politikai felépítmény igen széles spektrumán is érintené.* Valószínű, hogy a szocialista tulajdoni és osztályviszonyok többféleképpen strukturált formákat tesznek ebben a viszonylatban is lehetővé (köztük esetleg az említettet is), azonban ez nem lehet a szóban forgó (kapitalista vállalati) történeti struktúra egyszerű felélesztése.

A dolgozó kollektíva *tulajdonjogi jogalanyiságát* (jogi személyiségét) szorgalmazó koncepció *ebben* a tekintetben annyiban jelent új elemet, hogy a kollektíva tulajdonosi minőségét: a vállalati tulajdonban való részvételt, polgári jogi eszközrendszerben kívánja biztosítani. Az előbbiekből következik, hogy az *ügy nem korlátozható a javasolt megoldásra*, azt *ki kell egészíteni* a „vállalati jogi"-munkajogi (általunk kollektíva-joginak nevezett) megoldásokkal. Az alapkérdés tehát a dolgozó kollektíva „munkavállalói"-kollektíva jellegének átalakítása csoporttulajdonosi kollektívává, de ez a *polgári jog eszközeivel:* a polgári jogi közös tulajdon intézményével, vagy a közös vállalatok, mint jogi személyek (vagy jogalanyok) irányítási-vezetési viszonyainak a polgári jog tárgykörébe eső eszközrendszerével *nem vihető keresztül.*

A magunk részéről – figyelembe véve a közgazdasági és a szociológiai, valamint természetesen az idevágó jogi irodalom elemzéseit is – *a vezetési rendszer és belső mechanizmusok szempontjából* a következő érdekeket (érdekcsomópontokat) tekintjük relevánsaknak:

- a *szakvezetés* (szakapparátus, egyszemélyi vezetés szervezete) érdeke;
- a kollektív *dolgozói* érdek (kollektíva-érdek);
- *munkahelyi* közösségek és vállalati egységek érdekei;
- *vállalati* (összvállalati) érdek.[6]

II. A vezetési struktúra felépítése

Az előbbi vázlatos áttekintés után megkíséreljük felvázolni azt a vállalatvezetési struktúrát, amely a „vagyonérdekeltségű vállalat" alapvető koncepciója szerint a dolgozó kollektíva és a vállalatvezetés „fogyasztói-munkavállalói" beállítottságát „tulajdonosi-vállalkozói" beállítottsággá alakítani (átfordítani) képes lenne, építkezve a „kettős tulajdonú vállalat" közgazdasági eszmerendszerére. Főbb vonalaiban figyelembe vesszük a vállalat szervezeti-vezetési rendszere fejlesztésének a jogi szaksajtóban ismertetett alapvető irányait és kereteit is.[7]

Az elmondottak alapján számunkra elengedhetetlennek tűnik tehát a *„tőke"-munka dichotómiájának meghaladása* a szervezeti-vezetési struktúrában. Ebben a szemléletben a tulajdonjog (a „tőke") és a munka képviseleti rendszere nem válhat el *élesen* egymástól és nem kerülhet szembe egymással: a vállalat stratégiai („tulajdonosi") vezetése nem építhető kizárólag a tulajdonjog intézményrendszerére. A vállalat: *működő tulajdon*, amelynek szerves része, eleme a munka is. Ennek értelmében a vállalat stra-

tégiai (tulajdonosi) vezető testülete (*„vállalati tanács"*) koncepciójánál abból kell kiindulni, hogy az a *termelőeszközök feletti tulajdon* („tőke") és a *munkaerő* feletti tulajdon együttese – a vállalattipológiától (Sárközy) függő – valamely paritásos képviselet alapján építhető fel.

A tulajdonosok képviselete természetesen a konkrét tulajdoni hányadok szerint osztódik: az össztársadalmi-állami tulajdoni hányadot a tőkével részt vevő állami szervezetek (pénzintézetek, vállalkozók) képviselik, a kollektíva (csoport-) hányadot pedig a dolgozók által *választott küldöttek.* A választás szervezeti kereteit természetesen különféleképpen lehet kialakítani, de mindenképpen hangsúlyt kell kapnia annak, hogy itt a jelleget adó elemek a *tulajdoni* oldalon vannak. Minden valószínűség szerint célszerű fenntartani azt az elvet, hogy a *szakszervezet változatlanul a munka-elem: a dolgozó kollektíva munkavállalói minőségéből eredő érdekek képviseletének organizációja,* így szerepe nem a kollektíva tulajdoni hányadához, hanem a fentebb jelzett „tőke-munka" paritáshoz igazodik.

A *„munka"-elemek, a dolgozói-munkavállalói képviselet* lényegében három alapvető elemből tevődik össze: a dolgozó kollektíva *közvetlen* képviselete (küldöttek), a politikai-társadalmi és érdekvédelmi szervek *szervezeti* képviselete, valamint a *szakvezetés* képviselete. Mint látható, itt sem a kapitalista vállalat „hagyományos" struktúráját vesszük alapul. Akár a tulajdoni képviselet oldalán (ahol megjelenik a „kollektíva" is, mint tulajdonos), itt sem csupán hagyományos értelemben vett dolgozói érdekképviseletről van szó. A „munka" helyesen értelmezett folyamatából nem rekeszthető ki a *vezetés* (szakvezetés), sőt a politikai irányítás-koordináció és az egyéb társadalmi érdekek képviselete sem.

A vállalat testületi vezetésének ez a koncepciója természetesen lényegesen eltér a fejlesztésre vonatkozóan publikált elképzelésektől, azonban talán nem kizárt a vállalatnak ennél a formációjánál a kollektíva csoporttulajdonosi minőségét erőteljesebben érvényesülő változat kipróbálása. Ebben a változatban természetesen másként építhető fel az *operatív vezetés szervezete* is. Mindenekelőtt nem kizárt, hogy a vállalati tanács *elnöke az igazgató legyen*, aki egyben az *igazgatóságnak* (vezetőségnek) az elnöke is. Egyrészt tehát a testületi vezetés primátusa (a szövetkezeti csoporttulajdonhoz, illetőleg kollektívához hasonlóan) ezen a sávon is érvényesülne, másrészt a vázolt szemléletben nincs szükség a tulajdonosi és a munka oldal minden vetületben megvalósuló (strukturális) szétválasztásra.

Az ellenőrzés szervezeti rendszerében természetesen fontos szerep jutna a *felügyelő bizottságnak*, amely a vezetésnek *ebben* a koncepciójában lényegében a vállalati tanács szerve lenne, bár – különösen egyes vállalattípusokban – nem kizárt külső szervek képviselete sem. (E képviselőket nem a vállalati tanács választaná, hanem pl. minisztérium, területi állami szerv stb. delegálná.) Az ellenőrzés alapvető jellege szerint természetesen *tulajdonosi ellenőrzés*, amiből következően az egész vállalati tevékenység, különösképpen a folyamatos (operatív) vezetés (igazgatótanács, szakvezetési hierarchia) ellenőrzése a feladata.

Az *igazgatótanács* (igazgatóság) a vállalat „általános hatáskörű" testületi vezető-

szerve lenne, amelyet a vállalati tanács választ. Az igazgatótanácsnak rendes tagja a vállalat párt- és KISZ-, valamint szakszervezeti szervének kijelölt képviselője is.[8] Az igazgatótanács elnöke az igazgató, aki irányítja és szervezi a tanács munkáját és gondoskodik határozatai végrehajtásáról. Az igazgatótanács kizárólagos (testületi) hatáskörébe tartozó döntéseket, rendelkezéseket, és intézkedéseket az igazgató csak közvetlen kárveszély elhárítása érdekében hozhat, illetőleg tehet, de ezt követően – amint ennek lehetősége fennáll – köteles a tanács jóváhagyását kérni.

A tanács létszámát úgy kell megállapítani, hogy a *folyamatos vezetés* ellátására és döntéshozatalra stb. képes szerv legyen. Üléseit a szükséghez képest, de legalább a jogszabályban meghatározott időközönként tartja. (Garanciális szabályok. A szövetkezetben a vezetőségi hatáskör folyamatosan a „szűkebb vezetés" – „három és négyszögek" – kezébe csúszik át a vezetőség nagy létszáma és üléseinek ritkasága miatt.)

Az *igazgatótanács „általános" hatásköre* nem azt jelenti, hogy a vállalati tanács számára fenn nem tartott valamennyi „vállalati" ügyben jogosult legyen rendelkezni. Indokoltnak látjuk meghaladni vállalataink, szövetkezeteink operatív vezetésének „centralisztikus" szemléletét. Az igazgatótanács hatáskörét érintően itt azt kell jelezni, hogy:

- a vállalat vezetésének konkrét struktúráját – jellegétől, feladataitól függően – a vállalati tanács (a jogszabályi garanciák tiszteletben tartásával) úgy építheti fel, hogy bizonyos vállalati vezetői feladat- és jogkörök ellátására *külön szerveket* hoz létre;
- a vállalat kisebb szervezeti *egységei és beosztott vezetői* az alapul vett koncepcióban szükségképpen *saját hatáskörrel* rendelkeznek, amely nem az „általános hatáskörű" vezetőtestület diszkréciójából, hanem a (vállalati) törvényből vagy a vállalat által alkotott belső szabályzatából ered és azt elvonni nem lehet (a kárelhárítás fentebb említett esetének kivételével).

A párt-, a KISZ- és a szakszervezet vállalati szervének állandó képviselete az igazgatótanácsban is szükséges. E képviselőket az igazgatótanácsban a többi tagéval azonos jogok illetik meg, azonban a formálisan azonos jogok mögött *tartalmilag* eltérő helyzet van: a pártszervezet eszmei-politikai irányító szerepe, a KISZ politikai és érdekvédelmi, a szakszervezet érdekképviseleti-érdekvédelmi funkcióiból következően, delegáltjaik az ismert vállalati-jogi és munkajogi jogosítványokkal is rendelkeznek. Ezek az ún. véleményezési, egyetértési és kifogásolási (vétó-)jog kategóriáiba foglalhatók, illetőleg a pártszervezetnél az eszmei-politikai irányítás hatályos mechanizmusrendszerében érvényesülnek.[9] Így pl. elképzelhető, hogy a KISZ, vagy a szakszervezet képviselője a kisebbséggel szavaz, de vétójogát – amennyiben az adott ügyben ezt a jogszabály biztosítja – nem gyakorolja, így a döntés érvényes lesz. Elképzelhető azonban, hogy él vétójogával, s akkor a szóban forgó kérdésben a vita eldöntésére illetékes szerv elé kell az ügyet terjeszteni. A pártszervezet közreműködésénél – megfelelő változtatással – hasonló viszonylatok képzelhetők el, illetőleg a pártirányítás és szervezeti működés mechanizmusain keresztül további lépéseket tehet, amelyeket a felsőbb szervek – egyetértésük esetén – a vállalatirányítás megfelelő régióiban támogathatnak, érvényesíthetnek.

A lényeget illetően hangsúlyozni szükséges, hogy a vállalat szervezetileg alapvetően eltér a nem gazdasági (gazdálkodó) – tehát: politikai, társadalmi, hatósági stb. – szervezetek felépítésétől. A szervezeti-vezetési rendszer itt alá van vetve a gazdaság (gazdálkodás) törvényszerűségeinek, a gazdasági vállalkozás lényegi igényeinek. A legfelső vállalati (tulajdonosi) akaratképzésben jelen vannak a munkatörvényszerűségek is, mert tulajdonosi eredményeket („tőkehozadékot") elérni csakis e törvényszerűségek figyelembevételével lehet. A szervezeti rendszer (struktúra) és a működési mechanizmusok biztosítják a speciális belső vállalati érdekek *kimunkálását és képviseletét,* érvényesítésüket azonban nem feltétlenül, mert más vállalati érdekekkel kell ütközniök, melynek során módosulhatnak, vagy feladásra kell kerülniök.

A vezetési rendszer vonatkozásában elméletileg is hangsúlyoznunk kell a vezetési funkciók strukturálását és megosztását, valamint a belső vállalati egységek – munkahelyi kollektívák – gazdasági-vállalkozási önállóságának fejlesztését, illetőleg az ebből eredő vezetési konzekvenciákat.

Az első vetületben különösképpen az *alsóbb (beosztott) vezetők* jogállásának szabályozását hangsúlyozzuk. Vezetői funkciók ellátásához ugyanis a feladathoz szabott jogosítvány- és garanciarendszer is szükséges. Ezek nélkül vállalati-gazdasági vezetők nehezen létezhetnek, az ilyen szervezet a csinovnyikok élettere, akik kedvükre ügyködhetnek a „vállalati" – voltaképpen önmagukat igazgató (adminisztráló) – szervezetben.

A *belső vállalati egységek-munkahelyi közösségek* szervezeti-vezetési-jogi intézményesítése, azaz: a vezetési rendszer elemeként történő elismerése, azt jelenti, hogy a *jog által elismert viszonylatokban* nincs lehetősége a vállalati szintű vezetésnek a „kiscsoportszintű" akarattal szemben a saját akaratát *hatalmi* pozícióból érvényesíteni. Tehát vagy lemond akaratának érvényesítéséről, vagy pedig *konszenzus alapján* érvényesíti azt.

Fentebb utaltunk arra, hogy a vállalat gazdálkodó szervezet, amelyben a vezetés és a működés mechanizmusának tekintetbe kell venniök a gazdaság-gazdálkodás, a vállalkozás, a munka törvényszerűségeit. Ezeket viszonylag rövidebb történeti időszakban háttérbe tolhatják, többé-kevésbé pótolhatják erkölcsi, társadalmi tényezők stb. azonban – a történeti tapasztalatok minden kétségen felül igazolják, hogy hosszú távon nem pótolhatók.

Úgyszintén az sem vonható kétségbe, hogy a gazdasági törvényszerűségektől (értékrendtől) elszakított, voluntarisztikus anyagi ösztönzőrendszer (konjunkturális premizálási, jutalmazási mechanizmusok) is további deformáló-dezorientáló hatásokat erősítenek. Ezeket csakis akkor lehet kiküszöbölni, visszaszorítani, ha szervezeti, jogi garanciák „terelik" a megfelelő csatornákba a napi operatív vezetés tevékenységét.

A „vagyonérdekeltségű" vagy „kettős tulajdonú" szocialista vállalatban tehát a „tőke" és a munka „érdekeltsége" sajátos, differenciált, azaz „többpólusú" vezetési struktúrában él együtt. Nem osztjuk a vállalatot szervezeti-vezetési szempontból két „féltekére": a tulajdonos és vezetők, illetőleg a dolgozók-munkavállalók szervezeti elkülönítésén, paritásos, szerződéses kapcsolatrendszerén felépülő vezetési mechanizmus-

rendszerre. A dolgozó kollektíva, mint emberi közösség szervezetei a szocialista vállalatfogalom integráns elemei, a *vállalati* jogok és kötelezettségek alanyai. Ez a szervezeti-vezetési rendszer a kollektívát beviszi a tulajdonjog kereteibe: *köztulajdonossá* teszi. A kollektíva-viszonyokat nem a munkavállaló-bérmunkás karaktere felé kívánja fejleszteni, illetőleg elsődlegesen vagy kizárólag nem a tőkés vállalat és tulajdon szervezeti, jogi eszközrendszerének adaptálásával (pl. a részvénytulajdon korábbi vagy újabb formáival) kísérli meg a tulajdonosi érdekeltség, magatartás, gondolkodás *elemeit* a kollektívába és az egyénbe bevinni. Nem tagadjuk, sőt hangsúlyozzuk, hogy *ezeknek* a formáknak a mi viszonyaink között *is* szerepet lehet és kell biztosítani, mert a tulajdonosi érdekeltségnek és magatartásnak jelentős támaszai lehetnek, továbbá *új elemeket* vihetnek be a társadalmi tulajdon tartalmába és fogalmába is. A társadalmi tulajdon *állami és csoportformáinál* egyformán a legalapvetőbb, legidőszerűbb történeti probléma *társadalmi jellegük erősítése.* Ez azonban nem oldható meg kizárólag a csoport- (kollektíva-)hányad növelésével. Az alapkérdés megoldása nélkül nem indulhatnak igazi fejlődésnek a kiegészítő (részjegy, részvény stb.) formák sem (l. pl. a szövetkezeti tapasztalatokat). Az egyéni elemek erősítése, fokozása egyébként is csak bizonyos feltételrendszerben és keretek között (a társadalmi tulajdon és intézményrendszer meghatározó szerepének fenntartása mellett) lehetséges, illetőleg kívánatos.

A társadalmi tulajdonjog tartalmában fokozni a „társadalmi" elemeket, kiiktatni, visszaszorítani a termelőeszközök és a munkaerő tulajdona közötti kapcsolatrendszerből a „külső", – gazdaságon kívüli – elválasztó tényezőket – nézetünk szerint ez a *fejlődés-fejlesztés fő vonala.* A fentiekben annak néhány szervezeti, jogi vetületére kívántuk a figyelmet ráirányítani.

JEGYZETEK

1. A vagyonérdekeltség megteremtésének lehetőségei az állami tulajdon körében. – A koncepciót összefoglaló műhelytanulmány.
2. L. az 1. jegyzetet.
3. A kérdéskör jogi problematikáját l. A vállalati belső viszonyok jogi szabályrendszerének önigazgatási irányú fejlesztése (Egy történeti alternatíva) c. munkánkban = Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz.
4. A belső érdekstruktúra szociológiai vizsgálatát l. *Rozgonyi Tamás:* Érdekviszonyok és gazdasági szervezet. Politikatudományi Tanulmányok. Kossuth Kiadó, 1981. 88–100. o.
5. Vö.: *Weltner Andor:* A dolgoz2k közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogok gyakorlásában = Acta Fac. Pol. – Jur. Univ. S. Budapestiensis de RE Nom. Tom. XII. 1970. 154. o.
6. Vö.: *Rozgonyi T.:* i. m.-vel is. A részletesebb kifejtést l. a 3. jegyzetben hivatkozott munkában.
7. Vö.: *Sárközy Tamás:* A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről = Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz.
8. Nézetünk szerint a politikai szervek intézményesült jogosítványai – eltérően Sárközy hivatkozott cikkében publikált állásponttól – elvileg nem akadályai a javasolt megoldásnak.
9. L. a 8. jegyzetet.

HERÉDI ISTVÁN

A SZOCIALISTA ÖNIGAZGATÓ VÁLLALAT ÉS A VAGYONÉRDEKELTSÉGŰ SZOCIALISTA ÁLLAMI VÁLLALAT KONCEPCIÓJÁNAK HASONLÓSÁGA ÉS KÜLÖNBSÉGE

A különböző szocialista országok teóriái és praxisai kölcsönösen tanulnak egymástól. Adaptálva átveszik azt ami bevált, ami sikeresen működik, s igyekeznek nem megismételni azokat a kudarcokat, amelyeket mások elszenvedtek vagy elszenvednek. Ez a tanulmány a fentiek jegyében hasonlítja össze a címben jelzett két koncepciót oly módon, hogy először jelzi a két koncepció közös elméleti és módszertani alapjait, majd a közösnek tartott célfüggvények eltérő kivitelezési terveit, illetőleg a realizációs problémákat.

A szocialista munka gazdasági társadalomszerkezete mint a közös elméleti módszertani alap

Egyik itt szereplő koncepció sem használja a munkával összefüggésben a „gazdasági társadalomszerkezet" fogalmát, ám kimondatlanul mindkét koncepcióban benne rejlik egy sajátos munkaérték felfogás, amelynek összefoglalására használjuk ezt az egyébként *Marx*tól kölcsönzött fogalmat. (A „társadalom egész gazdasági szerkezete a *munka* formája körül forog, azaz akörül a forma körül, amelyben a munkás a létfenntartási eszközeit elsajátítja, vagyis termékének azt a részét, amelyből megél." Máshol pedig így fogalmaz *Marx:* „a csere formáin múlik kizárólag a dolog, amikor arról van szó, hogy egy társadalom termelőmódját megértsük.") E fogalom bevezetésekor mi is abból indulunk ki, hogy bármely társadalmi termelési mód jellege meghatározott azáltal, hogy milyen a munka vagy a munkateljesítmények cseréjének a formája, azaz, hogyan viszonyulnak egymáshoz a munkamegosztásban résztvevőknek az egymás számára nyújtott szolgálatai, teljesítményei. E viszony lehet arányos vagy egyenértékű, illetve aránytalan vagy értékegyenlőtlen viszony. A „gazdasági társadalomszerkezet" fogalmának a fő tartalma a munkateljesítmények cseréjének a szerkezete az értéknagyság szempontjából.

A marxi szocializmusgondolat — amelyet ma is érvényesnek tudunk — feltételezi, hogy a szocialista forradalom eredményeként megszűnik az értékegyenlőtlenség a cserében s ezzel az idegen munka elsajátítása. Ez az a társadalom, a szocialista munka tár-

sadalma, amelynek gazdasági társadalomszerkezetére jellemző a munkateljesítményekkel ekvivalens elsajátítás. Lényegileg ez fejeződik ki abban az elvben, hogy „mindenki képességei, mindenkinek munkája szerint".

Bár a fentieket mind a mai napig érvényesnek tudta és tudja minden jelentős marxista teoretikus, ez korántsem jelenti azt, hogy az alapgondolat alatt mindenki ugyanazt érti. Áttekintve ennek a gondolatnak az elmélettörténetét, legalább két tipikus eltérő értelmezést találunk: a szocialista munka gazdasági társadalomszerkezetének, vagyis a szocialista munkának létrejött egy *archaikus-vulgáris* ökonómiai-szociológiai értelmezése és egy tudományos igényű, *modernizált* felfogása.

Az archaikus-vulgáris értelmezés tudomásunk szerint először *Engels*nél jelenik meg legpregnánsabb formában a következő szövegrészben, amely azután kisebb-nagyobb módosulással tartósan továbbél: „A társadalmi munkának egy termékben rejlő mennyiségét akkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani, a mindennapos tapasztalat közvetlenül megmutatja, hogy általában mennyi szükséges belőle. A társadalom egyszerűen kiszámítja, hogy hány munkaóra rejlik egy gőzgépben, a legutóbbi termés egy hektoliter búzájában, meghatározott minőségű posztó száz négyzetméterében. Eszébe sem juthat tehát, hogy a termékekben lefektetett munkamennyiségeket, amelyeket akkor közvetlenül és abszolút módon ismer, továbbra is egy, csak relatív, ingadozó, elégtelen, korábban jobb híján elkerülhetetlen mércével (mértékkel) egy harmadik termékben fejezze ki, nem pedig természetes, adekvát, abszolút mértékükben, az *időben*".

A vulgarizálás nyilvánvaló, hiszen a társadalmilag szükséges munkamennyiséget nem lehet egyszerűen kiszámítani, a munkának nincs abszolút mértéke, mint azt *Engels* állítja s a kínos a dologban az, hogy az ebben a passzusban foglalt tartalom iránytűként szolgált a reálszocializmus bölcsőjénél a szocialista gazdaság intézményi berendezésének keresésében. (Egyébként érthetetlen, hogy *Engels* miképpen értelmezhette így a marxi gondolatokat?)

Az archaikus-vulgáris gondolkodásmódot viszonylag korán felülvizsgálják a reálszocializmus történetében (lásd az ún. új gazdasági politikát) s az alapgondolat modernizálása — kisebb-nagyobb visszaesésekkel tarkítva — napjainkban is folyik. Ezen modernizációs folyamat egyik jelentős állomásának tekinthető a jugoszláv *E. Kardelj* elméleti és gyakorlati munkássága, az ún. hosszú távú vagyonérdekeltségi koncepció is. Mindkét gondolkodásmód — kimondva-kimondatlanul — abból indul ki — amit különben a legtömörebben és korántsem szisztematikusan először *Lukács György* jelzett *Ontológiá*jában —, hogy ti. a vulgáris ökonómia-szociológia az értékkategóriát megfosztja attól az objektív sajátosságától, miszerint ez az érték még akkor is spontán létfolyamatban keletkezik és változik, ha az értéktételeződés kezdeti tiszta spontaneitása növekvő mértékben tesz szert tudatosságra. A vulgáris felfogás a társadalmi újratermelési folyamat értéktételezését tehát nem ontológiai problémaként kezeli elsősorban, hanem gnoszeológiai kérdésként, ami jól tettenérhető abban a gondolatában, hogy a mindennapi tapasztalat közvetlenül megmutatja: egy termék előállításához milyen átlagos munkamennyiség szükséges, s a társadalom egyszerűen kiszámítja ezt.

Az emberek gazdasági érintkezését a mi társadalmunkban is a több-kevesebb spontaneitással egzisztáló társadalmilag szükséges munkaidő szabályozza, s ez végzi el a különböző munkák egyneműsítését és hozza azokat az összemérhetőség helyzetébe. A reprodukció általános jellegzetessége, hogy a termelést, a forgalmat stb. megvalósító egyedi aktusok elsősorban a profit növelésére törekszenek és főleg ez ösztönzi a gazdaság alanyait a termelőerők fejlesztésére, amely először szükségképpen egyedi helyeken mutatkozik meg s ilyen esetekben extraprofitot hoz létre, amelyből csak akkor nem jön létre tartós monopólium, ha lehetőség van arra, hogy a tőkék viszonylag tetszőlegesen vándoroljanak egyik területről a másikra. Természetesen a szocialista társadalom egyik újdonsága, hogy ebben a spontán létfolyamatban megjelenik s az optimálisig fejlődik a tudatos társadalmi elem, anélkül azonban, hogy túldominanciára tenne szert a reprodukció spontán oldala felett. Úgy gondoljuk, hogy ezek az alapvetően lukácsi gondolatok messzemenően gazdagítják a szocialista munka gazdasági társadalomszerkezetének a fogalmát s egyben jelzik a vulgáris és modern felfogás közötti óriási különbségeket is.

Mind a kardelji mind pedig a vagyonérdekeltségi koncepció számol a reprodukció fent jelzett sajátosságaival s így jut el egyfelől az *önigazgatási-önérdekeltségi társult munka, másfelöl a hosszú távú vagyonérdekeltségű állami vállalati intézményi forma* tételezéséhez s igyekszik maga mögött tudni mindazon vállalati intézményi formákat, amelyek az archaikus-vulgáris felfogás uralma következtében kialakultak és részben máig is fennmaradtak a reprodukció ontológiai spontaneitását művi úton megszűntető közvetlen tervgazdasági rendszerekben, vagy azok atavisztikus utódaiban. De hogyan kíván eleget tenni a kardelji gazdasági működési modell és vállalati koncepció azoknak az alapkövetelményeknek, amelyek a szocialista munkatársadalom modern felfogásából következnek?

A „társult munka"

A kardelji önigazgatási elméleti rendszer ideológiai-politikai alapelveiből egyértelműen kitűnik, hogy ennek az elméleti rendszernek a középponti kategóriája — *„a munka felszabadítása"* azok alól a viszonyok alól, amelyek lehetővé teszik, hogy különböző egyének, csoportok, rétegek, osztályok más társadalmi struktúrák munkaproduktumait munka nélkül elsajátítsák. A munka felszabadítása *Kardelj*nél éppúgy, mint *Marx*nál mindenféle kizsákmányolás megszüntetését jelenti, azaz egy olyan gazdasági intézményrendszer kialakítását, amely biztosítja, hogy a dolgozó elsajátíthassa munkájának eredményeit.

A munka felszabadítása — másképpen fogalmazva a szocialista munka viszonyainak a konstituálása — volt a célja az októberi forradalomnak is. Ha mármost ennek az alapelvnek az eddigi realizációit nézzük, azt látjuk, hogy a szocialista országok napjainkig sem tudtak eleget tenni ennek a formulának s általános gazdaságszociológiai szempontból ezért vált kérdésessé oly gyakran a szocialista országok történetében a

rendszer gazdasági és politikai legitimitása. *Kardelj* elméleti és gyakorlati tevékenysége arra irányul, hogy kifürkéssze: miért nem sikerült eddig olyan társadalmi-gazdasági-politikai intézményeket és mechanizmusokat találni, amelyek eleget tudnának tenni a szocialista munka társadalmi-gazdasági és politikai szerkezeti követelményeinek, illetőleg, hogy megalkossa azt az intézményrendszert vagy gazdasági működési modellt, amelyben végbemehet a munka első nagy felszabadítása (a munka második nagy felszabadítása — a kommunista munkaviszonyok létrehozása, vagyis annak az elvnek a realizálása, hogy „mindenki képességei, mindenkinek szükséglete" szerint). Ennek a megtalált intézményrendszernek a középponti tagja a *„társult munka", mint intézmény és mint szervezet.*

A társult munka fogalma *Kardelj*nél rendkívül összetett társadalomelméleti fogalom — „olyan totalitás, amely számos meghatározás és vonatkozás egysége" —, amelyet a következőkben analitikus vizsgálatnak vetünk alá. Ennek előtte azonban még meg kell jegyezni, hogy a kardelji teóriában nemcsak az anyagi termeléssel foglalkozó munkaszervezeteket nevezik társult munkaszervezeteknek, hanem azokat is, amelyek csak közvetve kapcsolatosak az anyagi termelési szférával, éppen ezért *Kardelj* vállalatelmélete valójában több mint vállalatelmélet, mivel mindenféle munkaszervezetet átfog, vagyis nemcsak azokat, amelyeket a magyar szakirodalom vállalatoknak nevez — feltételezve, hogy ezek üzleti alapon tevékenykednek. Mi a továbbiakban csak azokat a munkaszervezeteket vesszük figyelembe, amelyek üzleti alapon gazdálkodnak és csak ezzel a megszorítással esik szó *Kardelj* vállalatelméletéről. De melyek a társult munka alapmeghatározásai, alapviszonyai?

A „Törvény a társult munkáról" (a továbbiakban: Törvény), amelynek kidolgozásában *Kardelj*nek oroszlánrésze volt, Alaprendelkezések c. első része kimondja, hogy a szocialista önigazgatási társadalmi-gazdasági viszonyok között a dolgozók saját munkájukat, valamint a társadalmi tulajdonban levő, de általuk igazgatott eszközöket a társulás és a kölcsönös együttműködés különböző formáiba társítják közös érdekeik megvalósítása céljából személyes, közös és általános társadalmi szükségletek kielégítésére; a társult munkában a társadalmi tulajdonban levő munkafeltételekkel, eszközökkel munkát végző minden dolgozó jogot szerez az ilyen eszközökkel végzett munkára és arra, hogy szabadon, a társult munka többi dolgozójával egyenjogúan igazgassa munkáját, munkájának feltételeit és eredményeit, döntenek a közös munkával szerzett összjövedelemről, felosztják a tiszta jövedelmet személyes, közös és általános fogyasztásra; a dolgozók személyi jövedelmet szereznek élő- és holt munkájukkal — a társult munka szervezete jövedelmének növeléséhez nyújtott személyes hozzájárulásuk szerint, összhangban a társult munka többi dolgozója és az egész társadalmi közösség iránti kötelezettségekkel és felelősséggel.

A társult munka további alapmeghatározása, hogy „A társult munkában dolgozók munkájával megteremtett összes új érték — társadalmi tulajdon, amely ... pénz formájában, egészében az alapszervezetek jövedelmeként, a piac törvényszerűségeinek a hatása alapján ... valósul meg". „A társadalmi eszközökkel végzett munka joga alapján és a társadalmi újratermelés folyamatában társadalmi funkciót gyakorolva a dolgo-

zók az alapszervezet (elemi társult munkaszervezet — H. I.) jövedelmét a személyes és a társadalmi összmunka elért termelékenységétől, a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök igazgatásának és a velük való gazdálkodásnak az eredményeitől, valamint a termelő vagy más tevékenységben a piaci szükségletekhez, vagy az önigazgatási alapon megállapított munkafeltételekhez való alkalmazkodásnak az eredményétől, továbbá a természeti adottságoktól függően szerzik." „Az egységes jugoszláv piacon a társult munka szervezetei a piac törvényszerűségei hatásának a gazdasági és a társadalmi fejlődés társadalmi irányításának, valamint a piacon fennálló viszonyok összehangolásának a feltételei között, a gazdasági, valamint más tevékenységek végzésében szabadok és a jövedelemszerzésben, valamint a munka eredményeivel való rendelkezésben egyenjogúak." (Törvény a társult munkáról. Forum, Újvidék, 1977.)

Ezekben a szövegrészekben verbálisan fellelhetők a társult munka legfontosabb kardelji meghatározásai, amelyeket részletesebben is elemezni szükséges. Ezt megelőzően csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a Törvény *Alaprendelkezéseinek* fent ismertetett gondolatai tanúsítják azt az állítást, hogy a társult munka itteni koncepciójának az elsődleges funkciója az, hogy lehetővé tegye a szocialista munka alapelvében foglaltak gyakorlati érvényesülését, illetve kizárja az alapelvtől való eltérést. Expressis verbis: „Tilos a társult munka szervezeteinek az olyan társulása és együttműködése, valamint a társult munka szervezeteinek és az állami szerveknek minden más olyan tevékenysége és cselekménye, amely a munka és az eszközök szabad mozgásának és társításának, az áru és szolgáltatások szabad cseréjének a megakadályozására, vagy az egységes jugoszláv piacon monopolhelyzet létrehozására irányul, és ezzel lehetőséget nyújt nem munkán alapuló anyagi és más előnyök szerzésére, egyenlőtlen gazdálkodási viszonyok kialakítására, vagy megbontja az alkotmánnyal megállapított más gazdasági és önigazgatási viszonyokat" (uo.).

A Törvény Harmadik Részének I. Fejezete részletesen taglalja a társult munka önigazgatási szervezését, a munka és az eszközök társításának a formáit. Már az első olvasására is kiderül, hogy a kimunkált társítási formák az intézményi tartalomnak alárendeltek, vagyis a formák és kapcsolódási módjuk feladata elsődlegesen az egyenértékű munkacsere garantálása. Ezzel a megfontolással munkálják ki először elméletileg, majd azután gyakorlatilag a társult munka elemi, önálló szervezeti formáját, az ún. *alapszervezeti* formát. Az *Alkotmány* és a *Törvény* értelmében a dolgozóknak nemcsak joguk, de kötelességük is, hogy a társult munkaszervezet azon részét, amely a munkafolyamat szempontjából egységet alkot s ebben az egységben a dolgozók közös munkájának az eredménye a munkaszervezetben vagy a piacon *értékként* önállóan kimutatható — ennek bázisán a dolgozók érvényesíthetik önigazgatási jogaikat — a társult munka alapszervezeteiként szervezzék meg. A dolgozók munkájának az eredménye — ugyancsak a Törvény szerint — abban az esetben fejezhető ki önálló értékként, ha a munkaszervezet alapszervezetként megszervezendő egysége összbevétel létrehozására és jövedelemszerzésre képes. Ha pedig az újratermelési folyamat során az alapszervezetként való létezés feltételei megváltoznak, abban az esetben felül kell vizsgálni alapszervezetként való további létezésének lehetőségét és szükségességét.

A fentiek értelmében minden munkaszervezeti egységet alapszervezetként kell működtetni, ha ehhez a jelzett feltételek fennállnak vagy létrehozhatók. További megszorítás, hogy egy munkaszervezetben csak abban az esetben hozható létre alapszervezet, ha a munkaszervezet részeiből legalább két alapszervezet képezhető s értelemszerűen nem alakítható ki egy alapszervezet két olyan munkaszervezeti egységből, amelyek mindegyike működhet alapszervezetként.

Úgy gondoljuk, hogy a kardelji alapszervezeti konstrukcióval az önigazgatási rendszer azokat a gondokat kívánja megoldani, amelyekkel a magyar gazdasági működési modell a „belső elszámolási rendszer" kiépítésének igénye kapcsán már évek óta birkózik – nem sok eredménnyel. És az is belátható, hogy mind *E. Kardelj*, mind pedig a magyar elméleti és gyakorló szakemberek a szocialista munkaelv konzekvensebb érvényesítését tartják szem előtt. Az alapszervezeti társulási formának *Kardelj* teóriájában kitüntetett szerepe van, mert ennek kidolgozásával és alkalmazásával kívánja elkerülni mind a jugoszláv, mind más európai szocialista ország *jövedelemelidegenítő* s ezzel teljesítményrontó gyakorlatát.

A jövedelem társadalmi-gazdasági tartalma

A társult munkáról eddig elmondottak alapján biztonsággal megállapítható, hogy a társult munka természetét leginkább a jövedelmi viszonyok kardelji felfogása írja le: a jövedelem általa megfogalmazott tartalmában kifejeződnek a társult munkában dolgozók társadalmi-gazdasági viszonyai, illetve a dolgozók egymás közötti munkaviszonyai, tehát egymáshoz való viszonyai a társult munkaszervezetekben. Mi a jövedelem?

Az anyagi-gazdasági tevékenységet folytató alap-, munka- és összetett munkaszervezetek által létrehozott új érték, vagyis a jövedelem a társadalmi össztermék része, amelyet az alapszervezetekben dolgozók pénz formájában szereznek munkájuk és a társadalmi összmunka eredményeinek elismeréseként a szocialista árutermelés viszonyai között; a jövedelem a munka *alapmotívuma*, valamint az eredményes gazdálkodás *mércéje*, a közös érdekek érvényesítésének az alapja és forrása is egyben. Az anyagi termelést folytató alapszervezet jövedelme, mint új érték egyben az alapja és forrása a társadalmi tevékenység alapszervezeteiben dolgozók munkája szabad cseréjének, mert ezek a dolgozók ilyen alapon, az anyagi termelésben az új értékek létrehozásához, a társadalmi összmunka termelékenységének a fokozásához és az egész társadalom fejlődéséhez, illetőleg a munkások és más dolgozók személyi és közös szükségleteinek a kielégítéséhez, munkájukkal nyújtott hozzájárulás arányában szereznek jövedelmet. Ugyancsak a jövedelem az alapja és forrása a munka közös és általános feltételei és szükségletei kielégítésének, az anyagi alapok fejlesztésének és bővítésének.

A félreértések elkerülése végett külön ki kell hangsúlyozni, hogy *Kardelj* szerint nemcsak az anyagi szférában keletkezik új érték, hanem a társadalmi tevékenység más szféráiban is, ám ezek az értékek végeredményben csak az anyagi termelés során realizálódnak, mégpedig a szocialista árutermelés feltételei között; a nem anyagi szférában

létrehozott új érték elismerése nem a piaci értékítélettel történik közvetlenül, hanem csak közvetetten, ezért ez esetben nem piaci, hanem szabad munkacseréről beszélnek. A dolog lényege az, hogy a nem anyagi szférában létrehozott új értéket végső soron el kell ismertetni az anyagi produktumok piaci cseréjében is. Úgy gondoljuk, hogy a munka szabad cseréjének az ilyen felfogásával *Kardelj* szeretné elkerülni, hogy ebben a cserében a piaci értékeléstől teljesen függetlenné s így voluntarisztikussá váljék a nem anyagi szférában létrehozott új érték mérése, vagy pedig azt, hogy ebben az értékmérésben önálló és független politikai és hatalmi döntések érvényesüljenek — hiszen az önigazgatási koncepciónak éppen ennek az elkerülése az elsődleges célja.

A jövedelem társadalmi-gazdasági tartalmának a szocialista önigazgatású társult munka elméletében eleget kell tennie azoknak az ökonómiai-szociológiai célfüggvényeknek, amelyekről korábban szóltunk. Hogy a társult munka kivitelezési elmélete teljesíti-e ezeket a célfüggvényeket, annak megállapításához meg kell vizsgálni még a jövedelem társadalmi-gazdasági tartalmának további dimenzióit: így — többek között — a jövedelemszerzés és jövedelemfelosztás alapjait is.

A Törvény értelmében az alapszervezetek jövedelemre tehetnek szert termékeik és szolgáltatásaik hazai vagy külpiacon, továbbá a társult munka szervezete keretein belül történő eladásával, a munka szabad cseréjével, kompenzáció, dotáció, térítmény stb. útján és nem utolsósorban olyan módon, hogy az alapszervezetek saját munkájukat és eszközeik egy részét más alapszervezetek és munkaszervezetek vagy összetett szervezetek és egyéb munkaközösségek munkáival és eszközeivel társítják. Erről az utóbbi jövedelemszerzési formáról kissé bővebben kell szólni, mert ez esetben a társadalmi tőke olyan forgalmával van dolgunk, amely nem meghatározó más szocialista országokban, de amely a jugoszláv praxisban sem konfliktusmentes, s a felmerülő konfliktusok ténylegesen megkérdőjelezhetik az egész rendszer működőképességét.

Ez a jövedelemszerzési forma azt jelenti, hogy a munkájukat és az eszközeiket más alapszervezetek dolgozóinak munkájával és eszközeivel társító alapszervezetek a közös jövedelemből való *részesedésre* jogosultak az ilyen jövedelem képződéséhez élő- és holtmunkájukkal adott hozzájárulásuk arányában, a munka- és eszköztársításról kötött *önigazgatási egyezményben* rögzített alapok és mércék szerint.

Az „önigazgatási egyezmény"

Önigazgatási megegyezéssel a dolgozók szabályozzák, összeegyeztetik a társadalmi-gazdasági és más önigazgatási viszonyaikat a társadalmi újratermelési folyamatban. Mindenekelőtt: társítják munkáikat az alapszervezetekben, munkaszervezetekben, összetett munkaszervezetekben és munkaközösségekben, továbbá a munka- és eszköztársítás más szervezeteiben; összehangolják az érdekeket a társadalmi munkamegosztásban és a társadalmi újratermelésben; megállapítják a jövedelemfelosztás alapjait és mércéit s az árak önigazgatási szabályozására szolgáló kritériumokat, szabályozzák a munka szabad cseréjének a viszonyait; szabályozzák a dolgozóknak a társult munkában

való kölcsönös jogait, kötelezettségeit és felelősségét és az ezek érvényesítésére irányuló intézkedéseket. Az önigazgatási megegyezéseket egymás között az alapszervezet dolgozói, a társult munka szervezetei, a bankok és pénzintézetek, a vagyon- és személybiztosítási közösségek, a gazdasági kamarák és más általános társulások és a szakszervezetek kötik meg. Az önigazgatási egyezmény megkötésében részt vevők legfőbb kritériuma az, hogy egyidejűleg minden résztvevő részesedik a közösen megvalósított jövedelemből *és* a közös kockázatvállalásból is. Nem lehet tehát önigazgatási megegyezésnek tekinteni az olyan jogügyleteket, amelyek nem tartalmazzák a szerződő feleknek a megvalósított jövedelemből való részesedését, illetve a kockázatot.

Az önigazgatási megegyezés lényegében sajátos szerződéses forma, amelynek fő hivatása az, hogy az egyéb általános szabályok keretei között biztosítsa a munka- és eszköztársítás adott konkrét szervezetrendszerében a dolgozók egymás közötti társadalmi-gazdasági, munka- és jövedelmi viszonyait a szocialista munka alaptermészetével megegyező módon.

A jövedelemszerzési és felosztási viszonyok

Ott tartottunk tehát, hogy a munka- és eszköztársítás alapján realizált közös jövedelemből részesednek a társulók. Ennek mércéit rögzítik az önigazgatási egyezményben. Ebben az egyezményben különösen az alábbi viszonyokat szabályozzák: az eszköztársítás céljait, a közös jövedelem megállapításának módját, a közös jövedelemből való részesedés alapjait, mércéit, feltételeit és határidőit, a társított eszközök értéke visszatérítésének feltételeit és határidőit, veszteséges gazdálkodás esetén pedig a kölcsönös kötelezettségeket és felelősséget. A holt munka alapján joga van az eszközeit társító alapszervezetnek arra, hogy a társított eszközök értékét a társított összegben visszakapja a közös jövedelemből való évi részesedés formájában. Az ilyen részesedés akkor szűnik meg, amikor a társított eszközök értéke a használatukért járó térítéssel együtt megtérül, illetőleg amikor a megállapított határidő lejár, függetlenül attól, hogy a társított eszközök értékét milyen mértékben fizették vissza.

Az alapszervezet jövedelmének megállapítása után (összbevétel mínusz anyagköltség és értékcsökkenés) az alapszervezet jövedelmét felosztják: *1.* az oktatás, a tudomány, a művelődés, az egészségügy, a szociális védelem kiadásainak fedezésére; *2.* a dolgozók szociális biztonságát biztosító kötelezettségekre; *3.* a törvénnyel megállapított általános társadalmi szükségletekre szolgáló kötelezettségekre; *4.* a munkaszervezetek közös ügyeit végző munkaközösség iránti kötelezettségek teljesítésére; *5.* a gazdasági kamaráknak vagy más általános társulásoknak fizetendő tagsági díjakra, járulékokra; *6.* a minimális kulcs szerinti összeget meghaladó mértékben elszámolt értékcsökkenési leírásra; *7.* a gazdasági vétségek és szabálysértések miatti pénzbüntetésekre, valamint közigazgatási illetékekre, bírósági költségekre és a társadalmi eszközök biztosítási díjára; *8.* az általános honvédelemre és a társadalmi önvédelemre szolgáló kiadásokra; *9.* az önigazgatási megegyezésekkel vagy szerződéssel vállalt törvényes kötele-

zettségekre, illetőleg a törvénnyel előírt más kötelezettségekre, végül *10.* az alapszervezet tiszta jövedelmére.

Külön érdekesség, hogy az alapszervezetek jövedelmében külön ki kell mutatni a rendkívül kedvező természeti körülmények között végzett munka eredményét, továbbá a rendkívül kedvező piaci feltételek, vagy a jövedelemszerzéssel összefüggő más rendkívül kedvező feltételek eredményének betudható jövedelemrészt, s éppúgy külön kell kimutatni az árkiegészítésből származó jövedelmet is.

Az alapszervezet tiszta jövedelmét az alapszervezet dolgozói személyi jövedelemre, közös fogyasztási eszközökre, a munka anyagi alapjának a bővítésére és fejlesztésére, valamint tartalékokra osztják fel – összhangban a törvénnyel, a társadalmi megállapodásokkal és önigazgatási megegyezésekkel, amely utóbbi kettő kidolgozásában az alapszervezetek dolgozói közvetlenül, míg az előbbi megalkotásában a *küldöttrendszer* keretében vesznek részt.

A személyi jövedelemre szolgáló eszközök elosztása úgy történik, hogy az alapszervezet dolgozói önigazgatási egyezményben kötelesek megállapítani a személyi jövedelemre szolgáló eszközök elosztásának alapjait és mércéit aszerint, hogy a dolgozó élő- és holt munkájával mennyiben járult hozzá az adott alapszervezet jövedelméhez. A dolgozónak a munkában adott hozzájárulását munkája mennyiségétől és minőségétől függően, különösen a munka terjedelmének és bonyolultságának, a megvalósított munkaeredmények minőségének, a munkaeszköz-használat eredményességének, a munkában elért megtakarításoknak, a munkaidő kihasználásának, a munka terén tanúsított felelősségnek, továbbá a dolgozó munkakörülményeinek figyelembevételével állapítják meg. Az alapszervezet jövedelmének növeléséhez újítással, ésszerűsítéssel, vagy az alkotótevékenység más formájával hozzájárult dolgozót külön díj illeti meg. A munka alapján minden dolgozót megillet egy minimális személyi jövedelem, amelyet maguk a dolgozók állapítanak meg önigazgatási megegyezéssel, összhangban a törvénnyel, illetve az esetleges társadalmi megállapodással. A szavatolt személyi jövedelem kifizetése vagy az alapszervezet, vagy más társult munkaszervezet, illetve a társadalmi-politikai szervezet területén képzett közös tartalékalap terhére történik. (Társadalmi-politikai közösség = kommuna, tartomány, köztársaság.)

Ha az alapszervezet dolgozói nem tudják biztosítani az önigazgatási egyezményben rögzített alapok és mércék szerinti személyi jövedelmet, illetve a minimális felhalmozást, a társadalmi-politikai közösség képviseleti testülete köteles intézkedéseket tenni. Ez az intézkedés lehet segítségnyújtás és lehet csődeljárás, attól függően, hogy melyik megoldást tekintik közös vagy társadalmi érdeknek.

A hosszú távú vállalati, dolgozói vagyonérdekeltségi rendszer kialakítása is elsődlegesen az eleven és holt munkával való ökonomikusabb gazdálkodást van hivatva szolgálni oly módon, hogy segítségével ki lehet iktatni a minden erőforrással történő pazarló gazdálkodásra késztető ellenérdekeltségeket, amelyek ma bénítólag hatnak gazdaságunk innovatív reprodukciójával szemben. És elsődlegesen nem is az élőmunkával való takarékosabb gazdálkodás akadályait lenne hivatott elhárítani, hiszen mint *Burgerné Gimes Anna:* Érdekeltség és a termelési tényezők... c. cikkében írja (Valóság 1984/6.):

„a népgazdaság és az ágazatok termelésének viszonylag csekély része képviseli a kifizetett béreket és a velük szemben álló fogyasztási javakat, viszont jóval nagyobb része a termelés anyag- és eszközszükségletét", s így „A termelési eszközökkel való takarékosság legalább annyira fontos, ha nem fontosabb, mint a kifizetett bérekkel való takarékosság". Ehhez hozzátenném, hogy a dolgozók viszonylag jól gazdálkodnak eleven munkaképességükkel, mivel nem hajlandók meg nem fizetett munkát adni a vállalatnak, illetőleg a népgazdaságnak. Kevésbé takarékos — sőt ellenkezőleg, pazarló — az anyagokkal, az energiával és az egyéb eszközökkel való gazdálkodás, mivel míg az előbbi esetben, tehát az eleven munkaképességgel való racionálisabb gazdálkodás közvetlenül és érzékelhetően előnyös a dolgozó szubjektum számára, addig a holt munkaképesség működtetése során bekövetkező pazarlás közvetlen hátrányát nem lehet érzékelni. Végül is az a helyzet, hogy akármerről közelítjük is az eleven és holt munkával való gazdálkodói racionalizmus kérdését, arra a következtetésre kell jutni, hogy az ésszerűbb, takarékosabb gazdálkodásban a holt munka eredményeinek ésszerűbb felhasználása kitüntetett szereppel bír. Csak akkor igazán érdekelt a termelés résztvevője az eleven munkával való okosabb gazdálkodásban, ha érdekelt az eszközök stb. hatékony felhasználásában, beleértve az állagmegőrzést és a gyarapítást is. (Félreértés ne essék! Nem úgy értjük itt a dolgot, hogy a mi társadalmunkban a dolgozó állampolgár tudatosan pazarló gazdálkodó lenne általában. Másról van szó. A munkás általában nem pazarló, de az adott gazdálkodási feltételek miatt — ha ugyanis nem érvényesül feszes érdekeltség — kevésbé ökonomikusan gazdálkodik, mint az olyan gazdasági mechanizmusban, ahol valójában nincs is szükség külső ösztönzésre, ösztökélésre, mert ezek az ösztönzők mintegy természetes módon benne rejlenek a gazdálkodás feltételeiben.)

A kardelji önigazgatási vállalati intézményi forma és az ún. vagyonérdekeltségi vállalati intézményi forma koncepcióinak közös alapja, forrása, funkcionális célkitűzése elsődlegesen az, hogy konzekvensebben tegye lehetővé a szocialista munkatársadalom elvének realizálását, segítse elő a szocialista munka gazdasági társadalomszerkezetének és dinamikájának kiteljesedését, tegyen eleget a szocialista gazdasági reprodukció azon általános törvényeinek, amelyeket az archaikus-vulgáris gazdaságideológia és teória nyomán kifejlesztett tradicionális közvetlen tervgazdálkodási rendszer gazdasági mechanizmusa és vállalati intézményi formája hatályon kívül helyezett.

Mindkét vállalati intézményi formaváltozat annak az elméleti és gyakorlati modernizációs folyamatnak a terméke, amelynek kezdőpontjaként az új gazdasági politikát jelölhetjük meg, ám amely politikát (helyesebben szólva az első szocialista gazdasági reformot) a húszas évek közepétől fokozatosan detronizáltak, s amely modernizációs folyamat további lépéseit és különösen végpontját ma még nem lehet belátni. A vagyonérdekeltségű vállalati intézményi forma koncepciója — a kardelji teóriával való közössége ellenére — több vonatkozásban eltérően kívánja realizálni a ma már vitathatatlanul elfogadott közös alapcélokat, nem utolsósorban annak a gyakorlati tapasztalati anyagnak a figyelembevétele eredményeként, amelyet a kardelji koncepció és az annak alapján szerveződött gyakorlat nyújt számunkra. Melyek az alapvető megoldási-kivitelezési eltérések?

A két koncepció legfőbb eltérései

Az első és legfontosabb eltérés abban mutatkozik, hogy amíg a kardelji koncepcióban a holt munka közvetlenül és kizárólagosan társadalmi tulajdont képez, addig a vagyonérdekeltségi felfogás szerint ez a társadalmi tulajdon még magában foglalja annak közvetett társadalmi voltát is azáltal, hogy a szocialista állam szervei által megbízott intézmények, mint vagyonkezelők, üzleti alapon, tulajdonostársként jelen vannak a vállalatokban. A vagyonérdekeltségű szocialista állami vállalati intézményi formáról folytatott viták során többek részéről felmerült, hogy az állami tulajdoni jelleg fennmaradásával – mégha ez a jelleg üzleti formát is ölt – fennáll annak a veszélye, hogy a vállalati vagyon állagának megőrzése, illetőleg gyarapítása nem közgazdasági, hanem politikai érdekek hálójába kerül, hiszen az állami vagyonrész kezelőit a megbízó állami szervek az üzleti magatartástól eltérő magatartásra is utasíthatják. A többségi álláspont képviselői is elismerték ezt a lehetőséget, ám ez ellen nem úgy gondolják el a garanciát, hogy teljesen megszüntetik a vállalati vagyon állami jellegét, hanem oly módon, hogy magába a politikai struktúrába legyenek beépítve olyan mechanizmus-intézmények, amelyek legalábbis valamelyes visszatartó erőt képeznek az ilyen szándékok előtt. A vagyonérdekeltségi vállalati intézményi forma koncepcióját támogatóknak meggyőződése az is, hogy a jelen gazdasági feltételrendszerben elengedhetetlen az államnak nemcsak a közvetett, de a közvetlen jelenléte is. Maga a jugoszláv gyakorlat is erősíti ezt a felfogást, ahol pedig az államhatalom és államigazgatás valóban nincs jelen közvetlenül a gazdaságban. Célszerűbbnek látszik tehát, ha *az* elengedhetetlenül szükséges jelenlét, üzleti jelenlét, nem pedig hatósági-adminisztratív, akár formálisan, akár informálisan. Sőt, sokaknak az a véleménye, hogy éppen ez az üzleti típusú jelenlét lehet az egyik garancia arra, hogy az elengedhetetlen intervenciós döntésekben maximálisan figyelembe vegyék a közgazdasági imperatívuszokat. Mind a magyar, mind a jugoszláv gyakorlat azt igazolja, hogy egy-egy államhatalmi, államigazgatási döntés a gazdaságra vonatkozó normatív szabályozásban, alapvetően megváltoztathatja a jogilag deklarált tulajdoni formából következő viszonyokat, vagyis, hogy a nem állami jellegű tulajdoni formát is államiassá lehet tenni.

Azt gondolom, hogy koncepciónk kidolgozása során mi sem ügyeltünk eléggé egy olyan túlsúlyos elméleti és gyakorlati probléma vizsgálatára, hogy amilyen az elméleti és empirikus viszony a deklarált tulajdoni forma és a gazdaságszabályozás-gazdaságirányítás adott eszköz- és intézményrendszere között, pedig ezt a kulcsfontosságú kérdést már e koncepció kidolgozása előtt is elemezte a szocialista társadalomtudomány nem egy kiváló tudósa, legutóbb pl. *Donáth Ferenc: Tulajdon és hatékonyság* c. tanulmányában (Medvetánc = 1982/4, 1983/1.). *Donáth* szerint a mezőgazdaságban az ötvenes években uralkodó egyéni tulajdonú gazdaságokba és a termelőszövetkezetekbe az állam jogszabályokkal és igazgatási szervei útján totális állami irányítást bevezetve burkoltan államiasította (vagy államosította) az egyéni és a szövetkezeti tulajdonformákat, habár de jure formálisan nem szüntette meg azokat. Korábbról pedig ismeretes, hogy az államosított vállalatok nem gazdasági eszközökkel történő működtetése nem akként

következett be, hogy a közgazdasági eszközrendszert rendeleti úton eltörölték, hanem oly módon, hogy az állam által kinevezett vezetőket adminisztratív úton utasították ilyen vagy olyan gazdasági magatartásra és a tradicionális államosítás úgy teljesedett ki, hogy totálissá vált a gazdaság igazgatási jellegű vezérlése.

Hasonló államosítási jelenségről számol be *A. Vacič* is a Közgazdasági Szemle hasábjain (1984. május). Csak emlékeztetünk azokra a szövegrészekre, amelyekben a szerző leírja, hogy a társult munkáról szóló törvény logikája szerint a társadalmi-politikai közösségek (a föderáció, a köztársaságok és tartományok, valamint a kommunák) elsősorban a társult munka szervezeti érdek-összehangolásának a funkcióját töltik be, ám a gyakorlatban a társadalmi újratermelés döntéseinek autonóm alanyaiként funkcionálnak, s befolyásuk mind szélesebbé és közvetlenebbé vált. Ez a befolyás pedig meghatározóvá vált pl. a beruházások szférájában, annál is inkább, mivel a bankok, amelyek útján a bővített újratermelés legnagyobb hányadát finanszírozzák, maguk is a társadalmi-politikai közösségek keretei között szerveződnek és azok közvetlen informális ellenőrzése alatt állnak.

A felsorolt példák arra figyelmeztetnek, hogy önmagában a hosszú távú vállalati és dolgozói vagyonérdekeltségű vállalati intézmény, mint tulajdonforma és jövedelemtermelési, felosztási modell, nem tartalmazza magában a totálissá módosuló gazdaságszabályozási rendszer kizárásának a garanciáját, vagy más szavakkal: lehetővé teszi ugyan a hozzárendelt célfüggvényt teljesítő, adekvát gazdaságszabályozási intézményrendszer megépítését, de nem zárja ki egy inadekvát szabályozási mód bevezetésének veszélyét sem. Ezt a lehetőséget realizálhatja egyfelől az a tény, hogy az állam egyes megbízott szervei tulajdoni érdekeltséggel, vagyonkezelőként ugyan, de jelen vannak a vállalatban, másfelől üzleti jellegű magatartásukat egy utasítás eredményeként gazdaságilag irracionálissá változtathatják. Hasonlóképpen nem elégséges garancia a tulajdonforma s így a tulajdoni viszonyok megváltoztatásával szemben az a tény sem, hogy maguk a dolgozók közvetlenül vagyonérdekeltek, mert az állam, erőszakszervei segítségével elfogadtatja azokkal a keletkező veszteséget — legalábbis ideig-óráig.

Mindezek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a vállalatok, a dolgozók hosszú távú, vagyonérdekeltségű állami vállalati intézményi formája számos vonatkozásban a maitól eltérő gazdasági és politikai hatalmi szerkezetet és működési intézményrendszert tesz szükségessé, olyat, amely maximálisan garantálhatja az inadekvát intervenciós igazgatási módszerek visszahozatalának az elhárítását. Hogy milyen strukturális és működési metamorfózisok szükségesek és lehetségesek, azon tovább kell dolgozni, mert a dolog nem is olyan egyszerű, hiszen az ellen a lehetőség ellen is garanciát kell találni, hogy kialakuljon az ún. „policentrikus etatizmus", amely az elengedhetetlen központi gazdasági szabályozásnak, a szükséges intervencióknak is útját állja.

Általánosan megfogalmazható egy olyan kívánság, hogy legelőször is a gazdasági és politikai államigazgatás végrehajtó szerveit és intézményeit egyértelműen a legfelsőbb néphatalmi szerv, az országgyűlés felügyelete alá kell vonni, főleg az olyan döntések terén, amelyek a gazdaságszabályozás-gazdaságirányítás tekintetében jelentenének jelentős módosulást. De ezen legfelsőbb népképviseleti intézmény *képviseletét* és *működését* is érdekibbé szükséges tenni.

Végül úgy gondolom, hogy az a koncepció, amelyről ezek a tanulmányok tájékoztatnak, nem egyszerűen csak a vállalatok és az irányítási rendszer közötti viszony kérdését érintik, hanem túlmutatnak azon, szocialista gazdasági-társadalomképünk kimunkálatlan dimenziói irányában, s az ezen a területen ösztönzött elméleti alapkutatások eredményeinek birtokában leszünk képesek elvégezni a szükséges gazdasági és politikai szerkezeti és működési változásokat.

A másik alapjelentőségű eltérés a hosszú távú szocialista állami vállalati vagyonérdekeltségű vállalati intézményi forma és a kardelji típusú vállalati intézményi forma között abban áll, hogy amíg a magyar szerzők koncepciójában a vállalati kollektíva tagjai *közvetlen tulajdonosi* módon is érdekeltek az eleven és holt munka optimális kombinációjában azáltal, hogy saját személyes tulajdonban levő pénzvagyonuk egy részét is társítják a vállalati vagyonnal, addig ez a fajta érdekeltség nem alakult ki a Kardelj-típusú társult munka szervezeteiben, s ennek következtében a „társult munkás" esetében gyengébb a hosszabb távú érdekeltség, mint a mi modellünkben. Mivel ez utóbbi modell által feltételezett érdekeltségről az itteni tanulmányokban bőséges az információ, ezek részletezésétől eltekinthetünk. Kevésbé ismeretes az, hogy milyenek az érdekeltségi viszonyok a kardelji vállalati intézményi formában, ezért ezekről kissé bővebben kell szólni. Szükséges ez annál is inkább, mivel ezek megismerésével sok hasznos támpontot kaphatunk a vagyonérdekeltségi modell kivitelezéséhez, kivitelezhetőségéhez.

A jugoszláv vállalatra specifikus jövedelemérdekeltség a jellemző. Ennek az a lényege, hogy a dolgozó személyi jövedelme a személyesen teljesített munkától és a vállalati személyi jövedelemalap nagyságától függ, amely jövedelemalap felső határát vállalaton kívüli tényezők határozzák meg. A vállalaton belüli személyi jövedelmek arányát egy – itt nem részletezhető – pontrendszer alapján alakítják ki s ez lényegében változatlan, ám a jövedelmi skála csoportjainak a személyi jövedelme, annak szintje is csak bizonyos mértékig követi a vállalati teljesítményeket. Általában jellemző, hogy minél nagyobb a vállalati jövedelemnövekedés üteme, annál kisebb a társult munkások személyi jövedelemszínvonalának az emelkedési tempója.

Ebben a kollektív érdekeltségi rendszerben a vállalati jövedelem szempontjából minden egyes dolgozó munkája fontos mind egyéni, mind kollektíva szempontból, hiszen az egyéni teljesítmények csökkenése közvetve csökkenti a „hajtós" munkások személyi jövedelmét, ezért ezek élénken reagálnak a lazsálásokra. Ezt a fajta, kétségtelenül erős kollektív érdekeltséget mérsékeli viszont az a tény, hogy a vállalati tiszta jövedelemnövekedéssel együtt jár a progresszív elvonás.

Ennek is köszönhető, ha a kollektív vagyonérdekeltség (állagmegóvás, az alapvagyon gyarapítására való törekvés stb.) intenzitása viszonylag gyenge, illetőleg csak rövid – éves – távon elégséges színvonalú. Ez a tény összefügg azzal is, hogy a vállalati önállóság (tehát a dolgozó kollektíva döntési hatásköre) meglehetősen korlátozott a vállalati jövedelem felosztását illetően s ezzel együtt korlátozott a sikerekben és a kudarcokban való osztozkodás autonómiája is. Mivel a vállalati vagyon teljes egészében az egész társadalomé, az esetleges vagyonveszteség következményeit kisebb mértékben a

helyi Kommuna, nagyobb mértékben a társadalom viseli, s ily módon – kerülő úton ugyan – de visszaáll a „nagykalap"-szindróma. (Mindez persze nem jelenti azt, hogy a társult munkaszervezet tagjai ne lennének érdekeltek abban, hogy a munkaszervezet ne kerüljön csődbe, ám ennek elkerülése érdekében nem sokat tehetnek.) Külön feladat lenne annak az elemzése, hogy a különböző vállalati és vállalaton kívüli társadalmi rétegek érdekei objektíve milyen mértékben rövid, illetve hosszabb távra orientáltak a vállalati alapvagyon és hozadékának a növelésében, de mivel ez itt csak részletkérdés, ennek vázolásától eltekinthetünk.

A két modell közti második jelentős eltéréshez még csak annyit tennénk hozzá, hogy amikor a vagyonérdekeltségű szocialista állami vállalati intézményi forma koncepciója megvitatásra került, éppen a jugoszláv tapasztalatok számbavétele alapján jutottak a koncepcióval egyetértők arra a következtetésre, hogy az erőforrások hatékonyabb kombinálására fog késztetni, ha a kollektív vagyonérdekeltség kiegészítődik a személyes vagyonérdekeltséggel. Természetesen ez a koncepció is feltételezi, hogy az autonóm módon és felelősen gazdálkodó szervezetek nem sajátíthatják majd el teljes egészében a saját produktívabb munkájuk alapján keletkezett többletérték teljességét, hanem a plusz hasznot meg kell osztani a társadalommal. Ez azt jelenti, hogy a vállalati alapok bővülnek az állampolgárok társított vagyonrészeivel, meg azt is, hogy személyes hozadékuk után fizetnek a társadalomnak.

A harmadik jelentős eltérésre a két modell között elégséges, ha csak röviden utalunk: amíg a kardelji vállalati típus – monolitikusan a munkástanács intézményrendszere alapján alakítja ki a vállalatvezetés struktúráját, addig a hosszú távú szocialista állami vállalati vagyonérdekeltségi koncepció szükségesnek látja, hogy különböző – egymás mellett párhuzamosan létező – vállalatvezetési formákat alkalmazzanak a népgazdaság eltérő szektoraiban és vállalatcsoportjaiban, mint ahogyan azt is feltételezi, hogy a személyes-állampolgári és közvetlen vagyonérdekeltség intnezítása sem lehet mindenhol azonos. (Ebből a szempontból fontos kiemelni, hogy az 1984. év során elhatározott vállalati formák meglehetősen alkalmasak arra, hogy a fentebb jelzett pluralizmust lehetővé és szükségessé tegyék.)

A több évtizedes jugoszláv vállalattörténet áttekintése a vagyonérdekeltségi koncepció relevanciája szempontjából felveti a kérdést, hogy ha a kollektív vagyonérdekeltség sem funkcionál úgy, ahogyan az „a nagy könyvben meg van írva", akkor mi a garancia arra, hogy az osztalékjegyhez fűzött remények teljesülni fognak. Azt gondoljuk, hogy eleve persze nem lehet teljes biztonsággal igazoltnak tekinteni ezt a koncepciót sem. Közvetve azonban két oldalról is alátámasztható, hogy ez a felfogás nem valami agyszülemény. Ha kinyomoztuk azt, hogy a kollektív és hosszú távú jugoszláv vállalati vagyonérdekeltségi rendszer működését milyen tényezők keresztezik, majd megállapítjuk, hogy ezek a tényezők elháríthatók, akkor egyik bizonyítékként előttünk áll – ha nem is közvetlen formában – annak belátása, hogy ha a kollektív és a rövid és hosszabb távú vagyonérdekeltség együttes működése lehetséges, akkor az is belátható-vá válik – ugyancsak közvetve –, hogy ha ezt az érdekeltséget *még* személyre szólóbbá tesszük, akkor a kollektív vagyonérdekeltség is intenzifikálódhat, feltéve, ha elhárulnak azok az ellenható faktorok, amelyek közül itt csak néhányat említettünk.

Van azonban közvetlenebb bizonyíték is arra nézve, hogy a saját vagyonnal való közreműködés a siker vagy/és kudarc termelésében nem íróasztal melletti tervkovácsolás, hanem nagyon is figyelembe veszi a termelő ember szándékait, törekvéseit, magatartásának motivációs rendszerét a köztulajdonon nyugvó szocialista társadalomban. Úgy véljük, hogy azok a szövetkezeti kísérletek, amelyek néhány éve hazánkban folynak a saját kockázati érdekeltségre dolgozó, önigazgatási és önelszámolási munkacsoportrendszerek formájában pl. a baksai „Ezüstkalász" mg.tsz-ben és más szövetkezeti vállalatokban, gyakorlati bizonyságul szolgálnak a vagyonérdekeltségű gondolkodásmód realizmusára, hiszen e kísérletek kapcsán arra is volt példa, hogy — a rendszer belső logikájának folyományaként és nem külső ösztönzés hatására — az egyik munkacsoport a kioszthatő prémium egy részét önkéntesen visszatartotta beruházási célokra.*

Persze tisztában kell lenni azzal, hogy a fenti típusú magatartásból nem szabad messzemenő következtetésekhez jutni. Ám ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az ilyen esetek milyen társadalmi-gazdasági-politikai és szervezeti konstellációban keletkeztek, és arra gondolunk, hogy milyen tendenciák jellemzik gazdasági mechanizmusreformunk globális végrehajtását, akkor már nem értékelhetjük túl az ilyen és ehhez hasonló-közelítő eseteket, s jogosan feltételezhetjük, hogy pl. a baksai modell — ha nem is egy az egyben — nem is nehezen adaptálható a szocialista állami vállalati körben.

Végezetül: ennek a nagyon korlátozott mélységű és terjedelmű tanulmánynak alapvetően az volt a célja, hogy néhány érvet hozzon fel a hosszú távú vagyonérdekeltségi intézménnyel szembeni aggályok csillapításához, amelyek részben abból adódnak, hogy az oly nagy kedvvel kísérletező szomszédunk — többek között — a vállalati kollektív vagyonérdekeltség érvényesítésében csak korlátozott sikereket ért el, sőt jelentős kudarcokat is szenvedett ezen a téren.

Talán sikerült érzékeltetni, hogy a vagyonérdekeltségi vállalati intézményi forma szeretné elkerülni a kudarcok olyan forrásait, mint a „policentrikus etatizmus", a központi államigazgatás szerepének az eltúlzott leépítése, az önigazgatási monolitizmus, a tulajdon *közvetlen* társadalmi jellege, a személyes vagyonérdekeltség hiánya stb. A vagyonérdekeltségű vállalati intézményi forma „konstruktőrei" feltételezik, hogy a vállalati önállóság és a központi szabályozás egyidejű intenzifikálása nem fából vaskarika, hanem reálisan lehetséges és szükséges társadalomgazdasági dialektika. Persze az egész dolgot ki kell próbálni-kísérletezni. Az utolsó szó joga itt is a praxisé.

*Ezekről a kísérletekről kitűnő tanulmányt készített *Prugberger Tamás:* Az újabb szövetkezeti kísérletek értékelése, különös tekintettel a szervezeti egységei jogi helyzetére címmel, A szocialista vállalat kutatási főirány részére, 1984-ben.

A TANÁCSRENDELET MINT SAJÁTOS JOGFORRÁS

(Gondolatok Dobsi Attila: Néhány észrevétel a helyi tanács jogalkotásának jellegéről c. tanulmánya kapcsán)

A tanácsrendelet-alkotás problematikája mind a gyakorlati, mind pedig az elméleti szakemberek számára még mindig izgalmas téma, annak ellenére, hogy az utóbbi években a témakört széleskörűen feldolgozó monográfia és – a helyi tanácsi jogalkotó-jogalkalmazók számára hasznos – segédlet is napvilágot látott.[1] A helyi jogalkotással összefüggő egyéni elképzelésekről és többnyire szűkkörű szakmai vitákról leginkább az *Állam és Igazgatás* című folyóiratból tájékozódhattunk folyamatosan.[2] Ugyanakkor ez idáig a tanácsok rendeletalkotó tevékenységének átfogó vizsgálata csupán egyes tanácsi tisztségviselők és szakemberek, valamint néhány elméleti kutató nevéhez fűződött.

*Dobsi Attilá*nak a *Társadalomkutatás*ban megjelent tanulmánya[3] már azért is felkeltette az érdeklődést, mert a szerző egyrészt nem a fent említett kutatói körből került ki, másrészt nem a helyi jogalkotó-jogalkalmazók szemszögéből vizsgálta a témát. A tanulmány részletes bemutatására és elemzésére, továbbá vizsgálati módszerének kritikájára, valamint a korábban publikált elképzelések és kialakult nézőpontok összevetésére és ismertetésére e rövid dolgozatban nem vállalkozhatok. Ezért lényegében Dobsi Attila írásának inspirációja alapján a helyi jogalkotásról négy kérdéskörben próbálom röviden kifejteni véleményemet.

1. Lehetséges-e eredeti tárgyban tanácsrendeletet alkotni?

Dobsi Attila – a témával foglalkozó szerzők többségéhez hasonlóan – a tanácsi jogalkotás lehetséges háromféle módozatánál kritika nélkül elfogadja a hatályos jogi felhatalmazáson alapuló magyar „megoldást", vagyis a tanács bármilyen társadalmi viszonyt szabályozhat: tehát akár eredeti tárgyú, akár végrehajtési jellegű jogszabályt is alkothat.[4] Nem vizsgálja, hogy mai körülményeink között a tanácsok – éppen az állami szervezetrendszerben betöltött pozíciójuk, a társadalmi viszonyokra való rálátásuk mértéke miatt – találhatnak-e egyáltalán olyan társadalmi viszonyt, amelynek eredeti szabályozójaként jelenhetnek meg.

A kérdés lényegének megválaszolásához bizonyos mértékben vissza kell tekintenünk. A legtöbb társadalmi jelenségnek, intézménynek fellelhető az ősformája, amelynek elemzése kapcsán az új, a megváltozott társadalmi helyzetben levő formációnak is megállapíthatók az alapvető jellemzői és biztosabban helyezhetők el a többi társadalmi jelenség között. Az új társadalmi jelenségek, intézmények kialakulásánál szükségszerűen jelentkezik az az igény, hogy a kutatók megkeressék a jelenségek ősformáját és azt, mint az új jelenségek alapján elemezzék.[5] A tanácsrendeletek ősformáját a témával foglalkozó cikkek szerzői közül többen a középkori helyi törvénykönyvekben, szabályrendeletekben vélték felfedezni.

A szocialista viszonyok között megalkotásra kerülő tanácsrendeletek és a középkori városi, községi törvénykönyvek közötti kapcsolat azonban látszólagos. Látnunk kell, hogy a feudalizmus

korai időszakában a területileg egy államnak tekintendő társadalmak gazdaságilag – és ebből eredően politikailag is – belsőleg erősen tagoltak voltak. Egy-egy város gazdaságilag megfelelő alapot biztosított az ott élő közösség viszonyainak bővített újratermeléséhez. Ebből adódóan a helyi gazdasági és politikai hatalom tulajdonképpen – a területileg meghatározott államon belül – tényleges önkormányzattal rendelkezett a gyenge központi hatalommal szemben. Befelé a város, a közösség lakóival szemben a tényleges és egyedüli hatalom megtestesítője a városi vezető politikai testület volt. Így az e terület által hozott – és a helyi gazdasági helyzet által felvetett társadalmi viszonyokra vonatkozó – szabályok, valóságos, helyi jogszabályok voltak, mégpedig a lakosság legelemibb viszonyaira vonatkozóan is. Ezáltal a megalkotásra kerülő egyes városi és községi törvények egymástól eltérően szabályozhattak és szabályoztak – egy adott államon belül – társadalmi viszonyokat, éppen a feudális állam széttagoltsága miatt. (Ahogy nőtt a központi hatalom jelentősége, úgy váltak formálissá a helyi törvénykönyvek is.) Ugyanakkor egy-egy városon belül kialakuló szabályrendszer, már rendelkezik a jogrendszerre jellemző koherenciával, zártsággal. (Mindezt természetesen színezi még a törvényhozói és a szokásjog kettőssége.) Vagyis ebben a korban gazdaságilag és politikailag is zárt egységet képező termelő közösségekre vonatkozó jogszabályokkal találkozunk, ahol is az adott közösség felett hatalmat gyakorló uralkodó réteg – osztálykompromisszuma révén – meghozta az általános szabályt. A jelenlegi helyzetben a helyi és a megyei tanácsok közigazgatási területe sem gazdaságilag, sem pedig politikai szempontból nem jelent zárt egységet, így ellentétben a középkori „ősformától", nincs meg az alapja önálló, elsődleges jogszabályalkotó tevékenységüknek. Az alapvető félreértés abból ered, hogy a középkori törvények tulajdonképpen magának a jognak az ősformái – a jog történelmi fejlődésének egy szakaszában – és nem pedig a jogrendszeren belüli szűkebb, sajátos jogforrás előzményei. A jognak az a jellemzője, hogy mindig az alapját képező gazdasági egység egészét igyekszik szabályozni, fellelhető a középkori városi törvénykönyvekben éppúgy, mint a szocialista jogrendszerben „csupán" a szabályozandó kör nagysága változott, nőtt meg. Az előzőekből következően azt mondhatjuk, hogy a tanácsrendeletek ősformájának a középkori törvénykönyvek nem tekinthetők. A modern jogrendszerek éppen a törvény elsődlegessége, továbbá a jogforrások hierarchiájának rendező elve miatt belső szervezettséggel, zártsággal és kontinuitással rendelkeznek. Ezáltal minden alacsonyabb szintű jogszabály szükségszerűen visszavezethető valamilyen törvényre, amelynek létrehozását és szükségességét a közakarat alapján legfelsőbb államhatalmi döntés határozta meg.

A szocialista magyar jogrendszertől mint törvényalkotói jogrendszertől, jellegéből és felépítettségéből következően idegen, hogy központilag nem szabályozott társadalmi viszonyt helyileg, tanácsrendelet formájában szabályoznak. Ellentétes továbbá ez a szabályozási lehetőség a politikai rendszer és az államszervezet felépítettségével is. A közakarat kialakításának egyedüli fóruma – legalábbis a jog oldaláról szemlélve – a központi állami népképviseleti szervezet, ezért itt dől el annak szükségessége, hogy bizonyos társadalmi viszonyt kell-e jogilag szabályozni, avagy sem. Amennyiben a közakarat mint államakarat nem tartja szükségesnek az egész társadalomra vonatkoztatva az univerzális szabályozást, úgy nincs lehetőség arra, hogy ugyanabban a központilag nem szabályozott társadalmi viszonyban helyi viszonyokra vonatkoztatva jogszabályt alkosson a helyi tanács. Azáltal azonban, hogy nem valamely a közakaratot is magában hordozó jogszabály végrehajtására születne meg a tanácsrendelet, így nem válhatna a jogrendszer részévé, nem kapcsolódhatna a jogrendszer céltételezési láncolatába, és egyben a jogrendszer általánosságát és koherenciáját is megbontaná partikularitásával. Megítélésem szerint teljességgel kizárt, hogy a tanácsok eredeti tárgyban alkossanak jogszabályt. Annak beismerése és belátása, hogy a jelenlegi körülményeink között a helyi jogalkotó szervek eredeti tárgyban nem alkothatnak rendeletet, nem a fejlődő önkormányzatok gyengítését eredményezi, csupán egy látványos, de formális jogosítvány elvetését. (A gyakorlat egyértelműen bizonyítja, hogy saját elhatározás alapján eredeti tárgyban helyi tanácsrendelet az elmúlt tíz évben tulajdonképpen nem született.) Végső soron el kell jutnunk ahhoz a felismeréshez, hogy a tanácsrendeletek akkor töltik be rendeltetésüket, ha nem az önkormányzati jelleg látszólagos érvényesülésének igazolására alkottatnak, hanem tényleges önkormányzatok sajátos szabályozási igényéből erednek.

2. Hogyan kapcsolódnak a tanácsrendeletek a jogszabályok végrehajtási folyamatába?

Dobsi Attila szerint a jogforrásokat az egymáshoz való illeszkedésre két ok készteti: „Az egyik ok a jogalkotók hierarchiája, ami a társadalom irányítási rendszerének a leképezése. Ezt tehát a társadalom mindenkori irányítási elvei és gyakorlata határozzák meg. A másik ok a jogforrások természete. Ezen azt értjük, hogy az állami szervezetrendszerben elfoglalt pozícióval adekvátan a jogforrások lehető legnagyobb részletességgel kidolgozott illeszkedése történik. Ha e két ok együttesen fennáll, ha mindkettő valóságosan 'működik', akkor elmondható, hogy a jogforrási hierarchia nem más, mint leképezése annak a pozíciónak, amit az adott jogalkotással felruházott szerv az állami szervezetrendszerben betölt."[6] A szerző megállapításával és kétirányú megközelítésével egyetértek, azonban a vizsgálódásom alapvetően nem a központi jogalkotók és jogforrások illeszkedési problematikájára irányul, hanem arra, hogy a társadalomirányítás rendszerében legalul elhelyezkedő tanácsok miképpen tudnak megfelelni jogalkotói feladatuknak.

A jogszabályok végrehajtására születő helyi tanácsrendeletek megalkotására – a jogalkotói hierarchia érvényesülése folytán – többnyire központi – ritkább esetben megyei – szervek előírásai, utasításai, illetőleg sugalmazásai alapján kerül sor. Ezekben az esetekben általában nem csupán a rendeletalkotás szükségességét döntik el, hanem annak irányát, mértékét és főbb tartalmi elemeit is meghatározzák. Ez a fajta központi indíttatású tanácsrendelet-alkotás látszólag biztosítja a központi akarat maradéktalan érvényesülését. Ugyanakkor az ily módon keletkező rendeletek alig differenciáltak, a helyi sajátosságok feltárására nem nyílik lehetőség, viszont viszonylag jól kapcsolódnak a magasabb szintű jogforrások rendszerébe. Ez a szabályozási mód csupán látszólagosan biztosítja az önkormányzatok számára a sajátos igényeiknek megfelelő rendeletalkotást, mivel annak az elemi kérdésnek az eldöntésére sem nyújt lehetőséget, hogy a tanács abban állást foglalhasson, hogy egyáltalán kívánja-e az adott társadalmi viszonyt helyileg szabályozni vagy sem.

A központi jogszabályok által biztosított keretek helyi tanácsrendeletekkel történő kitöltése – az önkormányzati jogosítványok látszólagos érvényesülésén túlmenően – a jogforrási hierarchia egységességét, koherenciáját is megbontja és különösen az alaprendelet módosítása kapcsán okoz jelentősebb gondot. Helyesebb szabályozási mód lenne, ha a központi jogszabályok a társadalmi viszonyok teljes körét szabályoznák, viszont – a jelenleginél lényegesen szélesebb körben – lehetővé tennék, hogy a tanácsok a települések, településegyüttesek jellegének megfelelően, amennyiben az önkormányzati szervek szükségesnek látják – a magas szintű jogszabályok által meghatározott jogviszonyok esetében – sajátosan, a központi jogszabályok általános szabályaitól eltérően rendezzék a társadalmi viszonyokat. Vagyis az így megalkotásra kerülő tanácsrendelet nem a központi jogszabályok által biztosított kereteket töltené ki, hanem a helyi igényeknek megfelelően a központi szabályok helyébe lépne. Ebben az esetben már az önkormányzattól függ, hogy szükségesnek látja-e az eltérő szabályozást. Természetesen ez a szabályozási mód feltételezi a valódi önkormányzatokat, viszont a valódi önkormányzatok szükségszerűen igénylik az érdemi, sajátos jogalkotást.

3. Mennyiben tervezhető a helyi jogalkotás?

Az előzőekben írtak alapján kissé következetlen dolog számonkérni a helyi tanácsoktól, hogy miért nem a tanácsi ciklusprogramban vagy az éves munkatervben ütemezett rendeletek felülvizsgálatára, illetve új rendeletek alkotására kerül sor a legtöbb esetben, hiszen a jogszabályok végrehajtására alkotott tanácsrendeletek sorsa osztozik a központi jogszabályokéval, amelyek változásai viszont esetlegessé teszik a rendeletalkotási terveket. Ebből következően nem meglepő, hogy a rendeletfelülvizsgálat – sok esetben – csupán a központi jogszabályok változásainak figyelemmel kísérését jelenti.

Megítélésem szerint a helyi jogalkotás mindaddig nem lesz tervezhető, amíg a tanácsrendelet

megalkotásának szükségességét nem a helyi önkormányzatok, hanem a felettes szervek döntik el. A központi jogszabályok által biztosított keretek kitöltésére hivatott tanácsrendeletek – kisebb-nagyobb fáziskéséssel – követni kénytelenek a magasabb szintű jogszabályok szabályozási módosulásait, tekintet nélkül arra, hogy a helyi társadalmi viszonyok fejlődésében milyen irányú változások következtek be.

Abban az esetben viszont, ha a jogszabályok széles körű felhatalmazása alapján a helyi igények szerint kerül sor a központi szabályozástól eltérő tanácsrendelet-alkotásra, már lehetőség nyílik a tervszerű helyi jogalkotásra, pontosabban tervezhetővé válik egyes társadalmi viszonyok helyi alakulásának elemzése és ezek eredményétől függően a sajátos szabályozási igény megfogalmazása.

4. Milyen irányú változásokra van szükség?

Dobsi Attila tanulmányában – sokakhoz hasonlóan – a helyi tanácsi jogalkotás „megjavítását" elsődlegesen a központi jogalkotástól várja: egyrészt a tanácsi jogalkotási tárgykörök jogszabályi rögzítésével; másrészt annak megállapításával, hogy mely központi jogszabályok hatályosulása szempontjából lenne kívánatos a helyi rendeletalkotás; harmadrészt az újabb központi jogszabályok esetén ajánlás jelleggel fel kellene hívni a helyi jogalkotók figyelmét a rendeletalkotás lehetőségére, negyedrészt: „konzekvensebb keretjellegű jogalkotással mintegy rá kellene kényszeríteni a helyi jogalkotót a rendeletalkotásra".[7] Mindezektől a szerző a jogalkotás szintjén előrelépést vár az önkormányzati jelleg erősödésében.

Ezek a megoldási javaslatok éppúgy, mint a tanácsrendelet-minták és segédletek csupán látszólag oldják meg a problémát, illetőleg javítják a kialakult helyzetet. Önmagában az a körülmény, hogy a helyi jogszabályok pontosabban és színvonalasabban illeszkednek a központi jogszabályokhoz, nem biztos, hogy – az önkormányzatok sajátosságait is figyelembe véve – a központi jogszabályok végrehajtásának differenciáltságát és ezáltal hatékonyságát növelik.

Természetesen a helyi jogalkotás önállóságának és önkéntességének kialakulása feltételezi a központi jogszabályi felhatalmazási rendszer változását is, melyről a második kérdés kapcsán már részletesebben szóltam. Semmi esetre sem szabad viszont a központi ösztönzést és kényszert erősíteni és ezáltal a helyi jogalkotást tovább formalizálni, a meglevő eltérő sajátosságokat összemosni.

Megítélésem szerint a probléma alapvetően nem jogalkotási és jogforrási jellegű, hanem szorosan és elválaszthatatlanul összefügg az önkormányzatok helyzetével. Ezért a tanácsrendelet-alkotás kérdésének tényleges megoldása nem várható a jogalkotás oldaláról, vagyis önmagában az önkormányzat egyik lehetséges eszközének, a helyi szabályozásnak következetesebb központi szervezése nem eredményezi az önkormányzat megerősödését, viszont a valóságos önkormányzat létrejötte egyidejűleg szükségszerűen maga után vonja a helyi sajátosságoknak megfelelő, széles körű szabályozás igényét is.

Zongor Gábor

JEGYZETEK

1. *Ivancsics Imre–Kiss László:* A tanácsrendelet-alkotás elvi és gyakorlati kérdései. Államigazgatási Szervezési Intézet, 1979.
   Kiss László: Módszertani útmutató – Tanácsrendeletek alkotásához és felülvizsgálatához. Államigazgatási Szervezési Intézet, 1979.
2. L. Az Állam és Igazgatás Repertóriuma 1949–1980. Államigazgatási Szervezési Intézet, 1982. 85. és 86. o., továbbá:
   Kiss László: A tanácsrendelet-alkotás fejlesztésének néhány időszerű kérdése = Állam és Igazgatás, 1981. 11. sz.;

Hardy Zoltán: Veszprém megye üdülőhelyi tanácsrendelete = Állam és Igazgatás, 1981. 11. sz.; valamint a fővárosi és a megyei tanácsok vb. titkárainak a tanácsrendelet-alkotás kérdéseiről kapcsolatos vitájáról szóló tudósítás: A tanácsrendelet-alkotás elvi és gyakorlati kérdései = Állam és Igazgatás, 1983. 4. sz.

3. *Dobsi Attila:* Néhány észrevétel a helyi tanács jogalkotásának jellegéről = Társadalomkutatás, 1983. 4. sz. 82–94. o.
4. A tanácstörvény 34. § (1) bekezdése alapján: „A tanács rendeletet alkothat jogszabály végrehajtására, valamint jogi rendelkezést igénylő társadalmi viszonyok szabályozására."
5. „A történelmi fejlődés kontinuitásának folyamán azok a kísérletek, amelyek valami jogi jelenséget akartak gyakorlatilag megragadni és a gyakorlatba átültetni, újból és újból a régebbi korok intézményeihez és ezek értelmezéseihez nyúltak vissza és nem is tehettek mást." *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történelmi fejezetek. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 338. o.
6. I. m. 85. o.
7. I. m. 94. o.

KÖZGONDOLKODÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET MINDENNAPJAINKBAN

„A haladás egyetlen biztos ösvénye
a tapasztalás"
Szabó Zoltán

Az utóbbi bő másfél évtized egyik társadalompolitikai fölismerése, hogy közgondolkodást sem elrendelni, sem létesíteni nem lehet – csakúgy mint demokráciát – csupán föltételeik körét képes a politikai-gazdasági vezetés – „a hatalom" – szűkítő vagy éppen gyarapító módon alakítani. Maga a kifejezés, közvélemény, közgondolkodás is jelzi, hogy olyan egyéni cselekvések nyomán keletkező közösségi képződményről van szó, amelyet „felülről" csak részlegesen, megnyilvánulásaiban lehet szabályozni, míg áttételes, rejtőzködő formáit már aligha. Hiszen hogy mi minden van a fejekben, azt jobban tükrözik az adomák és csak részlegesen írják meg az újságok, s alkalmasint sejtetik a szónoklatok. E kettős nyilvánosság fölött netán érzett elkeseredésünket megfékezve sietve megjegyezzük, hogy ennek a kettősségnek már kimondhatósága is – nem lebecsülhető előrelépést mutat. Bizonyára azáltal, mert előlegezi a társadalmi közmegegyezést, de legalábbis oldja a szükségképpen újraképződő feszültséget. Ama gyakran emlegetett ötvenes években például egyáltalán nem volt tanácsos a tömegkommunikáció és az ütemes éljenzések fedezéke mögé húzódó valóságos közgondolkodásról elmélkedni, mert könnyen rossz vége lett. Ma ilyentől nem kell tartani, nagyobb veszély a vizsgálódó szerző tudatlansága, mely rögvest napvilágra jönne, ha vállalkozhatna megmondani, mely témákról és miként vélekednek az emberek mifelénk? Valós képhez ez nem is lenne elegendő, mivel összefüggésbe kell hozni a témaköröket megnyilvánulásaikkal, azok látszataival, sőt mélyebb elemzés végett azokkal a politikai-gazdasági-szellemi csomópontokkal is, melyek a történelmi út ritmusa szerint keletkeznek, s végső soron meghatározzák a közgondolkodást. Társadalmunk e komplex folyamatainak bemutatása nyilvánvalóan távol van szerény törekvésünktől, amely leginkább gondolatkísérletnek mondható, közgondolkodás és demokrácia kölcsönhatásának megragadására hazánkban. Ez a helymegjelölés és a címben szereplő időhatározó igyekszik csökkenteni a vállalkozás főveszélyeként kísértő parttalanságot, afféle fogódzót nyújtva bizonyosságért és hasznosságért áhítozó képzeletünknek.

Helyrajz és fogalom-értelmezés

„...a társadalmi valóságban gyakran elmosódnak a lényeg és a jelenség határai és a valóban meglevő különbségeket csak fogalmi, tudományos elemzések segítségével, utólag lehet némiképpen pontosan megállapítani."[1] *Lukács*nak ezt az ironikus tartalmú megjegyzését alapul véve persze nem sok biztatást nyerünk a közgondolkodás kettőssége, mármint lényege és felszíne definitív megragadásához, de a tudományos elemzés sajátos, spekulatív jellegére viszont rámutat. Hiszen a tudomány képes ugyan szétválasztani a „megélt életegészet", különbséget tenni lényeg és jelenség között, de utólag – valamely választott-vallott teológiai nézőpontból. A társadalom tudományos igényű elemzése, amely felfogásunk szerint az ideológia lukácsi értelmezése, távolságtartó a valósággal. Kívülről, a társadalmi fejlődéstől determinált célok magasából minősít, erősít vagy elvet tendenciákat, elvi alapon jutalmaz és büntet. „...az ideológia történelmi funkciójának és jelentőségének kritériuma

nem tartalmának tárgyi-tudományos helyességében, nem abban rejlik, hogy híven tükrözi-e vissza a valóságot, hanem abban, hogy miként és milyen irányban befolyásolja azokat a tendenciákat, amelyeket a termelőerők fejlődése napirendre tűzött."[2] Ilyen értelemben az ideológia, ha válaszol a társadalmi valóságra – feltételes módban mondva, mert volt olyan időszak, amikor éteri szférákba húzódott a realitások elől, és mi tagadás, ennek a magatartásnak csábítása folyamatos – lényegében normatív funkciót gyakorol. Az ideológiai befolyásolás, meggyőzés fő színtere a sajtó–rádió–televízió, amelyek – lehetőségeik és képességük szerint – egyben közgondolkodást formáló fórumok is. E médiák hatékonyságát vizsgálni, közvéleményt tükröző szerepük hitelességét elemezni önálló kutatások és tudományos elméletek részét képezi. A kutatások és a nyomukban támadt, elszántan felhasznált teóriák, tudományos alapozottságú koncepciók receptjeinek alkalmazása ellenére sem mondhatjuk, hogy világunk valamely fejlett régiójában is létrehozták volna a totálisan manipulált emberi közösséget.

A média eszközeivel ugyan az ideológia behatol az emberek gondolkodásába, a társadalom legkülönfélébb csoportjainál tapasztalható, hogy cselekvésüket befolyásolják a hirdetett eszmék, de egyben igyekeznek a csoportok kifejezni önálló érdekeiket, a hivatalosnak hirdetett álláspontról formált véleményüket. Természetesen a körülmények erőteljesen befolyásolják az egyének és csoportok nézeteinek megjelenítését, azt a formát, ahogyan a vélemények hangot kapnak, de a történelem tanulsága szerint tartalmát nem tehetik lehetetlenné! Még a csak társadalmi nyilvánosság előtt létező kifejezési formák esetében is így van ez, mint például az irodalom, a művészetek. Áttételes, allegorikus, csak a kortársak számára érthető módon, de hangot kap a kimondani szándékozott. Ezek a kerülő úton elmondottak afféle üzenetek befogadóiknak mintegy azt jelezvén, hogy nem csupán a hivatalos álláspont létezik, hanem mellette, mögötte ott lappang az elhallgatott is. Példaképpen egy szomszéd ország irodalmi lapjának esetét idézem, amely sorra-rendre megtelt a föltehetőleg kötelező protokoll szöveggel-képpel, hogy a recenzió rovat teljes „váratlansággal" vájtfülű műértőknek készült veretes stílusban fogalmazódjék: szerzők-szerkesztők kikacsintanak a sáncok mögül, mi is tudjuk – szól az üzenet.

Mármost a példázat is – mert hiszen nem csak róluk szól a mese – azt a közismert jelenséget mutatja, hogy a társadalmi egyetértés megvalósult gyakorlatától függő mértékben nyílhat vagy zsugorodhat szakadék a közgondolkodás nyilvános-legális és megtűrt-rejtőzködő formái között. Nálunk az elmúlt négy évtized a skála jelentős értékkülönbségeit mutatta, és a folyamat még nem jutott el a kívánatos nyugvópontra. Mindenképpen figyelemre méltó az út, amelyet a társadalmi haladás részeként, tömegkommunikációnk megtett, s egyben ígéretes és bátorító jövőnkre nézve. Nevezetesen az is okot ad bizakodásra, hogy a hatalom nem került nehéz helyzetbe a kettős nyilvánosság erős közelítésekor, noha a folyamat végbemenetele során a hivatalosan szervezett közgondolkodás közelít a valósághoz, s nem fordítva!

Történelem és közgondolkodás címmel 1982-ben az MSZMP Központi Bizottsága és az MTA Történettudományi Intézete elméleti tanácskozást rendezett, amelynek anyaga a Kossuth Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot.[3] Ezen a tanácskozáson a résztvevők körében egyetértésre talált az a nézet, hogy „nagyon kevés megbízható információnk van a közgondolkodás alakzatairól, struktúrájáról, rétegtagoltságáról". Abban sem volt vita köztük, hogy „egységes közgondolkodásról általában sem, de különösen a társadalomismeretek tekintetében nem beszélhetünk". Indokként a társadalmat a hetvenes évek végétől mind intenzívebben tagoló szociális és műveltségi különbségekre hivatkoznak, mint olyan tényezőkre, amelyek döntően befolyásolják az egyes társadalmi csoportok részvételi aktivitását és véleményét a közérdekű kérdésekről. Fontos, amit a közgondolkodás és a történelem viszonyáról, illetve másfelől közelítve a közgondolkodás történetiségéről *Glatz Ferenc* mondott, hangsúlyozva, hogy „van egyfajta közlekedőedény jellegű kapcsolat a múlt hogyan látása és a jelen dolgainak megítélése között".

A közgondolkodás konkrét megjelenését nem csupán a társadalmi csoportok determinálják, hanem azon kézenfekvőnek tűnő tény is, amelynek kifejtését mindennapi életünk helyettesíti, s *Gombár Csaba* egyik tanulmányában fogalmazódik meg, hogy Magyarország 1945 után is Ma-

gyarország maradt.[4] Nem csupán biológiai egyedeiben, sőt ha szabad így fogalmazni, ez a leginkább változó tényezőcsoport, de nemzeti karakterében, identitásvágyában, érték-szemléletében, munkához-élethez való viszonyában, hiedelem és szokásvilágában. Ezek csak lassan – ha történelmi léptékkel mérve még oly gyorsan is – változnak, átalakulnak, de rejtőzködve és kerülő úton, más köntösbe bújva továbbélnek. A néplélek különösen távoli múltba nyúló emlékezetére döbbenetes példa *Erdélyi Zsuzsanna* gyönyörű könyve, a hazánkban még a hatvanas évek végén(!) gyűjtött archaikus népi imádságokról, amelyek a kereszténység fölvétele előtti időkből maradtak ránk.[5]

Sajátos példa kapcsán erősíti meg *Juhász Gyula* történész a fent hivatkozott konferencián a közgondolkodás kettős természetét – a nyilvánosság tekintetében –, amikor a második világháborút megjárt magyar katonák élményeinek „kibeszéletlenségét" elemzi. Az ismeretessé vált dokumentumok fényében látható, hogy miközben ez a korcsoport – és közvetlen környezetük – élt és dolgozott e hazában, lelke mélyén mindvégig ott volt – s ez a neutrális létige tartalmatlan – megoszthatatlan élményük. Amely azonban valamiképpen mégis kiszivárgott, fölszívódott a társadalmi méretű közgondolkodásban, csak éppen egy olyan szférában, amely óvakodott közvetlenül primer formában megjelenítődni. Közgondolkodásunk mély rétegei egyikének váratlan napvilágra kerülése történt a hetvenes években a háborús nemzedék memoárirodalma kirobbanó könyvsikerei kapcsán. Kiderült, hogy társadalmi méretű érdeklődést foglalkoztat hazánk részvétele a II. világháborúban és hasonlóképpen tudnivágyók a tömegek, az ötvenes évek hatalmi mechanizmusa iránt is.

Persze differenciáltan kell tekintenünk erre a jószerével azóta sem szűnő érdeklődésre, mert semmiképpen sem az ellenséget érjük tetten leleplezésekor, hanem egy marxi igazság intézményi megsértésének következményét szenvedi meg legális közgondolkodásunk. *Marx* egyik általános érvényű megállapítása úgy szól, hogy „... az egyén valóságos szellemi gazdagasága teljes egészében valóságos vonatkozásainak gazdagságától függ".[6] Közgondolkodásunkra vonatkoztatva, politikailag elhibázott gyakorlat az egyéneket valóságos vonatkozásaiktól függetlenül, azok ellenére tájékoztatni, még ha erre a technikai föltételek korlátlanul fölhasználhatók is. A médiák szavahihetőségi válsága lesz a következmény, amely a hivatalos közgondolkodás teljes vertikumának megítélésekor fertőz. Ráadásul ez a hatás – már csak a személyek és szemléletük folytonossága, öröklődése végett is – időtálló, tehát csupán félmúlttá teszi a történelmileg már meghaladottat.

További zavar, s talán a legsúlyosabb kártétele a helyzetnek, hogy a legalizált közgondolkodási fórumok iránt megrendült a bizalom, hitelességük megromlása egyben orientációs forrás nélkül hagyja a – *Veres Péter*-i szóval élve – népben, nemzetben gondolkodókat. Bizonyos kérdésekben ez a helyzet – régiónk történelmi hagyományaiból, közös és ránk is jellemző előítéleteinkből, múltunkból és jelenünkből egyaránt – tudomásul veendő, akár kényszernek is mondhatón. Igaz azzal a megszorítással, hogy az élet tiszteletlen sajátossága a változékonyság. Mire megszilárdítanánk a tabujegyzéket egy póttétellel, új nemzedékek jönnek, másként fogalmaznak vagy egyszerűen csak megváltozik a helyzet és többé már semmi sem ugyanaz. *Ágh Attila* a már föntebb idézett konferencián mutatja meg a mindennapokban gyökerező közvélekedés egyik fontos kapcsolódási felületét a tudományos-ideológiai elmélettel. „A mindennapi tudat elemei ténye, hogy igazából sohasem szakadhat el a mindennapi élet realitásától, mivel igen közvetlenül kötődik hozzá, a magasabb tudatformák viszont időről időre elszakadnak a társadalmi realitásoktól, sőt szembekerülnek azokkal. Ilyenkor különösen alapvető fontosságúvá válik a mindennapi tudat aktív, kezdeményező és ellenőrző szerepe, mint a józan ész szembenállása, az élettől elszakadt absztrakt elméletekkel, vagyis az, amit *Lukács György* a mindennapi tudat defetisizáló szerepének nevez."[7] Véleményem szerint ugyan „a józan ész" nem a leghelyénvalóbb kifejezés, de ha a tömegek közvetlen, mindennapi tapasztalatának ideológiai foglalatát értjük alatta, akkor megfelelő. Más kérdés, melynek vizsgálata a maga konkrét történetiségében társadalomkutatásunk egyik „érzékeny" adóssága, hogy vajon hogyan megy végbe ez a defetisizálás? Milyen áron kerekedik fölül a reálitás érték „az élettől elszakadt elméleteken"? Társadalmi megrázkódtatást okozva, mely magával sodor-e mindent, alapvető fenyegetést idézve elő az addigi értékeket építők számára is, vagy csupán kiigazítja, korrigálja az elhajlásokat? Nem lehet kétséges régiónk utóbbi három évtizedes történelmét tekintve, hogy a cél

e békés átmenetben jelölhető, amelynek eléréséhez nélkülözhetetlen feltétel közgondolkodásunk folyamatos realitásokhoz igazítása.

Modernizáció és közgondolkodás

„A nemzeti egységet cselekvésben (dinamikában) kell és lehet csak biztosítani, és a tétlenség, a szükséges cselekvés halogatása nem megerősíti, hanem aláássa a nemzeti egységet. Különösen fontossá válik a cselekvés olyan esetekben, midőn a reform a rendszer és a nemzet létkérdéseivel, azaz fennmaradásával és fejlődésével áll összefüggésben."[8] *Bognár József* világos, egyértelmű cselekvés sürgetéséhez kapcsolódik, mert mondhatni részletező elvi programot ad *Bihari Mihály*, aki úgy látja, hogy „elsőrendűen fontos feladat a szocialista demokrácia továbbfejlesztése, mégpedig a párt által központilag irányított reformok sorozatával, totálisan, tehát minden politikailag jelentős közösségi viszonyra kiterjedően érvényesítve, és kétségbe nem vonható egyértelműséggel szorítva háttérbe minden antidemokratikus politikai ambíciót. E három elv jegyében következetesen folytatott reformpolitika nemcsak a naiconalitást és a demokrácia érvényesülését biztosítja a társadalmi reprodukcióban, de egyúttal jelentősen megnöveli a társadalom tanulási, innovációs és adaptációs képességét is."[9] Lényegét illetően ezek az elvek okozhatják azokat a gazdasági-politikai ésszerűsödéseket, amelyek *Kulcsár Kálmán* kifejezésével élve „a modernizáció önmozgását biztosító feltételek kialakulását"[10] tehetik lehetővé. *Kulcsár Kálmán* – idézett tanulmányában is – történelmi-szociológiai elemzését adja a modernizációs lehetőségeinek és hazánk három évtizedes eredményeinek, amelyek nyomán ezek a potenciák többnyire realitásokká válthatók, megfelelő irányú külső és belső politikai folyamatok esetén.

Bizonyosan állítható, hogy a világ valamennyi országa számára döntő fontosságú az a politikai környezet, amellyel gazdasági-politikai-katonai viszonyait létesíti, ám „az olyan kis államok, mint Magyarország a lehetőségeik korlátozottsága folytán nagyobb mértékben szenvedik meg az enyhülés megtorpanásából eredő negatív következményeket, mint a nála nagyobb erejű adósságok".[11] Ebből a külső feltételrendszerből is adódóan, a modernizáció lehetőségei hazánkban jelentős mértékben az európai helyzet függvényét képezik, mert annak tartósan kedvezőtlenre fordulása – s ennek veszélye a nyolcvanas évekre megnőtt – elsodorhatja békés törekvéseinket.

Természetesen hazánk fejlődésének, a nemzet gyarapodásának külső feltételeit nem áll módunkban oly arányban befolyásolnunk, mint belső viszonyainkat. Ezek formálásában döntő szerepe van a politikai irányító apparátusnak, s az előrelépés ugyanúgy, mint a megtorpanás – elválaszthatatlan felelősségétől.

Nem képezi elemzésünk tárgyát – noha fejtegetéseink realitásának kulcsa – gazdasági struktúránk, termelési–értékesítési-Fogyasztói intézményrendszerűnk mondernizációja. Mindössze egy általános érvényű utalás erejéig hivatkozunk arra a szoros kölcsönhatásra, ami a decentralizált gazdasági struktúra és a politikai demokrácia között fennáll. Munkahelyi döntéseiken válhatnak a tömegek országos ügyek alakítóivá – ha ehhez fórumokat, ismereteket és használható lehetőségeket, helyzeteket biztosít számukra a társadalmi működés mechanizmusa. *Bibó István* kifejezésével élve, a szocializmus ily módon lehet a szabadság technikája. Történelmi tanulságunk, hogy a tömegek a társadalmi haladás felgyorsuló szakaszában nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a közügyeknek, mint életviszonyaik közvetlen tapasztalásának. Reménykedtek pl. az újjáépítés idején és ezért akkori szemmel köznapi, maival hősies módon cselekedtek. Érteni vélték történelmünk mozgásirányát és azonosultak vele.

A társadalom intézményhálózatának és csoport tagozódásának egyéni áttekinthetősége a személyes azonosulás miatt is döntő. Az állampolgár ettől az ismerettől válhat tudatos használójává a társadalom intézményeinek, ami egyben politikai azonosulást és gyakorlatot is biztosíthat számára. Szociális lénnyé válik ezen ismerete és főként ennek gyakorlati alkalmazhatósága esetén köztudott ellenpéldaként jelezzük, hogy szakmai ismeretek terén magasan képzett értelmiségiek sodród-

tak passzív, megfigyelői pozíciókba, közéleti cselekvési lehetőséget eleve nem igénylő, preventív tagadó-állásba, mert – köznapi tájékozatlanságuk miatt is – negatív tapasztalataik voltak intézményeink hatáskörének demokratizmusáról, az intézmények és apparátusuk kölcsönös és túlzott illeszkedéséről, mely már valójában kisajátítás, birtoklás; az intézményi látszatok és a formák tudatosan ködösítő alkalmazásaitól érzett elidegenedésük okán stb.

Bizonyosan állítható, hogy kontinensünk egyetlen fejlett társadalmában sem tökéletes a rétegek, csoportok kölcsönös viszonyait, lehetőségeit szabályozó és – a termelés minőségi-mennyiségi fejlődésének viharaitól – óvó intézménystruktúra. Részben elmarad az eleven társadalom változási ütemétől, részben csoportérdekek ellenállása miatt, vagy más okból üresség eket hagy. Nem terjedt ki távolról sem oly mértékben a szociális óvó intézményrendszer a szabadversenyes kapitalizmusban, mint a mostani ún. jóléti államokban. Ilyen jellegű gondok – a viszonyoktól elmaradó konzervatív, megmerevedett intézménystruktúra, illetve hiányzó intézményi háttér – nálunk is vannak, sőt társadalmunk utóbbi három évtizedes intenzív fejlődése nyomán hatványozottan jelentkeznek. Amíg azonban az ún. szerves fejlődési utat járó országokban ezeket a gondokat a társadalmi közélet spontán cselekvéssel, önkezdeményező módon igyekszik betölteni – alaposan elemzi ezt a jelenséget a kultúra, művelődés vonatkozásában *Vitányi Iván:* Vitairat a mai magyar művelődésről c. írásában – addig hazai tájainkon a fölülről elrendelő problémamegoldás domináns. Közgondolkodásunk természetesen annak arányában vesz részt a társadalom feladataiból, amennyiben a kezdeményező cselekvések teret kapnak. Ellenkező esetben az életmód, a termelés szempontjából perifériális jelentőségű társadalmi események képezhetik tárgyát, ezzel föllazítva a közgondolkodás erkölcsi alapzatát alkotó közösségi elkötelezettséget – bátorítva a fecsegőket. *Heller Ágnes* ezt a jelenséget, a közélet és magánélet éles kettősségét nevezi az erkölcsi tudathasadás egyik formájának, melynek megszüntetésének útja a társadalmi haladás.

Az intézményrendszerünket is szükségképpen formáló modernizáció egy másik körülménye, hogy társadalmi céljaink jövőre orientáltsága ellentétbe került éppen az utóbbi időben, intézményeink „befejezettségével", alkalmasint rosszul értelmezett stabilitás igényével. (*Nyers Rezső* beszélt erről a Mozgó Világ 84/1. számában.) A közvélemény előtti képben intézményeink döntően hozzáértésüket, beérkezettségüket, befolyásukat hangoztatják, amivel gyakran szembekerül az állampolgárok, ügyfelek ellenkező tapasztalata. (Sajnálatosan jó példákat találunk erre az egészségügyben és az oktatásügyben.) A mozgósító erejű cselekvés és az érdemi tájékoztatás együttes hiánya elidegenítő hatású közgondolkodásunkra, aminek következménye az adott intézmények társadalmi presztízs vesztése, munkatársainak szakmai, esetleg erkölcsi leértékelődése. A paraszolvenciális jelenségek társadalmi megítélése körül évtizedek óta tartó huzavonát pontosan fedi a Heller által említett erkölcsi tudathasadás, magánemberek, sőt – ami aggasztó – intézmények vonatkozásában is. Ennek a helyzetnek fölismert tarthatatlansága késztette társadalomkutatóinkat szociálpolitikai rendszerünk egészének újragondolására és alternatívák megfogalmazására a kormányzat felé.

Társadalmunk átmenetiségét, mondhatni menetkészségét jelzi csoportjainak, rétegeinek egymáshoz képest elfoglalt helyüket illető, mindennapos bizonytalansága. „Olvasmányok, egyéni tapasztalás, s nem utolsósorban az önbesorolást kikényszerítő empirikus vizsgálatok arra látszanak mutatni, hogy egy kézenfekvő, a társadalmi tagoltság rekeszeit nyújtó, közmegegyezéses fogalmi rendünk nincs. Úgy is fogalmazhatunk, az emberek nem ismerik, nem találják helyüket."[12] Természetesen ez az állapot nem jelenti a megközelítés lehetetlenségét, hiszen vannak fogódzói a megismerőnek, csakhogy a köznapi tapasztalás töredezettséget, esetlegességet – tehát személyes érdek érvényesítést a közösségi helyett – sugalmaz a közvéleménynek.

A tényleges társadalmi tagoltság alkalmazása és mérsékelt publikálása – tekintettel egyéb körülményekre – mentesítené közvéleményünket mindkét véglettől, nevezetesen a beérkezettek mozdulatlanságot és politikai megbízhatóságot összekötő álláspontjától éppen úgy, mint a törekvők szélsőségeitől. Persze régi szokás szerint ez nálunk a rejtőzködő értékek – *Hankiss Elemér* feltárta – világának játékszabályai szerint bonyolódik, amely szisztéma azonban hovatovább az ideológiai szféra ellehetetlenülését okozza. Történik ez még közgondolkodásunk toleráns, politikai nézőpontból értékvállaló szektorában is.

A társadalmi működés szellemi folyamatainak közlekedő edényei nem tűrik meg az elszigetelődő magatartást, a problémamegoldások radikálisan eltérő módjait. Nem áll tehát, hogy bizonytalan a struktúra-kép, szemben a tekintélyes intézményrendszerrel. Tapasztalható viszont a gyakran szó szerinti értelemben önfeláldozó magatartású egyének – megint csak rejtőzködő – jelenléte társadalmunk legkülönféle posztjain, akik szemben a nálunk gazdagabb, szervesebb fejlődésű országokkal, önnön erőfeszítésükkel pótolják – kidőlésükig – az intézmények hiányait. Nyilvánosság elé állításuk – nálunk ezt évek óta gyakorolja a tv – közgondolkodásunkra kettős hatású, részben mozgósít, ám nagyobb mértékben ingerel ellenkezésre az intézmények mulasztása.

Szabadidő és közgondolkodás

Walter Benjamin a húszas években Moszkvában járt és leírja az akkori időket kifejező benyomásait. „A moszkvai polgároknak nincs egy szabad percük. A nap minden szakában üléseket, bizottsági megbeszéléseket tartanak, a hivatalokban, klubokban, gyárakban. Ezek a gyűlések bizonyos fajta természetes kiválasztódásnak esnek alá. A társadalom valamiképpen megtervezi, betájolja, összehívja őket. De hány meg hány alkalommal kell mindent megismételni, míg végre a tömérdek gyűlés közül egy sikeresen zajlik le, életképesnek bizonyul és célszerűnek mutatkozik."[13] Ez a formája a közéletnek nálunk is gyakorlat volt, majd egy évtizedig, s csak a teljesítmény-elvű termelés fokozatos előretörésével szorult háttérbe. Manapság ezzel a gyakorlattal mondhatni szemben állunk és gyűlés általában csak demonstrálja a közvéleményt, de ritkán formálja. Szabadidő és közgondolkodás egybevetése lényegében a magánélet és a legtágabb értelemben vett politizálás viszonya. Ez a korreláció ma nálunk kevéssé mondható tömegeket jellemző tulajdonságnak. Sőt inkább a magánszféra fétise látszik uralkodni, szoros kölcsönhatásban a másodlagos jövedelemszerzés kényszerpályáival. A magáncselekvés és a nyomában elvártan keletkező egyéni boldogulás, csak sajátos közvetítőkön keresztül válhat közösségi érdeklődésűvé – amiként a közösségi intézmények is közvetítőkön át juthatnak el az egyéni helyzetekig. Ilyen közvetítők a mindkét részről elismert mediák, a politikai és társadalmi szervezetek, egyesületek.

Ezek a közvetítők nem csupán „hozzák" a köz gondolkodását, hanem az egyéni véleményeket összecsiszolják, kiemelik a közvetlen tapasztalás burkából, láthatóvá teszik a csoportérdekek társadalmi hierarchiájában elfoglalt helyét. Működésükhöz azonban megfelelő mennyiségű és résztvevői tájékozottságától, fölkészültségétől függő minőségű szabadidő szükséges. Hazai közösségeink létéről és lehetőségeiről néhány éles polémia dúlt a közelmúltban. Empirikus dokumentáció nélkül is elfogadható megállapításnak tűnik nyomukban, hogy kisközösségeink zöme formalizmusokkal tesz eleget feladatainak. Ennek ellenkezője igaz a vallási csoportokra, melyek növekvő befolyásúak, föltehetőleg hiánypótló jelleggel. Nem tér el ettől a helyzettől lényegében a szabadidő társadalmi méretű jelene sem, hiszen a jövedelemkiegészítés kényszere, a szociális feszültségek, a többszörösen hátrányos helyzetű csoportok kevés közgondolkodásra fordítható szabadidővel rendelkeznek. Következésként a „profik" – a hivatásos közgondolkodók és fórumaik – szerepe és felelőssége felmagasodik, olykor a megtévesztésig. Túlzásaik és félrehallásaik, látomásaik konfrontáció mentes redukciója – a lukácsi értelemben vett defetisizálás – az általános társadalmi modernizáció ideológiai szférájában oldódhat meg.

Demokrácia mint társadalmi létmód

Ez a gondolat[14] mindennapjaink gyakorlatával összevetve, társadalmunk átmenetiségét idézi, fejlődési lehetőségét a demokratikus viszonyokban jelölve. Természetesen szavak és társadalmi tapasztalat egybevetése minősíti a tényleges helyzetet, s ebben a jövő csak mint potenciális fogódzó lehet jelen. Nevezetesen a szándék szerinti való ellenvetésre, de egyben reménykedő vállalásra

is érvel. Ideológiai elidegenítő effektus a fenntartás nélküli azonosulás valamely véglettel. Ily módon egyaránt képződhetnek szent megszállottak az örök konzervatív, örök rebellis típusokon belül. Ám ezek a tényleges haladás felől tekintve, valójában mozdulatlan jelmezek, mert csak a kompromisszum életszerűsége enged előre. Ennek a társadalmi közmegegyezésnek szempontjait tartva szem előtt – *Aczél György* szavait idézve – „a hatalom önkorlátozó gyakorlatát érvényesítette a döntések meghozatala során".[15]

Különféle helyzetekben természetesen változó mértékben volt mód erre az „önkorlátozásra", hozzátéve ennek személyi feltételét is, amely szubjektív tényező a társadalmi kontroll függvényében nyert vagy veszített jelentőségéből, amiként történik ez ma is. Mifelénk – s ez régiónk általános sajátossága – nem fejlődött ki olyan életerős közgondolkodás, mint néhány tradicionálisan demokratikus világképű európai népnél. Persze, hogy történelmi okokból, paraszti társadalomként, polgárság híján, örökösen a túlélés esélyeit kísértve. 1945-ös sorsfordulónk sem törölhette el ezt a történelmi megkésettséget. Mára már az illúziók korán is túljutottunk, többé-kevésbé a realitások világában élünk. Így demokrácia és közgondolkodás vonatkozásában egyaránt hosszú fejlődést remélünk, noha ezek olyan jelenségek, amelyek közvetlenül nem javíthatók, csak áttételesen, feltételeiken keresztül, melyek némelyikéről az iméntiekben szóltunk. Társadalmi közéletünk életképessége, az újabban okkal sokat emlegetett innovációs készségünk, az előttünk-köröttünk sorjázó regresszív erők meghaladási esélye múlik demokratizáló folyamataink sikerein-kudarcain.

Pozsgay Imre azt írta egyik cikkében: az utóbbi évtizedekben már nem az a kérdés, bízik-e a párt népében, hanem bízik-e népünk, politikai irányító erejében? A bizalom szociológiai elemzése és politikai jelentése eltérő képet mutat, amennyiben az egyik részleges, a másik totális valóság közelítésű. A szociológiai indukció közeli, ám szükségképpen töredékes fölvételét közvetítheti a politikai deduktív világképhez a funkcióját betöltő közgondolkodás. Egyszerűen nélkülözhetetlennek mondható, mint a hatalmi intézkedések visszajelzése, mint társadalmi akaratok-remények kifejezője, mint az egyének közösségi létezésének, együvé tartozásának bizonyítéka. Sajátos akkumulációs szerepe révén közösségi lét-képződmény és maga is közösséget teremtő, összetartozást erősítő jelenség. *Aczél György* hivatkozott előadásából idézzük szavait „ma és abban a nehéz időszakban, amelynek elébe nézünk, a bizalom fenntartása és még inkább fejlesztése nem magától végbemenő folyamat. A demokrácia nem merülhet ki, a bizalomról szóló fogadkozásokban". Divatos fordulattal élve – társadalmunk további modernizációs követelményeit alapul véve – a további demokratizálásnak nincs ésszerű alternatívája. A világ helyzetét és hazai nehézségeinket tekintve a népi-nemzeti egység, a kormányzat és a társadalmi csoport együttgondolkodása parancsoló szükség. Fölismerjük és kellő ütemben segítjük létezését vagy gyöngeségből halogatjuk – ez jelenünk kihívó kérdése.

Tráser László

JEGYZETEK

1. *Lukács György:* A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Magvető Kiadó, Bp. 447. o.
2. *Lukács György* i. m. 490. p.
3. Történelem és közgondolkodás. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982.
4. In: Rétegződés-modell vizsgálat I. köt. MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1982.
5. *Erdélyi Zsuzsanna:* Hegyet hágék, lőtőt lépék. Magvető Kiadó Bp.
6. *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálata. Előszó
7. In: Történelem és közgondolkodás
8. *Bognár József* interjúja = Társadalmi Szemle, 1983/2. sz.
9. *Bihari Mihály:* Politikai rendszer és demokrácia c. előadása a Szegedi Akadémiai Bizottság 1982. április 28-i ülésén hangzott el

10. *Kulcsár Kálmán:* A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon = Társadalomkutatás, 1983/1. sz.
11. *Horn Gyula:* Társadalmi-politikai tendenciák Európában és hatásuk a nemzetközi kapcsolatokban = Külpolitika, 1984/3. sz.
12. In: Rétegződés-modell vizsgálat; I. kötet 62. o.
13. *Walter Benjamin:* Moszkva 1926. = Új Symposion, 14. évf. 161. sz.
14. „A demokrácia – a szocialista társadalom létezési módja." *Berecz János* fejti ki elvi jelentőségű írásában, megjelent: Népszabadság 1984. aug. 19.
15. *Aczél György* bevezető előadása az Országos Agitációs, Propaganda- és Művelődéspolitikai Tanácskozáson, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1983. 25–26. o.

MUNKA, GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A MAI MAGYARORSZÁGON

(A Magyar Szociológiai Társaság 1984. évi vándorgyűlése Egerben)

Az 1984 szeptemberében Egerben tanácskozó *szociológusok* és *közgazdászok* olyan – tudományos közéletünkben sajnos ritka – *eszmecserére vállalkoztak*, amelyre a polémikus nyíltság, a diszciplinárisan „saját szerep" megalapozott felvállalása, a semmitmondástól való egyértelmű elhatárolódás volt a jellemző. A tanácskozásnak alapvető törekvése egyfajta markáns *„jövőre orientáltság"* volt, a tényeknek, folyamatoknak következményeikre (is) koncentráló értékelése, értelmezése. Olyan problémakör tárgyalásáról volt szó, amely a legszélesebb nyilvánosság érintettségéből adódóan igen intenzív, ellentétes nézeteket is implikáló, sőt provokáló érdeklődésre is számot tarthat.

A vitát *Kulcsár Kálmán*nak a megnyitó plenáris ülésen elhangzott előadása *A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben* vezette be.*

Az előadást *négy szekció* munkája követte.

Az *„A" szekció* a *Gazdasági mechanizmus és társadalmi összefüggései* kérdéskörével foglalkozott. Itt *Vissi Ferenc* és *Ferge Zsuzsa* tartott bevezető előadást. Indíttatásuk, gondolatmenetük lényegesen eltérő volt ugyan – némi egyszerűsítéssel úgy fogalmazhatunk, hogy alapjában *egy gazdaságpolitikai s egy szociálpolitikai „ihletésű" koncepció különbségéről volt szó* – ám mindkét nézőpontból keresték a kapcsolódásokat. A közös platformot elsődlegesen annak felismerése, belátása és végiggondolása jelentette, hogy tudniillik e két szféra integrálására több szinten is megvan a lehetőség. „Szociológus szemmel" vizsgálva a kérdést, az a szemlélet érvényesült, hogy a gazdasági változások-változtatások – egyáltalán: a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése – során kiemelt (az eddigieknél mindenképpen nagyobb) figyelmet kell fordítani az „emberi tényező" szociológiailag megragadható viszonyaira, körülményeire. „Közgazda oldalról" pedig egyértelműen megfogalmazódott, hogy a gazdasági szisztéma változása elválaszthatatlan a társadalom egyéb alrendszereiben végbemenő adekvát folyamatoktól. Hiszen, ha a gazdaság módosításai társadalmi kontextusuk figyelembevétele nélkül történnek meg, ez az egész reformfolyamat sikerét veszélyeztetné.

Mindez jottányit sem változtat azon a helyzeten, amelyben a szociálpolitika módfelett sok problémát felvető jelenségekkel terhelt; e tekintetben azonban egyértelmű konszenzus alakult ki a *Nyers Rezső* vezette szekcióban, hogy a gazdasági nehézségek semmiképpen nem vezethetők vissza a szociálpolitika „túlhajtására". Ha az alapvető gazdasági bajok forrásvidékét kutatjuk, a ráfordítások és az eredmények kevéssé optimális arányára, a felhasználásoknak a beruházásokban, a termelésben és a fogyasztásban egyaránt megnyilvánuló diszfunkcióira lehet rámutatnunk.

Természetesen nem arról van szó, hogy minden – e témát érintő – kérdésben teljes volna az egyetértés a szociológusok és közgazdászok között. Végső soron nyitott kérdés marad a munkajövedelmek és a társadalmi juttatások arányának egész problémaköre, különös tekintettel arra a neuralgikus pontra, hogy a bér jellegű jövedelmek részarányának növelése milyen mértékű lehet a szociál-

*Az előadást e számunkban közöljük (A szerk.).

politika „kárára". Mindezzel szorosan összefügg egy úgynevezett konkrét szociálpolitikai program kérdése is.

A szekció tematikájából adódóan természetszerűleg felmerültek „mechanizmus-ügyek". Ezek közé sorolható a reform és az államigazgatás viszonya, pontosabban az az aggály, hogy a gazdaságirányítási reform továbbvitelét nem gátolja-e meg az igazgatási szféra jelen formájában hagyott, ám állandóan megnyilvánuló befolyása.

Megfogalmazódott az is, hogy vajon van-e garancia – s ha van, milyen – a reformfolyamathoz kötődő vállalati és dolgozói identitás kialakulására-kialakítására. Egyértelmű, hogy ez érdekfüggő kérdés, éppúgy, mint a „technokraták" (a vállalatok gazdasági-technikai vezető rétege) tényleges szerepe, érdekeltsége. Ide sorolható annak megvitatása is, hogy ezen folyamat nem a „vezetők vállalkozása": elengedhetetlen a „vezetettek" – részben érdekalapú – azonosságtudata. A valamelyest itt is jelzett gazdaságpolitikai célok eléréséhez az említettek mellett szükséges a parciális konfliktusok, „krízisek" felvállalása, „kifuttatása", helyi szinten való megoldása.

A *„B" szekció* témája *a kiegészítő (második) gazdaság* volt. *Laky Teréz* előadása – bizonyos szükségszerű és időszerű fogalmi kérdések tisztázása után – egy kétségtelenül reális veszélyre irányította a figyelmet. Ennek lényege olyképpen körvonalazható, hogy az új kisvállalkozási formák megítélésében egyfajta markáns kettősség nyilvánul meg – éspedig nem csupán a „közvéleményben", hanem a gazdaságpolitikai intézmények szintjén is.

Az ambivalencia „negatív pólusát" elég jól behatárolható félelem képezi attól, hogy e vállalkozási formák – a szekcióvezető *Timár János* kifejezésével – olyan ellenőrizhetetlen folyamatokat indukálnak, amelyek „az illegális gazdasági tevékenység, a törvénytelen jövedelmek növekedésének, szerencselovagok működésének elterjedéséhez" vezetnek. Ez pedig – a fejlődést visszafogó – restrikciós intézkedéseket válthat ki. A kérdés az, hogy *vajon miért ezen új szervezeti formák váltottak ki negatív ítéletet,* miért kapcsolódtak össze ilyen módon és mértékben az illegális tevékenység fogalomkörével. Ennek magyarázatát az előadó az első és második gazdaság szocialista, illetve nem szocialista szektorának különállásában látta, s a várható vita céljaira egy olyan fogalmi meghatározást javasolt, miszerint *az első és második gazdaság közti határvonalat a legális és illegális gazdálkodási tevékenységek között vonják meg.* Ezzel egyrészt „az új vállalkozások átkerülnek a szocialista nagyüzemi szektor körébe", másrészt fogalmilag is jobban tisztázható az a tapasztalati tény, hogy az illegális tevékenységek „a dolog természeténél fogva nem társadalmi szektor specifikusak". A nem-legális gazdasági tevékenységek három fő okát különböztette meg *Laky Teréz*, éspedig az állami beavatkozás és szabályozás hatásköre és következményei alóli kibúvásra való törekvést; a hiánygazdálkodást; illetve a társadalmi értékrend ellentmondásait, zavarait. A kisvállalkozási formák révén képződött többletjövedelmekről szólva az előadó annak a véleményének adott hangot, hogy *nem a korlátozás politikája a kívánatos, hanem „a többletteljesítésért járó többletjövedelemhez való hozzájutás esélyeinek a növelése".*

A szekció második előadása ehhez a témához kapcsolódott. *Kovách Imre* a Társadalomtudományi Intézetben folyó rétegződés-kutatás anyagait felhasználva és kiegészítve azt vizsgálta, hogy *milyen rétegképző szerepe van a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelmeknek.* Arra a következtetésre jutott, hogy ilyen szerep *nem mutatható ki.* Bebizonyosodott: *az ezen szférában képződött jövedelmeknek nincs közvetlen rétegképző hatásuk,* szerepük inkább a strukturális hátrányok kompenzációján korlátozódik.

A vita egyik hozzászólója a kisvállalkozói magatartás és értékrend néhány meghatározó vonását is vizsgálati körébe vonó empirikus kutatásról számolt be. Az országos mintával operáló felvétel gmk-kat és vgmk-kat vizsgált. A kérdőívek értékelésekor – többek között – az derült ki, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége – saját megítélése, önbesorolása szerint – nem képvisel vállalkozói habitust, a vállalkozások megindításában és fenntartásában legtöbb esetben céljuk a fogyasztás növelése volt, és nem a vállalkozás-felhalmozás.

A későbbiekben az eszemcsere középpontjába *Laky Teréz* előadása került. A legtöbb kritikát az első-második gazdaság fogalma helyett javasolt legális-illegális gazdasági tevékenység megha-

tározása, kezelése váltotta ki. Többen rámutattak, hogy az illegalitás jogi és közgazdasági jelentése nem fedik egymást, s reális veszélyt jelenthet, ha „jogrendi alapon" fogalmazunk meg ilyen jelenségeket. Ekkor ugyanis az történhet, hogy a tevékenység jogrend jellegű szankciókat vált ki, míg ha gazdasági tevékenységként kezeljük, akkor csak gazdasági szabályozókkal operálhatunk.

Kétségtelen, hogy a második gazdaságnak vannak negatív, kiküszöbölendő jelenségei. Abban azonban egyetértés mutatkozott, hogy *ezen negatív tényezők megszüntetésének kulcsát végső soron az „első gazdaság" diszfunkcióinak kiküszöbölése jelentheti.* E változások nem csupán a második gazdaság cseppet sem kívánatos összetevőinek felszámolását biztosítanák, hanem azt is, hogy idővel „a második gazdaságként értelmezett gazdasági tevékenység mai elkülönítése megszűnik".

Elhangzottak olyan nézetek is, hogy a kisvállalkozásoknak igenis van, vagy lehet rétegképző hatása, egyszerűen azért, mert monopolizált jövedelmek, legalizált kiváltságok szerzésére biztosít lehetőséget.

Abban végül is nem volt lényegi eltérés a vélemények között, hogy inkább az első gazdaság problémáira, diszfunkcióira kell összpontosítani a figyelmet a második gazdaság ellentmondásainak számbavételekor.

A *„C" szekció a munkahelyi szervezet* témakörét vitatta *Héthy Lajos* vezetésével, a bevezető előadást *Makó Csaba* és *Tardos Márton* tartották.

E szekcióban az alapvető probléma a *gazdaságosság, eredményesség, szervezeti érdekegység vagy inkább egyfajta konfliktusmentesség* ellentmondásos viszonya volt. Meglehetős egyértelműséggel fogalmazódott meg, hogy ez a sajátos helyzet azt bizonyítja: *a szervezeti konszenzus léte semmiképpen nem vezet el racionálisabb gazdasági tevékenység kialakulásához, nagyobb fokú hatékonysághoz.* Ezt a nézetet a közgazdák képviselték, bizonyos fokú – a szociológiai szemléletet, nézőpontot elmarasztaló módon. A szociológusok – ezt *Héthy Lajos* is kihangsúlyozta – „fordítva mondták, ... hogyha nincs egyfajta társadalmi együttműködés az üzemi szervezeteken belül, a társadalom egészében, akkor gazdasági eredményesség nemigen képzelhető el".

Megfogalmazódott ezzel kapcsolatban, hogy a jelenség alapját a politikai stabilitás „abszolút preferenciája" vetette meg, márpedig a gazdaság szférájában a konfliktusok felvállalása nélkül az érdekegyeztetés nehezen történhet meg. Szorosan kapcsolódott ehhez az érdekviszonyok tisztázatlanságának, ellentmondásainak a kérdése.

A probléma feloldását illetően elhangzott az, hogy a *részvétel növelésével lehetne a – gazdasági szervezethez kötődő – személyes érdekeltséget növelni.* Két markáns alternatíva ütközött e kérdésben: az egyik a szervezeti hierarchiában „alulra szorult", periférián levő, hátrányos helyzetű csoportoknak egy számukra kedvezőbb, nagyobb aktivitást elősegítő pozíció biztosítását javasolta, a másik pedig a gazdálkodó szervezetben tevékenykedő emberek közös érdekeltségét javasolta kialakítani.

E relációkban a felszólalók igen fontosnak tartották, hogy a gazdaságpolitika figyelmének középpontjában (lásd az áprilisi KB határozatot) azon neuralgikus pontok állnak, amelyeket a társadalomkutatók is a legsürgetőbbnek tartanak.

Végezetül a szekcióvezető arról a vitatott kérdésről számolt be a záró plenáris ülésen, hogy vajon nem abszolutizálta-e a szociológia e területeken az érdekalapú megközelítést? *Héthy Lajos* leszögezte: „ezen a területen egyelőre még inkább ellentétes gondok vannak, tehát olyan jelenségekre is más jellegű magyarázatokat és megoldásokat keresünk, ahol érdekekben kellene gondolkozni".

A gazdasági kultúra – gazdasági magatartás témájával foglalkozott a *„D" szekció Huszár Tibor* vezetésével. A szekcióülés előadói: *Tardos Róbert* és *Szabó Márton* voltak. Mind az elhangzott referátumok, mind pedig a hozzászólások igen szorosan kapcsolódtak a modernizáció problematikájához. Több oldalról vizsgálták azt a korántsem elhanyagolható kérdést, hogy *milyen tényleges viszonyban voltak és vannak egymással a nemzetközi és a hazai történeti, gazdaságtörténeti trendek, folyamatok*, ami annál is fontosabb, mert a kialakult és létező aszinkronitásoknak a jövő szempontjából is nagy jelentőségük van. Hiszen a tét a históriailag meghatározott centrum-periféria viszony „periferikus létéből", helyzetéből való felzárózás. .

A két előadás egyaránt jelentős terjedelmet szentelt azon kérdés tárgyalásának, hogy a magyar társadalom érdekviszonyai milyen összefüggésben vannak a 19-20. századi modernizációs folyamatokkal. E problémakör tisztázása különösen fontos, mert – *a centrum és periféria közötti távolság bizonyos mértékben növekedvén* – ezen kérdések pontos feltevésének és megválaszolásának, az ily módon kialakított adekvát döntési stratégiának aktuális tétje van. Ennek végiggondolásakor hangsúlyozottan figyelembe veendő, hogy azon tendenciák, amelyek alapvetően képviselik és determinálják a centrum és a periféria sajátos viszonyát, nem szűkíthetők le egyfajta „második ipari forradalom" jelenségkörére; annál jóval szélesebb társadalmi változásokból állnak, a városiasodás mértékétől kezdve az oktatási szisztémáig.

A vázolt kontextusban különösen fontos annak felismerése és végiggondolása, hogy – *Huszár Tibor* szavaival – „a hatvanas évek Magyarországában a reform azért sikerülhetett, mert olyan energiákat szabadított föl az érdekszférában, amelyek tulajdonképpen vagy a két háború között, vagy negyvenöt után ... már létrejöttek". Ilyen módon tehát, hogyha nem is volt tág értelemben társadalmi reform, de nagyon komoly társadalmi bázisa volt.

A konferencia *Vitányi Iván* zárszavával fejeződött be.

Merth László

PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF REGIONAL DECENTRALIZATION

(Nyári egyetem Bambergben)

Regional Science Association (RSA) jelenlegi központja Illinoisban van és ez a szervezet a közgazdászok, geográfusok, a városi és regionális tervezők, mérnökök, szociológusok, a pénzügyekkel és politikával foglalkozók számára biztosít kommunikációs teret. A szervezet jellege szerint *non profit corporation*, azonban vannak olyan rendezvények, ahol a résztvevőket anyagilag támogatják, és ilyenek az RSA nyári egyetemei. A nyári egyetemek útraindítója a szervezet nesztora: *Walter Isard* volt. 1978-ig a nyári egyetemeket a karlsruhei *Rolf Funck* szervezte, majd 1978-ban először Karlsruhén kívül a Siegen-i Gesamthochschule szervezett nyári egyetemet (Regional Development Under Stagnating Growth), 1980-ban az akkor 100 éves fennállását ünneplő amszterdami Vrije Universiteit adott otthont e rendezvénynek Soesterberg városkában Urban Problems in Spatial Context címmel. Jelenleg a Bamberg-i Egyetem (NSZK) vállalkozott új nyári egyetem megrendezésére.

Ismeretes, hogy a városi agglomerációk kiterebélyesedése és a túlzott koncentráció elleni védekezésként decentralizációs tendenciák figyelhetők meg a világ néhány urbánus területén. Ezt a mostani hatodik bambergi nyári egyetemet a decentralizáció kérdéseinek szentelték. *Edvin von Böventer* müncheni professzor tartotta a nyitó előadást, aki a városok közötti hierarchia kialakításának kérdésével és a nemzeti méretű, szabályozott decentralizációval foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a városok szerkezetének és nagyságának kialakítása tudományos probléma, e kérdésnek tudományos klasszifikációján kívül van egy adminisztratív klasszifikációs aspektusa is. Őt a japán *Kawishima* követte, aki egy USA–Japán összehasonlító előadást tartott. Hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államokban a decentralizáció dezurbanizációs folyamattal jár együtt, vagyis: a központ szerepe továbbra is csökken és a népesség elsősorban a szuburbán periféria felé, és még azon túl törekszik, vagyis az olajárak már nem fékezik tovább az amerikai városi képlet alakulását, a belső területek lakásként való korábbi használata aláhanyatlóban van. Ezzel szemben Japánban a központ továbbra is növekszik, ez azonban csak a jelenlegi közlekedési rendszer fenntartása mellett lehetséges, annak költségeivel egyetemben. Az Egyesült Államokban a központ aláhanyatlásával a periféria fellendülése és vele együtt általános decentralizáció figyelhető meg, ugyanakkor Japánban a decentralizációs tendencia mindmáig megkérdőjelezhető. Különösen nagy érdeklődést váltott ki az amszterdami *Peter Nijkamp* professzor előadása, aki Amszterdam példáján a decentralizációt ugyancsak megkérdőjelezte, feltette a kérdést: egyáltalában a nyugat-európai urbanizmus összehasonlítható-e az amerikai típusúval – és ha nem – akkor az előbbit külön típusként kell-e kezelni? Előadásában – de más előadásokban is – jelentkezett a „bottle-neck", az *üvegnyak-elmélet*, mely szerint a központi területekről a népesség a szuburbiába özönlik, mely szuburbán fejlődést – Amszterdam esetében – a kormányzat is támogatja. Ez esetben nem dekoncentráció figyelhető meg, hanem egy hagyományos értelemben vett városi agglomeráció képződése. *Michael Sonis* (Bar Ilan University, Israel) a központilag irányított decentralizációról, a dekompozícióról; majd a következő előadásban *Herwig Birg* professzor (Universität Bielfeld) elsősorban demográfiai kérdésekről beszélt, bemutatva a ré-

giók közötti mozgást és az új egyensúlyi állapot kialakulását. *Hirodata Kono* (Japán) a városi zonális rendszerben az ipar allokációjáról és az egycsaládos lakóházas telepek kialakulásáról fejtette ki a véleményét, természetesen a közlekedési hálózat megszervezésének szükségességét hangoztatva. A svéd *Åke Anderson* jelezte, hogy a decentralizáció a munkamegosztással együtt már *Thünen* tanaiban is szerepelt a munka regionális megosztásában, decentralizációs fejlődési sémájában a következő elemek szerepelnek: 1. a tiszta munka; 2. kereskedelem és közlekedés; 3. a tudás és képzettség; 4. a termelt javak és azok allokációja. Ezen elemek kombinációja képezi a decentralizált fejlődést.

A munkacsoportokban és szemináriumokban a nyugati világban ugyancsak feszítő kérdés, a munkanélküliség problémája igencsak nagy súllyal jelentkezett a vitákban. Így az ausztrál *Tony Milanese* szerint nem a munkanélküliséggel van baj, hanem a munkanélküliek képzettségével, s erősen hangsúlyozta az emberi tőkébe való beruházás szükségességét. Az NSZK-beli *Hartke* szerint munkanélküliség elsősorban a nagyvárosokban van, és a vidék decentralizált ipara ezt a fölösleget felszívhatja. A holland *Grit* úgy vélekedett, hogy a munkanélküliség egyik aspektusa a munka nemzetközi megoszlása, például a holland Philips esetében az alkatrészeket a hong-kongi, taivani és a dél-koreai munkaerő sokkal olcsóbban állítja elő, mintha ugyanazokat az elemeket az aránylag magas mezőgazdasági foglalkoztatottságú Gelderlandban (itt a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség arányszáma 8%) termelnék meg, kihelyezéses módon.

A nyári egyetem dolgozatai és előadásai közül továbbiakban azokat mutatjuk be, amelyek a városi agglomerációk kérdésével foglalkoztak. Az USA-beli *Barry M. Moriarty* dolgozata szerint a nagyobb városokban a munkabérköltségek magasabbak, és éppen ezért az ipar allokációja az olcsóbb munkabérű területeken és a kisvárosokban következik be. Vagyis: a nagy megapoliszokkal szemben a kisebb méretű városok előnyben történő részesítése tapasztalható. „A nyugati és a szocialista országokban megfigyelhető dekoncentrációs folyamatok" c. szemináriumban számolt be a karlsruhei *Rolf Funck* professzor a német nyelvű szekció téli ülésének eredményeiről. Elmondta, hogy az államilag támogatott szuburbanizáció mellett a népesség a periféria felé tendál, a szuburban dekoncentráció egyben az érdekek összeütközését is jelenti, a szövetségi szervek és a magántőke között pedig konfliktusok figyelhetők meg. Az ausztráliai *Batton* dolgozatában szintén hasonló mozzanatokat mutatott be az ausztráliai városok fejlődése kapcsán, ahol a központ aláhanyatlik és a népesség a periféria felé törekszik. A központok nem lakásszférává alakulnak át, hanem a szolgáltatási szektoroknak adnak helyet – többek között –, a 4. és 5. szektornak is. Az illinoisi *David Boyce* tanulmányában az amerikai városok közlekedési hálózata megszervezésének szükségességével foglalkozott, a kereslet-kínálat egyensúlya alapján.

A nyári egyetemen rendkívül élénkek voltak a harmadik világ és annak gazdasági rekoncentrációs folyamatára vonatkozó viták. A kairói *Nadia Suliman* elsősorban a harmadik világban megfigyelhető falu–város migrációról beszélt. Azonban ez a migrációs hullám a városi munkahelyek hiánya miatt, valamint az infrastruktúra kiépítése következtében visszavándorol a falura, és így csak legfeljebb a nagyvárosok *slum*jai tudják fogadni ezeket a falusi bevándorlókat. Úgy tűnik, hogy a harmadik világra vonatkozó vizsgálatokban külön figyelmet szentelnek a kutatók a falusi környezet iparosításának. Az NSZK-beli *Manfred Waden* például dolgozatában arra hívta fel a figyelmet, hogy az ipar decentralizációja a harmadik világban a kisméretű ipari termelés formájában és az iparnak a mezőgazdasági vidékekre történő kihelyezése során valósul meg. A nigériai *Abiodun* szerint a nemzetgazdasági tervek alapján történő iparosításnak és infrastrukturális fejlesztésnek agrár alapjai vannak. Az indiai *Kumar B. Das* dolgozatában a faluközösségi nemzeti fejlesztési tervek alapján mutatta be az indiai mezőgazdasági területek iparosítását. Ez a folyamat az állami tervgazdaság rendszerében megy végbe, és különböző szintjei vannak: az állami, a kerületi tervezési szint, majd ez az egyes kerületek blokkjában, végül a falusi szinten zajlanak. *Jehuda Don* (Bar Ilan University, Israel) a kibbutzokban folyó lokális ipari fejlődésről számolt be. A kibbutzokban az 1960-as években a mezőgazdasági termelés volt a domináns, majd a 70-es évektől kezdődően az ipari fejlődés indult be önellátásos alapon, és a bérmunka alkalmazásának a visszahanyatlása vált jellemzővé. Be-

számolónkat a dél-afrikai *Frederik Potgieten* professzor tanulságos figyelmeztetésével zárhatnánk: a fejlődést állandósítani, konzerválni kell, a falusi vidékeken építsük ki az ipart, decentralizáljunk, ez azonban ne történjék az embert körülvevő természeti környezet kárára.

A nyári egyetemet általános vita zárta, ahol a szemináriumi vezetők beszámoltak az egyes szemináriumok üléseinek eredményeiről. A szervező *Peter Fridrich* professzor jelezte, hogy a későbbi nyári egyetemeknek melyek lehetnek a további vitatémái, problémái. Ezek sorában említette a közepes nagyságú városok alakulásának kérdését; a demográfiai helyzetet; ugyanakkor a további vita témájaként jelölte meg a falu–város migráció problematikáját, elsősorban a harmadik világ példáján, ugyanis ezen folyamat a fejlett világ gazdasági és demográfiai jelenségeinek előtörténetét képezi.

Tagányi Zoltán

MARTON ÁDÁM

ÚJ LAKOSSÁGI ADATFELVÉTELI RENDSZER A KSH-BAN

A hivatalos statisztikai rendszer keretében nagy múltra tekintenek vissza a reprezentatív lakossági adatfelvételek, amelyek sokoldalúan egészítik ki az intézményi forrásokból nyerhető információkat. A társadalom alapvető rétegeinek, eltérő jövedelmi és családi körülmények között élő csoportjainak vagyoni, jövedelmi helyzetéről, fogyasztásáról, lakás- és életkörülményeiről, mobilitásáról, egészségügyi és kulturális helyzetéről, időmérlegéről stb. csak a közvetlenül az érdekeltektől nyerhetők – a dolog természetéből adódóan – reprezentatív (nem teljes körű) információk.

A legrégibb és legismertebb lakossági adatgyűjtés a *háztartásstatisztika*, ami az 1940-es évek vége óta folyik a KSH keretei között. Az 1960-as években kezdődtek meg az egyéb társadalmi statisztikai adatgyűjtések, amelyek között voltak eseti és több évenként ismétlődő felvételek.

A KSH keretében végrehajtott lakossági adatgyűjtések fejlődésének jelentős állomása volt 1976. január 1., amikor létrejött az *Egységes Lakossági Adatgyűjtési Rendszer*, az ELAR. A kezdeti években, 1976–1982 között, az ELAR-felvételek és az azt végrehajtó összeíróhálózat elkülönültek egymástól két nagy rendszert alkotva: az ELAR I-et és az ELAR II-t. Az utóbbi lényegében a háztartásstatisztikának felelt meg, míg az előbbi keretei között folytak a többi adatgyűjtések. A két rendszer egyben két mintát is jelentett.

Az ELAR működésének több éves tapasztalata alapján 1980 végén kezdődött meg korszerűsítésének előkészítése. Olyan integrált rendszer létrehozása volt a cél, amely az összeíróhálózat csökkentése, a munka átszervezése és decentralizálása, a költségek csökkentése mellett képes sokoldalú információkat biztosítani a korábbiaknál rövidebb idő alatt. Az új ELAR 1983. január 1-én kezdte meg működését.[1] Az új ELAR létrehozása az egész rendszer olyan értelmű továbbfejlesztését is jelentette, ami alapja lehet egy országos társadalomstatisztikai adatbázisnak. Egyidejűleg létrejöttek a különböző felvételek összekapcsolásának feltételei is.

Az új ELAR a felvételek jellege és témája szerint három egyenrangú, egymással összefüggő alrendszerből áll:

- a háztartási költségvetési alrendszer;
- munkaerő-felvételi alrendszer;
- társadalomstatisztikai alrendszer (lakás, egészségügy, művelődés, életmód, életkörülmények, rétegződés stb.).

Az ELAR az új alapelveknek megfelelő minta kidolgozását tette szükségessé. Ahhoz alkalmazkodva alakult ki az összevont összeíróhálózat, amelyben az összeírók minden felvételben részt vesznek. A korábbi elkülönülés ebben a tekintetben is megszűnt.

Az ELAR programját – a KSH munkatervének keretében – a felső vezetés, a tervezés, az országos kutatási főirányok, valamint a lakosság növekvő tájékozottságra irányuló igényei határozzák meg a társszervekkel egyeztetetten. A felvételek megtervezése, végrehajtása, ahol arra igény és lehetőség van, a partnerek közreműködésével történik.

1983-ban meglehetősen zsúfolt volt a program: a háztartásstatisztika és a munkaerő-felvételek mellett jövedelemfelvétel, valamint mobilitás- és presztízs vizsgálatra is sor került. 1984 után

csak kétévenként, az 1983. évnél 50%-kal nagyobb mintán lesz háztartásstatisztikai felvétel legközelebb 1985-ben. A páros években, így volt már 1984-ben is, kerül sor a munkaerő-felvétel mellett az összes többi társadalmi statisztikai és egyéb felvétel végrehajtására.

Az ELAR országos intézmény, reprezentatív módszerrel lefedi az összes megyét, településtípusokat, módot ad a lakosság rétegeinek vizsgálatára is. Vannak természetszerűleg olyan – országos – felvételek is, amelyek a lakosság csak bizonyos részére vonatkoznak, pl. ifjúság, nyugdíjasok stb.

A továbbiakban áttekintést adunk az ELAR felépítéséről, működéséről, munkaprogramjáról, az elmúlt két év tapasztalatairól és az abból adódó további – módszertani jellegű – problémákról. Az ELAR működésében sok olyan vonás van, ami a statisztikai, a rendszeres hivatali keretek között folyó munka jellegét domborítja ki, míg vannak olyan sajátosságok is, amelyek szociológiai felmérések problémáihoz állnak közelebb. A munkában és a módszertani fejlesztésben, a lehetőségek korlátai között, erre a sajátos feladatra kell – folyamatosan alkalmazkodva a témákhoz és a változó környezethez – a legmegfelelőbb megoldásokat megkeresni.

Az új ELAR minta

A mintát, pontosabban a mintavételi keretet, az 1980. évi népszámlálási körzetekből[2] és adatokból kiindulva úgy kellett kialakítani, hogy megfeleljen a következő követelményeknek:

- 10 évig, 1983-tól 1992-ig biztosítsa a szükséges rotáció mellett a különböző folyamatos és egyszeri, illetve ritkább időközökben ismétlődő felvételekhez és eseti igényekhez szükséges címanyagot;
- biztosítsa, hogy a keretből kiválasztott konkrét minták – a minta nagyságától függő pontossággal – reprezentálják az ország, illetve egyes főbb népességcsoportok – esetenként a nagyobb területi egységek – lakásait, háztartásait, népességét;
- valamennyi, a háztartásokat, illetve a lakosságot érintő reprezentatív statisztikai felvételt, az addigi gyakorlattól eltérően, egységes minta alapján, egységes – és a korábbinál kisebb létszámú – kérdőbiztosi hálózattal lehessen lebonyolítani;
- figyelembe véve a különböző településtípusok, valamint társadalmi rétegek eltérő sajátosságait, a becsléseknek az alapsokaság különböző szórásából adódó kívánalmait, bizonyos rétegeket, illetve településtípusokat nagyobb, másokat kisebb, tehát nem arányos mértékben képviseljen.[3]

A minta kialakítása számos részletkérdés tisztázását kívánta meg, amelyekről átfogó képet ad a már említett módszertani összeállítás. A következőkben, vázlatosan csak a legfontosabb sajátosságokat ismertetjük.

A minta felépítésénél a háztartási költségvetési megfigyelés szükségleteiből kiindulva, figyelembe véve azt, hogy az egységes minta több településre – s így több körzetre – terjed ki, mint a régi ELAR II. minta, egy-egy körzetből (a korábbinál kevesebb) 9 háztartást látszott célszerűnek a megfigyelésbe bevonni. Figyelembe véve a szükséges mintanagyságot, továbbá a népszámlálási (normál) összeírókörzetek számát, az adódott, hogy a háztartásstatisztikai minta a körzetek közel 4%-át ölelje fel úgy, hogy egy-egy településből általában három körzetet tartalmazzon (*H* minta). A munkaerő-vizsgálat, továbbá a hozzá kapcsolódó egyéb megfigyelések mintájához (*M* minta) községekként, illetve összeírónként szintén három körzet kiválasztása látszott szükségesnek. Így a községek zömében 6 körzet címanyaga alkotja az új ELAR-mintát. Az *M* mintából körzetenként 12 cím került kijelölésre.

A mintavételi keret, a minta címanyagát alkotó számlálókörzetek kijelölése több lépcsőben, rétegezetten történt:

- a 25 ezernél népesebb települések mind belekerültek a mintába. A kisebb települések kiválasztása nagyságcsoportonként történt a nagysággal arányos valószínűséggel oly mó-

don, hogy azok a települések, ahol nagyobb számban élnek szövetkezeti parasztok, az átlagosnál nagyobb arányban, ahol viszont sok az idős, inaktív népesség, az átlagosnál kisebb arányban kerültek be a mintába;[4]

- az 1500 és 15000 közötti lélekszámú településekről egységesen 6 körzetet tartalmaz a minta, a 15–26 ezres népességű településekből 8 körzetet. Az 1500-nál kisebb települések esetén több, egymáshoz földrajzilag közel fekvő község alkot egy mintavételi egységet, ezekből együtt került kiválasztásra a 6 körzet. A körzetek kiválasztása is rétegzéssel történt;
- annak érdekében, hogy a minta minél több elsődleges mintavételi egységet – települést – tartalmazzon, Budapesten és a nagyobb városokban a kiválasztási arány kisebb volt, mint a többi településen;
- településenként a körzetek fele alkotja a *H* és fele az *M* mintát, majd azokból kell kiválasztani a 9 és 12 konkrét címet.

Az adatszolgáltatás a mintában szereplő háztartások részére – a felvétel jellegétől függően – különböző mértékű megterhelést jelent. Nem lenne célszerű, ha az egyes családok hosszú ideig a mintában maradnának. A folyamatosságot is biztosítva olyan megoldás alakult ki, hogy mind a *H*, mind az *M* mintában egy év után a háztartások felét kicseréljük. Így – figyelembe véve a folyamatos felvételek kétévenkénti periodicitását – egy-egy háztartás három éven keresztül szerepel a mintában, de ebből csak két évben szolgáltat adatokat.

Mivel a minta nem arányos, az egyes felvételek adatait csak súlyozással – országos szintre való felszorzással – lehet feldolgozni. Az egységes minta következtében a súlyozási algoritmus is egységes minden felvételre. A különböző kiválasztási arányoknak megfelelően kerültek kialakításra azok a rétegek – országosan mintegy 270 –, amelyekre a súlyozási algoritmus egy adott felvételhez egy súlyszámot – felszorzó faktort – állapít meg. Ez nem más, mint a szóban forgó réteg teljes – az építési és bontási adatokkal korrigált 1980. évi népszámlálási – lakásszámának és az adott felvétel során a rétegből ténylegesen megfigyelt lakások számának a hányadosa.

A mintavételi keret folyamatosan kiegészítésre kerül az újonnan épülő és lebontott lakóházak adataival. Az összeírók évente a körzetek címanyagát ellenőrzik. A teljesen új körzetek, lakótelepek pedig a mintavételi elvekkel összhangban, pótlólag kerülnek be a mintába.[5]

Néhány adat a minta összetételéről[6]: a ténylegesen kiválasztott, illetve megfigyelt lakások száma az *M* mintában 15 756 volt 1983-ban, amiből 2256 (14%) volt budapesti. A háztartásstatisztika adatszolgáltatásra 7896 háztartás vállalkozott, ebből 1128 (17%) Budapesten.

Budapest mellett 72 városban és 316 településen folynak rendszeres adatgyűjtések az ELAR keretében. Ez összesen 1314 számlálókörzetet jelent, amiből Budapesten található 188 (14%).

A felvételeket nem lehet minden kijelölt címen végrehajtani. Egyes kiválasztott címeken üres lakások vannak, vagy a lakó huzamosan távol van, mások megtagadják a közreműködést, vagy egyéb okból hiúsul meg a felvétel. Bár a meghiúsulási arány felvételről felvételre változhat, a munkaerő-, illetve jövedelmi felvételnél nagyon hasonló ez az arány: 1983-ben 9,2, illetve 9,4% volt. (A háztartási költségvetési felvételnél a meghiúsulásokat ugyanabba a társadalmi rétegbe tartozó és ugyanolyan létszámú más háztartásokkal pótolják, így ott a körzetenkénti 6 háztartás mindenképpen biztosított.)[7] Az összes meghiúsulások aránya azonban különbözőképpen tevődik össze a két felvételnél: a jövedelmi felvételnél nagyobb volt a megtagadás és a huzamos távollét, és Budapesten az országosnál számottevően magasabb a meghiúsulások aránya. A részletes adatokat a munkaerő-, illetve jövedelmi felvételre Budapest–vidék bontásban a következő táblázat mutatja be.

A különböző okokból bekövetkezett meghiúsulások %-os aránya a munkaerő (M), illetve jövedelmi (J) felvételnél 1983. I. negyedévében

	Megtagadás		Lakatlan lakás		Huzamos távollét		Egyéb		Összesen	
	M	J	M	J	M	J	M	J	M	J
Budapest	4,3	5,8	3,7	2,7	3,0	4,4	1,2	0,8	12,2	13,7
Vidék	1,0	1,6	6,5	5,2	0,8	1,3	0,4	0,6	8,7	8,7
Ország összesen	1,5	2,2	6,1	4,8	1,1	1,8	0,5	0,6	9,2	9,4

1983. második felében került sor a mobilitás- és presztízsvizsgálatra, ami már valamivel összetettebb felvétel volt, és az előzőekben említett két felvételhez viszonyítva a válaszolók szempontjából több olyan kérdést is tartalmazott, amelynek értelme, célja nem volt magától értetődő. A meghiúsulások aránya a következőképpen alakult:

	Mobilitás			Presztízs		
	felvétel					
	Válaszolók	Megtagadások	Egyéb*	Válaszolók	Megtagadások	Egyéb*
Budapest	87,9	6,3	5,8	88,6	7,0	4,4
Vidék	94,1	2,3	3,6	89,6	4,9	5,5
Ország összesen	93,3	2,8	3,9	89,4	5,1	5,3

*Az egyéb okok között az üres lakás és a tartós távollét nem szerepel, mert csak olyan címeken kellett a felvételeket végrehajtani, amelyeken munkaerő-felvétel is volt.

Ezek az adatok az adatszolgáltatási készség csökkenését jelzik, mivel a felvételt csak olyan címeken kísérelték meg végrehajtani, ahol korábban a Munkaerő-felvételben részt vettek. Mint látni fogjuk, abban az esetben, ha viszonylag rövid időközönként különböző felvételek céljából keresünk fel azonos családokat, bizonyos türelmetlenséggel, a válaszolási készség csökkenésével kell számolnunk, amit a felvételek esetleg „szokatlan" témája kifejezetten előnytelenül befolyásol.

Egységes szervezet, rendszer, munkaprogram

Az új minta kialakításával létrejöttek a feltételek ahhoz, hogy egységes kérdőbiztosi apparátus végezze az ELAR keretében végrehajtásra kerülő adatfelvételeket. A KSH megyei igazgatóságai mintegy 430 összeírót alkalmaztak 1983-ban.

Az összeírók munkáját közvetlenül irányító és az igazgatóságokon működő ELAR csoportok személyi állománya hozzávetőlegesen 110 fő, többségében közép- és felsőfokú iskolai végzettségű.

Az egységes rendszer megkívánja a fogalmak, osztályozások, kódok stb. következetes alkalmazását. Ilyenek pl. a településazonosító, a foglalkozási, ágazati, munkáltatók és a szakképzettségek kódszámai.

Az 1983. január 1. óta működő új rendszer fontos részét alkotják az ún. *törzsadatok.*

A komplex elemzés érdekében azt is biztosítani kell, hogy legyenek minden felvételben bizonyos közös „pontok", imsérvek, tulajdonságok, amelyek egyébként a társadalom egyedei, a személyek és családok szempontjából is alapvető fontosságúak, amelyeken keresztül az összekapcsolás elvégezhető.

Az ELAR keretében végrehajtott különböző felvételek összekapcsolását célozzák a törzsadatok, amelyeket azonos tartalommal, értelmezéssel kell minden felvételnél számba venni, illetve nyilvántartani, vagy legalábbis biztosítani annak gépi úton történő előállíthatóságát.

A törzsadatok a következők:

Azonosító adatok: terület, számlálókörzet, lakás sorszáma, személy sorszáma a lakásban, háztartás sorszáma, család sorszáma.

Lakásra vonatkozó adatok: lakás tulajdon jellege, lakás területe, szobák száma, van-e a lakásban fürdőszoba és WC, a lakás fűtési módja.

Háztartásra vonatkozó adat: a háztartás lakáshasználati jogcíme.

Személyre vonatkozó adatok: nem, születési év, családi állapot, családi állás, legmagasabb befejezett iskolai végzettség (5 kategória), gazdasági aktivitás, eltartottság jellege, foglalkozás, foglalkozási viszony, alap-állománycsoport, beosztás, munkáltató, munkahely megnevezése, az összeírt személy első munkába lépésekor a megadott társadalmi-foglalkozási csoportok közül melyikbe tartozott,[8] az aktív keresők havi átlagos jövedelméhez képest a saját, bérkiegészítéssel növelt keresete (7 kategória), apja társadalmi-foglalkozási csoportja az összeírt 15 éves korában.

A törzsadatokra épülő adatfelvételi rendszernek számos előnye van. Jobban biztosítható a tartalmi koordináció a rendszerszemléletű megközelítésből adódóan. Az egyes társadalmi jelenségek vizsgálatára irányuló felvételek a jövőben átgondoltabb rendszer keretében bonyolíthatók le, és ez számos eddig nem vizsgált összefüggés kimutatását teszi lehetővé. A különböző társadalomstatisztikai felvételek egymással történő összekapcsolhatósága megteremti az egységes társadalomstatisztikai adatbázis alapját, és azt is lehetővé teszi, hogy más intézmények is kapcsolódjanak ehhez a rendszerhez.

Az egységes gépi feldolgozási rendszer lehetővé teszi azt, hogy ha olyan családnál kerül sor felvételre, amely már valamilyen korábbi megfigyelésben szerepelt, az azonosító adatok alapján a törzsadatokat az új felvételhez hozzárendeljék. Ezáltal valamelyest csökkenthető a törzsadatok felvételével kapcsolatos munka.

Az új ELAR előkészítése során körvonalazódott az 1992-ig terjedő évek felvételeinek programja. Számolni kell azonban azzal, hogy az aktuális feladatok ma még előre nem látható újabb témák vizsgálatát kívánják meg, vagy bizonyos felvételek átütemezését teszik szükségessé.

1984. IV. negyedévében mikrocenzus került végrehajtásra mintegy 2%-os mintán. Ennek programja tartalmazott néhány 1984-re, valamint a későbbi évekre tervezett ELAR felvételt is. A módosított, 1984 szeptemberi állapotnak megfelelő, 1992-ig terjedő ELAR-program a következő:

Az ELAR 1983–1992 közötti előzetes programja[9]

Háztartási költségvetési felvétel	minden páratlan évben
Munkaerő-felvétel	1983 és minden páros évben
Jövedelem-felvétel	1983, 1988
Egészségügyi kiadások	1983, 1989
Vélemények az életszínvonalról	1984
Kulturális kiadások	1985, 1989
Üdülési kiadások	1985, 1991
Háztartások felszereltsége	1987, 1992
Magánlakás-építés, lakásigény, lakásváltoztatás	1984*, 1988, 1992
Vélemények az egészségügyről	1984, 1989
Morbiditási vizsgálat	1986, 1991

*A mikrocenzus részeként.

Csökkent munkaképességűek	1988
Otthon elérhető művelődési eszközök	1986, 1990
Kulturális szolgáltatások igénybevétele	1988, 1992
Társadalmi mobilitás és presztízsvizsgálat	1983
Fiatalok életkörülményei	1984, 1988
Munkakörülmények	1986
Üdülési, utazási szokások	1986
Nyugdíjasok életkörülményei	1984*
Nők helyzete a munkahelyen és a családban	1986
Életmód, második gazdaság, rétegződés, társkapcsolatok	1988
Időmérleg	1988
Az ingázók összetétele, utazási ideje és körülményei	1984*, 1988
Longitudinális halandósági vizsgálat	1984, 1988, 1992
Mikrocenzus	1984
TCS–86 Termékenységi vizsgálat	1986, 1991
Vándorlástörténet	1986

*A mikrocenzus részeként.

Nem célunk az egyes felvételek (pontosabban az ELAR három alrendszerének) tartalmi sajátosságaival, céljával, az elemzések részletezettségével stb. foglalkozni. Azok a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan, részletes módszertani leírással együtt hozzáférhetők lesznek a KSH kiadványai között.

Az első két év tapasztalatai, a módszertani fejlesztés főbb irányai

Az új ELAR megindulásának, működésének egyik lényeges mozzanata volt az összeíróhálózat kialakítása, az összeírók kiképzése, a munkájukhoz szükséges legfontosabb ismeretek elsajátítása. A régi összeírók közül a háztartásstatisztikával foglalkozók nagy része átkerült az új hálózatba, így azoknak „csak" a Munkaerő-felvétel és a többi társadalmi statisztikai felvétel jelentett újdonságot.

A társadalmi statisztikai felvételek másfajta ismereteket, szemléletet kívánnak meg az összeíróktól, mint a háztartás-statisztikai adatgyűjtés. A kérdések sok esetben kevésbé konkrétek, nem zártak, szinte egyáltalán nincsenek olyan számszerű összefüggések, amelyeknek teljesülniük kell, s ezáltal bizonyos fegyelmező szerepet játszanak, elősegítik a válaszok konzekvenssé tételét. Természetszerűleg a régi, a háztartásstatisztikában járatos összeíróktól, az új szemlélet a kikérdezések során nagyobb „szabadságot", önállóságot követelt meg. Részben ez lehet a magyarázata annak, hogy 1983. második felében – amikor két, ez utóbbi kategóriába tartozó felvételre is sor került – az összeírások nehezebbé váltak. Bonyolította a helyzetet az is, hogy a válaszolók a számukra értelmetlennek vagy feleslegesnek tűnő kérdésekre vonakodva, nem egy esetben kellemetlen megjegyzésekkel kísérve válaszoltak.

Az 1984 első felében végrehajtott felvételek tapasztalatai is azt jelezték, hogy az adatszolgáltatói készség csökkenésével kell számolnunk. Különösen a munkaigényes vagy témájánál fogva nem közérdeklődés előterében levő felvételeknél számíthatunk nagyobb meghiúsulási arányra.

Kiindulva az ELAR eddigi működésével kapcsolatos tapasztalatokból, a jövőt illetően keresni kell azokat a megoldásokat, az alkalmazott módszerek olyan továbbfejlesztését, hogy a soron kö-

vetkező felvételek is kielégítő megbízhatósággal, megfelelő terjedelmű mintán, zökkenőmentesen végrehajthatók legyenek.

Az előttünk álló, a következő egy-két év során elvégzendő fontosabb módszertani, fejlesztési feladatok az alábbiakban körvonalazhatók.

a) Az ELAR-hálózat általános interjútechnikájának fejlesztése

Az ELAR apparátus az egyes felvételekkel kapcsolatos szakmai tudnivalókat elsajátította, a munkát jól végzi. A társadalmi statisztikai felvételek azonban igénylik, hogy az összeírók több olyan ismerettel rendelkezzenek, amelyek az interjúk végrehajtásának általános módszereit, viselkedési magatartásait szabályozzák, bizonytalan, kényes helyzetben segítenek a helyes válasz megszerzésében.

A mintegy 430 összeíró szakmai színvonala, felkészültsége, rátermettsége nem egyenletes. Nagyobb részük rendelkezik érettségi bizonyítvánnyal, de szép számmal vannak olyanok is, akik csak az általános iskolát végezték el. Egy részük rendelkezik korábbról valamelyest statisztikai gyakorlattal. (Arról persze nincs szó, hogy akinek magasabb az iskolai végzettsége, az biztosan jobb összeíró.) Különösen a szociológiai jellegű felmérések, interjúk esetében számolni kell azzal, hogy a kapott eredményeket az összeíró egyéni rátermettsége befolyásolja.

Az ELAR-minta – mint ismeretes – viszonylag nagy. Az eredmények megbízhatóságát – a mintavételi és válaszadási hibát együtt – ez kedvezően befolyásolja. Számítani lehet arra, hogy minden olyan kérdés esetében, amikor a kérdezőbiztos „szerepjátszása" nem kielégítő, de annak a válaszokra gyakorolt hatása véletlenszerű, akkor az összesített eredmények kielégítők lesznek. Ahol azonban valamilyen okból kifolyólag egyirányú torzítás lép fel, akkor igen jelentős lehet a válaszokból adódó információ eltérése a valóságos helyzettől.

Az adott anyagi lehetőségek mellett (az összeírók havi átlagbére jóval elmarad az országos átlagtól) az összeírókkal szemben támasztott szakmai, minőségi követelmények csak nagyon korlátozottan növelhetők.

Az összeírók működésének „sikerét" családi hátterük, társadalmi állásuk is befolyásolja. Ha pl. egy községben egy összeíró egy tekintélyes ember felesége, aki esetleg még bizonyos hatalommal is rendelkezik, biztos, hogy kevesen fognak elzárkózni kérdései elől. Erős lesz az az igyekezet, hogy saját magukat jó válaszolónak és ugyanakkor társadalmilag kedvező színben tüntessék fel. Viszont, ha valamilyen konkrét érdekeltség áll egy felvétel témája és a kérdezők személye között, akkor mellőzni kell azok részvételét a felvételben (pl. az orvosok hozzátartozóit az egészségügyi felvételnél).

Az összeírás általános ismereteit tartalmazó, 1982-ben kiadott Útmutató[10] betöltötte szerepét, biztosította a szükséges tájékozottságot a munka megkezdéséhez. A társadalmi statisztikai felvételek lebonyolításához azonban szükség van további ismeretek megszerzésére, az előbbit kiegészítő, ahhoz szervesen kapcsolódó újabb útmutató összeállítására, amely az interjútechnika általános kérdéseivel foglalkozik.[11] Ezt követően rövid „tanfolyamok" keretében kellene szóbeli eligazítást adni, konzultációkon tisztázni a vitás, félreérthető vagy nem megfelelően értelmezett tudnivalókat.

Célszerűnek látszik a jövőben folyamatosan gondoskodni arról, hogy a különböző felvételek legfontosabb eredményeit megismerjék az ELAR apparátus tagjai. Ezzel növelhető a munkatársak érdekeltsége, informáltsága, ami személyes tájékozottságukon kívül kézzelfoghatóvá tenné munkájuk célját, eredményét. Mindez minden bizonnyal kedvező hatással lenne az adatszolgáltatókkal való kapcsolatra is, mivel kérdezőbiztosaink mind a „beszervezés", mind a folyamatos munka során jobban tudnák érzékeltetni a korábbi eredményeken keresztül az aktuális munka szükségességét, hasznosságát.

Az egyes felvételek feldolgozása, kiértékelése meglehetősen hosszú időt vesz igénybe. Ilyen tájékoztatók összeállítására – amelyek szükség szerint módszertani kérdésekkel is foglalkozhatnak – csak 1-2 évvel a tárgyév után kerülhet sor.[12]

b) A felvételek meghiúsulásának problémái[13]

Ahhoz, hogy egy felvétel eredményei lehető legmegbízhatóbban jelezzék a vizsgált folyamatokat, arra lenne szükség, hogy a kijelölt minta minden eleméről (személyéről, családjáról) meg tudjuk szerezni a keresett információkat. A gyakorlatban azonban különböző okok miatt a felvételek bizonyos mértékű meghiúsulása elkerülhetetlen. (A háztartásstatisztikánál pótolni kell a meghiúsulásokat!)

Minden felvétel során részletesen elemezni kell a meghiúsulások mértékét, megoszlását, okait. Tanulmányozni kell, hogy milyen eszközökkel, módszertani megoldásokkal lehet főként a megtagadások számát csökkenteni. Vizsgálni kell, hogy a minta megfelelő széthúzásával, esetleg a rotáció elvének módosításával hogyan lehet csökkenteni egy-egy adatszolgáltató terheit, a felkeresések számát azokban az években, amikor nem a háztartási költségvetési felvételre, hanem több társadalomstatisztikai és egyéb felvételre kerül sor.

Azt is megfontolás tárgyává kell tenni, hogy a kérdőívek és a felvétel végrehajtásának még célratörőbbé, „intenzívebbé" tételével nem lehetne-e a minta terjedelmét legalább néhány felvétel esetében csökkenteni, továbbá a felvételi programok kialakításánál törekedni kell a kérdések számának csökkentésére.

A társadalmi statisztikai felvételek általában az ún. *M* mintán kerülnek végrehajtásra, amely kb. 15 000 címet tartalmaz. Ha valamely esetben a kérdőív kitöltése meghiúsul, ellentétben a háztartásstatisztikával, azt nem kell pótolni. A minta elég nagy ahhoz, hogy annak néhány százalékos csökkenése nem befolyásolja számottevően az eredmények megbízhatóságát. Probléma azonban abból adódhat, hogy a meghiúsulások megoszlása nem tekinthető véletlennek. A dolog természetéből azonban az is adódik, hogy a meghiúsulások esetében nem mindig rendelkezünk információval arról, hogy milyen személyekről van szó: milyen korú, milyen társadalmi réteghez tartozók utasították vissza a válaszolást; kivéve, ha nem az első alkalommal hiúsult meg az adatfelvétel.

Az adatszolgáltatási készség az összeírók rátermettsége, jó adottságai és sok más emberi tényező mellett a felvétel időigényességétől, a válaszolótól igényelt munka (és „erőfeszítések") mennyiségétől függ. Problémát jelenthet az is, hogy ha viszonylag rövid időn belül többször, több felvétel végrehajtása érdekében kell felkeresni ugyanazokat a családokat. A felvételek témái, kérdései is – több téma esetén nagyobb valószínűséggel – válthatnak ki ellenkezést, nem kellő megértésből adódó kritikai megjegyzéseket stb., ami a megtagadások növekedése mellett a válaszok minőségét, megbízhatóságát is befolyásolja.

A megoldást csak abban az irányban lehet keresni, hogy a válaszolók igénybevételét csökkentjük. Erre több lehetőség kínálkozik:

- a felvételek terjedelmének csökkentése. Arra azonban ügyelni kell, hogy túl kis kérdőívvel, csak néhány kérdés feltétele érdekében ne keressük fel a családokat. Ha ilyen helyzet adódna, akkor két felvételt kellene egyidőben lebonyolítani;
- a minta terjedelmének csökkentése. Törekedni kell arra, hogy a felvételeket lehetőleg úgy tervezzük meg, hogy azok az *M* minta felére kielégítő megbízhatósággal végrehajthatók legyenek;
- amennyiben egy évben annyi felvételt kell végrehajtani vagy olyan terjedelmű mintákat kellene használni, hogy az már az adatszolgáltatási készséget erősen veszélyeztetné az *M* mintán, beleértve a tervszerű rotációt is, akkor az *M* körzetekből pótlólagos, rendkívüli címeket kell kijelölni egyszeri adatszolgáltatásra.

A háztartásstatisztikai felvételeknél a körzetenként előírt kilenc család biztosítása úgy történik, hogy a mintán belül a társadalmi rétegenkénti arányokat változatlanul tartva addig kell megadott rend szerint a címeket egymás után felkeresni, amíg nem sikerült a kívánt számú adatszolgáltatót biztosítani. A minta ilyen módon történő bővítése, pontosabban az előírt elemszám biztosítása – ami más felvételeknél is előfordulhat – elvileg nem problémamentes. A minta torzulásához vezethet abban az esetben, ha a részvételt visszautasítók megoszlása nem véletlenszerű, s erre az adott

esetben nagy esély van. Az ún. pótcímzés módszere azok részarányát növeli a mintában, akik az adott felvétel sajátosságait figyelembe véve készséges válaszolók, míg szinte semmit sem fogunk tudni azokról, akik olyan beállítottságúak, hogy visszautasítják az adott felvételben való közreműködést.

Külön problémát jelent az, hogyha egy adott esetben a felvétel ugyan nem hiúsul meg, de annak bizonyos kérdéseire objektív vagy szubjektív okok miatt nem adnak választ. A kérdés jellegétől, fontosságától függően a felvételek eredményeinek értékelését ez a tényező is befolyásolja. (Az ilyen tételek korrekciójának megvannak a megfelelő matematikai-statisztikai módszerei, amelyek részletezése azonban nem lehet e tanulmány feladata.)

A meghiúsulások elemzésének tanulmányozása két irányban hasznosítható. Az okok hasznos tanulságokkal szolgálhatnak a jövőre nézve: milyen módon csökkenthető (ha egyáltalán csökkenthető) a meghiúsulás mértéke. Másrészt jelzi, hogy az eredmények értékelésénél milyen problémák adódhatnak, vannak-e olyan helyek, csomópontok, ahol valamiféle korrekcióra, további elemzésre, pótlólagos információk beszerzésére van szükség.

c) Becslési problémák, megbízhatóság

A felvételeket sokféle szempontnak megfelelően lehet elemezni: alapvető társadalmi rétegenként, különböző területi részletezésben (Budapest–vidék, város–falu, településtípusok, megyék, régiók), korcsoportok, családnagyság, jövedelem stb. szerint.

A társadalmi és gazdasági statisztikai felméréseknél alkalmazott minták sehol a világon, sem elvi, sem gyakorlati megfontolásból adódóan nem lehetnek olyan nagyok, hogy az elemzések nagyon mély bontásban végrehajthatók legyenek. Az ELAR-hoz hasonló felvételek mintáinak általában az a feladatuk, hogy vizsgált paraméterek országos becslését tegyék lehetővé néhány legfontosabb szempont szerint részletezve.

A minta belső strukturáltságától nem várható el, hogy mindazokat a tényezőket, csoportokat, amelyek az elemzés szempontjai lehetnek, a tényleges arányoknak megfelelően reprezentálja. Vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy a kapott összesített adatok milyen megbízhatósággal jelzik, mennyire közelítik meg valamely objektíven mérhető (tehát elvileg verifikálható) mutatószámot, paramétert. Végül is minden felvételben az a cél, hogy az egyes kérdőíveken szereplő kérdésekre a válaszadótól pontos, kimerítő választ kapjunk, majd a kérdőíveket az alapsokaság struktúrájának megfelelően összesítsük. A mintavételi hiba a kérdőívek jól megtervezett összesítésével csökkenthető, feltéve, ha bizonyos pótlólagos információk rendelkezésre állnak.

Az utólagos rétegzés az egyik legegyszerűbb, legkézenfekvőbb eljárás. Akkor használható, ha különböző szempontok szerint úgy rétegezhető a felvétel anyaga, hogy az egyes rétegek átlagai egymástól eltérőek, s a rétegek súlyarányai külső forrásból rendelkezésre állnak (pl. népszámlálás vagy valamilyen más, a tényleges arányokat jól tükröző regiszter). Ebben az esetben a becslés megbízhatósága javul, mert kiküszöböli azt a hibát, ami abból adódik, hogy a különböző (utólagosan képzett) rétegek, cellák súlyarányai a mintában – szükségszerűen – eltérnek a valóságostól.

Amennyiben a felvételekből megyei vagy régió szintű információkra is szükség van – a minta terjedelme ezt elfogadható hibahatárok között nem minden esetben teszi lehetővé –, az ún. *kisterületi becslési módszerek*[14] alkalmazása hozzásegíthet sok esetben a probléma megoldásához.

E módszerek két fő csoportba sorolhatók:

- a regressziós technikán alapulók;
- az ún. szintetikus becslési módszerek, amelyek némely változata a regressziós technikát is felhasználja.

A regressziós becslések lényege az, hogy bizonyos, általában csak ritkább időközönként rendelkezésre álló információkat a segédváltozók függvényében feltárt összefüggések alapján vetítenek ki két cenzus vagy nagyobb összeírás közötti évekre, hónapokra. A regressziós összefüggéseken alapuló becslések – bár nem zárhatók ki – alkalmazásukra nem valószínű, hogy a KSH felvételeinél

széles körben sor kerül. Sokkal nagyobb reményeket lehet fűzni viszont a szintetikus módszerekhez.[15]

A szintetikus módszer lényege a következőképpen foglalható össze. Feltételezzük, hogy a felvételek alapját képező minta kiterjed minden megyére, jól reprezentálja az országot (*vidék összesent*). Feltételezzük továbbá azt is, hogy a minta több lényeges szempont szerint rétegezhető. A népszámlálásból vagy egyéb forrásból megállapítható az egyes rétegek (cellák) tényleges (nem a mintavételi arányokat tükröző) súlya. A megfigyeléseket, becsléseket a különböző rétegképző ismérvek keresztmetszetében képződő alcsoportokra (cellákra) vonatkozóan végezzük, amelyekből, mint építőkockákból állíthatók össze a tényleges súlyok segítségével a különböző szintű részhalmazok, területi egységek becslései.

A szintetikus módszer alapgondolata az, hogy az egyes rétegek (cellák) megyei és országos (vidék összesen) becslései között szoros kapcsolat tételezhető fel, és a nagyon bizonytalan, csak néhány megfigyelésen alapuló, cella szintű megyei adat helyett az önmagában már megbízhatóbb országos (vidék összesen) adat használható. Ez más szavakkal azt jelenti, feltételezzük, hogy a cella szintű megyei adat hibája nagyobb, mint az a torzítás, amit az országs adat alkalmazása jelent. Ez az eljárás, ha az említett feltétel teljesül, viszonylag egyszerű, bár meglehetősen számításigényes, részben a teljes körű lakosságszám meghatározásának szükségessége, részben a sok szempont szerint végrehajtott rétegzés miatt. Ha pedig bizonyos cellákról megyei szinten egyáltalán nincs adat, akkor is előnyösebb a cella országos jellemzőjét használni, mint teljesen elhagyni, ami végül is burkoltan a „nagy átlag" alkalmazását jelenti.

A becsült értékek *megbízhatóságának* vizsgálata, számszerűsítése elég nehéz feladat, különösen a válaszadási hiba tekintetében. Arra már történtek kísérletek, hogy megfogalmazzanak általános irányelveket, amelyek segítségével az interjútechnika tudatosan javítható. Magának a válaszadási hibának a számszerűsítésére azonban nincsenek közvetlen, jól kezelhető becslési eljárások.[16]

A mintavételi hiba meghatározása elvileg megoldott, bár az a különböző modellek esetében nem egyformán hatékony, illetve sokszor nagyon bonyolult. Az ELAR-felvételek közül nem egy esetben (ilyen pl. a Háztartásstatisztika) konkrét számítások is készültek, lehetővé téve a különböző kiadási csoportok adatai mögött meghúzódó, jelentősen eltérő mértékű becslési hiba hozzávetőleges behatárolását.

A jövőben e számítások körét bővíteni és elmélyíteni kívánjuk. A mintavételi hiba kiszámítása mellett, felhasználva a felvételek során szerzett tapasztalatokat, értékeléseket, szeretnénk képet alkotni a válaszadási hatásról általában, de különösen az attitűdökre, véleményekre vonatkozó információk tekintetében.

d) A különböző felvételek összekapcsolása

Az ELAR törzsadatai lehetővé teszik egy társadalmi statisztikai adatbázis létrehozását, valamint azt is, hogy segítségükkel kísérletet tegyünk különböző mintákon végrehajtott felvételek együttes elemzésére.

Az integrált társadalmi és gazdasági adatbázisok kifejlesztésének módszertani kérdéseivel foglalkozó ENSZ összeállítás[17] a különböző forrásokból származó adatok, információk összekapcsolásának többféle lehetőségét különbözteti meg. Az együttes elemzés lehetőségeit az határozza meg, hogy az adatok milyen részletes, mennyire elemi szinten állnak rendelkezésre.

A különböző információk összekapcsolásának három alapvető kategóriáját különböztethetjük meg:

- pontosan azonos egyedekre vonatkozó különböző forrásokból származó adatok összevonása (exact matching);
- különböző források, megfigyelések adatainak ugyancsak elemi szintű párosítása, azonban a konkrét egyedek, amelyekre vonatkoznak, nem azonosak, de összes fontos jellemzőjüket tekintve hasonlóak (statistical matching). Ebben az esetben lényegében fiktív személyek képződnek, akik bizonyos adott tulajdonságokkal rendelkeznek;
- az információk nem kellő részletezettsége esetén csak bizonyos aggregált szinten, az ada-

tok bizonyos csoportjára vonatkozó átlagos adatok összevetésére van lehetőség, az egyedi adatok elemzésére, eloszlásának, szórásának vizsgálatára azonban nincs.

Amennyiben két vagy több felvétel mintája azonos, akkor semmi akadálya az adatok elemi, adatszolgáltató szintű összekapcsolásának, s együttes elemzésének. Erre már a múltban is volt néhány példa.

Különböző mintákon végrehajtott felvételek összevont elemi szintű elemzésére akkor van elvileg lehetőség, ha rendelkezünk megfelelő azonosítási ismérvekkel a „hasonló" személyek megkereséséhez. A törzsadatok segítségével erre megvan a lehetőség. Létrehozhatónak látszik egy olyan adathalmaz, ami az eloszlások, szórások stb. tekintetében úgy viselkedik, mintha az összes adat azonos személyektől származna. Módszertanilag az okoz nehézséget ebben az esetben, hogyan válaszszuk ki azokat az ismérveket, amelyek azonossága esetén az egyes személyek viselkedése a két különböző felvétel kérdései szempontjából azonosnak tekinthető. Ha viszont valamilyen módon már eldöntöttük, hogy melyek az összekapcsolást meghatározó ismérvek, akkor a feladat az *exact matching*hez hasonló számítástechnikai problémává válik.[18]

A különböző, a törzsadatok vagy egyéb ismérvek által meghatározott átlagok szintjén elvégzett együttes elemzések módszertanilag nem jelentenek különösebb problémát. A nagyon részletes, sok szempontnak megfelelő, s így nagyjából a homogén keresztmetszeti táblázatok adatainak közvetlen, elemzés céljára történő felhasználásával azonban nagyon óvatosan kell bánni, mert azok a mögöttük levő nagyon kis számú megfigyelési adat miatt valószínűleg meglehetősen bizonytalanok. (A keresztmetszeti táblázatok kialakításában a törzsadatoknak csak egy része játszhat szerepet, részben mert az adott esetben nem mindegyik releváns, részben mert az ismérvek számát nem lehet minden határon túl növelni.)

JEGYZETEK

1. Lásd bővebben: a KSH Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszere (ELAR). Statisztikai Módszertani Füzetek. 7. sz. KSH, Budapest, 1984.
2. Számos gyakorlati megfontolás szólt amellett, hogy a minta a népszámlálási körzetekből tevődjék össze. E megoldásból azonban adódik néhány probléma is, amelyek közül talán az a legfontosabb, hogy a körzeteket nem lehet jól a társadalmi rétegekhez, csoportokhoz hozzárendelni, mert nincsenek tiszta, homogén körzetek. Csak a felvételek lebonyolítása után nyílik lehetőség a „rétegzésre" (post-stratification).
3. A mintát arányosan (és így a jelenleginél egyszerűbben) is meg lehetett volna tervezni úgy, hogy annak mértékét a leginkább szóródó körzettípusokhoz mérjük. Ebben az esetben azonban sokkal több címre és összeíróra lett volna szükség.
4. Tapasztalatok szerint ugyanis az inaktív háztartások, személyek jellemzői sokkal kisebb szórásúak, mint a paraszti és kettős jövedelmű rétegeké.
5. Sajátos problémát jelent az ún. intézeti népesség megfigyelése (munkásszállás, diákotthon stb.). Megfelelő arányban azok is képviselve vannak a mintában.
6. Az 1983. évi munkaerő-felvételnél az M körzetekből 12 lakás, az 1983. évi háztartási költségvetési felvételnél körzetenként 6 háztartás, a jövedelmi felvételnél pedig mindkét alminta körzeteiből 6-6 cím alkotta a mintát.
7. Az eredetileg kijelölt családoknál kb. 30%-kal többet kellett felkeresni ahhoz, hogy a kívánt számú adatszolgáltató biztosítható legyen.
8. 1985-től e két kérdés nem szerepel a törzsadatok között.
9. Az 1989, 1991 évekre tervezett felvételeket, ha azok nem kapcsolódnak a háztartási költségvetési felvételhez, vagy a megelőző, vagy a következő évben kell végrehajtani.
10. Útmutató az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer (ELAR) összeírói részére. KSH útmutatók és segédletek 6., Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1982.
11. E kérdésekkel foglalkozó újabb Útmutató elkészítése folyamatban van.
12. Az eddigi tapasztalatok szerint azok az összeírók, akik érdeklődéssel, megfelelő felkészültség-

gel, hivatástudattal, hivatásszerűen végzik az összeírást, igénylik az ilyen irányú tájékoztatást.

13. A survey technikákkal foglalkozó szakirodalom igen nagy teret szentel a nem-válaszolás (non-response) problémái elemzésének, a különböző korrekciós eljárásoknak.
14. Lásd bővebben *Marton Ádám:* Kisterületek, alcsoportok paramétereinek becslési módszerei = Statisztikai Szemle, 1983. március, 261–279. o.
15. A KSH-ban az elmúlt egy-két évben több kísérleti számítás készült megyei adatoknak szintetikus módszerrel történő becslésére. Az eredmények nagyon biztatóak.
16. A válaszadási hatás vizsgálati módszereit illetően lásd: A válaszok értelmezése reprezentatív felvételekben (survey-ekben). Központi Statisztikai Hivatal, ELAR-munkaanyagok 5., Budapest, 1984. március.
17. The Development of Integrated Data Bases for Social, Economic and Demographic Statistics. U.N. (1979) Studies in Methods, Ser. F. No. 27.
18. A módszertani kérdéseket illetően lásd bővebben: Különböző mintákon végrehajtott felvételek statisztikus összekapcsolásának módszerei. Központi Statisztikai Hivatal ELAR-munkaanyagok 8., Budapest, 1984. július. (Kézirat) Az ELAR-felvételekből elemi szintű statisztikus összekapcsolásra még nem került sor.

Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban
és
Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon
(KSH Társadalomstatisztikai Főosztály, Budapest, 1983 és 1984.)

A 60-as évek közepén lefolytatott nemzetközi időmérleg-vizsgálat és ennek közreadott tanulmánykötete (*The use of time.* Ed. by *A. Szalai.* Mouton, The Hague–Paris, 1972.) számos országban felkeltette az érdeklődést – az életmód vizsgálatok keretén belül – az időmérleg-felvételek iránt. Hazánkban 1976–1977-ben került sor a Központi Statisztikai Hivatal égisze alatt az év 12 hónapjára és a 15–69 éves korosztály arányos mintájára kiterjedő időmérleg-vizsgálatra. Ennek részleges feldolgozása 1980-ban, a részletesebb adatokat és értékelő tanulmányt közlő két kötete 1982-ben került a szakemberek kezébe *Időmérleg* címmel.

A nemzetközi időmérleg-kutatás során kidolgozott módszertani tapasztalatok figyelembevétele lehetővé tette, hogy a hazai adatokat – ha bizonyos korlátok között is – összehasonlítsák az 1979-es finn és az 1975–1976-os lengyel adatfelvételek eredményeivel. Az együttműködést elősegítette, hogy mindkét országban a hazai kutatásokhoz hasonlóan, az illetékes Központi Statisztikai Hivatal irányította az adatfelvételt és adta közre a táblázatos anyagot. (*Suomalaisten Ajankäyttö* 1979. Appendix table I., illetve *Adamczuk, Lucjan: Budzet czasu miszkanców Polski.* Warszawa, Glóvny Urzad Statystyczny 1978.) Mind a hazai, mind a külföldi vizsgálatok táblázatos anyagának felhasználásával *Andorka Rudolf* és *Harcsa István* készítették az összehasonlító kötetek tanulmányait és táblamellékleteit, illetve a magyar és a finn időfelhasználás összehasonlításában közreműködött *Iiris Niemi* is a finn KSH részéről.

A különböző országokban lebonyolított időmérleg-felvételek adatgyűjtési módszereiben mutatkozó eltérés a hazai vizsgálat anyaga kezelésének bizonyos módosítását kívánta meg. A finn felvétel szeptember és november között zajlott le, ezért a figyelembe vett hazai adatok is csak az őszi hónapokra vonatkoznak. Szűkítették a korcsoportok kategóriáit is a 15–64 évesekre, mert a magyar vizsgálat nem terjedt ki a 10–14 éves korosztályra, a finn felvétel pedig nem foglalkozott a 65–69 éves személyekkel. A lengyel KSH kutatása az egész évre kiterjedt, ezért e tekintetben teljes mértékben összehasonlítható a magyar adatbázissal. A korcsoportok egybevetése azonban itt is módosítást kívánt. A lengyel adatfelvétel a 18 éves és idősebb népességet ölelte fel, ezért a hazai anyagból kimaradtak a 15–17 évesekre vonatkozó kérdőívek. Továbbá a lengyel vizsgálatban szerepeltek a 70 évesek és az idősebbek is. Mivel a lengyel kutatás anyagán nem változtathattak a tanulmány szerzői, így az összehasonlítás kissé eltérő korú népességgel foglalkozik. A lengyel mintában a férfiak mintegy 7, a nők mintegy 8 százaléka 70-éves vagy idősebb. Ez a korosztály viszont nem szerepelt a magyar adatfelvételben.

Lényeges eltérés, hogy a finn kutatás anyagának táblázatai csak az átlagidőt közlik, ennek megfelelően a hazai adatokra vonatkozó táblázatok sem tartalmazzák az egyes tevékenységben résztvevők százalékos arányát és az egyes tevékenységekben résztvevőkre számított átlagidőt. A magyar és a lengyel időfelhasználás összehasonlító kötete viszont közli a tevékenységszerkezet mindhárom mutatóját.

A statisztikai jellegű időmérleg-felvételek eredményeinek hasznosításáról vannak, akik szkeptikusan nyilatkoznak. Azonban az adatbázisok egyre gyakoribb szociológiai értelme-

zése feltehetően a kétkedőkben is egyre inkább eloszlatja a fenntartásokat. A rendelkezésünkre álló két kötet bevezető, rövid tanulmányai és táblázatos anyaguk lehetővé teszik, hogy egyrészt lássuk a magyar és a finn, valamint a lengyel népességre vonatkozó tevékenységszerkezet eltérő és hasonló vonásait, másrészt az eltéréseken és hasonlóságokon belül érzékelhetjük a nemzeti – társadalmi, gazdasági, tradicionális feltételeken alapuló – sajátosságok által befolyásolt időfelhasználást. Éppen az összehasonlítás révén észlelhető sajátosságok nyújtanak több lehetőséget a magyar társadalom tevékenységszerkezetének jobb megértéséhez.

A tevékenység főcsoportok (kötött idő, szabadon felhasználható idő, fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított idő) időigénye közötti *különbségek* inkább a magyar és a finn társadalom időfelhasználása között mutathatók ki, míg az időmérleg főcsoportjainak időigénye a magyar és a lengyel társadalom tevékenységszerkezetében mutat több *hasonlóságot.* Nagyon valószínűnek látszik a következtetés, hogy a magyar és finn gazdaság *eltérő fejlettségi szintje* következtében a megélhetéshez szükséges jövedelem biztosítása eltérő időigényű kereső- és egyéb munkatevékenységet kíván meg. „... *a magyar társadalom tagjainak életmódja sokkal inkább munkacentrikus* – vagy pontosabban munkaidő-centrikus –, *mint a Finnországban élőké.*" (Kiemelés a szerzőktől. Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban. 19. o.) Ennek következtében a „...finn életmódról... azt mondhatjuk, hogy inkább szabadidő-centrikus, mint a magyar." (9. o.) A fenti megállapítások nemcsak a magyar és a finn időfelhasználás eltérő voltára, okaira és következményeire utalnak, hanem más oldalról is megvilágítják és még jobban aláhúzzák azt a korábbi következtetést, hogy a magyar társadalom tagjai igen hosszú munkaidővel szerzik meg a létfenntartáshoz szükséges javakat.

A munkaidőcentrikus életmód a magyar társadalom minden rétegére jellemző, de ennek mértéke és jellege társadalmi csoportonként mást mutat. A magyar és a finn időfelhasználás összehasonlítása keretében a szerzők a munkával való leterhelés különbségeit nemek, településtípusok és társadalmi csoportok szerint vizsgálták. Egyértelműen megállapítható, hogy a különbségek a magyar társadalomban jobban kimutathatók a nők, a községekben lakók és a kevésbé kedvező társadalmi helyzetű csoportok hátrányára. Magyarországon a munkával való leterhelés kevésbé egyenletesen oszlik meg, mint Finnországban. Ezek a különbségek hazánkban mintegy hierarchizálódnak.

A tevékenység főcsoportok időigénye tekintetében a magyar és a lengyel társadalom tevékenységszerkezete között nem lehet olyan nagy eltérést kimutatni, mint amit a fenti összehasonlítás során tapasztalunk. „A két ország azonos társadalmi rendszere és a gazdasági fejlettségnek az 1970-es évek második felében elért közel azonos szintje érthetővé teszi, hogy az összehasonlítás eredményei leginkább a hasonlóságot mutatták ki a két ország életmódjában." (Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon. 5. o.)

Finomabb különbségek jelentkeznek azonban a kötött idő tevékenységcsoportjain belül. A lengyel népesség körében gyakoribb és közel kétszer annyi időt köt le a jövedelemkiegészítő jelleggel végzett szellemi, illetve nem mezőgazdasági fizikai munkavégzés. A magyar társadalom tagjai viszont jóval több időt fordítanak házilagos, karbantartási, építési tevékenységekre. Különösen figyelemre méltó, hogy a saját gazdaságban végzett mezőgazdasági munka jelentősebb helyet foglal el a magyar felsőfokú végzettségű férfiak időgazdálkodásában, mint az a lengyel férfiak körében tapasztalható. Sajátos jelenség, hogy a lengyel társadalom férfi tagjainak munkatevékenységekre fordított ideje és szabadon felhasználható ideje is nagyobb volumenű, mint a magyar férfiaké. A lengyel nők időgazdálkodása viszont a magyar nők tevékenységszerkezeténél is feszítettebb képet mutat.

Mindkét ország társadalmának életmódját áthatják még a hagyományos életmód-elemek, talán Lengyelországban a tradíciók ereje erősebb, mint hazánkban. Megmutatkozik ez többek között az eltérő mezőgazdasági szerkezetben, a lengyel nők nagyobb leterhelésében és a községek hazánkénál kevésbé fejlett viszonyaiban. Mindezek következtében a tevékenységszerkezetben kimutatható különbségek fokozottabban jelentkeznek az egyes társadalmi csoportok között, mint az hazánkban tapasztalható.

A két mű áttanulmányozása után azt a kö-

vetkeztetést vonhatja le az olvasó, hogy *nagyon hasznos* kiadványokat tartott a kezében. Egyrészt *jelentős előrelépés* történt az országos mintára vonatkozó *nemzetközi összehasonlítás* terén, másrészt az értékelési és összehasonlítási szempontok tovább *gazdagították* a magyar társadalom tevékenységszerkezetéről, s így életmódja jelentős komponenséről kialakított képet. A két kötet egyik fő pozitívuma a *gazdag táblaanyag*, amely lehetővé, sőt időnként szükségessé is teszi alternatív következtetések levonását, továbbá részletesebb értékelési lehetőséget is nyújt.

Elgondolkoztató viszont, hogy az alapos és részletes másodlagos elemzéshez – amelyre az olvasó egyrészt kényszerül, másrészt indíttatva érzi magát – elégséges-e az évi (vagy őszi) átlagos nap időfelhasználásának mutatóját közölni? Ha a rendkívül árnyalt elemzést elősegítő matematikai-statisztikai próbákat és a cluster-analízis segítségével nyerhető megoszlásokat nem is kívánhatjuk meg, talán az átlagos hétköznap, szombat és vasárnap időfelhasználásának egyidejű közlése is közelebb hozná a mindennapi élet gyakorlatához az időértékeket, az átlag napra vonatkozó elvont mutatók mellett.

Szentirmai László

Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 78 o.)

Kővágó László szerkesztette „Nemzetiségi füzetek" sorozat ötödik tanulmányának szerzője joggal választotta témaként a nyugat-európai nemzetiségek sajátosságainak és típusainak bemutatását. Az összefoglaló munkák, a nemzetközi összehasonlítás módszerét alkalmazó kutatások ugyanis mindeddig feltűnően hiányoztak a szakmai irodalomból, és a – főleg kelet-európai indíttatású – elemzésekből.

Joó Rudolf immár több mint egy évtizede vizsgálja tudományos igénnyel a nyugat-európai nemzetiségi kérdést, írásai ismertek a nemzetiségi-kisebbségi problémákat kutatók körében. (1977-ben jelent meg a *Nemzetiségek és a nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában* c. könyve a Kossuth Könyvkiadónál.)

A szerző bevezetőjében *a kisebbségi fogalom* meghatározására tesz kísérletet. Eszerint „kisebbségen tartósan egy területen élő, valamely államban számbelileg kisebbségben levő, de mégis makroközösségnek tekinthető nemzetiségi alakulatot" ért (10. o.). A nyugat-európai nemzetté válás és a kisebbségek kialakulásának történelmi jellemzőivel foglalkozva Joó Rudolf az egyik nyugat-európai sajátosságnak azt tekinti, hogy az önálló államiság nélküli közösségek alkotják a kisebbségek túlnyomó részét. A kelet-európai, határváltozások következtében létrejött nemzetiségek helyzetéről az eltérés nemcsak ebben mutatkozik meg. A nyugat-európai nemzeti mozgalmak az olasz, majd a német egység megteremtésével 1871-ben nagyrészt sikerrel zárultak le. A modern nemzeti állam kialakulása Nyugat-Európában eltérő feltételeket teremtett a nemzetiségek beolvadásához is. Egyes nemzetek a kapitalista átalakulás sodró erejű áramlatában megerősödtek és gyarapodtak, kialakulhatott nemzeti államuk, mások társadalmilag deklasszálódtak, fejlődésük zsákutcába jutott. A modern államok egynyelvűsége nem népeik egynyelvűségéből adódott, hanem azért, mert a fennálló nemzeti és állami keretet az államalkotó, többségi nép politikai vagy kulturális hegemóniája egynyelvűvé tette. A történelmi fejlődés során a politikai kereteiket régen elvesztett nemzetiségek azonban évszázadok során is többé-kevésbé megőrizték nemzeti öntudatukat. A nyugat-európai típusú fejlődésben kialakult nemzetek politikai életét egyre erősebben a központi hatalom irányította és az ország nemcsak politikailag és jogilag, hanem igazgatásilag és gazdaságilag is egységgé vált. Ebből a szerves fejlődésből adódóan a nyugat-európai nemzetisé-

gek életét az integrációs típusú nemzetiségi beolvadás jellemezte. Ez tette lehetővé identitásuk, kultúrájuk és nyelvük fennmaradását.

A szerző az egyes nyugat-európai államokat sorravéve vizsgálja az államnélküli kisebbségek helyzetét. A herderi etnikai nemzetfogalom és a francia–angol típusú területi nemzetfogalom együttesen létezik e kisebbségek nemzetszemléletében, noha integrálódásuk igen eltérő módon valósult meg térségenként és országonként.

Joó Rudolf foglalkozik a nyugat-európai nemzetiségek kevésbé elterjedt típusát alkotó nemzeti kisebbségekkel, vagyis az anyanemzettel rendelkező nemzetrészekkel. Egy részük az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer határváltozásai következtében került új állami keretbe, míg másik csoportjuk – noha ugyancsak van anyanemzetük, illetve anyaországuk – a többségi nemzettel évszázadok óta él együtt, általában a középkorban szakadtak ki etnikumukból, elvándorlás vagy annexió következtében. A szerző megítélése szerint nemzeti tudatról csak a nemzeti kisebbségek (déltiroliak, ausztriai szlovének stb.), illetve az írek esetében beszélhetünk. A skótokra, katalánokra, walesiekre, flamandokra, vallonokra a „nemzeti jellegű tudat" kifejezés alkalmazható, ez pontosabban fejezi ki a történelmi-társadalmi jellemzőkben mutatkozó határesetet. A többi etnikum esetében a kisebbségi (etnikai, regionális) tudat elnevezés tűnik a helyénvalónak.

A nyugat-európai kisebbségi (nyelvi-regionális) mozgalmakat történeti és kelet-európai összehasonlító nézőpontból vizsgálja a szerző. Az „etnikai megújulási mozgalmak második hulláma" „az 1960-as évektől kibontakozó nyugat-európai kisebbségi reneszánsz" okait a tanulmányban felsoroltakon kívül abban látjuk, hogy a náci Németország német kisebbségeket hódító céljai szolgálatába állító politikája a második világháború után is hosszú időre kompromittálta a nemzeti kisebbségi mozgalmk egy részét, és az első világháború után kialakított népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer, a kisebbségek nemzetközi jogi védelmének az eszméjét.

Joó Rudolf meggyőzően mutatja be a nyelvi-kulturális, autonomista, szeparatista mozgalmak nyugat-európai színskáláját.

Tanulmánya második részében a nemzetközi szakirodalom széles körű felhasználására támaszkodva a szerző a nyugat-európai kisebbségek elnevezésének, meghatározásának és osztályozásának problémáival foglalkozik. A szakirodalom a nyugat-európai állam nélküli kis népeket a nemzettől a nyelvi csoportig terjedően igen különbözően határozza meg. Joó Rudolf a kisebbség legfontosabb objektív meghatározójának a következőket tekinti:

1. a kisebbség számbelileg kevesebb, mint a többség;
2. olyan állandó nyelvi, etnikai, vallási tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek megkülönböztetik a lakosság fennmaradó részétől;
3. társadalmi-politikai helyzetét tekintve nem uralkodó csoport (non dominant group).

A kisebbségeket jellemző szubjektív tényező a kisebbségi öntudat. A kisebbség tudatában van különbözőségének, és ennek fenntartására törekszik. (60. o.)

Nyugat-Európában etnikai és nemzeti kisebbségeket különböztethetünk meg. Számszerűleg az etnikai kisebbségek (vagy állam nélküli etnikumok) alkotják a nyugat-európai kisebbségek túlnyomó részét. A nemzeti kisebbségek esetében az alapvető ismérv a nemzeti hovatartozás tudata. A szerző a kisebbségek típusait helyzetük különbsége (számarányuk, településük, eredetük, a többségi állam jellege – többnemzetiségű, egy többségi nemzet – jelentős számú kisebbség, etnikailag csaknem homogén állam – nemzeti törekvések jellege) alapján osztályozza. A nyugat-európai kisebbségek számáról a tanulmány több forrásra támaszkodó, rendkívül tanulságos táblázatot tartalmaz.

A nyugat-európai nemzetiségi problémák konkrét példáira alapozva a szerző megfogalmaz olyan általános érvényű következtetéseket, amelyek tartalmilag és módszertanilag nemcsak erre a térségre vonatkozóan tartalmaznak értékes tanulságokat. Tanulmányát haszonnal forgathatják a nemzetiségi kérdés általános törvényszerűségei iránt érdeklődő olvasók is.

Fülöp Mihály

Andersson, Harri: Urban Structural Dynamics in the City of Turku, Finland (Fennia, Helsinki, 1983)

Hogyan lehet a városkutatásban egy kvantitatív, leíró jellegű metódust magyarázó elemzéssel összekapcsolni? Erre tesz kísérletet Harri *Andersson* Turku belső városszerkezetét, fejlődését bemutató dolgozatában.

A szerző három célt tűzött maga elé: a város művi környezetében és társadalmának térbeli szerkezetében rejlő különbségek bemutatását; a két aspektus közti kapcsolat, valamint a mögöttük húzódó történelmi folyamatok leírását.

A bevezetőben a szerző részletes áttekintést és értékelést ad a városi jelenségek ökológiai megközelítésének elmélettörténeti fejlődéséről. A „chicago-i iskola" nevével fémjelzett klaszszikus humán ökológia *(Park, McKenzie, Burgess)* a biológiából átvett ökológia szemléletben a várost fizikai és társadalmi jelenségek egységeként értelmezte. E tradícióból nőtt ki mind a társadalmi övezetek elmélete, mind a városi jelenségek behaviourista megközelítése.

A társadalmi övezetek elmélete a társadalmi rétegződésből indult ki, és azután kereste meg annak területi vetületét. *Shevky* és *Bell* a társadalmi övezetek megállapítására népszámlálási adatokra támaszkodó, 3 tagból álló indexrendszert dolgozott ki (társadalmi státus, urbanizáció, szegregáció). E módszer fejlődése egybeesett a földrajztudományban alkalmazott kvantitatív vizsgálatok, a többváltozós analízis elterjedésével. A faktoranalízisnek a földrajztudományban való alkalmazásával új, a faktorökológia nevet viselő megközelítés született, amelyben a faktorstruktúra alapján modellezték a vizsgált város ökológiai szerkezetét. A 60-as években virágzásnak indult módszerrel a világ számos városában készítettek ökológiai vizsgálatokat. A szerző véleménye szerint a faktorökológia nagyobb eredményekre csak akkor vezetett, ha a kutatók a faktorstruktúra mögött rejlő társadalmi folyamatok bemutatására is kísérletet tettek (*Johnston, Palm, Caruso* stb.). A faktorökológiai módszerrel végzett vizsgálatok során – amint erre a módszer bírálói és a szerző is rámutatnak – az ökológiai kutatásokban történt fejlődés inkább technikai jellegű maradt, nem vezetett lényegesen előre a városokon belül lezajló, homogén övezeteket eredményező folyamatok megértésében. A 70-es években új irányzat jelentkezett a városi jelenségek vizsgálatában, a családok lakóhelyválasztásából kiinduló behaviourizmus, amelynek fő hiányosságát *Andersson* a városnak, mint izolált, független jelenségként való felfogánában látja.

A városi vizsgálatok új szakaszát jelentették azok a kísérletek, amelyek a különböző városi övezeteket eredményező folyamatokat állították vizsgálódásaik középpontjába. A szerző kiemeli a társadalmi rendszer-koncepció alkalmazásának jelentőségét a városkutatásban, amely a városokat sajátos funkciókkal rendelkező társadalmi rendszernek tekinti. Mivel e koncepció a városi struktúrákat, így például a lakóhelyi struktúrát is a társadalmi folyamatok elemzésén keresztül vizsgálja, túllép a klasszikus humán ökológia és a faktorökológia eredményein.

A bevezető részt a szerző Finnország városfejlődésének áttekintésével zárja. Az urbanizációs folyamat három szakaszát a preindusztriális, az ipari és a modern város fogalmával írja le, a három várostípus pedig a beépítés és a demográfiai változások vizsgálatán keresztül mutatja be.

A tanulmány második része a turkui városi övezetek osztályozására vonatkozó empirikus vizsgálatokat és azok eredményeit ismerteti. Egy város belső struktúráján a szerző a város fizikai környezete és társadalmi szerkezete közötti kapcsolatok komplex rendszerét érti. A két aspektust az empirikus kutatások során a lakóhelyi struktúra és a földhasználat fogalmán keresztül vizsgálta. Első lépésben faktoranalízis segítségével meghatározta a város lakóhelyi struktúrájának és földhasználatának fő dimenzióit (faktorait), majd a következő lépésben kanonikus korrelációs analízissel kereste meg a köztük levő kapcsolatot.

A kutatás részletes ismertetése előtt a szerző a változók kiválasztásával, az általa használt matematikai-statisztikai eljárásokkal, valamint a vizsgált területi egységekkel kapcsolatos módszertani problémákat mutatja be. Kutatásaiban az 1970-es népszámlálási adatokra, és a városi tanács földhasználatra vonatkozó adataira támaszkodott. A társadalom térbeli szerkezetével kapcsolatosan négy tényezőre – a demográfiai jellemzőkre, a háztartás és a család típusára, a társadalmi szerkezetre, a lakóhely minőségére – vonatkozóan 27 változót vont be a vizsgálatba. A fizikai környezetre vonatkozó 29 változó a földhasználat típusát, a közösségi birtoklás struktúráját, a foglalkoztatási struktúrát, az épületállományt és hasznosítását jellemzi. Területi egységként az 1970-es népszámlálás legkisebb alapkörzetei szolgálnak, amelyek népessége homogenitást mutatott. A faktoranalízist Andersson – mivel a módszer véleménye szerint nem rendelkezik, magyarázó erővel a változók közti kapcsolatokat illetően – a változók között észlelt kapcsolatrendszer eredményeképpen létrejött struktúra leírására alkalmazza.

Az empirikus vizsgálat első lépéseként a szerző faktoranalízist végzett a lakóhelyi struktúrára vonatkozóan. A varimax módszerrel végrehajtott rotáció után 5 faktor a szórás 68,8%-át magyarázta. Közülük a három legfontosasbb, sorrendben: a társadalmi-gazdasági státus, a fiatal családok, a társadalmi-gazdasági hanyatlás. A földhasználatra vonatkozó faktoranalízis eredményeképpen a rotáció után 7 faktor a szórás 67,6%-át magyarázta. Legfontosabbak közülük: a városmag, a távolság-népsűrűség kapcsolat, az ipari területek, az új lakónegyedek.

A matematikai-statisztikai vizsgálat utolsó fázisa volt a lakóhelyi struktúra és a földhasználat dimenziói közötti kapcsolat megállapítása kanonikus korrelációs vizsgálat útján. Ezzel a módszerrel a társadalom térbeli szerkezete és a földhasználat faktorai közül 5 pár, vagyis 5 „kanonikus dimenzió" képezhető, amely segítségével leírható a két változócsoport közötti kapcsolatrendszer. 3 pár esetében jelentős területi összefüggés tapasztalható a város társadalmi-térbeli és fizikai tagozódása között, így a társadalmi-gazdasági státus és város központi magja; a társadalmi-gazdasági hanyatlás, a munkába álló nők magas aránya és az ipari területek; a fiatal családok és az új lakónegyedek között.

Az előzőekben vázolt klasszifikációs módszer a következő területi típusokat eredményezte:

1. típus – a központi városmag
2. típus – a rácsozatos beépítésű városközpont
3. típus – az ipari területek
4. típus – a családi házak övezete
5. típus – a lakófunkciójú külvárosok
6. típus – a beépítetlen területek
7. típus – a nem klasszfikálható területek.

A kutatás második szakaszában a szerző elemzi a Turku városában végbement, a területi különbségeket eredményező *gazdasági, társadalmi* és *politikai folyamatokat.* A város történetét a város terjeszkedésén, a terjeszkedésre irányuló ellenőrzésen és a demográfiai fejlődésen keresztül elemzi, majd a már ismert 3 különböző fejlődési szintet képviselő várostípus alapján taglalja. A preindusztriális város lassan terjeszkedett, a népesség száma lassan nőtt, és a Hanza városokhoz hasonlóan két városmag, az egyházi és a polgári köré épült. Az ipari forradalom idején a népesség városba áramlásával Turkuban is megkezdődött a szuburbanizációs folyamat, amely során új városrészek keletkeztek, de a város még összefüggő egység maradt. A II. világháború után a modern város továbbra is erős vonzást gyakorolt a népesség bevándorlására, elszórtan is megjelentek új városrészek. A fenti folyamatokat próbálták befolyásolni a különböző városrendezési, beépítési tervek.

A záró fejezetben *Andersson,* a kutatás eredményeit összefoglalva, részletesen jellemzi a város mai struktúráját a 7 területi típuson keresztül, és elemzi az egyes típusok kialakulását, fejlődését, átalakulását, meghatározó történelmi folyamatokat.

A szerző fő erényének a tudományelméleti és módszertani kérdésekkel kapcsolatos problémaérzékenységét és felkészültségét tartom (bár ezt jobban éreztem a matematikai-statisztikai módszereknél, mint a társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésénél).

Zentai Violetta

John Harris: Capitalism and Peasant Farming. Agrarian Structure and Ideology in Northern Tamil Nadu

(Kapitalizmus és paraszti gazdálkodás. Agrárstruktúra és ideológia Észak-Tamil Náduban. Oxford University Press, Bombay–Delhi–Calcutta–Madras, 1982. 358 o.)

John Harris, a University of East Anglia oktatója részt vett az ú.n. *Cambridge Project* munkálataiban és tapasztalatait könyv formában adta közre. A Project az indiai Tamil Nádu szövetségi állam északi részén 12, véletlen módszerrel kiválasztott faluban az 1973–74. mezőgazdasági évben főként azt vizsgálta, hogy milyen hatással jár az új mezőgazdasági technológiai bevezetése. Harriss könyvének empirikus anyagát abból a faluból gyűjtötte, ahol ő maga élt és amit munkájában Randámnak nevez. A kutatás során bőségesen merített a statisztikákból, az olyan helyi, történeti értékű forrásokból, mint a falusi telekkönyv, birtokösszeírások és adókönyvek.

A *Cambridge Project* célkitűzéseit részben meghaladva Harriss arra törekszik, hogy magyarázatot leljen a kérdésre: „miért van az, hogy Dél-India egy részén a kisméretű családi termelés makacsul továbbél és mi a magyarázata az 'alulfejlettség' és nyomor szűnni nem akaró jelenségének". Hipotézise felvázolásakor bemutatja azt a három uralkodó nézetet, amely különösen a hetvenes években meghatározta az indiai agrárviszonyokról folytatott vitát és arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a mezőgazdasági termelésben a tőke bővített újratermelése alárendelődik a kereskedő és pénztőke újratermelésének a gazdaság olyan formáiban, amelyeket *Marx* a kapitalizmus 'közbülső' formáinak jellemzett. Ezért a parasztság 'differenciálódási' folyamatát 'elzárja' mind a gazdaság jellege, mind pedig a kaszt és a rokonság azon ideológiai struktúrái, amelyek megerősítik a létező termelési viszonyokat és a hatalmi struktúrát." Ebből adódóan könyvében azt is vizsgálja, hogy vajon a kasztrendszer összeomlóban van-e, vagy pedig sikerrel alkalmazkodik az új körülményekhez.

A rendkívül értékes munka a szerző széles körű elméleti tájékozottságát, fegyelmezett és körültekintő gondolkodását, ragyogó elemző készségét, az empirikus szociológiai kutatásban való jártasságát és nem utolsósorban tamil nyelvtudását dicséri. *Harriss* óvakodik minden olyan általánosítástól, ami túllépne egyetlen dél-indiai kerület, North Arcot határain. Kiválóan ismeri egész Indiát, így tudja, hogy a déli rizstermesztő területek már ökológiai okokból is eltérnek az északi, jobbára búzatermelő vidékektől, és azt is, hogy délen soha nem létezett az északi területek fejlődését évszázadokra meghatározó nagybirtokrendszer. Így North Arcotban a gazdaságok földterülete kicsi, az 1970–71-es népszámlálás adatai szerint 90%-uk három hektárnál kisebb és a művelt terület 62%-án ilyen gazdaságok találhatók, továbbá a megművelt területnek csupán 1,2%-án vannak 20 hektárnál nagyobb birtokok. A kerület figyelemre méltó sajátossága, hogy legalább a 20. század eleje óta beépült az országos és a nemzetközi piacba, mivel a rizs mellett legfőbb terméke a földimogyoró. Sokatmondó adat az is, hogy 1972 végére a szövetségi államban a falvak 91%-át villamosították, holott India egészében az országos átlag akkor csupán 21% volt. Ez azért fontos, mert nyomában rendkívül megnövekedett a szivattyús kutak építése és így az öntözés is. Ez a néhány adat is jelzi, hogy *Harriss* falumonográfiája India egészét tekintve kevéssé tipikus területről szól.

A vizsgálat idején Randámban 1282 lakos élt 281 földtulajdonos és 121 földnélküli háztartásban. A falu a kaszt-hierarchia szempontjából élesen tagolódik, közösségében 11 kaszt él, de két különálló településen: a kaszthinduk és az érinthetetlenek falujában. A kevés muzulmán gyakorlatilag az érinthetetlenekkel azonos társadalmi helyzetet foglal el.

A település életét és a termékszerkezetet alapvetően a rendelkezésre álló öntözővíz határozza meg, eszerint osztályozzák a földeket is.

Az öntözött földek fő terméke a rizs, amelynek igen sok fajtáját termesztik, és mivel a szövetségi államban 1863 óta működik fajtanemesítő állomás, így valamennyi Randámban vetett rizs nemesített fajta.

A rizstermesztés palántáról történik, az átültetés kizárólag a nők feladata, a gyomlálást és az aratást is jobbára nők végzik. Viszonylag alacsony a munkanélküliség, ugyanis a rizstermesztés gyakori és rövid idő alatt elvégzendő szezonális munkái miatt még a kisgazdaságok is bérmunkásokra szorulnak. Az öntözés és a magas hozamú fajták bevezetése különösen a női munkaerő iránti keresletet növelte meg.

A nagyhozamú fajták bevezetése fokozta a falusiak gazdasági differenciálódását. De ezeknek a fajtáknak a bevezetése végső soron a víztől, annak hozzáférhetőségétől függ, valamint jelentős pénzösszegektől, vagy hitelképességtől ahhoz, hogy a gazda a szükséges műtrágyákat stb. időben beszerezze. Az érezhető differenciálódás ellenére a vizsgált időszakban mindegyik gazdaság nyereséges volt, termékeinek jelentős hányadát piacon értékesítette, s bár szinte minden termelő igénybe vett bérmunkát, a gazdaságok legnagyobb része a családi munkán alapul. A háztartásoknak azonban közel 70%-a hajlamos az eladósodásra, amelyből többé nem szabadul. A hitel forrásai pedig a nagygazdák, kereskedők és hagyományos pénzkölcsönzők. A pénzkölcsönzés és a kereskedelem még mindig nagyobb haszonnal jár, ezért a tőkével rendelkezők befektetés céljaira ezeket a területeket részesítik előnyben. Így a tőke a város felé orientálódik. Ilyen körülmények között – állapítja meg *Harriss* – a mezőgazdaság kapitalista átalakulása a szó klasszikus értelmében befejezetlen marad.

A könyv különösen értékes fejezete foglalkozik az ideológia és az agrárstruktúra összefüggéseivel. Egyebek között megállapítja, hogy „Randám falu lakói a világot még mindig elsődlegesen a kaszt keretei között tapasztalják: ugyanis a szó gyakorlati értelmében a kaszt az a struktúra, amely meghatározza emberek valós csoportjait és olyan normákkal szolgál, amelyek kölcsönös cselekvéseiket irányítják." Könyvében arról olvasunk, hogy a kölcsönös szolgáltatások örökletes rendje nem szenvedett csorbát, a munkamegosztás pedig jobbára változatlanul vallásos eszméken nyugszik. A kasztstruktúra „a domináns kaszt és a többlet általuk történő elsajátításán nyugszik." Az egyenlőtlenségeket, a kasztrendszer szerepét jól szemlélteti *Harriss* definíciója. Szerinte „empirikus szinten a faluban a kasztok rendszere kizsákmányoláson alapul, amelynek legitim látszatát a 'létezéshez' való jog minden, a helyi rendszerhez tartozó egyén számára történő biztosítása nyújtja; míg ideológiaként a kasztrendszer a kölcsönös vallásos függés struktúrája, amit a tisztaság és tisztátalanság ellentéte szervez és tölt meg értelemmel és amely struktúrában mindenkinek szüksége van mindenki másra."

A szerző a könyv utolsó fejezetében vonja le következtetéseit és leszögezi, hogy még egyetlen falut se szabad az indiai gazdaság egészéből, illetve a kapitalista világgazdaságból kiszakítva vizsgálni. Végső soron az általa vizsgált területen a mezőgazdaság kapitalizálódása nagy léptekkel halad előre, de ez a fejlődés alárendelt és semmiképpen sem teremt önálló középparaszti osztályt.

Harriss monográfiájában *Marx, Lenin, Kautsky* és *Csajanov* elméleti munkásságát veszi alapul, felhasználja a termelési mód–vita indiai vonatkozású irodalmát, a világ különböző pontjain készült faluszociológiai vizsgálatokat és mindezek segítségével igen pontosan meghatározza azt, ami az általa vizsgált faluban a helyi viszonyok függvényében eltérő a máshol kialakult helyzettől, de lényegesen kevesebbet mond arról, ami legalább is tendenciájában India nagyobb területein, vagy az ország egészében érvényesül. Ilyen például a kisparaszti gazdaságok meglehetősen elterjedt volta, vagy az a tény, hogy az érinthetetlenek, a törzsiek és a muzulmánok túlnyomó többsége mindenütt földnélküli és mezőgazdasági bérmunkásként próbál megélni.

Esetenként túlzott óvatosságától eltekintve *Harriss* könyve kiemelkedik az utóbbi évtizedben rendkívül megszaporodott falukutatási munkák közül, elemzése hallatlanul érdekes viszonyokat tár fel. Munkája jelentős hozzájárulás annak megértéséhez, hogy hogyan megy végbe és milyen az útja a modernizációnak a világ második legnépesebb országában, ahol a lakosság zöme több mint félmillió faluban él.

Gáthy Vera

Ára: 25 Ft

ISSN 0231–2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1985
2

1985 JUL 17

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁRA

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 160–160/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1363 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185–881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116–269) és minden nagyobb árusítóhelyen.
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

SAJÓ András, az állam- és jogtudományok doktora, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

ÁGH Attila, a filozófiai tudományok doktora, a Magyar Külügyi Intézet igazgatóhelyettese

VARGA Károly, a szociológiai tudományok doktora, az Ipargazdasági Intézet tudományos tanácsadója

BIHARI Mihály, a politikai tudományok kandidátusa, az ELTE ÁJK docense

CSEPELI György, a szociológiai tudományok kandidátusa, az ELTE Szociológiai Intézetének docense

LENGYEL László, a PM Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, főtitkárhelyettes

BERKI Sándor, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

HAMZA Gábor, az állam- és jogtudományok doktora, egyetemi tanár, ELTE ÁJK

LEHOCZKY László, a műszaki tudományok kandidátusa, a GATE intézetvezető tanára

DUNAY Pál, az ELTE ÁJK tanársegéde

VÁGVÖLGYI András, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

GÁTHY Vera, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

BRAGYOVA András, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa

PETRIK B. Ferenc, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos továbbképzési ösztöndíjas gyakornoka

RÉVÉSZ Mihály, a SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézetének adjunktusa

SÁRKÁNY Mihály, az ELTE BTK Folklór Tanszékének adjunktusa

VUICS Tibor, a földrajztudományok kandidátusa, a JPTE tanszékvezető docense

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Sajó András	A jog lehetőségei a társadalmi-gazdasági változtatásra
19	Ágh Attila	A politikai konfliktusok elméletéhez
34	Varga Károly	Akciókutatás a hiányszindrómában
		Vita
50	Bihari Mihály	Politikai kultúra és demokratikus reformok
60	Csepeli György	Magyar neurózis?
64	Lengyel László	Állapotunkról
75	Kulcsár Kálmán	A politikai kultúra és a magyar társadalom — Gondolatok a vita kapcsán
		Műhely
85	Berki Sándor	A ZÖLDÉRT-sofőrök „sztrájkja" és az eset tanulságai
		Konferenciák, kongresszusok
96	Hamza Gábor	Marx és a római jog
98	Lehoczky László	Magyar—nyugat-német konferencia az innovációról
100	Dunay Pál	A békekutatás szerepe a közvéleményformálásban
103	Vágvölgyi András	VI. Rurálszociológiai Világkongresszus
106	Gáthy Vera	Műhelyvita az államról
		Könyvszemle
109	Bragyova András	Nizsalovszky Endre: Tanulmányok a jogról
114	Petrik B. Ferenc	Harmathy Attila és Sajó András (szerk.): A jog gazdasági elemzése
113	Révész Mihály	Hernádi Miklós (vál. és szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban
115	Sárkány Mihály	Graham Clark: The Identity of a Man as Seen by an Archeologist
117	Vuics Tibor	Zoltán Zoltán: A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. február
Terjedelem: 10,50 (A/5) ív
8515438 MTA Sokszorosító, Budapest. – F. v.: dr. Héczey Lászlóné

SAJÓ ANDRÁS

A JOG LEHETŐSÉGEI A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VÁLTOZTATÁSRA

1. A gazdaság néhány jogilag befolyásolható eleme

A hazai szakirodalom behatóan foglalkozott a gazdasági jogi szabályozhatóságának kérdéseivel (pl. *Eörsi* 1977, *Kulcsár* 1982, *Sárközy* 1981). Ezekhez kapcsolódóan az alábbiak *nem* a gazdaság *működtetésével* kapcsolatos problémákra, hanem a gazdaság társadalmi változással járó *átalakítására* összpontosítanak.

A vizsgált kérdés tehát a következő: Mi a helye a jognak a gazdaság új minőségű társadalmi viszonyokat, új minőségi gazdasági rendszert eredményező átalakításában? (E „minőségi változás" meglehetősen vitatottan konkretizálható — lásd: *Gershenkron* — a jelen fejtegetés szempontjából elég annyi, hogy nemcsak a termelési mód szintjén létrejött változás számít ide.)

A gazdasági szféra cselekvéseinek érdekkötöttsége, e rendszer öntörvényűsége és a jogot végső fokon meghatározó mivolta látszólag kétségessé teszi az e szférában bekövetkező társadalmi változtatás esélyét. Valójában azonban a gazdasági meghatározottság és ezen belül a termelőerők döntő, végső fokon meghatározó mivolta nem zárja ki a gazdasági-társadalmi viszonyok jogi úton való változtatását. Az új társadalmi viszonyokat jelentő termelési viszonyok alakítása függhet a jogtól, sőt adott esetben éppen a jogra vár a feladat, hogy a termelőerőkben rejlő lehetőségeknek és szükségleteknek megfelelően strukturálja a gazdaság intézményrendszerét. Szociológiai szempontból, vagyis a társadalmi cselekvők felől közelítve a változtatásokhoz, szembeötlik, hogy az adott termelési viszonyok (gazdasági szokás stb.) fenntartása sajátos gazdasági érdekeltségi viszonyokat teremt. A fenntartásban érdekeltek megfelelő politikai hatalommal is rendelkeznek a hatalmukat biztosító jogi berendezés biztosítására.

Vajon a gazdasági hatalom mennyire érdekelt új viszonyok létrehozásában, illetve vannak-e olyan társadalmi szereplők, akik érdekeltek egy gazdaság tisztán makroszintű (szocietálisan, „nemzetgazdaságilag" értelmezett) növekedésében? A növekedés bizonyos innovációt — és ezzel változást — szükségképpen feltételez, hiszen ezen alapul a bővített újratermelés egy része. Vannak-e gazdasági strukturális átalakítását előmozdító gazdasági érdekeltek, és mi az esélyük a beavatkozásra?

A közvetlenül a gazdaság működésére épülő társadalmi viszonyokban a jog egyik

alapvető ellentmondása érvényesül (vö. *Cerroni* i. m. 78–79. o.): mint történelmi intézményt, a jogot a modern társadalmi mechanizmusok határozzák meg, amelyek azt saját funkciójukként fejezik ki. Akarati-normatív struktúraként azonban a jog egyúttal ugyanezen mechanizmusok irányításának és új irányba terelésének eleme. Az említett irányításhoz a társadalmi mechanizmusok megértése szükséges.

Ami a termelőerők mozgásához szükséges, illetve az új társadalmi viszonyokat illeti, ezekben az összefüggésekben a gazdasági érdekeltek gazdasági motiváltsága a változás forrása lehet. Egyfelől a modern társadalomban bizonyos fokig *össztársadalmi érdek* az állandó gazdasági fejlődés és növekedés. Ez innovációt és társadalmi „változást" feltételez – igaz, alapvetően rendszererősítő jellegűt. A nemzetgazdasági növekedés a nemzetállamok közötti versengésben kap össztársadalmi értelmet, de a *gazdasági növekedés* az utóbbi évtizedekben, a változásra irányult értékrendű világban, *önálló legitimálója* az állami-politikai hatalomnak. Éppen ezért az államhatalom, a politikai vezető csoportok elismert céljuknak tekintik a gazdasági növekedést elősegítő társadalmi változtatást, ezen belül a gazdasági szféra változtatását is.

A fennálló termelési viszonyokban érdekelt gazdasági hatalmasságok egy másik vonatkozásban is közrejátszanak a termelőerők kiteljesedését biztosító változtatásban. A gazdasági élet logikája szerint ők is érdekeltek olyan formák megteremtésében, amelyek számukra extra értéktöbbletet vagy többletértéket biztosítanak. Ezen új mozgásformák kereteinek megteremtésére felhasználják a jogot is.

Mindezen változások a rendszerváltozás fogalmának kevéssé felelnek meg, sokkal inkább rendszer-stabilizáló jellegűek a termelőerőkhöz képest. Következményeikben mégis elvezethetnek számottevő társadalmi struktúraváltozáshoz. A monopolkapitalizmus létrejötte során megfigyelhető, hogy a tőkekoncentráció új jogi szervezeti formákkal erősítette saját, kíméletlenül megszerzett piaci uralmi pozícióit. Az ily módon szentesített tőkekoncentráció a maga monopóliumaival végül is egy megváltozott társadalmi-gazdasági rendre vezetett.

A gazdasági élet szerkezete és intézményrendszere nem kizárólag a gazdasági hatalmasságok igényeitől függ. A társadalmi berendezkedés magyarázata nem korlátozható a hatalmasok egymás közti harcára, versenyére. Az egyes társadalmi létszférák sem vizsgálhatók önmagukba zárt egészként. A modern társadalomban a *politikai szférának a gazdaságra való visszahatása* egyre számottevőbb. Épp ezért a termelőerők adott fejlettségi szintje mellett a termelési viszonyok meglehetősségek tág határok közt alakíthatók, és ezen alakítás jelentős mértékben jogi eszközökkel, jogi szabályozás hatására történik.

A kérdés mármost az, hogy a gazdasági szereplők miként próbálják befolyásolni a gazdaságot, különösen abban az esetben, ha társadalmi jellegű változásokat kívánnak előidézni a gazdaságban. Választásuk jórészt a gazdaság szerkezetéhez, természetéhez igazodik, de erőviszonyaiktól is függ. Gyakorlatilag nehéz elhatározni, hogy a gazdasági magatartások egyszerű befolyásolása, megváltoztatása mennyiben eredményez a gazdasági szférában társadalmi változást.

A mai gazdasági rendszerekben, legyen szó kapitalistáról vagy szocialistáról, akár piaci elemek uralkodjanak, akár monopolisztikus nagyszervezetek, nagyszámú szabály vonatkozik a gazdaságra. Ezek állandóan változnak, és állandóan változtatni kívánják a gazdasági rendszer *output*ját és ehhez az egyes gazdasági döntéshozók viselkedését. Mármost például egy jogszabályi változásnak is alig tekinthető kontingensváltoztatás, adókulcs-változtatás stb. egy ország egész termelési tevékenységét átalakíthatja. A gazdasági szereplők viselkedésének szerkezeti elemei nem változnak, mégis, a gazdaság átalakulhat, és ezzel összefüggésben hosszabb távon társadalmi szerkezetváltozások is bekövetkezhetnek.

Mind a gazdaság folyamatos működtetésének, mind a gazdasági-társadalmi viszonyok radikális megváltoztatásának legnyilvánvalóbb eszköze a *közvetlen kötelezés.* Szélsőséges esetben ez azon nyugszik, hogy a szabályt kibocsátó a társadalmi mechanizmusok irányításának és átalakulásának törvényszerűségeit oly módon véli ismerni, hogy a törvényszerűségekből az egyes cselekvőkre háramló kötelességeket is lebontandónak tartja.

A kötelező előírások a gazdaságban elsősorban nem akkor és nem pusztán azért kerülnek előtérbe, mert a központi értelem úgy véli, hogy ő és csak ő képes a gazdasági és társadalmi mechanizmusokat, azok igazi természetét átlátni és így a spontaneitást, annak negatívumait kiküszöbölni. Épp ellenkezőleg, az esetek többségében a kötelező előírások egy észlelt, de nem kívánt társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszer, viszonyrendszer, állapot *ellen*, tehát bizonyos értelemben mindenkor a társadalmi változtatás, megváltoztatás értelmében jönnek létre és kívánnak hatni. A *hiányra*, a gazdasági ellátás elégtelenségeire, az alultermelésre adott *adminisztratív válaszok* bizonyítják ezt, legalább a francia forradalom ármaximáló[1] és kötelező termelő tevékenységeket előíró rendeletei óta. A tendencia kiteljesedését a szocialista gazdaságok példáján tanulmányozhatjuk a legjobban. E szabályozások átmenetileg, *rendkívüli állapotban*, politikailag rendkívül kényes helyzetekben hoznak is eredményt. Szükségességük a rendszer megóvása szempontjából vitathatatlan, bizonyos hatásaik maradandóak. Ebből azonban korántsem következik, hogy ez a fajta változtatásmód, különösen ha permanens változtatási kísérletté merevül, igazán hatékony lenne. *Kornai* a hiánygazdálkodás adminisztratív megoldására vonatkozó elemzésében kimutatja, hogy mindez csak újratermeli a hiányt.

A gazdasági működésére vonatkozó empirikus megfigyelések, valamint a gazdasági szerkezet elemzése egyaránt bizonyítják, hogy *egyetlen gazdaság sem működhet egy viszonylag elkülönült normatív rendszer nélkül.* A modern gazdaságban a normatív rendszerek közt kulcspozíciót elfoglaló állami normarendszer, a jog látja el e funkció jelentős részét. A jogi normarendszer jelentőségét fokozza a kibocsátó (állam) gazdasági súlyának növekedése. Elsősorban a *forgalmi* elvárások (de ehhez kapcsolódóan a termelést közvetlenül is szolgáló minőségi egységesítések és szokásszabványosítások stb.) miatt szükséges a jogi szabályozás.

A forgalmi pozíciók egyértelműsítése, az elvárások erősítése, ha hosszú távon jelent is hozzájárulást a társadalom átalakulásához, a maga közvetlenségében nyilvánvaló-

an inkább a *meglevő* megerősítése. Forrása a *már bekövetkezett* változás. Úgy tűnik azonban, hogy a jog ezen túlmenően, az *externalitások* meghatározásával is hozzájárul a gazdasági szféra működéséhez és változásaihoz. De *mit értünk externalitáson?* [2] Külső, vagyis externális gazdaság az, ami külső a vállalatnak, de belső az egész iparnak. Externálisnak tekinthetjük mindazokat a társadalmilag releváns, illetve a gazdaságban szerepet játszó *költség*eket, amelyeket azonban egy cég a maga költségeibe nem épít be, illetve nem kell hogy beépítsen. E gondolatmenetet általánosítva a gazdaság működése szempontjából nélkülözhetetlen annak normatív meghatározása, hogy egyfelől mit kell a külső személyeknek a vállalat (a gazdasági szereplő) „belsőjeként" elfogadni, és másfelől, hogy minek a számításba vételére kötelezhető, kényszeríthető egy vállalat (egy gazdasági szereplő).

Viszonylag könnyen belátható, hogy az externalitás-probléma alapvető — ám egyúttal szélső — esete a javak *tulajdonba* adása, vagyis internalizálásuk külső elismerése. A tulajdoni elosztást, a tulajdoni szerkezetet végső fokon a termelőerők fejlettsége határozza meg. A termelőerők számos általuk életre hívott közvetítő mechanizmus közreműködésével hatnak, kezdve olyan technikai és gazdasági szempontokkal, mint például a tulajdoni koncentráció biztosít-e hatékony vagy egyáltalán elfogadható gazdaságot; a föld szétaprózódhat-e kistulajdonná az adott népesedési és területi viszonyok, technikai fejlettség mellett stb. Az említett mechanizmusok mellett végső fokon a termelőerőkre épülő politikai hatalmi viszonyok is kulcsfontosságúak.

A tulajdoni alapviszonyokat a forradalmak idején határozzák meg, vagy legalábbis ekkor jön létre meghatározott társadalmi harcok és mozgások nyomán az a jogi struktúra, amely a tényleges hatalmon alapuló internalizálásokat, a tényleges elsajátításokat szentesíti, és ezen túlmenően — az egész rendszer számára távlatot nyitva — a mindenkori interiorizációs szabályt megadja. A tulajdont ugyanis — főszabályként — költségként (kárként) mindig el lehet (és el kell) számolni, másfelől a többieknek ezt a fölszámítást figyelembe kell venniük.

A jogi szabályozásnak bizonyos — gazdasági, politikai, technikai — határok között az alább ismertetendő további eszközökkel is módja van a költségként való figyelembevételt befolyásolni. Ezekkel közvetlenül a gazdasági magatartást, közvetve az egész gazdasági szféra vezető társadalmi viszonyrendszerét befolyásolja. Ha például a jogi szabályozás valamilyen megoldása (például a bírósági út vagy kártérítés) rákényszeríti a termelőt, hogy az általa kibocsátott *szennyezést* is figyelembe vegye a termelés során, ezzel elérheti magatartásának megváltoztatását. Ily módon létrejöhet egy újfajta társadalmi helyzet (például megvalósulhat a szennyezésmentes társadalom, helyreállhat az ökológiai egyensúly stb.). De a jog ezen túlmenően is felszámolhat externalitásokat, lehetővé teheti bizonyos termékek elismertetését, megszüntetvén azok externálissá válásának örökös veszélyét. Például jogilag védi a szellemi tulajdont. A szerzői jog, iparjog stb. története, illetve a kultúrtörténet szerint ez egy sor változást eredményezett a társadalom kulturális állapotában és technikai arculatán (*Boytha*).

Mishan (elsősorban a környezetszennyezés kapcsán tapasztaltak nyomán) az externalitás-probléma megoldásának *öt* esetét különbözteti meg:

1. *Kifejezett tilalom.* A gazdasági elemzés szerint — melyet *Mishan* csak bizonyos megszorításokkal fogad el — az általános tilalom túlságosan költséges. (A gazdaság általános változtatása ily módon társadalmi és más okokból sem lehetne eredményes.)

2. *Adó és segély-megoldás.* A legtöbb közgazdász ezt támogatja. Legfőbb akadálya a megfelelő információk beszerzése, valamint az ellenőrzési költségek.

3. *Szabályozás* (a gyártás, termelés „regulációja"). Általános problémáira utaltunk, közgazdasági szempontból pedig ugyanazok az információ- és költségproblémák jelentkeznek, mint az adó-, illetve segély esetében. A végrehajtás itt további költségekkel jár, különösen ha megfelelő rugalmasságra törekszik valaki.

4. *Önkéntes megállapodások.* Ez a megállapodás csak akkor fogadható el, ha tranzakciós költségek nem szerepelnek. A megegyezés ilyen esetben optimális eredményt hozhat a közvetlenül érintettek között. Ilyen megállapodások azonban — például a környezetvédelem esetében — csak nagy cégek közt lehetnek gazdaságosak és feltételezik a jogi szankciókat.

5. *Preventív berendezések.* Technikai értelemben ezek visszavezethetők az önkéntes megegyezésre, illetve a kormányzati szabályozásra; ezek bármelyikével bevezethetők. Ennek megfelelően problémáik is visszavezethetők azokra.

Mindezen beavatkozásoknak mintegy kulcsa bizonyos *javak jogi védelmének elismerése, vagy e védelem megtagadása,* illetve visszavonása. Egy másik stratégia a *szervezetbe integrálás* mechanizmusán alapul (a két stratégia összekapcsolódhat). A jogilag lehetővé tett szervezeti-integratív megoldások esetén az önkéntes megegyezések a szervezeten belül jöhetnek létre, illetve maga a szervezet lesz ezeknek a formája. Ugyanakkor a szervezetet mint olyat a jogi elismerés „internalizálja" — a belső megállapodások szervezeti kikényszerítését támogatva —, és az internalizáción keresztül változtatja a gazdasági szféra társadalmi viszonyait.

Az externalizáló-internalizáló hatást a jog a *figyelembe veendő dolgok* körének meghatározásával gyakorolja. Ilyenek a kifejezetten tulajdonjogi jellegű rendelkezések: mi vehető magántulajdonba, mi számít köztulajdonnak és melyek a (köz)tulajdon igénybevételének szabályai. Az ide vonatkozó szabályok többsége azonban klasszikus *játékszabály* (ideértve a szerződéskötési és felelősségi szabályokat). A gazdasági-társadalmi viszonyokat messzemenően átalakító hatása van annak, hogy mi számít *kár*nak: igaz, tulajdonképpen ez attól függ, hogy mit ismerünk el tulajdonnak. De amikor a tulajdonként való elismerés kártérítési problémaként jelenik meg, ez elsősorban nem a kár mértékének (a dolog terjedelmének) elismerése formájában történik, hanem sokkal gyakrabban oly módon, hogy a felelősség *alap*ját, a felróhatóságot, tehát egy magatartási játékszabályt befolyásolnak, illetve szabályoznak. A felelősségi alakzatok változása — amiben a politikai, és különösen az ideológiai szféra nagy szerepet játszott — jelentősen átalakította a gazdasági szféra társadalmi viszonyait. A munkások kártérítési helyzetének javulása a biztonsági berendezések javítására vezetett. (Hasonlóképpen feltételezhető, bár empirikusan vitatott — *Posner* — a fokozott felelősség hasonló hatása a veszélyes üzemek, így különösen a vasutak esetében.)

Érdemes ezt a problémát közelebbről is szemügyre venni, mert itt kitűnik e változtatások alapvetően *rendszerfenntartó* jellege, valamint az is, hogy milyen alternatívái, milyen határai vannak a változtatást ígérő szabályozásnak. Ami a vasutat illeti, tudjuk, hogy ennek felelőssége szigorodott (Amerikában csak a századforduló után). Kérdés, hogy a vasúti biztonsági berendezések elterjedése e felelősségszigorodással magyarázható-e. Másrészt: milyen módon lehet az utasoknak, illetve a vasút más kárvallottjainak és munkásainak okozott károkat interiorizáltatni a vasúttal? Elő lehet írni, hogy a vasút köteles mindenféle biztonsági berendezéseket fölszerelni, sőt, hogy a vonat köteles végig alagútban futni. Ezzel megakadályozzuk, hogy elkóborolt gyerekek és elbitangolt szarvasmarhák a vasút elé vessék magukat. A költségek azonban rendkívül nagyok: ezek a *(magán)*vasutat tönkremenetellel fenyegetik. A vasút kibúvókat kereshet és találhat e kötelezettségek alól. Ha pedig emelik a szállítási díjakat, esetleg széles tömegeket zárnak ki az utazásból, ami a gazdaság működését igen károsan érintheti. Társadalmilag rendkívül költségessé válhat a fenti megoldás, ráadásul a kötelezés kevéssé rugalmas (például egy olyan technikai előírássor, amely „minden veszélyes" helyen lassítást ír elő — merev alkalmazás és a felelősségtől való félelem esetén — erősen csökkenti a menetsebességet). Természetesen ilyen szabályok bizonyos határok közt elkerülhetetlenek.

Egy másik megközelítésben nem részletes pozitív előírásokkal próbálkoznak, hanem a jog fokozottan elismeri a károsultak kárát. Ez a tulajdon kiterjesztését jelentheti, például amikor az élet élvezetére való képesség csökkenését kárként ismerik el. Általánosabb azonban az a megoldás, mely a játékszabályokat érinti: például nem ismerik el a szokásos, az addig játszott óvatosság játékszabályai szerint elfogadott kimentési okokat (pl. gondosság), ily módon ösztönözve a vasutat, hogy ott lassítson, ahol szükségét látja, vagyis maga határozza meg a kockázat mértékét a kártérítési és a szállítási szempontok együttes figyelembevételével.

Példánk tanulságait a jogi beavatkozás általánosabb szintjén megfogalmazva elmondható, hogy a jog a maga *allokációs játékszabályaival pozíciókat teremthet a gazdasági cselekvéshez.* Ez magát a cselekvést fogja befolyásolni, anélkül, hogy azt elrendelné.[3] Más esetekben a jog sikerrel írhat elő gazdaságilag releváns magatartást (pl. az ütköző fölszerelését), mert ebben az esetben változtató rendelkezése a gazdasági érdekkel találkozik. Kérdés, hogy az utóbbi esetben mi az értelme a jogi előírásnak. Olykor — úgy tűnik — valóban felesleges; csak bürokráciára vezet. Más esetekben viszont — különösen ahol a gazdasági kezdeményezőkészség különböző okokból hiányzik — pótolhatja a helyi felismerést, aktivitást. Mindazonáltal ezek a hatások kevéssé struktúraváltoztatók, hiszen az utasok biztonságának figyelembevétele egy meglevő mechanizmusba illeszkedik (egy meglevő fizetőképes utasközönségre van tekintettel), még ha a biztonság vagy a biztonság által lehetővé tett sűrűbb járatindítás a sínek és szerelvények jobb kihasználását, ily módon a költségek csökkenését és így, végül szélesebb tömegek utaztatását teszi lehetővé.

A gazdasági szférában létező társadalmi viszonyok jogi szabályozását és különösen e társadalmi viszonyok változását és változtatását illetően is igazolható, hogy a köz-

vetlen magatartás-előírás társadalmi és egyéni tudati ellenállásba ütközik, és gazdaságilag kevéssé eredményes. Ezzel szemben a jogi szabályozás viszonylag hatékonyabb, az össztársadalmi optimumhoz közelebb áll és kisebb társadalmi ellenállással találkozik, ha két stratégia közül választ:

- a szervezetbe integrál, és a szervezetet és annak környezetét szabályozva a szervezeten keresztül befolyásolja az egyéni gazdasági magatartást;
- megfelelő adminisztrációt épít ki (például: szennyezés-ellenőrző hatóságok).

A szellemi tulajdon adminisztratív nyilvántartási rendszerei interiorizálásra kényszerítettek — illetve adott esetben éppen externalizálást engedtek —, minek következtében a gazdasági viszonyokban változás következik be. Az adminisztratív „számbavétel" technikai korlátai miatt csak a beérkező vagy a kibocsátott jelzés (dolog) szabályozható a siker reményében.

A fenti változások többsége rendszerfenntartó-erősítő, legalábbis a maga közvetlenségében: tartós alrendszerváltozásra vezethet, de az esetek többségében ez utóbbi is *a már bekövetkezett társadalmi erőviszony változások következményének levonását* jelenti a gazdasági szféra működtetésében. Az externalitás befolyásolása, felszámolása alapvetően a saját magatartás következményeinek figyelembevételét jelenti. E figyelembevételre azért kerül sor, mert elmulasztása adott esetben (jogi) szankcióval járhat. (E szankció lehet adó, büntetés, kártérítés.) Az internalizálás másik következménye, hogy a játékszabályok változásával a gazdasági érdekelt pozíciójához új *jogosítványok* járulnak (ilyeneket elveszít). E jogosítványok birtokában (jogosítványok nélkül) változtathat gazdasági magatartásán, mivel ezeket a jogosítványokat is érvényesítheti piaci vagy más gazdasági (hatalmi) kapcsolatokban. A jogosítvány, illetve kötelezettség megváltoztatja a gazdasági aktor helyzetét a gazdasági viszonyban. Az alkuban maga a jogosítvány is értékesíthető,[4] ha pedig arról lemondani nem lehet, úgy a másik fél kénytelen azt figyelembe venni a kalkulációban.

Azáltal, hogy a jog jogosítványokat teremt, kétségkívül változások forrása, hiszen új, áruként kezelhető javakat „termel", sőt bizonyos fokig új viszonyokat létesít, amikor a piaci viszonyok elismerését megtagadja, és e helyett más módon szervezett kapcsolatokat hoz létre (legitimál). A közlekedési szabályok előírása például létrehozza a társadalom tagjai közt azt a kapcsolatot, amely piaci jelleggel — a túl sok résztvevő miatt — nem jöhetne létre. Nevezetesen nem lehet hinni abban, hogy a gépkocsivezetők megállapodnak a veszélyeztetett helyeken való lassításban. A résztvevők érdekeltsége (pl. a közlekedők biztonsági érdekei) nélkül, pusztán kényszerrel ez a nem piaci kapcsolatforma nem jöhetne létre, aminthogy a piac kiküszöbölése vagy helyettesítése sem szokott sikeres lenni. Mindez ismét jelzi a jogilag kiváltható gazdasági változás belső korlátozottságát.

2. *A jogkövetkezmények mint a befolyásolás eszközei*

A jog tisztelete korlátozott. Ez határt szab a jog deklaratív és demonstrációs hatásának. A szabályozás által elérendőnek jelölt társadalmi állapot megvalósításához materiális befolyásolásra, a jogszabályok alapján további cselekvésekre, mindenekelőtt az állami szervekére van szükség. A jogalkotó elsősorban arra számíthat, hogy a jogszabályok alapján az állami szervek fognak eljárni. A társadalom jogi változtatása, de még a társadalmi változások jogi szentesítése sem fejeződik be az új jogszabályok meghozatalával, az új társadalmi viszonyok, mint célállapot normatív *leírásával*.

A jogi szabályozás a társadalmi változás szempontjából a jogalkotó által engedett, társadalmilag, vagy legalább az uralkodó csoportok által elfogadottnak minősített, legitimált *eszköztár*ként jelenik meg. Ezeknek az eszközöknek a megválasztására alapvetően a befolyásolni kívánt társadalmi viszonyrendszertől függ. Nem lebecsülendő azonban a jogalkotó választási szabadsága, hiszen maga a célállapot is tudati — vagyis részben önkényes — képződmény. A változtatandó valóság objektív törvényszerűségei a maguk közvetlenségében kevéssé hatnak. (Amennyiben a célállapot a jövőben várja rügyfakadását, nem is hathatnak rá.) Így tehát a változásban a szubjektív elemek, mindenekelőtt magára a *célállapotra vonatkozó szubjektív elképzelések* kerülnek előtérbe: a célállapot megfogalmazása a társadalmi konfliktus erőviszonyaitól függ.

A változási eszközválasztás szempontjából az eszközök belső tulajdonságai nem feltétlenül tudatosulnak. Más — pl. politikai, ideológiai — megfontolások miatt az eszközhatékonyság szempontjait olykor figyelmen kívül hagyják. A jogalkotó számára az eszközök amúgy is a jog adott struktúrájában, a történelmi tapasztalatoknak az adott jogrendszerben objektiválódó szerkezetében adottak. A kontinentális jogi gondolkodás egy-egy problémát jogágilag kategorizál, és ezután szinte automatikusan rendeli hozzá a megoldási, illetve változtatási eszközöket, amely eszközök együttese adja az adott jogág sajátosságait.

A jog társadalomváltoztatási eszköztára történelmileg változó összetételű. Abban a tudatban korlátozzuk elemzésünket a napjainkban az állam rendelkezésére álló jogi eszközök áttekintésére, hogy ezek felhasználási aránya, lehetőségei ma is mozgásban vannak. Jelentős átstrukturálódásnak lehetünk tanúi: a pozitív *szolgáltatásoktól való függés* kiszorítani látszik a büntetéssel való kényszerítést.

A jogi szabályozás, a társadalmi magatartás befolyásolása klasszikus eszköze a *büntetés*, a hátrányokozás.[5] Ez a negatív szabályozási mód abban az időszakban alakult ki, amikor a jog még nem tudatosult a társadalmi változtatás eszközeként, hanem elsősorban mint a már bekövetkezett társadalmi változások megerősítője funkcionált és a politikai hatalmat, a vallást, a vallással összefüggő családi viszonyokat erősítette és védte, illetve a magánszemélyeket óvta egymástól.

Ennek a szabályozásmódnak klasszikus eleme a *tiltás*. Tiltottá a történelmileg meghaladott, ám korábban normalizált magatartás válik. A viszonylag szűk magatartási alternatívaszféra miatt a tiltás gyakorlatilag kívánatos magatartásra való kötelezésként is felfogható, ám korántsem véletlen a jogi szabályozás negatív-tiltó beállítódása a közvetlen kötelezéssel — mint másik lehetőséggel — szemben.

A jogi szabályozásnak már az ókorban (a jogi objektiváció szerkezeti alapjainak formálódási időszakában) kialakult egy, a kötelezéshez közel álló formája, elsősorban a gazdasági viszonyokkal összefüggésben. Ez a tartalmát tekintve – a javallt (szinte kötelező) magatartás megvalósítója szempontjából *pozitív* – állami szolgáltatás a *jogsegélyben* áll. A magánjog szférájára gondolunk, ahol a gazdasági érdekeltek „autonóm" akarata abban az esetben kapott jogi támogatást, elsősorban a kikényszeríthetőség formájában, ha a gazdasági érdekeltek a jogilag előírt formában valósították meg cselekedetüket. Meghatározott magatartásformák esetén ma sem a büntetendővé minősítéssel, hanem a jogi támogatás megvonásával szankcionálnak (a közrend, közerkölcs és a modern generálklauzulák formájában).

A 19. századi törvényhozás, mely nem szabadulhatott a jogi objektiváció strukturális kötöttségeitől, önkéntelenül is az *egyéni* és *negatív befolyásolás* modelljében gondolkodott, és a modern törvényhozások csak apránként és az államigazgatás pozitív szolgáltató képessége kiépülésével párhuzamosan szabadulnak meg ettől a képzettől. Mindazonáltal e szabadulás nem teljes. A negatív befolyásolás jogi szerkezetben hordozott öröksége más tényezők támogatását élvezve nemegyszer a kényszer jelentőségének túlbecsülésére, túlzott felhasználásra vezethet. Nem véletlen ez, ha meggondoljuk, hogy a „követő" változtatások, amelyekkel egy külső modellhez próbálnak egy társadalmat sietősen felzárkóztatni, éppen erőforrás hiánnyal küszködnek – a változtatást épp az erőforrás hiány megszüntetésére szánják. Ha viszont nem áll rendelkezésre gazdasági és ideológiai konszenzust nyújtó erőforrás, akkor alig marad más, mint a kényszer, amely látszólag kevésbé gazdasági erőforrás igényes. Csakhogy a kényszerhez társadalmilag-gazdaságilag nem éppen olcsó kényszerapparátus szükséges, továbbá a kényszeralkalmazás hatása korlátozott, és diszfunkciói további gazdasági erőforrásokat vonhatnak el.

1. A tilalmak, illetve a magatartási előírások, kötelezettségek klasszikus motiválója a *büntetés.* „Az egyének és szervezetek inkább fenyegetés, mint lehetőség-irányultak, vagyis valószínűbb a válaszuk, ha azt gondolják, hogy veszteséget szenvednek (megnövekedett költségek, elmaradt haszon), mint amikor azt gondolják, hogy nemcselekvésükkel egy haszon-növelési vagy költségcsökkentési esélyük elvész." (*Wilson*t idézi *Handler* i.m. 15. o.) A büntetőjogi tilalmak hagyományosan az embereket egymástól voltak hivatottak megvédeni, továbbá – többé vagy kevésbé kimondatlanul – a politikai hatalom erősítését és az ahhoz kapcsolódó ideológia, erkölcs szentesítését szolgálták. Mai viszonyok közt azonban a büntetés nem egyszerűen tilalom-biztosíték, hanem a változtatások előmozdításának egyik eszköze (*Stjernquist* i. m. 158. o.). *Gary Becker* (i. m. 169. o.) szerint például a századforduló óta a nyugati törvényhozás fokozatosan, a *laissez faire* 19. századi (átmeneti) uralmát megfordítva már nemcsak a személy és tulajdona sérelmét torolja meg, de korlátozza a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését, az elfogadhatatlan üzleti megállapodásokat, büntetőjogi szankciókat ír elő közlekedési normák megszegésével kapcsolatban, építési szabályok védelmére és ezernyi más tevékenységre.

Lehet-e a büntetőjog a társadalmi változtatásért és különösen a gazdasági viselkedés átalakításáért folytatott harc eszköze?

Elvileg a büntetőjogi büntetések szolgálhatnak — más állami kényszermechanizmusokkal együtt — konkrét változtatások előmozdítására. Erre számtalan példa van, elvégre a büntetőjog kiválóan alkalmas a változásnak *ellenálló hagyományos közösségek felbomlasztására,* a társadalmi mobilizálásra, illetve a változásnak ellenálló csoportok fizikai kikapcsolására. Mindazonáltal a jelenkori kutatások jelzik a büntetőjogi büntetéseknek a konkrét változások előidézésében megmutatkozó korlátozott hatékonyságát.

A büntetőjogi büntetések elvileg a „társadalom védelmét" általános és speciális elrettentő hatásokkal szolgálhatják. *Chambliss* szerint azonban ez az elrettentő hatás nehezen igazolható.[7] A klasszikus 18. századi megfigyelés szerint a hírhedt tolvaj nyilvános kivégzése alatt számos lopást követtek el a bámész tömeg soraiban. A modern kutatások szerint elrettentés akkor várható, ha a kiszabható büntetés és a fölfedezés valószínűsége együtt nagyobb költséget jelent, mint a bűncselekménnyel megszerezhető előny.[8] Azonban a fölfedezés társadalmi költségei, éppúgy, mint a szigorú büntetésé, korántsem elhanyagolhatók, és jelentősek a gazdasági korlátai. E tekintetben tehát az elrettentés nem növelhető korlátlanul, illetve — paradox módon — a súlyos büntetési tételek kilátásba helyezésével és érvényesítésével ugyan elvileg ez a növelés elképzelhető, azonban ennek hatására olyan másodlagos kalkuláció következhet, ami az egész logikát megdönti. Ha ugyanis mindenért igen súlyos büntetést helyeznek kilátásba, akkor a bűnelkövető szinte ösztönözve lesz a súlyosabb magatartás megvalósítására.

A büntetés várható szigora általános elrettentő hatást látszik gyakorolni, csakhogy a szigor ellentmond az egyéni magatartás befolyásolásának, az egyéni elrettentésnek. Erre már a túl sok büntetés diszfunkcionalitását hangsúlyozó *Beccaria* rámutatott. Az általános elrettentés valójában nem mérhető, és konkrét hatása is szerény (ami persze nem változtat azon, hogy a társadalmi ellenőrzési mechanizmusok „gerince"). A különféle rendőrségi sztrájkokra vonatkozó megfigyelések azt mutatják, hogy a közrendet nem befolyásolja számottevően a felelősségre vonás lehetőségének megszűnése. A híres példa szerint a dán rendőrségnek a német megszállás alatti tiltakozó sztrájkja idején nem nőtt az emberölések száma. A közlekedési szabálytalanságoknak *balesetek*ben mérhető következményei sem voltak számottevőek a finn rendőrségi sztrájk alatt.

Ha a társadalmi-gazdasági átalakításon fáradozó, magára hagyott büntető igazságszolgáltatás — gazdasági okokból — túlságosan gyenge, fölléphet a korrupció, ami további illegalitást jelent és antiszociális magatartások normalizációjához is hozzájárulhat. Márpedig az erőteljesen büntetőjogias szabályozás, sőt általában a büntetőjogi szabályozás ilyen diszfunkcionális hatásai elkerülhetetlenek, és a diszfunkciók mind gazdasági, mind morális téren jelentősek. Társadalomgazdaságilag sem lehet közömbös az, hogy például Amerikában már 1965 bármely napján a keresőképes lakosság két százaléka állott valamiféle büntető igazságszolgáltatási ellenőrzés alatt. Ez az összlakosság jövedelemszerző képességét korlátozta, továbbá pótlólagos kiadásokat jelentett az igazságszolgáltatási rendszer fenntartási költségei miatt.

A büntetőjogi tilalmak a gazdasági szférában *új alkupozíciókat* teremtenek és képesek a normális gazdasági kapcsolatokat teljesen felborítani. (Lásd szesztilalom Ame-

rikában, vagy a kábítószer-kereskedelem hatásai a Távol-Keleten.) A büntetőjogi szakirodalom régóta felismerte, hogy a bűntetté nyilvánítás, a bűncselekménnyel fenyegetés mellékhatásokkal járhat, és e hátrányok adott esetben olyan illegalitásokat eredményeznek, olyan új bűncselekmények elkövetésére kényszerítenek, amelyek sokkal súlyosabbak, mint az alapbűncselekmény tiltásából adódó társadalmi előnyök. Éppen ezért ezen esetekben a büntetőjogi közbelépés kiküszöbölését, *dekriminalizálást* tartanak célszerűnek; ám ezek a megfontolások a társadalmi változtatás prioritásainak ellenfényében gyakran elhalványulnak.

A büntetőjogi kényszer, mint a társadalmi változtatás eszköze kapcsán tett korlátozó megjegyzéseink bizonyos megszorításokkal érvényesek *más jogágak* szankcióira, jogi területen is alapvető korlátot jelent a kényszerítő apparátus erőforrás korlátja. Továbbá, ha a társadalmi változtatás egy meglevő társadalmi struktúra valós szükségleteinek kielégítését kívánja megakadályozni, és ehelyett új szükségleteket létesít vagy azokat kezdeményez, úgy a valós szükségletek és a kényszer közötti konfliktus társadalmilag diszfunkcionálisnak minősíthető illegalizálódási és kényszer-kiterjesztési folyamatot indít be. A tilalmak és a kilátásba helyezett büntetések ellenére a szükséglet fennáll és hat. Ebben az esetben választható a jogilag kívánatosnak megfelelő, helyettesítő magatartás. Ez az érdekeltek számára nehézségeket okoz, esetleg társadalmilag is drágább. Lehetséges az is, hogy a hagyományos tevékenységet folytatják, a jogi ellenőrzés kijátszása miatt azonban ennek költségei is emelkednek. A jogi szabályozás egy idő után visszakozót fúj, illetve szemet huny az adott helyzet fölött (a büntetések kiszabásától óvakodni fognak). A másik lehetőség: a jogalkotó még szigorúbb intézkedéseket hoz, amelyek tovább emelik az illegalitáshoz kapcsolódó költségeket.

A megoldás jogalkalmazási oldalon is nehézségeket okoz: mivel a bűnüldöző erők korlátozottak, más területekről kell elvonni a megtorlás alkalmazóit. Így aztán bizonyos területeken egyáltalán nem, vagy csak alig kerül sor az előírtnak megfelelő jogalkalmazásra, kényszeralkalmazásra. A rendőrség csekély súlyú lopásokkal alig foglalkozik, ami a társadalom tagjaiban — minthogy éppen ez a számukra tömegesen jelentkező probléma — csökkenti a rendőrség iránti bizalmat és a rendőrséggel való együttműködést.

2. A büntetés típusú kényszer mellett a társadalmi változtatások előmozdítása érdekében a változás és változtatás irányába eső magatartások *preferálhatók, támogathatók.* Ilyen például meghatározott magatartások jogvédelemben, illetve fokozott jogvédelemben részesítése (például a polgári jogban az alakiságok betartásának „jutalma"). E *pozitív* jogkövetkezmények különösen a munkajogban és az adó- és igazgatási jogban figyelhetők meg (szubvenciók, preferenciális elbírálás, adókedvezmények).

Preferencia útján megvalósuló változtatásnak tekinthetjük a hatalomeloszlás változtatását, nevezetesen valamely pozícióhoz kapcsolódó jogosultságok körének kiterjesztését vagy szűkítését, tehát egy új hatalmi viszony létesítését, illetve legitimálását. E legitimálás ugyanis azt jelenti, hogy az adott hatalom érvényesítését jogosultságként államilag támogatják. (Ilyen például a szülői hatalom csökkentése, a gyámhatóság hatalmának növelése. A gyámhatóság önálló jogérvényesítését a bíróság szankcionálhatja.)

A hatalmi pozícióváltoztatások ugyancsak *erőforrás korlátosak.* Ha ugyanis a tényleges társadalmi-hatalmi viszonyok e változások érvényesülését nem teszik lehetővé, úgy nyilvánvalóan nagy nyomás nehezedik az állami jogérvényesítésre, melynek az bizonyos határon túl már nem tud ellenállni. Így maga a pozícióváltoztatás válik formálissá, és von maga után diszfunkcionális következményeket, amint az a különféle *jogegyenlőséget* kimondó szabályok kapcsán megfigyelhető. Az egyenlőségi deklarációkat értelemszerűen csak ritkán követte a viszonyok olyan átstrukturálása, amely a formális egyenlőséget vagy egyenlősítést meteriálisan biztosította volna. „A politikai emancipáció határa nyomban megmutatkozik abban, hogy az *állam* megszabadulhat egy korláttól, anélkül, hogy az ember *valóban* szabad lenne tőle..." (Vö. MEM I. 355. o.)

A jogvédelmi rendszer működésének előfeltétele egy szervezeti függőség kiépítése. Ez adminisztratív jellegű: gyakorlatilag az *engedélyhez* kötés, illetve eseti elismerés formáját ölti. E hatékony szabályozásmód társadalmi-gazdasági korlátja ismét a rendelkezésre álló apparátusban, a nyilvántartás költségeiben keresendő, valamint abban, hogy az ellenőrzési-nyilvántartási rendszer a társadalmi-gazdasági kezdeményezőkészséget csökkentheti, eljárásai hosszadalmassága miatt lassítja. Ugyanakkor az engedélyező jogvédelem működésének alapjait nem is a társadalmi változtatás előmozdításában kell keresnünk, hanem ellenkezőleg: a rendszer stabilizálásában és a változás ellenőrzésében, integrálásában. Ezen túlmenően a rendszerfenntartás értelmében társadalmi hatékonyságot biztosít számára az, hogy alkalmas lehet a párhuzamosságok és erőforrás pazarlások kiküszöbölésére (például városrendészet).

3. A társadalmi-jogi változtatás eszköztárának harmadik, a jelenkorban tömegessé vált eszköze az állami (az igazgatási szervezet által nyújtott) *szolgáltatásokban való részesítés.* Ebben az esetben az állami gazdasági tevékenység az állami adminisztráció közreműködésével olyan materiális lehetőségeket és ösztönzőket kínál, amelyeknek elfogadásával megvalósul maga a társadalmi változás. (Például államilag elosztott lakásokkal végrehajtott urbanizáció szelektív szempontok szerint.) A jogszabályok alapján az állami szervezetrendszer azt a materiális összefüggésrendszert befolyásolja, amely fizikai mivoltában vagy az érdekviszonyokon keresztül közvetlenül képes meghatározni az érintettek magatartását. Ebben az esetben nyilvánvalóan nem a jogszabálynak a célzott magatartás megváltoztatására irányuló normatív ereje gyakorolja a hatást: a jogszabályi előírások itt rendszerint az állami apparátust kötelezik materiális tevékenységre. Mindazonáltal e materiális szolgáltatásokhoz rendszerint olyan magatartási ellenszolgáltatások kapcsolódnak, amelyekkel hatékonyan lehet a kívánt társadalmi változtatás irányába befolyásolni az érintetteket. (Például az állam vállalja az iskoláztatást, de a szülőket kötelezi, hogy a gyermeküket iskolába járassák, korlátozva nevelői jogukat, akárcsak oly módon, hogy a gyermeket a tananyagtól eltérő közlésekért a tanulmányi érdemjegyekben szankcionálja.)

A gazdasági (és általában a társadalmi) viselkedés változtatása szempontjából alapvető, hogy a szolgáltatásoktól való függés szervezeti jellegű. A szolgáltatásban részeltetés és a preferenciális elbánás (jutalom) során bürokratikusan ellenőrzött (költ-

ségvetési juttatásoktól függővé tett) *szervezetekbe integrálják* az állampolgárokat. A társadalmi-jogi változás itt jogilag szervezeti szabályok formáját ölti. Adott esetben ezt kötelezettségek előírása sem kíséri; a hatás alapja, hogy az adott, jogilag előírt feltételek szerint létező szervezetbe tartozás a meghatározott gazdasági vagy politikai tevékenység kifejtésének kizárólagos vagy kedvezményezett formája.

Paradox módon a változtatás jegyében életre hívott programok, állami tevékenységek a *rendszerfenntartás* és ellenőrzés új, hatékony módozataivá válnak. Mivel a lakosság széles tömegei rendkívül nagymértékben függnek az állami szolgáltatásoktól, segélyektől (munkanélküli segély, betegségi segély, államilag garantált nyugdíjak), ezért e rétegek magatartása is befolyásolható. E szolgáltatásokért ugyanis a politikai rendszer és az adminisztráció iránti konformitást követelnek. A konformizmus-igény említése ebben az esetben nem jelent értékítéletet. Össztársadalmi érdek lehet például, hogy a lakáshoz juttatás fejében és nevében kiterjesszék a kötelező orvosi ellenőrzést az új lakókra. Az egészségügyi ellenőrzésbe bevonva a tömegeket a lakosság körében fellépő járványveszély, gyermekhalandóság stb. csökkenthető. Ám, aki a segélyezési és szolgáltatási rendszerekhez kapcsolódik, *politikailag ellenőrzötté, irányítottá válik.* Csak az adminisztráció számára kezelhetőnek mutatkozó, „tisztességtudó" (például katonai szolgálatukat teljesítő, munkahelyüket önkényesen el nem hagyó, nem rebellis, nem deviáns stb.) személyek részesülnek a megfelelő segélyben és szolgáltatásokban.

Ez az összefüggés korántsem véletlen, hanem része a modern társadalmak technokratikus-bürokratikus (állami) változtatási elgondolásainak és módozatainak. A változtatások és reformok — legalábbis a maguk közvetlenségében — nem kívánnak kitörni a fennálló rendszer logikájából, sőt éppen az adott uralmi viszonyok továbbélését, elterjesztését szolgálják. A bürokratikus-technokratikus változtatás, amely az állami szolgáltatások körének bővülésével valósul meg — beleértve az állam fokozódó gazdasági tevékenységét — a társadalmi (hatalmi) ellenőrzés *kiterjesztését* jelenti.

JEGYZETEK

1. Korábbi árszabályozások részben hasonló helyzetben jelentkeztek (ostrom, ellátási szűkösség), de más típusú társadalmi-gazdasági rendszerben. A modern árszabályozás jogszociológiai elemzésére l. *Kagan* i. m.
2. Az externalitás a közgazdasági elemzésben kialakult fogalom: első modern tárgyalását l. *Marshall:* Principles of Economics (1925) c. művében.
3. Hogy ily módon tényleges társadalmi változásokra kerülne sor, az meglehetősen kétes. A fogyasztóvédelmi szabályok kapcsán kitűnik, hogy a fogyasztók jogosítványainak bővítése részben egy már bekövetkezett gazdasági állapotból adódott, amelyben a fogyasztóért folytatott verseny a túlkínálat viszonyai közt kiéleződött; másrészt, ha bizonyos fokig javult is a fogyasztók helyzete (ámbár erősen kérdéses, hogy végső fokon a fogyasztók jobb minőséghez jutnak-e fogyasztóvédelmi szabályok korában, mint korábban), maga a társadalmi viszony — a fogyasztói viselkedés és helyzet — minőségileg nem változott meg ettől. Másfelől a pozícióváltoztató játékszabályváltozások mégsem elhanyagolható átalakulásokkal jártak. A kollektív szerződés elismerése után nagymértékben átalakultak a termelési viszonyok

munkáltató és munkavállaló között. Igaz, ezt a változtatást megelőzte egy alapvető társadalmi erőviszonyeltolódás és technikai változás (a munkaerő szerepének megnövekedése és a munkanélküli tartalékshereg kijátszása lehetőségének csökkenése — részben a politikai rendszer működésével összefüggésben), de maga a játékszabály-változtatás mégiscsak átalakítónak minősíthető.

4. A jogosítvány maga is a gazdasági folyamat értékelemévé válik, ami azonban könnyen inflálódhat, mivel túl sok jogosítvány kibocsátása esetén az államhatalomnak már nincs ereje azok érvényesítésére. Ez tehát, mint adminisztratív jellegű megoldás, könnyen erőforrás korlátosnak bizonyul és „felpuhul". Hiába kap maximális védettséget a dolgozó, vagy hiába növelik meg hirtelen a tényleges erőviszonyokon túl a munkáltató fegyelmező hatalmát, ha nincsen apparátus, amely e jogosítványoknak érvényt szerezzen.
5. Bizonyos időszakok jellegzetes jogi reakciómódja, sőt a társadalmi változtatás eszköze — igaz, nem annyira rendszer-, mint inkább struktúraátalakító eszköze — a *büntetés*. Különösen áll ez a középkorra, ámbár a büntetőjogi eszközök közül hiányzott a modern értelemben vett szabadságvesztés. A büntetési rendszert csak az eredeti tőkefelhalmozás korszaka hozta létre, bonyolult, részben üzemszervezési okokkal összefüggő, azt közvetítő láncolatban. Vö. *Rusche—Kirchheimer* i. m.
6. Vö. *Peschka* i. m. 68—72. o. Nem elhanyagolható a kötelezés és tiltás közti különbség. A többnejűség tilalmából nem következik a házasságkötés kötelezettsége; vagyis maradhat valaki büntetlenül agglegény vagy hajadon. Társadalmilag egész más mechanizmusok indulnak be, ha a többnejűséget tiltják, ami pl. a paraszti háztartások munkaerő viszonyait alakítja át, vagy ha házasságkötési kötelezettséget írnak elő, ami meghatározott árat teremt a menyasszonyok, illetve vőlegények számára (a demográfiai túlsúlynak megfelelően).
7. *Chambliss* szerint az elrettentés valószínűsége azoknál magas, akiknél a bűnelkövetés eszközjellegű és az életformának nem szerves része, vagyis azoknál, akiket viszont a legkevésbé üldöznek (pl. fehérgalléros bűnözők).

IRODALOM

Beccaria, C.: Bűntett és büntetés. Budapest, 1967.

Becker, G.: Crime and Punishment: An Economic Approach. 76 Journal of Political Economy. 169. 1976.

Boytha György: Urheber- und Verlegerinteressen im Entstehungsprozess des internationalen Urheberrechts. UFITA, 1979.

Cerroni, U.: Formalita e socialita nel diritto postliberale = Democrazia e diritto. 1981. 4.

Eörsi Gyula: Jog — Gazdaság — Jogrendszertagozódás. Budapest, 1977.

Handler, J. F.: Social Movements and the Legal System. New York, 1978.

Kagan, R. A. et alii: The Business of State Supreme Courts, 1870—1970. mimeo

Kornai János: A hiány. Budapest, 1980.

Kulcsár Kálmán: Gazdaság — Társadalom — Jog. Budapest, 1982.

Mischan, E. J.: Pareto Optimality and the Law = Oxford Economic Paper (19), 1967.

Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete. Budapest, 1979.

Posner, R.: A vétkességi felelősség elmélete. In: A jog gazdasági elemzése. Budapest, 1984.

Rusche, G.—Kirchheimer, H.: Punishment and Social Structure. (2. ed.) New York, 1968.

Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Budapest, 1981.

Stjernquist, P.: How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation? In: Legal Essays: a Tribute to Frede Castberg. Oslo, 1963.

ÁGH ATTILA

A POLITIKAI KONFLIKTUSOK ELMÉLETÉHEZ

A nyugati szakirodalom jórészt egyetért abban, hogy a társadalmi konfliktusok vizsgálatának problematikája *Marx*tól származik. Szerzője válogatja, hogy *Marx*ot illetően ki mennyi kritikát visz bele az elismerésbe az osztályszempontok dominanciája miatt, de a marxizmus történetét illetően egyöntetűen hangzik fel az elmarasztalás: a konfliktus problematikája nemcsak „elszegényedett" a marxizmusban az elemi osztályviszonyok ütközésére redukálás következtében, hanem szinte el is tűnt a marxizmusból.[1] A kritika jogosultságát nehéz elvitatni, e tekintetben sem sáfárkodtunk elég gondosan a marxi örökséggel, s manapság az a helyzet állt elő, hogy tanulnunk kell a nyugati konfliktuselméletektől.[2] A belső-társadalmi és külső-nemzetközi konfliktusok tanulmányozása igen fontos a szociológia, a közgazdaságtan és a pszichológia, de leginkább a nálunk most formálódó politológia számára, amelynek a konfliktus nemcsak alapkategóriája, hanem az érdekek egyeztetése és ütközése, artikulációja és aggregálása problematikája révén valósággal a politikaelmélet sajátos gondolkodásmódját, formanyelvét is jelenti, amely azt a többi társadalomtudománytól markánsan megkülönbözteti. Ebből a politikaelméleti szempontból kívánjuk a továbbiakban felvázolni a konfliktusok problematikáját, némi kitekintéssel a nemzetközi konfliktusok elméletére is, amely azonban sajátosságai révén önálló tárgyalást igényel. A nyolcvanas évek közepén — mondhatnánk, sajnos — aligha kell hangsúlyozni a konfliktusok keletkezése, lefutása és feloldása kérdésének elméleti fontosságát és gyakorlati irányultságát.

I. Az „általános konfliktuselmélet" délibábja

A konfliktusok beható tanulmányozása valószínűleg a pszichológiában kezdődött meg.[3] Feltehetően a politológiában való elterjedéséhez nagyban hozzájárult a behaviorizmus behatolása is az angolszász politológiába, s a konfliktuselmélet többé-kevésbé párhuzamosan alakult ki és fejlődött a politológiában és szociológiában.[4] A második világháború utáni angolszász tudományosság nem a „nagy elmélet" után kiáltott, hanem formalizálható általánosságok után. Így, amint csatlakozott a többi társadalomtudomány „konfliktus-igényéhez" a közgazdaságtan is a maga formalizált aparátusával,

megszületett az „általános konfliktuselmélet".[5] Az általános konfliktuselmélet ambíciói jóval túlnőttek az ötvenes évek végén már határozottan jelentkező szociológiai konfliktuselméleten,[6] s jobbára az általános rendszerelmélet biológiai indíttatású koncepcióhoz kapcsolódtak, illetve attól a játékelmélet stb. irányába vezettek (*A. Rapoport*).[7] Egészében véve kezdetektől fogva a konfliktuselmélet két fő iránya alakult ki. Az első irányzat a tradicionalista-klasszikus konfliktuselméletek, amelyek főleg jogi, filozófiai, történelmi és általános szociológiai megközelítésben tárgyalják a konfliktusok megalapozottságát, tehát főleg egy „konfliktus-filozófiát" adnak (főleg a nemzetközi konfliktusok elméletében erős ez az irányzat, mint *H. Morgenthau, G. Kennan, J. Frankel* munkássága); a másik irányzat modernista-scientista, amely strukturalista-funkcionalista megalapozottságú és matematizált-formalizált megközelítésre törekszik, egyesítve a „konfliktus-empíriát" a „konfliktus-matematikával" (főleg a társadalmi-politikai, illetve a gazdasági élet tanulmányozására törekedve, *K. Boulding, A. Rapoport, M. Kaplan, Q. Wright* munkásságában).

Az általános konfliktuselmélet legismertebb és legbefolyásosabb képviselőjének *K. Boulding* tekinthető. *Boulding* a konfliktus általános modelljét akarja kidolgozni, s formalizált apparátussal úgy megragadni, hogy minden egyes esetre alkalmazható legyen. Konfliktuselméletének lényegi vonása a biologizáló, szociáldarwinista megközelítés, mivel a konfliktus alapjának és végső okának a „létért való harc"-ot tekinti a társadalomban. *Boulding* szerint a tudatosított és végigharcolt ellentmondások és érdekütközések jelentik a konfliktusokat, vagyis a konfliktus olyan „szituáció, amelyben a felek tudatosítják potenciális pozícióik vagy állapotaik összeegyeztethetetlenségét, s olyan pozíció megszerzésére törekszenek, amely kizárja *a másik törekvéseit*"[8]. Általános konfliktuselmélete szerint a társadalmi konfliktusoknak *három* nagy csoportja van a felek szervezettségi szintje szerint: az egyén, a csoport és a szervezet szintjén játszódhatnak le konfliktusok, s mivel a csoport szervetlen struktúrájával szemben a szervezetnek magas fokú, szerves struktúrája van, így a szervezetek között jelentkeznek a legbonyolultabb konfliktusok. A három szervezettségi szint elhatárolásából az alábbi tipológia adódik: *1.* az egyének közötti konfliktusok, *2.* határkonfliktusok térben izolált csoportok között, *3.* ökológiai konfliktusok térben átfedő csoportok között, *4.* konfliktusok homogén szervezetek (államok) között, *5.* konfliktusok heterogén szervezetek (például az állam és az egyház között), *6.* konfliktusok az egyén és a csoport között (például a családban), *7.* konfliktus az egyén a szervezet között (például az államban), *8.* konfliktus a csoport és a szervezet között. Szembeötlő, hogy a hat, eleve adódó variációs lehetőségen kívül még egy-egy csoportok, illetve szervezetek közötti típust *Boulding* hozzáadott, s ezzel az amúgy is különböző absztrakciós szinten mozgó osztályozás csak tovább bonyolódott. Szerintünk ugyanis *Boulding* tipizálása sem a társadalmi intézmények (csoport és szervezet), de a történelmi specifikumok (prekapitalista-kapitalista társadalmak) oldaláról sem védhető.

*Boulding*nál közvetlenül megmutatkozik az általános konfliktuselmélet legnagyobb gyengéje, a túláltalánosítás. Tipológiája tetszetős és könnyen idézhető, de túlzottan formális és keveset ad hozzá a konfliktusok tartalmi elemzéséhez, sőt elvész

azok társadalmi-történelmi természete. A tipizálás szempontjai nagyrészt önkényesek, például a szerzők többsége aszerint különbözteti meg a konfliktusokat, hogy azok jellege integratív vagy dezintegratív. Ezzel szemben *Rapoport* általános konfliktuselméletében a konfliktusoknak három fő típusa, s egyben három fokozata van: a háború, a játék és a vita. *K. Deutsch Rapoport* elméletét megkísérelte társadalmi anyagon részletesen kidolgozni, amely szerint a konfliktus kifejlődésének négy fázisa van: *1.* a kiindulópont, *2.* az ellenfél észlelése, *3.* erőfeszítések, *4.* a kölcsönhatás megvalósulása. Ezek az erőltetett, önkényes osztályozások időnként tautológiába mennek át, miszerint a háború (harmadik fokozat) az ellenfél megsemmisítésével, a játék a győzelemmel, a vita pedig a meggyőzéssel fejeződik be. *Boulding* mindenesetre határozottan leszögezi, hogy a nemzetközi konfliktus a konfliktusok legfejlettebb formája, amely „napjainkban minden más konfliktus formával szemben domináns."[9]

Az általános konfliktuselméletet legerősebb kötődése a pszichológiához fűzi — *Boulding* szerint a konfliktus résztvevői behaviourista egységek és a behaviourista mezőben működnek —, ezért gyakran redukálják a konfliktust a pszichés ellentmondásra vagy antagonizmusra, mint *K. Fink* is: „Szociális konfliktusnak nevezünk minden olyan társadalmi szituációt, amelyben két vagy több társadalmi egység a pszichológiai viszonyok legalább egy antagonisztikus formájával vagy az antagonisztikus kölcsönhatás egy formájával kötődik össze."[10] Nem véletlen viszont, hogy az általános konfliktuselmélet konkretizálása — többnyire a játékelmélet formájában — a közgazdaságban sikerült a leginkább, mivel az izolált egyén a maga pszichés választási mechanizmusával itt tekinthető a legkönnyebben egységnek és kiindulópontnak. Ehhez a konfliktust a konkurrenciával rokonítják, s egyúttal el is különítik attól, *Wright* szerint a konkurrencia párhuzamos, a konfliktus ellentétes törekvéseket fejez ki, az előbbi szabályozott, míg az utóbbi szabályozatlan, nyílt, közvetlen, tudatos és periodikus. *Weintraub* például leszögezi, hogy „A közgazdaságtan... a konfliktusok tanulmányozása..., de a közgazdasági problémáknak igen sok kooperatív eleme is van a konfliktus-szituációkban", vagyis a „tiszta konfliktus", ahol csak ütköződő érdekek vannak, igen ritkán fordul elő. *Weintraub* ezért az érdekkonfliktusokat a növekvő kooperáció mértékében osztályozza két ember konfliktus-választásától a szavazás mechanizmusáig, idézve *Rapoport* konfliktuselméletét mint „szociális fizikát": „Ezekben a kutatásokban nem magas a konfliktus, vagy annak tartalma a központi jelentőségű, hanem azok a dinamikus szituációk, amelyeknek jegyei (a stabilitás és instabilitás) a konfliktusok keletkezését és lefutását jellemzik... A konfliktuselméletnek ez a felfogása egy filozófián nyugszik... — amelynek példátlan sikere van a fizikában és ezért reményteljesen átültethető a behaviourista tudományokba... Ezt a filozófiát determinizmusnak nevezzük."[10]

Nem kívánjuk ezt a mechanisztikus determinizmust, az ember-atomok szigorúan meghatározott mozgását a társadalmi térben az általános konfliktuselmélet végszavának feltüntetni. Sokkal inkább arra szeretnénk rámutatni, hogy az általános konfliktuselmélet optimizmusa nem annyira a fizika sikerein és a matematizált módszerek mindenhatóságán nyugodott, hanem a jóléti államnak azon az illúzióján, hogy a konfliktusok kiismerhetőek, kezelhetőek és feloldhatóak.[11] Ahhoz azonban, hogy fel-

oldhatóak legyenek – amint a *Journal of Conflict Resolution* címe is sejteti –, közelebb kell menni hozzájuk, társadalmilag konkretizálni kell őket, s ehhez pedig túl kell menni az általános konfliktuselmélet „metafizikáján", amely a kezdeti lökést megadta a konfliktuskutatáshoz, de egyben beszűküléssel is fenyegetett. *Dahrendorf* például eleve a társadalmi osztályok ütközése oldaláról vetette fel a konfliktusok kérdését és annak feloldását vizsgálta, *Lipset* viszont a „bürokrácia" konfliktusmegoldó, közvetítő képességére kérdezett rá, illetve azt bizonygatta, hogy a szakszervezet mint a konfliktus kifejezésére szolgáló szervezet egyben megadja a munkásosztállyal való konfliktusok megoldásának képességét is a „bürokrácián", azaz a modern államon keresztül annak integrálásával a társadalom egészébe.[12] Így jutunk el a konfliktus és az integráció (konszenzus, kooperáció) problematikájához, mint a konkrét konfliktuselméletek alapvető kérdéséhez, a politikai konfliktuskutatás kiindulópontjához.

II. Konfliktus és integráció

Az európai politikai szociológia nagy öregje, *Maurice Duverger* a konfliktus és integráció fogalmára építette fel politológiáját a mindmáig is sokat forgatott *Introduction à la Politique* (1964) című művében. Mivel a fenti kategóriapárból a konfliktust tartja döntőnek, igazi alapfogalomnak, ezért sorra veszi a konfliktus biológiai, pszichológiai, demográfiai, földrajzi, társadalmi-gazdasági és kulturális tényezőit a politikai konfliktus formáinak vizsgálatához és csak a mű harmadik részében vizsgálja a konfliktus leküzdésének, az integrációhoz való viszonyának előrehaladását. Vizsgálata azzal a tanulsággal zárul, hogy minden társadalomban jelen van a konfliktus és az integráció is, s az utóbbi fejlődése soha nem számol fel minden konfliktust a társadalomban. Éppenséggel ennek feltételezése miatt – a kommunizmus mint aranykor – bírálja a marxizmust is. *Duverger* nem formális tipológiát keres, hanem tartalmi elemzést akar adni, akkor is, ha a horizontális és a vertikális politikai konfliktusok természetéről értekezik, hiszen az azonos szintű egyének, csoportok, osztályok konfliktusa lényegesen eltér a kormányzók és kormányzottak ellentmondásától, s a politikai rezsimen belül folytatott harcok a rezsimről folytatott harcoktól, s érdemi eltérés van a demokratikus rendszerek nyílt és a nem demokratikus rendszerek rejtett konfliktusai között is. *Duverger* józan és körültekintő elemzésében a politikai konfliktusok a hatalom problémája körül sűrűsödnek, amelyet több oldalról jellemez, de a társadalmi-gazdasági tényezőket tartja bennük a meghatározónak.[13]

Ez az „európai szellem" jótékonyan különbözik az amerikaitól, amelynek képviseletében *K. Deutsch* például szolidaritási rendszereket és konfliktusrendszereket különböztet meg aszerint, hogy a rendszerek kötőanyaga a kölcsönös haszon vagy a kölcsönös érdekösszeütközés. *Deutsch* szerint a valóságban ugyan csak a „vegyes" rendszerek léteznek, egyik vagy másik vonatkozás dominanciájával, igazában azonban a szolidaritási rendszerek dominálnak nála, a konfliktusrendszerek inkább megoldandó problémákat jelentenek.[14] Az angolszász politikaelmélet gazdagabb mint az európai,

de éppen praktikus-apologetikus funkciója révén terebélyesedett az egyik legtekintélyesebb társadalomtudománnyá, a politikai konfliktusok kezelésének, menedzselésének elméletévé. *D. Apter* politikaelméleti összegezéséből tűnik ki a leginkább, hogy az az alapvető konfliktus, amely megosztja az amerikai politológiát, éppenséggel a konfliktuskutatás.

Apter koncepciója szerint a társadalmi konfliktusoknak három fokozata és formája van, mégpedig aszerint, hogy a preferenciák (kooperáció), az érdekek (konkurrencia) avagy az alapvető értékek ütköznek, s csak az utóbbi esetben lehet beszélni tulajdonképpeni, nyílt konfliktusról. Az alapvető kérdés tehát úgy vetődik fel, hogyan lehet az érték-konfliktusokat közvetítés révén érdek-konfliktusokká, azaz „versennyé", konkurrenciává letranszformálni, avagy egyenesen kooperációvá szelidíteni. Ez a modell egyben az angolszász politológia társadalmi programja is, s az angolszász politológia gyakorlati irányultsága nem abban áll, hogy elméleti eszköztárat nyújt a politikusok tevékenységéhez, hanem abban, hogy fogalmi keretet nyújt a társadalmi tudatnak a politikai konfliktusok letranszformálásához, kezeléséhez. Amint *Apter* is írja, az amerikai pártrendszert a leggyakrabban az a kritika éri, hogy a két nagy politikai párt ugyanazokat az értékeket vallja, s ezért valóban nem is lehetséges közöttük igazi konfliktus, legfeljebb verseny, sőt bizonyos kérdésekben egyenesen a kooperáció is, s így társadalmi méretekben lehetségessé válik a konszenzus. *Apter* elmélete ezen a ponton érintkezik a demokrácia koncepciókkal, amelyek a „versengő" elitek harcát mutatják be a politikai hatalomért, illetve a következő lépcsőben a hatalomra került elit csoportjainak „kooperációját" a társadalmi élet különböző területein (politikai, katonai, gazdasági és kulturális elitek).[15]

Az alapelv tehát az integráció, a „konszociális" rendszert pedig az jellemzi, hogy az érték-konfliktusokat hordozó csoportok is kialakítják érdek-közvetítési mechanizmusaikat, s ezért nem veszélyeztetik többé a társadalmi integrációt. Pontosabban szólva, *Apter* szerint, ez a pluralizmus álláspontja, amely az osztálykonfliktus és -polarizáció marxi koncepciójával szemben a konfliktus-szabályozást helyezi az elmélet középpontjába. Ez utóbbi alapszabályait illetően pedig *Nordlinger* elméletére hivatkozik: „*1.* A konfliktusok sikeres szabályozásához hat alapelv teljes vagy részleges alkalmazása szükséges. Ez a hat alapelv a stabil koalíció, az arányossági elv, a depolitizálás, a kölcsönös vétó, a kompromisszum és a koncesszió. *2.* A többségi intézményre való kizárólagos támaszkodás nem segíti elő a konfliktus-szabályozást, éppen ellenkezőleg, felfokozza a konfliktusokat. *3.* A konfliktus-szabályozás a nemzeti identitásnak igen rövid idő alatt való megteremtése révén nemcsak sikertelen, hanem valószínűleg széles körű erőszakhoz és elnyomáshoz is vezet. *4.* A konfliktusban álló csoportok vezetői döntő szerepet játszanak a konfliktus-szabályozásban. Csak ők játszhatnak közvetlen és pozitív szerepet. A csoportok tagjai közvetlenül csak negatív szerepet játszhatnak, legfeljebb közvetve lehet a szerepük pozitív. *5.* A konfliktus-szabályozására irányuló motiváció megléte elkerülhetetlen, amikor az elitek megkezdik konfliktus-szabályozó tevékenységüket."[16]

A program teljesen világos, a konfliktus-szabályozás a versengő elitek dolga, a tö-

megektől nem részvételt, hanem támogatást várnak el. A kialakulóban levő politikai rendszereknél a fejlődő országokban a konfliktusok szükségszerűek, véli *Apter*, mivel modernizációs elmélete szükségképpen a felgyorsított váltásokon alapszik, amelyet a modernizációs elit vezet, s ezek szükségképpen ellenállásra találnak a társadalomban, tehát éleződő konfliktusokra vezetnek, de annak fejlődése a továbbiakban a „kibékülési rendszer" irányába mutat, amely hasonló *Dahl* poliarchia elvéhez. Maga *Dahl* úgy gondolja, hogy a konfliktusszabályozás lényege az érték-konfliktusban részt vevő csoportok kölcsönös garanciája egymás érdekei tolerálására. Amint ismeretes, a poliarchia elve az ideális demokráciával szemben a reális demokrácia leglényegesebb, megvalósítható kritériumait keresi, s éppen ezért kerül a demokrácia-problematika centrumába a konfliktus-szabályozás rendszere.[17]

A „konszociális pluralizmus" irányzata azonban nem az egyetlen, bár az uralkodó irányzat az angolszász politológiában. Az ellentétes irányzatot *Apter* strukturalizmusnak nevezi, amely a konfliktust helyezi előtérbe az egyensúllyal szemben. Ide sorolódnak a marxisták is, de tulajdonképpen az egész „európai" tudományosság, *Freud*tól a frankfurti iskoláig és a francia strukturalistákig. Jóllehet *Apter* az eltérő modelleket társadalmi-történeti megalapozottságában nem vizsgálja, azt azonban megemlíti, hogy az amerikai és az európai pártok lényegesen különböznek, mivel az utóbbiak közvetlenebbül fejezik ki a markánsabban kifejlődött osztályok érdekeit, mint az Egyesült Államok kialakulatlanabb osztályszerkezetéhez alig kapcsolódó pártok. Ha saját elméletét nem is vonultatja fel, a hiányzó történelmi ívet mégis szolgáltatja *Barrington Moore: Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1966) című, már klasszikussá vált könyvének bemutatásával, amely az angolszász modernizációs elméletek hatékony kritikájaként megvilágítja a modernizáció teljesen eltérő történelmi útjait és a hozzájuk kapcsolódó sajátos osztálykonfliktusokat. *Apter* tehát teljesen tisztában van a mélységes konfliktussal a konfliktuselmélet alapvető irányzatai között, amely nemcsak a marxisták és a polgári szerzők között feszül, hanem magán a nyugati gondolkodáson belül is: „A funkcionalista elméletek úgy vélik, hogy a konfliktusok harmóniává oldhatók fel a szemben álló csoportok érdekei és igényei kölcsönhatásán és kielégítésén keresztül. A konfliktus-teoretikusok *Marx*tól *Georg Simmel*ig viszont úgy gondolják, hogy a konfliktus a politikai élet motivációs bázisa."[18] Ezt a szembenállást *Dahrendorf* már 1959-ben megfogalmazta, miszerint egyfelől a funkcionalistáknak az alábbi feltevései vannak: „*1.* Minden társadalom az elemek viszonylag tartós, stabil struktúrájából áll. *2.* Minden társadalom az elemek jól-integrált struktúrája. *3.* A társadalomban minden elemnek funkciója van, s ezzel hozzájárul a társadalom fennmaradásához. *4.* Minden társadalmi struktúra tagjai érték-konszenzusára épül", míg a konfliktuselméletnek ezzel ellentétesek a feltevései: „*1.* Minden társadalom mindig átalakulásban van, a társadalmi változás mindenütt jelenvaló. *2.* Minden társadalom mindig az egyet nem értés és a konfliktus jeleit mutatja, a társadalmi konfliktus mindenütt jelenvaló. *3.* Minden társadalmat egy részének a másik része feletti erőszaka jellemez."[19]

A funkcionalista irányzattal *Apter* elmélettörténeti vonalvezetése szerint tulajdonképpen a „strukturalizmuson" belül tér vissza az „egyensúly" modellje az „ellent-

mondásával" szemben, s ez jelentkezik politikailag is a „liberálisok" és „radikálisok" összecsapásaiban: „Amint már jeleztük, a strukturalista elméletnek két irányzata van, az első az ellentmondás módszere, amely a rendszeren belüli feloldhatatlan ellentmondásokat hangsúlyozza, és így a konfliktuselmélet kifejlődésére vezet... A másik az egyensúly módszere, amely azt mutatja ki, hogyan korrigálja a rendszer a strukturális egyenlőtlenségeket... Az első módszer a dialektikus, a második a funkcionális analízis nyelvezetét használja." Ezért, írja később, „A konfliktus-teoretikusok az ellentmondásokat tanulmányozzák azért, hogy új megoldásokat nyújtsanak, mégpedig ők az új rendszerek által nyújtott radikális megoldásokban érdekeltek. Az egyensúly-teoretikusok a változásokat a növekvő diverzitás és komplexitás szempontjából tekintik és számukra semmiféle ellentmondás nem lehet veszélyes a rendszerre... ezért a figyelmet a mérsékelt reform és adaptáció ellenőrző funkcióira kell fordítani... A konfliktus-teoretikusok tehát abban érdekeltek, hogyan vezet megújuláshoz a konfliktus a társadalmi rendszerekben, az egyensúly-teoretikusok pedig abban, hogyan vezetnek a közvetítések egyensúlyhoz annak révén, hogy a társadalmi szerepek egy részében beállott változásokat más szerepek megváltozása kompenzálja."[20] *Apter* rokonszenve az egyensúly-elmélet iránt nyilvánvaló, mégis sokkal igényesebb teoretikus annál, hogy az „általános strukturális modellbe" ne törekedjen beépíteni a konfliktuselmélet mozzanatait, mind a fejlett nyugati országok, mind pedig a fejlődő országok esetében, hiszen jól tudja, hogy az egyensúly legfeljebb a konfliktusok feloldásának, de nem eltagadásának mechanizmusa lehet.[21]

Apter azért érdemli meg a figyelmünket, mert kétségtelenül az angolszász politológia főáramához tartozik, s egyben azon ritka képviselői közé, akik fellebbentik a fátylat a sokszor formális vitákról és a mélyebb konceptuális, sőt társadalmi különbségeket, hogy ne mondjam, konfliktusokat is sejtetni engedik. Ez pedig márcsak azért is fontos, mert a konfliktus és integráció kölcsönös fogalmai, „reflexiós meghatározásai" (*Hegel*) minden politikaelmélet alapfogalmai, így az elméleti alapproblémát el kell választani attól a sajátos formától, ahogy ezt az angolszász politológiában kezelik. Nevezetesen az angolszász politológia a politikai rendszert a gazdasági rendszer analógiájára fogja fel, mint amelyben „szűkös javak elosztása" folyik, vagyis a politikai rendszer szintjén tükröződnek az érdekütközések, a társadalom más rendszereiben felgyűlt konfliktusok, s a „hiány" a politikában a hatalom — avagy a szinonimájaként használt erő, befolyás, ellenőrzés, autoritás stb. — problematikájában összegeződik. Jellegzetes ez a megközelítés *D. Easton: The Political System* (1953) című munkájában, de lényegében végigvonul az összes jelentős szerző munkásságán. A hatalom problémáját a szerzők többsége úgy fogja fel, mint az emberek késztetésének módját olyan tevékenységre, amelyet maguktól nem hajtanának végre, vagyis az érdekkonfliktusok feloldását a társadalmi integráció érdekében. Ha tehát a hatalom problémáját mint a politikaelmélet bevallottan központi kérdését közelebbről szemügyre vesszük, akkor mögötte kirajzolódik a politikai szinten aggregálódott konfliktus kérdése és vitathatatlanul kitűnik ez utóbbi központi jelentősége. A politikaelmélet különböző irányzatai abban térnek el egymástól, hogy ezt a „fogalmi konfliktust" a hatalom formai elemzése és a

társadalmi konfliktusokat politikai szinten összegező tartalma között mennyire teszik manifesztté. A társadalom valóságos politikai életében a gyakorolt konszenzus olyan elméleteket szül, amelyek az integrációt állítják középpontba mint a konfliktus kezelhetőségének és szabályozhatóságának elvét, a konszenzus felborulása viszont a legitimáció problematikájának felvetődéséhez vezet és ezzel a konfliktus-szabályozás elméletének és gyakorlatának megkérdőjelezéséhez.[22]

Az „európai kihívás" a „puha" amerikai konfliktuselmélettel mint a konfliktus gyors és könnyű kezelésének elméletével szemben gyors amerikai reagálásra vezetett a hetvenes években. Az amerikai szerzők világosan leszögezik, hogy nem a konfliktusok, hanem a politikai stabilitás okait kell keresni, mivel a konfliktusok szabályozhatóak és a társadalmi „aszimmetriák" egyébként is csak ritkán vezetnek konfliktusokra. Az újabb keletű koncepciók éppúgy a verseny és a konfliktus megkülönböztetését hangsúlyozzák, mint a korábbiak; az előbbi esetében az érdekösszeütközések az előre megállapított szabályok szerint játszódnak le, az utóbbi esetben viszont éppenséggel a társadalmi szabályok felrúgásáról van szó. A politikai stabilitás akkor áll fenn, ha a szűkös javakért – anyagi javak és pozíciók a társadalmi hierarchiában – szabálykövető módon, azaz verseny révén dől el a küzdelem a politikai folyamatban, amely lényege szerint az „értékek autoritatív allokációja" (*Easton*). *Pirages* azonban úgy véli, hogy a konfliktusszabályozás fő feladata nem a horizontális, hanem a vertikális konfliktusok kezelése és feloldása, mert az előbbi csak közvetve vezethet a politikai stabilitás felborulásához.[23]

Az amerikai politikatudomány pozícióinak megkeményedése az európai kihívásra adott válaszban elég világos, mégis megfigyelhető a belső erózió folyamata is. A korábbi nézetek szerint a modernizáció összekapcsolódik a demokratizálással, vagyis egymást kölcsönösen megerősítik. Először a fejlődő országok gyakorlata cáfolta ezt a hatvanas években – a politikai visszaesés elve *S. Hungtington*nál –, majd *K. Neubaurer* mutatta ki, hogy egy bizonyos fejlődési küszöb átlépése után ez az összefüggés nem áll fenn, s végül a hetvenes években *L. Hurwitz* dolgozott ki mutatókat a demokratikus stabilitás mérésére, nemzetközi összehasonlítására, amely szerint negatív összefüggés van a demokrácia és a stabilitás között, mert a demokratikus rendszerek nagyobb teret engednek a rendszerellenes erőknek. Ez viszont éppenséggel a visszája a korábbi „liberális" konszenzus elméleteknek és inkább a felerősödő neokonzervatív elméletek irányába mutat, s egyben megnyitja az utat a harmadik világ nyugatbarát diktatorikus rendszereinek „legitimációjához" is: „A szakirodalomban erős és magyarázat nélküli vonzalom van a demokráciának stabilitásként való értelmezésére. De a két koncepció valójában teljesen különböző és az objektív megközelítés azt mutatja, hogy nemcsak egy út van a stabilitáshoz."[24] Mindenesetre *Pirages* nemcsak a konfliktus-szabályozás erőszakosabb módszereivel rokonszenvezik, hanem magát a konfliktust is csak szükségszerű rosszként hajlandó elfogadni, amely megrontja a társadalom természetes állapotát, a politikai stabilitást. Ez feltétlenül visszalépés a konfliktus-szabályozás korábbi koncepciójával szemben, vagyis a hetvenes évek végére tovább mélyült az európai avagy az angolszász–amerikai vonal különbsége, amely nyilvánvalóan megmutatkozik a békekutatás kérdésében.[25]

III. A békekutatás konfliktusai

Gyakran állítják szembe egymással az amerikai konfliktuskutatást és az európai békekutatást, holott mindkettő ugyanannak a folyamatnak — ellentétes előjelű — bomlásterméke. Az egész konfliktuskutatást a hatvanas években mindinkább az a vád érte, hogy a *status quo*t támogatja és az egész kutatás függésbe került, a közvetlen finanszírozás formájában is, a kormányoktól. Az európai konfliktuskutatásban azonban kezdettől voltak olyan egyéniségek — főleg *J. Galtung* —, akik a konfliktus-szabályozást a mély társadalmi antagonizmusok belső és külső strukturális rendszerei átalakításával kötötték össze, s így nemcsak hogy nem vádolhatók a status quo védelmével, hanem az új „kritikai konfliktuskutatás" vagy békekutatás előfutáraivá és fő képviselőivé is váltak.[26] A békekutatás eredetileg a két nagyhatalom közötti feszültségekből indult ki, de a hatvanas években a figyelem mindinkább kiszélesedett az egyéb nemzetközi konfliktusokra és vitákra (forradalmi háború, erőszak, alkalmazása), sőt a belső konfliktusokra is (polgárjogi engedetlenség, tiltakozás, erőszakos szembeszállás az elnyomással), kimutatva az imperialista világrendszer strukturális hatását a külső-belső konfliktusok keletkezésére és kölcsönhatására. A békekutatás radikális teoretikusai először még valamiféle nemzetközi hatóságot kerestek a konfliktusok megoldására, de amint a konfliktusok kezelésében a közhatalommal való visszaélés a kormányok vonatkozásában egyre nyilvánvalóbb lett számukra, úgy került gyanúba a nemzetközi hatóság semlegessége is a nemzetközi konfliktusok, az agresszió és erőszak megfékezésében. A csalódás mértékében a kritikai békekutatás külső és belső tekintetben egyaránt mindjobban legitimálta a forradalmi erőszakot a konfliktusok megoldásában, s *Galtung* révén a „békekutatás filozófiájának" alapul véve a „strukturális erőszak" vált, tudniillik az, amelyet az uralmon levő rendszerek gyakorolnak saját népükkel vagy más népekkel szemben az imperializmus világrendszerében.[27] Ezzel lépéskényszerbe került az „ortodox" konfliktuskutatás is, amely arra kényszerült, hogy maga is behatóan foglalkozzék az erőszak pozitív szerepével a társadalmi átalakulásokban.[28]

Az ortodox konfliktuskutatásból kinövő hagyományos békekutatás annak radikális kritikusai szerint a politikai elithez csatlakozott abban a törekvésben, hogy „fenntartsák a hatalmat, befagyasszák a *status quo*t, s úgy manipulálják az alávetetteket, hogy azok ne szálljanak szembe az elittel, ezért a békekutatást az a veszély fenyegette, hogy 'konzervatív politikai erővé válik' ". A konzervatív irányzat „következményei a békekutatásra nézve pusztítóak voltak. Az alapját képező konszenzus felbomlott azzal a váddal, hogy a békéről megszerzett ismeret a fennálló rend megőrzésének eszköze". A békekutatás így a „pacifikális" eszközévé változik az angolszász pozitivista társadalomtudományban, vagyis „A konzervatív ideológia bázisán a neopozitivista társadalomtudomány eszköztárát a békekutatás technológiájává akarták átváltoztatni". *Nardin* végül is így foglalja össze a konzervatív békekutatás kritikáját: „A kormányok és a forradalmi mozgalmak közötti avagy a fejlett kapitalista országok és a gyengén fejlett harmadik világ közötti érdekkonfliktusok — amelyek alapvetően osztálykonfliktusok — ignorálásával a békekutatást sokkal inkább a pacifikálás törekvése vezette, mint a gazda-

ság és a hatalom újraelosztásában való érdekeltség. Az utóbbi eléréséhez ugyanis a fennálló társadalmak és az egész világrendszer forradalmi átalakítása szükséges." A kritikai kifejtésben azonban *Nardin* felvillantja az „igazi" békekutatás pozitív programját is: „Az igazi békekutatás nem a konfliktus szimptómáinak megjavítására törekszik, hanem az osztályok közötti, valamint a fejlett és fejletlen társadalmak közötti – felismert, vagy még fel sem ismert – érdekkonfliktusok csökkentésére. A békekutatás gyakorlati elhivatottsága az, hogy tisztázza ezeket a konfliktusokat, s ezzel megmutassa a békéhez vezető utat, elősegítve egy olyan társadalomhoz vezető forradalmi változást, amelyben az említett konfliktusok már nem léteznek."[29]

Amikor a radikális kutatók bírálat alá veszik a hagyományos békekutatásokat, amelyek a korábbi ortodox polgári konfliktuskutatás irányvonalát folytatva a parsonsi funkcionális elemzésre, a behaviourizmusra, a tömeglélektanra, az agresszió szociálpszichológiájára stb. stb. épülnek, itt sokkal mélyebb törésvonal keletkezik a konfliktus- és békekutatáson belül, mint a fentebb tárgyalt irányzatok harca az angolszász politológiában.[30] A legegyértelműbben *J. Galtung* fogalmazza meg, hogy a konfliktusoknak nem pusztán szabályozásáról és feloldásáról van szó, hanem mindenekelőtt létrehozásáról mint a strukturális erőszak megtörésének eszközéről, vagyis felveti „a konfliktus felfokozásán keresztüli béke eszméjét"[31]. A „béke" mint a konfliktusmentes avagy szabályozott konfliktusokkal bíró társadalom elérése tehát nem lehet cél és kívánatos állapot, ha ez az ellentmondások fennmaradásával, a strukturális erőszak stabilizációjával jár az egyes társadalmakban, illetve az egész világrendszerben – fejtegeti *Galtung*. A radikális gondolkodók a hatvanas évek végétől nemcsak Európában, hanem az Egyesült Államokban is a marxizmus erőteljes hatása alá kerülnek, bár, mint *Nardin* megjegyzi: „Az európai békekutatástól eltérően, akiknek többsége marxistának tekinti magát, az amerikai kritikai békekutatók nem tekinthetők marxistáknak, bár kriticizmusuk gyakorlatilag a marxista kritikai elméletben gyökerezik."[32]

Az „igazi" békekutatás fő törekvése tehát kritikai, a „hivatalos" békekutatás apologetikus jellegének leleplezése és az „objektív társadalomtudomány" látszatától való megfosztása. Maga is azonban az objektivitás és az elkötelezettség követelményei között vergődik, s a kettő ellentétének feloldása csak az elmélet és a gyakorlat viszonyának megújítása révén lenne lehetséges, s bár a békekutatás radikális szárnya végül is egyértelműen megfogalmazza, hogy a kritikai elméletet az elnyomottak érdekében kell alkalmazni, hatékony társadalmi mozgalomra a hetvenes évek során egyre kevésbé tud támaszkodni. Az „igazi" békekutatást az elit-filozófiává való átalakulás veszélye fenyegeti, bár *Nardin* szerint az a veszély, hogy a forradalmi gyakorlatra való irányultság eltorzíthatja „objektív" elméletüket.[33]

A strukturális erőszak fogalma *Galtung*nál az empirista irányzat kritikájaként született, amely az erőszakot felszínesen közelítette meg, s pusztán társadalmi tényként elemezte, míg *Galtung* az egész társadalom lényegével, alapvető folyamataival összefüggésben akarta bemutatni. A béke kialakítása így minden társadalmi igazságtalanság felszámolását jelentette, ha szükséges, akkor forradalmi erőszak vagy felszabadító háborúk segítségével. Ehhez azonban szövetségeseket kellett keresni, s míg *Galtung* cél-

ja egyrészt az volt, hogy a béke fogalmának kiterjesztésével minél szélesebb társadalmi konszenzust hozzon létre és a különböző politikai irányzatok együttműködjenek a békekutatásban, addig másfelől tartalmi radikalizmusa jórészt elválasztotta őt potenciális szövetségeseitől. A politikához szándéka szerint erősen kapcsolódó, de jelentős tömegbázissal nem rendelkező kritikai békekutatás így egyre elméletiesebbé vált, mindjobban belebonyolódtak a „békekutatás filozófiája" olyan antinómiáiba, hogy lehet-e erőszakkal megszüntetni az erőszakot, avagy lehet-e demokratikus eszközökkel megteremteni és fenntartani a demokráciát. Az egyre jobban absztrahált, bár a valóságos folyamatokból lepárolt, fogalmak mindjobban összefonódtak a frankfurti iskola jól ismert pozitivizmus-vitájával, s így éppen akkorra, a hetvenes évek végére fogyott el az ideológiai muníciójuk, amikorra a békemozgalmak tömegesen feléledtek Nyugat-Európában.[34]

A kritikai békekutatást ezzel korántsem akarjuk kudarcot vallott irányzatnak bemutatni. Éppen ellenkezőleg: szerintünk a konfliktuskutatás konfliktusaiból sarjadt irányzatok közül mindenképpen a legprogresszívebb és elméletileg is a legrangosabb tendenciájáról van szó, amely a konfliktus fogalmát nemcsak érdemben a társadalomtudományi gondolkodás középpontjába állítja, hanem egyenesen ehhez kapcsolja a tudományosság kritériumát. Ezt a *Nardin*-tanulmány végszava is nagyon erőteljesen mutatja. *Nardin* ugyanis a marxi gondolat parafrázisaként kimondja, hogy a konfliktus- és békekutatás feladata nemcsak a világ magyarázata, hanem annak átalakítása is. A skandináv és a nyugatnémet radikális békekutatók egységfrontja a nyolcvanas években is fennmaradt, de manapság már más problémákkal kell szembenézniök, s a hetvenes évek várakozásai jórészt illúziónak bizonyultak. Elméletük legfontosabb alapgondolata az volt, hogy a belső politikai konfliktusokat nemzetközi összefüggésbe ágyazva mutatták be és feltárták a nemzeti és nemzetközi politikai konfliktusok lényegi kölcsönhatásait és (világ)gazdasági összefüggéseire is utaltak. Az európai gondolkodásban a legmarkánsabban képviselték a „régi" gazdasági és politikai világrend meghaladásának szükségességét és nagy bátorsággal akkor is vállalták a tagadás álláspontját, ha ezért elméletükben ezért utópikus tézisekkel kellett megfizetni az előreszaladás árát. A kritikai békekutatásról tehát nem nekrológot kell írni, hanem bevezetést, mivel a nyolcvanas évek elején még erőteljesebben jelentkezett mint korábban, s még egyértelműbben kapcsolja össze a fejlődés és a béke fogalomrendszerét. A béke valóban mindaddig utópia marad, míg megállunk a „negatív béke" fogalmánál, mint a közvetlen erőszak hiányánál, a manifeszt konfliktus felszámolásánál, ha nem alakítjuk ki a „pozitív békét", mint a strukturális erőszak, azaz a latens, de lényegi konfliktusok kikapcsolását.[35]

IV. „1984" – a nagy antiutópiák éve?

1984, *Orwell* könyve a legutóbbi évtizedek legnevezetesebb antiutópiája. A társadalom, amelyet ábrázol, a tökéletes strukturális erőszak társadalma, amelyben meg-

szűntek, mert többé nem manifesztálódhatnak a konfliktusok. Dehát lehet-e a konfliktusokat tartósan lefojtani? *Orwell* nagy világbirodalmai a „fényes elszigeteltség" állapotában leledznek, ezért is vélheti a szerző, hogy sikerül megállítaniok az időt és eltörölniük a történelmet. A valóságos világtörténelem 1984-ig azonban teljesen különböző utat járt, a fényes elszigeteltség helyett mindenesetre a globalizáció és a növekvő interdependencia jellemzi korunk társadalmait. *Orwell* antiutópiája minden érték átértékelésével fenyeget — „A háború — az béke, a szabadság — az rabszolgaság, a tudatlanság — az erő"[36] — ezt meghozhatja a századvég, ha teljesen másképp is, mint *Orwell* gondolta. Közhely már, hogy a *Kondratyev-ciklus* leszálló ágán vagyunk, összeomlottak a hatvanas-hetvenes évek reményei a gyors fejlődésre, s világszerte jelentkeznek már a „mal du siècle" tünetei is. Ezzel kapcsolatos az értékek átértékelése, többek között annak a *Marcuse*i gondolatnak a szertefoszlása is, hogy az emberek tökéletesen manipulálhatóak (a represszív tolerancia elve), hiszen ez az egész elmélet nem annyira érvek logikáján, hanem a jólét bővülő körein, a jóléti államban foglalt osztálykompromisszumon alapult. Szerintünk tehát nem *Orwell*, hanem *Marcuse* fogalmazta meg a klasszikus antiutópiát a lefojtott konfliktusú, önmaga köreiben mozgó és előrelépésre képtelen, történelmét vesztett társadalomról. S ki emlegeti fel manapság már *Marcuse*t? A világgazdaság strukturális változása széttörte a tökéletes manipulálhatóság negatív illúzióját, s a közhittel ellentétben szerintünk nem rosszabb, hanem jobb feltételeket hozott a fejlődésre: a *Kondratyev-ciklus* felszálló ága csak megsokszorozza a meglevő tevékenységformákat, a leszálló ága viszont új tevékenységformákat kényszerít ki, azaz strukturális átalakulást, fejlődést hoz.[37]

A 20. század világtörténelmét az jellemezte, hogy felgyorsult és még napjainkban is folytatódik a kapitalista világrendszer kialakulása folyamata, s ebbe beékelődve megjelent már a szocialista világrendszer is, ami felnagyítja, sőt az utóbbi évtizedben már globalizálja is, a kétfajta genezis összefonódó folyamatát.[38] Ilyen világtörténelmi körülmények között indult az újabb *Kondratyev fél-hullám*, a ciklus leszálló ága, amely erősen próbára tette a társadalmak konfliktus-tűrését, s igencsak a nemzeti és a nemzetközi politikai élet előterébe állította a konfliktus-szabályozást. Ezért a konfliktuselméleti kutatásokra nagyobb szükség van, mint bármikor, ennek a hazai megalapozásához próbáltuk a fentiekben felvázolni a nyugati konfliktuselmélet főbb történeti fázisait és változó ideológiai elkötelezettségeit. Innen két irányban léphetünk tovább, egyrészt a nemzeti politikai rendszereken belüli konfliktusok tanulmányozásában, amely az érdekkonfliktusoktól és azok feloldásától a hatalom elméletéig és a politikum sajátosságának megragadásáig vezet, másrészt a nemzetközi konfliktusok elmélete kidolgozásában és a közvetítő mechanizmusok-intézmények létrehozásában, amelyek a konfliktus-szabályozást globális szinten elláthatják. Ami pedig a hazai helyzetet illeti, ha nagy késéssel is, de beláttuk, hogy „a konfliktus természetes velejárója a társadalom életének", s politikai életünknek fel kell készülnie nemcsak arra, hogy szabályozza a konfliktusokat, hanem arra is, hogy „a fejlődés eszközeként használja őket". Társadalmunk politikai kultúrája még nem eléggé képes „a konfliktusok toleráns keze-

lésére", s a politikatudomány sem a marxi kezdeményezés alapján a politikai konfliktusok elméletének kidolgozására, pedig az előttünk álló évtizedben igen nagy szükség lesz mindkettőre.[39]

JEGYZETEK

1. Vö. *S. M. Lipset:* Political Man: The Social Basis of Politics, Anchor Books, N. Y., 1963, 3—4. o. és *Maurice Duverger:* The Idea of Politics, The Uses of Power in Society, Methuen, London, 1978, 52—58. o. (Eredeti kiadás: Éditions Gallimard, Párizs, 1964)
2. A hazai szakirodalomban a konfliktusok tanulmányozása megkezdődött a hetvenes években a szociológia irányából, vö. például *Andics Jenő—Rozgonyi Tamás:* Konfliktus és harmónia, KJK, Bp. 1977., akik a munkahelyi konfliktusokat behatóan vizsgálják, de a konfliktuselméletre való kitekintés nélkül. A szocialista országok szakirodalmában főleg a nemzetközi konfliktusok elméletével foglalkoztak — vö. *N. I. Doronyina:* Mezsdunarodnij konflikt (Izd. Mezsdunarodnij otnosenyija, 1981) — a politikai konfliktusok elméletével alig. A polgári konfliktus-elméletek bemutatására és kritikájára jó alkalmat ad a *Ted Robert Gurr* által szerkesztett reprezentatív válogatás: Handbook of Political Conflict, Theory and Research, The Free Press, Macmillan, N. Y. 1980. *Doronyina* azt írja, hogy „A szovjet szakirodalomban sajnos még nem fordítottak elegendő figyelmet a konfliktus problematikájának elemzésére... A Filozófiai Enciklopédiában a konfliktus tág értelemben úgy kerül meghatározásra, mint 'az ellentmondás kiéleződésének szélsőséges esete' " (i. m. 31. o.)
3. Vö. *Kurt Lewin:* Resolving Social Conflicts, Harper and Row, N.Y. 1948. *Lewin* egész munkásságában behatóan vizsgálja a pszichés „mikrokonfliktusokat" és azok feloldását.
4. Több szerző, mint például *Ralph Pettman*, úgy mutatja be a szociológiai és politológiai konfliktuselméleteket, mint a „strukturalista" és „pluralista" megközelítések konkurrenciáját, nevezetesen az előbbiek mindent a társadalmi struktúrából, az utóbbiak pedig a politikai akaratok pluralitásából vezetnek le vö. State And Class, A Sociology of International Affairs, Croom Helm, London, 1979 c. műve 8. fejezetét, The Sociology of World Conflict, amelyet az alábbiakban felhasználunk a szakirodalom bemutatásához.
5. Az általános konfliktuselmélet főbb képviselői *K. Boulding* (Conflict and Defense. A General Theory, N.Y. 1962), *M. Deutsch* (The Resolution of Conflict, Constructive and Destructive Processes, New Haven, 1973), *T. C. Schelling* (The Strategy of Conflict, Oxford U. P., N. Y. 1963), *J. Burton* (a londoni egyetem konfliktuskutató központjának vezetője — Conflict and Communication, London, 1969), *K. Deutsch* (The Nerves of Government, Free Press, N.Y. 1966) és *A. Rapoport* (Fights, Games and Debates, University of Michigan, Ann Arbor, 1960). *J. Galtung*ot, a szokástól eltérően, nem sorolnánk ehhez az irányzathoz. A konfliktuskutatásra 1957 óta jelenik meg a Journal of Conflict Resolution (a továbbiakban JCR) c. folyóirat. A londoni Institute for the Study of Conflict több mint egy évtizede publikálja a különböző országokra vonatkozó esettanulmányait, mint a Conflict Studies elnevezésű sorozatát évente 12 számban.
6. A konfliktuselmélet szociológiai irodalmát illetően vö.: *R. Dahrendorf:* Toward a Theory of Social Conflict, JCR, 1958/2. és Class and Class Conflict in Industrial Society. Routledge and Kegan Paul, London, 1959.; *J. Bernard:* The Sociological Study of Conflict. In: The Nature of Conflict: Studies on the Sociological Aspects of International Tensions. UNESCO, 1957.; *A. de Reuck—J. Knight* (eds): Conflict in Society, Churchill, London, 1966. és *L. Kriesberg:* The Sociology of Social Conflicts. Prentice-Hall, New Jersey, 1973.
7. Ezt a tendenciát és egész szakirodalmát behatóan elemzi *E. Roy Weintraub:* Conflict and Cooperation in Economics. Macmillan Studies in Economics, 1975 c. munkája.

8. *Boulding* i. m. 5. o.
9. *Boulding* i. m. 227. o.
10. *Weintraub* i. m. 19–20. o.
11. *Leon N. Lindberg* a Politics and the Future of Industrial Society (David McKay, N.Y., 1976, 232. o.) a jóléti társadalmat védelmezve maga is utal „a nyugati társadalom represszív oldalának feléledésére", s idézi *C. Offét*, aki szerint a jóléti állam „inkább átmeneti jelenség a nyugati társadalomban a második világháború után, mintsem a végső, stabil társadalompolitikai elrendezés" – vö. *C. Offe:* Advanced Capitalism and the Welfare State, Politics and Society. Summer 1972, 488. o.
12. *Dahrendorf* i. m. 161. o. és *Lipset* i. m. 19, 24. o.
13. *Duverger* i. m. 3, 51, 150–151, 163–165, 209. o.
14. *K. Deutsch:* Politics and Government, 1970, *D. Apter Deutsch* koncepcióját mint mechanikus modellt mutatja be, vö. Introduction to Political Analysis, Prentice-Hall of India, Delhi, 332–333. o.
15. *Apter* i. m. 238–239, 250–252. o.
16. *Apter* i. m. 298–299, 320, l. *E. A. Nordlinger:* Conflict Regulation in Divided Societies Cambridge, Mass, 1972, 117–118. o. c. munkája idézve a 322. oldalon.
17. *Robert Dahl:* Polyarchy: Participation and Opposition. Yale U.P., New Haven, 1971, 218. o. *Dahl* kapcsán a demokráciavitákat jól összefoglalja *Richard W. Krause:* Polyarchy and Participation: The Changing Democratic Theory of Robert Dahl = Policy 1982/3. c. tanulmánya.
18. *Apter:* i. m. 341, 379, 384, 398, idézetünk a 409. oldalon, ahol *Apter Georg Simmel* Conflict Glencoe, Ill. 1955. c. munkájának amerikai kiadásához hivatkozik.
19. *Dahrendorf* i. m. 161–162. o.
20. *Apter* i. m. 415, 418. o.
21. *Apter* i. m. 411, 421, 495. o.
22. Vö. *C. Offe:* Strukturprobleme des kapitalistischen States. Frankfurt/M, 1972. és *J. Habermas:* Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Frankfurt/M, 1973. c. munkáit.
23. Részletesen tárgyalja a kérdést *Dennis C. Pirages* Political Stability and Conflict Management c. tanulmánya a Gurr által kiadott kötetben (i. m. 425–460. o.). *Pirages* csak a manifeszt konfliktust hajlandó valódi konfliktusnak elismerni, s ennyiben *R. W. Mack–R. C. Snyder:* The Analysis of Social Conflict: Towards and overview and synthesis = JRC 1957/1 c. tanulmányára hivatkozik.
24. *Pirages* i. m. 436–437. o.
25. *M. Deutsch* koncepciója szerint még (i. m. 17. o.) a konfliktusok szükségesek és hasznosak, a feladat az, hogy destruktívból konstruktívvá változtassák őket. A békekutatást a továbbiakban főleg belső-társadalmi és nem pedig nemzetközi vonatkozásban vizsgáljuk. Ez utóbbit illetően vö. legutóbb *Kiss J. László:* Békekutatás és az új békemozgalom = Külpolitika, 1983/3. c. tanulmányát.
26. Vö. *J. Galtung:* Institutionalized Conflict Resolution = Journal of Peace Research, 1964/4. és *D. Senghaas:* Kritische Friedensforschung. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M, 1971. c. munkáit. A békekutatás bemutatásához széleskörűen felhasználtuk *Terry Nardin:* Theory and Practice in Conflict Research c. tanulmányát, In: *Gurr* i. m. 461–489. o.
27. Vö. *J. Galtung:* Feudal systems, structural violence, and the structural theory of revolutions. In: Proceedings of the International Peace Research Association Third General Conference, Vol. 1., The Philosophy of Peace Research. Van Gorcum, Assen, 1970. és A Structural Theory of Imperialism = Journal of Peace Research, 1971/2, valamint *R. Debray:* Revolution in revolution? Grove, N.Y., 1967. és *K. J. Gantzel:* Dependency Structures as the dominant pattern in world society = Journal of Peace Research, 1971/10. c. munkáit.
28. Vö. *N. Choukri–R. C. North:* Nations in conflict: National growth and international violence. Freeman, San Francisco, 1975. *A. S. Cohan:* Theories of Revolution: An Introduction. Wi-

ley, N. Y., 1975., *M. I. Midlarsky:* On war: Political violence in the international system. Free Press, N. Y., 1975. és *S. N. Eisenstadt:* Revolution and the transformation of societies: A comparative study of civilisations. Free Press, N.Y., 1978. c. munkáit.

29. Vö. *Nardin* i. m. 466—468. o. *Nardin H. Schmid:* Peace research as a technology for pacification. 1970. c. tanulmányát idézi, illetve azt a szakirodalmat, amely megfogalmazza ezt a törésvonalat a békekutatáson belül, l. *I. L. Horowitz* (ed.): The rise and fall of project Camelot: Studies in the relationship between social science and practical politics. M.I.T. Press, Cambridge, 1967., *J. H. Skolnik:* The politics of protest: Report to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence. Ballantine, N.Y., 1969, *T. Nardin:* Violence and State: A Critique of empirical political theory. Sage, Beverly Hills, 1971. és *S. Wolin:* The politics of the study of revolution = Comparative Politics, 1973/5
30. Vö. *D. J. Dunn:* Peace Research. In: *T. Taylor* (ed.): Approaches and theory of international relations. Longman, London, 1978. és *J. M. Dunn:* The success and failure of modern revolutions. In: *S. Bialer* and *S. Sluzar* (eds): Radicalism in the contemporary age. Vol. 3. Westview Press, Boulder, 1977. c. munkáit.
31. *Pettman* i. m. 261. o., vö. még *D. Senghass:* Conflict Formations in Contemporary International Society = Journal of Peace Research, 1973/3. c. tanulmányát is.
32. *Nardin* i. m. 469. o., vö. még *M. D. Wallace:* Power, status and international war = Journal of Peace Research és The radical critique of peace research: An exposition and interpretation = Peace Research Reviews, 1972/4. c. tanulmányait.
33. *Nardin Galtung* mellett elsősorban *L. Dencik* munkásságára hivatkozik annak Peace research: pacification or revolution. 1970. c. tanulmányától kezdődően. Vö. még *B. A. Carrol:* Peace Research: The cult of power = Journal of Conflict Resolution, 1972/16. és *H. G. Reid—E. J. Yanarella:* Toward a critical theory of peace research in the United States = Journal of Peace Research, 1976/13. c. tanulmányait.
34. A viták főleg *H. Marcuse:* On Liberation (1969) könyve körül csaptak össze, amely felvetette az ideológia szerepét a társadalomtudományban stb. A Journal of Peace Research nevű folyóiratot egyébként a skandináv és a nyugatnémet békekutatók kritikai irányzata hozta létre (*Galtung, Senghaas, Eide, Rittberger, Gantzel, Krippendorf*).
35. Vö. *Björn Hettne:* Peace and Development = EADI (European Association of Development Research and Training Institutes) Bulletin, 1983/1. 67—75. o.
36. *George Orwell:* Nineteen Eighty-Four. Penguin Books, 1983, 7. o. Valószínűleg az 1984-es dátum inspirálta *Sir John Hackett* angol generálist, hogy a maga katonai antiutópiájában, The Third World War (1978) c. könyvében 1985. augusztus 4. és augusztus 22. közé tegye a harmadik világháborút.
37. *I. Wallerstein* gazdaságtörténeti kutatásai és *E. Mandel* elmélete a Kondratyev-ciklusok mozgásáról szerintünk jól alátámasztja ezt.
38. Erről részletesen szóltunk A világkapitalizmus perspektívái a nyolcvanas években (Társadalomtudományi Közlemény 1983/4.) c. tanulmányunkban.
39. Vö. *Kulcsár Kálmán:* A marxi elmélet és a mai magyar társadalmi fejlődés (Világosság 1983/5. 232—233. l.) c. tanulmányát.

VARGA KÁROLY

AKCIÓKUTATÁS A HIÁNYSZINDRÓMÁBAN

Jelen írás a *harmadik* vitaanyag egy sorozatban, amely *Kornai János* hiányszindróma modelljének[1] szociálpszichológiai kiterjesztésével foglalkozik. Az elsőben a hiány egyes pszichológiai hatásairól gondolkodtunk el, nevezetesen azokról, melyeket az emberi erőforrás lefokozása irányában fejt ki azzal, hogy lelohasztja az alkotókedvet és egymásnak ugrasztja azokat, akik különböző megnyilvánulási formáitól szenvednek.[2] A másodikban a hiányszindróma magatartásbeli tényezői körül vizsgálódtunk. A hatásoktól az okok felé fordítottuk figyelmünket, ahogyan ezeket maga *Kornai* egy, a közgazdaságtudomány számára „fekete dobozt" jelentő modell-részben bemérte.[3] Itt egyfelől a „társadalmi csapdák"[4] teorémájából reméltünk fényt deríthetni a hiányszindrómát előidéző és fenntartó egyes magatartásbeli törvényszerűségekre, másfelől bizonyos személyiségtipológiákban véltünk magyarázatot nyerni azokra a viselkedésmódokra, melyek szintén felelőssé tehetők a hiányszindróma újratermelődéséért vagy súlyosbodásáért. Így a teljesítménymotivációs kutatásokban[5] azonosított „kudarcszorongó" személyiségtípus egyes paradox reakcióit — köztük közepesnél nagyobb kockázatvállalását — véltük összekapcsolhatónak *Kornai* azon tételével, hogy a hiányt előidéző magatartásformák között a túlfeszített tervezés, beruházás, a jövőbeli vállalások nem egészen felelős és megalapozott mértéke is szerepel.

Mivel e második anyagunkban már a *lehetséges okok* is szóba kerültek, közelebb jutottunk a terápia vagy a megoldás kérdéséhez. Ha *Kornai* a közgazdasági szabályszerűségek mögött magatartásbeli tényezőket mért be (bizonyos intézményi tényezőkkel együtt), és ha ezek közül némelyeket valamennyire sikerült differenciálnunk a szociálpszichológia egyes elméletei és módszerei segítségével, akkor az emberi erőforrás fejlesztés (Human Resource Development, HRD) néhány kipróbált technológia-csomagjának birtokában[6] kézenfekvő volt felvetnünk a kérdést: nem lehetne-e (nem kellene-e?) a hiányszindrómát a fejleszthető magatartás oldaláról megtámadnunk?

Az okokra vonatkozó, érdeminek vélt felismerések nélkül természetesen nem lehetett volna szó akcióhipotézisekről. De másfelől ezek az ismeretek is még csak szükséges, de távolról sem elégséges alapok voltak ahhoz, hogy akcióirányokról, akciótervekről gondolkodjunk. A cél, a hiányszindróma csapdáiból való kimenekülés, illetve a hiány újratermeléséhez kontribuáló magatartás megváltoztatása, megreformálása, ugyan

már megfogalmazódott az említett második anyagban, de a hozzávezető útról csak általánosságokban esett szó.

Az említett vitaanyag legmesszibbre előretörő „éke" a hiányszindróma megtámadásában a következő kitétel volt:

„Hogy azonban mindezek az érdekeltek, érintettek, értők túl tudjanak jutni a körbefutó, kitaposott csapáson, szükség van egy másfajta szakértőre és egy, a szakmai tematikával párhuzamosan futó másfajta eseménysorra is. A csoportoknak, miközben élesben foglalkoznak a hiányszindróma és a kapcsolt gazdaságpolitikai problémák szakmai vizsgálatával, *egyidejűleg saját problémamegoldó kapacitásukat, sőt ezt megalapozó beállítódásukat, motivációs és értékrendszerüket is meg kell változtatniok.* A hibákat egyidejűleg két területen kell keresniük, tehát nemcsak a reformra váró tárgyi jelenségrendszerben, hanem önmagukban is."[7]

De az önreform irányáról nem sok konkrétumot mondtunk az első két anyagban. Legfeljebb a „groupitis", a „csoporthurut" veszélyére hívtuk fel a figyelmet, amely megakadályozza a csoportokon, pl. bizottságokon belül a népszerűtlen kisebbségi vélemények esetleg nagyon is kreatív adalékának érvényre jutását és a tekintélyi, illetve hatalmi falakon való áttörését. Miközben arra utaltunk, hogy a legtöbb hasonló problémamegoldó csoport mennyire gyanútlan saját rejtett autokratizmusa tekintetében, idéztük *I. L. Janis*nek, a *Kennedy* adminisztráció, illetve kabinett látványos disznóöböli kudarca csoportdinamikai elemzőjének szép gondolatát:

„Az atombombát tartalmazó robbanófejek, a város dezorganizálódása, a környezeti katasztrófák korszakában a politikák gyártóinak együtt kell működniük a magatartástudomány művelőivel, és csúcsfontosságot kell biztosítaniuk a csoportgondolkodás (értsd: a csoportkonformizmus) megakadályozásának és a belőle származó fiaskóknak."[8]

I. Magatartási reformok az alulszervezett rendszerben

1. Akcióhipotézisek szemléleti és rendszerspecifikus megalapozása

A hiányszindróma közgazdasági és össztársadalmi (makroszociológiai), valamint intézménytörténeti és kultúrantropológiai problematikáját egy jól körülhatárolt diszciplína-páros, a szervezetfejlesztés (OD) és az emberi erőforrás fejlesztés (HRD) elméleteivel, módszereivel és szemléletével próbáltuk és próbáljuk megközelíteni.[9] Ez azért tudottan problematikus vállalkozás, mivel a tanulmányozandó jelenségcsoport meg a használt közelítésmód más-más típusú rendszerhez tartoznak. Míg az OD és HRD zárt szervezetekben (elsősorban termelő vállalatoknál) próbál olyan irányú reformokat végrehajtani, melyek végső soron a túlszervezettség következtében lekötött kreatív erőket vannak hivatva felszabadítani, addig a célba vett tématerületre mindennek csaknem az ellenkezője érvényes. A vizsgálandó terep aktorai — közgazdasági szakértők, gazdaságpolitikusok, vállalati felelősök és minden rendű és rangú fogyasztói a különféle termé-

keknek és szolgáltatásoknak – egyáltalán nem alkotnak zárt rendszert; és amennyiben magatartási reformokra gondolnánk náluk, ennek iránya úgy tűnik éppen nem túlszervezettségük lazítása kellene, hogy legyen, hanem sokkal inkább a széttartó törekvések összerendezése, koalíció(k) kialakítása.[10]

Az itt keletkezett ellentmondás mindenképpen feloldást igényel, még mielőtt bármi lépést tennénk az akciótervek irányába.

a) *Az „emberi erőforrás közelítés"* (integrális humanista szemlélet)

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az OD és HRD szemléletét, integrális humanista filozófiáját, emberképét változatlanul vezércsillagnak tekintjük a megvalósítandó reformok útján. Itt (meglepő módon) *Kornai* fogalmazásában összegezhetjük az „emberi erőforrás szemlélet" kátéját:

„Távol áll tőlem a közvetlen anyagi ösztönzés hatásának lebecsülése. Nézetem szerint azonban léteznek ennél mélyebb motívumok is, amelyek erősebben és tartósabban alakítják a gazdasági vezetők viselkedését. Ezek közül elsőként azt emelem ki, hogy a legtöbb ember *identifikálódik saját munkakörével*, átéli annak fontosságát. Ha ráadásul vezető beosztásban van, akkor azonosul az irányítására bízott részleggel. Ez egyaránt érvényes a legalacsonyabb beosztásban levő művezetőre és egy egész népgazdasági ágazatért felelős miniszterre..."[11]

Szóval nem az anyagi érdek (taylorizmus, fordizmus), nem is a saját személy fontosságának érzete (Human Relations)[12], hanem a hasznos munkavégzés tudata, az alkotói kedv, a feladattal való azonosulás, a közös vállalkozás céljainak kitűzésében és megvalósításában való érdemi részvétel képezik azokat a *„mélyebb motívumokat"*, amelyek az „emberi erőforrás szemlélet" szerint megbízható hajtóerőt adnak a hiányszindróma elleni összefogáshoz, újszerű, ötletes vállalkozáshoz is.

b) *Az emancipálás és strukturálás szintézise*

A tervezett vállalkozásban egyidejűleg kell érvényesítenünk, egymással bármily feszültséges, mégis harmonikus szintézisben a széteső közeg tisztázására, strukturálására, szervezésére, kontrolljára irányuló intervenciókat és a hatalmi aszimmetria és kényszer, a merevség és túlszabályozottság, a kreatív erőket lekötő és lebéklyózó normák, struktúrák és rutin oldását, illetve lazítását célzó terápikus tevékenységet. Ez utóbbihoz, mint mélyebb maghoz az előbbi kemény burkán keresztül jutunk el. A távlati cél mégiscsak a szabadságfok növelése, még ha ehhez a releváns alrendszerek szorosabb összehozásának és egymásrahangolásának magasabb szervezettség irányú műveletei is szükségesek.

2. *A túlszervezett rendszerek tipikus patológiái a vizsgált terepen*

a) Autokrata gócok a hiányszindróma alulszervezett rendszerében

Ami a nyomasztó túlszervezettségnek az emberi energiával való helytelen gazdálkodás – visszaélés – vonatkozásában azonosított káros hatásait illeti, itt egyfelől az apatikus belenyugvás, másfelől a fellázadó kitörések a legismertebbek. Az „apátia" már szisztematikus vizsgálódás tárgya volt a hiányszindrómával kapcsolatban, amikor *Kornai* e szindróma szerkezeti elemeként azonosította a „megtört", „megnevelt" vevők hajlandóságát a kényszeralkalmazkodásra.

„Sok oka van annak, hogy a hiány krónikussá válik. Egyik fontos tényezője bizonyára a megszokás, a hiányesemények gyakoriságába való belenyugvás, a tömeges kényszeralkalmazkodás."[13]

Nos, ha igaz az, hogy az „apátia" vagy divatos pszichológiai terminológiával a „tanult gyámoltalanság" (*learned* helplessness)[14] egy élet- és működési feltételeinket szorosan kontrolláló és nálunk jóval hatalmasabb, szervezettebb erőre adott *fájdalmasan logikus* válasz, akkor nem illogikus a következtetés, hogy az eladó–vevő, illetve termelő–elosztó–fogyasztó rendszerek diszharmóniájában a szétesettség és ellentmondásosság mellett keményen szervezett autokrata gócokat is feltételezhetünk, sőt valamiképpen az egész torz rendszer bizonyos értelemben mechanikus túlszervezettségét.

b) *Szétszórt vagy eltorzított információk*

A hiányszindrómáról folyó vitákban egyre inkább hangsúlyt kap „a hiány mint fegyver bevetésének" gondolata. Míg *Kornai* elemzése az eladó retorzióit a hiánnyal kapcsolatos felszólalások („morgás")[15] *utánra*, a „lázongás letörésére" lokalizálja, ezek a vitaadalékok[16] felhívják a figyelmet a hiányban rejlő óriási hatalomszerző és manipulatorikus potenciálra. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a hiányszindrómában szerkezeti elemként nemcsak a „gyámoltalanok apátiája" van beleépítve, hanem ennek komplementereként a hiány haszonélvezőinek stratégiája is.

Ezért ami az emberi energia pazarlása mellett a másik negatív hatást, az információáramlás torzulását illeti, itt *C. Argyris* átfogó OD-koncepciójának magvát célszerű felidéznünk.[17] Eszerint tipikusan a *szervezetek* patológiája az, hogy elnyomják és eltorzítják a rendszer tényleges bajaira és ezek gyanított valódi okaira vonatkozó információkat és (mintegy pótcselekvésként vagy alibiként) szabad utat engednek az irreleváns, érdektelen, kényelmes információknak. Ha ebben a vonatkozásban a hiányszindrómát magatartási oldalról megtámadó reformvállalkozásnak elsősorban az alulszervezettségnél tipikus rendszerpatológiával kell majd megküzdenie, – tehát egyszerűen azzal, hogy a szétesettség miatt *soha sincsenek kéznél* a releváns információk (amiről *Kornai* a rendszer belső súrlódási paraméterei kapcsán emlékezik meg: nem egykönnyen lehet átcsoportosítani a valójában nem is hiányzó erőforrást sem) –, valószínűleg

itt sem lesz közömbös az információ *elfojtásának és szándékos eltorzításának* problémája. Éspedig annak mértékében nem, amennyiben a hiányszindrómáért autokratikus, mechanikus, mereven szabályozó, a szabadságfokot csökkentő és ezekkel összefonódva hatalomszerző és manipulatorikus törekvések is felelősként tettenérhetők.

c) *Emancipáció, autonómia és az „ellenerők"*

Az autokratikus túlszervezettség „árnyéka alatt" húzódik meg az a mentalitás is, hogy „kenjük el, mossuk el az ellentéteket, érdekkülönbségeket" (a nagy hatalmi aszimmetria kedvezményezettjét ui. feszélyezhetné, hogy „égisze alatt" vagy pláne miatta egyesek rosszul érzik magukat); továbbá, hogy hosszan tűrő, konzerváló magatartással ne engedjünk utat az újnak, egyáltalán zárkózzunk el a környezet új behatásai vagy elvárásai elől. *Kornai „A magyar gazdasági reform jelenlegi helyzete és kilátásai"* c. tanulmányának „Erők és ellenerők" c. fejezetében annak a mozgásnak a lassítását, amely a többi gazdasági-társadalmi patológiánk mellett a hiányszindróma gyógyítását vagy legalább enyhítését is célozná, olyan ellenerőknek tudja be, melyekre több vonatkozásban ráillenek a fenti jellemzések.

„A reform egyik reménysége abban van, hogy sok meggyőződéses híve akad a gazdaság vezérkarában, akik nagy hozzáértéssel, találékonysággal és kitartással próbálják javítani a mechanizmust és leküzdeni az ellenállást... Mégis nehéz előbbrelépni, hiszen az igazi decentralizálás minden egyes lépése *különböző csoportokat foszt meg eddigi befolyásuktól.* Hogyan is lehetne elvárni tőlük, hogy magukévá tegyék a heraus mit uns elvét?"
„A befolyás és kiváltság féltése által okozott ellenállással szorosan összefügg ugyan, de érdemes különtényezőként is kezelni az *ideológiai konzervativizmus és ortodoxia által keltett húzódozást.*"[18]

Ennek a fényénél látszik, mennyire szükség lesz a hiányszindróma rendszerpatológiájának megtámadásához az OD és HRD emancipációs és autonómiát növelő szerepére, amikor a közös akaratképzés és a megegyezéses célkitűzés szakaszába jutnak az érdekeltek.

3. *Akciókutatási stratégia az alulszervezett rendszerben*

Mindezen megfontolásokra alapozva most már vázlatosan összeállíthatjuk az „értők—érdekeltek—érintettek" magatartástudományi szakértelemmel katalizált közös tanácskozásának (voltaképpen: „akciókutatásának" az eredeti *Kurt Lewin*i modell és módszer[19] szerint, amennyiben itt mégiscsak akciók szükségeltetnek, ám ezekhez az akciókhoz csak a résztvevők kutató munkáján keresztül vezet az út; vagy más közelítésben az *Alderfer,* illetve a *Brown* és *Brown*-féle „tárgyaló mikrokozmoszoknak"; reform-Manézáknak, tréningeknek) vázlatos menetrendjét.

II. Magatartási reform vevők és eladók aszimmetrikus hatalmi viszonyában

„A magyar közgazdász abban különleges, kivételezett helyzetben van – írja *Kornai* –, hogy egy – a történelemben egyedülálló – nagy kísérletet figyelhet meg."[20] (Könyve, az „Ellentmondások és dilemmák" címlapján is nem véletlenül látjuk kísérleti lombikon Magyarországot.) Bizonyára erős „understating", magyarán: szerénység itt pusztán „megfigyelésről" beszélni, hiszen a hazai közgazdászok aktív és felelős részt-vevői a gazdasági-társadalmi kísérletnek. Annyi azonban valószínűleg mégis igaz és pontos ebben a kitételben, hogy strukturált változási ágensként nem lépnek fel a reformért való küzdelemben. De annyi világos, hogy a hiányszindróma megtámadását vállaló „tárgyaló–tréning mikrokozmoszokban" a közgazdászok képviselőinek a „közvetítő" szerepére kell szerveződniük.

Hogy ezen mit értünk, illusztráljuk a *D. Brown*tól adaptált három ábrával, melyek egy alulszervezett problematikus (konfliktusos) társas mezőnyben formalizálják a hatalmi aszimmetria viszonyában levő feleknek ezen aszimmetria fokozatai szerint különböző állapotait.[21] Tehetjük ezt azért, mert a hiányszindrómában *Kornai* egyfelől a vevők és eladók közti szokatlan mérvű hatalmi különbségekről beszél (ezen belül még megkülönböztet a vállalati vevők és a háztartási szektor vevői között, az utóbbinak jelölve ki a legkisebb hatalommal rendelkező, legkiszolgáltatottabb szerepet), másfelől szemben álló felekről a gazdasági reform támogatóiról és ellenzőiről. Mindkét bontásban ugyan meglehetősen elmosódók a határvonalak, tisztázatlan a felek kiléte, törekvései. Tetejében a vevők és eladók csoportjai, legalábbis a vállalati szférában, személyek, illetve fizikai (szervezeti) egységek tekintetében át is mennek egymásba, *helyet cserélnek* – egy sajátos jelenség, amiről *Kornai* más vonatkozásban sokat és behatóan értekezik, de amit olyan szempontból nem tesz vizsgálat tárgyává, hogy hogyan lehetne ezt a tényt kihasználni a vevők és eladók közti irdatlan hatalmi különbség csökkentésére. A gazdasági reform támogatói és ellenerői viszont még azért is nehezen azonosítható csoportok, mivel – mint *Kornai* rámutat – itt sokaknál valóban ambivalenciáról van szó, nem egyöntetű ellenzésről (és talán nem is egyöntetű támogatásról). Az is nyilvánvaló, hogy attól függően, hogy *„milyen irányba fúj a szél"*, gyengül és elrejtőzik vagy erősödik és válik nyílttá az ellenállás. Így természetszerűleg azt a kérdést is nehéz megválaszolni, hogy ebben a konfliktusban milyen nagy a hatalmi különbség erők és ellenerők között. (Furcsa, de az sem egyértelmű, hogy mikor melyik oldalon van a hatalmi fölény.) Amikor azonban koalíciós célkitűzéssel közelítjük a hiányszindróma csapdákkal tűzdelt, alulszervezett mezőnyét, tehát *minden* érdekeltet és érintettet a fölérendelt, átfogóbb érdek és érték támogatására akarjuk megnyerni, a szóban forgó elmélet akcióhipotézisei szerint itt is a hatalmi kiegyensúlyozódás irányába kell elmozdulnunk.

Ha ezt a nehezen megfogható mezőnyt, az „érdekeltek és érintettek" meglehetősen anonim és körülhatárolatlan csoportjait úgy definiáljuk, mint egy konfliktusos együttes különböző hatalommal rendelkező „feleit", akkor az „értők" csoportját vagyis a zömmel közgazdász, de kiegészítésképpen egyéb társadalom- és embertudományi

szakértők bevont képviselőit is mint a „közvetítő-tanácsadó harmadik felet" tekinthetjük.

Ez a „nagy együttes" három különböző hatalmi distancia esetén a következő módon alakul:

a) Nagy hatalmi különbség (megtorlás és kiszolgáltatottság „eladói—vevői" attitűdök)

b) Közepes hatalmi különbség (nyílt ellenségeskedés)

c) Kis hatalmi különbség (konstruktív konfliktuskezelés, kölcsönös függőség érzete)

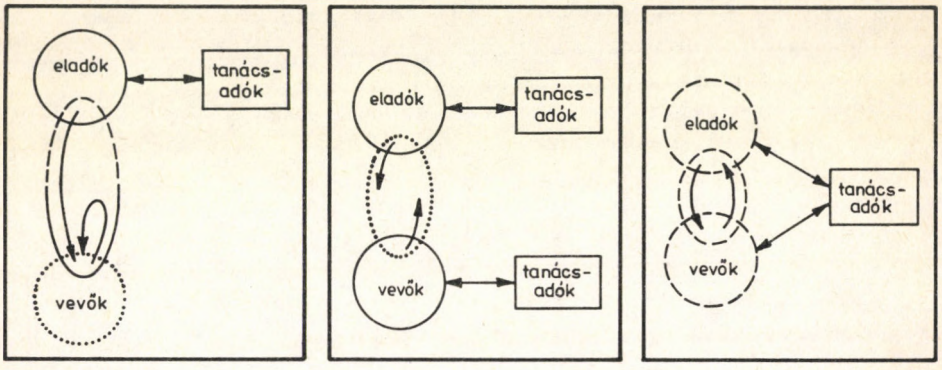

1. *„Szédítően nagy" hatalmi különbség: a vevő keresi az eladó kegyeit*

A vevő (*Kornai* látleletében):

„igyekszik barátságos lenni az eladóhoz; erőfeszítéseket tesz, hogy megnyerje kegyeit... viszontszolgálattal vagy akár megvesztegetéssel. Nem csak azzal igyekszik 'bevágódni' az eladónál, amit ad neki, hanem azzal is, aminek a megkövetelésétől lemond. Engedékeny, meghunyászkodó, nehogy méltatlankodással, sőt reklamációval megharagítsa."

Ezzel szemben az eladó:

„Ha a háziasszony összevész a hentessel, vagy éppenséggel beír a panaszkönyvbe, mert az rosszul mért vagy számolt, akkor ugyan pillanatnyilag kivívhatja a panasz orvoslását. De a jövőben a hentes büntetheti: ettől fogva kevésbé szép húsdarabokat ad neki. Hasonló mehet végbe a gyárépítkezést megrendelő és az építkezést megvalósító vállalat kapcsolatában. Ha a beruházó sokat akadékoskodik, az építővállalat sokféle megtorlással élhet: nem fogadja el legközelebb a megrendelést, vagy hátrább sorolja a kivitelezéskor stb."[22]

Ezeket az ábra a következő módon rögzíti: a vevőket és eladókat egyazon interszisztémába szervező határ (interface) erős kontrollt, szigorú viselkedési kötelezettséget jelez a vevők térfelén (a folyamatos vastag vonal az ellipszis alsó felében), ugyanakkor nem „regulázza" hasonló szigorúsággal az eladók viselkedését, ők sokkal többet „megengedhetnek maguknak" (vékonyabb, szaggatott vonal az ellipszis felső felében). Az eladó „büntetheti" a vevőt, végeredményben kedve szerint „táncoltathatja", bizonyos értelemben *sorskontrollt* gyakorol felette (amit az eladótól induló és a vevő rendszerébe behatoló hosszú, enyhén hajlott nyíl jelképez). Ugyanakkor a vevő maga fizet rá a partner viselkedéskontrolljára irányuló kezdeményezéseire (a belőle kiinduló nyíl vissza is konyul saját maga felé).

Az ábrán azonban találhatunk még két további közlést is. Egyfelől, hogy a felsők, az eladók jól meg vannak szervezve, míg az alsók, a vevők teljességgel szervezetlenek. Másfelől azt is, hogy míg az eladóknak vannak szakértő tanácsadóik, a vevők magukra vannak hagyva: gyámolatlanok, tanácstalanok.[23]

A modellnek az aszimmetrikus kontrollra vonatkozó része, úgy tűnik, jól illeszthető a hazai eladó-vevő interszisztémára, de ami a tanácsadókat illeti, itt csak részben, illetve módosítással érvényes a modell. Annyi nyilvánvaló, hogy a vevők tanácstalanok is, meg szervezetlenek is, de hogy az eladók mint eladók különösképpen szervezettek volnának, illetve, hogy külön szakértő tanácsadókat tartanának maguknak („servants of power"), ez ilyen egyszerűen semmiképpen sem mondható ki. Inkább azok a közismert tények idézhetők fel ezzel kapcsolatban, hogy bizonyos „forró drótok" a hiányszindróma ellenére biztosítanak egyes befolyásos személyeknek és/vagy csoportoknak mint vevőknek is külön hozzájutást ritka termékekhez vagy szolgáltatásokhoz. És ezek a körök valóban a szervezettség magas fokán állnak, ha nem is formálisan, de baráti szálakkal, informálisan összekötve, jól ismerik egymás gondjait, törekvéseit és igazodnak is ezekhez. Ugyanakkor egymásnak jó „tanácsadói" is, nem ugyan a szakszerűség értelmében, de annál inkább az adott közegben való tényleges sikeresség érdekében.

2. *Mérsékelt hatalmi különbség: a vevői rendszer szerveződése*

A *b)* ábra már egy olyan állapotot tükröz, ahol a hatalmi távköz csökken eladók és vevők között. (Hogy miért: magatartási fejleményeknek köszönhetően vagy immanens gazdasági törvények folytán, pl. hogy a produktív tartalék normálértéke magasabb szintre állt be, vagy a kettő kölcsönhatásaként, ez döntő jelentőségű kérdés lesz gondolatmenetünk egy későbbi szakaszában, most azonban még „borítékolnunk" kell, és a puszta leírásra szorítkoznunk.) Ezt a valamelyest javult állapotot valószínűleg első pillanattól az kezdi jellemezni, hogy a korábban „jólneveltnek", sőt „meghunyászkodónak" tartott vevő nem hajlandó többé „jóképet vágni" kiszolgáltatottságához, nem hajlandó „kegyként" elfogadni, „kiudvarolni" a szép húsdarabokat vagy az időben elkezdődő kivitelezést. Ez a *b)* ábrán többféle szimbólummal megjelenő új állapot. Min-

denekelőtt a két csoportot egyetlen interszisztémába ragasztó határfelület felbomlik, a két csoport idegenebbé válik egymásnak. Következő sajátosság: nem csak a felsők, az eladók, de az alsók, a vevők is „zárják soraikat", illetve világos és egyértelmű határral veszik körül *saját* rendszerüket. Kialakult bennük a Mi-tudat.[24] Most már nekik is megjelennek mind a „tárgyaló képviselőik", mind pedig külön tanácsadóik. A „külön tanácsadók" kategóriája a modellben nagyon plauzibilis. Igazán hihető, hogy az érdekei ellen „megnevelt" vevőnek szüksége van olyan „bátorítóra" (tudatosság-emelőre, team-építőre, belső ellentétek gyógyítójára, módszertani felkészítőre), aki segít neki megfogalmazni azokat a saját céljait, amelyek kiutat mutatnak a számára hátrányos, sőt megalázó szimbiózisból, adott interszisztémából. Az életben azonban problematikus behelyettesíteni ezt a katagóriát valós csoportokkal. Talán azt lehetne mondani, hogy a *tömegkommunikáció* vállalta ezt a feladatot kezdettől fogva, amely folyamatosan és aktívan a vevők pártján áll, és vadászik az eladói visszaélésekre, egyben sajátos eszközeivel próbálja szervezni a vevőket, éleszteni Mi-tudatukat, bátorítani őket érdekeikért való kiállásukban. Azt is mondhatjuk azonban, hogy voltaképpen a tömegközlés csatornáit, de a szakfolyóiratokat is felhasználó reform-közgazdászok, szociológusok, politológusok, általános közírók, publicisták, írástudók, értelmiségiek támogatják a vevők emancipálását, sőt közvetve „tábor-tömör egészbe" (*Illyés*) szerveződésüket is.

Ha azonban már a hiánycsapda kikerülését biztosítható vevői-eladói koalícióban, illetve az ezt létrehozó „tárgyaló mikrokozmoszokban" kezdünk gondolkodni, világos, hogy a tanácsadók szerepe már ebben a közbülső, átmenetileg óhatatlanul antagonizáló szakaszban sem maradhat sokáig ilyen szerteágazó, áttekinthetetlen, nehezen kontrollálható, hanem a mozgásba lendülés első pillanatától kezdve nagyobb felelősséggel, szorosabban programozandó. Magatartástudományi felkészültségű trénerek-tanácsadók nem játszhatják a varázslóinas szerepét, aki a palackból kiengedett manifeszt antagonizálódás szellemét nem tudja visszaparancsolni, miután az elvégezte konstruktív feladatát. A konfliktus-management irodalma széleskörűen tanúsítja, hogy felszínre *nem* hozott, „elkent", elfojtott konfliktusokból nem születhet megoldás a strukturális bajokra (így az a nyílt konfligálódástól való babonás félelem sem tartható tovább, amely a hazai mezőnyt több ponton, így az érdekellentétben levő csoportok elkülönülő céljai megfogalmazhatósága tekintetében is jellemzi). De arra is bőven akad példa, hogy a nem szakszerűen kezelt konfliktus felelőtlen szításra elharapódzik, eszkalálódik.

3. *Kis hatalmi különbség: optimális feltétel a csapdából való kimenekülésre*

Az ábra *c)* része már a célállapotot, a hiányszindróma szétesö, alulszervezett szociális rendszerének az érdekeltek és érintettek koalíciójába való átalakulását, ennek kiérlelt végső folyamatát, illetve eredményét tükrözi. Az olyan szakasz *keservei* után, mint az első ábrarészben tükrözött, és az olyan, majdnem biztosan átugorhatatlan köz-

benső fejlődési szakasz *küzdelmei* – és az alternatív próbálkozások el-elszabaduló viszálykodásai – után, mint amit a második ábrarész szimbólumai foglalnak össze, kibontakozhat az a fázis, amelyben már valóban *szót értenek* az eladók és vevők, a felsők és alsók és – a dichotomizálási szempont váltásával: – a reform előrehajtó és visszafogó erői is.

Fussunk át a *c)* ábra közlésein:

1. kis hatalmi távolság vevők és eladók között
2. nem szétfolyó, de nem is keményen zárt rendszerhatárok mindkét csoport körül, vagyis a csoportok mérsékelt (nem „harcra mozgósított") szervezettsége
3. az egymásra irányuló szerveződés (interface) mérsékelt, de szimmetrikus, kölcsönösen kötő és felszabadító típusa
4. a csoportok képviselői ténylegesen befolyásolni tudják egymást, igazán meghallgathatják egymás álláspontját, kölcsönös előnyökre együtt alakítják ezeket
5. a tanácsadói csoport közös és valóban közvetítő, katalizáló, a közös percepció és kölcsönösen optimális érdek megtalálásának módszertani és pszichodinamikai (csoportdinamikai és a csoportos problémamegoldást javító) elősegítője.

Ilyen feltételek mellett ígéretesen lehet gazdasági-társadalmi reformterveken dolgozni, és mélyen gyökerező rendszer-patológiák gyógyítása irányában akciókutatást, azaz tárgyi reformot és egyben önreformot, önfejlesztést végrehajtani. A kezdettől emlegetett „tréning műfajú tanácskozások" (gazdaságpolitikusok, vállalatvezetők, vállalkozók, intézményi és szövetkező fogyasztók, közgazdászok, szociológusok szuper-Manrézái; érdekeltek–érintettek–értők képviselőinek „tárgyaló mikrokozmoszai"; vevők és eladók koalíciót kialakító Rogeriánus vagy egyéb encounter csoportjai vagy Tavistock-konferenciái)[25] ilyen felállásban juthatnak el lényegesen messzebbre, mint a hagyományos bizottsági ülések, szakértői értekezletek, politika-kialakító, célkitűző, tervező, egyeztető vita- és döntési fórumok.[26] A fő hangsúly az új közelítésben azon van, hogy itt maguk az érintett felek (csoportok, sőt személyek is) át kell, hogy alakuljanak, mert *az előrejutást akadályozó rendszerpatológia egy tetemes része nem künn, a tárgyi világban, hanem a saját szubjektumukban van.*

Ha már volnának ilyen tréningek, akár kísérleti léptékben is, ahol egyfelől a *Kornai*-iskola és egyéb reform-közgazdászok szakmai, másfelől a szociálpszichológusok csoportdinamikai folyamatkonzultációja mellett a fenti meta-program szerint „fejlődhetnének-kutathatnának-fejleszthetnének" a hiányszindróma érintettjei, *logikailag* meg volna oldva a csapdából való kikerülés, ami a társadalmi csapdák problematikájában talán a legnehezebb szakaszon való túljutás.

III. Akciókutatás a hiány gazdasági–társadalmi–emberi szindrómájában

Ezek után már valamivel megalapozottabban térhetünk vissza arra az előző fejezet *2.* pontjában felmerült, de „borítékolt" kérdésre, hogy a vevők és eladók közti hatalmi távköz csökkenése minek is lesz betudható:

- magatartási fejleményeknek,
- immanens gazdasági törvényeknek,
- a kettő kölcsönhatásának.

Kornai pusztán a *2.* ponttól már nem remél megoldást, de az első pontot olyan magatartási fejleményekként értelmezi, melyeket döntő mértékben determinálnak intézményi (történelmi, szocietális, gazdaságszervezeti) meghatározók. Mi viszont a magatartási tényező célirányos fejlesztésében és stratégikus súlyú bevetésében magában is látunk olyan szisztemikus horderejű eszközt, amely független indulású és pozitív irányban interagens (facilitáló) hatásként tud bekapcsolódni a gazdasági és társadalmi-intézményi reformfolyamatba.

1. *Tárgyaló mikrokozmosz a hatékonyság paradoxonáról és a paternalizmusról*

Ez az alrendszer ilyen témamegjelölésekben található *Kornai* műveiben:

- a hatékonyság paradoxona (a szabályozási szférában hajsza a többtermelésre, amely egyazon aktusban gáncsolja el a reálszférában nem csak a feszített, de a normális ütemű termelést is)
- a felső szervek nyomása arra, hogy a vállalat tervei feszítettségében menjen el az erőforráskorlátig
- a puha költségvetési korlát, amely erősíti a vállalat adminisztratív függőségét az újraelosztó hatóságoktól
- a tervalku, illetve az újraelosztási alku, amely a szabályozási szféra manipulálását egyenrangú, sőt fontosabb feladattá avatja, mint a reálszférában való hatékonyságnövelést
- a paternalizmus, amely közvetlenül okozza a puha költségvetési korlátot, biztonságot, de egyben kisebbségi érzést, önérzetfogyatékosságot és infantilizmust juttatva a vállalatnak osztályrészül
- a vertikális függőséggel horizontális érdekellentétek járnak együtt (a vállalatok egymás rovására versengenek az állam kegyeiért).

Ezek a mozzanatok jól körülírni látszanak egy olyan csapdát, amelyben az érintett felek, ha valóban meg tudnának egyezni, már közelebbről tudnának tenni valamit a hiányszindróma enyhítéséért (*Kornai* diagnózisa és a rendszere által vezérlődő terápia értelmében), mint a vevők és eladók összeülő képviselői.

Ha a problémát összehasonlítjuk az 1. ábrában jelölt vevő–eladó–tanácsadó együttes problémájának paramétereivel, a következő hasonlóságokat és különbségeket találjuk. *Fő hasonlóság:* mindkettőben jelentős hatalmi különbség van a felek között. *Fő különbség:* ott alulszervezett a mezőny, a környezetből kell előhívni egy alakzatot, hogy azonosíthassuk a probléma hordozóit, és (legalábbis az alsó felet) minimális szervezettségű rendszerré kell emelnünk, hogy cselekvőképes legyen sorsa alakításában, a felsővel való egyezkedés, koalíció létrehozásában; itt formális szervezeti mezőnyben, függelmi struktúrában mozgunk, nem ugyan az egy zárt szervezeten belüli struktúra

szerveződöttségi fokán, de mégis a vezetés, kultúra, struktúra, esetenként a technológia által megszabott rend keretein belül.

Nem vágva elébe annak, amit

- a terv-megkövetelők és a tervet lealkudók,
- a támogatást kérők és az ezt adók vagy nem adók (a „gyerekek" és „szülők"),
- az adott input mellett magasabb vagyis alacsonyabb outputot lehetségesnek, illetve szükségesnek tartók és/vagy adott outputhoz több vagy kevesebb inputot méltányosnak, illetve indokoltnak állítók stb. képviselőinek tárgyaló mikrokozmoszaiból újszerű eredményt várhatunk, annyit elővételezhetünk a modell alapján a fejleményekből, hogy

1. a hatalmi különbségeknek a felek között csökkenniük kell,

2. a vállalatoknak is — a „lealkudóknak", „kérőknek", a kevésbé feszített input-output arányt kívánóknak is — tárgyalóképes korporációba kell szerveződniük (ez kettőt jelent: a szakértők és a megterheltek véleménye szerinti túlfeszítettség megakadályozását, de egyben a normálisnak érzett feszítettség vállalása mellett az eddiginél szilárdabb felelősséget is),

3. a felek egymásra irányuló szervezettségének kölcsönösnek; a jogoknak és kötelezettségeknek, az adott és fogadott hatásoknak szimmetrikusnak kell lenniük,

4. a felek attitűd- és magatartásbeli fejlődése (a magatartástudományi folyamatkonzultánsok facilitálása mellett) olyan szintet kell, hogy elérjen, hogy a *Kornai* elméletben posztulált „önmérséklet", „önkorlátozás", „gátlás" valódi emberi magatartásként jelenjék meg (tehát ne csak külső kényszerre — *már* kemény költségvetési korlátra —, ahogy a közgazdasági szemlélet ezt egyedül el tudja gondolni, hanem tudatos és együttes döntéssel *elébe is menve ennek a kényszernek*).

2. *A mikrokozmosz outputja: a külső dilemmák belsővé válása*

Amit a magatartástudományi szemlélet és akciókutatási módszertan a közgazdasági közelítéssel szemben talán többletként tud nyújtani, az végül is ebben összegezhető: a külső dilemmák belsővé tételét nem várja pusztán külső ráhatással, kényszerpályákkal előidézhetőnek. Ebben benn kell lenniük az érintett embereknek is, és *az ő akaratuknak meg is kell előznie* az ezt majd programszerűen továbbvivő struktúrákat (pl. a kemény költségvetési korlátot). A problémának eddig a magváig így jut el maga *Kornai* is:

„A 'beruházás versus fogyasztás (vagy egyéb fontos felhasználási cél)' dilemmája teljes súllyal kizárólag a döntési hierarchia csúcsán jelenik meg. A legfelsőbb politikai vezetők, akik személy szerint nem felelősek külön valamelyik részszféráért, a Tervhivatal elnöke, valamint a közvetlen apparátusuk valóban belső dillemaként éli át ezt a választást... De mindenkiben — kivétel nélkül mindenkiben —, aki a csúcs alatt van, s valamilyen *rész*területért felelős, ezek a dilemmák *külsődlegesek*. Mint fogyasztó, persze érdekelt abban, hogyan alakul a fogyasztás. Mindez a tudat egyik síkján van. Mégis a másik sík aktivizálódik, amikor megkezdődik a beruházási keretek felosztása.

Azon a másik síkon úgy érzi: harcolnia *kell* saját részterülete fejlesztéséért, hiszen ezért tartozik közvetlen felelősséggel. A funkció, a társadalmi szerep sokkal erősebb, mint egyéni fogyasztói szemlélete vagy tárgyilagos közgazdasági felismerései."[27]

Kornai diagnózisából, ha komolyan vesszük, már adódik a terápikus cél: a hasadást, a kettős tudatot meg kell szüntetni, mert a csapdából csak az integrált tudat birtokában, állapotában lehet kimenekülni. Újdonságunk a terápikus eszközök tekintetében adódik: a dilemmák bensőségesítését, a szolidaritást a más részfunkciókért felelősekkel, az érintettek koalícióját magatartási (gondolkodási, érzületi, attitüdinális) fejlesztéssel is előbbre lehet vinni, sőt kell is, mert magatartási reform nélkül nem csak az adminisztratív intézkedések maradnak hatástalanok, amit *Kornai* is hangsúlyoz, hanem az egészségesebb gazdasági struktúrákat is lefokozza a társadalmi hatás.

3. *Empirikus szociológiai kutatás helyett akciókutatás*

Az olyan problematikában, ahol szubjektív és objektív tényezők, szemléleti-magatartási és a gazdasági-társadalmi makrostruktúrákban is adott problémák, kibogozhatatlanul összefonódó egysége okozza a patológiát, csak a szubjektumnak és objektumnak a hagyományos szociológiai vizsgálatban meglevő különbségét megszüntető, új típusú közelítésmód, az *akciókutatás* tud ténylegesen előbbre jutni. Ezt *Kurt Lewin*től *Ulf Himmelstrand*ig jelentős társadalomkutatók vallották és gyakorolták, és ez az akciókutatási paradigma az alkalmazott magatartástudományok fejlődésével, pl. az akciókutatási csoportok teamépítésének és szemléletváltozásának, illetve magatartásfejlesztésének megoldhatóvá válásával egyre népszerűbbé és közhasznúbbá válik. A terápikus cél: *új embereket teremteni*, akik egymás és a köz gondjait éppoly bensőleg érzik, mint a sajátjaikat. Ha ezt a célt nem érezzük elérhetőnek, nincs kimenekvés a hiányszindróma csapdájából. Nos, új tudományos diszciplína, szolgáltatás — a fejlett ipari országokban sikeres üzletág — fejlődött ki arra, hogy az emberi szférának ezt a megújítását elvégezze.

A múlt nyáron egy alkotó légkörű kongresszuson (*„Cross-Cultural Communication"*, Szeged, 1984. július 1—7.) nálunk tartózkodott világhírű pszichológus, *Carl Rogers*, akinek üzenetét a Magyar Televízió röpítette világgá, ismertette a szelid, emberközpontú, a „közüdvre" irányuló törekvés legelőretoltabb vállalkozásainak mai állását. Az ENSZ Egyetem szervezésében *Rogers*ék most a politikusokat próbálják ilyen önfejlesztő módon megegyezéshez jutó mikrokozmoszokba összehozni.

A hiány tematikájában szervezendő kísérleti tréningek, tanácskozások, az akciókutatás módszerei szerint olyan „beruházás az emberi tőkébe",[28] amely egyenrangú tényezőnek tekinthető a költségvetési korlát megkeményítésével és egyéb, a közgazdászok által javasolt megoldási csomagtervvel, de azok jó hatásfokú alkalmazását is segíti.

JEGYZETEK

1. *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
2. *Varga Károly:* Az emberi erőforrás sorsa az erőforráskorlátos gazdaságban = Szociológia, 1983. 3. sz. (a)
3. *Varga Károly:* Társadalmunk adaptációs képessége és az emberi erőforrás fejlettsége-fejleszthetősége = Társadalomkutatás, 1983. 4. sz. (b)
4. *Hankiss Elemér:* Társadalmi csapdák. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.
5. *Varga Károly:* A teljesítménymotiváció és a kutatói-fejlesztői munka hatékonysága. Akadémia Kiadó, Budapest, 1974.; *Ua.:* Egy rohamosan fejlődő kutatási terület: a teljesítmény-motiváció = Magyar Tudomány, 1979. 10. sz.; *Ua.:* Kudarckerülőkből sikerkeresők: A teljesítménypszichológiáról = Valóság, 1980. 11. sz.
6. *Varga Károly:* Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Akadémiai Kiadó, Budapest (Nyomdában).
7. *Varga* i. m. (1983a) 36. o.
8. *I. L. Janis:* „Groupthink", In: *B. R. Patton* and *K. Giffin:* Decision-making group interaction. Harper and Row, New York, 1978. 255. o.
9. *Varga Károly:* A szervezetfejlesztés mint szakma kilátásai Magyarországon = Ergonómia, 1981. 1. sz. *Ua.:* Szervezetfejlesztési kísérletek = Valóság, 1981. 7. sz. *Ua.* és mtsai: A szervezetfejlesztés archimédészi pontja = Ergonómia, 1981. 3. sz.
10. *C. P. Alderfer:* Consulting to underbounded systems. In: *C. Cooper* and *C. P. Alderfer* (eds): Advances in Experientiel Social Processes. Vol. II. London, Wiley, 1979. *L. D. Brown:* Planned change in underorganized systems. In: *T. G. Cummings* (ed.) Systems Theory for Organization Development. London, Wiley, 1980. *L. D. Brown:* Interface analysis and the management of unequal conflict. In: *G. B. J. Bomers* and *R. Peterson:* Conflict Management and Industrial Relations, Boston, Kluwer-Nijhoff. 1982. *L. D. Brown:* Toward a theory of power and intergroup relations. In: *C. Cooper* and *C. P. Alderfer* (eds): Advances in Experiental Social Processes. Vol. I. London, Wiley, 1978. *B. G. Gricar* and *L. D. Brown:* Conflict, power, and organization in a changing community. Human Relations, Vol. 34, No. 10, 1981. *R. Tandon* and *L. D. Brown:* Organization-building for rural development: An experiment in India. The Journal of Applied Behavioral Science. Vol. 17, No. 2, 1981. *L. D. Brown:* Managing conflict among groups. In: *D. A. Kolb, I. Rubin* and *J. M. McIntyre* (eds): Organizational Psychology: A Book of Readings. Englewood-Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1979.
11. *Kornai János:* Ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 133 o.
12. Az „emberi kapcsolatok" és az „emberi erőforrás" közelítés szembeállításához vö. *R. E. Miles:* Human relations or human resources? In: *Kolb* et alii: i. m.
13. *Kornai* 1983. 127. o.
14. *D. S. Hiroto* and *M. E. P. Seligman:* Generality of learned helplessness in man. = J. Pers. and Soc. Psychol. 1975. Vol. 31. 311–327. o. *C. B. Wortman* and *J. W. Brehm:* Responses to uncontrollable outcomes: An integration of reactance theory and the learned helplessness model. In: *L. Berkowitz* (ed.): Advances in Experimental Social Psychology, 1975. Vol. 8. 277–336. o.; *M. E. P. Seligman:* Helplessness. San Francisco, Freeman, 1975.
15. *A. O. Hirschman:* Exit, Voice, and Loyalty. Cambridge, Harvard UP, 1970.
16. *Rózsahegyi György:* Vitaanyag a hiányról. (Kézirat) Ipargazdasági Intézet, Budapest, 1983.
17. *C. Argyris:* Organization and Innovation. Homewood, Ill.: Irwin-Dorsey, 1965. *C. Argyris* and *D. A. Schön:* Organizational Learning: A Theory of Action Perspective. Reading, Mass., Addison-Wesley, 1978. *C. Argyris:* Single-loop and double-loop models in research on decision making = Administrative Science Quarterly, September 1976. Vol. 21. 363–375. o.
18. *Kornai* 1983. 219–220. o.

19. *Kurt Lewin:* Akciókutatás és kisebbségi problémák (1946). In: Csoportdinamika. Budapest, 1975. 320–336. o. Lásd még: *U. Pareek:* The role of action research in budilgin self-sustaining systems. Paper presented at the International Symposion on Action Research and Scientific Analysis. Cartagena (Colombia) April, 1977. *O. Fals Borda:* For praxis: The problem of how to investigate reality in order to transform it. Symposion on Action Research Cartagena. *U. Himmelstrand:* Action research and applied social science: Scientific value, practical benefits and abuses. Symposion on Action Research Cartagena. *K. Varga:* Experimental action research in developing countries. Symposion on Action Research Cartagena. *J. Rettenmeier* und *R. F. Wilfer:* Möglichkeiten und Grenzen der Realisierung konfliktlösenden Handelns durch Aktonsforschung. Doktordissertation, Gesamthochschule Wuppertal, 1980. *H. Moser:* Methoden der Aktionsforschung. Kösel-Verlag, München, 1977. *Varga Károly:* Szervezeti akciókutatás I–II. kötet, MTA Szociológiai Kutató Intézet kiadványa, 1979. *Kindler József:* A pozitivista módszertan válsága = Világosság, 1980. augusztus–szeptember.
20. *Kornai,* i. m. 1983. 233. o.
21. *Brown,* i. m. 1982. 71. 0.
22. *Kornai,* i. m. 1983. 123. o.
23. *Ulf Himmelstrand* (1976) „predikament" elmélete annak a gyakori eseménysornak a törvényszerű menetét modellezi, amikor külső tanácsadók tudatosító (pejoratíve: felbújtó) tevékenysége folytán a hatalmi aszimmetriában alul levők szolidarizálódnak, ami fenyegetést kezd jelenteni az interszisztéma haszonélvezőinek, akik erre a „lighting of repression" (vagyis a „represszió villámcsapása") aktusával válaszolnak. *Kornai* hentese és kivitelező vállalata nem ismeri *Himmelstrand* tanulmányát, mégis tudja, hogyan kell viselkednie, hogy elvegye a kedvét az esetleg fellázadó vevőnek. – Az elmélet lényege azonban, amit a predikament (a.m. a „pácban lenni") kifejezés is tükröz, az, hogy a normális emberi szükségleteikben deprivált személyek és csoportok szubjektív erőforrásai is gyengülnek, reagálásmódjuk inadaptívvá válik, idegesek, merevek, debilizáltak lesznek. S az ellenfél éppen ezt a szubjektív magukra találásukat és ebből fakadó szerveződésüket igyekszik megakadályozni. Vö. *U. Himmelstrand:* Human predicaments at the intersection of objective and subjective realms. Paper presented at the IPSA World Congress in Edinburgh, August 1976. *K. Varga:* Predicament and the cognitive theory of motivation. Paper presented at the 9th World Congress of the International Sociological Association, Uppsala, August 1978.
24. *Kornai* megjegyzése (1984 nyarán) az volt ehhez a gondolathoz, hogy *A. O. Hirschman,* akivel a Princeton Egyetemen megvitatta a Hiányt, hasonló irányú kérdését tett fel neki: Magyarországon hogyan áll a fogyasztók szövetkezetekbe való szerveződése?
25. *Klein Sándor* és *Angster Mária* (szerk.): Kultúrközi kommunikáció kreatív megközelítései. Munkaértekezlet a Center for Cross-Cultural Communication és a Magyar Pszichológiai Társaság rendezésében, Szeged, 1984. július. Ebben *Carl Rogers:* Encounter csoportok (válogatás). *W. G. Lawrence:* Die Methode der offenen Systeme für das Gruppenbeziehungstraining des Tavistock-Instituts. Die Psychologie des 20. Jahrhunderts. 1979. Bd. 8. 659–666. o. A csoportpszichoterápia elméleti és gyakorlati kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. *Varga Károly:* T-Groupról – tapasztalatból is = Ergonómia, 1971. 2. sz.
26. *Kozma Ferenc:* Egyén, vállalat, állam (Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. művében gondolatforrási minőségben idézi fel azokat a szakértői csoport vitákat, melyekben az utóbbi évek során egy-egy gazdaságpolitikai probléma tisztázása céljából több tucat élvonalbeli közgazdász kollégájával részt vett. Hogy azonban ugyanezek a csoportok még többet is ki tudtak volna hozni önmagukból, ha tárgyi munkájukkal párhuzamosan saját problémamegoldó kapacitásukat is szakszerűen fejlesztik és értőivé és átélőivé válnak a rajtuk áthullámzó csoportdinamikai törvényszerűségeknek, leleplezik saját szemléleti gátjaikat, beállítódásaikat és szolgálatukba állítják a csoportmunka új lehetőségeket, de új veszélyeket is rejtő alkal-

kalmait, ez annak fényében aligha lehet kétséges, hogy a nagy világcéek a versenyképesség és extra-előnyök utolsó tartalékaként éppen ezt az emberi erőforrásba való *fejlesztéses* beruházást gyakorolják (egymás elől titkolt vagy drága pénzen forgalmazott tréning módszerekkel). Vö. *T. Mills:* Human resources – Why the new concern? = Harvard Business Review. 1975. March–April, 120–134. o.

Egyébként *Kornai* – a jelen anyag első változatának megvitatásakor – a termelők–forgalmazók–fogyasztók alacsonyabb szintű képviselőinek „tárgyaló mikrokozmoszokba" való összehozásánál relevánsabbnak mondta a hiány problematikájában a gazdaságpolitika magasabb szintű felelősei „önismereti" és „önfejlesztő" csoportokban való „tréningeztetését".

27. *Kornai,* 1980. 219 o.
28. Vö. (mutatis mutandis) *T. W. Schulz:* Beruházás az emberi tőkébe, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

BIHARI MIHÁLY

POLITIKAI KULTÚRA ÉS DEMOKRATIKUS REFORMOK

Való igaz, amit *Gombár Csaba* vitaindító cikke tartalmaz, hogy a politikai kultúra, ezen belül a politikai intézmények politikai kultúrát meghatározó szerepe nem került még az erők és az eszközök koncentrálását biztosító tudománypolitika figyelmének előterébe. Pedig — véleményem szerint legalábbis — nem kevesebbről van szó, mint társadalmi-politikai reformjainak sikeréről vagy sikertelenségéről. Hogy miért, azt a továbbiakban próbálom bizonyítani, de előtte a politikai kultúra néhány más összefüggéséről szeretnék írni.

Nemzettudat, történelmi tudat és politikai kultúra

Egyetértek *Gombár Csaba* megállapításával, hogy a politikai kultúra a politikai ideológiával, a közvéleménnyel és a közerkölccsel egyetemben a társadalom tudatának közvetlenül politikai jelentőségű része. Hozzátenném azonban, hogy a társadalom kollektív tudatának még két másik összetevője is közvetlen és szoros kapcsolatban van a politikai kultúrával, nevezetesen a nemzettudat és a történelmi tudat. Ezek is történelmi termékek, ennyiben változóak, változtathatóak, de a történelmi kontinuitás is jellemző rájuk. Ráadásul a hétköznapi tudat mélyáramlataiban hatva, szinte rejtett — de annál hatékonyabb — szocializációs mechanizmusok keretében öröklődnek át, hatnak, stabilizálódnak a nemzet-, a történelmi tudat és a politikai kultúra tartalmi elemei. Látványos szervezeti, tömeges személyi-vezetői változások, a társadalmi struktúra átalakulása, a hatalom jellegének megváltozása ellenére is állandósulnak a politikai kultúra bizonyos elemei. Vajon a nemzet-, a történelmi tudat és a politikai kultúr területén is kialakult — a *Hankiss Elemér* által elemzett — „első" és „második társadalom"? Véleményem szerint igen, és azokkal az összefüggésekkel — mutatis mutandis — leírhatóan, amit *Hankiss Elemér* kifejtett.[1]

A nemzettudat, a történelmi tudat és a politikai kultúra egymással oly szoros, egymást átható és determináló kapcsolatban van, hogy külön-külön elemzésük elég nehéz. A nemzet- és a történelmi tudat deformációi, megkettőződései a politikai kultúra deformációihoz és megkettőződéséhez vezet, és fordítva: a politikai kultúra hasonló

negatívumai akadályaivá válnak az egészséges nemzet- és történelmi tudat kialakulásának. Mivel a politikai hatalom megszerveződése – néhány kivételtől eltekintve – nemzeti (vagy több nemzetiségű) államok keretében játszódott le, és mivel minden politikai rezsim újraértékelte és írta saját nemzeti történelmét, ennek következtében változtak a nemzeti-történelmi értékek, a példaképek, az események pozitív vagy negatív értékelése, az ideálok rendszere, ennek következtében változtak a politikai értékek, értékkategóriák, azonosulási minták stb.

A nemzettudat és a politikai tudat torzulásai – főleg az ötvenes évek elején – olyan politikai szocializációs zavarokhoz, kettészakítottsághoz – vagy ahogy *Kéri László* nevezi – „szétszedett politikai tudathoz" vezettek, amelyek éppen a legnegatívabb összetevőit erősítették fel, segítettek tömegméretekben elterjeszteni a politikai kultúrának. Gondolok a mindennapi létnek az alattvalói tudatot erősítő olyan összetevőire, mint a félelem az „aktatáskás emberektől", amely könnyen átalakult a tervkölcsönjegyzőktől, a tsz-t szervezőktől, a Pobedán érkezőktől, a bőrkabátos emberektől, a hajnalban élesen csengetőktől, a hümmögve hallgatóktól, az agresszív agitációval fellépő, a hivatalokra hivatkozó és pecséttel rendelkező, a „mindent úgy is tudunk, de azért írja le" fellépésű vallatoktól, az érvekkel és a csendes szóval éppúgy, mint a hangos tiltakozással megingathatatlan hitű elöljáróktól való félelmekké. De ide tartozik a szélsőségekben való előítéletes gondolkodás, a dolgok és jelenségek árnyalt megítélését elvető fekete-fehér értékelés, a vakhit és a lelket nyomorító önkritika tömeges elterjesztése, az eleve elrendeltetett és megváltoztathatatlan hierarchikus függés és kiszolgáltatottság mindennapi szocializációs élménye is. A minden ami jó mástól, és mindenképpen felülről kaptuk évekig sulykolt gondolata, éppúgy a politikai kultúra torzulásaihoz vezetett, mint a „fent úgy is tudják, mi a jó, jobb nem beleszólni" megkövetelt hozzáállása, az „eltűntek iránt jobb nem érdeklődni" mindennapi tapasztalata, az egység egyenlő a teljes azonossággal és az egyetlen szervezet és az egyetlen vezetővel való teljes és fenntartás nélküli azonosulással, a kiürült, de kötelező politikai rituálék végigjátszása.[2]

Másik oldalon, a hierarchia felső szintjein pedig újratermelődtek a „bratyizó, kasztdemokrácia" (*Veres Péter*) befelé toleráns, de kifelé kirekesztő viselkedési típusai és sztereotípiái: „hogyne elvtárs", „azonnal kérlek", „természetesen mindent megteszek", „miért nem szóltál előbb, csak egy szavamba kerül", „köztünk ez természetes" stb.

Kirekesztés és kirekesztettség, azonosulás és hit nélküli kiszolgálás, lenézés és kiszolgáltatottság évszázados mindennapi kollektív élményei újratermelődtek és nehezen oszlanak a szocializmus körülményei között. Nyilván, hogy ezek a mindennapi lét objektiválódott és intézményesült viszonyai, a hatalom torz mechanizmusai *folytatták* évszázadok politikai gondolkodást, mentalitást, beállítódásokat, reagálási módszereket, vagyis a politikai kultúrát torzító hatásukat. A mindennapi lét és a politikai hatalmi szerkezet túl sok konstans elemet emelt át, sok tekintetben még tovább torzítva, a magyarság elmúlt századaiból. Ugyanekkor megszűntek a népi önkormányzatok (falusi, területi, városi, munkás és szakmai önkormányzatok) demokratikus gondolkodást, vi-

takultúrát, megegyezést és kompromisszumot kereső mentalitást erősítő, a demokratikus rend és fegyelem szabályait terjesztő, a „szabadság objektív technikát" (*Bibó István, Szücs Jenő*) elsajátító szervezetei.

A politikai kultúra — miként *Gombár Csaba* is kifejti — *történelmi termék* és *csoportkötött* jelenség. Normális fejlődésének alapvető feltétele a társdalom érdektagoltsága alapján kialakuló politikai csoportok léte. Ezek nélkül, a politikai szocializáció legfontosabb tényezői nélkül, óhatatlanul torz szocializációs folyamatok keretében nevelődött nemzedékek sora követi egymást.

A nemzeti azonosságtudat zavarai nagyrészt a politikai kultúra torzulásaiból erednek, ugyanakkor a nemzeti identitás zavarai a politikai kultúra zavaraiként is megjelennek.

Úgy vélem, hogy a nemzeti tudat, a történelmi tudat és a politikai tudat zavarai csak együttesen, egymással kölcsönhatásban küszöbölhetők ki és mindhárom csoportkötött és történelmileg kialakuló kollektív tudati eleme ugyanannak a folyamatnak: a politikai szocializációnak a keretében alakul ki, ezért a politikai szocializációs mechanizmusok javítása kulcskérdés a politikai tudat egészségesebbé tétele során.

Politikai kultúra és politikai szocializáció

A politikai kultúra elsajátítása a politikai szocializáció folyamatában történik, ezért a politikai szocializáció zavarai a politikai kultúra zavaraiként jelennek meg. A politikai szocializáció ágensei közül önálló elemzést igényelne minden szocializációs faktor külön-külön és egymással együttható hatásának vizsgálata, így a család, az iskola, a kortárscsoport, a mikroközösség, a tömegkommunikáció, a politikai szervezetek hatásának elemzése. Mint ilyen jellegű átfogó kutatás az *MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet*ében folyik,[3] a politikai szocializáció empirikus elemzése nyilván sok homályos elképzelésünket fogja cáfolni vagy megerősíteni. Így azt az előfeltevést is, hogy a politikai kultúra elsajátítása során a két legfőbb probléma hazánkban, véleményem szerint: egyrészt a szocializáció keretében közvetített *tartalom nem autentikus és inadekvát volta*, ami a társadalom megkettőződéséhez vezet a politikai kultúra elsajátítása és működése során is, másrészt az egyik legfontosabb értékeket, normákat, ideálokat, kollektív érzelmeket, mentalitást, mi-tudatot és beállítódásokat — a társadalom felől az egész felé és az egyén felől a társadalom felé — közvetítő szocializációs összetevőnek, a *politikai mikroközösségeknek a hiánya.*

A politikai mikroközösségek és a nagyobb politikai csoportok — amelyek szervezeti vagy nem szervezeti formákban, esetleg egy szervezeten belül is — kialakulhatnak, a politikai kultúra összetevőinek elsajátításában játszanak kiemelkedő és semmivel sem pótolható szerepet. Ezen kívül a politikai mikroközösségek és csoportok legtermészetesebb terepei és színterei a „politikai nagykorúvá válásnak", az állampolgári fellépésnek, de legfőképpen az elsajátított politikai kultúra (ismeretek, érzelmek, mentalitások, vitakultúra, meggyőző képesség és érvelési technika, a türelem és a tűrés, a többségi akarat

elfogadása, a másként vélekedők tisztelete stb.) kollektív ellenőrzésének, a közéleti-közösségi politikai magatartások értékelésének, azok megerősítésének és kritikájának egyaránt.

A demokratikus politikai kultúra csak gyakorlással sajátítható el és erősíthető meg, kitörölhetetlen tudati meghatározóvá válva a politikai magatartások tekintetében. A tréninghez terepre, a politika természetes közegére, közösségi és csoportviszonyok keretében alakuló döntési szituációkra, valóságos alternatívákra, érdekérvényesítési lehetőségekre, a hatalom viszonyainak alakíthatóságára van szükség.

Jórészt az érdekeiket érvényesíteni kívánó, közösségi érdekeik révén integrált döntésbefolyásoló, a politikai akaratokat kifejező és a hatalom működését ellenőrző közösségek és csoportok hiányával magyarázhatók a politikai élet rossz beidegződései, előítéletei és negatív tartalmú sztereotípiái. Ezek közül jó néhányat említ *Gombár Csaba* (a sérelmi politizálás, a reform-hitetlenség, a kívülről szemlélés, a közmegegyezésre, a konszenzus kötésre való hajlandóság alacsony foka, a szűkkörű tolerancia, vagy annak teljes hiánya), de sajnos folytatható a sor. Úgy látom a politizálás természetes közegének hiánya kedvez olyan *vezetők* kiválasztódásának, akikre a „szervezeti óhitűség" (a politikai szervezetek omnipotens és omnikompetens felfogása) a jellemző, akik előtérbe helyezik a szervezeti-hatalmi előzetes túlbiztosításokat, ezzel a nyilvános vitákat eleve értelmetlenné téve, a nem formalizált, de a valóságos erőviszonyokhoz alkalmazkodó apparátus sikeremberekeknek, a dörzsölt és rutinos szürke eminenciásoknak, a vitázni és érvelni nem tudó nagyhangú kijelentőknek, a felső kapcsolatokra hivatkozóknak. A *vezetettek* körében pedig egyrészt a „politikai névtelenek", és a politikától évszázados mentalitások alapján („nem való nekem a politika", „nem tisztességes dolog a politizálás", „fent úgy is tudják, nélkülem is, mit kell tenni", „minek szóljak, úgysem történik semmi" stb.) teljesen elfordulók tömegei termelődnek újra a szocializmus évtizedeiben is. Másrészt pedig még mindig tömeges a politikai infantilizmus és a politikai előítéletek újratermelődése. Politikai infantilizmus alatt értem a politikai mentalitásoknak azt a nyalábját, amelyek egy demokratikus politizáló közösségben a közéleti „trenírozás" kezdetei szakaszaiban általában megszűnnek, illetve megváltoznak. A politikai infantilizmus megnyilvánulásának tartom például: a korábbi sérelmek állandó felemlegetését, azok aktualitása nélkül; a konszenzusra, a kompromisszumra törekvést gyengeségnek felfogó alapállást; az engedményt nem eredménynek és a tartós együttműködés alapjának, hanem újabb és még erősebb támadás kiinduló pontjának tekintő felfogást; a szövetséges-keresés elutasítását; a végletekben gondolkodást; a mindent vagy semmit alapállást; a következmények végig nem gondolását; a totális támadást és lejáratást; a személyeskedő érvelést; a differenciálatlan gondolkodást; a szervezet központúságot; a titkos ügykezelést és a nyilvánosságtól való félelmet. A sor még folytatható, vagy az ellenkező előjelű politikai mentalitások, észjárás és vélekedés leírásával az általam pozitívnak tartott, demokratikus politikai kultúra összetevői is leírhatók.

A politikai infantilizmus a politikai intézményrendszer következménye, azért puszta neveléssel, tudati ráhatással nem lehet megszüntetni. Demokratikus politikai kultúrát kialakítani, sőt tömegesen elterjeszteni, csak demokratikus politikai intézmé-

ményekben és közösségekben lehet, „hiteles intézményekben" – ahogy *Pozsgay Imre* írja – vagyis, amelyekben beleszólhat az állampolgár a döntésekbe, ahol nyilvánosak a döntések és a részvétel, az ellenőrzés és a kritika lehetősége biztosítva van az állampolgárok számára.

Politikai kultúrát teremteni viszont csak hiteles intézményekben, nem pedig szimulált viszonyok között lehet; ott, ahol valóságos döntés van, s ebbe a döntésbe és annak előkészítésébe érdemben szólhat bele az állampolgár. A döntéseknek nyilvánosaknak kell lenniük, igénybe véve az állampolgárok részvételét, ami egyben ellenőrzés és kritika is. Ez előfeltétele a politikai kultúrának, enélkül nem számíthatunk kiteljedésre. Én nem hiszek az olyanfajta demokratizálásban, ahol először kézbe veszik az állampolgárt és valamiféle aufklärista buzgalommal, felvilágosító akcióval kulturált és tudatos állampolgárrá változtatják, majd bevezetik a demokráciába. A kettő külön nem megy, mert úszni csak vízben lehet megtanulni, mint azt *Hegel* mondta. Ezért intézmények nélkül a politikai kultúra fejlesztése elképzelhetetlen. Történelmi tények, tapasztalatok igazolják, hogy a magyar társadalomban az utóbbi évszázadokban megvolt az önkormányzásra való képesség. Olyan iszonyúan nehéz helyzetben, mint amilyenekben a török hódoltsági területeken voltak a mezővárosok, ragyogó, ma is példaszerűnek mondható önkormányzatot tudtak teremteni. Vagy, hogy legújabb kori történelmünkből említsek példát: a felszabadulás első hónapjaiban, a közigazgatási vákuum kellős közepén, amikor elkotródott a régi közigazgatás és annak minden intézménye, a Tiszántúlon százával alakultak bölcs és mértékletes – jóllehet itt-ott túlkapásokat is elkövető – önkormányzatok. Pillanatok alatt átvették a felső közigazgatás helyét és önkormányzatot alakítottak a helyi lakosságból. Ez azt bizonyítja, hogy politikai kultúra ide vagy oda, ha egy nép rá van utalva, vagy lehetősége nyílik rá, akkor képes az önkormányzatra. Megteremti magának.[4]

A politikai rendszer és a politikai kultúra kapcsolata

A politikai kultúra a társadalom *politikai rendszerének egyik tartalmi összetevője*, a politikai szervezetek, normák, magatartások, az érdekviszonyok és a döntési mechanizmus, továbbá a politikai közösségek mellett. A politikai rendszer mint objektivációs rendszer az emberek tevékenységének eredményeként jön létre, azok által létezik, elkülönülve, esetleg elidegenedve a létrehozóktól és a társadalom tagjaitól. Az objektiválódás folyamatában a normákat, a szervezeti és a nem szervezeti politikai magatartásokat, az ideológiát, a döntési-hatalmi viszonyokat viszont meghatározzák a politikai intézményeket létrehozó és azokat működtető emberek által hordozott politikai kultúra összetevői.

A politikai kultúra mellett, a közerkölcs és a jogtudat közvetlenül áthatja, formálja a politikai rendszer elemeit, sajátos tartalmat adva azoknak.

A politikai rendszer egyes elemeiben tárgyiasult politikai kultúra, elsősorban a hatalom birtokosainak politikai kultúrája *a politikai hatalom kultúrája*, ami nem min-

dig azonos a társadalomban domináns politikai kultúrával, megmutatja annak értékeit, minőségét. Az objektivációs rendszerként működő politikai rendszer kondicionálja a politikai magatartásokat, azok számára meghatározott lehetőségeket, korlátokat teremtve. A politikai rendszer objektiválódott alrendszerei természetesen azoknak a mentalitásoknak, gondolkodási és viselkedési formáknak kedveznek, amelyek adekvátak a politikai rendszer objektivációs mechanizmusaival. Nem kedvez, háttérbe szorítja, szelektálja azokat a viselkedéseket, gondolkodásokat, beállítódásokat, amelyek eltérő tartalmúak a politikai rendszert átható politikai kultúrához képest. Így elég alapvetően szervezetközpontú, a konfliktusokat kiiktatni igyekvő, a nyílt vitáknak nem kedvező, a hierarchikus integrációt abszolutizáló, az információ blokkoláson alapuló hatalmi mechanizmus nem kedvez, sőt háttérbe igyekszik szorítani a nem szervezeti formákban megjelenő, a konfliktusokat nyílttá tevő és azokat nyílt vitákban végigharcoló, a horizontális integrációt bázis növelésre felhasználó, az összes releváns információt a közéleti nyilvánosság elé táró politikai viselkedéseknek, fellépéseknek. Bizonyos értelemben a rendszer logikájával ellentétes, „rendszeridegen" magatartásoknak tűnnek, a velük járó feszültség, diszkrimináció, esetleges szankció miatt tömegesen el sem terjednek a politikai kultúra ezen megnyilvánulásai. Ahhoz, hogy a politikai kultúra ellentétes előjelű, más tartalmú összetevői terjednek el tömegesen, a politikai intézményrendszer változtatására van szükség, mégpedig az objektivációs rendszerként működő politikai rendszer minden elemére kiterjedő változásokra. Nem egyszerűen más szervezetekre, egy-két új intézményre van szükség, hanem — ezeken túl — a hatalom jellegének és minőségének átalakulása kedvezhet annak, hogy a demokratikus politikai kultúra tömegméretekben elterjedjen. Kedvező történelmi feltételek mellett és szituációkban viszonylag rövid idő alatt képesek nagy tömegben az emberek elsajátítani a demokratikus politikai kultúra összetevőit.

Ezek a kedvező történelmi szituációk részben tudatosan alakíthatók, bizonyos értelemben tervezhetők is. A kedvező történelmi szituációk megteremtésében kulcsszerepe a tudatosan és demokratikusan megtervezett *társadalmi reformoknak* van.

Minden társadalom többféle politikai kultúrát őriz, hordoz magában. De, hogy végül is miféle politikai kultúrák léteznek egy adott időben, egy adott társadalomban, azt csak a politikai és közéleti nyilvánosság fórumain ismerhetjük meg.

Ha politikai nyilvánosság fórumai korlátozottak és nem működnek megfelelően, akkor empirikus politikai felmérésekkel sem lehet feltárni, hogy végül is miféle politikai kultúrák élnek és hatnak a társadalomban. Ahogyan az érdektörekvések és a politikai tagoltság is csupán a valóságos politikai cselekvések és mozgások révén ismerhető meg, ugyanígy a politikai magatartásokat meghatározó csoportminőségű politikai kultúrák is. A szociológus és a politológus, de a gyakorlati politikus is találgatásokra, sejtésekre kényszerül a politikai kultúra tartalmát és várható hatásait illetően, a politikai kultúra magatartásokban megnyilvánuló természetes terepe, a politikai-közéleti nyilvánosság nélkül.

A politikai kultúrát éppúgy, mint az érdektörekvéseket és az érdektagoltságot, nem lehet csupán „beszámítani" a meghozandó döntések során, mintegy úgy gondolva,

hogy elegendő, ha a döntéshozók figyelembe veszik a várható reagálásokat. A politikai kultúra és az érdektörekvések, a politikai vélemények és akaratok alulról *képviselve* és *képviseltetve* mutatkoznak meg igazán, lehetővé téve, hogy a döntésbefolyásoló részvétel révén nagy valószínűséggel kiszámíthatók legyenek a várható döntések társadalmi következményei, az egyes csoportok reagálásai.

A latens, nem nyilvános érdekpluralizmus és politikai tagoltság mellett a „terepszínűbe öltözött" (az első társadalomban megjelenő) politikai kultúrák is kiszámíthatatlanok, hatásuk felmérhetetlen egy-egy politikai döntés esetén.

Az első és második politikai nyilvánosság és mozgástér szétszakítottsága ugyanakkor kedvez a fantom-gyártásnak, a nem ellenőrizhető alapú, erejű, szélességű és valódiságú politikai félelmek kialakulásának. Ezek közül az is visszahúzó, ha a *hatalommal szemben alakulnak ki olyan félelmek,* amelyek indokolatlanok. Ezek a félelmek csökkentik a közmegegyezés, a kompromisszumkötés, a nyílt politizálás, a politikai bizalom, a hatalom kiszámíthatóságába vetett hitek és meggyőződések elterjedését. De úgy vélem, hogy még súlyosabb romboló félelem: a *hatalom félelme.* A politikai nyilvánosság hiánya megkönnyíti, sőt bizonyos értelemben szükségszerűvé is teszi a politikai fantomok gyártását. Ezek a fantomok ráadásul a politika színterén azzal a sajátossággal bírnak – ahogy *Bibó István* írta –, hogy előbb-utóbb meg is jelennek, a túlgerjesztett félelem hívja életre őket, bizonyítva sejtéseinek valódiságát, előre- és éleslátását, fantom-elhárító tevékenységének szükségszerűségét. Mindez nem csupán a politikai életben okoz zavart, hanem a politikai mentalitások, reakció-készségek belső világában is, amelyek meghatározó erejűek a politikai magatartások alakításában.

A politikai rendszer nyilvánosságának és a közéleti tevékenységek színterének közvetlenül politikai kultúrát befolyásoló szerepe van, nemcsak, sőt nem is elsősorban a társadalom tagjai által hordozott politikai kultúrát illetően, hanem a hatalom politikai kultúrája szempontjából is. A hatalom politikai kultúrája pedig túlsúlyos elem – főleg a politikai rendszerközpontú társadalmakban – a többi csoportokhoz kötődő politikai mentalitás, reakció-készségek, vagyis a politikai kultúra tartalmának alakulása és funkcionálása szempontjából.

Társadalmi reformjaink és a politikai kultúra

Sikeres társadalmi reformokhoz reformkorszakra van szükség. A reformok sikeréhez azonban nem elegendő az a tény és annak felismerése, hogy reformálásra érdemes, sőt szükséges intézményei vannak a társadalomnak. A reformkorszak reformfeltételeit meg kell teremteni, ezzel biztosítva a reformok realitását.

A politikai rendszerközpontú társadalmakban a politikai rendszernek alapvető szerepe van a társadalmi reformok alakításában.[5]

Kettős értelemben is kulcsszerepe van a politikai rendszernek a reformfolyamatok alakításában: egyrészt a társadalom egyes alrendszereinek modernizációs reformjait indukálják, felerősítik, felgyorsítják, vagy éppen akadályozzák, lassítják,

visszafogják. Másrészt, fel kell ismerni azt, hogy a politikai rendszer reformja menynyiben szükséges a többi alrendszert érintő reformfolyamatok sikeréhez, a politikai rendszer időszerű reformjainak az elmaradása önmagában nem eredményezi-e a gazdasági, a kulturális, az oktatási stb. reformok lelassulását, esetleg kudarcát?

Mi ebben a politikai kultúra szerepe, kérdezheti valaki? Egyrészt az, hogy a reformok szükségességének a felismeréséhez nem elegendő néhány kitűnő koponya tudása, mert ez könnyen vezethet a centrálisan erőszakolt reformok sikertelenségéhez, a sérelmi politizáláshoz, a reformokkal szemben kollektív előítéletek kialakulásához, reformhitetlenséghez, sőt demagóg reformellenességhez — vagyis a politikai kultúra torzulásaihoz a társadalomban. De ugyanebből fakadnak a felvilágosult centrális reformerek gyakori előítéletei és rossz beidegződései is: az értetlen és értelmetlen emberek tömegéről, az erőszakolt propaganda, nevelési és felvilágosító akciók szükségességéről, amiben ugyanakkor ők maguk sem hisznek, ez cinizmust szül, de formálisan visszaigazoltatják a reformsikereket, de szüli továbbá a hatalom türelmetlenségét, ami a politika törvényszerűsége következtében az „akarat szertelenné" válásában, a valuntarizmus terjedésében, a reform-ellenzőkkel szembeni adminisztratív fellépésekben, a gyanakvásban stb. nyilvánul meg. Rosszul elkezdett, és időzített, tömegbázis nélküli reform (ha mégoly tisztességes és szükséges is) mindkét oldalon a politikai kultúra torzulásaihoz vezet.

A politikai kultúra szerepe a reformok sikeres végigvitelében másrészt abban is kimutatható, hogy a reformok realitásához tartozik a reformhoz szükséges feltételek megteremtése is. Ezek a szükségszerű feltételek a következők:

1. A megreformálni kívánt társadalmi szféra valós elemzéséből kiinduló *koherens reformkoncepció.*
2. A *központi hatalom* és irányító apparátus *reformelkötelezettsége.*
3. A reformok sikeres folytatásához szükséges *kritikus nagyságú* tömegbázis kialakulása a társadalomban.
4. A reformhoz szükséges *politikai mozgástér* megteremtése nemzetközi és belső viszonylatainkban.
5. Felkészülés a *reformellenzék* és a reformokkal óhatatlanul együttjáró *konfliktusok feltárására* és a konfliktusok *demokratikus kezelésére.*
6. A reformok továbbviteléhez szükséges *reformérdekeltség* megteremtése.
7. A *reform eredményeinek* folyamatos *intézményesítése,* megkérdőjelezhetetlenné téve azokat.

Ha a reformfeltételeken túl, azt is megvizsgáljuk, hogy milyen *politikai tartalmú, jellegű* demokratikus reformfolyamatra van szükség, még inkább nyilvánvalóvá válik a demokratikus politikai kultúra és a demokratikus reformok szoros kapcsolata.

Számba véve a magyar társadalom politikai-hatalmi berendezkedését, elfogadott társadalompolitikai célkitűzéseit, véleményem szerint a következő követelményeknek kell hogy megfeleljen korunk reformpolitikája:

- a párt történelmi feladataként és politikai kötelezettségként fel kell hogy vállalja a demokratikus reformok irányítását és társadalmi szervezését;

- olyan intézményrendszert kell kiépíteni a politikai reformok keretében, amelyek lehetővé teszik a közösségi érdekek integrálását, politikai képviseletét, ütköztetését és a közösségek politikai akaratának érvényesítését a döntési folyamatokban;
- a politikai nyilvánosságot és közvéleményt demokratikusan szerveződő és politikai ellenőrző szerepet betöltő tényezővé kell emelni;
- a társadalomban meglevő érdekek és vélemények sokféleségét toleráló intézményrendszert kell kiépíteni;
- az egyes társadalmi alrendszerek (gazdaság, politika, kultúra, oktatás stb.) reformmozgalmait össze kell hangolni;
- biztosítani kell a minőségorientált értékrend érvényesülését a reformok során;
- a reformok a közösségek és a helyi intézmények autonómiájára kell hogy épüljenek;
- a reformok kidolgozásában, végrehajtásában és a reformpolitika folyamatos korszerűsítésében biztosítani kell a demokratikus reformmozgalmak szerveződésének feltételeit.

A vázolt *társadalmi reform központi eleme* tehát: a szocialista demokrácia fejlesztése, a népi-nemzeti egység megteremtése és összekapcsolása a szocializmus ügyével, a demokratikus hatalmi berendezkedés segítségével.

A vázolt reformfeltételeket, azok megteremtését és a reformfolyamatok jellegét meghatározó követelményeket mélységesen áthatják a politikai kultúra összetevői: a politikai ismeretek és érzelmek, a csoportokhoz kötődő beállítódások és mentalitások, a politikai gondolkodás jellege, az előítéletek, a kompromisszum és konszenzus készség, a tolerancia terjedelme és jellege, az integrációra való hajlamosság és a különbözőségekből állandóan újrateremtett egység akarása, a politikai nyilvánosság intézményeinek működtetésével a politikai-hatalmi mozgások átláthatósága, a konfliktusok elfogadása, hatékony konfliktuskezelés és azok húzótényezőként való felhasználása, a demokratikus vitakultúra, a demokrácia rendjének és fegyelmének elfogadása és annak eltűrésére kényszerítés, a politikai pozíciók elosztásáért és az azokért való versengésben való részvétel pozitív értékkénti tételezése stb.

Természetesen a *demokratikus politikai kultúra* tömeges elterjedése erősítheti meg a reformfeltételeket és a reformfolyamatok jellegét. Politikai mozgások révén megteremtődő reformfeltételek a politikai rendszer objektiválódott alrendszereit (szervezeti rendszer, normarendszer, döntési rendszer, ideológia stb.) alakítják át, ezzel kedvező konstellációt teremtve az érdekeik által tagolt politikai rétegek, csoportok, szervezetek tagjai politikai tudatának átalakulásához, a demokratikus politikai kultúra elemeinek elterjedéséhez.

A demokratikus politikai kultúra *tömeges elterjedését* és megszilárdulását a demokratikus reformfolyamatok segíthetik elő a leginkább. A demokratikus reformok *sikere* pedig sok tekintetben a demokratikus politikai kultúra elterjedésétől és tömegessé válásától függ.

JEGYZETEK

1. *Hankiss Elemér:* „Második társadalom?" = Valóság, 1984. 11. sz.
2. Ennek döbbenetesen pontos szépirodalmi feldolgozását adja *Galgóczi Erzsébet:* Vidravas című regényében. (Magvető, 1984.)
3. Publikációkat erről a kutatásról lásd: *Gyulavári Ágnes:* Politikai szocializáció modellek = Társadalomtudományi Közlemények. 1983. 4. sz.; *Fazekas József:* A politikai szocializáció = Társadalomkutatás, 1983. 2. sz.; *Kéri László:* Ifjúság és politikai szocializáció = Társadalmi Szemle, 1984. 1. sz.; *Kéri László:* A politikai szocializáció vázlata = Műhely, 1984. 5. sz.; *Boros László–Kéri László:* Az ifjúság politikai szocializációja. (Kézirat, megjelenés alatt.)
4. *Pozsgay Imre:* Politikai kultúra és szocialista demokrácia (Interjú Pozsgay Imrével) = Műhely, 1984. 5. sz. 5. o.
5. Ennek kifejtését lásd *Kulcsár Kálmán:* Modernizáció a fogalom és a valóság = Magyar Tudomány, 1981. 6. sz.; A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon = Társadalomkutatás, 1983. 1. sz.; A mai magyar társadalom. Kossuth Kiadó, 1980.; A politika Közép-Kelet-Európában = Állam és Igazgatás, 1982. 7. sz.

CSEPELI GYÖRGY

MAGYAR NEURÓZIS?

Gombár Csaba mesterien képes újrafelfedezni fogalmakat, elgondolásokat, melyekről hajlamosak voltunk azt hinni, hogy végérvényesen bekerültek a nemzetről, történelemről, társadalomról alkotott gondolatok múzeumába, mivel irracionális előfeltevéseik, empirikus ellenőrizhetetlenségük és történelmileg kompromittált vészterhes ideológiákban játszott gyászos szerepük okán lemondtunk használatukról abban a reményben, hogy tisztultabb, világosabb előfeltevéseken nyugvó társadalmi gyakorlatunk talaján megújult gondolkodásunk mintegy automatikusan megszüli azt a racionális eszmerendszert, amely átvilágítja a társadalmi-társadalomlélektani valóság azon szögleteit is, amelyek korábban éppen eme lejáratott fogalmak, meg nem gondolt gondolatok okán zsákutcás megismerést eredményeztek. Hosszú időn át csak legyintettünk, amikor azt hallottuk, hogy egy népnek, nemzetnek nemcsak történelme, hanem „sorsa" is lehet, hogy a társadalmi ellentmondások osztályalapú mozgásaiban lelki-eszmei tényezőknek is szerep juthat, s hogy az eszmék, ideológiák nem csupán visszfényei a társadalmi alapnak, hanem *Goethe* bűvészinasaként elszabadult, önállósult erők lévén az alapra is vissza képesek hatni, s közérzetet, mentalitást, viselkedési kultúrát képezve nemcsak jól-rosszul tükrözik, hanem egyben teremtik is azt a társadalmi realitást, mely a mindenkori élő nemzedékek számára cselekvési alternatívákból álló teret képeznek. E térnek persze része az elmulasztott cselekvés, éppúgy mintaz elhamarkodott vagy elügyetlenkedett cselekvés is.

Úgy tűnik, hogy az eszmék történetében sem lehet tabula rasa-t teremteni, s amíg a valóság nap mint nap szembesít bennünket talányaival, nem tehetünk úgy, mintha ezek a talányok nem léteznének, nem hihetjük azt, hogy csupán üres képzelgések, pszichológiai lidércfények, melyek ismeretelméleti bírálatának szajkózásával megoldottuk a velük való leszámolást. *Gombár* a politikatudomány eszközeivel rekonstruálja a nemzeti karakter, mentalitás és gondolkodásmód sajátosságaira vonatkozó régi elképzelést, nyomatékosan felvetve, habár rokonszenvesen hipotetikus keretben, hogy hátha máig ható módon érvényesül a magyar — s nemcsak a magyar — történelemben a reflexek, reagálásmódok, optikák politikai kultúraként objektiválódott, nemzedékről nemzedékre szocializációs úton átörökített rendszere, amelyek révén anélkül, hogy tudnánk agy akarnánk, voltaképpen múltunk foglyai vagyunk, s ha ke-

servvel, reménnyel, közömbösen nézünk sorsunk elébe, voltaképpen százados szerepmeghatározottságoknak engedelmeskedünk.

Gombár a magyar mentalitást határozottan kudarckeresőnek, negativisztikusnak és pesszimistának láttatja, mely a pszichiátria számára ismerős patologikus kórformának megfelelően szorongást, cselekvési bénultságot, illetve meggondolatlan, irreális cselekvésekre való hajlandóságot takar hordozóiban. Látleletének magyarázatául politikai értékeink autoriter, antidemokratikus, kiszolgáltatottságokkal teli csillagzatát hozza föl, s a helyzet megváltoztatását a politikai értékek újrafogalmazásában, a konszenzus, a kompromisszum, a tolerancia, a kontraktuális társadalomszerveződés technikáinak meggyökereztetésében, folyamatos gyakorlásában látja.

Érvelésének sarkpontja, hogy a Habsburg-birodalom fölbomlását követően minden nemzet – kivéve a magyart – megtalálta számítását, elnyerte történelmi létezésének méltó jutalmaként függetlenségét, következésképpen bizakodó, prosperitást igérő, önmagára pozitívan szemlélő valóságkép igézetében élhet. Nem veszi azonban figyelembe, hogy a dunai birodalom fennállásának mintegy négy évszázada alatt távolról sem volt azon politikai értékek realizálódásának terepe, mely a bomlást követően egyfelől megszülte a „pesszimista" magyar mentalitást, másfelől életre segített a pozitív, az újjászületés élményével telített cseh, román, jugoszláv identitást, nem is beszélve a sémába semmiképpen sem beleillő osztrák „sikerélmény" sajátos körülményeiről. Nem vitatható persze szerintem sem, hogy a magyar történelem újkori alakulására vonatkozó köztudati tételek *egyike* túlhangsúlyozza a negativitást, amit bizonyít egy nemrég elvégzett értelmiség vizsgálat, ahol a 600 megkérdezett 61%-a úgy vélekedett, hogy történelmünk az európai nemzetek átlagához képest balszerencsésebben alakult, s mindössze 6% vélte úgy, hogy történelmünk az európai átlaghoz képest inkább szerencsésnek, mintsem balszerencsésnek minősíthető. Valóban összeállítható azoknak a létező köztudati elemeknek a listája, amelyek egységes rendbe kapaszkodva egy negatív, önmagával elégedetlen, „mazochista" magyar identitás meglétéről árulkodnak, ám ezzel szemben létezik egy másik, a romantika kelléktárából örökölt, pozitivitásra hangolt, önelégült, apologetikus nemzetönkép is, ahol a negatív elemek mint a magyarságtól függetlenül ható „objektív", illetve pusztán pszichológiai jellegű „szubjektív" tényezők jelentkeznek, nem csorbítván, inkább hangsúlyozván az azonosulás pozitív érzelmi tartalékainak létjogosultságát. Negatívra és pozitívra satírozott identitással egyként találkozhatunk tehát, miközben a többség magyar önszemlélete e kettő egyvelege, identitását a történelem „kétfejű fenevada" mardossa, mely – mint *Weöres Sándor*tól tudjuk – „ha tojásokat rak, egyik csőrével anyai hevet lehell rájuk, másik csőrével mind megvagdalja, összetöri".

Úgy gondolom, hogy e változatok minden nemzet önmagára vonatkozó képeiben előfordulnak, s megvitatásra csak az szorul, hogy mikor s milyen feltételek között jut egyik vagy másik túlsúlyra a társadalmi kommunikációban, ölti magára a „nemzeti karakter", „nemzeti mentalitás" uniformisát. Ha pusztán a politikai kultúra történelmileg örökölt állapota, illetve jelenbeli alakulásának miként volna az alakító tényező, akkor értetlenül kellene *Gombár* „kontrollcsoportjainak" pozitivitásban meggyarapo-

dott önképe előtt állnunk, mert ha az egyes esetek nagy változatosságot is mutatnak, mint valamennyien a bécsi Landstrassetől keletre fekvő nemzetek, egymásnak inkább antidemokratikus tükörképei, mintsem a társadalmi demokrácia „élenjárókra" és „kullogókra" felosztható tanítványai lehetnének. Úgy vélem, hogy amennyiben egy társadalom mint „nemzeti egész" fogalmazza meg önmagát elsődlegesen, akár apologetikusan, akár „mazochista" módon jár el, egyaránt neurotikus öndefiníciót alkalmaz. Hiszen amikor karaktert, mentalitást, az individuális viselkedés megértéséhez szükséges lelki vonásokat tulajdonít önmagának mint csoportnak, akkor voltaképpen tagjait fosztja meg sokféleségüktől, viszonyainak elmaradottságát (ha úgy tetszik autoriteriánus voltát) leplezi el.

Ha egy nemzeti társadalom tagja képtelen megtapasztalni *saját* szerencséjét vagy szerencsétlenségét mint saját teljesítményének kockázatos, de mégiscsak tőle, saját magától függő következményét, s ehelyett a nemzet szerencséjén kell örvendeznie vagy a nemzeti balszerencsék áradata fölött eshet kétségbe, akkor mutasson a felszín bármilyen különbséget „mentalitásban", „karakterben", „észjárásban", a mély strukturálisan egy s ugyanazon meghatározottságú. *Gombár Csaba* gondolatmenete számomra ott csúszik meg, ahol egyenes összefüggést sejtet a demokratikus politikai értékek birtoklása és a nemzeti önbecsülés, lelki értelemben vett egészséges nemzeti identitás és karakter között. Ez a magyarság esetében talán azt kellene hogy jelentse, hogy feledjük a történelmi valóságot, a két vesztes világháborút, annak minden valóban tragikus következményeivel együtt, s vereségeink helyett figyelmünk összpontosuljon győzelmeinkre, pesszimizmus helyett sugározzunk optimizmust? Amilyen mértékben demokratizálódunk, olyan mértékben vessük el a világ színpadán viselt komor maszkunkat, s arcunk mutasson derűt, kedélyt mint szomszédainké?

Úgy vélem, hogy a tolerancia, kompromisszum, konszenzus értékei, valamint az azok érvényesülését biztosító kontraktuális jellegű politikai intézményrendszer következménye nem elsősorban a nemzeti önszemlélet kognitív dimenzióban nyilvánul meg. Egy demokratikusan szervezett nemzeti társadalomban a nemzeti önbírálatnak, önsajnálatnak, borongó kedélynek, sőt cinizmusnak és gúnynak a nálunk némelyütt fellelhető mazochista nemzeti önszemléleti zavaroknál jóval mélyebb és nyíltabb megnyilvánulásai lehetnek, anélkül persze, hogy azonnal megkondulnának a vészharangok, s dezilluzionálást, hazátlanságot, bitangságot kiáltanának a fölkentek. De ha kiáltanak is efféléket, annak semmivel sem nagyobb a súlya mint az ellenszólamé.

Úgy vélem, hogy a nemzeti téma társadalmi kommunikációja olyan viszonyok között, amelyeket *Gombár Csaba* teljes joggal és tökéletesen helyesen sürget, elveszti neurotizáló természetét, képtelenné válik arra, hogy az egyéni életérzés szélsőségesen negatív vagy pozitív forrásává váljon. És azt hiszem ez a lényeg. Amíg egy társadalom tagjai nem tapasztalhatják meg tömegesen egyéni kompetenciájukat, egyéni sikereik és kudarcaik szüntelenül változó, de tendenciájukban mindig saját erőfeszítéseik függvényében történő alakulását, törvényszerűen náluk hatalmasabb csoportinstanciák esélyeinek tükrében kell hogy szemléljék magukat, s ily módon miközben elvesztegetik saját egyéni boldogulásukat, megkímélik magukat egyéni szenvedéseik fölött érzett

bánatuktól, helyette a „nemzet" boldogságán örvendeznek vagy a „nemzet" bajain boronganak hasztalanul.

Gombár intencióival messzemenően egyetértve, abban foglalnám össze saját nézeteimet, hogy nagyobb figyelmet kell szentelnünk a nemzeti társadalom részeinek mint egésznek, s amilyen mértékben nyerik el kompetenciájukat, autonómiájukat, értelmes cselekvési terüket a nemzeti társadalom polgárai és azok legkülönbözőbb szempontok szerint szövetkező csoportjai, olyan mértékben veszítik el politikai jelentőségüket a nemzeti karakter kérdései. E kérdések szerintem előbb-utóbb a nyomorúságaitól megszabaduló kelet-európai történelem múlt eszméinek lomtárába fognak kerülni, hogy végre itt a Duna mentén is ne csak mint sikeres vagy sikertelen nemzetek tagjai, hanem mint sikeres vagy sikertelen emberek nézzünk egymás szemébe.

LENGYEL LÁSZLÓ

ÁLLAPOTUNKRÓL

„Mert a világ csak gazdaságilag oszthatatlan. Erkölcsileg ezentúl is felosztható. S a kis népek megérdemelt sorsa attól függ, hogy menynyire maradnak erkölcsileg a maguk urai a gazdaságilag oszthatatlan világban. Minden népnek, a legkisebb szárazföldi népnek is van egy láthatatlan tengere, örökké hullámzó védőöve. Az erkölcse.

Egy kis nép nagyon csekély teljesítményekre s nagyon nagy magatartásra képes. Legyen Epiktétos a példánk. A római rabszolgát is azért szabadították fel, mert bölcsességével, türelmével, eszével, erkölcsével lassacskán megszégyenítette gazdáját. Aki dorbézolásait utánozza a konyhán, vagy aljas ösztöneit szította, abból sose lett szabad ember. A világnak négy-öt nagy nép az ura s tán ennyi se lesz a háború után. Ne akkor utánozzuk, ne akkor szolgáljuk őket, amikor méregpohárral kínálják egymást, vagy új szűzekért ordítanak. Kijózanodva ők is csak Epiktétost becsülik a kis népek közül."

Cs. Szabó László: *A guruló templom (1944)*[1]

Aki válság idején Közép-Kelet-Európa politikai kultúrája, ideológiája, közvéleménye és közerkölcsi iránt együttesen és külön-külön érdeklődik, az óhatatlanul politikai mítoszokba ütközik. A politikai mítosz és mágikus gondolkodás e régióban egyaránt körüllengi a torzult, kialakulatlan politikai kultúrát, többnyire helyettesíti, vagy magába olvasztja a politikai ideológiát, behatol és sztereotípiákat épít ki a közvéleményben — pontosabban a közvélekedések szerepeiben —, elbizonytalanítja a köz- és magánerkölcsöket. E mítosz, nevezetesen az „értelmiségi spiritualizmus", amely a „nép" politikai magatartását, kultúráját, ideológiáját, vélekedéseit és erkölcseit vizsgálja a hitek, babonák, hiedelmek tudákos megfogalmazásaival, állításokat közöl a „népről": vállalkozó vagy vállalkozásképtelen, tűrőképes vagy lázongó, összetartó vagy széthúzó, hitetlen vagy hívő stb. Nem elítélésképpen mondom a találgató „értelmiségi spiritualizmust" mítoszcsinálónak: ha nincsenek elkülönült társadalmi szférák, megkülönböztetett érdekcsoportok, szerkezetek, önálló politikai és társadalmi érdekképviseletek, akkor a politológiával foglalkozó értelmiséget éppúgy, mint a hatalom gyakorlóit „megérkezések", „hitek", magabiztos bizonytalanságok vezethetik. *Gombár Csaba* felveti — többek nyomán — az eltorzult magyar alkatnak azon tulajdonságát, hogy haj-

lamosabb eleve lemondani a győzelemről, a nekivágás előtt bizonygatni a vereséget stb. Nem véletlen, hogy ma veti fel ezt a kérdést és nem egy gazdagodó magyar világban. És az sem lehet véletlen, hogy a hivatkozott szerzők — *Prohászka Ottokár* és *Palmiro Togliatti* — mindig válság kellős közepén, bukott forradalmak után mondják ezt a magyar alkati tulajdonának. Három probléma adódik a kérdésfeltevésből.

Az első az, hogy itt valóban csak egy értelmiségi spirituális mítoszról van-e szó, vagy valóban „népi historizmus"-ról, nevezetesen a társadalomba belegyökerező érzésről, amely betöltheti a politikai kultúrát.

Nagy kérdés, hogy egy olyan nemzet eleve vállalkozástól visszahőkölőnek, eredményben nem hívőnek állítsunk be, amelynek modern története a „vállalkozások" története. Az 1800-as évek közepe óta, 48—49, majd a kiegyező-reformer 67, az 1918—19-es forradalmak, 1945—48 kísérletei, 1956, majd részben 1968 eseményei arra mutatnak, hogy e nemzet „vállalatai" legalább oly gyakoriak, mint bármely európai nemzeté, ha nem gyakoribbak. És a *Kemény Zsigmond*ok számára elhamarkodottabbak is. Ettől még a magyar társadalom mélytudatában lehet eleve legyőzöttség érzés, csakhogy nem vezethető le az értelmiségiek politikai tudatából. Nagy ellentmondása a népi historizmusnak és az értelmiségi spiritualizmusnak, hogy nem feltétlenül egyazon dologra reagálnak. Miközben a magyar értelmiség elitje ilyen vagy olyan okokból szörnyen rosszul érezte magát a századvégen — elhagyottnak és kifosztottnak —, a magyar társadalom döntő többsége egyszerre volt 48-as érzelmű és így vagy úgy gyarapodó. Miközben a magyar értelmiség egy része reformlázban égett a 30-as évek közepén, *Móricz Zsigmond* csak egy népi éhínségről tudósíthatta *Gömbös Gyulá*t. És vajon *Togliatti* irodalomelemzése kielégítő tájékoztatás-e arról, hogyan érezte 1956 végén magát a Beloiannisz, a Csepel munkása, és hogy mit akart? Egy olyan társadalomban, ahol hiányoznak a szilárd közvetítő mechanizmusok az értelmiség és a „nép" között békeidőben is, nehéz képet kapni a népi érzelmekről értelmiségi tudósításokból válság idején. Ha az értelmiség és a „nép" között nem szervesül a kapcsolat, ha a nép csak „etnográfiai", „antropológiai", „szociográfiai" egység, akkor csak feltevésekre vagyunk utalva.

A második kérdés a népi historizmusra[2], mélytudatra vonatkozik. Ennek elemeit szívesen színesítjük értelmiségi tudástöredékekkel. De nem ismerjük eléggé valóságos mechanizmusait. Vegyünk egy példát. Azt hinnénk, hogy a 67-es kiegyezés eléggé beivódott a köztudatba, az emberek eléggé magukba olvasztották a „haza bölcse", a századvég élményeit. Amikor 1948—49-ben széles körű gyűjtést rendeztek arról a parasztság körében, hogy mire emlékeznek 1848—49-ről és az utána bekövetkezett eseményekből, kiderült, hogy a népi tudatban „űr" van 49 és a 14-es világháború között, a 67-es kiegyezés nem tudatosult. És ha vizsgálatot indítanánk az 1968-as gazdasági reform ismeretéről, véleményem szerint hasonló ürességet találnánk a népi tudatban, miközben napra elő tudná sorolni a paraszti közösség, hogy hogyan történt a szövetkezetesítés az 50-es évek végén.[3]

Az ismeret kettős hiányáról van szó. Az arcél nélküli, sokszor titkolt, zárt struktúrákban szabályozott, felső szintről vezényelt reformok nemcsak egy tömegkommu-

nikációs hallgatásban lebegnek, de a mindennapi élet kommunikációinak sem részei. Nem válnak életélménnyé, így érdemtelenné válnak a tudásra is. Minek tudni róla, mások csinálják, mi közünk hozzá. Éppen ezért nem arról szólhatunk, hogy a „nép" néz eleve hit nélkül a reformok elébe, mert az nem is tud róla, hogy bárhogyan viszonyulnia kellene hozzá, hanem értelmiségi csoportok bizonytalanodnak el rendre az államigazgatási apparátusok gyakran kiszámíthatatlan politikai mozgása kapcsán.

És itt jutunk el a harmadik kérdéshez. Valószínűsíthető, hogy a népi politikai tudattól messze álló, azt csak számítgató politikus sem tehet egyebet, mint feltételezi, hogy a társadalom így vagy úgy fog reagálni a hatalom lépéseire. Ezért többet hallani a magyar társadalom tűrőképességéről, vállalkozói készségéről, arról a képességéről, hogy meg tudja különböztetni országunk viszonylagos jólétét mások abszolút rosszullététől, hogy tanulva 56-ból a „népi historizmus" feldolgozta már geopolitikai helyzetünkből adódó problémáinkat stb. A politikus tényként számol azzal, hogy ismeri a népi tudatot, feltételezéseivel helyettesíti az intézményes csatornákat. Ezért van az, hogy centiméterrel, majd milliméterrel méregetjük — helyesebben méregeti a politikai hatalom — a társadalom tűrőképességét, akcióképességét stb.[4] Itt már szükségszerű, hogy a mítosz eszközével éljenek, hogy „napi élményeket" vezessenek át általános síkra.

A politikatudós, ha nem akar „szürke eminenciás", „súgó" lenni, hanem „tanulmányozni" akar, el kell fogadja követelményként, „hogy a népi érzelmeket úgy kell megismerni és tanulmányozni, ahogyan objektíve megjelennek, s nem szabad őket a történeti mozgásban elhanyagolható és mozdulatlan valaminek tekinteni".[5]

Tézisem összefoglalva a következő: a politikai kultúra a hiányzó önálló és független politikai és társadalmi szervezetek alapján politikai mitológiákat tartalmaz (vélekedéseket, hiteket, vágyakat, benyomásokat, elfogultságokat, előítéleteket a társadalom különböző rétegeiről, azok politikai viselkedéséről, lehetséges politikai szerepéről). Ez a mitologikus értékelés egyszerre történetileg rögzült és mindennaposan felszínes. Válságok idején egy „értelmiségi spiritualizmus" eszmekörében a népesség, a társadalom, a munkásság, a szfinx politikai tudatáról és mozgatórugóiról szóló vélekedésben jelennek meg, amelynek csak részben van köze ahhoz a „népi historizmushoz", ami a politikai mélytudatban lerakódott. Ez a spiritualizmus — valóságos érdekképviseletek, érdeknyilvánítás híján, a politikai paternalizmus feltételei között — jelentős részévé, időnként meghatározójává válik a politikai hatalom gondolkodásának és viselkedésének is.

Kitérő a nyelvi megértésről

A társadalmi nyilvánosság hiánya és a társadalmi szerkezet széttagoltsága következtében joggal merül fel a kérdés: *azonos nyelven beszélünk-e?* Nem élnek-e egymástól független nyelvi kifejezési formák szétparcellázott társadalmunkban? Nem kell-e más nyelvre lefordítanunk a reformállításokat ahhoz, hogy a kinyilatkozások értelmezető nyelvi forrásként jelenjenek meg?

P. P. Pasolini a 70-es évek közepén azzal a feltételezéssel élt, hogy az olasz központi hatalom ugyan fokról fokra meghódítja a regionális nyelveket az egységes Olaszországban, de ezt a nyelvet is éppen most hódítják meg: a hódító egy technikai-ökonómiai technokrata nyelv. Egy 1984 szeptemberi padovai nyelvészeti kongresszuson a nyelvészek „igazolták" Pasolini feltételezését. Megállapítják, hogy két „főnyelv" alakult ki a regionális nyelvekkel szemben. Az egyik a római-déli (Róma és Nápoly) patriarchális nyelv, egy uralmi-alávetettségi viszony nyelve, amelyben burjánzik egyfajta alávetettségi természet. A másik az északi (Milánó és Torino) technokrata nyelv, amelyben a presztízs, a fennsőbbséges tudás és magyarázat dominál. A tömegkommunikáció ez utóbbit erősíti. A nyelvész számára az az érdekesség, hogy itt nemcsak szavakról és szófordulatokról, hanem az érintkezési viszonyokat alapvetően meghatározó nyelvi aszinkronitásról, összhanghiányról, meg nem felelésről van szó. Következménye a beilleszkedési nehézség, amely most már nemcsak a szicíliai, szardíniai eltérő regionális nyelvből való kilépést nehezíti, hanem a „hivatalos" olasz nyelven belüli tájékozódást is.

Csak feltételezéseim vannak arra vonatkozóan, hogyan rétegződik egymásra az uralmi szerkezetek egymástól eltérő nyelvezete. Csak érzéseim arra vonatkozóan, hogyan tölti ki az 50—60-as évek politikai-adminisztratív, közvetlen alá- és fölérendeltségen alapuló magyar nyelvét, nyelvi bújkálásait, egy pórusokon behatoló technikai-ökonómiai jellegű technokrata nyelv.

Az 1968-as gazdasági reform nemcsak azért nem érhetett el nagyobb társadalmi hatást, mert nem folytattak nyilvános vitákat elveiről és gyakorlati megoldásairól, mert a tömegkommunikáció nem tárgyalta eléggé, hanem azért sem, mert ez volt az első olyan társadalmi mozgás, amelyet egy meghatározott társadalmi csoport ökonómiai-technikai nyelvén fogalmaztak meg, aminek következtében a társadalom nagyobb része nyelvileg nem tudta felfogni még azt sem, ami nyilvánosságra került. És mivel a magyar társadalomban ennek a nyelvnek nincsenek mélyebb gyökerei — ellentétben mondjuk az olasszal, ahol e technokrata nyelv már önállóságot mutatott a két világháború közötti korporatív fasizmusban is, annak modernizációs folyamatában —, nincsenek közvetítő mechanizmusai — intézményes rendszerek, amelyek a kalkulatív, gazdasági és technológiai szabályozásra irányuló „polgári" értékeket vallanák és terjesztenék —, nem lehetett a kölcsönös megértés nyelve. Nem volt lefordítható egymásra ez az ökonómiai-technikai nyelv és a patriarchális nyelvezet. Nem volt átmenet a különböző tudományos nyelvezetek között sem, vagyis nem alakult ki egy egységes logokrácio és logokrata nyelv, amely feldolgozta volna a tudás és ismeret, magyarázat és szakértelem kategóriái és értékei között a technokrata értékeket, és megfelelő módon közvetíteni, vetíteni próbálhatta volna.

A demokrácia hiánya, illetve részlegessége, töredékessége pedig lehetetlenné tette, hogy a több nyelven gondolkodók és kifejezők vitája nyilvánosság előtt, valamenynyi érdekelt bevonásával történjen. Kétségtelen, hogy az ökonómiai-technikai nyelv jelentős területeket foglalt el az elmúlt évtizedben, áttört bizonyos korlátokat. A tudás képviselőinek vitái egyre gyakrabban tevődnek át a technokrata értékek területére, a

patriarchális politikai-adminisztratív nyelvezet is szívesen ölt kart egy ökonómiai-technikai „semleges" kifejezésmóddal.

Ha valaki a gazdasági reform ügyében megszólal nem kerülheti el a szembesülést: milyen nyelven is beszél. Valóságos szavak, életteli mondatok azok, amelyeket szabályozás, kétszintű bankrendszer, részvény, váltó, önigazgatás, ilyen vagy olyan tanácskozás, adósságállomány stb. kapcsán hallgatói közé hajít, akik néha a politikai patriarchalizmusnak az iskolákban sulykolt értékei alapján kérdeznek vissza törtmat, agitprop, pg és tudszoc nyelvezeten vagy más ismeretű logokárciák ismeretével vagy esetleg csak azzal a kétségbeeséssel: nem értem, kik mikor, mit és hogyan akarnak?

Az a követelés, hogy beszéljenek már végre magyarul – évszázados. Sohasem fogunk magyarul beszélni, de egyezkedhetünk, tolmácsolhatunk, rögzíthetünk e nyelven.[6]

E kitérő végén javaslom az éledő politikatudománynak, politikai szociológiának: *1.* **mérje fel**, kutassa, rajzolja le a magyar társadalom „nyelvtérképét", nyelvészekkel összefogva keresse nyelveinket és azok összefüggését, egymásratelepedését; *2.* egy megalakuló hungarológiai, magyarságtudományi intézmény vizsgálja e magyar soknyelvűséget Közép-Kelet-Európában, vesse össze politikai nyelvünket a határaink túloldalán élő magyarok politikai nyelvezetével, hogy újra lássa az egységet és a sokféleséget.

De ezeknek a politikai nyelvezeteknek a vizsgálatára csak akkor lehet mélyebben vállalkozni, ha az uralmi szerkezet legkülönbözőbb sarkaiban létezik a szándék: beszélni akarnak egymással. Ha deklarálni és levezényelni akarnak, akkor megmaradhat az egymás nyelvét nem beszélők archaikus együttese.

A rendszer önazonossága és a hivatalos értékek

Menjünk még közelebb mai problémáinkhoz. Véleményem szerint a rendszer önazonossága többnyire a rendszer nem-azonosságában lelhető fel. A gazdaságban megkezdődő alternatív, viszonylag független és önálló folyamatokat, intézményeket kezdetben tiltják, később megtűrik, majd támogatják, sőt akár dicsekednek is vele a rendszer „belső azonossága" ellenében. (Példa erre a mezőgazdasági háztáji, a különböző vállalkozások stb.) Bizonyos általánosítási szinten is elmondhatjuk: a magyar mechanizmus folyamatosan nem-azonosságának azonosságát éli. Nem véletlen éppen ezért az intézkedések bevezetésének védekező hangneme, visszavonuló jellege: attól mert ezt vagy azt megengedjük, eltűrjük, nem vész el a szocializmus. Engedjük, hogy a fogyasztó fogyasszon, ez nem szocializmusellenes, hagyjuk, hogy utazzon, ez nem befolyásolja alapvető értékeinket, tűrjük el, majd pátoljuk, hogy vállalkozzon, ettől még megmaradnak jellegzetességeink. És ma már látjuk, hogy azonosságunkban ezek a jellemző kapcsok, vagyis a jobbságunk, a modellünk ettől az ami. Ez az ellentmondás kerül azután abba a köztudatba, amely árgus szemmel figyel, úgy, hogy az azonosulás engedmények sorozata.

Nézzük e szempontból hivatalos politikai értékeinket. *Gombár* véleménye szerint

„igencsak fontos jellemzője utóbbi évtizedeinknek, és az aktuális magyar politikai folyamatoknak is, hogy a politika széles tárházából erősen kihangsúlyozódik a közmegegyezés, az elvfenntartó kiegyezés és a türelem, azaz idegen szavakkal némileg ismertebben a *konszenzus*, a *kompromisszum* és a *tolerancia*."[7]

Gombár szerint mindhárom érték alapja csak az lehet, hogy az állampolgári csoportok, politikai közösségek, személyek közötti viszonyok áttekinthetőek és kölcsönösen elfogadottak, mintegy szerződésesek legyenek, tehát a politika nem a fejünk fölött, hanem általunk történik.[8]

Nyilvánvalóan bele kell értenünk a három érték fogalmába a következőket is: *1.* a felek közötti viszonyoknak viszonylag folyamatosnak, „történetinek" kell lennie; *2.* intézményesült kell hogy legyen az állampolgárok csoportja érdekeinek képviselete, illetve a köztük levő megegyezés.

Kár lenne megismételnem, amiben egyetértek. Mindaddig, amíg a fentiek hiányoznak, nem jöhet létre társadalmi ellenőrzés a politikai hatalom felett, nem alakíthatja saját sorsát a társadalom.

Nem tudom, hogy véletlen-e *Gombár* felsorolásának logikája: közmegegyezés, kompromisszum, tolerancia? Van-e egyáltalán sorrendiség nála? Mert történeti értelemben egyáltalán nem közömbös a kérdés. Ha ugyanis viszonylag önálló és független politikai és társadalmi szervezetek közti egyenrangú kapcsolatokról van szó, akkor a felek között először ki kell alakulnia valamiféle kölcsönös türelemnek, toleranciának, hogy kölcsönösen elismerjük: eltérőek a politikai értékeink és érdekeink, de eltűrjük egymást. Méghozzá nemcsak úgy tűrjük el, hogy az egyik állampolgári csoport gyülekezhet, nyilvánosságot kaphat, beleszólhat politikai ügyekbe, megszervezheti magát, ezzel szemben a másikat saját négy fala között hagyom beszélni és gondolkodni, hanem elismerem ilyen vagy olyan szervezett létét. Enélkül nem alakítható ki a második lépcső, a kölcsönös politikai kompromisszum. A kölcsönös elfogadottság alapján kialakított politikai térben létrejövő tárgyalások, kommunikáció eredményeként folyamatos átmeneti megegyezésre kerülhet sor, az elvek feladása nélkül. De ha a politikai türelem nem terjed odáig, hogy a felek mindegyike intézményesen képviseltetheti magát, akkor a kompromisszum nem valóságos felek között jön létre, így nem is valóságos kompromisszum. Végül, hogyha nincsenek átmeneti folyamatos megegyezések, akkor a közmegegyezés, mint harmadik lépcső nehezen vagy egyáltalán nem épülhet meg.

De esetünkben egy fordított helyzetről van szó. A politikai hatalom birtokosai egy kezdetben konszolidálatlan társadalomban „bizonyítható" társadalmi közmegegyezést akartak létrehozni úgy, hogy a közmegegyezésen keresztül gyakorolják a kompromisszumot, élnek a toleranciával. Vagyis előbb volt a meghirdetett közmegegyezés vágya, amelyet a nemzeti érdekre hivatkozva minden társadalmi csoportnak el kellett ismernie, hogy azután kompromisszumokra és toleranciára kerülhessen sor. A bármi áron való nemzeti közmegegyezés úgy gyorsítható fel látványosan, ha nem alakulnak ki intézményes eltérő értékű és érdekű partnerek, akikkel együttélni folyamatosan kell, és akik nem azonnal járulnak hozzá a nemzeti megegyezéshez; hanem a hatalom fél-intézményesen kompromisszumokat köt állampolgári csoportok olyan képviselői-

vel, akik személyükben nyújtanak biztosítékot mindkét félnek. A magyar politikai élet jellegzetes sajátossága, hogy politikai csoportok intézményesülése helyébe *személyek intézményesülése* lép, akik nyomáscsoportokon keresztül érvényesítik akaratukat. A karizmatikus vezetők közötti folyamatos egyezkedés helyettesíti jól-rosszul a pártok, érdekképviseletek, egyesületek, állami szervezetek közötti megegyezést. Ennek hagyományai a magyar politika százados történetében gyökereznek. A személyiségek mögött eltűnő pártok, a markáns politikai vonalat képviselő vezérek és a szétfolyó politikai programot képviselő pártok olyan problémát jelentettek és jelentenek, ami már feltűnt a magyar politikatudománynak.[9]

A politikai hatalom centralizált működése hatékonyabb, ha a hatalom jelentős értelmiségi nyomáscsoportokkal úgy köt kompromisszumot, hogy megegyezik a csoportok karizmatikus vezetőivel, elitjével. Ez jellemzi alapjában az 1956 utáni helyzetet is. A vezetés számára nem valamely szervezetek és intézmények érdekképviseletének felerősítése, illetve elismerése a cél, hanem azok megegyezésre késztetése, akik az adott elitekben meghatározó jelentőséggel bírnak. Ennyiben az Írószövetség másodlagos *Németh László*hoz, *Illyés Gyulá*hoz, *Déry Tibor*hoz képest.[10]

A hatvanas években kialakított „közmegegyezés" lényegében személyi kompromisszumok halmaza. Biztosítékai személyek, mind a politikai hatalom, mind pedig a szakmai közvélemények, elitek, civil társadalmi formák felől.

Másrészt e politikai korszak jellemzője a folyamatos átmenet a „represszív államtól" a „kormányzó állam" felé, mely utóbbi folyamatosan magába szívta a polgári társadalom minden lehetséges intézményét. Ilyen intézményesülten személyes kapcsolatrendszer állandóan magán viseli, hogy a tolerancia felülről építkezik és *önvisszatartásként, önkorlátozásként* jelenik meg. Állandó hangsúlyozását annak, hogy minden eszközük megvan a más értékeket és érdekeket hirdetők megregulázására, de politikai mechanizmusunk, és főként a hatalmat gyakorlók személyes biztosítékai visszatartják ezeket az eszközöket. Vagyis a kormányzó állam-párt, párt-állam mintegy személyeken keresztül elgátalja a represszív állam beavatkozásait. És itt visszajutottunk egy korábbi tézishez: a rendszer azonosságának értékei nem-azonosságában rejlenek. A kormányzó állam akkor válhatnak valósággá, ha a személyes kompromisszumok helyébe valódi társadalmi közvetítések léphetnének.[11]

A transzformizmus

A helyzet fenntartására, a radikális fordulatok elkerülésére és helyettesítésére, a magánmegegyezésekkel biztosított közmegegyezésre irányuló folyamatos hatalmi szerkezeti mozgást *Gramsci* „passzív forradalomnak" nevezi. A status quo alapjainak kiépítése és elfogadtatása csak akkor mehet végbe, ha a gazdasági növekedési mutatókon, az életminőség javításán, a személyes mozgástér növekedésén kívül az intézmények nélküli folyamatos egyeztetési eljárás biztosítható, ha sikerül asszimilálni azokat

a politikai kultúrát befolyásoló csoportokat, amelyek más nyelven, más értékeket kívánnak előadni. E beolvasztás, beépítés ugyancsak olasz politikai műszava a *transzformizmus Pareto, Mosca* szótárából, amelyet *Gramsci* töltött meg – talán végleges – tartalommal.

„Ha majd tanulmányozod Olaszország 1815 utáni egész történetét, látni fogod, hogy egy kis vezető csoportnak sikerült módszeresen körébe bevonni azokat az aktív politikusokat, akiket eredetileg a felforgató jellegű népmozgalmak termeltek ki magukból. Az említett jelenség, amelyet „transzformizmusnak" neveztek, egyáltalán nem volt egyedülálló; szerves folyamat volt, amely az uralkodó osztály kialakulásában azt helyettesítette, ami Franciaországban a forradalomban és Napóleonnal, Angliában pedig Cromwellel történt. 1876 óta a folyamat valójában elemi formában folytatódik. Igen nagy horderejűvé vált a háború után, amikor úgy tetszett, hogy a hagyományos uralkodó csoport már nem tudja asszimilálni és megemészteni az eseményektől kitermelt új erőket. De ez az uralkodó csoport 'ravaszabb' és ügyesebb, mint az ember gondolná: az új elemek beolvasztása nehéz és súlyos feladat, ám sok úton-módon és különféle módszerekkel mégiscsak megvalósul. Ezeknek a módszereknek egyike *Croce* tevékenysége; talán az ő tanítása termeli a legtöbb 'gyomornedvet' az emésztés munkájához."[12]

Gramsci másutt kiemeli, hogy a karizmatikus *Croce* a féltávolállás, az alig-közellét pozíciójával a 20-as és 30-as évek Olaszországában megfelelő irányba szoktatja az őt tisztelő fiatalabb nemzedéket.[13]

Gramsci „molekuláris transzformizmusnak" nevezi azt a folyamatot, amikor speciális kapcsolat jön létre a mérsékelt politikai hatalom személyiségei és az eltérő politikai értékeket valló pártok vezetői között: egy közös nyelv alakul ki. Erről a nyelvről mindkét fél azt hiszi, hogy az ő szavai és mondatfűzései az irányadók, vélekedéseiket sikerül a másik félre győzködniök.

Egészen más politikai és történeti kiindulópontról elemzi a magyar transzformizmus jelenségét a neobarokk társadalom leírásában *Szekfű Gyula*.[14] És itt jutottunk vissza *Prohászka Ottokár*hoz és *Németh László*hoz is. A 30-as évek közepén a reform alternatívába fordult értelmiség éppen e transzformizmus ellenében lesz részben transzformista. És a hatvanas évek jellemző vonása, áthúzódva a 70-es évekre is: vajon az egymásbaépült, karizmatikus személyiségek magánmegegyezésein alapuló függőségi rendszerben, az egymástól elkülönült elitek „megoldott" transzformizmusa végleges megoldás lehet-e? Vajon nem jöttek és jönnek-e új nemzedékek a 80-as években, amelyek asszimilációjához hiányzik az anyagi, a szellemi és az erkölcsi alap? E korábbi „passzív forradalom" nem ütközik-e korlátokba?

Véleményem szerint a transzformizmus fokozatos megszakadásának vagyunk tanúi a társadalom politikai újratermelődésében. A „passzív forradalom", az átnövés, a status quo értékei tűnőfélben. A hatalmi szerkezet ingadozik a „radikális reform" és a „reprezentatív állam" döntési kényszerében, úgy, hogy a passzív forradalom jellegzetességét viseli magán: a döntések kerülésének, halasztásának vonásait. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a leromlás, a transzformizmus megszakadása, a gazdasági stagná-

lás és visszaesés, az antimodernizációs folyamatok mind a politikai rendszer szerkezetének instabil viszonyait erősítik. Könnyen lehetséges, hogy a romlás által stabilizálódik a hatalmi szerkezet vagy más szinten, más status quónak megfelelően. „A romlás semmivel sem kevésbé stabil, semmivel sem csodásabb folyamat, mint a fölemelkedés. Csak ha bevalljuk, hogy a hanyatlásban lelhető a jelen állapot egyetlen rációja, akkor léphetünk túl a nap mint nap ismétlődő jelenségek fölötti ernyesztő elképedésen, tekinthetjük számításainkban a hanyatlás jelenségét az egyetlen stabilitásnak..."[15]

Nem lehet tehát más a magyar politikatudomány, szociológia, közgazdaságtan, jogtudomány és történettudomány stb. feladata, mint olyan közös nyelvű reformalternatíva kidolgozása, amely lehetővé teszi az eltérő érdekű társadalmi csoportok értékeinek társadalmi nyilvánosság előtti megvitatását és megszerveződését. Mindezt akkor, amikor a hanyatlás egyike számításaink alapjának, és a világon méregpohárral kínálgatják egymást a nagyhatalmak. Nem tudom hogyan néz ezzel szembe a magyar nép. De csak egy nyílt reformalternatíva teszi lehetővé, hogy megtudhassuk.

JEGYZETEK

1. *Cs. Szabó László:* A guruló templom (1944). In: Két part. Révai, Budapest, 1946. 59—61. o.
2. E szervesülésnek nemcsak a politikai hatalom nyilvánosságot kizáró jellege állja az útját, hanem az is, hogy a különböző értelmiségi tudástöredékek nemhogy egységesülnének, ellenkezőleg: egymástól is elzártak, parcellázottak. Következik ez a tudomány átpolitizáltsága mellett a logokrácián belüli hierarchizáció magas fokából. Az értékek, tudományágak versengése helyébe hierarchikus és akadémikus parcellázottság került, ezért nem találkozhat egymással, nem folytathat aktív párbeszédet etnográfiai, antropológiai, szociográfiai, közgazdasági stb. feltételezéseiről a néprajzzal, szociológiával, közgazdaságtannal, történettudománnyal, irodalommal foglalkozók csoportja. A töredékes tudások parcellái mellett féltékenyen állnak logokrata őrök, akik tudományuk tisztaságára vigyázva, tudásuk monopóliumát védelmezik a „népről" és a „néptől". „A tudományhoz sem jó túl közel hajolni. Messziről: zárt rendszer, mindenre biztos felelet. Közelről: alig kijelölt parcellák, óriási eketöretlen mezőségek." — írja *Németh László* 1929-ben. A Debreceni Disputa. In: Az én katedrám. Magvető, Budapest, 1983. 88. o. — Azóta a parcellákat jobban kijelölték a hatalmas mezőségek sarkaiban.
3. Erre vonatkozóan a legszebb példa *Albert Gábor:* Emelt fővel című egészen csodálatos — sajnos visszhangtalan — szociográfiája (Szépirodalmi, 1983.). E könyvben a sváb és szerb baranyai falvakba egymás után települő szabolcsi, felvidéki, bukovinai székely népcsoportok nemcsak vándorlásuk, összetelepülésük, belső viharaik történetét beszélik el napról napra, de a termelőszövetkezetek szervezését is az 50-es évek végén, a 60-as évek elején.
4. A politikai misztika, mint közösségi misztika jellemzően *várakozás.* Várakozás és előkészület valamiféle megvilágosulásra, megvilágosíttatásra. „A legtisztább véletlen és a legtisztább szükségszerűség, a legszemélyesebb és a legáltalánosabb itt közvetlenül egybeesik..." [*Radnóti Sándor:* A szenvedő misztikus (Akadémiai, Budapest, 1981. 8. o.)] A találgatott bizonyosságnak tűnik, a kétségtelen vélekedéssé, hitté prófétásodik a társadalommal, mint ismeretlennel szemben.
5. *Antonio Gramsci:* Filozófiai írások (Kossuth, Budapest, 1970. 172. o.).
6. A magyar politikai nyelvezet töredékességét és parcellázottságát már *Kemény* felfedezi az 1850-es években. Az egymásra települő nyelvek, amelyek egyszerre fejezik ki politikai és gazdasági

viszonyainkban az érintkezés, a csere, a győzelmek és a vereségek megjelenítéseit, kevéssé feltártak. Az 50-es évek politikai nyelve — a kanonizált fordulatokkal — a politikai köznyelvet kritikaiból, vizsgálódóból és értekezőből kommentáló, glosszáló, gyűjtögető nyelvezetté gyalulta. Ennek következménye, hogy a társadalom létszféráit betöltő politikum mindennapi nyelve idegen és érthetetlen szavú lett. Ma a kifejlődőben levő politikatudomány és részben a politikai hatalmi szerkezet egyes részei is arra törekszenek, hogy ismét kritikaivá tegyék a politika köznyelvét, visszahódítsák azoktól a jobban alkalmazkodó technikai-ökonómiai, semlegesen modernizációs nyelvektől, amelyek a halott kommentáló nyelv helyébe léptek, vagy igyekeznek lépni. Amit éppen *Gombár Csaba* politikai „nyelvészeti" munkája képvisel, az egyfajta számbavétel, taxinómia: egy *Kemény, Eötvös, Jászi, Németh* és a népiesek nyelvéből újított kritikai politikai szótár elkészítése. Lásd erről könyvét a *Politika — címszavakban* címűt.

7. *Gombár Csaba:* Mentalitás, érték és politikai intézmény.
8. Társadalmi szerződés: Beszélgetés *Hankiss Elemér*rel (Magyar Hírlap, 1981. február 15.).
9. Így veszi számba *Jászi* a magyar Október pártjait és személyiségeit, majd az emigráció lehetőségeit. „Vannak személyek, de nincsenek pártok. Hasonló a véleménye a 30-as évek világáról *Németh László*nak, aki a pártok szétrohadásáról ír. Nem véletlen, hogy ugyanők, ebből arra következtetnek, hogy a pártok helyett eliteket kell építeni, embereket kell elitekbe gyűjteni." De a párt nem is fontos. Ellenben mindennél fontosabb egy új szellem-erkölcsi elit megteremtése. *Paretó*nak igaza volt: a világtörténelemben csak ez számít! 20—30 lelkes és tiszta eszű ember többet jelent, mint 100 000 választó. Helyesebben, ha az elit megvan, a tömegek is jönni fognak... Minden nagy úttörő mozgalmat egy ilyen elit hozott létre... " — írja *Jászi Csécsy Imré*nek 1933-ban. „Az első veszély, hogy a reform vezérpolitikusainak halvány sejtelmük sincs arról, ki az az ötven, száz, vagy százötven ember ebben az országban, akiket jelszavaik megvalósításában használni is lehetne. A harc nem válogatta ki az értékeseket, s a komoly szemlére nem volt sem idő — sem figyelem." Ezek *Németh* szavai, aki a felső szintről kiválogatott elitben is hinne, szemben *Jászai*val, akinek az elit egy önkiválogatódás műve lenne. (*Németh László:* Harmadik oldal vagy Nagyida? = Tanú, 1935. Kiadatlan tanulmányok I. Magvető, Budapest, 1968. 432 o.) De *Jászi*nál még az alulról jövő elit is „megkeseredik". „Ha valaki ... azt hiszi, hogy az emberi önzés és butaság oly fokú, hogy hiába való értelmes és humánus megoldásokat keresni, hanem csak meztelen erőszakot lehet és kell alkalmazni az ellenvélemény és az ellenfél teljes kiirtásával: akkor legyen tisztában vele, hogy minden ami ebből a politikából következik csakis *Pareto* és iskolájának új „elitje", mely a régit az abrakporciókból kiveszi, valamely új szimbólum (osztály, faj, nemzet vagy állam) frázis-takarója alatt." (Levél *Turnowszky Sándor*hoz, 1938. szeptember 12. — Mindkét levél a Medvetánc 1983. 1. számában jelent meg a 306., illetve a 318. oldalon.)
10. A számtalan megnyilatkozás közül csak egy jellemzőt: „A kapitalista országokban 1956 után a politikai szenzáció felszínre hozott néhány írót és művet. Akkor *Déry Tibor, Lukács György, Illyés Gyula, Németh László* és mások tiltakoztak munkásságuk politikai kisajátítása ellen, s ez nem kis mértékben járult hozzá a frontok tisztázásához és a belső egyetértés megteremtéséhez." Vö. *Köpeczi Béla:* A negyedszázados kulturális fejlődés főbb tapasztalatai és tanulságai (Beszéd az 1983. dec. 15—16-án tartott művelődéspolitikai tanácskozáson) = Kritika, 1984. 1. 5. o. Jellemző, hogy a beszéd körül *Déry, Illyés* és *Németh* képei szerepeltek a lapban.)
11. „Ebben a politikai mechanizmusban a hatalmi és a hierarchikus függőségek személyi függőségen alapuló rendszere épült ki, a feladat- és hatáskörök megosztása nem jogszabályokban rögzített, intézményes rendben történt, vagy legalábbis attól nagyon eltért" — mondja *Bihari Mihály* az 50-es évek politikai mechanizmusáról (Válság és megújulás. Kossuth, Budapest, 1982. 284—285. o.). *Hankiss Elemér* a főkutya és alkutya közötti kapcsolatok diagnózisában fogalmazza meg véleményét a személyi kapcsolatok továbbéléséről. Benyomásaim szerint a

karizmatikus személyisége, illetve az elitek között létrejövő magánmegegyezés erősen függővé teszi a közerkölcsöt a résztvevők magánerkölcsétől, vagyis magánerkölcsük nemesedik vagy puhányul közerkölccsé. Lehetővé teszi a magánvélekedéseknek közvélekedésként való feltüntetését. És amikor valóban karizmával felruházott személyekről van szó, akkor még az sem mondható el, hogy csak egy központi akarat jelölte ki az érdekek képviseletét, így a politikai tagoltságot, hogy a központi akarat mintegy közvetlen kisajátítója az érdekeknek. Nem mondható, mert a karizmatikus személyiségek magánkompromisszuma valóban tartalmaz bizonyos „közkompromisszumot", ez teszi az elmúlt 25 évet viszonylag stabillá. A status quót jelentősen erősíti a hatalom képviselőinek és a logokrácia nagyjainak személyes érintkezése, kapcsolata és megegyezése. A helyzet akkor nem tartható ily módon tovább, ha vagy a hatalom képtelen olyan személyiségeket kitermelni, akik a legitimációhoz szükséges politikai kultúrát és szándékot, illetve tekintélyt képviselhetik, vagy a logokrácián belül borul fel az egyensúly, új nemzedék, új politikai nyelven beszélve nem hajlandó tudomást venni a logokrácia és a hatalom magánmegyezéseiről.

12. *Gramsci:* Levél *Tania Schucht*hoz (1932. jún. 6.) In: Levelek a börtönből. Kossuth, Budapest, 1974. 278–279. o.
13. *Gramsci:* Il Risorgimento. Ed. Riuniti, Roma, 1971. 197–198. o.
14. „Az egész neobarokk gondolkodás mindenre inkább képes, semhogy megindult folyamatokat erélyes marokkal megállásra kényszerítene, vagy pedig, hogy a nemzeti evolúciót veszélyeztető bajoknál mély vágással, operációval hozzon létre nyugalmi állapotot. Gyökeres változtatások megtételére alkalmas időket szalasztottunk el..." – írja többek közt *Szekfű:* A három nemzedék és ami utána következik című munkája 1934-ben hozzátett fejezetében. Budapest, 1940. 420. o.
15. *W. Benjamin:* Angelus novus. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 490–491. o.

KULCSÁR KÁLMÁN

A POLITIKAI KULTÚRA ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM
— Gondolatok a vita kapcsán —

A *politikai kultúra* alighanem a fellendülő magyar politikatudományi, politikai szociológiai kutatások egyik kulcsfogalmává válik. S nem is indokolatlanul. Ahogyan a radikális társadalmi változások — ideértve a forradalmakat is, gondoljunk csak *Alexis de Tocqueville* elemzése a francia ancien régime és a forradalom összefüggéseiről[1] — nem rajzolják tiszta lapra még az intézményi berendezkedést sem, nem is szólva a messzi múltba vezető gondolkodásról, berögzött cselekvési módokról stb., úgy az évszázadok alatt kialakult kulturális jelenségek, ideértve a *politikai kultúrát* is, jelentősen kondicionálják a politikai gyakorlatot, a mégoly „forradalmian" kialakított intézményrendszert. A politikai kultúra fogalmi problémáinak tisztázása, jelenségeinek és főleg alakulásában közreható tényezőknek ismerete éppen ezért a tudomány és a gyakorlat számára egyaránt fontos.

I.

A *Társadalomkutatás* vállalkozása, *Gombár Csaba* cikkével és a vita szervezésével tehát nagyon is időszerű volt. A magyar politikai kultúra ugyan felkeltette már korábban is néhány — nem is éppen „kisméretű" — gondolkodó figyelmét. Az elmúlt század reformereinek írásaiban éppen úgy olvashatók találó megjegyzések, mint a századeleji radikálisoknál. *Németh László* vagy *Erdei Ferenc* összefogottabb vagy zártabb gondolatai éppen úgy tanulságosak, mint *Bibó István* elemzései (különösképpen *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* vagy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*). Ám ezek az írások inkább esszé jelleggel közelítették meg a problémát, kevéssé a politikatudomány (vagy a politikai szociológia) fogalomtárával, elemzési módszereivel, nem is szólva az empirikus kutatások hiányáról. Ebből a szempontból a legújabb kísérletek sem változtak, inkább az elmélkedés dominál ma is, mintsem a rendszerezett kutatás. (A politikai szocializációra irányuló, vagy a lakosság politikai attitűdjére vonatkozó empirikus vizsgálatokkal megalapozott kutatások már változtatnak ezen a helyzeten, s minthogy a politikai attitűd és a politikai szocializáció mint jelen-

ség a legszorosabban összefügg a politikai kultúrával, e kutatások következményei feltehetően segítik majd a politikai kultúra megértését is.)

Ma azonban *még* a „hagyományok" domonálnak. A politikai kultúrával kapcsolatos írások többnyire nagyon érdekes gondolatok, ám a jelenség egy-egy vonását — a szerző számára különösen fontosnak tűnő összefüggését — érintő, esetenkint mélyen taglaló elmélkedések, folytatva egyúttal e „hagyományok" egyik legjelentősebbjét is, a történeti gyökerek feltárását, a történeti jelenségek, folyamatok hatásainak vizsgálatát. S hogy ez a történeti nézőpont nem helyettesíttetik valamiféle leegyszerűsített, csak a ma jelenségeit körvonalazni kívánó *„pszeudo-szociológiaival"* (ahogyan ez egyébként oly gyakran található a nyugati irodalomban), ez mindenképpen pozitívum, ha esetenkint a „szükségből csinált erény" mozzanata is közrehat ebben a „pozitívumban".

Ezek után *nem* értékelés, ténymegállapítás csupán, hogy a *Társadalomkutatás* vitájában közölt írások is ebbe az elmélkedő, gondolati kísérletként megjelent műfajba tartoznak. A legjobb esetben hipotézisek tehát, amelyeket egyelőre logikai feszességük, a történeti kontextussal való konzisztenciájuk töretlensége tehet elfogadhatóvá, s főleg további kutatások kiindulási szempontjaivá. Mégegyszer hangsúlyozom: a politikai jelenségek, folyamatok magyarországi kutatásának jelen állapotában *ilyen* megközelítések várhatók. A magam írása sem több és más, érveimet én sem tudom más módon elfogadtatni, mint ahogyan kollégáim (a távolabbiak és a mostaniak) tették. Amit adhatnak, adhatunk így is értékes és figyelemre méltó ma, csak tudnunk kell: nagyszerű elődeink fáradozása s napjaink kutatóinak erőfeszítése ellenére a *kezdet* csupán.

„A szóértés végett azonban néhány dolgot tisztázni kell" — írja *Gombár Csaba*, és ez igaz. Tudnunk kell miről beszélünk. A politikai kultúra — lehetőség szerinti szabatos — meghatározása azért is múlhatatlanul szükséges, mert könnyen adódik a veszély (mint annyi más „divatossá" váló fogalom esetében), hogy afféle „ügyeletes" kategóriává válik, amelybe mindenki saját és sajátos értelmezését vetíti be, esetleg „rövid lejáratú" szempontok alapján.

Gombár Csaba általánosságban elfogadhatóan írta körül ezt a fogalmat, amelyet inkább csak pontosítani szeretnék (segítségül híva a nemzetközi irodalmat, és saját korábbi írásaimat is) a következőkben.

A fogalom pontosításának igényét is „pontosítani" kell: annyira vállalkozhatom erre, amennyire a tudományos kutatások eredményei alapján ma egyáltalán lehetséges. A *politikai kultúra* fogalmi meghatározásainak kísérleteiben ugyanis két szélsőség jelentkezik. Az egyik a fogalmat egy-egy nemzet mentalitásával, „jellemével" azonosítja (tulajdonképpen *Bibó István* is errefelé hajlott, s a jelenlegi vita résztvevői közül talán *Csepeli György* áll legközelebb ehhez a felfogáshoz). A másik szélsőség a politikai kultúrát gyakorlatilag a politikai rendszerrel azonosítja, amelynek elemei így az intézmények, a normák, az eszmék lennének, mindegyikük természetesen a valóságos emberi magatartásban való megjelenésükben. Ez a talán „antropológiainak" nevezhető álláspont — a másikkal, a „szociálpszichológiainak" nevezhetővel szemben, amely leszűkített — túlságosan tágan írja körül a jelenséget.

Magam a politikai kultúrát analitikai szempontból elválasztottam[2] a politikai rendszertől, mint jelenséget a környezetébe helyeztem, ezzel elismerve fontosságát a politikai rendszer felépítésében és működésében. Véleményem így közel áll *Gabriel Almond* és *Sidney Verba* felfogásához, amely szerint a politikai kultúra a specifikusan politikai orientációkra utal, a politikai rendszer és különböző részei felé irányuló és az „én"-nek ebben a rendszerben betöltött szerepével kapcsolatos attitűdökre. Ezek az orientációk felbonthatók kognitív jellegűekre (a politikai rendszerrel, szerepeivel, e szerepeket ténylegesen ellátó emberekkel, a rendszer in- és outputjaival kapcsolatos *tudás és hit*), affektív jellegűekre (a politikai rendszerrel, egyes részeivel, a benne működő személyekkel kapcsolatos *érzelmek*) és értékelő jellegűekre (a politika „objektiválódott" jelenségeivel kapcsolatos olyan ítéletek és vélemények, amelyek tipikusan az érték-sztenderdek, az információk és az érzelmek kombinációját involválják).[3]

Mindezek az „orientációk", „attitűdök", s ezekkel együtt a politikai rendszer *környezetében* kialakult és berögzött, a politikai rendszer egyes elemeinek realizálódását alakító cselekvésmódok, nézetek, vélemények túlnyomórészt hosszabb — történeti méretű — fejlődés eredményei, történetileg felgyűlt tapasztalatok társadalmi és egyéni feldolgozásából állanak.

Elsősorban magának a politikai rendszernek a felépítése és működése hozza létre és alakítja őket, de nem függetlenül az adott társadalom kultúrájának jellegétől, amely természetesen megint csak történeti fejlődés eredménye.

Kérdés azonban, hogy a politikai kultúra — mint a kultúra általában — nem tartalmaz-e sajátos szubkultúrákat is? S ha igen, mennyire és milyen módon juthat kifejezésre a politikai kultúra egészével szemben vagy mellette? Vajon az 1848 előtti reformpolitikát és magát az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc eseményeit mennyire alakította a kis- és középnemesség politikai szubkultúrája? Vajon az 1918. évi polgári és az 1919. évi proletárforradalomban, illetőleg a polgári és a proletárhatalom rövid időszakában mennyire mutatkozott meg egy „egységes" magyar politikai kultúra, s mennyiben — az egyébként ugyancsak a magyar viszonyok között formálódott, éppen ezért a nyugatihoz képest sajátos — polgári vagy munkás politikai szubkultúra?

Olyan kérdések ezek, amelyekre itt aligha válaszolhatnék, de a politikai kultúrát elemző kutatások során még sem mellőzhetők. (Feltehetően sajátos, a politikai kultúrát érintő szerepet játszanak az egyes szubkultúrákban az akár igen egyszerű ismeretek is. Annak ismerete többek között, hogy mennyi magyar él az ország határain kívül, s ezek hogyan oszlanak meg pl. a szomszédos országokban — s ez az ismeret időben is, társadalmi rétegek vagy korcsoportok szerint is igen változó — nem „csupán" ismeretszintet tükröz, hanem attitűdöt is.) A jelenleg folyó vitában *Lengyel László* cikkének gondolatmenete tükröz valamit a politikai szubkultúrák létéről és jelentőségéről napjaink magyar politikai kultúrájában, amidőn a „népi", az „értelmiségi" politikai kultúráról szól, utalva egyúttal az egyes szubkulturális jellemzők nem ismeretéből, vagy ezekben a szubkultúrákban *a* „nagy"-politikától való távolságból fakadó téves feltevésekre, „mitológiákra" is. Meg kell jegyezni azt is, hogy az adott történeti-társadalmi helyzetnek *„aktualizáló"* jelentősége van, amely a politikai kultúra egy-egy elemét

(esetleg egyik vagy másik szubkulturális sajátosságot) akár időlegesen is felerősítheti, „túlsúlyossá" is változtathatja.

II.

A tisztázás második pontja: *mennyiben sajátos a magyar politikai kultúra?* Bizonyos, hogy jelentős összetevőiben tágabb környezetünkhöz, a kelet-közép-európai régióhoz, e régió történetéhez, fejlődését ért hatásokhoz kapcsolódik, míg más összetevői inkább a magyar történelem (amely természetesen végül mégsem választható el az egész régiótól, sőt Európától) terméke. Nagyon érdekes azonban, hogy ezek a sajátosságok az eddigi megközelítések többségében már eleve *torzulásokként* értékeltettek. A torzulások persze eleve valaminek, valami helyesnek tartott mintának negatív módosulását jelentik, és könnyen kap szerepet megítélésükben a morális szempont. Így azután nem ritka, hogy az „eltorzult" magyar politikai kultúra elemzése morális síkra kerül.

Politikai kultúránk bizonyos torzulásairól írt *Bibó István*, sőt kereste az összefüggéseket a torzulások és a magyar történelem „zsákutcája" vagy inkább „zsákutcái" között. Jóllehet valódi és lényeges tényezőket látott meg és fejezett ki, elemzése mégis *morális* síkra került. Ebben a fent jelzett lehetőségen túl alighanem jelentős mértékben közrehatott az ország második világháborús szerepének, a motiváló tényezőknek éppen az 1945–47-es időszakban való, a szituációtól is függő megítélése. *Bibó István* írása a politikai kultúra deformálódását ráadásul morális zöngéjű kategóriákban, a „politikai jellem" vagy az „eltorzult magyar alkat" kifejezésekben ábrázolta.

E rövid írás kereteiben aligha elemezhetném alaposabban a politikai kultúrák különféleséget, összefüggéseiket az őket létrehozó társadalmi, gazdasági, politikai fejlődéssel és környezettel, így természetesen nem is igazolható az az elgondolásom, hogy talán sokkal inkább a politikai kultúra típusairól lehet szó,[4] amelyek egymáshoz viszonyítva mutatkozhatnak „torzulásként" (ha az egyik típust meglehetős történetietlenséggel „ideálisnak" tekintjük). A kérdés azonban mégsem ilyen egyszerű, hiszen torzulások keletkezhetnek egy-egy „típus" fejlődésében is, időlegesen, vagy akár hosszabb távra is, de időleges tényezők hatására. Azonfelül: a politikában is kialakulnak általánosan jellemzővé válható vonások, amelyekhez képest torzulások is bekövetkezhetnek. A kérdés tehát – ismétlem – bonyolultabb annál, hogy itt elemezhessem, éppen ezért (s nem vállalkozhatván ezúttal arra, hogy akár a kelet-közép-európai régió politikai fejlődésében talán mégis megállapítható „torzulásokat" és összefüggéseiket taglaljam) lehetőség szerint a kifejezés használatát is kerülöm.

A politikai kultúránkat nagyjában-egészében ugyanazon folyamatok és tényezők alakították sajátossá, s ha úgy tetszik: „deformálták", amelyek a politikai rendszer túlsúlyát létrehozták, majd fokozták.[5] S már csak ezért sem lehet az így adódó problémákat, pl. egy vesztes háborúval összefüggő morális aspektusokból megítélni, mert sok tekintetben ugyanezek a jelenségek jöttek létre a régió ama országainak politikai kul-

túrájában is a háború óta, amelyek győzetesen kerültek ki ugyanebből a háborúból. Egyébként, legalábbis bizonyos összefüggések feltárásával, tulajdonképpen *Bibó István* következtetés-láncolata alapján is megkérdőjelezhető ez a megközelítési mód. „Gyerekes dolog — írja — azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak *indulatból* származhatik, indulat pedig csak *valóságos élményből.*"[6]

A „valóságos élmény" a politikai kultúrában rendkívül jelentős. Márpedig a politikai rendszer túlsúlya — éppen a megkésettség folytán továbbélő feudális elemeket tartalmazó társadalmi szerkezet — magát a politikai rendszer felépítését is olyanná formálta, amely akkor sem adhatta meg a politikában való részvétel tömeges és valóságos állandó és tudatos élményét, amikor az már Európa középső és nyugati részeiben mindennapos gyakorlat volt. A politikában való részvétel „tömegélménye" a kelet-közép-európai régióban a felülről való reformok időszakában jelentős mértékben a helyi (vagy még inkább a regionális, Magyarországon a megyei) autonómiához kapcsolódó ellenállás formájában jelentkezett, illetőleg a hirtelen bekövetkezett robbanások idején. Az utóbbi esetek tömegmozgalmai egyrészt rövid lejáratú, másrészt indulathoz és erőszakhoz kötődő „élményt" adtak, amely mögött valóban ott volt az elnyomáshoz fűződő erőszak elszenvedésének élménye, de amely — éppen ezért — a reakciójában sem formálta a konfliktusok normális kezelését is magában foglaló politikai kultúrát, inkább *állandósította az indulati és erőszak-elemet* ebben a politikai kultúrában.

Így azután, amidőn — esetenkint és rövid időre — lehetőség nyílott a politikai részvételre, éspedig megfelelően kimunkált intézményi keretekben, ez a részvétel „eltorzult", nem adott hosszabbtávú élményt az „iskolázott" demokratikus magatartásra. (Annál is kevésbé, mert ez a részvétel az igazi hatalom gyakorlásáig tulajdonképpen soha nem jutott el, még a parlamenti formák között sem — gondoljunk csak a magyar parlamenti „pártharcokra" a kiegyezést követően, a két világháború közti politikai rendszerben vagy akár az 1945—48 közötti koalíciós időkben — és a tanácsi formák között sem.)

Politikai kultúránk sajátosságai nem kis mértékben köszönhetők annak, hogy a túlsúlyos politikai rendszer, amely a visszacsatolásnak nem tulajdonított igazi jelentőséget, illetőleg szelektív visszacsatoló mechanizmust alakított ki, a maga „súlyának" érvényesítése során igen gyakran nyúlt erőszakos eszközökhöz, éppen ezért nem fejlődött ki megfelelően konfliktustűrő készsége és a kompromisszumra való képessége. A nyílt és hatékony politizálás intézményeinek fejletlensége, illetőleg gyakran formális volta azután részben az erőszakot váltotta ki a változásra törekvők részéről is, részben pedig az „illegális" politikai mozgalmakat, amelyek elnyomása a büntetőjog segítségével történhetett. Ebben az összefüggésben könnyen válhatott — és vált is — a politikai ellenvélemény „bűncselekménnyé", az adott politikai-hatalmi viszonyokkal szemben álló vagy azt megkérdőjelező magatartás „hazaárulássá" (azonosítva a „hazát" az adott politikai rezsim vezetésével, hogy messzebbre ne menjünk, *Martinovicsék* esetében éppen úgy, mint *Rajk László* és mások esetében) és lehetett a „törvényesen" kiszabott halálbüntetés a politikai viták „elintézésének" eszköze.

A politikai kultúránk eme – megint csak régiónk történelmével, sok tekintetben való „alulfejlettségével" összefüggő – vonására bizonyos értelemben és közvetve *Marx* egyik utalása is értelmezhető. „A forradalmi átalakulás folyamata... – írta – aszerint fog brutálisabb vagy humánusabb formákat ölteni, hogy mennyire fejlett maga a munkásosztály."[7] Ez a megállapítás nyilvánvalóan általánosabb elemzésből következik, hiszen a munkásosztály fejlettsége sok más – gazdasági, kulturális, politikai – tényező és összefüggés történetileg alakult következménye. S ezek a tényezők és összefüggések a politikai kultúrát is általánosabban alakították és alakítják.

Az erőszak elemének túlsúlyával függ össze az a másik vonás is, amelyet *Bibó István* a kelet-európai politikai kultúra „torzulása" lényeges tényezőjének tartott, éspedig a görcsös félelem, amely egyaránt élt a politikai rendszeren belül és környezetében. Ez azonban aligha alakulhatott volna másképpen régiónk politikai fejlődésében, ahol a politikában való „tömeges" és erre hivatott intézményeken keresztüli részvétel élménye csekély és rövid élettartamú volt (s még ilyenkor is ott kísértett a majdani „büntetés" lehetősége, amely azután nem egyszer valósággá is változott), ellenben a félelem élménye tartósabban volt jelen.

Bibó István azt írja, hogy e fejlődés során Közép- és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé: a *hamis realista* típusa. „E típusnak, mely hol arisztokratikus környezetből ereszkedett le, hol népképviseleti, demokratikus erők szárnyán emelkedett fel a politikába, kétségtelen tehetség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus *formák* között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték 'a nagy realista' renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrinér"-eket és „idealistá"-kat sikeresen háttérbe szorították. *Bismarck* volt ennek a típusnak a nagy példaképe, és a *Tiszák,* a *Bratianuk, Pasics, Bethlen, Venizelosz* stb. a jellegzetesebb képviselői. Mindez érdekes, de logikus módon arra vezetett, hogy ezekben az országokban az államfői hatalom, melyet a demokratizmus előretörése itt is kezdett háttérbe szorítani, ismét megerősödött. A kormányok ereje ugyanis abból áll, hogy egyensúlyt tudnak tartani két tényező között, minthogy azonban az egyiket, a népképviseletet rendszeresen korrumpálták, ezzel megerősítették a másikat. Sőt éppen az *államfői hatalom* lett az a fórum, amelytől a hű alattvalók az éppen garázdálkodó kormányhatalomtól való megmentésüket várták. Ez pedig a meglevő demokratikus erők szétszórását jelentette, és visszaesést abba a demokrácia *előtti* állapotba, amikor a társadalom a bajoktól való megmenekülését nem a törvényektől, a kormány hatékony ellenőrzésétől és az állampolgárok politikai értelmességétől várja, hanem az államfő, a személyes hatalom kegyes jóakaratától és a bölcs elhatározásától."[8] *Bibó István* ebben a gondolatmenetben a „hamis" jelzőt hangsúlyozta, hiszen a magyar történelemben a *valódi* realista politikusnak még annyi szerep sem jutott, mint a „doktrinéreknek" vagy „idealistáknak". Gondolatmenetét mindenesetre két további elemmel is kiegészíthetjük. Egyrészt a fentiekből következően a vezető politikusoknak mindig nagyobb volt a szerepe, mint

(extrém esetektől eltekintve) Európa centrumát jellemző politikai rendszerekben. Ez azzal is járt, hogy *a vezető politikus személyének jelentősége túlnőhetett az intézményi szerkezeten,* így azután az egész politikai rendszer működését alakíthatta. (A túlsúlyos politikai rendszerben kialakult a centrum túlsúlya, ezen belül *a* vezető politikus túlsúlya.) Másrészt a „hamis realista" politikus mellett — különösen a társadalmi változások időszakában (a változások megszemélyesítőjeként vagy éppen, bár ritkábban ellene) — visszatérően jelentős volt a *messianisztikus küldetéstudat*, illetőleg a messianisztikus politikus típusa.

A küldetéstudattal, karizmával rendelkező vezető alakja más régiók politikai rendszerében sem ismeretlen. Adott szituációkban a politikai rendszer egésze fölé nőve másutt is válhatnak meghatározó elemmé. Ám a kelet-közép-európai régióban — ismét az egyes országok sajátosságaitól függő mértékben — ez a politikus-típus összefügg az ún. személyi kultusz politikai gyakorlatával, amely végletekig fokozta a politikai kultúra torzulását. Messianisztikus politikus, pontosabban a hit az ilyen politikusban természetesen a kelet-közép-európai régióban sem csak a szocialista társadalom építésének idején jelent meg. Találunk erre példát a régió szinte valamennyi országában a korábbi történelmi időszakokban is. Különösen problematikus azonban, hogy a szocialista társadalmakban — akkor amidőn bizonyos értelemben, szinte a szituációból fakadó „szükségszerűséggel", ha nem is egy vonatkozásban diszfunkcionális következményekkel közreműködtek a modernizáció folyamatának „nekilendítésében" — jelentősen erősítették a politikai rendszer és a politikai kultúra olyan tradicionális elemeit, amelyek éppen a modernizáció szükségleteivel állanak szemben, és tartósan épültek be a politikai kultúra „torzulásainak" folyamatába is. (Pl. a személyi kapcsolatok túlhangsúlyozódását odáig, hogy ezek a kapcsolatok azonosíthatók lettek a politikával.)

Mennyiben sajátos tehát a magyar politikai kultúra? Nem tagadhatóan tükröződnek benne a kelet-közép-európai régió fejlődésének, a régiót ért kulturális hatásoknak sajátosságai — a politikai rendszeren belül és környezetében is. Az sem kétséges, hogy a magyar történelem alakulása — a sikerek és kudarcok következményei, amelyekről a *Társadalomkutatás* vitájában szinte meghatározó jelleggel volt szó — ugyancsak formálták, bizonyos fokig a regionális sajátosságokon túlmenően is a politikai kultúrát. (S bárha hosszabb-rövidebb lejáratú kudarcokat talán valóban többet találunk történelmünkben, nem feledhető a több mint ezeréves „megmaradás" sikere, amelynek tényezői is beépültek politikai kultúránkba.) A sajátosságok bizonyos része összefügghet olyan mentális jellegű vonásokkal is, amelyekre *Gombár Csaba* utal (pesszimizmus, kudarckeresés stb.), s amelynek meglétét *Csepeli György* nem tagadja. Kérdés azonban, hogy melyik alakító tényező az erősebb? A nemzeti kudarcok hatása vagy a politikai kultúrának a politikai rendszer ama sajátosságához vezető vonása, amely kevés lehetőséget biztosít az egyén autonóm és felelősségteljes politikai cselekvésének, így eleve „sérelmi" politikai-tudatot fejleszthet ki (ami kétségtelenül az „alattvaló" típus egyik jellemzője a „hálakötelezettség" érzete mellett). Bizonyára szerepe van a magyar politikai kultúra sajátosságaiban az olyan jelenségeknek, mint a magyar helyi önkormányzatok lehetőségei és korlátai. Mert amennyire nem fogadható el, hogy társadalmunk

politikai intézményeiből teljességgel hiányoztak volna a demokratikus hagyományok — hiszen a megye sajátos nemesi önkormányzata mellett hatékony városi, sőt falusi önkormányzat is kialakult, ha az egyes történeti helyzetektől függő erősséggel is — annyira igaz az is, hogy pl. a falusi önkormányzatok sajátosan a társadalom alá szorítva éltek, a „felsőbbség" felé már nem demokratikus, hanem alattvalói attitűddel, a városok önkormányzata — leszámítva a telepesi vagy az ún. „szabad királyi" városi privilégiumokkal rendelkezőket — ebből a szempontból nem sokban különböztek a faluétól.

Ez is csak példa azonban, megvizsgálandó sejtés és újabb kérdőjel.

III.

A politikai kultúra éppen úgy nem fejleszthető szavakkal, ahogyan nem is torzítható el csak velük. A változás is a politikai élménytől, a hatékony részvétel megélésétől származhat, ahogyan ezzel függ össze a részvétel felelőssége is. A politikai szocializáció — amely nem csak szavakból álló folyamat — alakulása és céltudatos alakítása, az „alattvaló" minőség tényleges felváltása a jogait és kötelességeit ismerő és gyakorló állampolgár elemeivel a politikai rendszer valóságos működéséből, a „funkcionális" nevelésből adódik. (Nem becsülném le természetesen az intencionális nevelés jelentőségét sem. Éppen ezért nem bizonyos, hogy segíti a felelős és a közért saját érdekei felismerése alapján aktívan tevékenykedő állampolgár kialakulását, ha a politikai nevelés csak a forradalmár hősöket, a messianisztikus vezetőket állítja példaképül az ifjúság elé, éspedig olyan korszakban, amidőn ezek társadalmilag aligha lehetnek „funkcionálisak". Aligha mozdítja elő a konfliktusok elviselését, a toleranciát, a kompromisszumra való készséget az a nevelés, amelyben a kompromisszum keresése pl. megalkuvásként hangsúlyozódik, éspedig pejoratív színezettel. S még kevésbé alakítja politikai kultúránkat kedvezően az a helyzet, ha az értékként hirdetett őszinteség, bátor állampolgári kiállás eredménye a valóságos viszonyokban negatív eredményekre vezet.) A politikai kultúra változtatása, fejlesztése igen hosszú, történelmi folyamat. Bizonyos lépések történtek már ebben az irányban, elsősorban a politikai rendszer intézményeinek alakításával. Úgy tűnik, hogy jelenleg elsősorban a helyi önkormányzati tevékenység valósága lehetőségeinek megteremtése, a részvétel kibontása az az elem, amellyel kapcsolatban ez a változás reményteljesen kibontakoztatható. Az egyes megváltozott vagy akár teljesen új intézmények (mint pl. a legújabban bevezetett Alkotmányjogi Tanács) azonban intézményi kontextusban működnek, s ez a körülmény lehetőségeiket erősen befolyásolja, ha az intézményi rendszer más összetevői általában változatlanok maradnak.

Minthogy azonban a politikai rendszer társadalmi környezetben működik, ahogyan a politikai kultúra is általánosabb kulturális összefüggések része, a további fejlődésében is nagy jelentőségűek lehetnek a társadalom általános kultúrájának jelenségei, s más tevékenységi szférákban bekövetkező változások is. Csak egyetlen ilyen összefüggésre utalok.

Friedrich List, aki – mint ismeretes – Európa megkésett felének politikai gazdaságtani elméletét alkotta meg, a centrum fejlődését kifejező *Adam Smith* elméletével szemben,[9] a 19. század negyvenes éveiben az akkori magyar gazdasági reformtörekvésekről írva, hangsúlyozta, hogy a gazdasági reform sikere a politikai intézményrendszer átalakulásától függ, illetőleg a gazdasági reform következménye a politikai reform.[10] A gazdasági átalakulás és a politikai összefüggésére természetesen nem *List* figyelmeztetett csupán. Amiért azonban rá hivatkozom, az a kézenfekvő analógia. A gazdasági cselekvés új feltételrendszere, a gazdasági kultúra átalakulása – amely változtatja az ember gazdasági magatartását is – változtatóan hat, új elemeket vihet be az ember politikai magatartásába, így a politikai kultúrába is. A reform által kialakítható új gazdasági magatartás, amely – bár a hiánygazdaságból adódó helyzetek, monopóliumok, közigazgatási elosztás stb. folytán még korlátozva ugyan, de mégis egyre inkább – *egymás mellé* és nem egymás fölé rendelt magatartás, nyilván jobban rákényszerít a toleranciára, a konfliktus kezelésére, végezetül a konszenzusra, mint a hierarchizált viszonyrendszer. Az ilyen beidegződés pedig más viszonyokban is megnyilvánulhat, s perspektívátlanná teszi a felülről lefelé kialakított intézmények működését és a visszacsatolásra kevéssé felkészült és „rászorított" politikai cselekvésmódot is.

Amikor tehát *Bihari Mihály* és *Lengyel László* joggal teszik fel a kérdést, mit jelenthet a politikai kultúra a reformfolyamatban, s mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy a reform sikere végül is jelentős mértékben múlik azon, hogy a társadalom egésze mennyiben képes – politikai kultúrájával is – biztosítani a reform sikeres megvalósításának feltételeit, akkor a kérdés más módon is feltehető: nevezetesen a társadalom élettevékenységének *egyik*, bár talán legjelentősebb szférájában bevezetett reform, s a reformmal, adott esetben gazdasági viszonyaiban, magatartásában átalakulásra késztetett ember mennyire képes egyrészt a társadalom más szférájában is változásokat generálni, másrészt mennyire alakítja át az egyénnek más minőségében való magatartását, adott esetben politikai magatartását is. A kérdés ilyen megformálására is igen a válasz, de valóban „történetileg" mérhető időben, azaz akkor, ha az új feltételek, az új társadalmi gyakorlat megélése legalábbis részben közömbösítheti a régi gyökerekhez vezető, de napjainkig tartós „történelmi" élmények következményeit politikai kultúránkban.

Mint mondottam, nem becsülném le a tudatos ráhatást, a nevelést. A politikai kultúra változását azonban *elsősorban* a valóságos folyamatok alakulásától, és ezek megélésétől várhatjuk. A politikai szférában a politikai rendszer alakulásától, azoknak az elemeknek a politikai gyakorlatból való következetes visszaszorításától, s végül is kiküszöbölésétől, amelyek politikai kultúránkban az idejétmúlt sajátosságokat, ha úgy tetszik „torzulásokat" létrehozták.

JEGYZETEK

1. *Tocqueville, Alexis de:* L'ancien régime et la révolution. Paris, 1866.
2. L. *Kulcsár Kálmán:* A politikai rendszer – a politikai folyamat. In: Politika és politikatudomány. (Szerk.: Bihari Mihály) Budapest, 1982. 356. és köv. o.
3. *Almond, Gabriel A.—Verba, Sidney:* The Civic Culture. Princeton, 1963. 13. és köv. o.
4. Ilyen lehetséges – bár egy szempontból kiinduló, így távolról sem kielégítő – tipizálást tartalmaz *Almond* és *Verba* idézett könyve is. L. 17. és köv. o.
5. A túlsúlyossá váló politikai rendszerben ugyanis a centrum és a centrális vagy a centrumba futó szervezetek hangsúlyozódnak, s ezzel a rendszer más részei természetszerűen háttérbe szorulnak. L. erre *Kulcsár Kálmán:* A politika Közép-Kelet-Európában. In: Állam és Igazgatás. 1982. 7. sz.
6. *Bibó István:* Összegyűjtött munkái. 1. köt. Bern, 1981. 219. o.
7. *Marx—Engels:* Művei 23. köt. Budapest, 1967. 9. o.
8. *Bibó István:* Összegyűjtött munkái. I. köt. Bern, 1981. 223. o.
9. Erre utal *Vitányi Iván:* Négy reformnemzedék és a közművelődés = Magyar Hírlap, 1984. december 24. 9. o.
10. *List, Friedrich:* Gesammelte Schriften. Zweiter Teil. Stuttgart und Tübingen, 1850. 329. és köv. o.

BERKI SÁNDOR

A ZÖLDÉRT-SOFŐRÖK „SZTRÁJKJA" ÉS AZ ESET TANULSÁGAI* (Esettanulmány)

1983. június 6-án és 7-én a budapesti ZÖLDÉRT Vállalat sofőrei *két órás késéssel* álltak munkába. Akciójuk világosan mutatta, hogy jól szervezett, közös elhatározásról, munkalassító „sztrájkról" van szó. Az eset szokatlanul nagy publicitást kapott, még egy év múlva is visszatért rá a HVG (1984. június 2.) a ZÖLDÉRT vezérigazgatónőjével készített interjúban.

Tanulmányom az eltelt egy év alatt született, kapcsolódó dokumentumokra és a közben szerzett egyéb információkra alapoz. Nem volt ugyan módom az eset alaposabb szociológiai vizsgálatára, de a rendelkezésre álló információk néhány biztos támpontot nyújtanak. Emellett megállapításaim egy része — nyilván — csak a hipotézisek szférájában mozoghat, illetve mint következtetés adódik.

Az eset végkicsengése (HVG, 1984. június 2.) bizonyítja, hogy az érdekek egyeztethetők, bármily kemény volt is összecsapásuk f o r m á j a . Más kérdés, hogy a vállalat vezetői rétege rosszul mérte fel saját erejét — ennek is megvannak az okai — ezért robbant ki a konfliktus sztrájk formájában.

E tanulmány módszere dokumentumelemzés. Egy esetben volt alkalmam első kézből információt szerezni, amikor interjút készíthettem a ZÖLDÉRT Szakszervezeti Bizottságának titkárával és munkatársával. A „sorok közül" kell kiolvasni az eset általános kondicionáló tényezőit, következményeit és tanulságait.

Sztrájkok Magyarországon

Sajtónk a „meredekebb" munkahelyi konfliktusokkal kapcsolatban „szemérmes". Bár már *Héthy—Makó* híres lemezegyengetőinél kiderült, hogy a leállás kemény eszköz egyes munkacsoportok kezében. Ennek formája a néhány órás sztrájk, gyakorisága országosan évi egy-két-három alkalom. A HVG 1983. október 15-i, Rövid szüne-

*Az eset elemzését az ÁMBH MUNKI Munkaszociológiai Kutatócsoportja és az MTA Szociológiai Intézet együttműködése keretében, *Simonyi Ágnes* vezetése alatt folyó *Vállalati szervezési folyamatok feltételei és következményei* c. kutatáshoz kapcsolódva végeztem el.

tek c. cikkében alaposabb statisztikát közöl a témáról. Különösen érdekes, hogy elsősorban vidéki sztrájkokat említ. Győr, Nyíregyháza, Hódmezővásárhely, Eger, Nagyatád szerepel sztrájk-helyszínként, csak utolsónak említi a ZÖLDÉRT esetét. Amennyiben e felsorolás reprezentálja a sztrájkok tényleges előfordulását (ismeretes, hogy pl. Győrben, a Vagongyárban nem ritka az ilyesmi) annyiban ténylegesen meglevő helyzetkülönbségekre és a periféria aktivizálódására utal. A centrum-periféria reláció egyik részdimenziója, a Budapest–vidék közti bérkülönbségek ismertek, de implicite a Centrum jobb érdekérvényesítési lehetőségei is. Csepel egyik gyárának munkásai akkor is 8% béremelést kaptak, különösebb erőfeszítés nélkül, amikor az országos átlag csak kb. 3–5% volt.[1] Úgy tűnik e „végső eszköz" főleg vidéken játszik szerepet. Bizonyára – finoman fogalmazva – az ottani vezetés „kooperációs kultúrájának" fejletlensége miatt is.

A HVG sztrájk-statisztikájából még egy következtetés adódik, szintén a periféria aktivizálódására utal. A sztrájkok motivációi (munkaellátási problémák, szociális problémák, munkakörülmények, hátrányos bérkorrekciók, normarendezés stb.) a perifélikusabb munkásrétegekkel szembeni vezetői magatartást tükrözik. Azaz helyi viszonylatban is a perifélikusabb helyzetű munkásrétegek hajlamosabbak a sztrájkok kirobbantására, mert más eszközökkel nem érhetik el céljukat.

Kohári József, a SZOT Központi Iskola igazgatója összesítve állapította meg: „... sztrájkig csak akkor fajulnak a dolgok, ha valahol a dolgozók úgy érzik: gondjaikkal, panaszaikkal nem foglalkoznak rendesen, azokat különböző hivatkozásokkal vagy hatalmi érdekből lesöprik az asztalról".[2] Ezt a „lesöprést" a vezetés a perifériával szemben szokta megengedni magának, a centrális helyzetű munkások általában „finomabb" módszerekkel is célt érhetnek. (HVG, 1983. október 15. Jugoszláv munkabeszüntetések c. cikke: „A jugoszláv gazdaságnak az igazi károkat azonban az úgynevezett 'fehér sztrájkok', a késések, a lógások okozzák.")

A ZÖLDÉRT-sofőrök sztrájkja nem illik a képbe. Annyi kiderült a szakszervezeti bizottságon készített interjúból, hogy a vállalat centrális helyzetű rétegéről van szó. Az már más forrásokból derült ki, hogy e réteggel szemben a vállalat – persze más meggondolásokból – destabilizációs politikát folytatott. E politikában más munkavállalói rétegekre támaszkodott és meg is rendítette a sofőrök pozícióját. A vállalat gazdasági helyzete és a sofőrök pozíciója azonban párhuzamosan romlott. A kompromisszumot végső soron az kényszerítette ki. „Demokráciáról", „egymásra figyelő, egymás érveit meghallgató" magatartásról csak azért lehetett szó a Népszava 1983. július 2-i ZÖLDÉRT ügy c. cikkében, mert a sofőrök és a vállalat, problémáik megoldását csak az összefogástól remélhették. A vállalat gazdasági nehézségeit csökkentette a sofőrök engedménye, az ő problémáikat pedig respektálni volt kénytelen a vállalat, ennek fejében.

Budapest zöldségellátása politikai kérdés, az MSZMP KB határozatokban foglalkozik problémáival. A politikai direktíva ezzel kapcsolatban, aproximatíve a „minden áron biztosítani" lehet. Ennek belső társadalmi-politikai (l. még a csepeli béremelések, a közszolgáltatások árainak Budapest—vidék relációban tapasztalható szakadéka) és külföldi (nyugati) legitimációs funkciója van (Vaslady a Nagycsarnokban). A KGST-ben elfoglalt előkelő helyünk pedig ismét belső legitimáció forrása. „Mi megoldottuk!" Eléggé érthető, hogy e politika árnyékában — minden áron biztosítani — nem tervgazdasági, de nem is versenypiaci mechanizmusok virulnak. *László Bencsik Sándor* a tvben, *Gádor Iván* a Magyar Hírlapban vetette fel a „Zöldségmaffia" problémáját. (Magyar Hírlap, 1983. december 8.) ...„beavatott" szakemberek egybehangzó véleménye szerint a filmbeli „keresztanya" pusztán az írói fantázia szüleménye. Hogy van-e valaki, aki hozzá hasonlít? Lehet, hogy van, de bizonyos, hogy volt, csak le ne írjam a nevét — intettek —, mert életében megbecsülésnek örvendett és a hivatalos értékelés szerint „elévülhetetlen érdemeket szerzett".

E tényező a ZÖLDÉRT-sofőröknél mint tágabb értelmű kondicionáló elem szerepel. Budapestet el kell látni. Ez olyan parancs, mely alól a ZÖLDÉRT vezetése sem metesülhet, sőt mindig különös erővel kérik rajtuk számon az ellátási problémákat. (HVG, 1984. június 2.)

Kiélezi a problémákat egy „technológiai" sajátosság, az áru romlandósága. „Forgalmazása gyorsaságot, rugalmasságot követel, az áru gyorsan romlik, nem tűri a bürokratikus adminisztrációt. ... A lényeg az, hogy a termelőtől minél hamarabb és minél több áru jusson el a fogyasztóhoz. Bármilyen merev, precíz számadás, adminisztráció nehezítené, esetleg lehetetlenítené a forgalmat." (Magyar Nemzet, 1983. december 8.)

Magyarul: a zöldségpiac már csak „technológiája" miatt sem ellenőrizhető a nehézkes állami bürokrácia módszereivel. De különösen ellenőrizhetetlen társadalmi sajátosságai miatt. A „termelési kedvet" — az előbbiekből következően — szintén meg k e l l őrizni. A „termelő" (legtöbbször már viszonteladó) termelési kedvét azonban csökkenti a bürokrácia, az a gyakorlat, melyet a ZÖLDÉRT új Nagyvásártelepén vezetett be, mindenkitől papírokat kérnek az áru átvételekor. Az eladók egyértelmű válasza: nem visznek oda árut, az új csarnok kong az ürességtől. A termelő e sokszereplős játék egyik autonóm tényezője, kényszeríteni nem lehet, mert ezzel Budapest zöldségellátása kerülne veszélybe.

A ZÖLDÉRT-sofőrök centrális pozíciójának legdöntőbb eleme a zöldségellátás szükségessége. Életkoruk, gyakorlatuk, társadalmi jártasságuk következtében ezzel tisztában is vannak. Sokkal régebben forognak e féllegális szférában annál, semhogy ne látnák világosan az összefüggéseket saját tevékenységük, a vállalati vezetés magatartása, sőt felsőbb politikai szükségességek között. (Utóbbit bizonyítja, hogy a magyarországi sztrájkokkal kapcsolatos publicisztika az ő sztrájkjuk nyomán l e t t .)

Kitérőként megfogalmazható, hogy a többszörös viszonteladói hálózat (árfelhaj-

tók), léte a zöldségpiacon is azzal igazolódik, hogy ellátási, termeltetői funkciójuk van. Egy-egy viszonteladó „láncszem" kilövése a folyamatból jelentős termelői csoportokat terelne esetleg másfelé, veszélyeztetve az ellátást. Itt lépnek be a valóban maffiózó módszerek, a szilárd, megbonthatatlan kapcsolatok. X termelő csak Y vevőnek adhat el, hisz az X-ek ezen köre tartja fenn Y-t. Ezért a „fenyegetések", „zsarolások", „akciók" biztosítják, hogy adott kapcsolatot egy X se rughasson fel. (Magyar Hírlap, 1983. december 8.)

A ZÖLDÉRT Vállalat helyzete, előtörténete

A budapesti ZÖLDÉRT Vállalat országos hatáskörű és ellátási kötelezettségű vállalatok utódvállalata. Feladat (volt) Budapest zöldségellátása. Tíz évvel ezelőtt egyeduralkodó volt a budapesti zöldségpiacon, ma 30% piaci részesedése. Így is a legnagyobb cég a budapesti zöldségpiacon. (HVG, 1984. június 2.)

A Budapesten zöldséget forgalmazó állami cégek közül pedig bizonyára kiemelkedően magas a részesedése. Ezért nem csoda, ha „igazgatási fórumok még ma is a ZÖLDÉRT-től kérik számon az alapellátás esetleges hiányosságait". (HVG, 1984. június 2.)

Több tényező együttes hatásának eredménye (hatósági áras termékek magas aránya, tárolási kötelezettségek), hogy a vállalat nehéz gazdasági helyzetben van. Felszámolása, beolvasztása vagy szanálása is szerepel a tervek között. Bőven illusztrálta ezt a nehéz helyzetet a szakszervezeti bizottság titkára. Veszteségforrásaik között előkelő helyen szerepel az új vásárcsarnok. Jövedelmezőségük (6%-os árrés: szociális funkció) alacsony, emellett rengeteg a tárolási veszteség. „A mostani burgonyahiány a tárolási kötelezettségek miatt 25 MFt ráfizetést jelent a vállalatnak. A burgonyát ugyanis hatósági áron kell árusítanunk. Ez viszont nem veszi figyelembe, hogy a tavalyi rossz termés miatt a termelők egy forinttal magasabb felvásárlási árat tudtak kialkudni." (HVG, 1984. június 2.)

A vállalatvezetés a „piac" szorongató erői és az állami „elvárások" kényszerének Szküllája és Karübdisze között kénytelen hajózni. Formálisan a piacon működő és megélő vállalkozásnak kellene lennie, ennek azonban gátat szab a felsőbb gazdasági-politikai vezetés, mely ellátási (szociális) problémák megoldását várja a vállalattól.

E körülmények között a következő stratégiát választotta a cég: üzleteinek negyedét szerződésbe adta. (HVG, 1984. június 2.) Az üzletvezetők rétege volt az, akire a vállalat támaszkodni kívánt az új üzletpolitikában, mert „egyre több üzletünket adjuk ki szerződéses üzemeltetésre, s ezek az üzletek az áru beszerzésében és az ár kialakításában vállalati kötöttségek nélkül dönthetnek". (HVG, 1984. június 2.) A sofőrök feladatai csökkennek ezáltal. Eddig is sok volt a súrlódás a két réteg között. Jól ismertek azok az üzletvezetői panaszok, hogy a sofőrök csak külön juttatások ellenében voltak hajlandók árut hozni, jó árut adni. A szakszervezeti bizottságon készült interjú alkalmával is elhangzott ez, „megértően" hangoztatva a boltvezetők nehéz helyzetét és

„dörzsölt nehézfiúknak" mutatva be a sofőröket. A boltok új üzemeltetési formája a boltvezetők autonómiáját növelte, akik fel is léphettek a vállalatvezetésnél a sofőrök ellen, most már szilárdabb tárgyalási alapról, hiszen máshonnan is beszerezhették az árut. Emellett „47 boltunkban már olyan jövedelemérdekeltségi rendszert vezettünk be, melynek alapján a boltvezető a korábbinál sokkal nagyobb mértékben érdekelt az üzleti eredményességben. Működési területe lényegesen szélesebb mind az áru beszerzését, mind az árképzést illetően. A boltvezetőkkel kötött megállapodás egy meghatározott üzleti eredményre szól, ha ezt túlteljesítik, ennek 25%-át többletjövedelemként megkaphatják." (HVG, 1984. június 2.) Egyre világosabban kirajzolódik, hogy a vállalat az üzletvezetőkre kíván támaszkodni. A szerződésbe adott üzletnek már más területeken is beváltották a vállalati reményeket (szerződéses vendéglők, eszpresszók, üzletek a Balaton környékén). Általános tapasztalat, hogy így a vállalatok megszabadultak az üzletek ellátási, ellenőrzési, karbantartási stb. nyűgeitől, csak a pénzt hajtják be.

Az is gyakori, ami a ZÖLDÉRT esetében is elhangzott: „Munkaerő-gondjainkon nem enyhített az új üzemeltetési forma, hiszen a szerződéses üzleteket jobbára vállalatunk volt dolgozói üzemeltetik." (HVG, 1984. június 2.) A vállalat vezetése úgy érezhette, hogy a vállalat nehezen döcögő szekerét majd a boltvezetők és a behajtott hasznok fogják kihúzni a kátyúból. Egyben olyan intézkedéseket határozott el, melyek a fentiek miatt destabilizálódó sofőrréteg helyzetét tovább rontották. Elég erősnek érezte magát, elérkezettnek látta az időt, a hagyományosan erős pozícióban levő „szerzett jogokkal"[3] rendelkező sofőrök elleni támadásra. „Amiben viszont némi könnyebbségünk adódott az a szállítói kapacitás volt, hiszen ezeknek a java részükben kis boltoknak az ellátása korábban igen sok munkaerőt és üzemanyagot igényelt." (HVG, 1984. június 2.)

Események a „sztrájkig" (Népszava, 1983. július 2.)

A konfliktus lehetősége — látensen — már hosszabb ideje lappangott a vállalaton belül. A vállalat vezetése a szállítási gondok enyhítésére külső fuvarozókat vett igénybe. Saját sofőreivel szemben idegen fuvarozókra támaszkodott, amit a sofőrök az első adandó alkalommal szóvá is tettek.

Az első intézkedés, mely már nyíltan a sofőrök ellen irányult, az új göngyölegelszámolási rend volt. „A helyzet ugyanis az, hogy mióta az üzletek nem csak a ZÖLDÉRT-től, hanem más cégektől és magántermelőktől is vásárolhatnak, a legnagyobb kavarodás van a göngyölegek dolgában... Ebben rendet teremteni elsősorban a boltokban dolgozóknak kellene. Ami a saját dolguk, azt a gépkocsivezetők el is vállalták. Csak arra nem voltak hajlandók, hogy a nyakukba vegyék az egész ügyet." A vállalat előírta, hogy a göngyölegekkel a sofőröknek és a kocsikísérőknek kell elszámolni. Ezzel épp olyan ponton nyúlt a viszonyokba, ahol amúgy is lappangó ellentétek voltak. Az intézkedés egyoldalúan preferálta a boltvezetőket, felmentve őket a göngyöleg válogatása, szortírozása, a selejt elkülönítésének munkája alól. A vállalat ezzel azt a réte-

get preferálta, amely a sofőrök szemében amúgy is „bűnbak" volt. A többnyire boltvezetők által szerződéses üzemeltetésbe vett boltok voltak éppen a neuralgikus pont a göngyölegügyben, mert itt volt többféle göngyöleg. Ráadásul éppen a boltok szerződéses üzemeltetése volt pozíciójuk objektív destabilizálója, mint erre a fenti idézet is utal. („... némi könnyebbségünk adódott...") Ez a „könnyebbség" vezette a vállalati vezetőket a hibás helyzetértékeléshez. Úgy vélték — nem biztos, hogy tudatosan —, hogy a sofőrök helyzete meggyengült, kénytelenek lesznek elviselni keményebb intézkedéseket is. Míg a boltvezetőknek „kötöttségek nélkül" javuló kereseti lehetőségeket nyújtanak (HVG, 1984. június 2.), igyekeztek a sofőrök lehetőségeit csökkenteni.

Még az intézkedés tervezett életbe lépése (1983. május 2.) előtt, április 28-án négy sofőr panaszt tett a Szakszervezeti Bizottságon. A bizottság titkárának előterjesztéseit a vállalati vezetők több fordulóban visszaverték. A vállalati Szakszervezeti Bizottságot perifériaként kezelte a vállalat vezetése, vele szemben „rituális" magatartást követett: „A válasz ugyan nem volt egyértelműen nem, de az a kérés, hogy várják meg az intézkedés hatását s utána térjenek a dologra vissza, lényegében ugyanazt jelentette." Május folyamán zajlottak le az új göngyölegelszámolási renddel kapcsolatos tárgyalások. Miután a vállalatvezetés különösebb feszültséget nem észlelt, a következő hónap 1-re két intézkedés bevezetését is tervbe vette. Június 1-i hatállyal megtiltotta az 1 tonnás ZUK-gépkocsik otthoni garazsírozását és bejelentette a benzinnormák szigorítását. Talán a májusi példából „okulva" ezt már csak utólag, június 2-án hozták a sofőrök tudomására, csütörtöki napon. A sztrájk kitöréséig, június 6-ig (hétfő) csak két munkanap volt hátra. Ez idő alatt a sofőrök panaszt tettek a kereskedelmi igazgatónál, de az nem hallgatta meg őket. Mint kiderül a vállalat a szakszervezetet sem tájékoztatta, olyan erősnek érezte magát a sofőrökkel szemben — „a göngyölegügyből sem lett balhé" —, hogy nem tartotta fontosnak a „tárgyalást". A sofőrök informális vezetői azonnal kompromisszumajánlatot tettek volna — ennyiben előbbre jártak gondolatban mint a vállalat vezetői —, ha meghallgatják őket. „A többi között arra, hogy esti fuvarszervezéssel kevesebb idegen fuvart kellene igénybe venni, jobb munkaszervezéssel megoldható lenne az otthoni garazsírozás kisebb üzemanyagköltsége." Vagyis implicite közölték hajlandóságukat arra, hogy a vállalatnak szállítanak délutánonként és nem maszekban. Ez nyilván jövedelemcsökkenést jelentett volna nekik, de ez az ő engedményük, egyben megszabadulnak a fuvarszervezés feladatától is. A vállalatvezetés erre egyelőre „nem volt vevő".

Kik a sofőrök?

A vállalati SZB véleménye a sofőrökről ugyan óvatosan kezelendő, annyi mégis megállapítható, hogy a vállalat centrális helyzetű rétege. Sokuknak van saját gépkocsija, ez legalább konszolidált anyagi helyzetre utal. Nem fiatal emberek már. Az interjú ból 40 év körüli, nagy gyakorlati idejű, hosszú társadalmi tanulási folyamaton átment

csoport kerekedik ki. Ezek akciójuk szubjektív feltételei. Objektív oldalról szembeötlő információs hálózatuk hatékonysága. Lakóhelyük Pest vagy a közvetlen közelben laknak. Ennek ellenére nem valószínű a lakóhelyi szerveződés, összejárás, ha csak nem koncentrálódik „referencia group"-juk egy szűkebb pesti régióra. A munkahelyen keveset lehetnek együtt. Reggel 4-kor megrakodnak és magányosan járják a boltokat, sűrűn fordulnak a telephelyről a gépkocsik kis mérete miatt. Egy fordulóval egy ZUK-gépkocsi legfeljebb egy vagy két boltba tud szállítani. Mindennek ellenére a sztrájkot négy nap alatt szervezeték meg, miközben még a hivatalos vonalon is megpróbáltak egyezkedni.

Szorosabb kapcsolatuk a boltvezetőkkel van. Nem került szóba, de valószínűleg ugyanez a helyzet a raktárosokkal, a raktárostól függ a kivihető áru minősége. A boltvezetők ugyan rendszeresen panaszkodnak a sofőrök túlzott „jatt-igénye" miatt, ez azonban nem jelenti feltétlenül a viszony konfliktusos voltát. „Normális tranzakció" is lehet a „jatt" – normális helyzetben. „A helyzet" azonban nem a szokásos volt. Amíg a szokásos üzemelési körülmények között a boltvezetők nem nagyon lázadoztak a sofőrök igényei miatt, addig a megváltozott körülmények között egyre terhesebbé vált a sofőrök igénye (szerződéses üzemeltetés). Elképzelhető tehát, hogy ez az eset a vállalat munkavállalói rétegei közé oltott konfliktus eredménye is.

A boltvezetők ideológiája körülbelül a következő lehet: „Nem elég, hogy annyit sem tesznek meg, hogy a göngyöleget rendesen elszállítsák. Ráadásul állandóan követelik a jattot, méghozzá a legszebb áruból." Ehhez jól kapcsolódik a vállalatvezetés érdeke a sofőrök destabilizációjában: Az üzemanyag-norma csökkentési terv – nagyon hirtelen és előkészítés nélküli bevezetése arra utal, ismert trükk – azt eredményezte volna, hogy a vállalat egy intézkedéssel két évvégi csökkenésről számolhatott volna be, közel azonos mértékben, mivel első évben egy félévig, a második évben két félévig érvényesül az intézkedés.

1983. június 2-án (csütörtökön) az összes olyan rendelet ismert volt a sofőrök előtt, amely kiváltotta a sztrájkot. Május 2-a óta tartott ekkor már az erőpróba. A június 2-i bejelentéssel, ami együtt tartalmazta az otthoni garazsírozás tilalmát és az üzemanyag-norma csökkentést, telt be a pohár. A vezetés hibázott az időzítéssel is (nyári zöldségdömping).

Szerintük a csütörtöki bejelentés nyomán azon a héten már nem tudtak visszavágni a sofőrök, hétfőre meg már kihunynak az indulatok (június 6. hétfő). De a sofőrök „vezérkara"[4] éppen hétvégén hozta meg a döntést, azaz a 4–5-e (péntek–szombat) elég volt arra, hogy a sofőrök kollektívája eldöntse, hétfőn nem mennek rendes időben munkába, és erről minden érdekelt sofőrt értesítsenek is, miután nem valószínű, hogy az 55 fős társaság együtt hozta volna a döntést.

A Népszava-cikk szerint a sofőrök azzal érveltek, hogy „nem lehet ennyire semmibe venni az emberek". Ez a kijelentés persze évtizedek óta elhangzik számtalan vállalatnál, csak nem lesz belőle sztrájk, vagy ha lesz is, az sem kap publicitást. Kondicionáló tényezőként kell számba venni a lengyelországi precedenst, az új vállalkozások bevezetését, az emelkedő árakat, stagnáló életszínvonalat. A sofőröknek bizonyára ceteris

paribus is eleget kell gürcölni, hogy „megőrizzék életszínvonalukat", ha még extra fenyegetések is érik őket — ha egyébként más feltételek adottak, ahogy adottak voltak — akkor nyilván visszavágnak.

A sofőrök munkája

Egy műszakos munkarendben dolgoznak. A hajnali 4 órás munkakezdéshez átlagosan 3 órakor kell felkelniük. Különleges megterhelés, mert nyilván nem fekszenek le előző este 7-kor. Munkájuk — a gépkocsivezetés — erős idegi igénybevételt jelent. Emellett legtöbbjük maga rakodik, ami napi 4—5 tonna emelés. Fizikai munkakörülményeik kemények.

Érteniük kell az elöregedett járművek gyors javításához. Az otthoni garazsírozás körülményei között nyilván felkészültek erre szerszámokkal is.

Munkájuk „kényes része" azonban valószínűleg nem annyira a technika, mint a munkafolyamatbeli partnerekkel (raktározók, boltvezetők) folytatott egyeztetés. Feltűnő, hogy egy forrás sem említ problémát a sofőrök és a raktárosok között, annál többet a sofőrök és a boltvezetők között.

Még „kényesebb" — már az illegális szférában — a maszek fuvarozás délutánonként, esténként. Nem véletlen, hogy még a vállalatvezetés sem merte oly mértékig felrúgni a konszenzust, hogy ezt nyilvánosan szóvá tegye, vagy akár csak utaljon rá. Alapos oka lehet ennek, hogy a gépkocsik valószínűleg esténként is a zöldségpiac ügyleteit bonyolítják, ezzel még illegálisan is a vállalatom támogatják (ellátói felelősség), hiszen a sofőröket kapcsolataik elsősorban ehhez a körhöz kötik. (Továbbá mondjuk este 8-kor kevésbé feltűnő egy ZÖLDÉRT ZUK-on a krumpli, mint a sóder.)

A ZÖLDÉRT-sofőr rövid portréja

Munkája, életkörülményei (életkora jellemzően egybeesik az új vállalkozási formákban résztvevőkével), a társadalom bonyolult szövetének jól képzett „kezelőjévé" tette. Családi körülményei, anyagi helyzete stabil, „megállapodott ember". Nem szokása a cégek közötti vándorlás, talán kicsit le is nézi a „vándormadarakat". Lakása van, túl van azon az életperióduson, amikor ez még probléma. Régen dolgozik a vállalatnál, beilleszkedett. Ismeri a különféle „sofőrtrükköket" (mint a szakma alfáját és omegáját), de jártassága, tájékozottsága van az „agrárbizniszben" is. Tudja mit, mikor, kitől, hová érdemes vinni. Tíz kilométerről, szél ellen megérzi a „spiclit". Munkatársait jól ismeri, fél szavakból érti a helyzetet.

Kocsijának működését, s annak minden csínját-bínját ismeri. A gépkocsi legapróbb viselkedési változásaiból tudja mi a hiba és mit kell tenni.

Ismeri partnereit. Tudja melyik raktárosnak, boltvezetőnek mi a gyengéje. Ismeri az extra áru megszerzésének módszereit. A legalitás határainak átlépésével szemben

nemigen vannak gátlásai. A lebukás esetére is kidolgozott módszerei vannak. Felfogása szerint, helyes az, ami haszonnal jár. Ezzel együtt szilárd szolidaritás fűzi munkatársaihoz. A kollektíva parancsa elnyomja az egyéni érdeket, azaz nem esik a különalku csapdájába.

Utórezgések

Az eset több momentuma is „tűzoltó" kapkodásra utal. Az előkészítés nélküli bezin-norma csökkentés tipikus példa erre. A KPM rendelet nyomán a vállalati vezetők intézkedési kényszer alá kerültek, mivel e rendelet végrehajtását központilag ellenőrizni lehet. A vezetés stratégiájában a rendelet tényleges motiváló tényező, a végrehajtás módja azonban (az otthon garazsírozás ellentétel nélküli betiltása) téves helyzetértékelésen alapult. Társadalmi jellegű „meggondolások" eredménye volt, mint például a vezetés saját erejéről alkotott képe a sofőrök cselekvési lehetőségeinek lebecsülése stb.

A sztrájk pontos eseménytörténetét felesleges itt részletezni, fontosabbak és tanulságosabbak az utána következő események. Annyi megjegyezhető, hogy a vállalat számára gyorsan világossá vált, a sztrájk miatt nem alkalmazhat semmiféle retorziót a sofőrökkel szemben. A sofőrök az első pillanatban „nyerők" voltak, még június 6-án reggel 6-kor, mert az árut akkor is ki kellett szállítani és ezt csak velük lehetett.

Két héttel a sztrájk után került sor az ellentéteket tisztázó munkásgyűlésre. A vezérigazgató elrendelte, hogy a benzin-normák szigorítását csak a gépkocsik műszaki felülvizsgálata után lehet bevezetni. Jelentős engedményre kényszerült a vállalat, mert a benzinfogyasztás felülvizsgálata rendkívül ingoványos terület. A gépkocsik műszaki állapota olyan – lengyel gyártmányú, régi konstrukciójú ZUK-gépkocsikról van szó –, hogy az egzakt fogyasztásmérés alig lehetséges, illetve tág teret nyújt a sofőröknek a vizsgálati eredmények befolyásolására. A gépkocsik műszaki állapota más oldalról is a sofőrök pozíciójának erősítője. A konstrukció miatt és az elöregedés folytán gyakran hibásak, és a gyorsan romló áruval nem lehet a szerelőre várni. Másrészt 55 db 1 tonnás gépkocsi napi 3–400 tonna zöldség eljuttatását biztosítja a boltokba. Ennek kiesése, sztrájk vagy bármi más okból „alapellátási nehézségeket" okoz.

Közben a vállalat szakszervezeti bizottsága leváltotta a sofőrök bizalmiját. Egyértemű, hogy társai felé elkötelezett, nem kétfelé szolgáló bizalmi volt az illető. Sem a vállalat vezetése, sem a szakszervezet nem tudta meg ugyanis a sofőrök szervezkedését, a bizalmi nem „köpött". Az első napi kétórás sztrájk után azonban ő beszélt rá az embereket, hogy a következő napokban rendes időben álljanak munkába. A sofőrök el is fogadták indítványát, a harmadik napon már mindenki a rendes időben kezdett. Nemcsak hivatalosan kinevezett „kirakatbizalmi" volt ez a munkás, hanem társainak elismert informális vezetője is. A vállalat vezetőinek és a szakszervezeti bizottságnak „hűtlensége" miatt nem felelt meg.

A munkásgyűlésen született meg végül a leglényegesebb konstruktív kompromisszum. A göngyölegelszámolással kapcsolatban teljesen a sofőrök által javasolt meg-

oldást valósították meg. (HVG, 1984. június 2.) „Intézkedtek arról is, hogy jobb legyen a járatok szervezése a gépkocsik kihasználása, s csak annyi bérelt gépkocsit vegyenek igénybe, amennyi feltétlenül indokolt. Ezzel kapcsolatban a vezetés vizsgálja azt is, hogy a szállítást intéző vezetők mindegyike alkalmas-e a megnövekedett feladatok ellátására."

Mire a dolgok idáig jutottak, a vállalat is belátta, hogy több irányú kompromisszumra kényszerül. Hajlandónak mutatkozik arra, hogy a bérelt gépkocsik helyett esti fuvarszervezéssel saját gépkocsivezetőit juttassa keresethez. Azaz hajlandó a sofőrök szándékának integrálására. Sőt még „tisztáldozatot" is megajánl, ha a sofőrök nem lennének elégedettek az eredményekkel.

A gépkocsivezetők a munkásgyűlésen előadták, hogy „ők dolgozni akarnak, mert aki teljesítménybérben van, az nem szeret üres kocsival szaladgálni, hiszen azt a bérük bánja. A teljesítményhez azonban nem elég a munkakedv. Ahhoz szervezési feltételek is kellenek, s erről a vállalatnak kell gondoskodni. A nehezebb körülmények a talpon-maradáshoz a vezetés és a beosztottak elé egyaránt nagyobb követelményeket állítanak. Kinek-kinek a maga posztján kell helytállnia." (Népszava, 1983. július 2.)

E néhány tömör mondatban egy kidolgozott konstruktív kompromisszum rejlik. A vállalat implicite felajánlja, hogy a sofőrök fuvarozzanak a vállalatnak délután. A sofőrök ezt elfogadva – a sorok között – közlik, hogy elfogadják a feltételeket, a jövedelem csökkenését, de akkor a vállalatnak kell gondoskodnia a fuvarszervezésről, ami persze nyilvánvaló. A sofőrök centrális pozíciójának egy objektív és egy szubjektív eleme került az utóbbiakban felszínre. Az objektív elem, hogy a vállalat kénytelen és hajlandó szándékaik, törekvéseik intergrálására. A szubjektív elem pedig, hogy nem a jövedelem nagyságára hajtanak mindenáron, hanem el tudnak viselni keresetcsökkenést is, ha ezáltal hatékonyabban kereshetnek. (Nem kell folyton a lebukástól félni.)

A munkásgyűlésen kidolgozott kompromisszum hatékonyságát és stabilitását jól tükrözi a HVG 1984. június 2-i interjúja: „Megállapítottuk, hogy a benzinnormák bevezetése a gépkocsik előzetes műszaki felülvizsgálata nélkül történt, ezért ezt a rendelkezést azonnali hatállyal visszavontuk, és a döntést hozó osztályvezetőt fegyelmi úton visszaminősítettük[5] ... A gépkocsivezetők közül mindenki a vállalatnál maradt, egyedül a fegyelmileg felelősségre vont osztályvezető távozott." (Nem vájja ki egyik holló a másik szemét?)

A vállalat még a „tisztáldozatot" is meghozta a sofőrökkel való béke érdekében. Demonstrálta az osztályvezető megbüntetésével, hogy a sofőrökre szüksége van. Ezt egyébként a vezérigazgató is elismeri a HVG interjúban: „A feszült helyzetet az idézte elő, hogy egy időben léptettünk életbe három olyan rendelkezést, amely közvetlenül érintette a vállalat működésében oly fontos szerepet játszó gépkocsivezetők munkakörülményeit." A vállalati vezetés az erőviszonyok átértékelésére kényszerült a sztrájk nyomán. Csak az „összecsapás" után döbbent rá, hogy nem könnyen destabilizálható réteggel áll szemben. A sofőrök maradása pedig azt mutatja, hogy ők is elégedettek a helyzettel.

JEGYZETEK

1. Forrás: ÁMBH MUNKI: Tanulmányok a VGMK-ról.
2. Idézi a HVG 1983. október 15-i említett cikke. A cikk dátuma különben utal a „sztrájkpublicisztika" fellendülésére a ZÖLDÉRT eset nyomán. Különösen érzékeny pontokat érintett a sztrájk: Budapestet a (centrumot) és a zöldségfrontot.
3. Elsősorban a gépkocsik otthoni garazsírozása volt ilyen „szerzett jog".
4. Több összefüggésben említik a cikkek: „...néhányan elmentek panaszkodni ..." „...négyen fordultak a szakszervezethez...", ami egy szűk körű informális vezérkar létére utal.
5. A Zöldért Vállalat új vezetősége, a tanulmány elolvasása után levélben — mely implicite igazolja az itt leírtakat — kért fel annak megjegyzésére, hogy „A vállalat vezérigazgatójának és helyettesének személyében is 1984. július 1-vel változás következett be."

FORRÁSOK

1. Látogatás (ankét) a ZÖLDÉRT SZB-nél 1984. január 13.
2. *Kopreda Dezső:* Jugoszláv munkabeszüntetések; Dolgos táppénzesek = HVG, 1983. október 15.
3. Rövid szünetek = HVG, 1983. október 15.
4. *Gádor Iván:* Zöldségmaffia? = Magyar Hírlap, 1983. december 8.
5. *Diósdi László:* Milyen tanulságokat vont le a gazdasági vezetés és a szakszervezet a ZÖLDÉRT-ügyből? (interjú) = Népszava, 1983. július 2.
6. *Horváth Zoltán:* Az árakat nem mi diktáljuk (interjú) = HVG, 1984. június 2.

MARX ÉS A RÓMAI JOG
(Nemzetközi kollokvium, Szeged, 1983. október 11–13.)

A kollokviumot a József Attila Tudományegyetem Római Jogi Tanszéke szervezte a szocialista országok és Olaszország romanistáinak részvételével. A szegedi konferencia több szálon is kapcsolódott *Marx* halálának százéves évfordulójához. Ezzel összefüggésben került sor a jogösszehasonlítás és a római jog, továbbá a római tulajdon kérdései című témakör megvitatására is. A kollokvium eredményes megszervezésében kiemelkedő szerep jutott a Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romano-nak, melynek elnöke Pierangelo Catalano, a római egyetem professzora.

Az elsőként jelzett témakörhöz kapcsolódott *Massimo Brutti* (Róma) Marx és a jog kritikája c. referátuma. Az előadó utalt arra, hogy az eddigi kutatások centrumában *Gans* és *Marx* kapcsolata áll. A hegeliánus *Gans*, akinek az Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung c. munkája témaválasztásánál fogva is paradigmája lehetne szerzője szemléletének, a tanár Marx számára. Ez is befolyásolja *Marx*ot abban, hogy *Savigny*t már olyan korán erős *kritikával* illeti. A „System des heutigen Römischen Rechts" koncepcionális bírálata Marxnál már 1842-ben jelentkezik. A társadalmi valósággal „konfrontáló" mesterséges rendszer *általános* bírálata húzódik meg ebben a marxi Savigny-értékelésben. Az olasz romanista referátuma éppen a római jog összefüggésében irányította a figyelmet a marxi jogi kritika kérdéskörére.

Johannes Irmscher (Berlin) Marx Károly mint berlini joghallgató c. előadásában Marx tanárainak és az 1830-as években a berlini egyetemen „divatozó" tankönyvek áttekintése révén adott áttekintést azokról a *lehetséges* impulzusokról, amelyek *Marx* világnézeti fejlődésére a későbbiek során hatással voltak. *Liselot Huchthausen* (Rostock) Marx és F. Lassalle „Das System der erworbenen Rechte" című könyve c. referátumában Lassalle munkájának komoly értékeire is rámutatott. Az alapos forrástanulmányokra építő munka igen *színvonalas* alkotás. A marxi kritika lényege az, hogy *Lassalle* a vallás és a jog kapcsolatát *kizárólag* a felépítmény, s nem pedig a gazdasági alap relációjában elemzi. *Csillag Pál* (Budapest) előadásában *Marx* néhány olyan kevéssé ismert megállapítására hívta fel a figyelmet, amelyek a római joggal állnak kapcsolatban. Utalt arra, hogy *Marx* számára a jogbölcselettel való foglalkozás vonatkozásában a paradigmát éppen a római jog egyes intézményei jelentik. *Antun Malenica* (Újvidék) referátumában *Marx* és a római tulajdonjog kérdésével foglalkozott. A római tulajdon függvényében elemezve a marxi társadalomelmélet általános kérdéseit az előadó behatóan érintette a birtok problémakörét is.

A nemzetközi konferencia második témakörét a jogösszehasonlítás és a római jog igen komplex jellegű, a kutatásokban mind ez ideig kellő módon fel nem tárt összefüggései alkották. *Mario Talamanca* (Róma) Római jog, „antike Rechtsgeschichte" és jogösszehasonlítás c. előadásában rámutatott a római jog és a többi antik jog kapcsolatának *metodológiai* vonatkozású jelentőségére. Az előadás második részében Talamanca professzor a jogösszehasonlítás *funkcionális profilját* elemezte a római jog és a többi antik jog története követelményeinek viszonylatában. A jogösszehasonlításhoz kapcsolódott *Witold Wolodkiewicz* (Varsó) A római jog kontinuitása a szocialista országok polgári jogában c. előadása. *Wolodkiewicz* professzor azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a ró-

mai jogban kialakult fogalmak milyen mértékben hatottak a szocialista polgári jog formálódására. Polemizált azzal a René Davidtól származó tézissel, miszerint a kontinuitás kizárólag a kapitalista országok magánjoga és a római jog viszonylatában állna fenn. Elvi jelentőségű problémakört érintett *Pólay Elemér* (Szeged) Jogösszehasonlítás és római jog Magyarországon c. előadása. *Pólay* professzor referátumában először a római jog „krízisének" kérdését elemezte. Végső soron erre vezethető vissza az, hogy a jogelmélet művelőinek *egy része* Magyarországon 1945 után a római jogot az *antik jogtörténet* Prokrusztész-ágyába igyekezett préselni. Uralkodónak számított az a nézet, hogy kizárólag a gazdasági-társadalmi fejlődés *azonos* nívóján álló államok jogának összehasonlítása lehetséges. Ennek a hamis ideológiai bázisra építő nézetnek a leküzdése révén elismert a római jog *kiemelkedő* szerepe mind az antik jogok, mind pedig a modern jogok összehasonlítása területén. Pólay és Wolodkiewicz professzorok előadásához kapcsolódott *Sandro Schipani* (Róma) „Rómaiak" és „germánok" Marx szerint és a „romanista rendszer" megjelenése a jogösszehasonlításban című előadása. *Schipani* professzor rámutatott arra, hogy egy rendszer *különböző* elemeket is magában foglalhat. A *René David* által „római-germán" rendszernek tekintett jogrendszercsoport jellemzőinek feltárásánál szükségesnek tartotta a német Pandektisztika „extraromanista" gyökereinek átfogó elemzését. *Hamza Gábor* (Budapest) A jogösszehasonlítás sajátosságai az antik jog körében c. referátumában megállapította, hogy az antik jogösszehasonlításnak öt, a gazdasági-társadalmi bázis által determinált sajátossága van. A kutatónak figyelemmel kell lennie az antik jogok körében mutatkozó igen jelentős *nívóbeli* különbségre, a római jogi terminológia esetenként *inadekvát* voltára, az antik jogok igencsak eltérő *forrásalapjára*, az ókori államok *heterogén* közjogi struktúrájára és végül a gyakran mutatkozó *kölcsönhatás* tényére. *Rumen Csolov* (Szófia) A római jogi adásvételi szerződés keletkezésének kérdéséhez az antik jogok összehasonlító történetének nézőpontjából c. előadásában az antik jogösszehasonlítás kérdésével egy adott intézmény relációjában foglalkozott. *Luigi Capogrossi Colognesi* (Róma) Az összehasonlító jog kezdetei és a római jog: H. S. Maine c. referátumát írásban juttatta el a konferenciára. A referátum szerzője *Maine* Ancient Law és Village Communities in the East and West c. munkáit elemzi a jogösszehasonlító kutatások oldaláról. Rámutat arra, hogy az Ancient Law-ban az összehasonlítás *tengelyében* helyezkedik el a római jog.

A konferencia harmadik, a római tulajdonjogot tárgyul választó tematikája körébe tartozott *Benedek Ferenc* (Pécs) A római jog és a forgalmi biztonság c. előadása. Benedek professzor utalt arra, hogy az egyes szerzésmódokat a római jog úgy alakította ki, hogy törekszik a lehető legjobban *megkönnyíteni* a tulajdonosi pozíció elnyerését az áru felett. A jogszerűen szerző árutulajdonos érdekét a *lex Atinia* tartalmazza olyan formában, hogy a nemtulajdonos által elidegenített dolgot elbirtoklásra *alkalmatlanná* teszi. *Molnár Imre* (Szeged) A veszélyviselés és a tulajdonátszállás kérdése az adásvételnél címmel tartott előadást. A referens leszögezte, hogy ma már egyértelműen bizonyított a „periculum est emptoris" elv érvényesülése az egyedi vétel körében. Nem adekvát a forrásokkal nézete szerint az a felfogás, miszerint a *periculum* csak abban az esetben száll át a vevőre, ha a dolog átadásra kész. *Zlinszky János* (Miskolc) A „familia pecuniaque" értelmezéséhez címmel tartott előadást. Az előadó szerint a „familia" és a „pecunia" fogalom már kezdettől fogva lényegét tekintve jogi tartalmú fogalomnak tekinthető.

A konferencia végén az eredmények rövid értékelését adta *Pólay Elemér* és *Pierangelo Catalano* professzor. *Pólay Elemér* zárszavában utalt a Marx-évforduló kapcsán rendezett kollokvium témáinak nagy *elméleti* és *gyakorlati* jelentőségére. Az elhangzott referátumok olyan kérdéseket érintettek, amelyeknek megoldása csakis széles *nemzetközi együttműködés* kereteiben képzelhető el. Ezt követően *Luigi Labruna* (Nápoly) professzor tájékoztatta a kollokvium résztvevőit arról, hogy a konferencia anyagát az *Index* c. nemzetközi római jogi folyóiratban kívánja közzéteni. Összegezve elmondható, hogy a Marx és a római jog kapcsolatát sokrétűen áttekintő kollokvium igen értékes hozzájárulás volt a marxista jogi romanisztika fejlődéséhez, valamint a római jogászok nemzetközi kapcsolatainak további bővüléséhez.

Hamza Gábor

MAGYAR–NYUGATNÉMET KONFERENCIA AZ INNOVÁCIÓRÓL
(München, 1984. november 26–29.)

A *Südosteuropa Gesellschaft* a budapesti Nemzetközi Kulturális Intézet közreműködésével a fenti konferenciát azzal a céllal rendezte meg, hogy a két ország közötti gazdasági együttműködés további lehetőségeit segítse elő a mezőgazdasági és élelmiszeripari innovációs folyamatok tapasztalatainak megvitatásával. A konferencia védnöki tisztét *Ignaz Kiechle*, a szövetségi kormány mezőgazdasági és élelmezési minisztere vállalta. A mintegy 60 főnyi résztvevő között jelen volt *Horváth István*, hazánk bonni nagykövete, az NSZK parlamentjének több képviselője, valamint a Südosteuropa Gesellschaft vezető tisztségviselői.

Ignaz Kiechle megnyitójában az innovációs folyamatok megismerésének és az összegyűjtött tapasztalatok cseréjének fontosságát hangsúlyozta, kiemelve a két ország együttműködésének lehetőségét és jelentőségét ezen a területen. Horváth István a konferencia hasznosságát, időszerűségét, a kapcsolatok fejlesztésének jelentőségét exponálta felszólalásában.

A konferenciát úgy rendezték, hogy egy-egy témakörben egymást követték a német és a magyar szakemberek előadásai, melyeket ezután megvitattak.

Helmut Scholz szövetségi minisztériumi igazgató az *Állami intézkedések az innováció elősegítésére* c. előadásában a kutatás fontosságát állította a középpontba, megállapítva, hogy a technikai haladás a termelés nyersanyag-igényessége növekedésének, illetve a fosszilis energiahordozók elhasználásának csökkentése irányába mutat. Annak a véleményének adott hangot, hogy a technikai haladáson belül megkülönböztetett jelentősége van a biológiai, műszaki és szervezési-technikai téren való előrelépésnek. *Benet Iván*, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa *A magyar mezőgazdaság fejlődése: az innováció és az állam* c. előadásában két célt tűzött maga elé, egyrészt az 1970-es évek fejlődésének bemutatásával és elemzésével kívánta érthetővé tenni a magyar mezőgazdaság – az NSZK-ban is érdekelt – sikereit, másrészt vázolta azokat az innovációval összefüggő kérdéseket, amelyek a jelenlegi fejlődési szakaszban még megoldásra várnak.

Lehoczky László, a GATE intézetvezető tanára *Az új technika bevezetése a mezőgazdasági üzemekbe* c. előadásában történeti áttekintést adott a magyar mezőgazdaság fejlődéséről, hangsúlyosan szerepeltetve az új technika bevezetésének társadalompolitikai és műszaki-gazdasági indítékait. Példákon illusztrálta a mezőgazdasági üzemek műszaki fejlesztésének eredményeit, kiemelve a vállalati és az egyéni érdekeltség szerepét a műszaki fejlesztésben és ezzel összefüggésben a szakképzettség fontosságát hangsúlyozta. *K. E. Wenner*, a München–Weihenstephan-i egyetem professzora az előbbi előadáshoz kapcsolódva arról beszélt, hogy ugyan a két ország között strukturális szempontból eltérőek a viszonyok, a műszaki fejlesztés terén azonban hasonlóak a problémák. Az elhangzott magyar előadásra reagálva, rámutatott az önköltségen belül az ipari eredetű anyagok és gépek költségeinek egyre növekvő hányadára és arra a problémára, ami a nyugatnémet családi gazdaságok helyzetéből következik: e gazdaságok egy része számára egyre nehezebbé válik az új technika bevezetése.

Hans Joachim Becker, a giesseni Agrarsoziale Gesellschaft e.V. kutatóhely vezetője *Az innovációs hajlam és a társadalmi struktúra* c. előadásában az értékrendbeli jegyek alakulásának a szerepét elemezte az egyén innovációs készsége formálódásában. Beszélt az innovatív beállítottság típusairól, az egyén nyitottságának szerepéről, meggyőzően hangoztatva, hogy az innováció nem csupán műszaki-technológiai probléma, hanem társadalmi is egyben, és ezt az oldalt sem lehet elhanyagolni, a kettő egymást feltételezi, de ugyanakkor erősíti is.

Vágvölgyi András, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa *Modernizálás–innováció–társadalom* c. előadásában az innovációt szélesebben értelmezte és a modernizációval való összefüggésében vizsgálta a mezőgazdaság elsődleges színtere, a falu és társadalma

szempontjából. Az előadó *Kulcsár Kálmán*nak a kelet-közép-európai régióra vonatkoztatott tételéből („megkésett fejlődés és a politika túlsúlyos volta") indult ki, bemutatva – és történetileg is értelmezve – a hazai modernizációs törekvéseket, ezek hatását a mai magyar falusi társadalomra. Elemezte a szakképzés és az innovatív beállítottság közötti kapcsolatot, kiemelve az agrárértelmiség mintaközvetítő szerepét az innovatív készség erősödésében.

A következő előadások *Az agrárkutatás és az innováció* témakörében hangzottak el, magyar részről *Horn Péter*, a kaposvári Mezőgazdasági Főiskola főigazgatója részletesen ismertette a hazai agrárkutatás személyi és tárgyi feltételeit, a kutatás és a gyakorlat közötti kapcsolatot. Az előadó az agrárkutatás és az innováció hatékonysága növelésének lehetőségeit elemezve rámutatott, hogy milyen nagy szerepe van az alap- és az alkalmazott kutatások helyes aránya megválasztásának, illetve a prioritások meghatározásának azoknál az intézményeknél és üzemeknél, amelyek kutató és fejlesztő munkát végeznek. Ugyanebben a témában *Dietrich Bauer* professzor, a Bajor Üzemgazdasági Intézet igazgatója előadásában a gyakorlat oldaláról közelítette a problémát, és arra hívta fel a figyelmet, hogy például a növénytermesztésben felhasznált ipari eredetű anyagok minimálása, a környezetvédelmi szempontok érvényesítése szintén az innovációs törekvések részét képezik, mint ahogyan a biotechnikai kutatásoknak – beleértve a génsebészetet is, mellyel szemben szkepticizmus tapasztalható – fontos szerepük van az innovációs folyamatban.

Joachim Müller, a KAJO élelmiszeripari cég igazgatója határozottan marketing szemléletű előadásában az NSZK élelmiszerfogyasztásának átalakulását, ennek egyes periódusait ismertette, melynek az a jellemzője, hogy állandóan emelkednek a minőséggel szemben támasztott követelmények, és az élelmiszerek élvezeti értéke került előtérbe. A kereslet a csökkentett energiatartalmú készítmények iránt növekszik, ami a marketing munka iránt újfajta igényeket támaszt. *Biacs Péter*, a Központi Élelmiszeripari Kutató Intézet főigazgatója *Innováció az élelmiszeriparban* c. előadásában a különböző élelmiszeripari ágak e téren mutatkozó lehetőségeit tekintette át. Azt a véleményét hangoztatta, hogy az egyirányú, egy főtermékre összpontosító iparágak (cukor-, növényolaj ipar) csak az ún. gyártásinnovációt, a köztes- és végterméket előállító technológiák viszont a termékinnovációt is hatékonyan megvalósíthatják.

A konferencia utolsó napján az energiatermelés és felhasználás kérdéseivel foglalkozó előadásokra került sor. *Hans Jürgen Kastroll*, az Energiafelhasználási Tanácsadó Szolgálat mérnöke a nyugatnémet mezőgazdaság energiatermelő és energia átalakító szerepét hangsúlyozta energiafelhasználó oldalával szemben. A mezőgazdaságban megvalósuló innováció fontos részét képezik azok a széles körben elterjedt kezdeményezések, amelyek a bioenergia és más alternatív energiaforrások alkalmazását célozzák. Elmondta, hogy a nyugatnémet mezőgazdaság input-output energiamérlege – az alternatív energiaforrások felhasználása miatt – ma már pozitív. Az e témához csatlakozó magyar előadást *Tátrai György*, a MÉM Műszaki Intézetének munkatársa tartotta *Az energiatermelés és felhasználás aktuális kérdései* címmel.

A magyar mezőgazdaság 1978-ban használta fel a legtöbb energiát, az utóbbi években – a növekvő termelés mellett – az energiafelhasználás fokozatosan csökkent, jelenleg a mezőgazdaság már nettó energiatermelő, ha figyelembe vesszük a termeléshez felhasznált energiát, ipari termékeket és az élőmunkát. Az előadó az energiával való takarékoskodást – a pozitív jelenségek ellenére is – fontos feladatnak jelölte meg. Az innovatív eljárások, technológiák kutatása és elterjesztése továbbra is elsődleges, hiszen nemcsak az önköltséget csökkenthetik, de hozzájárulhatnak az energiamérleg javításához is.

A konferencián az azonos témákból tartott magyar és német előadásokat minden alkalommal élénk viták követték, a jelenlevők sok kérdést tettek fel, az üléseket elnökeik szakszerűen és színvonalasan vezették. A jól rendezett konferencián szervezett tapasztalatok alapján elmondható, hogy a két országban az innováció problematikája hasonló jellegzetességeket mutat – függetlenül az eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedéstől. Különbségek tapasztalhatók viszont bizonyos szemléleti kérdésekben, a prioritások kezelésében.

A konferencia végén a Südosteuropa Gesellschaft a magyar résztvevőket egész napos *tanul-*

mányi kirándulásra hívta meg, melynek keretében egy vegyes profilú mezőgazdasági üzemet, a München–Weihenstephan-i Egyetem Géptan Intézetét, illetve a Bajor Tartományi Mezőgazdasági Műszaki Intézetet és az 1040-ben alapított weihenstephani sörgyárat mutatták be. Az említett intézetekben jó alkalom nyílt az innovatív eljárásokkal való helyszíni megismerkedésre és tapasztalatok szerzésére.

Lehoczky László

A BÉKEKUTATÁS SZEREPE A KÖZVÉLEMÉNYFORMÁLÁSBAN (Budapest, 1984. december 11–13.)

A Magyar Tudományos Akadémia Intézetközi Békekutató Központjának rendezésében került sor a békekutatás közvéleményformálásban játszott szerepével fogallkozó nemzetközi kerekasztalra. A 21 külföldi és a 13 magyar részvevő a három napon összesen 12 előadást hallgatott és vitatott meg.

Az összejövetelt *Simai Mihály* akadémikus, a Békekutató Központ Tudományos Tanácsának elnöke nyitotta meg. Kifejtette, hogy a békekutatásnak az utóbbi időben nőtt a közvéleményre gyakorolt hatása, erősödött kapcsolata a békemozgalmakkal, az emberek keleten és nyugaton egyaránt igénylik a szakemberek segítségét. Ezért ahhoz, hogy a békekutatók és a tömegtájékoztatás kapcsolata javuljon, szükség van tapasztalatcserére. Nem kétséges, hogy a felnőtt lakosság leszereléssel, nemzetközi biztonsággal kapcsolatos nézeteit erősen befolyásolja a tömegtájékoztatás, s ez indokolja, hogy a békére nevelés kérdései között kiemelt helyen foglalkozzunk a hírközlő szervek ilyen irányú tevékenységével – tette hozzá *Chadwick Alger* a Nemzetközi Békekutató Társaság (IPRA) főtitkára. A témaválasztás helyességét – ennyit előre bocsáthatunk – az élénk és szerteágazó vita igazolta.

Chadwick Alger előadása szerint az államok politikai ideológiájának alapja az, hogy a külpolitikai kérdések túlságosan bonyolultak ahhoz, hogy alakításukban „a mindennapi emberek" részt vehetnének. Elsősorban azért, mert – mint mondják – a külpolitika „nemzeti érdekeket" érint és széles körben úgy vélik, a nemzetközi kapcsolatokat érintő döntések túlságosan fontosak ahhoz, hogy azt egy szűk hozzáértő eliten kívül mások is alakíthatnák. Az emberek csak a meghozott politikai döntésekről, nem pedig az alakulóban levő külpolitikáról tájékozódhatnak, így információhiányban szenvednek és könnyen befolyásolhatók, míg a külügyek irányítói az adott területen magukhoz ragadják a kezdeményezést, jól szervezettek és információs monopóliummal rendelkeznek.

E döntéshozatali modell elfogadhatóságát a konferencia részvevői közül többen kétségbe vonták. *Ioan Pascu* például kifejtette, hogy a tanulmány dichotómiára épül. Arra a feltevésre alapoz, hogy a döntéshozók és a tömegek élesen elválnak egymástól, holott éppen az a feladat, épüljenek ki kapcsolatok annak érdekében, hogy a nép a döntéshozókra – a politikai intézményrendszer segítségével – hatást gyakoroljon. Ezenkívül nem veszi figyelembe azt, hogy az egyes államokban eltérő döntéshozatali rendszerek működnek, a döntési módszerekben és szintekben jelentős eltérések lehetnek. Bizonyos mértékig hasonló fenntartásokat tett *Marek Hagmayer* és *Tapio Varis* is.

Marek Thee szerint a politikai vezető réteg manipulálja a közvéleményt, többek között a biztonsági kérdésekre vonatkozó információk visszatartásával. Ennek következménye, hogy a közvélemény csupán röviddel az új amerikai közép-hatótávolságú rakéták és robotrepülőgépek telepítését megelőzően tudott bekapcsolódni a kérdés megvitatásába. A helyzet most hasonlóan alakul a világűr militarizálásával kapcsolatban. A fejlesztés már egy évtizede folyik, információk mégis csak az elmúlt évben kerültek nyilvánosságra, s ekkor vált lehetségessé, hogy a közvélemény nyomást gyakoroljon a politikai vezetésre.

Ez a hagyományos külpolitikai döntéshozatali modell azonban – *Alger* szerint – különféle

mozgalmak kihívásával néz szembe. Ezek – például a békemozgalmak – nem egyszerűn elutasítják a hivatalos állami biztonságpolitikát, hanem alternatív javaslatokat is előterjesztenek. Több tényező hatására az elmúlt években növekedett a lakosság széles rétegeinek külpolitikai aktivitása. Ennek okai közé sorolható, hogy az az állami ideológia, amely szerint a külpolitikai elit alkalmasabb „a nemzeti érdek" megfogalmazására és védelmére, mint „a mindennapi emberek", nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az államok biztonsága nevében a világ jelenleg évente ötszáz milliárd dollárt költ fegyverekre, ami mind nemzetközileg, mind az egyes országokban a biztonság hiányának fontos oka. Ugyanakkor emberek millióri halnak éhen, vagy szenvednek megfelelő lakáskörülmények, orvosi ellátás és a közoktatás hiányától. Ezért sokan vélik úgy, hogy képesek lennének olyan politika kialakítására, ami megfelelőbb biztonságot eredményezne. Míg régebben sokan hitték azt, hogy a háborúk és az ínség az élet szükségszerű részét képezik, ma másként gondolják.

Hylke Tromp szerint a békemozgalmak újabb hanyatlása, mind politikailag, mind az irántuk megnyilvánuló közérdeklődés szempontjából máris megkezdődött. Helyzetüket az jellemzi, hogy rövidtávú sikereiket tartós visszaesés követi. Ez a ciklikusság azonban – állapította meg – nem jellemzi a szocialista országok békemozgalmait, mert ezek szerepének változásában a központi politikai akarat is jelentős szerepet játszik.

Alger szerint jelentős változások zajlottak le a békekutatásban. A békekutatást olyan európaiak hozták létre, akik féltek a háborútól, az atomfegyverek kifejlesztésétől és telepítésétől. Egy békés világ létrehozatalához kívántak hozzájárulni. A direkt erőszak felszámolásával létrehozott békét azonban csak „negatív békének" nevezhetjük. Ahogy a békekutatás egyre inkább globális megközelítésre tett szert és harmadik világbeli szakemberek is bekapcsolódtak a munkába, szükségessé vált a fogalmak átalakítása. A „pozitív béke" kérdését, vagyis olyan feltételek biztosítását, amelyek között az egyének politikai, gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekre tekintet nélkül válthatják valóra lehetőségeiket, fel kellett venni a békekutatás témái közé. Hiszen egy olyan tudomány, amely az emberi élet értékében való bizalmon alapul, nem hagyhatja figyelmen kívül az ínség által okzott megalázást és halálozást, s nem korlátozhatja figyelmet kizárólag a háborúkra. A „pozitív" és a „negatív" béke ma már kevéssé megkülönböztethető.

Az előadások közül nem mindegyik a közvéleményformálással foglalkozott, a viták is többször eltértek a konferencia címében megfogalmazott kérdéstől. *Peter Wallensteen* például azt elemezte, milyen körülmények vezettek ahhoz, hogy az enyhülést újra a nemzetközi feszültség fokozódása váltotta fel. A Szovjetunió és az Egyesült Államok kapcsolata a kubai válság mélypontját követően fokozatosan javult. Ennek első jelei 1963-ban a részleges atomcsend-egyezmény, a „forró drót" létrehozása és a gabonakereskedelemről szóló megállapodás voltak. Ezt követően pedig 1968-ban jött létre az atomsorompó szerződés, az 1970-es évek első felét pedig nemzetközi szerződések egész sora és az NSZK új keleti politikája jellemzi. Utólag visszatekintve az enyhülés csúcspontját a Helsinki Záróokmány jelentette. Az 1970-es évek közepétől kezdődően az amerikai vezetés egyre szkeptikusabban vélekedett az enyhülésről. A Carter-kormányzat nagyobb súlyt helyezett az emberi jogokra, mint más – például biztonsági – kérdésekre. A Szovjetunió ugyanekkor a harmadik világ mind több konfliktusában tartotta közvetlenül érdekeltnek magát. Az enyhülés végét – állapítja meg *Wallensteen* – mégis a Szovjetunió közvetlen afganisztáni szerepvállalása jelentette. A *Reagan*-adminisztráció enyhülést elutasító politikája párhuzamosan jelentkezett a szovjet vezetésben bekövetkezett interregnummal. A lengyelországi válság, az új középhatótávolságú rakéták és robotrepülőgépek nyugat-európai telepítése elmélyítette az ellentéteket. Ennek ellenére nem érkeztünk új hidegháborúhoz. Az európai országok nem kerültek úgy szembe egymással, mint az 1950-es években.

Az enyhülésnek – az előadó szerint – voltak az Egyesült Államok és a Szovjetunió számára közös céljai. A két tömb között azonban fennmaradt az alapvető ellentét. Ez az időszak csak békés egymás mellett élést, de nem teljes békét jelentett. Az enyhülésnek pedig – *Wallensteen* szerint – volt néhány eleve problematikus feltétele:

● Ameddig a „szuperhatalmak" saját követelményeiknek megfelelően sikereket könyvelhetnek el, az enyhülés folytatódik. Ha azonban valamelyiküket kudarcok érik, főként ha ez jelentős mértékben az ellenfélnek tudható be, a vesztes a helyzet megváltoztatására törekszik. Ilyen kudarcok pedig mindkét felet érték a harmadik világban: az Egyesült Államoknak súlyos kudarcot jelentett Vietnam, a Szovjetuniónak Kína. Egyiptom egy ideig a Szovjetunió, később pedig az Egyesült Államok szempontjából minősült sikernek. Bizonyos esetekben mindkét fél tapasztalhatta, hogy vannak olyan fejlődő országok, amelyek nem kívánnak egyik vagy másik oldalon integrálódni a megosztott világba. Ilyen tanulságokkal szolgált Irán az Egyesült Államok, Afganisztán pedig a Szovjetunió számára.

● Úgy tűnik mindkét vezető hatalom azt a nézetet vallotta, hogy „ami jó nekünk, jó a világnak is". Ezen természetesen mindegyik fél saját társadalmi rendszerének terjesztését értette a harmadik világban, még abban az esetben is, ha e törekvésüket a fejlődő országok nem osztották.

● A paritás elismerésével a *Nixon*- és a *Ford*-kormányzat a Szovjetuniót olyan hatalomnak tekintette, amely felelős magatartású, s így érdemes vele nemzetközi szerződéseket kötni. Ennek tulajdonítható az 1971 és 1974 között létrejött számos megállapodás. A helyzet azonban azóta megváltozott. Ha az Egyesült Államok nem fogadja el a másik felet megbízható partnernek, akkor nehezebb lesz megállapodást kötni, mivel állandóan fennáll a gyanú, hogy a másik fél egyoldalú előnyökre kíván szert tenni. Ez a szerződések betartására vonatkozóan bonyolultabb ellenőrzési módszereket igényel.

● Ha áttekintjük az enyhülési politika kudarcának okait, megállapíthatjuk, hogy maximalista politika volt, s túlzó remények fűződtek hozzá. A két szuperhatalom – úgy tűnik – nemcsak arra tartotta alkalmasnak magát, hogy a kettejük viszonyában meglevő problémákat rendezze, hanem arra is, hogy a világ problémáit maguk oldják meg. De – mint kitűnt – a „szuperhatalmak" nem voltak mindenhatók.

Wallensteen szerint jelenleg két lehetőség kínálkozik. Az egyik, amelyik abból indul ki, hogy az enyhülés kudarcát az okozta, hogy nem volt eléggé maximalista. Ha ezt elfogadjuk, akkor globális megközelítésre van szükség, meg kell kísérelni minél több érdekre tekintettel kezelni és – ha lehet – megoldani a nemzetközi konfliktusokat. Ily módon a tárgyalások nem is közvetlenül az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, hanem az ENSZ égisze alatt folyhatnának. Lehet, hogy ennek is eljön az ideje, a szerző mégis egy több reményre jogosító, realista utat tart járhatónak. Ennek érdekében a két vezető hatalomnak először inkább kellene speciális és összehasonlítható fegyverrendszerekről tárgyalnia, mint a felek kapcsolatait vezérlő elvekről, inkább egyes konfliktusokat kellene megvitatniuk, mint az európai biztonság valamennyi vonatkozását. Az elkülöníthető kérdésekről egyenként kellene a megbeszéléseket folytatni. Ez a stratégia számos előnnyel kecsegtet. Esély van arra, hogy gyorsabban érjenek el egyik vagy másik kérdésben megállapodást, s a szerződések egyértelműbbek lehetnek. Hamarabb alakulhat ki konstruktív légkör, ami a folyamatot tovább viheti. Kétségkívül hátránya, hogy nem a fegyverkezési verseny egésze elé emel gátat, s bizonyos kérdések, fegyverkezési területek szabályozatlanok, nyitottak maradhatnak.

A legélesebb vita a körül bontakozott ki, hogy mikor ért véget az enyhülés szakasza és ki a felelős a kudarcért. Több nyugati részvevő kitartott amellett, hogy az afganisztáni események vetettek véget az enyhülésnek, s ebből következően a felelősség a Szovjetuniót terheli. *Kende István* rámutatott, hogy 1978 közepén az Egyesült Államok több tárgyalást egyoldalúan megszakított – így például a fegyverkereskedelem korlátozásáról, vagy az Indiai óceán teljes vagy részleges demilitarizálásáról folyót – s ez jelentette az enyhülés végét. *Lev Voronkov* azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió a nemzetközi légkör javítása érdekében azóta több egyoldalú kötelező nyilatkozatot tett. Így lemondott az atomfegyver elsőként történő alkalmazásáról, vállalta atomfegyvermentes övezetek e státusának garantálását, felfüggesztette az űrfegyverek kifejlesztését. Mindezek az enyhülés szellemének felújítását célozták, de az Egyesült Államok máig is adós a pozitív válasszal. *Wallensteen* – bizonyos mértékig felülvizsgálva korábbi álláspontját – megjegyezte, hogy bár a viszony romlásának folyamatában kijelölhetők csomópontok, mégis akkor maradunk hűek a valóság-

hoz, ha „az enyhülés fokozatos eróziójáról" beszélünk. Ezt a megközelítést a részvevők általában elfogadhatónak tartották.

Dunay Pál

VI. RURÁLSZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUS (Manila, 1984. december 15–21.)

A mostani kongresszus témáját a legutóbb *Mexico City*-ben tartott világkongresszuson a rendező *International Rural Sociology Association* (IRSA) nem határozta meg, és nem született döntés a jelenlegi kongresszus színhelyét illetően sem. A Társaság vezető testülete, a *Council* csak 1983 elején tartott ülésén alakította ki a témát („A fejlődés interdiszciplináris közelítése – együttműködés a különböző tudományok között a vidéki változások érdekében").

A témaválasztásból már kitűnt, hogy a kongresszus középpontjába *a fejlődő világ* problematikája került, amit több tényező indokolt. Ismeretes, hogy az Észak–Dél probléma az 1970-es évek közepe táján fogalmazódott meg először tudományos igénnyel és épült be a köztudatba, ami már a mexikói kongresszuson lezajlott vitákban, a fejlett ipari országok és a fejlődő világ szociológusai közötti *konfrontációban* is kifejeződött. Időközben a gazdasági válság következtében a fejlődő országok helyzete még inkább súlyosbodott, ami a feszültségeket továbbnövelte. Kivételt az a néhány távol-keleti ország jelentett csupán, melyek Japán hatására, illetve a beáramló külföldi tőke következtében iparuk struktúráját átalakították és az utóbbi években látványos dinamizmust mutattak – elsősorban a legkorszerűbb iparágakban (mikroelektronika, gépkocsigyártás stb.). Ennek következtében a fejlődő országok között is növekedtek a különbségek és az említett országcsoport (Dél-Korea, Tajvan, Szingapur, kisebb mértékben Malaysia, Indonézia stb.) a fejlettség magasabb pályájára jutott. Ennek a ténynek kétségtelenül hatása volt arra, hogy az említett régió „felértékelődött" és szerepet játszott a jelenlegi kongresszus színhelyének megválasztásában. Mint érdekességet említhetjük, hogy eredetileg *Nigéria, India* és *Libanon* tartott igényt a kongresszus megrendezésére. Libanont – az ottani bizonytalan helyzet miatt – az IRSA elvetette, a másik két ország pedig – a gazdasági helyzet miatt – visszalépett. Ezt követően az IRSA *Japánt, Hawaii*-t és a *Fülöp-szigeteket* kereste meg, pozitív választ egyedül csak az utóbbi adott, mely végül is elnyerte a kongresszus megrendezésének jogát. Bár a Fülöp-szigetek nem tartozik a régió „éllovasai" közé és az országon belül a *Marcos*-rezsim politikája miatt a társadalmi és politikai feszültségek is igen jelentősek, de központi helyzete és az objektív adottságok miatt mégis alkalmasnak tűnt a kongresszus színhelyének.

A kongresszuson körülbelül ötszázan regisztráltatták magukat, a résztvevőknek mintegy kétharmada a harmadik világ országaiból – főleg Dél-Ázsia és Latin-Amerika egyetemeiről – érkezett. Az afrikai kontinensről és az arab világból viszonylag szerényebb volt az érdeklődés. Az északamerikai és nyugat-európai egyetemek ismert, jó szakemberekkel képviseltették magukat. Ezeken az egyetemeken nagy hagyományai vannak a harmadik világban folyó rurálszociológiai kutatásoknak, hiszen országaikban – tekintettel azok erősen iparosodott jellegére, a rurális térségek hiányára, illetve eltérő problematikájára – a rurálszociológia művelésére már régóta a fejlődő országok szolgálnak elsődleges „tanterepül". Ezek a nyugati egyetemek képezik a fejlődő országok szakembereinek jelentős részét, illetve ezekből az országokból igen sok szakember oktat a fejlődő országok egyetemein.

A kongresszus témáját úgy alakították, hogy a hatékony dialógus lehetőségét biztosítsák. Ezért – eltérően az általános gyakorlattól – a programba három bevezető előadást vettek fel csupán, ezekre viszont 26 szekciót építettek. Tekintettel a kongresszusi téma *interdiszciplináris* jellegé-

re, a jelenlevőknek mintegy harmada a társtudományok képviselői közül került ki, elsősorban a közgazdaságtudomány, az egészségügy, a közigazgatás, az antropológia, a szervezéstudomány és a politológia művelői vettek részt az egyes szekciók munkájában a szociológusok mellett.

A kongresszust a *Philippines International Convention Center*ben (PIIC) *Bruce R. Crouch*, az IRSA elnöke nyitotta meg, őt követően a kormány képviselője mondott rövid üdvözlést. Az első rövid bevezető előadást *Michel M. Cernea*, a Világbank rurálszociológiai tanácsadója tartotta, aki a szociológia aspektusából közelítette az előbbiekben említett főtémát. A második előadást *Robert E. Evenson*tól (Yale University, *USA*) hallottuk, aki a közgazdaságtudomány oldaláról kereste a főtémához való kapcsolódást, míg *Werner Treitz* (Technical Centre for Agriculture and Rural Cooperation, Wageningen, *Hollandia*) az egyéb tudományok helyét igyekezett kijelölni az említett vonatkozásban.

Az elhangzott bevezető előadások alapján az a benyomásunk alakulhatott ki, hogy a vidéki térségek problémáinak megoldásához csak az *integrált fejlesztés* útján lehet közelíteni. Az előadók a fejlesztés feltételrendszerének felsorolását, e rendszer egyes alkotóelemeinek helyét és szerepét rögzítették.

A különböző világszervezetek és az egyes országok fejlesztési programjainak értékeléséből az tűnt ki, hogy az integrált fejlesztés csak akkor éri el célját, ha az szociológiailag is megalapozott. Az előadásokban több alkalommal történt utalás arra, hogy a fejlesztés elsődleges feltételei között a pénz még nem jelenti a sikert, a fejlesztés hogyanjának és mikéntjének társadalmi oldala, ennek megalapozottsága legalább annyira fontos, mint az anyagi oldal. Hangsúlyozottan szerepelt az a megállapítás – és nemcsak a szociológiai megközelítésű előadásban –, hogy a fejlesztési folyamatban a társadalmi elemzésnek permanensnek kell lennie, erre építve a tervezők, fejlesztők, adminisztrátorok és politikusok rugalmasan alakíthatják a fejlesztést. *Robert K. Merton*re történt hivatkozás, aki 1949-ben publikált memorandumában (A Research Memorandum. In: Philosophy of Science. Vol.16. No.3.) érintette a tudomány és a politika kapcsolatát, amikor arról írt, hogy a politika felfogása nem egyezik, sőt esetenként ellentétes a tudományéval. Ma – hallottuk – a világ sokkal bonyolultabb és az érdekek is strukturáltabbak, mint *Merton* memorandumának idejében volt. A társadalomtudományok művelőinek jogos az az igényük, hogy az általuk feltárt társadalmi jelenségeket, folyamatokat a politikát formálók vegyék figyelembe. Esetenként ez meg is történik, de a legkevésbé jellemző ez a rurális fejlesztés esetében, a politika és a tudomány e téren ma még meglehetősen távol áll egymástól.

A három bevezető előadást hat párhuzamos szekció ülései követték. Ezek közül a *Walter Coward* (Cornell University, *USA*) vezette szekció (*Világfejlesztési modellek*), illetve *Jacques Bugnincourt* (Centre National de Developpement et Animation, Dakar, *Senegal*) munkacsoportja (*Interdiszciplináris kutatások problémái*) vonzott sok érdeklődőt. Az előbbi szekcióban a leginkább tipikus vidékfejlesztési irányzatok bemutatására került sor, súlyponttal a latin-amerikai térség szerepelt. A résztvevők – és a benyújtott paperek – sokoldalúan mutatták be az utóbbi évtized fejlesztési programjait, határozott kritikai észrevételeket lehetett hallani a multinacionális vállalatok szerepéről és a kudarcba fulladt fejlesztési kísérletekről. Az utóbbi szekcióban a fejlesztési problematika a társadalomtudományok vetületében jelent meg, és kísérlet történt az egyes diszciplínák által használt fogalmak egységes értelmezésére. E szekció – híven a kongresszus témájához – jól valósította meg azt a törekvést, hogy a szociológia, antropológia és a közgazdaságtudomány mellett más tudományoknak is van mondanivalójuk a vidékfejlesztéshez.

Tanulságos és érdekes volt a *Carson Wu* (Chung Hsing Egyetem, Taichung, Tajvan) vezette szekció, ahol 14 papert vitattak meg, melyek *esettanulmányok* voltak, nagyobbrészt ázsiai szerzőktől. Ezekben a tanulmányokban az innováció, a technológiai transzfer és a falufejlesztés különböző részproblémái (oktatás- és egészségügy, szolgáltatások stb.) nagy hangsúlyt kaptak.

A következő napokban további 19 szekcióban – melyek közül naponta hatot-hetet párhuzamosan rendeztek – mintegy 130 papert mutattak be és vitattak meg. Egyetlen személy nem vállalkozhat arra, hogy egy ilyen sok szálon folyó, párhuzamosan szervezett tanácskozásról teljes ké-

pet adjon, legfeljebb néhány szekció témakörének ismertetésére vállalkozhat, illetve főként arra, hogy annak a munkacsoportnak a tevékenységéről adjon számot, melyben mindvégig részt vett.

Néhány fontosabb, nagy érdeklődést kiváltó szekció közé sorolható *Az emberi tényező szerepe a fejlesztési folyamatban* című, egész napos tanácskozás (elnök: *Antonio L. Ledesma*, Center for the Development of Human Research in Rural Asia, San Juan, *Fülöp-szigetek*), ahol a bemutatott paperek részben szociológiai, részben szociálpszichológiai oldalról mutatták be a fejlesztésben felhasználható „emberi tőkét", a tudás szerepét, a társadalmi részvétel ezzel kapcsolatos problematikáját. *A helyi közösségek szervezeteinek szerepe a fejlesztésben* témában szervezett szekcióban (elnök: *Peter W. Dunkel*, ILO, *Svájc*) a helyi társadalom működésének, a részvétel, a beleszólás és a helyi önkormányzat szociológiai kérdései álltak a vita középpontjában, főleg latin-amerikai tapasztalatok alapján. Ebben a szekcióban két izraeli kibucban végzett érdekes vizsgálat eredményei is bemutatásra kerültek. Nagy érdeklődés kísérte a *Thomas R. Ford* (University of Kentucky, *USA*) vezette szekció (*A rurális társadalmak struktúrája – család és közösség*) munkáját, ahol mintegy 20 papert vitattak meg. Hangsúlyozottan szerepelt ebben a szekcióban a falusi nők megváltozott helyzete a családon és a társadalmon belül, a nők szerepvállalása a mezőgazdasági tevékenységben, külön kiemelve a fejlettebb országokban (Hollandia, Japán stb.) az ún. *part-time farming* keretében végzett munkájukat. Mint érdekesség említhető, hogy a vidéki nők körében végzett európai, hat országra (köztük Magyarországra) kiterjesztett vizsgálat eredményei hasonlóak voltak az itt bemutatott kutatások eredményeihez.

Theodor Dams (Universität Freiburg, *NSZK*) volt az elnöke a *Politika és vidékfejlesztési politika* c. szekciónak. Bevezetőjében az agrárreformmal és a vidékfejlesztéssel foglalkozó világkonferencia (WCARRD) 1979. évi ajánlásai közül az 1981–90. évekre előirányzott fejlesztési célkitűzést emelte ki, mely szerint a társadalmi részvétel csak *alulról felfelé* építkezve biztosítható, a „fenti" döntéshozatal csak ezen alapozódhat. A politikai hatalomnak figyelembe kell venni a leghátrányosabb helyzetben levő csoportok érdekeit is, döntéseit az érdekek megsértése nélkül kell meghoznia. *Dams* nagy nyomatékkal hangsúlyozta a *decentralizáció erősítésének fontosságát*, a helyi önállóság és a helyi lakossági szervezetek befolyásának erősítését; e szervezeteket a kormányzatoknak partnerként kell tekintenie.

A szekcióban megvitatott paperek ugyan meglehetősen eltérő felfogást tükröztek, az azonban egyértelmű volt, hogy a fejlettség különböző szintjén álló országokban a decentralizáció problémája – nem kis mértékben az ENSZ integrált szervei e téren végzett munkájának is köszönhetően – előtérbe került. Az elhangzottakból kitűnt, hogy az intézményi-szervezeti keretek, amelyek a lakossági igényeket közvetítik, országonként (de még egy országon belül is) nagyon különbözőek. A vitából azt a következtetést lehetett levonni, hogy az integrált fejlesztési politika sikerességének, hatásfokának elsődleges feltétele, hogy a helyi szint milyen mértékben működőképes, hogyan tudja a lakosság a maga igényeit, érdekeit érvényesíteni. Figyelmet érdemlő adatokat hallhattunk a helyi politika hatásáról a helyi közösségek általános élet- és munkakörülményeinek, sőt demográfiai viselkedésének alakulására.

Ebben a szekcióban került bemutatásra a beszámoló írójának *The Achievements and Questions of the Policy of the Development of Settlement Structure in the 80s in Hungary*, valamint *Social and Settlement Moulding Impact of Industry and Agriculture on the Hungarian Village Structure* c. paperje, mellyel kapcsolatban több kérdés hangzott el a településfejlesztési politikai hazai gyakorlatával, társadalmi hatásával, a helyi gazdasági szervezeteknek a településfejlesztésben való részvételével és a fejlesztési eszközök elosztásával kapcsolatban.

A szekció munkáját a sokoldalúság, az egyes országok tapasztalataira való odafigyelés és élénk vitakészség jellemezte.

A kongresszus utolsó előtti munkanapján tíz párhuzamosan szervezett fakultatív *tanulmányi kiránduláson* lehetett részt venni. Az előbbi szekcióban dolgozók nagy része arra az útra jelentkezett, melynek programjában a *rurális fejlesztés intézményeinek* meglátogatása szerepelt. A Manilától mintegy 70 km-re fekvő *Silang*ban működik az *International Institute of Rural Re-*

construction (IIRR) elnevezésű, korszerűen felszerelt, szép környezetben elhelyezett intézmény, melyet mai formájában 1960-ban hoztak létre. Az itt folyó munka azoknak a szakembereknek a (tovább) képzését szolgálja, akik Dél-Kelet-Ázsia, illetve Latin-Amerika 30 országából érkeznek és feladatuk a vidékfejlesztés tervezése, irányítása. Az intézet rövid, általában 6 hetes tanfolyamokat szervez, amelyeknek vezetését részben helyi szakemberek, részben pedig amerikai, nyugat-európai egyetemekről szerződtetett oktatók látják el. Az IIRR tevékenységében az önkormányzati, szövetkezeti, szervezéstudományi tanfolyamok szervezése a legjellemzőbb, amelyeken belül szociológiai és szociálpszichológiai előadásokat is tartanak. A résztvevőket terepmunkára is beosztják (az IIRR-nek a környéken „tan-települései" is vannak), és a képzést laboratóriumi (social laboratory) foglalkozásokkal egészítik ki. Az IIRR az illető országok kormányaival van kapcsolatban, a tanfolyam költségeit (személyenként 2100–2500 $) a küldő ország fizeti.

A másik meglátogatott intézmény a *Development Academy of the Philippines* (DAP) volt. Az akadémiát azzal a céllal hozták létre, hogy „tudományos, interdiszciplináris és politika-orientált kutatásokat végezzen, akció programokat szervezzen, konzultációs tevékenységet folytasson, a gazdaság, a közigazgatás, a politika és más társadalomtudományok körében publikációs tevékenységével formálja a fejlesztési politikát" – hallottuk a tájékoztatóban. Látogatásunk rövid volt, időnkből csak arra futotta, hogy az intézmény tevékenységét bemutató film után eltűnődjünk a – DAP épületét megtekintve – az országban másutt is tapasztalható presztízs-építkezések méretein, költségességén, ám ugyanakkor meghökkentő modernségén.

A kongresszus zárónapján az IRSA megtartotta közgyűlését, ahol újraválasztották a Társaság vezető testületét, a végrehajtó bizottságot és a tanácsot. Az új elnök *Harry K. Schwarzweller* (USA) lett, alelnökké *Eldiberto Nino Valasquez*-t (Mexikó) és *Sediono M. P. Tjondronegoro*-t (Indonézia) választották. Az újjáválasztott 12 tagú tanácsban (Council) *Afrikát* Nigéria; *Ázsiát* India és Nepál; *Észak-Amerikát* az USA (2 fővel); *Dél-Amerikát* Venezuela és Uruguay; *Ausztráliát* (1 fő); *Európát* Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Magyarország (e beszámoló írója) képviseli a következő négy évben egy-egy szakemberrel.

Ezt követően a tanács ülést tartott, amelynek napirendjént a VII. Világkongresszussal összefüggő kérdések szerepeltek. A lehetséges színhelyről is folyt konzultáció. Két javaslat merült fel: *Kanada* és *Olaszország*. Olaszországból a Társaság meghívást kapott azzal, hogy a bolognai egyetem alapításának 700. évfordulója alkalmából 1988-ban tartandó rendezvények közé szeretnék a Világkongresszust felvenni. A tanács – miután egyetértést nem sikerült kialakítani – úgy határozott, hogy végleges döntését 1985-ben fogja meghozni. A kongresszus rövid ceremoniális záróülésével, melyet az új elnök vezetett, ért véget a hatnapos tanácskozás.

Vágvölgyi András

MŰHELYVITA AZ ÁLLAMRÓL
(Budapest, 1985. január 14–16.)

Az ENSZ-Egyetem számos kutatási programjának egyike a *Béke és globális átalakulás* címet viseli. E program a kelet-közép-európai régió tekintetében is konkrét formát öltött és a kutatás egymáshoz kapcsolódó problémakörök keretei között folyik. Az egyik ilyen kérdéscsoport, amely önmagában önálló kutatási programnak is tekinthető, az *állam és intézményeinek szerepe a globális problémák összefüggésében.* E kutatási program eredményeit az ENSZ-Egyetem tanulmánykötetben kívánja közreadni azzal a céllal, hogy alkalmat biztosítson a kelet-közép-európai régió tudósainak véleményük kifejtésére: milyennek látják az államot a régió egyes országaiban, hogyan hatnak a nemzetközi viszonyok változásai, a világgazdasági válság, a nemzetközi fegyverkezési verseny és a

természeti erőforrások kihasználása nyomán fellépő konfliktusok a régió államaira, belső viszonyaira.

A kötet előkészítését szolgálta az a *műhelyvita*, amit az MTA és az ENSZ-Egyetem együttműködésének újabb lépéseként 1985. január 14–16. között az ENSZ-Egyetem programja keretében *Kulcsár Kálmán* akadémikus és *Szentes Tamás* vezetett a Magyar Tudományos Akadémián hét külföldi és nyolc magyar szakember részvételével. Előzetesen tizenkét tanulmány készült, ezek szolgáltak a vita alapjául.

A vita törekedett olyan elméleti fogalmak tisztázására, amelyeknek a tervezett kötetben már vagy egyértelműen kell szerepelniük, vagy tükrözniük kell az esetleges eltérő értelmezések regionális, ideológiai és egyéb okait.

A háromnapos nyílt légkörű, eleven vita során felmerült gondolatokat teljességükben lehetetlen áttekinteni, így csupán az elméleti kérdésekből válogatott ízelítő bemutatására vállalkozhatunk.

A kelet-közép-európai régió, mint *földrajzi és történelmi fogalom* tisztázása során a résztvevők megfogalmazták, hogy szemben a gazdaság és a társadalom fejlődésének szerves nyugat-európai útjával a régió évszázados fejlődési specifikumai itt a *politika túlsúlyos voltát* eredményezték.

A vitán központi helyet foglalt el az a kérdés, hogy a jelenlegi globális feltételek mellett *növekszik-e az állam szerepe* vagy csökken. *Z. Masopust* csehszlovák, *P. Bozyk* és *W. Sokolewicz* lengyel kutatók, valamint *Péteri Zoltán, Palánkai Tibor, Szentes Tamás, Balogh András* és más magyar résztvevők véleménye szerint az állam szerepe a szocialista országokban mindenképpen, de másutt is növekszik. *J. O. Andersson* és *T. Varis* finn kutatók a posztindusztriális tőkés állam fejlődési tendenciáit és a társadalmak belső mozgásait vizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy a jóléti állam letűnésével a tőkés állam gyengül, szerepének mind nagyobb részét a transznacionális vállalatok veszik át.

A jelenlevők egyetértettek abban, hogy a globális viszonyok között nem beszélhetünk az állam elhalásáról. *Péteri Zoltán* ebben az összefüggésben arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy a szocialista állam hajlik a politikai szféra kisajátítására és az állam helyett sokkal inkább az állam tevékenysége feletti ellenőrzés elhalásának lehetünk szemtanúi. *W. Sokolewicz* ebben a kérdésben az állam toleranciájának növelését tartotta fontosnak, *Z. Masopust* pedig egy felvilágosodottabb állam szükségességét hangsúlyozta. *Szentes Tamás* a demokrácia működésével összefüggésben megjegyezte, hogy a szocialista társadalmakban is van politikai pluralizmus és a több pártrendszer léte vagy hiánya önmagában nem határozza meg a demokrácia fokát.

A szocialista állam legfontosabb, *gazdasági szerepének* vitájában előtérbe került a központosított tervgazdaság és a piaci gazdasági viszonya. *P. Bozyk* szerint elméletileg nincs szocialista piacgazdaság, szocializmusban az állam uralkodik a gazdaság fölött, az állam feladata az egyenlőség és társadalmi igazságosság biztosítása. Nézetével a résztvevők többsége nem értett egyet, *B. Behar* bolgár kutató szerint a piaci mechanizmus bevezethető a tervgazdaságba, a kérdés csupán az, hogy hogyan biztosítható egyszerre a társadalmi igazságosság és a gazdasági hatékonyság optimuma. Nézeteivel *B. Kosutic* jugoszláv kutató és a magyar résztvevők is egyetértettek.

Az *állam súlyáról és szerepéről* folytatott vita során a jelenlevők közös álláspontot alakítottak ki, miszerint nem arra a kérdésre kell keresni a választ, hogy növekszik-e az állam szerepe, vagy sem, hanem arra, hogy *miként változnak a funkciói.* Mindenki egyetértett abban, hogy változnak mind az állam külső, mind belső funkciói. Az állam erejét szokásos katonai és gazdasági kapacitásával mérni. Ezen azonban változtatni kellene, hiszen döntő jelentőségű az a kritérium, hogy az egyes államok mennyire képesek hozzájárulni a globális kérdések megoldásához.

Abban valamennyi résztvevő egyetértett, hogy napjainkban a *nemzet-állam*, mint politikai keret erősödő tendenciát mutat, a szükséges átalakulásnak éppen a „nemzeti érdekre" való hivatkozás a legfőbb akadálya. Ezeket a gondolatokat hangsúlyozva *Z. Masopust* felhívta a figyelmet arra, hogy bár nem szabad figyelmen kívül hagynunk a két antagonisztikus társadalmi rendszer létezését, mégis tanúi lehetünk az új társadalmi egység, a planetáris emberi közösség eddig nem ta-

pasztalt gyorsaságú kibontakozásának. Ennek megfelelően az egyes országok helyzete eddig soha nem látott mértékben mind erőteljesebben függ egész kontinensek, valamint a világ helyzetétől és ez a viszony fordítva is érvényesül.

Kétségtelen, hogy az egyes államok – bár különböző mértékben –, de kezdik felismerni ezt a viszonyt, azonban – mint *Palánkai Tibor* rámutatott – az állammal szemben jelentkező új kihívások felismerésében nagy távolságok mutatkoznak a tudomány képviselői, a hivatalos politika, a politikai szféra és a közvélemény között.

A globális problémák megoldásához vezető utat *N. Behar* professzor a *regionális együttműködés* kifejlesztésében látta, az állam és a piaci mechanizmus kölcsönhatásában három szinten – nemzeti, regionális, globális – ítélte lehetségesnek. Ez azonban új államközi intézmények kialakítását és a nemzetközi együttműködés erősítését követeli meg, különösen a különböző társadalmi rendszerű országok között. Az államnak újfajta nemzetközi munkamegosztásra kell törekednie, és regionális szinten a biztonságot új, nem katonai kritériumok segítségével kell szavatolnia. *Palánkai Tibor* a globális problémák megközelítését ebben az összefüggésben a bilaterális együttműködés növelésében látta, *Péteri Zoltán* az állam és a társadalom közötti egyensúly helyreállítását tekintette előfeltételnek. Mindez az állam tevékenységének strukturális változásait sürgeti.

Összegezve a háromnapos vita *főbb eredményeit*, a külföldi és magyar szakemberek felvázolták a kelet-közép-európai régióban kialakult szocialista állam jellemzőit, illetve a nemzet-állam specifikus vonásait, körvonalazták a gazdaság és a társadalom összefüggésében játszott belső funkcióit és megfogalmazták, hogy az állam struktúrájának milyen átalakításra lenne szükség a változó globális viszonyokból következő új belső és külső funkciók ellátására. Foglalkoztak a mind sürgetőbb *regionális együttműködés* kialakításának szükségességével és az ehhez nélkülözhetetlen új intézmények megteremtésének kérdésével. Felvázolták azt is, hogy a kelet-közép-európai régióból milyennek látszik a tőkés állam ma és milyenek fejlődési tendenciái. Megállapították, hogy a globális helyzetet alapvetően a világgazdasági válság határozza meg, a tervezett tanulmánykötet jellegénél fogva azonban elsősorban *az állam mint jogi kategória* jellegzetességeire összpontosít majd, s ebben az összefüggésben vizsgálja az állam és intézményeinek funkcióit a gazdaság, a tudomány és technika, a militarizáció, a természeti erőforrások, a társadalmi igazságosság és emberi jogok, valamint a különböző szintű nemzetközi együttműködés tekintetében. Csak ilyen megközelítésben bonthatók ki a különféle álláspontok és csak így ragadható meg, hogy milyen módon érzékelik a régió államai a globális problémákat, milyen megoldásokat keresnek a globális kihívásokra és ennek keretében saját szerepük, struktúrájuk az átalakulás milyen tendenciáit mutatja. Ezek a vizsgálódások csakis a történeti háttér, a regionális azonosságok és különbségek figyelembevételével, a fogalmak pontos meghatározásával végezhetők el. Ez lesz a műhelyvita során összekovácsolódott nemzetközi munkacsoport feladata az elkövetkező hónapokban, hogy az ENSZ-Egyetem gondozásában, *Kulcsár Kálmán* akadémikus szerkesztésében olyan könyvet adjon közre, amely a világ elé tárja régiónk és a globális problémák összefüggéseit, a lehetséges megoldásokat úgy, ahogy azokat az itt élő szakemberek látják.

Gáthy Vera

A jog fanatikusa

Nizsalovszky Endre: Tanulmányok a jogról.
(Sajtó alá rendezte: Mádl Ferenc–Peschka Vilmos.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 307. o.)

A kiváló jogtudós, az 1976-ban elhunyt *Nizsalovszky Endre* akadémikus válogatott tanulmányait – életművének keresztmetszetét – kapja kézhez a kötet olvasója: ez a műfaj, mint a kötet sajtó alá rendezőinek előszavából megtudjuk, a szerző „kedvelt műfaja" lévén alkalmas arra, hogy viszonylag kis terjedelemben sűrítve adjon képet arról a majdnem öt évtizedes gazdag jogtudományi munkásságról, amelyet *Nizsalovszky Endre* az utókorra hagyott. Fél évszázados jelenléte a magyar jogi oktatásban, jogtudományban és jogalkotásban sokféleképpen és sokféle értelemben bizonyult maradandónak: amiről kevésbé adhat képet a tanulmánykötet, az *Nizsalovszky Endre* jogalkotói-kodifikátori tevékenysége. Elmondhatta magáról, amit kevesen, hogy viszonylag kisebb jelentőségű törvényelőkészítő munkák mellett részt vehetett két, a magyar magánjog, illetve polgári jog egészét átfogó kodifikációs munkálatban: az 1928-as szakmailag igen magas színvonalú *Magánjogi Törvényjavaslat* előkészítésében és megfogalmazásában, majd évtizedekkel később jelentős része volt a ma is hatályos *Polgári Törvénykönyv* előkészítésében s végső szövegének kidolgozásában. Jogtudósi érdeklődésének középpontjában a jogtudomány talán legklasszikusabb, évezredes tradícióval megszentelt ága, a civilisztika állt: ennek majdnem minden ágában tett közzé alapvető jelentőségű (a kötetben is olvasható) tanulmányokat és persze monográfiákat. A kereskedelmi joggal éppúgy foglalkozott, mint a tulajdonjoggal, a polgári perjoggal éppúgy, mint szerzői joggal vagy nemzetközi magánjoggal; élete második felében különös érdeklődéssel fordult a családi jog problémái felé, s nem lehet kétséges, hogy ezen a területen munkássága évtizedekre, ha nem tovább, meghatározó jelentőségű marad a jogterület művelői számára – idegen nyelvű fordítása révén külföldön is. Ugyanezt mondhatjuk el a modern orvostudomány és biológia eredményeinek jogi vetületeit elemző monográfiájáról, amely a világ jogirodalmában a legelsők között dolgozta fel a rá mindig jellemző elmélyültséggel és pontossággal ezt az izgalmas és sok bonyolult jogi és etikai kérdést magába foglaló kérdéskört. Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy fő kutatási feladatai mellett jutott ideje és energiája arra is, hogy jogtörténeti kérdésekkel is elmélyülten foglalkozzék (kiadta például *Eötvös József* leveleit *Szalay László*hoz), továbbá, hogy egész életében behatóan foglalkoztatták a jog elméleti kérdései, csak igazat adhatunk kiváló tanítványai a kötet előszavában olvasható jellemzésének: ez az életmű valóban „az igazi tehetséget jellemző mániákus szorgalom és a tárgynak, témának való fenntartás nélküli odaadás" eredménye.

A kötet olvasója számára a legizgalmasabb kérdés s talán a legtöbb tanulsággal is járó annak vizsgálata, hogy a tehetség és szorgalom mellett mi voltaképpen *Nizsalovszky Endre* életművének meghatározó szellemi mozgatója s egyben elsajátítható és továbbvihető öröksége. Erre a kérdésre a kötet élére helyezett, a harmincas években született két tanulmány segít megadni a választ: *Nizsalovszky Endre* az *érdekkutató* jogtudomány híve volt s nincs okunk feltételezni, hogy ezen a tudományos meggyőződésen életének későbbi korszakában – mód-

szertani szempontból – lényegesen változtatott volna. Nem véletlen éppen ezért, hogy az érdekkutató jogtudományról szóló dolgozat a kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya, minden bizonnyal felfogható a szerző ars poetica-jának s közvetve tartalmazza azokat a módszertani ideálokat, amelyeket egész tudományos munkássága alatt híven követett.

Egy recenzió keretei természetesen nem teszik lehetővé, hogy az érdekkutató jogtudománynak, ennek a 19. század második felében kialakult, s elsősorban *Nizsalovszky Endre* legsajátabb területén, a civilisztikában hódító irányzatnak általános értékelésére vállalkozzunk. Annyi mindenesetre tény, hogy az érdekkutató jogtudomány a korábbi fogalomelemző exegézis helyébe a jognak egy bizonyos értelemben társadalmibb, a jog társadalmi feltételezettségét és hatását jobban számításba vevő gondolkodást és megközelítést állított: a jog vizsgálatában, az egyes tételesjogi intézmények elemzésében a kielégíteni kívánt szükségletet, a jogalkotói érdekmérlegelést, védeni kívánt érdeket kereste. Ebben az értelemben ez az irányzat, ha távolról is, de rokonítható a később kibontakozott kimondottan szociológiai, vagy (a civilisztikában) gazdasági indíttatású elméletekkel. Nagy különbség azonban, hogy az érdekkutató jogtudós – így *Nizsalovszky Endre* is – elsősorban a jogból, a tételes fennálló jogból indul ki, s annak közvetlen társadalmi kontextusát vizsgálja, annyiban, amennyiben az a tételes jogban megjelenik. Az érdekkutató jogtudós tehát semmiképpen sem kíván túllépni a jogi szféra határain, bár ezeket a határokat kissé másként jelöli meg, mint a tisztán jogdogmatikus megközelítés. Természetesen nincs olyan, valamennyire is gondolkodó tételes jogász, még kevésbé jogtudós, aki ne ismerné fel, hogy minden fennálló jog meghatározott társadalmi érdekek és szükségletek kielégítését, érvényesülését hivatott szolgálni. „A szívünk mélyén valamennyien érdekkutatók vagyunk" – írta egy neves német jogtudós. Ugyanakkor, s ez megint *Nizsalovszky Endre* egész megközelítését is jellemzi, ez a jogászi gondolkodás a jogi forma sajátosságát az érdekek, illetve tágabban a társadalmi viszonyok jogi megformáltságának értékét semmiképpen nem vonja kétségbe, legkevésbé sem kívánja feloldani. Röviden megfogalmazva, az érdekkutatás a jog közvetlen társadalmi hatásaival számoló felvilágosult tételes jogász attitűdjének elméleti megfogalmazása.

Ez a körülmény egyben magyarázza azt is, hogy Nizsalovszky Endre, néhány kiváló nemzedéktársával együtt, hogyan folytathatta viszonylag töretlenül jogtudományi munkásságát az 1945-ben bekövetkezett óriási társadalmi átalakulás után. Ezt mindenekelőtt – persze szigorúan a jogtudomány szempontjából – az a tanulságos körülmény magyarázza, hogy a tételes jogtudomány művelője voltaképpen a jognak mint olyannak, a tartalomtól bizonyos mértékig elvonatkoztatott jogi formának tudósa és ismerője. Semmi kétség az iránt, hogy a jog a maga egészében és társadalmi összhatásában gyökeresen megváltozhat anélkül, hogy ez a tételes jog technikájában, megfogalmazásában különösebb változással járna; s ez talán a legkézenfekvőbb éppen a civilista kutatási területén. A jogi forma sajátosságaiból ez egyenesen következik. Régen kimutatta már a marxista jogelmélet, hogy a jog éppen azért lehet és maradhat jog, mert az általa szabályozott társadalmi viszonyoknak csak meghatározott részére, oldalaira terjed ki, ennélfogva az egyes jogszabály vagy jogintézmény a társadalom egésze szempontjából minősíthető. Találóan jegyezte meg annak idején Max Weber, hogy a maga korában érvényes jog egyetlen betűjének megváltoztatása nélkül – elvben – egy szocialista típusú társadalmi rendszer is létezhetne Németországban. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalom változásával ne változna maga a jog is, mindössze annyit, hogy a jogban a társadalom átalakulása a jogi forma adottságaihoz alkalmazkodva jelenik meg. A tételes jogász ily módon a pozitív jog átalakulását követve minden különösebb nehézség nélkül követheti a társadalom átalakulását. (Mellesleg megjegyezve a tételes jog alapján álló társadalomkritika közelebbről megnézve *contradictio in adiecto*, hiszen a tételes jog tartalmát maguk az uralkodó viszonyok formálják.) Ha tehát egy jogtudós a jogi forma szükségszerűségének elismerésével eljut, és szükségszerűen eljut a jog kötelező erejének elismeréséhez, akkor számára, mint jogásznak, igazából a jogi formában megjelenő tartalom elemzése marad. A jogi forma társadalmi tartalma azonban *Nizsalovszky Endre* munkásságában fokozato-

san egyre jelentősebb szerepet kap – ebben egyebek között biztosan szerepet játszott fiatalabb kortársainak, részben tanítványainak hatása – az ilyen ösztönzések befogadása mindig a kiváló tudós jellemzője. A jog és a társadalom kölcsönhatásának tanulmányozására éppen kedves jogterülete, a családjog kínál bőséges alkalmat, s ezzel ő élt is. Nagy családjogi monográfiája a családjogi jogintézmények társadalomtörténeti vázlata is. A kötetben olvasható A népesedéspolitika családjogi eszközei című tanulmánya a jelen társadalmi kérdéseinek elsőrangú *jogi* és *társadalmi* elemzése, mely a jog olyan területén mutat példát a jogi társadalomalakítás lehetőségeinek és korlátainak elemzésére a jog- és családszociológia és a jogtörténet ismereteinek együttes alkalmazásával, amely az emberek legintimebb szférájába avatkozik be a jogi nyilvánosság eszközeivel.

Egy rövid recenziónak nem lehetett célja, hogy egy tárgyában ennyire szerteágazó tanulmánykötetet akárcsak a megközelítő teljesség igényével ismertessen. Mindenesetre a ma jogásza és kutatója sok minden egyéb mellett azért érezheti vonzónak a könyvet, *Nizsalovszky Endre* munkásságában mindenütt jelenlevő tiszteletet a jog és annak formája iránt, mert az ő generációjával s kortársaival ellentétben sokkal több kétellyel közeledik a joghoz, a jogtudományhoz. Kevesen vannak ma már olyanok, akik az övéhez hasonló, mondhatni fanatikus odaadással s a jog értékébe vetett ennyire mély meggyőződéseel művelik a talán legnagyobb történelmi tradícióra visszatekintő társadalomtudományt.

Bragyova András

Harmathy Attila és Sajó András (szerk.): **A jog gazdasági elemzése** (Gazdasági-Jogi Tanulmányok, II. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 364 o.)

Jogi könyvkiadásunk számos adóssága közül az egyiket részben törlesztette a jogi gazdaságtan élenjáró képviselői néhány tanulmányának közreadásával. Az érdem elsősorban a modern jogirodalmat kitűnően ismerő szerkesztőké, a sorozatszerkesztő *Sárközy Tamás*é, aki lehetőséget biztosított a tanulmányok megjelenésére, valamint a fordítás nehézségeivel megbirkózó fordítóké (*Donga György* és *Kolben Ágnes*).

A jogi gazdaságtan kihívása az akadémikus jogtudománnyal szemben a 60-as évek eleje – *R. Posner* és *G. Calabresi* első cikkeinek megjelenése – óta jelentkezik. Az azóta eltelt csaknem másfél évtized alatt a jog gazdasági elemzése témájában több ezer könyv és cikk jelent meg, de ezek egyre erősödő hangjára csak a 80-as években érkezik érdemi válasz.

A jog és gazdaság egymásrahatásának kérdésköre központi jelentőségű a marxista jogtudományban, ezért legalább a kihívás lényegének megismerése lényeges számára.

A jog gazdasági elemzése valóban kihívás, mivel mind alapvetésében, mind módszereiben eltér az eddigi jogtudományi megközelítésektől. Leegyszerűsítve a kérdést, döntően a modern neoliberális gazdaságtan (*M. Friedman, F. Hayek, Lionel Robinson*) jogi interpretációjáról van szó. Kiindulópontjuk a legtágabb értelemben vett javak szűkössége, a hozzájuk való jutás lehetőségének korlátozottsága. A korlátozottság választásra kényszeríti a gazdasági alanyt, az egyént, aki saját józan esze szerint a számára legkedvezőbb alternatíva mellett dönt. A lehetőségek közötti választás bizonyos lehetőségekről való lemondást jelent. E lemondás ára: egy más alternatíva választása folytán a még lehetséges alternatíva elvesztésével járó költség (az *opportunity cost*; haszonlehetőség-költség, alternatív költség). A gazdaságilag racionálisan viselkedő egyén, a homo oeconomicus a jogi gazdaságtan alapegysége. A módszertani individualizmusból következően a táradalmi jólét az

egyes egyének jólétének egyszerű összege. De vajon mi biztosítja azt, hogy az egyén jólétének növelése egyben a társadalom jólétének növekedését is jelenti? A válasz: ami jó az egyénnek, az jó a társadalomnak is (e gondolat egyébként egyenesen *A. Smith*től származtatható), hiszen az egyén gazdagodása a társadalmat is gazdagítja. Természetesen egy bizonyos szintig, mivel maga a társadalmi tér is korlátozott, s az egyén bizonyos helyzetekben nem javíthat pozícióján mások pozíciójának lerontása nélkül. Azt a gazdagodást, mely másnak nem okoz hátrányt, a jogi gazdaságtan *Pareto-javulás*nak nevezi, azt a szituációt pedig, amely addig tökéletesedik, mikor is már senki sem juthat előnyhöz másoknak okozott sérelem nélkül: *Pareto-optimális állapot*nak.

A közeg, melyben a javak cseréje különböző ügyletek (tranzakciók) útján zajlik az általában egyensúlyi állapotban levő, tökéletesen kompetitív piac. Ezen a piacon a tranzakciók súrlódásmentesen történnek, a tranzakciós költség minimális, s tranzakciós akadályok nincsenek. A fenti ideális piaci feltételek megléte esetén a jogi rendezés mikéntje nem befolyásolja a piaci tranzakciós helyzetek kimenetelét (Coase-teoréma), az erőforrások elosztása az alku-mechanizmuson keresztül, az árrendszer segítségével Pareto-optimális állapothoz közelít. Tranzakciós akadályok azonban jogi rendezést tesznek szükségessé. A jog feladata tehát – a jogi gazdaságtan szerint – nem más mint a piaci akadályok leküzdése, a leghatékonyabb piaci megoldások elősegítésre, a piac olykor csikorgó, akadozó fogaskerekeinek megolajozása. A jog legfőbb feladata a gazdasági hatékonyság érvényre juttatása, s a jog minősítő ismérve, hogy miképp tudja e célt szolgálni.

A kötetben a fenti, kissé általánosítottan megfogalmazott elméleti alapok részletes leírását adja *Veljanovski, Behrens, Posner, Calabresi* és *Melmed* cikke. A jogi gazdaságtan elméleti modelljének érvényessége és a realitásokkal való megegyezősége tekintetében nem csak nekünk, más társadalomfilozófiai rendszerben gondolkodóknak merülnek fel halvány kételyeink. Az irányzat „belső" kritikáját adja röviden *Polinsky, Posner* „A jog gazdasági elemzése" című könyvére reflektálva. *Coase*nak a társadalmi költségről írt tanulmánya tulajdonképpen az irányzat alapköve. *Coase* vizsgálati módja – a költség-haszon elemzés kimondva vagy implicite az egész gazdasági megközelítés alapismérve – rámutat arra, hogy milyen jelentőséggel bír a jogi szabályozás, a jogpolitikai döntések társadalmi kihatásainak, költségeik, azaz a belőlük származó hátrány, és előnyeik, hasznaik számbavétele.

A kötetben – terjedelmi korlátok miatt – csak érintőlegesen szerepelhetnek a jogi gazdaságtan általános elméletéhez tartozó olyan témák, mint pl. a közjavak kérdése és az ún. potyázó-dilemma, a külső hatások és azok belsővé tételének kérdései, mely problémára többek között a környezetvédelmi jog gazdasági elemzése épül. Röviden szó esik a szocialista jogtudósok számára különösen izgalmas témáról, a tulajdonformák gazdasági szempontú összehasonlításáról (*Demsetz*). A jogosítványok telepítésének szempontjait elemző *Calabresi* és *Melamed* cikk számos érdekes adalékot szolgáltat a tulajdoni, felelősségi és elidegeníthetetlenségi szabályok, valamint a hatékonysági elvek, az elosztási preferenciák és a méltányosság összevetéséhez.

A jogi gazdaságtan speciális vizsgálódási területeire is betekintést kaphatunk: *Posner* cikke a vétkességi felelősségről és a családi jogról, *Williamson* a szerződési jogról, *Demsetz, Furubotn* és *Pejovich* a tulajdonjogról. Ezekről a témákról természetesen több gazdasági jogi könyv van forgalomban az angolszász területeken, a válogatásba nem kerülhettek be olyan területek, mint a környezetvédelmi jog, büntető jog, a társulások és a gazdasági szervezetek joga, közjogi problémák, az eljárási kérdések vizsgálatának képviselői.

A kötet feltehető célját, a figyelem felkeltését remélhetőleg így is eléri. A jogi gazdaságtan megéri a figyelmet legalább *három* szempontból is:

1. A közgazdaságtan *Gary Becker* szerint az ésszerű választás tudománya. Feltehetőleg a jogot sem befolyásolná hátrányosan e racionalitás-elv érvényre jutása, kezdve a jogalkotáson egészen a jogtudományig. A jogi gazdaságtan finoman kidolgozott eszközöket és jól hasznosítható elgondolásokat nyújthat ehhez segítségül.

2. Tisztán elméleti szinten a jogi gazdaságtan módszereinek alkalmazása számos érdekes adalékkal szolgálhat a gazdaság és jog összefüggéseinek – számunkra úgy tűnik – túl elméleti vizsgálatának konkretizálásához.

3. Végül valamennyi társadalomtudománynak segíthet módszerével abban, hogy lelepleződjenek azokat a pszeudó-tényeket, melyeket tudományterületük kritikátlanul, a priori tényekként fogad el, s melyeket az adott tudományok holtteherként cipelnek magukkal. Még mai gazdaságpolitikánk számára is megszívlelendőek *R. K. Merton*nek ebben az összefüggésben elhangzott szavai: „első látásra talán szükségtelen hangsúlyozni, hogy mielőtt a társadalmi tényeket megvizsgálnánk tanácsos meggyőződnünk, vajon tényleg tényekkel van-e dolgunk."

Petrik B. Ferenc

A fenomenológia a társadalomtudományban

(Válogatta: Hernádi Miklós. Gondolat, Budapest, 1984. 549. o.)

Akár a mindennapokból, akár a szociológiai vizsgálatok gyakorlatából indulunk ki, a „Mädchen für alles", ha nem is mindenkinek, de sokaknak mindenképpen jó szolgálatot tehet. A fenomenológiát (melynek talán egyetlen igazán következetes gondolkodója maga az alapító, *Edmund Husserl*) még olyan képviselői, mint *Merleau-Ponty* vagy a hozzá képest renegát *Heidegger* is, igazában ilyen „lánynak" tekintik, „aki" módszert ad bárkinek, de a meghódítása önmagában semmiképpen nem lehet végcél. Ennek tágan értelmezve két következménye van: egyrészt senki sem fenomenológus, másrészt mindenki az. (Ez utóbbira példa, hogy *Merleau-Ponty* szerint *Hegel, Kierkegaard, Marx, Nietzsche* és *Freud* munkáiban is föllelhetők a fenomenológia vonásai.) Természetesen inkább az első következmény igaz, nevezetesen az, hogy *Husserl* transzcendentális fenomenológiáját igen sokféle irány kiinduló alapjaként használták követői, hogy egyúttal el is hagyják felségterületeit.

A mi szempontunkból azonban a fenomenológiának csak a szociológiában bekövetkezett továbbsarjadása a fontos. *Hernádi Miklós* arra vállalkozott, hogy a fenomenologikus szociológia kialakulásáról, mibenlétéről és a róla folytatott vitákról ad átfogó képet e válogatásban. Jellemzi a tudományterület kialakulása mellett annak különféle szintjeit; az általános, a különös és az egyedi szinteket egyaránt jól választott szemelvényekkel példázza, s eközben – a fenomenológiához híven – mintegy zárójelezi saját viszonyát a fenomenológiához. Tudniillik néhány, alapvetően fontos *Husserl*-mű részletei után elsősorban *Alfred Schütz* közvetítői funkcióját mutatja be, a következő fejezetben ismeretkritikai írásokat sorakoztat föl, majd a szociológiai szemléletmód szempontjából talán legfontosabb fejezet következik a hétköznapi beállítódás olyan fogalmaival, mint a mindennapi élet és tudás, az életvilág, az interakcionalitás, az etnometodológia.

Ezután különösen kellemes színfoltként részkutatásokat közöl, amelyek az előbbi fogalmak aktualizációiként is felfoghatók, tematikailag az idegen, beilleszkedni szándékozó embertől az érzékelésen, a házasságon át a járás művészetéig terjed ez a kör, de a látszólagos tarkaság mögött egy szemantikus filozófiához kapcsolódó gyakorlati kérdés áll: a közlés és közvetítés a maga köznapiságában, tehát az interakciók világa. Az ötödik fejezet zárja az említett zárójelet a fenomenológiáról szóló vitákból csippentve, finoman jelezve egyben a válogató (s részben fordító) koncepcióját is. Ez a koncepció markánsabban jelenik meg a kétívnyi bevezető tanulmányban, melynek kitételeire később még utalunk.

A filozófia iránt érdeklődő olvasónak magyarul is rendelkezésére áll *Husserl* több műve, de kiemelhetjük *Vajda Mihály* és *Áron László* interpretációit is, melyek negligálják a róla alkotott leegyszerűsítő tévképzeteket; mégis érintenünk kell néhány alapfogalmat a husserli filozófiából ahhoz, hogy megértsük jelentőségét a szociológia vonatkozásában. Már Husserl kiindulópontja, a *természetes beállítódás* és a rá vonatkozó tézis is tartalmaz szociológiailag megfontolandó elemeket. „A világ mint valóság min-

dig létezik" – fogalmazza meg *Husserl* a természetes beállítódás generáltézisét, legfeljebb látszatokkal terhelt, de ezek mindig „a" valóság hamisságai és látszatai; ennek a világnak mint környezetnek részei a „más" én-szubjektumok (interszubjektív természetes környezet), ennek mikéntje, minéműsége, létének és működésének kérdésköre szociológiai problematika, ám *Husserl* – noha célja ennek az interszubjektív környezetnek a megismerése is – fenomenológiai epochét tartalmaz. Karteziánus *kételkedés* helyett tehát hatályon kívül helyezi a valóságra vonatkozó generáltézist, „kikapcsolja", „zárójelbe teszi". Ha ezt az elvet átvesszük, olyan lehetőséghez juttatjuk a kutatót, ami a meglevő előfeltevéseitől, előítéleteitől mentesíti, melyek az adatfelvételt torzító módon befolyásolhatják. Ez a mozzanat elvezet a transzcendentális epochéhoz, aminek lényege a megismerő viszonyrendszer másik elemének, a szubjektumnak a redukálása minden korábbi empirikus tényező vonatkozásában. Ennek a következetes végigvitele azonban elvezet egy tiszta egológiához, melyet épp a fenomenológia másik nagy alakja, *R. Ingarden* bírál. *Husserl* viszont maga is visszanyúlt a számunkra fontosabbhoz, a tapasztalathoz. Ennek evidenciáin kell a predikatív evidenciáknak nyugodniok, „a visszanyúlás a tapasztalat világához visszanyúlás az életvilághoz..., amelyben folyton-folyvást élünk, s amely minden ... tudományos meghatározás talaja". Ezzel a gondolattal *Husserl* eljut a szociológia és bármilyen társadalomszemlélet reveláló gondolatához, nevezetesen, hogy ez az életvilág noha készen talált, számunkra adott, más tekintetben viszont áthatják azt korábbi logikai tevékenységek és ítéletek. Ebben implicite az is benne foglaltatik, hogy az életvilágot tevékenység alakítja, közte saját tevékenységünk is. A gondolat fontosságát jelzi az is, hogy *Lukács György* utolsó leírt soraiban is hasonlóan fogalmaz a marxizmus legmélyebb igazságát illetően: „Így hát minden egyes ember – mindegy, mennyire tudatosan – aktív tényezője annak az összfolyamatnak, amelynek egyidejűleg terméke..."

*Alfred Schütz*öt épp az ragadta meg *Husserl* gondolatmenetében (s ezzel kívánta elméletileg megalapozni a szociológiát), hogy az említett redukált szféra elemzése útján nyert ismeretek a természetes beállítódásban is megőrzik érvényességüket. Ugyanakkor a fenomenológiai írások sok kutató számára megközelíthetetlenek vagy nehezen értelmezhetők (ami egyébként a fenomenológia önmagával szembeni igényességéből következik: le kell mondania közkeletű fordulatokról, közhelyekről). *Schütz* hangsúlyozza, hogy „nincsenek elszigetelt objektumok: az észlelések és kogitációk mezőjét fényudvar ... veszi körül". Ennek a következménye, hogy a szociológiai megismerés folyamatát is áthatják az összefüggések sokféleségéből adódó noetikus módosulások, ezek rendszerét még bonyolítja a dolgok eredeti és származékos tapasztalása közti különbség. Éppen itt fogható meg irányzatunk kritikai érvényessége más szociológiákra nézve, például a matematikai-statisztikai módszert következetesen alkalmazó *Durkheim* tekintetében, aki semmibe vette a köznapi értelmezést, de *Az öngyilkosságot* olyan statisztikákra alapozta, melyek az öngyilkosság mindennapi értelmezéséből indultak ki. Ezért tartja *Schütz* oly fontosnak az ismeretkritikát, mely éles különbséget tesz a dolog, a jel, a jelentés, a kommunikációs és a konkrét jelentés között. Az átlagos mintavételkor e differenciák aligha tisztázhatók, de a husserli konstitúciós elmélet segítségével igen. Ennek lényege, hogy egy jelenségre vonatkozó tudásunk bármely pillanatban a korábbi szellemi folyamatok lerakódása, melyekből konstituálódott. E logika azonban nemcsak az Én világára, hanem mindnyájunk közös világára vonatkozik, biztosítva az igazság interszubjektivitását, ami a szociológiai verifikálhatóság szükségszerű föltétele. Schütz megoldhatónak látja a szubjektív jelentések tudományos megragadhatóságát, de válaszából hiányzik a társadalmi cselekvés igénye, csak a közös tudatot tekinti mércének.

Ugyanakkor tanítványaival együtt elsődlegesnek tekinti a *mindennapi életvilág* szigorú elemzését, ami *Max Weber* örökségét is mutatja a társadalmiság alapténye nek keresése folytán, de az elemzett husserli elvekből is következik. Ennek jellemzéséhez olyan tényeket sorakoztatnak föl, mint a mások testi és tudati létezése, a dolgok interszubjektív azonossága, kölcsönhatás és megértés, a társadalmi világ objektivitása stb. Ezekből az egyébként helyes, de magukban nem elegendő elvekből olyan szituacionalizmus

fakad, amely két irányban sem képes megbirkózni a különösség magábazáródásával: egyfelől embertársaimat típusos viselkedésükben tudom megragadni, a *face-to-face* intimitástól eltekintve (bár Polly lázadása óta ez sem biztos), másfelől a társadalmi totalitás szintén kicsúszik a fenomenologikus szociológus kezei közül. Ennek ellenére sem tudjuk kellően hangsúlyozni a mindennapiság elemzésének ezt a teljesítményét.

Utalnunk kell a könyv olyan elbájolóan kellemes részeire is, mint *Schütz Husserl* képe, *Wagner* érdekfeszítő tudománytörténeti eszmefuttatása, *Berger-Kellner* dramatikus házasságképe, mely két idegen összeállásában és önmaga újradefiniálásában ragadható meg, de ezek élvezetét bízzuk az olvasóra. Hiányzik viszont a válogatásból egy-két fontos szerző: igaz, hogy *Goffman*tól nemrégiben jelent meg egy vaskos kötet, de *Ingarden*t képviselhette volna egy ismeretkritikai fejezet (mondjuk az *Über die Verantwortung*-ból), bár az ő kelet-európaisága kizáró ok lehetett, vagy tematikailag kilógva vele együtt kimaradtak olyanok is, mint *Boris de Schloezer, Susanne Langer.*

Végezetül: cui prodest? Hiszen a válogatás legújabb darabjai is a 70-es évek közepéről valók, a többség pedig évtizedekkel mérhető korú, s közben mind a szociológia, mind a fenomenológia sokat változott, a fenomenologikus szociológia pedig egyrészt föloldódott a nyelvfilozófiában, másrészt szociográfikus irányt vett, sőt egyebek közt marxizáló ágakat is hajtott. Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy a teória és az empíria házassága nem bizonyult meddőnek, a „Mädchen für alles" jó családanyának mutatkozott, hisz a kötet által is jelzett folyamatban a fenomenológia komoly, termékeny hatást tett a modern társadalomtudományokra, sőt ez a hatás még nem befejezett, „e hatás maradandó eredményeinek értő és kritikai átvételétől a magyar szociológiának sem szabad elzárkóznia", így a fenomenologikus szociológia fölfedezése és alkotó megismerése „saját szociológiai fegyvertárunk kibővítése, hatékonyabbá fejlesztése szempontjából éppenséggel elengedhetetlen". E tekintetben a Hernádi válogatta kötet igen jó szolgálatot tesz.

Révész Mihály

Graham Clark: The Identity of Man as Seen by an Archeologist

(Az ember identitása az archeológus szemével — Methuen and Co. Ltd. London–New York, 1983. 184 o.)

Graham Clark, a régészet élő klasszikusa, alaposan meglepte a tudományos világot, benne saját tisztelőit ezzel a munkájával. Szokatlan maga a témaválasztás. Túllépve ezúttal a régész hagyományos érdeklődési körén *az emberi történelem egészéről mond ítéletet* a szerző a jövő útjai általa helyesnek vélt kialakítása érdekében az archeológia, az etológia, az etnográfia adataira támaszkodva, de feldolgozva azokat az élményeket is, amelyekben a 20. század második felében élő ember részes. Mindezt egy karcsú munkába sűrítve találjuk, ami szükségképpen kutatási eredmények rövid összegezéséből, szűkreszabott magyarázatokból és határozott kijelentésekből áll össze. A témaválasztásnál még meghökkentőbb azonban e kijelentések kicsengése: az emberi lét sajátszerűsége a kulturális sokszínűségből és az emögött húzódó társadalmi hierarchizáltságból fakad; az ezzel ellentétes, a francia felvilágosodással elterjedt eszmék és az azokat követő ipari társadalmi gyakorlat, mely kulturális homogenizációt és növekvő egyenlőséget szült, hatásukban dehumanizálóak, az ember önmagával azonosulását fenyegetik.

Milyen is hát az ember? Erre a kérdésre a könyv második fejezetében található válasz, egyfelől az emberi maradványok és hátrahagyott produktumok történetéből, másfelől az emberi viselkedés és a fejlettségben az ember-

hez közelálló élőlények viselkedésének összevetéséből adódó következtetések révén. Az ember kultúrateremtő lény, akinek biológiai evolúciója kulturális evolúcióval járt együtt – sugallja az adatok új összefoglalása. A folyamatot azonban új megvilágításba helyezik az etológia tanulságai. Ezek a kutatások arra vallanak, hogy a biológiai evolúció során akkor támadt nagy szakadék emberszabású majmok és emberfélék között, amikor az utóbbiak vegyes táplálkozásában a húsra tevődött a hangsúly, míg az előbbiek növényevőkké váltak kiegészítésként alkalmi húsevéssel. Az ember esetében ezt a táplálkozási módot intézményesített élelem-elosztás kísérte, ami maga után vonta a nemek közötti munkamegosztást az élelemszerzésben, így egy önmagát generáló, kiterjesztő, elmélyítő folyamat jött létre, hosszabb felnőtté válási korszakot idézve elő és a nemek közötti szexuális vonzalmat gazdasági partnerséggel egészítve ki. Az embercsemete hosszú táplálási, gondoskodási igényével és a faj szaporításán jócskán túlnyúló életkorral kapcsolatos sajátság az erkölcsi rendszerek megteremtése az emberi társadalmakban, amelyek mesterségesek és tanultak, az igények szerint változóak. Az emberi társadalmak további jellemzője az állati társulásokkal szemben a fejlettebb kommunikációs rendszer és a hierarchizáltság. Utóbbi, kezdeményeiben, bizonyos állatcsoportoknál is előfordul. Fontos hatása, hogy csökkenti a nyílt konfliktusok lehetőségét és elősegíti az erőforrások jobb kihasználását. Ezeket az előnyöket az emberi társadalmak tudatosan fordították a maguk javára, így a hierarchizáltság, miközben minden egyén számára biztos, bár olykor szerény helyet biztosított, egyidejűleg kulcsszerepet játszott a civilizációs genezisében. Az emberi viselkedési formák, minthogy kulturális termékek, változatosak lehettek, és mivel tudatilag is feldolgozásra kerültek, így tudati összetevőkkel, például a vallással nyertek megerősítést. A kulturális kifejezésformák, a társadalmi lét és a természeti világ összefüggését a maga nemében talán a legkitűnőbb ábrán is szemlélteti *Clark*. Így közelít a kulturális örökség változatosságot előidéző hatásmechanizmusának megvilágításához, az eredményeket gazdagon illusztrálva régészeti leletekből és etnográfiai anyagból vett példákkal, miközben módot talál a régészeti és etnológiai szemlélet alakulásának rövid szemléjére is.

A különbözőségre vezető kulturális fejlődés legvilágosabban kirajzolódó esetei a *magaskultúrák*. Formálódásukban a séma egységes. A letelepült életmód a vagyon felhalmozódására, munkamegosztásra, majd a települések tevékenységtípusok szerinti megoszlására vezet, ez maga után vonja az igazgatás fejlődését és erőszakkal szentesítését, amit legitimalizál a vallás, kifejez az építészet és a művészet, a tárgyformálás számos válfaja, a hatalmi jelképek. Az expresszív kultúra a civilizációk eltérő sajátosságainak is hordozója, ezen belül külön hangsúlyt kapnak az írásrendszerek. További meggondolás, hogy a szerző a társadalmi rangkülönbségeknek adaptív értéket tulajdonít, mintegy *Naumann* „lesüllyedt kultúrjavak" elméletét emlegeti fel az előzmény említése nélkül. Sorrendben tárgyalásra kerül az egyiptomi, a mezopotámiai, a kínai, végül az európai civilizáció a 18. századig, annak kiemelésével, hogy „...az emberi szellem legkitűnőbb anyagi megtestesüléseit azok a társadalmak hozták létre, amelyekben a vásárlóerő a legkevesebb kézben összpontosult".

Így már nem csodálkozhatunk, hogy a zárófejezetben az ipari termelésre és a természettudományos felismerésekre épülő modern kultúra és a demokrácia homogenizáló és egyúttal dehumanizáló hatásáról olvashatunk, függetlenül attól, hogy milyen társadalmi rendszerben érvényesül. Ellentétesen ható tényezőkként csupán az ifjúsági mozgalmakra, némely foglalkozási csoportok tiltakozásaira, a regionális különbségek fenntartásáért folytatott küzdelmekre, az etnikai különállás hangsúlyozására és a fejlődő országokban a saját múltjuk iránti fokozott figyelemre gondol *Clark*. *Dahrendorf*fal ért egyet, aki szerint „az emberek közötti egyenlőtlenséget sok rossz bő forrásának, de minden jó forrásának is kell tekinteni". Úgy ítéli meg, hogy ami rossz az egyenlőtlenségből fakadt, azt jórészt kiküszöbölte az emberiség újkori fejlődése, itt az ideje a kedvező hatások kiemelésének.

Olyan következtetések ezek, amelyek aligha oszthatók, s nem egyértelműek Clark kulturális pesszimizmusának gyökerei. Valójában azok a folyamatok, melyek itt felemlítődnek, mint az egységesülés, hasonulás előidézői, maguk is újfajta különbségek szülői, vagy régebbiek újraélesztői. Ugyanakkor fel is szabadították az embert a megélhetésre fordított idő jelentős há-

nyada alól, ami igen sokféle kulturális megnyilvánulásban ölt testet társadalmanként, sőt azon belül rétegenként is eltérő módon, és akkor még szót sem ejtettünk a markánsabb eltéréseket előidéző formációkülönbségekről. Ezenfelül az emberi egyenlőség és egyenlőtlenség kérdése ebben a könyvben olyan elvontan merül fel, amit nem indokolhat még a régésznek az újkori történészekétől vagy szociológusoktól eltérő léptéke sem, mely talán közelebb áll az emberi történelem valós arányaihoz, de korántsem biztos, hogy a jövő távlatainak megértéséhez inkább segít hozzá, mint a jelenkori társadalmak sajátosságainak alaposabb megismerése. *Clark* szemléletének korlátai a 18–19. század fordulója arisztokrata történészeinek felfogására emlékeztetnek, és ez előnytelenül mutatkozik meg e munkában egy olyan korszak megítélésénél, amelyet a szerző nem kutatott, csak megélt.

Sárkány Mihály

Zoltán Zoltán: A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete
(Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 429 o.)

A tankönyv a szerző tekintélyes számú előtanulmányára és könyveire épül, régi szakmai adottságot törleszt azzal, hogy a széles szakmai közvélemény elé tárja a térfejlődés fő mozgatórugóit és törvényszerűségeit, a térstruktúrák megismerésének és bemutatásának módját, hogy az emberekben ezekből valóban komplex és dinamikus térszemlélet alakulhasson ki, amely segíti őket mind a politikai, mind a társadalmi-gazdasági kérdésekben való jobb eligazodásban.

A bevezetőben a szerző megállapítja, „hogy a gazdaságföldrajznak mind ez ideig egyik legnagyobb fogyatékossága: általános térelméleti megalapozatlansága, más területek elméleteivel való nem eléggé konzisztens volta, vagyis a korszerű és átfogó elméletrendszer hiánya".

Az első fejezet a dinamikus gazdaságföldrajz alapproblémáival és tudománytörténeti előzményeivel foglalkozik. Megállapítja, hogy sokan a közgazdasági szemlélet túlzott behatolásától féltették vagy féltik még ma is a gazdaságföldrajzot, „holott... éppen ez hozza meg számára a megújhodást". Így a földrajz helyzetét és fejlődési irányát nem lehet általában a többi tudományágaktól, különösen pedig a vele szoros kölcsönhatásban fejlődő társtudományok (pl. a közgazdaságtan, a szociológia stb.) általános fejlődési irányaitól elválasztva kezelni. A gazdaságföldrajz legfőbb rendező elveit ezért részben azokra építve, de a területi aspektus követelményeit messzemenően szem előtt tartva és rangsorolva, a társtudományok rendező elveivel szintetizáltan kell kialakítani.

A fejezetben a szerző áttekinti a térrel kapcsolatos filozófiai és földrajzi nézetek fejlődését, a társtudományok körében kialakult különböző térfelfogásokat, valamint a marxista gazdaságföldrajz térszemlélete és a rayon-iskola közötti kapcsolatokat.

A II. fejezet a dinamikus térelmélet alapjait mutatja be. Ennek fő érdeme, hogy tisztázza a térelmélet alapfogalmait, a struktúra fogalmát és a szerkezettől eltérő vonásait, főbb alaptípusait, a területi munkamegosztást és a specializációt, annak strukturális vetületeit, a struktúraátalakítás módját, ütemét, forrásait, az egyensúly kérdéseit, valamint a társadalmi tér jellemzőit.

A térfejlődés dinamizmusa és mechanizmusa – a tankönyv egyik fő fejezete, ahol betekintést nyerünk a gazdasági erőtér és erővonalprobléma tudományos előzményeibe, nyomon követhetjük az erővonalak kialakulásának folyamatát, a növekedési pólusok és fejlesztési centrumok kialakulását. A hazai gazdasági, szociológiai viszonyok megértését segíti elő „A centrum- és perifériaprobléma strukturális és földrajzi megközelítése" című fejezet. Jelentős szociológiai következményei vannak a ténynek, hogy „minél kijjebb haladunk a centrumtól, nemcsak jelentéktelenebb lesz a dinamikus ágazatok súlya és szerepe az adott gazdaság struktúrájában, hanem

annál kevésbé harmonikusan kapcsolódnak egymáshoz a különböző ágazatok. A népgazdaság egyes ágazatai közötti harmónia és kapcsolatrendszer tehát az erős külső behatásra fellazul, a kontinuitás egyre kevésbé ismerhető fel közöttük". Vagyis a centrum és periféria kapcsolatát állandó nyílt vagy burkolt ellentétek jelzik. A periféria joggal érzi úgy, hogy a centrummal kialakult munkamegosztás számára egyenlőtlen cserén alapul, és ezért a centrum kizsákmányolja őt. A centrum pedig gyakran úgy véli, hogy a periféria sokkal többet követel magának, mint amennyi megilleti, illetve amennyire valójában szüksége lenne. A magasabb fejlettségi szint megőrzésének fajlagos költségigénye ugyanis a perifériánál lényegesen magasabb.

A IV., a dinamikus telephelyszemlélet főbb rendezőelveivel foglalkozó fejezet elsősorban a térgazdaságtan, valamint a földrajztudomány elméleti és gyakorlati szakembereinek nyújt hasznos ismereteket.

Az V. fejezet főként a településfejlesztés, a területrendezés és a szociológia diszciplináit erősítheti. Tanulságos lehet hazai viszonyok között az a gondolati ív, hogy az egyes városok pontszerűen, elszigetelten állnak a térben és nagy mezőgazdasági térségek ölelik körül ezeket. A dinamikus városnövekedés hatására viszont napjainkban egyre inkább az urbanizált térségek kiterjedt hálózata öleli körül a szigetekre bomlott mezőgazdasági térségeket. A fejezetben felmerülő fő kérdések a következők:

- a népesség urbanizáltság fokát milyen mutatókkal lehetne legjobban jellemezni;
- a foglalkozás szerinti megoszlás az általános fejlődésnek milyen mértékben meghatározója és jellemzője;
- a mezőgazdaság és az ipar kapcsolatának történelmi változása.

A városok funkcionális tevékenységének áttekintése után azok növekedéselméleti problémáival, területi megjelenési formáival, a nagyvárosok „válságá"-val és robbanásszerű növekedés ellentmondásaival is foglalkozik. Különösen az utóbbi fejezet tarthat számot az általános érdeklődésre. A szerző itt megállapítja, hogy „napjainkban a dinamikusan növekvő nagyvárosokban egyre több belső feszültséggel, ellentmondással találkozhatunk, amelyek nem kis mértékben rontják az ott levő emberek közérzetét és megkérdőjelezik a városban, illetve az urbanizáció 'áldásos voltába' vetett hitét". El kell ismerni, hogy a mai város többet tud nyújtani az ott élő embereknek, mint régen, de ugyanakkor nagyobb idegi, szellemi és egészségügyi megterhelést ró rájuk. Egyes szakemberek szerint urbanizált korunk egyik jellemző tünete: a nagyvárosok válsága.

A szerző részletesen elemzi a robbanásszerű növekedés ellentmondásainak okait. Ezek között említi meg a két évtizede érvényesülő lakótelepcentrikus városfejlesztést, amely mellett teljesen háttérbe szorul a városok infrastruktúra-rendszereinek egybehangolt, átfogó fejlesztése. Az új lakótelepek fejlesztésével a mennyiségi lakáshiány ugyan némileg mérséklődött, de a gyors ütemű lakásépítés az élet több területén újabb feszültségeket szült.

Az új lakótelepek térbeli elhelyezésében, ellátórendszerük körének meghatározásában és késleltetett kivitelezésében nagymérvű koncepciótlanság tapasztalható. A lakótelepek legfőbb hiábit a szerző a következőkben látja:

- egyre több lakást kívánnak minél olcsóbban elhelyezni anélkül, hogy a lakásokkal együtt komplex városi környezetett tudnának biztosítani;
- a rendszeres háztartásvezetés hiányát feltételezve csökkent a konyhák, éléskamrák és fürdőszobák alapterülete. A nagy helyet foglaló ruhásszekrények helyét a beépített garderobe-szekrények váltották fel;
- a „napközi otthonos gyermeknevelés" elterjedése egyes háztartási, gyermeknevelési, szolgáltatási funkcióknak a lakásból való kiszűrődéséhez, illetve a külső ellátórendszerekbe való áthelyeződéséhez vezetett (pl. közétkeztetés, napközi stb.).

Joggal merül fel a kérdés: vajon a csökkenő lakás-alapterületekből elérhető-e annyi költségmegtakarítás, mint amennyit a különböző külső ellátórendszerek kifejlesztésére és üzemeltetésére kell fordítanunk? A válasz: valószínűleg nem! A szerző nyugati felmérésekre hivatkozva jelzi, hogy a beruházási költségek 8%-os növekedésével a lakások alapterületét 20%-kal lehetne növelni...

A lakótelepi lakásoknak, mint a családi élet keretének, sokkal rugalmasabban kellene igazodni a különböző foglalkozású, jövedelmű,

életformájú és életmódú családok igényeihez. A szerző szerint a városok humanizálásának tehát lényegében adottak az előfeltételei. Minden városnak megrajzolható az a társadalmi-gazdasági struktúraképe, amelynek igényrendszeréhez kellene a különböző műszaki struktúrák fejlesztését igazítani.

A szerző a záró VI. fejezetben a világ gazdaságföldrajzának dinamikus képét három csomópont: a fejlett tőkésországok, a szocialista országok és a fejlődő országok köré csoportosítva tárgyalja, végül pedig elemzi a gazdaságnak az emberek életviszonyaira gyakorolt hatását.

Vuics Tibor

Ára: 25 Ft

ISSN 0231–2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1985
3

1985 NOV 7 18

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁR

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 160–160/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1363 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185–881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116–269) és minden nagyobb árusítóhelyen.
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

VARGA Csaba, az állam- és jogtudományok kandidátusa, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa

SZILÁGYI Péter, az állam- és jogtudományok kandidátusa, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának docense

HOÓZ István, a demográfiai tudományok doktora, a JPTE tanszékvezető egyetemi tanára

KILÉNYI Géza, az állam- és jogtudományok doktora, a JPTE tanszékvezető egyetemi tanára

KILÉNYI Géza, az állam- és jogtudományok doktora, az Államigazgatási Szervezési Intézet osztályvezetője

JÁVOR István, a System Szervezési Vállalat szociológus munkatársa

VISEGRÁDY Antal, az állam- és jogtudományok kandidátusa, a JPTE Állam- és Jogtudományi Karának adjunktusa

TORKOS Veronika, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

OROSZ Éva, az MTA Regionális Kutatások Központjának tudományos munkatársa

DOBOSSY Imre, a Tömegkommunikációs Kutató Központ tudományos munkatársa

KULCSÁR László, a GATE Marxizmus–Leninizmus Intézetének adjunktusa

BOZÓKI András, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanársegéde

JOÓ Rudolf, az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutató Központjának tudományos főmunkatársa

TAHIN Tamás, a szociológiai tudományok kandidátusa, a POTE Marxizmus–Leninizmus Intézetének docense

RÉPÁSSY Helga, az MKKE Népgazdasági Tervezési Intézetének tudományos munkatársa

URBÁN László, az Országos Vezetőképző Intézet tudományos munkatársa

PETRIK B. Ferenc, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos továbbképzési ösztöndíjasa

TAMÁS Pál, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

ROZGONYI Tamás, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MSZMP Politikai Főiskolájának docense

BÁRÁNY Ferenc, a történettudományok kandidátusa, egyetemi tanár, a SZOTE Marxizmus–Leninizmus Intézetének igazgatója

HORVÁTH PÁL, az állam- és jogtudományok doktora, az ELTE ÁJK tanszékvezető egyetemi tanára

SZENTIRMAI László, a JATE Központi Könyvtára önálló osztályának osztályvezetője

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Varga Csaba	A jogpolitika önállóságáért
11	Szilágyi Péter	A jogalkotási jogpolitika néhány állam- és jogelméleti kérdése
24	Hoóz István	A népesség demográfiai magatartását befolyásoló tényezők és azok kapcsolatrendszere
41	Kilényi Géza	A közigazgatás és a vállalatok kapcsolatának néhány elméleti kérdéséről
57	Jávor István	A szervezeti krízisnek a hatalmi struktúrára épített modellje
		Műhely
71	Visegrády Antal	A társadalmi viszonyok jogalakító hatása
76	Torkos Veronika	Településfejlesztés Bács-Kiskun megyében
81	Orosz Éva	Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeit alakító fő tényezők
91	Dobossy Imre—Kulcsár László	Magyar közlekedési viszonyok nyugati autósok szemével
		Vita
107	Bozóki András	Politológia születik
		Tájékozódás
118	Joó Rudolf	Dobronak — Felsőszölnök
		Konferencia
122	Tahin Tamás	A fiatalok egészségügyi állapota és biológiai fejlődése
126	Répássy Helga	A német nyelvű országok rurálszociológusainak X. nemzetközi szimpóziuma
		Könyvszemle
129	Urbán László	Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról
133	Petrik B. Ferenc	Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról
135	Tamás Pál	Aurelio Peccei: Kezünkben a jövő
137	Rozgonyi Tamás	Gáthy Vera: A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában
	Bárány Ferenc	Manfred Markefka: Vorurteile — Minderheiten — Diskriminierung
	Horváth Pál	Hamza Gábor: Jogösszehasonlítás és aktivitás
	Szentirmai László	Falussy Béla: Az időmérleg vizsgálat módszertana az 1976/77. évi felvétel alapján

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. május
Terjedelem: 12.6 (A/5) ív
8515737 MTA Sokszorosító, Budapest. – F. v.: dr. Héczey Lászlóné

VARGA CSABA

A JOGPOLITIKA ÖNÁLLÓSÁGÁÉRT

A jogpolitika művelését, tudományos megalapozásának igényét politikai érettségünk s a jog sajátszerűségének tisztelete egyaránt felveti. Körvonalazására, követelményei rögzítésére már Magyarországon is számos — hivatalos s a tudomány berkeiből érkező — program megfogalmazódott. Számos alapvető fogalmat azonban mindezek visszatérően eleve adottnak vesznek, ezáltal pedig lényeges összefüggéseket tisztázatlanul hagynak. Ezek közül néhány fogalom egymáshoz való viszonyának rendezését kísérli meg az alábbi írás.

1. Politika és jog kapcsolata

Politika és jog egyaránt a társadalmi összkomplexusban helyezkednek el: mindenkor egymásra vonatkoztatottak, egymást feltételezik. Ugyanakkor eltérő súlyú az a szerep, amit a társadalmi létben betöltenek. *A politika* a társadalom alapvető érdekeit egyeztető, uralkodó érdekké alakító, és ezzel a társadalmat integráló komplexus. *A jog* ezzel szemben olyan komplexus, amely döntően a társadalom egyéb komplexusai között közvetít. Az alapvető komplexusokhoz való viszonyában ezért önállótlan: értékét a közvetítésben, vagyis önmagán kívül, a közvetített komplexusokban (így mindenekelőtt a politikának, a gazdaságnak, a kultúrának stb. a saját közege által való alakításában és formálásában) hordozza. Mindez azt jelenti, hogy a társadalmi folyamatokban a politika általában túlsúlyos a joghoz képest (ahogyan — hosszú távon, történelmileg — a gazdaság szféráját általában túlsúlyosnak látjuk a politika szférájához képest); de ez kölcsönös függőségük tényén (persze attól kezdve, hogy antagonisztikus ellentétekre szakadt osztálytársadalom, annak állami szervezése stb. létrejött) nem változtat.

Ezen a viszonyon belül politika és jog kapcsolata lehet közvetlen és közvetett. Hogy mindez miként alakul, döntően a *társadalmiasodás* függvénye. Társadalmiasodáson a természeti léttől elszakadás, a társadalmi kapcsolatok összetetté válása, a tisztán társadalmi közvetítések és közvetítettségek előtérbe kerülése s kizárólagossá válása egyre inkább előrehaladó folyamatát értjük. Ez megnyilvánulhat *ontogenetikus* és

filogenetikus síkon. Ontogenetikusnak tekintendő az emberiség összfejlődése, a primitív koroktól a fejlett civilizációig. Filogenetikusnak pedig bármely államilag szervezett társadalom fejlődése, anarchikus vagy forradalmi létrejöttétől konszolidációjáig.

Közvetlen kapcsolat a politika és jog nyers formáját jellemzi. Az őskortól, illetve a primitív fejlődéstől kezdve megfigyelhető ez – mindenekelőtt az autokratikus, az önkényen vagy a feltétlen abszolutizmuson alapuló társadalmakban. Megfigyelhető továbbá az anarchikus vagy forradalmi átalakulásban, illetőleg az anarchiát vagy forradalmat eredményező politikai destabilizálódásban. Példájaként szolgálhat az eredeti államszerveződés (mint az észak-amerikai ököljog); a forradalmi átmenet időszaka (mint amit az októberi forradalmat követően tudatosan vállalt *Lenin*); vagy a politikai küzdelem destabilizációs intervallumai (mint ami a „kulturális forradalom" égisze alatt zajlott le Kínában). Mindezek közös jegye, hogy a mindenkori hatalom közvetlenül alakítja a jogot, a jog ugyanakkor nem formálja vagy szervezi a hatalmat – legfeljebb mindenkori állapotainak többletformát; legitimációs kifejeződést ad. Ilyenkor a jog közvetlenül átveheti a hatalom szerepét (és ezáltal csupasz hatalmi csillogássá, rítussá, propagandává fokozódhat le), miközben a hatalom közvetlenül jogi funkciókat tölthet be (leggyakrabban a jog nélküli igazságszolgáltatás formájában – akár mezítlen erőn, forradalmi jogtudaton, vagy *Mao* elnök citatológiáján alapuljék is).

A kapcsolat közvetetté válása mind a politika, mind a jog oldaláról a sajátszerűségek s a viszonylagos önállóság kialakulását feltételezi. A politika ilyenkor a jogtól átszűrt: „szelídített" lesz – lényeges vonatkozásaiban általa szervezett és közvetített. Ugyanakkor a politika befolyása a jogra csak a jog saját közegén, tehát sajátszerűségein átszűrve érvényesülhet. Minthogy pedig a társadalmiasodás a közbeékelődő közvetítések, az egyre tisztábban társadalmi közvetítettségek felé tart, politika és jog kapcsolatában ez azt jelenti, hogy immár nem csupán erkölcsi és vallási, de politikai és pártnormák is segítenek abban, hogy a jog alakulására és érvényesülésére gyakorolt politikai befolyás adott mederben maradjon, azt ne lépje túl. Jog és politika kapcsolatában pedig azt, hogy a jog általi szervezést, a jogi közvetítődést maga a politika is egyre inkább már a legsajátabb érdekében is kívánja, nevezetesen hogy legitimáltságában, és ilyen módon politikai szervezőkészsége hatékonyságában növekedjék.

2. A jogpolitika mint közvetítő a politika és jog kapcsolatában

A rendszeres egymásra hatás egyre társadalmiasultabb gyakorlatában alakul ki és formálódik mindkét oldaltól egyre inkább megkülönböztetett köztes területté, majd nyer viszonylagos önállóságot az a mező, amelyben a specifikusan politikainak a specifikusan jogira történő hatásgyakorlása lezajlik. Ez a mező a *jogpolitika* szférája.

Szándéka, hatásmechanizmusa, eszközrendszere szerint *politika* ez, hiszen hatalmi nyomást céloz, érdekegyeztetés révén, nem-formalizált eszközök igénybevételével. Ugyanakkor célzott befolyásolási tárgya, a befolyásolást átengedő (kiválasztó) kiváltó-ösztönző szűrője, valamint a befolyást transzformáló strukturáltsága szerint

jog, hiszen a jogit célozza, a jogiasság optimumának megtartásán keresztül, miközben a jogi közegéhez egyneműsítetten jogként újrafogalmazza a nem-jogit. A jogpolitika tehát a politika és a jog sajátos átmeneti közege, mely mindkét szféra megkülönböztető vonásaival egyidejűleg rendelkezik.

A jogpolitika ilyen módon *1.* a politika által a jogra gyakorolt *befolyás* közege. Ugyanakkor *2.* nem minden befolyásé, csak azoké, amelyeket elvont általánosságukban tudatossá tettek, és mint ilyent megfogalmaztak, objektiváltak vagy rögzítettek. Ennek megfelelően

- leginkább jellegzetes megnyilvánulásai ott találhatók, ahol a politika is, a jog is ilyen elvont általánossággá sűrűsödik;
- ez az általánosság szűrőszerepet tölt be mind abban, hogy a politika a jogra hatást gyakorolhasson, mind pedig hogy a jogban ez a hatás szétsugároztasson; ám
- mindettől függetlenül a konkrétnak hatása a konkrétra (s a különösnek a különösre) továbbra is közvetlenül – vagy lényegesen közvetlenebbül – zajlik.

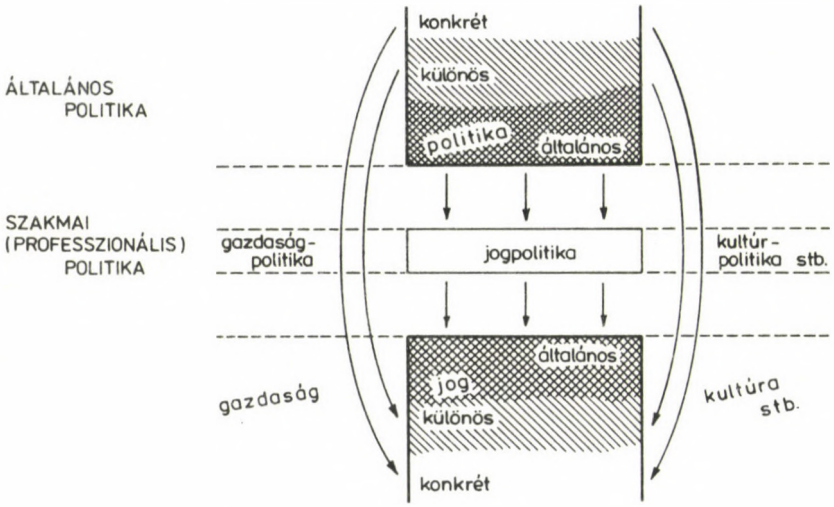

Amint a mellékelt ábra érzékeltetni engedi, feltehetően hasonló strukturáló és funkcionális vonásokat hordoznak az általános politika s az egyéb tevékenységi formák közé közvetítőként ékelődő többi szakmai (professzionális) politikák is.

3. Jogtudomány, jogpolitika, és a jog joga

Mindabból következően, amit az előbbiekben elmondtunk, a jogpolitika egy különös szférára, tevékenységi ágra vagy szakmára lebontott politika. Ugyanakkor *nem*

egyszerűen passzív szűrő, hanem az általános politikának specifikus sajátszerűségek között történő újraalkotása. Ennek megfelelően háromféle eredményhez vezethet: specifikus szűrőjén

- politikai hatásokat átenged;
- politikai hatásokat nem enged át; vagy
- egynemű és eszközszerű közegében létrehoz olyasmit, ami a társadalmi valóság különneműségében és eszköztelenségében közvetlen-spontán módon nem jött és nem is jöhetett volna létre.

Mindebből az is következik, hogy a jogpolitika *gyakorlati kategória*, és — mint minden gyakorlatnak — végső kritériuma *a hatásosság.* Következésképpen csak ennek keretében, ennek alárendelten, hosszú távon mutatkozhat meg benne olyan eltérő minőségű tulajdonságok kritériumképző hatása, mint amilyen az igaz megismerés vagy a kellő értékelésen nyugvó kiválasztás.

A jogtudomány, a jogpolitika és a jog joga azonban mindezek alapján már fogalmilag világosan különválasztható egymástól.

A *jogtudomány* feladata a számára releváns jelenségeknek mint történelmi valóság összetevőinek elemzése alapján ezek összefüggéseinek, fejlődési törvényszerűségeinek feltárása. Önmagában nem értékel, de a lehetséges történelmi alternatívákat ezek következményeivel együtt be kell mutatnia. Mindazokat az értékeket és értékeléseket, célokat és céltételezéseket, tudatformákat és ideológiákat, amelyek elemzési körébe kerülnek, nem önnön értékelésük, céltételezésük és/vagy ideológiájuk szerint, hanem egyaránt mint a társadalmi lét történelmileg objektíve felbukkanó összetevőit közelíti meg és írja le.

A *jogpolitika* a jogtudomány elméleti eredményeinek birtokában, de ugyanakkor a politika szférájában végzi el az értékelést, céltételezést és ideológiai formálást. Alapvető feladata, hogy az elv szerint lehetséges gyakorlati megvalósuláshoz segítse, vagy legalábbis ezt gyakorlatilag elismert feladattá tegye.

A *jog joga* a jogpolitika által megfogalmazottakból azt, ami általános normatívával szabályozandó — de a különös szintjén tényleges jogszabályi szabályozást ilyen vagy olyan okból nem nyerhetett —, a tételes jog formaiságával és kötelező erejével megerősítetten újrafogalmazza.

Ha a jogtudomány, a jogpolitika és a jog joga előbbiekben megkülönböztetett fogalmait s fogalmi területeit a jog alapvető mozgásfolyamataira alkalmazzuk, látszólag teljesen tautologikus képet kapunk.

A *jogalkotás* területén ennek felel meg a jogalkotás filozófiai, elméleti, szociológiai alapjainak s összefüggéseinek tisztázására hivatott jogalkotástan (mint a jogtudomány terrénuma); a jogalkotástan által feltárt eredményekből és tanulságokból értékelt tanulságként a *hic et nunc* kívánatosnak tekintettek kiválasztására hivatott jogalkotáspolitika (mint a jogpolitika terrénuma); és végül annak rendezésére hivatottként, hogy mit, milyen eljárással és módokon, milyen formaságokkal és formaiságokkal szabályozzanak, a jogszabály-alkotásról alkotott jogszabály (mint a tételes rendezés terrénuma). Elvileg a *jogalkalmazás* tekintetében is ugyanígy különböztethetünk jogalkal-

mazástant, jogalkalmazás-politikát és jogalkalmazásról szóló jogszabályt. E pontnál azonban már olyan lényegbevágó különbségekkel találkozhatunk, hogy elvi alapjaiban kétségessé teszi alkalmazása jogosultságát és lehetőségét egyaránt.

Mindenekelőtt a jogpolitikáról és a jog jogáról van szó. Ezek a *jogalkotás* esetében valóságos és elsődleges értékelést, illetve szabályozást végeznek el, hiszen a jogalkotónak más formában még nem nyújtott információkat közvetítenek. Jogalkotása tartalmában és módozatai bizonyos finomságaiban a jogalkotó kötetlen, ezért számára a jogalkotás-politika szakmai-politikai preferenciákat fogalmazhat meg. Amennyiben pedig még eljárása sincsen minden részletében rendezve, úgy a jogszabály-alkotásról alkotott jogszabály a jogalkotó jogalkotói eljárását kvázi-eljárási kódexként, iratmintaszerű mellékletekkel ellátva szabályozhatja.

A *jogalkalmazásnál* ellenben egészen más a helyzet. Tartalmi értékelést a jogalkotó már elvégzett; sőt — a jog legsajátabb játékszabályai szerint — jogilag érvényesen, tehát a jogalkalmazó számára kizárólagosan kötelező és releváns módon csakis ő végezhette el. A jogalkalmazó tekintetében a jogpolitika (az ún. jogalkalmazás-politika) ezért csakis politikai normaként, csakis mint politikai címzett számára lehet „érvényes". Ha másként vélekednénk vagy a jogpolitikát keményebb szerepkörbe kényszerítenénk, a bíró függetlensége s csakis az alkotmányos jogszabálynak alárendeltsége jogi garanciáit merő fikcióvá fokoznánk le. Abban az esetben pedig, ha a jogalkalmazás-politika irányelveit vagy tételeit esetleg normatíve rögzítenénk, „kodifikálnánk", ez csak olyan elvi általánosságú „keretszabályozást" eredményezhetne, amely — legalábbis technikai értelemben — visszaélés lenne a „joggal", a normatív rögzítéssel. Hiszen nem eredményezne mást, mint egy önmagában alkalmazhatatlan, a valóságos jog jelenlétében s garanciáinak fényében pedig irreleváns elvárás összességet. Mindebben végül természetszerűleg benne foglaltatik az is, hogy ha igazgatási vagy politikai szervek a jogalkalmazói tevékenység felett ún. jogpolitikai felügyeletet látnak el, úgy ez kizárólag csak oly módon értelmezhető, mint egy sajátszerűen jogi (tehát saját érvényességi és törvényességi szabályainak megfelelő vagy meg nem felelő) működésnek e sajátszerűen jogihoz képest külső, társadalmi-politikai szempontból történő értékelése. Ami pedig a jogalkalmazásnál a jog jogát illeti, ez már többnyire többletszabályozás, s így felesleges lenne. Hiszen mindaz, ami normatíve szabályozandó — tehát nem tautologikus, nem egyszerű logikai vagy kulturális evidencia, és nem is a jogászi kultúrában vagy ideológiában már amúgy is szocializált összetevő —, már benne van az egyes eljárási kódexekben.

Okvetlenül a társadalomfejlődés patológiáját, a jog sajátszerűsége csorbítását, és ezzel — végső soron — nihilizálását jelzi, ha olyan vélekedések uralkodhatnak el, amelyek szerint a „jog" önmagában kevés, ezért társadalmi célrairányításához orientáló, kiegészítő, netán a tételezett jogot meghaladó, vagy éppen gyakorlati hatásaiban tagadó „jogpolitika" is szükséges. (Példaként talán elég emlékeztetnem arra, hogy Magyarországon 1945 után, a hatalmi harcban a közigazgatási bíróság működését a joghoz ragaszkodása s kizárólag a jog szempontjaira hagyatkozása miatt marasztaltak el. Pontosan ennek ellensúlyozására mindennemű különállás vagy kívülállás látszatának is

a megtörésére történt, hogy 1949-et követően a sajátszerűen jogit érdemében háttérbe szorító és a nap politikai taktikai irányvonalának alárendelő ún. jogpolitikai felügyeletet intézményesítettek.) Saját szerepkörén túlmenő, tehát helyettesítésekkel élő, egészségtelen fejlődés jele az is, ha a jogpolitikának olyan szerepet szánnak, amely a hézagkitöltésben általános szubszidiárius jogforrásként kapna szerepet. Végezetül nyilvánvalóan társadalmi zavarokat jelez az is, ha a jogpolitikának sajátszerűen jogi hatáslehetőségeket tulajdonítanak, például az elvégzett szabályozás fikciójával élve a voltaképpeni jogi szabályozást már nem végezve el.

4. A jogpolitika önállóságának kívánalma

Társadalomontológiai jelzéseink már sejtetni engedték, hogy a *társadalmiasodás* nemcsak a társadalmi struktúra komplexebbé válása s e komplexebb struktúra összetettebb közvetítődést feltételező működése, de egyszersmind olyan folyamat, amelynek során az e működésben közrejátszó összetevők sajátszerűsége és a közvetítés mechanizmusában e sajátszerűségek viszonylagos önállósága kibontakozik, és egyre fokozottabban és a társadalmi mozgás egészét egyre inkább befolyásolóan előtérbe kerül. És ha így van ez, akkor következtetésünk már úgyszólván magától értetődik: a társadalmiasodás bizonyos foka feltétlezi a politika és jog bizonyos fokú autonómiáját, ez az autonómia pedig a politika s a jog között közvetítő jogpolitika létrejöttét és sajátszerű különállását.

Politika és jog egészséges funkcionálásához így elengedhetetlen feltételként kapcsolódik, hogy a politikai hatásgyakorlás kiválasztó/alakító szűrőjeként e két különnemű terület közé a jogpolitika közege iktatódjék. Ám mihelyt ez létrejött, a közvetítők közt közvetítőre is érvényes lesz mindaz, amit a közvetítők kapcsán már a társadalmiasodás követelményeként és következményeként elmondtunk, jelesül, hogy feladatának a jogpolitika is csak sajátszerűségei kiteljesedésével, a politikától s a jogtól is viszonylagosan függetlenedő önállóságnyerésével tehet eleget.

Következtetésünk tehát csupán annyi, hogy politikai fejlődésünk örvendetes ténye és jogunk eszközjellegű korlátainak a felismerése társadalmi-gazdasági fejlődésünk mai fokán önmagában már nem elégséges. A jog diszciplinált gyakorlatához az itt tárgyalt gyakorlati diszciplína is szükséges.

SZILÁGYI PÉTER

A JOGALKOTÁSI JOGPOLITIKA NÉHÁNY ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLETI KÉRDÉSE

1. A jogpolitikai elméleti megalapozásáról általában

A jogpolitika tudományos megalapozásának jogelméleti kérdéseiről szólva úgy vélem, hogy határozottan különbséget kell tenni a jogalkalmazás és a jogalkotás jogpolitikája között. A továbbiakban kizárólag az utóbbi kérdéskörrel kívánok foglalkozni. Ebben a vonatkozásban is célszerű megkülönböztetni egyrészről a jogalkotás konkrét kérdéseit illetően kifejeződő jogpolitikai mozzanatokat, másrészről pedig a jogalkotás menetére, eljárására vonatkozóan megfogalmazott jogpolitikai mozzanatokat.

Ugyanakkor mindkét mozzanat esetében látnunk kell azt is, hogy ahogy a jognak is megvannak a maga határai, a jogpolitika lehetőségeinek és racionalizálhatóságának is megvannak a maga korlátai. A jelenleginél racionálisabb és tudományosabb – elméletileg jobban megalapozott – jogpolitika azonban lehetséges, és annak szükségessége is mindinkább látható, hiszen az nélkülözhetetlen feltétele az ún. túlszabályozás mérséklésének, a jogi rendszer hatékonyabbá tételének és innovációs képessége fokozásának. Ez a feladat elsősorban sajátos jogpolitikai kategóriarendszer, a tételes jog fogalmaihoz képest metanyelvi szintű fogalmak kidolgozása révén érhető el.

A szakjogtudományok és a jogi szablyozás különböző tárgyait vizsgáló társadalomtudományok mellett a jogpolitika tudományos megalapozásában jelentős szerep jut az állam- és jogelméletnek. A jogalkotásban kifejeződő jogpolitika elméleti megalapozásának egyik alapvető problémája a jogi szabályozás határainak, a *ius* és a *non ius* elhatárolásának a kérdése. A jogalkotásra vonatkozó jogpolitika tudományos megalapozásának viszont az a központi problémája, hogy tisztázzuk a politika és a jog, helyesebben a politikai és a jogi mozzanat viszonyát a jogalkotáson belül. A jogelmélet ehhez többek között a következő két lényeges és szorosan összetartozó kérdés vizsgálatával járulhat hozzá:

- a jogi visszatükrözés folyamatának és struktúrájának elemzése;
- a jogi szabályozás különböző lehetséges modelljeinek, típusainak a kimunkálása.

2. Jogképződés, jogalkotás, jogi szabályozás, jogi visszatükrözés, jogi visszatükröződés

Tulajdonképpeni mondanivalóm kifejtése előtt célszerűnek tűnik néhány rokonértelmű és sokszor szinonimaként használt kategória felfogásom szerinti viszonyának tisztázása. Szükségesnek tartom ugyanis a társadalmi folyamatokra, a többé-kevésbé tudatos gyakorlati tevékenységre és a folyamatok elméleti modelljeire vonatkozó, illetőleg azokat kifejező fogalmak elhatárolását. Ennek megfelelően jogképződésnek nevezem a jogi normák létrejövetelének a spontán és ellentétes mozzanatokat is tartalmazó folyamatát, aminek más vonatkozásban a jog érvényesülése és a jogszabályok összessége mint jelenség felel meg. A jogképződés mint fogalom a folyamat megjelölését és a folyamat szempontjából releváns jelenségek terjedelmi körülhatárolását szolgálja. A jogalkotás (és a jogképzés és a jogalakítás) a jogképződés folyamatában döntő szerepet játszó tudatos gyakorlati tevékenység, aminek más vonatkozásban a jogkövetés, jogalkalmazás és jogérvényesítés, valamint a jogrendszer felel meg; a jogi visszatükrözés pedig a jogképződés folyamatának elméleti modellje, aminek más vonatkozásban a jog megvalósulása és a jogi rendszer felel meg. (Visszatükrözésnek nevezem a folyamat elméleti modelljét, visszatükröződésnek pedig a jogalkotás jogszabályokban objektiválódott eredményeit — a jogi visszatükrözés elméleti modellje szempontjából.) A jogi szabályozás szerintem szintén tudatos gyakorlati tevékenység, az azonban a jogalkotásnál terjedelmileg tágabb, magában foglalja a jogalkalmazást, az állami szervek jogérvényesítését és azok jogpolitikai befolyásolását is.

3. A jogi visszatükrözésről

Kiindulópontként mindenekelőtt annak igen nyomatékos hangsúlyozását tartom fontosnak, hogy a jogi visszatükrözés nemcsak hogy nem ismeretelméleti, nem pszichikai értelemben vett visszatükrözés, hanem azon túlmenően nem is individuális, hanem létrejöttében is kollektív társadalmi, közösségi jelenség, sajátos társadalmi, objektivációkban megnyilvánuló visszatükröződés, amelynek során jelentős szerepe van az objektivációknak. (A pszichikai visszatükröződés a tudatban és nem társadalmi objektivációkban fejeződik ki.) Ennek a ténynek a hangsúlyozása azonban nem jelentheti a cselekvő szubjektumok szerepének a lebecsülését, hiszen az objektivációk, objektivációs rendszerek — és így a jogi rendszer és az abban megnyilvánuló jogi visszatükröződés — és az objektivációs folyamatok — így a jogképződés és az abban megnyilvánuló jogi visszatükrözés — megértésének a kulcsa az objektiváló tevékenységben keresendő, vagyis esetünkben a jogalkotó tevékenységben. Ez utóbbi pedig mindenekelőtt intézményesítő tevékenységként, vagy másként kifejezve, másodlagos teleológiai tételezésként jellemezhető. Ez azt jelenti, hogy amíg a materiális munkatevékenység tárgya közvetlenül a tárgyi világ, a céltételezésben, mint a materiális tevékenység mozzanatában közvetlenül a tárgyi világ megváltoztatása fogalmazódik meg, addig a másodlagos teleológiai tételezés közvetlenül mások magatartásának az alakítására irányul és csak

mások magatartásának a közvetítésével irányul a tárgyi és tárgyiasult világra. Ez a közvetítettség, ez a kettősség mind az intézményesítő tevékenység tárgyában, mind pedig a céltételezés mozzanatában kifejeződik. Ez a vázolt strukturális kettősség és közvetítettség a jogi visszatükrözés szempontjából igen jelentős.

Ami az intézményesítő tevékenység — esetünkben a jogi szabályozás — tárgyának a kettősségét illeti, különbséget kell tennünk egyrészt a szabályozandó társadalmi viszony mint a jogi szablyozás tulajdonképpeni, elsődleges, mégis közvetítettként megjelenő tárgya, másrészt pedig a jogszabály címzettjeinek a magatartása, mint a jogi szabályozás követlen tárgya között.

Ez a közvetítettség a céltételezésben az intézményesítő tevékenység esetében is a teleologikus tételezések sajátos törvényszerűségeinek megfelelően fejeződik ki. Mivel a teleologikus tételezésben az oksági folyamatok sajátos megfordítása megy végbe, esetünkben a vázolt közvetítések sajátos megfordításával állunk szemben. Ennek megfelelően a jogi visszatükrözés belső struktúráját, főbb szakaszainak egymásutániságát a társadalom politikai-jogi rendszerére jellemző közvetítések sajátosságai szabják meg. Ezt figyelembe véve a jogi visszatükrözés folyamatának alábbi fő szakaszait különböztethetjük meg: az ún. jogpolitika-normatív szakaszt és az ún. jogdogmatikai szakaszt.

a) *A jogi visszatükrözés politikai szakaszának* az elemzése során abból a megállapításból kell kiindulnunk, hogy a célkitűzés, amelyik „törvényként szabja meg" a szabályozó tevékenységét, a társadalmi viszonyokra vonatkozik. A jogi visszatükrözés folyamata első szakaszának a tartalmát tehát ennek a célkitűzésnek a kialakulása képezi, amit röviden a társadalmi viszonyok politikai minősítésének nevezhetünk, és ami a társadalmi viszonyok fogalmi megragadásának és értékelésének a mozzanatát tartalmazza.

A társadalmi viszonyok fogalmi megragadása általában az uralkodó ideológiának és a hagyományoknak a függvénye, ezért arról — az általánosításnak ezen a fokán — többet mondani nem tudunk. Témánk szempontjából jóval jelentősebb a társadalmi viszonyok értékelésének a problémája. Ebben az összefüggésben igen jelentős az, hogy a jogi visszatükrözés kiindulópontját a társadalmi viszonyok, mégpedig a társadalmi viszonyok totalitása képezi, ami mindenekelőtt abból a szempontból jelentős, hogy csak a társadalmi viszonyok totalitásából kiindulva érthető meg egy adott társadalmi viszony szabályozásának szükséglete, mivel ez utóbbi annak a függvénye, hogy a kérdéses társadalmi viszony a társadalmi viszonyok totalitásában ilyen helyet foglal el.

A társadalmi viszonyok totalitása azonban a jogalkotási-jogképződési folyamatban közvetlenül nem fejeződik ki, nem fogalmazódik meg, pusztán látensen van jelen, és általában akkor sem a maga közvetlen empirikus adottságában, hanem valamilyen kívánt, elérendelő vagy megőrzendő társadalomkép, társadalomideál formájában.

A jogi visszatükrözés folyamatában a társadalomideál hatása tehát látens marad és így a jogi visszatükrözés folyamatában a társadalmi viszonyok totalitása mindig egy társadalmi viszonylatba sűrítve, azáltal közvetítetten jelenik meg.

A jogi visszatükrözés folyamatának kezdeti — modern viszonyok között általá-

ban pártpolitikai keretek között lezajló – szakaszában tehát egy adott társadalmi viszony értékelésére kerül sor abból a szempontból, hogy az uralkodó osztály érdekei szempontjából negatívnak minősül-e, illetve tartalmaz-e negatív mozzanatokat. Ennek az értékelésnek az eredményeként politikai célkitűzések fogalmazódnak meg, amelynek tartalma – erőteljesen leegyszerűsítve – abban foglalható össze, hogy az adott társadalmi viszonyt politikailag közömbösnek vagy politikailag relevánsnak, ez utóbbi esetben pedig vagy megőrzendőnek, vagy társadalmilag kívánatosnak (megőrzendőnek, erősítendőnek-fejlesztendőnek, létrehozandónak), vagy társadalmilag nem kívánatosnak (fölszámolandónak, visszafejlesztendőnek), vagy problematikusnak (korlátozandónak, korrigálandónak, módosítandónak) minősítik.

A meghatározott, körülhatárolt társadalmi viszonyok politikai minősítésének és az ebből fakadó célkitűzésnek, ezen társadalmi viszonyok jogi alakításának három fő típusa: a konzerváló, a korlátozó és a kialakító-fejlesztő típus felel meg. Ezek a típusok szorosan kapcsolódnak a jogi rendszer társadalmi rendeltetésének történeti módozataihoz, vagyis végső soron az adott társadalmi-gazdasági formáció lényegi jegyei által kondicionáltak. Ez azonban nem jelent egyértelmű megfelelést vagy közvetlen meghatározottságot, mivel a jog társadalmi rendeltetésének történeti módozatai a társadalmi viszonyok totalitására vonatkoznak, a jogi alakítás itt fölsorolt típusai pedig egyes társadalmi viszonyokra.

A politikai célkitűzésnek az itt vázolt jellege a továbbiakban nagymértékben megszabja a jogi szabályozás lehetőségeit, módszereit és eszközeit.

A politikai célkitűzés kialakítása értékelési folyamat is, de nem csak az, hanem politikai szerveződés is: a célkitűzés kialakítása együtt jár a megvalósítást biztosító politikai erőknek a megszervezésével. A jogi visszatükrözés ezen szakaszának kulcskategóriája az érdek.

A jogalkotás-jogképződés során lezajló értékelési és érdekszerveződési-érdekkonstituálódási folyamat – mivel nem egy individuális szubjektumhoz kötődik – egyben kommunikációs folyamat is, amelyben az érvelésnek jelentős szerepe van. Az érvelésben két gondolkodásmód, két logika kapcsolódik össze. Egyrészt az érvelés a társadalmi viszonyok totalitásából indul ki, és ebben az esetben az alapvető kérdés az, hogy az adott társadalmi viszony mennyire fontos, mennyiben szükségszerű eleme az adott társadalmi totalitásnak. Ennek a kérdésnek a megválaszolása annak pontosításán keresztül történhet, hogy a szabályozandó társadalmi viszony a társadalomkép, társadalomideál révén megragadott társadalmi totalitásban milyen szerepet, milyen funkciót tölt be, mi a társadalmi rendeltetése. Ennek a – lényegében strukturális – funkcionális elemzésnek a során azonban nehézséget okoz a társadalmi létre jellemző közvetítésekből fakadó alternativitás, vagyis hogy a társadalmi viszonyok alakításának több változata egymással funkcionálisan egyenértékű. Ez azt jelenti, hogy bizonyos álláspontok mint célszerűtlenek, helytelenek, kizárhatók, de a helyes, célszerű megoldás egyértelműen nem dönthető el. Az ily módon leszűkített, célszerűnek tűnő alternatívák közötti választásban a jogképződésben közreműködő szubjektumok érdekkötöttsége játszik jelentős szerepet. Itt kapcsolódik be az érvelésbe a már említett má-

sik gondolatmenet, logika, amelyik az adott társadalmi viszony mai helyzetéből és abból indul ki, hogy ez a társadalmi viszony az általuk képviselt társadalmi osztály vagy réteg szükségleteinek kielégítésében milyen szerepet játszik.

b) *A jogi visszatükrözés jogpolitikai-normatív szakaszának* az elemzése során abból kell kiindulnom, hogy a jogi visszatükrözés nemcsak a társadalmi viszonyokra, illetve azok egyes csoportjaira vonatkozóan megfogalmazott politikai célkitűzést és értékelést tartalmaz, hanem magatartástípusokra vonatkozó normatív visszatükrözés is. Éppen ezért a jogi visszatükrözés második nagyobb szakaszában – ami modern viszonyok között a jogalkotó szervek kodifikációs apparátusában megy végbe – a politikai célkitűzések és értékelések normatív formába öntésére kerül sor. A folyamat e szakaszának a központi problémája ennek megfelelően a tipikus magatartások minél konkrétabb jogpolitikai minősítése, vagyis annak eldöntése, hogy melyek azok a tipikus magatartások, amelyek meghatározott jellegű jogi szabályozása meghatározott jellegű jogkövetkezmények kilátásba helyezése útján indokolt, célszerű. A jogi visszatükrözés folyamatának ez a – magában véve is igen összetett – szakasza a jogpolitika legfontosabb területe, itt van leginkább szükség és egyben lehetőség is a már említett és igényelt jogpolitikai fogalomrendszer, kategóriarendszer kimunkálására. Ez a marxista jogelmélet egyik legfontosabb feladata, amelynek a megoldásától azonban még messze vagyunk, ami egyrészt az elméleti előzmények hiányának, másrészt a visszatükrözési folyamat összetettségének tudható be. A jogi visszatükrözés jogpolitikai-normatív szakaszának ugyanis elválaszthatatlanul összefonódnak és egymással szoros kölcsönhatásban vannak az elemzés, az értékelés és a meghatározás, valamint a normatív minősítés és a rendelkezés mozzanatai: a tipikus magatartások értékelése föltételezi azok összefüggéseikben való elemzését, mind értékelésük, mind elemzésük föltételezi azok többé-kevésbé szabatos definitív meghatározását. Másrészt az értékelés és az elemzés eredményeként a magatartástípusok differenciáltabb és szabatosabb meghatározására kerül sor, ami viszont konkrétabb elemzést és értékelést tesz lehetővé. Ez az absztrakttól a konkrét felé haladás nem azonosítható a megismerési folyamatban végbemenő konkrét felé haladással, noha hasonló vonásaik is vannak: a konkrét – vagyis az előbb említett jogpolitikai minősítés – ebben az esetben is „azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek az egysége". Ez az egység azonban sajátos: a konkrét totalitás mint gondolati totalitás ebben az esetben nem pusztán a fogalmi megragadásnak, a fogalmak egymásra vonatkoztatásának a terméke, hanem különböző értékek és értékelések egymásra vonatkoztatásának is.

Ezek az értékek viszont gyakran egymással konfliktusba, ellentmondásba kerülnek, egymásra vonatkoztatásuk tehát a konfliktus megoldását – vagyis egy újabb politikai döntést – is magában kell, hogy fogadjon. (Ez is mutatja, hogy mennyire leegyszerűsíti a jogi visszatükrözés összetettségét és bonyolultságát az a felfogás, amelyik pusztán politikai döntést és jogászi „kottába szedést" különböztet meg. Lényegében ugyanez a leegyszerűsítés húzódik meg a politikatudomány és a jogtudomány merev szétválasztása mögött is.) A vázolt komplexitás jellemző vonásaihoz az is hozzá-

tartozik, hogy ezek a mozzanatok a jogi visszatükrözés folyamatában a másodlagos tételezés logikájának, szerkezetének megfelelően kapcsolódnak össze. Itt válik leginkább szembetűnővé a jognak az a sajátossága, hogy „saját célját mindig mások magatartása valósítja meg".

A jogi visszatükrözés során annak jogpolitikai-normatív szakaszában a jogi visszatükrözés megelőző szakaszának eredményeként az adott meghatározott társadalmi viszonyok a már említettek szerinti politikai minősítése, valamint a szabályozási szükségletnek jogalkotási feladatként való megfogalmazása a kiindulópont. A kauzalitás teleologikus megfordítása feltételezi az oksági összefüggések elemzését és a megfordítás sajátos szempontjait. Ezek a szempontok végső soron a társadalmi újratermelés szükségleteiből erednek, és azokat a jogi visszatükrözés jogpolitikai-normatív szakasza számára a társadalmi viszonyok politikai minősítése közvetíti.

A társadalmi viszonyok politikai minősítése oly módon közvetít, oly módon járul hozzá a kauzális összefüggések megfordításához, hogy az mint politikai célkitűzés a deklarált szabályozási szükséglettel összekapcsolódva szükségképpen annak a problémának a megfogalmazásához vezet el, hogy a kívánt cél a jogi szabályozás útján, vagyis emberi magatartások előidézése, előírása, végső soron kikényszerítése útján hogyan érhető el, vagy legalábbis annak megvalósítása hogyan segíthető elő.

Ez a kérdés viszont tartalmilag azonos azzal, amelyet a tipikus magatartások jogpolitikai minősítésének problémájaként fogalmaztunk meg, és amelynek a megválaszolása, az absztrakttól a konkrétabb felé való haladás útján lehet eredményes. Ez egyben azt is jelenti, hogy a probléma többé-kevésbé sikeres megoldása néhány elvontabb előzetes kérdés megválaszolását igényli. Ezek közül különösen három kérdés tűnik jelentősnek:

a) a magatartások elvont politikai minősítése;
b) a politikailag releváns társadalmi viszonyok szabályozásának szükséges, de egyben elégséges szintje;
c) a tipikus magatartások különböző jogi eszközökkel való hatékony szabályozásának lehetősége és lehetséges hátrányaik.

ad a)

• A magatartások elvont politikai minősítésének kérdése mintegy első megközelítésben oly módon operacionalizálható, hogy melyek azok az emberi magatartások, amelyek a politikailag minősített társadalmi viszonyhoz szorosan kapcsolódnak, vagyis röviden: politikailag relevánsak és így annak jogi szabályozása szempontjából egyáltalán szóba jöhetnek. Itt a társadalmi viszony és az emberi magatartások közötti összefüggés tisztázására van szükség.

Nem mellőzhető azonban az egyének közötti, interperszonális társadalmi viszonyok és a makrotársadalmi viszonyok közötti összefüggések vázlatos elemzése sem.

A mindennapi életben kialakuló interperszonális viszonyok jelentős része töme-

gessé, általánossá válása esetén sem integrálódik makrotársadalmi viszonnyá (pl. baráti, szerelmi, családi viszonyok).

Az interperszonális viszonyok másik csoportja — és a továbbiakban csak ezekről lesz szó — tömegméretekben olyan mind tartalmában, mind formájában hasonló lényeges vonásokat mutat fel — elsősorban a szükségletek, a közvetítő objektivációk és a függés jellege vonatkozásában —, aminek a következtében ezen interperszonális viszonyoknak a halmaza köré makrotársadami csoportok (osztályok, rétegek stb.) szerveződnek, és ily módon az interperszonális viszonyok halmaza makrotársadalmi viszonnyá integrálódik. Az interperszonális viszonyok makrotársadalmi viszonyokká integrálódása azonban nem szünteti meg az interperszonális viszonyok ontológiai elsődlegességét. Azt ugyanis sem az nem szünteti meg, hogy az egyén számára, amikor az interperszonális viszonyokra lép, a makrotársadalmi viszonyok eleve adottak; sem pedig az nem szünteti meg, hogy a makrotársadalmi viszonyok meghatározzák, befolyásolják az interperszonális viszonyokat, vagyis dominánsak az interperszonális viszonyokkal szemben. Így a jogi szabályozás is közvetlenül csak az interperszonális viszonyokra irányulhat. Azoknak mint egyedi jelenségeknek az adekvát megragadása és eredményes szabályozása feltételezi a bennük rejlő általánosnak, vagyis a bennük rejlő, bennük kifejeződő makrotársadalmi viszonyoknak az adekvát megragadását és értékelését.

Úgy vélem, hogy a jogi visszatükrözés témánk szempontjából jelentős sajátosságait vizsgálva a társadalmi viszonyok problémakörének még egy vonatkozását kell röviden érintenünk, mégpedig az interperszonális társadalmi viszonyok „normális" lebonyolódásának kérdését. Normálisnak, zavarmentesnek akkor nevezhetjük a társadalmi viszonyok lebonyolódását, lezajlását, ha a szubjektum szükségleteinek — legalább bizonyos elégségesnek tekinthető színvonalon — a kielégítése az adott társadalmi viszony más szubjektumainak a viselkedése eredményeként, az adott társadalmi viszonyhoz kapcsolódó, arra jellemző objektivációk rendeltetésszerű, többnyire intézményesült termelésének és elsajátításának a közvetítésével — megtörténik. A társadalmi viszony normális, zavarmentes lebonyolódása nem azonos azok társadalmilag kívánatos vagy nem kívánatos jellegével, azzal azonban szorosan összefügg. A jogi szabályozás célja ugyanis társadalmilag kívánatos társadalmi viszonyok esetében azok zavarmentes, normális lebonyolódásának a biztosítása, társadalmilag nem kívánatosnak tekintett társadalmi viszonyok esetében pedig éppen azok zavarmentes lebonyolódásának a megakadályozása annak érdekében, hogy a szubjektum szükségleteit más társadalmi viszonyokban elégítse ki. Ennek megfelelően a jogi szabályozás szempontjából egyáltalán szóba jöhető, politikailag releváns magatartások köre a társadalmi viszonyok itt vázolt sajátosságai alapján ragadható meg.

A magatartások ezen halmazának a legfontosabb *összetevői* a következők:

- Az interperszonális viszony szubjektumainak mint ilyeneknek a magatartásai. Ezek a magatartások azok, amelyek az adott társadalmi viszonyt közvetlenül hordozzák, újratermelik, vagy éppen közvetlenül annak felszámolásához járulnak hozzá.
- Az adott interperszonális viszonyon kívülálló személyeknek azok a magatartásai,

amelyek az adott társadalmi viszony működéséhez, fennmaradásához szükséges objektivációkat termelik, védik, rendeltetésszerűen működtetik vagy rendeltetésellenesen elsajátítják.

- Azok a magatartások, amelyek az elsőként említett közvetlenül hordozó magatartásokat védik vagy elősegítik, illetve azokat támadják, ideértve azokat a magatartásokat is, amelyek mindenféle társadalmi viszony közös előfeltételét, az ember biológiai létét biztosítják vagy sértik.

A politikailag releváns magatartások körülhatárolásának mint problémának a megfogalmazása (és ami ugyanaz: elvont megválaszolása) során már megtörténik a kauzális összefüggés megfordítása: a kiindulópont a föltételezett, elképzelt okozat, az eredmény pedig az adott társadalmi viszony szempontjából szóba jöhető, releváns magatartások köre.

A jogi visszatükrözésnek ebben a szakaszában az általánosság kategóriája a domináns: a meghatározott szempontú politikai relevancia közös és lényeges jegyével jellemezhető általánosság megragadásáról van szó.

A jogi szabályozás szempontjából elvileg szóba jöhető magatartások köre önmagában ugyanis igen elvont, az tehát további konkretizálásra szorul. Ez a konkretizálás az interperszonális viszonyok és az azokat hordozó, illetőleg azokhoz kapcsolódó magatartások közötti oksági kapcsolatok elemzését tételezi föl.

A társadalmi viszonyok politikai minősítése, a politikailag releváns tipikus magatartásmódok meghatározása és a közöttük fennálló oksági kapcsolatok elemzése alapján végezhető el a magatartástípusok elvont politikai minősítése, aminek eredményeként a különféle tipikus magatartások — az adott társadalmi viszony politikai minősítésének a tartalmától és a magatartás oksági hatásának a jellegétől függően — társadalomra veszélyesnek, társadalmilag szükségesnek (esetleg nélkülözhetetlenül, feltétlenül szükségesnek), társadalmilag hasznosnak vagy társadalmilag kockázatosnak minősülnek.

ad b)

- A másodiknak említett előzetes kérdés — a politikailag releváns társadalmi viszonyok szabályozásának szükséges, de egyben elégséges szintje — vizsgálatára azért van szükség, mivel a tipikus magatartásmódok addig tárgyalt politikai minősítése túl elvont: a jogi szabályozás szempontjából elvileg szóba jöhető magatartások köre még egy-egy társadalmi viszony esetében is igen tág, a társadalmi viszonyok egészét nézve pedig szinte minden emberi magatartást magában foglal. E magatartások teljességének a jogi szabályozása, ezért egyrészt nem is lehetséges, másrészt még ha az lehetséges is volna, akkor az igen negatív eredményhez, az abszolút túlszabályozottsághoz vezetne, végül pedig ilyen teljességre törekvő jogi szabályozásra nincs is szükség. Ezeknek az összefüggéseknek köszönhetően az abszolút túlszabályozottság bekövetkezése ugyan nem reális veszély, annál gyakrabban találkozhatunk viszont a relatív túlszabályozás ugyancsak negatív eredményekhez vezető jelenségével. Könnyebben elkerülhetővé

válik a relatív túlszabályozottság, ha elméletileg valamelyest tisztázni tudjuk azt, hogy mikor beszélhetünk valamely társadalmi viszony elégséges szabályozottságáról, vagyis a magatartás politikai minősítésének elvontsága újabb absztrakció segítségével haladható meg.

Az elégséges szabályozottság kérdésének a megválaszolását megkönnyíti, ha a jogi szabályozás három elvont elméleti típusát — úgymint az akadályozó, a támogató és a korrigáló-kompenzáló jogi szabályozást — különböztetjük meg a társadalmi viszonyok már elemzett politikai minősítéséhez (társadalmilag nem kívánatos, kívánatos, problematikus), illetőleg a társadalmi viszonyok jogi alakításának említett típusaihoz kapcsolódva.

Az akadályozó jogi szabályozás esetében a jogi visszatükrözést vezérlő célkitűzésben valamely makrotársadalmi viszony vagy általános társadalmi viszony nem kívánatos volta a domináns, a túlsúlyos mozzanat és ezért ennek a célkitűzésnek a konkretizálása azt a feladatot állítja az előtérbe: hogyan akadályozható meg azoknak az interperszonális viszonyoknak a kialakulása, illetve zavartalan lebonyolódása, amelyekben a nem kívánatosnak minősített társadalmi viszony kifejeződik.

A támogató jogi szabályozás esetében a jogi visszatükrözést vezérlő célkitűzésben valamely makrotársadalmi viszony vagy általános társadalmi viszony kívánatos volta a domináns, a túlsúlyos mozzanat és ezért ennek a célkitűzésnek a konkretizálása azt a feladatot állítja az előtérbe: hogyan segíthető elő vagy hogyan biztosítható azoknak az interperszonális viszonyoknak a minél nagyobb számban történő kialakulása és zavartalan lebonyolódása, amelyekben a kívánatosnak minősített társadalmi viszony kifejeződik.

A korrigáló-kompenzáló jogi szabályozás esetében a jogi szabályozást vezérlő célkitűzésben valamely makrotársadalmi viszony vagy általános társadalmi viszony fő vonásait, lényegi jegyeit tekintve kívánatos értékelése fejeződik ki, ugyanakkor ennek a társadalmi viszonynak bizonyos mozzanatait, elemeit, következményeit nem kívánatosnak értékelik. Ennek következtében az említett célkitűzés konkretizálása során a feladat az, hogy a jogi szabályozás tegye lehetővé, sőt támogassa azoknak az interperszonális viszonyoknak a kialakulását és zavartalan lebonyolódását, amelyekben az értékelt, politikailag problematikusnak minősített társadalmi viszonyok kifejeződnek, ugyanakkor ezeknek az interperszonális viszonyoknak bizonyos elemeit számolja föl, bizonyos következményeit akadályozza meg. Félreértések elkerülése végett itt hangsúlyoznám, hogy a jogi szabályozásnak ezek az elméleti típusai szorosan összefüggenek a társadalmi viszonyok jogi alakításának említett típusaival, de azokkal nem teljesen azonosak, mivel itt a jogi szabályozásnak az interperszonális viszonyokkal való, amott pedig a makrotársadalmi viszonyokkal való összefüggéséről van szó. Még kevésbé azonosíthatók a jogi norma diszpozíciójának kötelező, tiltó vagy megengedő jellegével (noha közöttük is van kétségtelenül bizonyos, itt nem elemezhető összefüggés). Mind az akadályozó, mind pedig a támogató szabályozás szükségképpen testet ölt tiltó és parancsoló normákban is.

A korrigáló-kompenzáló jogi szabályozás esetében szorosan összeolvadnak, ösz-

szekapcsolódnak az akadályozó és a támogató jogi szabályozásra jellemző vonások, ami már önmagában is arra hívja fel a figyelmet, hogy itt csak elvont elméleti típusok, ideáltípusok megkülönböztetéséről lehet szó, a valóságban ugyanis ezek tisztán nem léteznek, hanem egymással szorosan összekapcsolódnak. Ez az összekapcsolódás nem mindig szembetűnő, de a valóságban mindig megvan. Valamely társadalmi viszony kívánatosnak minősítése szükségképpen együtt jár némely más társadalmi viszony nem kívánatosnak minősítésével, hiszen ebben a vonatkozásban is igaz: omnis determinatio est negatio. Másrészt valamely társadalmi viszony nem kívánatoskénti minősítésének az adja meg az értelmét, hogy annak helyén más, kívánatos társadalmi viszonyok jöjjenek létre, illetőleg a jogi szabályozás csak akkor lehet hatékony, ha a nem kívánatos helyett biztosít vagy legalábbis eltűr, lehetővé tesz valamilyen más alternatívát, lehetővé teszi a szükségleteknek más jellegű interperszonális viszonyok keretei között történő kielégítését.

A vázolt szabályozási típusok itt is hangsúlyozott elvont elméleti jellege nem jelenti azt, hogy azok haszontalanok volnának. A jogi visszatükrözés során óhatatlanul fölvetődik az a kérdés, hogy mely magatartások szabályozására van feltétlenül szükség. Ez a kérdés azonban nem más, mint a szükséges, de egyben elégséges szabályozottság előbb társadalmi viszonyokra vonatkoztatott problémájának a magatartások szempontjából való megfogalmazása. Ebben az összefüggésben válik érhetővé a jogi szabályozás vázolt elvont elméleti típusainak a létjogosultsága. Megkülönböztetésük célszerűségét ugyanis az indokolja, hogy a szabályozás szükségességének a tisztázása a különböző szabályozási típusok esetében más és más szempont alapján történő elemzését igényli az interperszonális viszonyok és a magatartások közötti oksági összefüggéseknek.

Az akadályozó szabályozás esetén annak az összefüggésnek a fölhasználásáról van szó, hogy az oksági tényezők bármelyikének hiánya esetén elmarad az okozat is. Elméletileg tehát a nem kívánatos viszonyok kialakulása egyetlen magatartástípusnak az abszolúte hatékony, abszolúte adekvát szabályozásával is megakadályozható. A valóságban azonban ez sohasem következhet be, mégpedig nemcsak gyakorlati nehézségek, hanem elvi okok miatt sem: A lehető legtökéletesebb jogi norma érvényesülése is statisztikai érvényesülés, vagyis sohasem lehet abszolúte hatékony. Természetesen nincs szükség minden szóba jöhető magatartás szabályozására, hanem néhány magatartástípusnak, néhány „döntő láncszemnek" a megközelítően adekvát szabályozása biztosítja a jogi szabályozás hatékonyságát, vagyis az „elégséges szabályozottság" szintjét. Minél kevésbé adekvát a jogi szabályozás, annál több magatartástípus szabályozása biztosítja csak a társadalmi viszonyok szabályozásának a hatékonyságát, vagyis a szabályozás minősége, adekvátsága és a szabályozás mennyisége között fordított arányú összefüggés érvényesül. A túlszabályozás problémája tehát nem puszta mennyiségi kérdés, az elégséges szabályozás, a megfelelő szabályozás szintje mérték, mennyiségileg meghatározott minőség.

Támogató szabályozás esetén annak az összefüggésnek a felhasználásáról van szó, hogy az okozat csak valamennyi oksági tényező megléte esetén következik be. Mindez

totalitásszemléletet, elméletileg valamennyi közreható magatartástípus megragadását igényli, ami gyakorlatilag teljes mértékben nem érhető el. További nehézséget okoz az, hogy a közreható tipikus magatartások között nem lehet különbséget tenni azon az alapon, hogy azok a kívánt eredmény bekövetkeztése szempontjából szükségesek-e vagy sem. Differenciálni csak azon az alapon lehet, hogy az egyes tipikus magatartások spontán módon, jogi szabályozás nélkül milyen gyakorisággal, milyen valószínűséggel következnének be. Ez viszont a tipikus magatartásokat determináló, befolyásoló tényezőknek, ezek között a különböző nem jogi normarendszereknek az alapos elemzését igényli. Mindez azt jelenti, hogy támogató szabályozás esetén az „elégséges szabályozás" kérdése általánosságban nem, csak egy-egy konkrét összefüggésre vonatkoztatva — és akkor is csak igen nehezen és hozzávetőlegesen — válaszolható meg.

Ezek a nehézségek mutatják, hogy a „szükséges, de egyben elégséges" szabályozási szint kérdésére az akadályozó, illetve a támogató jogi szabályozás típusainak a segítségével is eléggé elvont választ kaphatunk.

Ez az elvontság az akadályozó szabályozás esetében talán nem olyan szembetűnő, de figyelmesebb olvasás után ott is nyilvánvaló, hogy a kapott válasz mindaddig csaknem semmitmondóan elvont, amíg nem tudjuk, hogy mit jelent az „adekvát szabályozás". Mindezen nehézségek ellenére az itt kapott elvont válaszok orientáló szerepet töltenek be, és ennyiben továbblépést jelentenek.

Támogató szabályozás esetén az az orientáló szerep abban foglalható össze, hogy a kapott válasz lehetővé teszi a további vizsgálandó kérdések körének felvázolását, keretet biztosít a kapott eredmények feldolgozásához, megfelelőnek tűnő paradigmát nyújt.

Akadályozó szabályozás esetén — előző korlátozó megjegyzéseimből is következően — ez az orientáló szerep annak a kérdésnek a fölvetésében fejeződik ki, hogy mit jelent valamely tipikus magatartásmód adekvát szabályozása. Ennek a megválaszolásához viszont a korábban említett harmadik előzetes kérdésnek, a hatékony és eredményes szabályozás lehetőségének a vizsgálatára van szükség. Ennek a kérdésnek az esetében arról van szó, hogy az adott típusú társadalomra veszélyes magatartások gyakorisága jogi szabályozás útján jelentős mértékű nem kívánatos következmények nélkül csökkenthető-e, illetve hogy az adott típusú társadalmilag szükséges vagy hasznos magatartások gyakorisága jogi szabályozás útján az előző esethez hasonló feltételek mellett növelhető-e.

A kérdés ilyen általános megfogalmazása is mutatja, hogy itt igen összetett, további kérdésekre bontható problémáról van szó. Ezek a részkérdések mindenekelőtt a következők:

- Lehetséges-e elvileg egyáltalán az adott magatartás jogi eszközökkel való befolyásolása?
- Eredményes lehet-e tömegméretekben az adott magatartás meghatározott jogi eszközökkel való befolyásolása?
- Nem jár-e több nem kívánatos következménnyel, mint várható előnnyel az adott magatartás meghatározott jogi eszközök útján való szabályozása?

- Nem eredményesebb-e az adott magatartás más jellegű, nem jogi eszközökkel való befolyásolása?
- Az adott magatartás meghatározott jogi eszközök útján való hatékony szabályozása tömegméretekben jogdogmatikailag és jogtechnikailag megvalósítható-e, értve ezen a kodifikációs problémáknak, illetve a jog érvényesítése, kikényszerítése terén jelentkező nehézségeknek a megoldását. (Ez az utóbbi kérdés egyébként az általam vizsgált jogelméleti problémakörtől eléggé távol áll, ezért azt — noha igen fontosnak tartom — a továbbiakban figyelmen kívül hagyom.)

E kérdéskatalógus alapján úgy tűnik, hogy a hatékony szabályozás lehetőségének problémáját is a fentiek szerint szétbontva kellene tárgyalni. Ez azonban — ha egyáltalán lehetséges is volna — nem lenne célravezető, mivel ugyanazoknak az összefüggéseknek az elemzésére és értékelésére kerül sor, igaz ugyan, hogy eltérő szempontok alapján. Ezeknek az eltérő szempontoknak a létjogosultsága azonban éppen egymásra vonatkozásukban, egymásra vonatkoztatások lehetőségében keresendő. A különböző szempontok ellentmondásának, konfliktusának a jelentősége csak látszólag mond ellent ennek a megállapításnak, valójában azt alátámasztja: nyilvánvalóvá teszi a politikai értékelésnek, a politikai döntésnek, az ellentmondás politikai megoldásának a szükségszerűségét — történjék ez bár tudatosan vagy spontán módon.

Az említett és azonosnak nevezett összefüggésrendszer oksági összefüggések sajátos rendszere, amelynek a magvát a tipikus magatartásmódok és azok oksági tényezői közötti kapcsolatok képezik. Ezek elemzésére majd értékelésére kerül sor társadalmi hatásosságuk, jelentőségük alapján, ami viszont nagymértékben függ a vizsgált oksági hatások gyakoriságától, vagyis jövőbeli valószínűségüktől. Ezen jövőbeli valószínűség alakulásának egyik igen lényeges és talán leginkább általánosítható, tipizálható mozzanata a magatartás következményeinek a hatása, helyesebben visszahatása a magatartásnak azokra az okaira, amelyek tartós vagy ismétlődő jelenségek (mindenekelőtt az ún. szubjektív tényezők és a sajátos szituációk tartoznak ide). Tartósan okká váló vagy azzá válható következmények, vagyis visszacsatolásos összefüggésrendszerek elemzéséről és értékeléséről van tehát szó. Fontos azonban itt az okként ható következmények differenciálása. Különbséget kell tennünk először a jogi szabályozás hiányában nagy valószínűséggel, tömegméretekben föllépő (nevezzük így) „spontán" következmények (félreértések elkerülése végett: ez a spontaneitás nem a magatartás alanya szempontjából értendő, ő ezekkel a következményekkel igen gyakran számol, sokszor kívánja is azokat), másodszor a jogi szabályozás szándékolt és kívánt következményei, a jogkövetkezmények és végül a jogi szabályozás nem kívánt és nem is kívánatos következményei között. A jogi visszatükrözés itt vizsgált szakaszában tehát a nem szabályozottság állapotának és a tervezett, számításba vett, elképzelt szabályozottság állapotának a magatartások jövőbeli alakulására gyakorolt hatása alapján való összehasonlítására és értékelésére kerül sor.

Az előző elvontabb terminológiát használva ez nem más, mint a következő két visszacsatolásos rendszernek — a jogilag nem szabályozottnak és a jogilag szabályozottnak — mint modelleknek az összevetése és értékelése.

Ezek sematikusan a következőképpen ábrázolhatók:

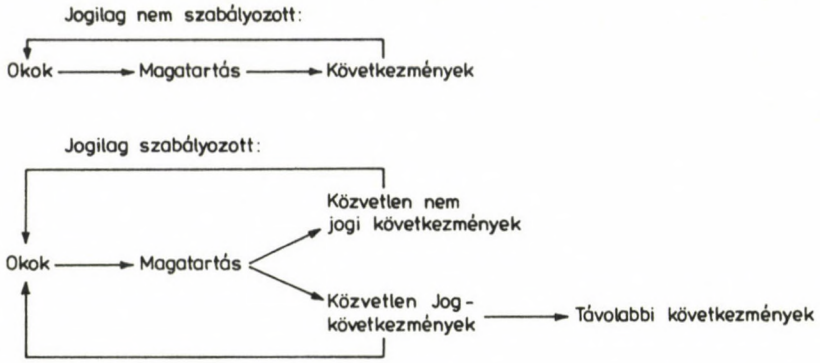

A jogi visszatükrözésnek mint sajátos társadalmi mozgásnak a második, jogpolitikai – normatív szakasznak nevezett szakaszának a tartalmát az előzőek alapján abban foglalhatom össze, hogy annak során először a társadalmi viszonyok már korábbi politikai minősítése alapján a tipikus magatartások jogpolitikai minősítésére, majd a jogpolitikai minősítés normatív követelménnyé nyilvánítására kerül sor. A tipikus magatartások jogpolitikai minősítése azt jelenti, hogy azokat annak a kritériumnak az alapján értékelik, hogy vajon meghatározott jellegű jogi szabályozást indokolttá tévő mértékben társadalomra veszélyesek (illetve társadalmilag kockázatosak, hasznosak vagy szükségesek)-e. Ez a kritérium azonban igen összetett, így a – már meghatározott politikai értékelésen nyugvó – jogpolitikai értékelés sikeres elvégzését, az értékelés során végbemenő kommunikáció megfelelő mederben tartását, az „értelmes diskurzust" nagymértékben megkönnyíti, ha a jelzett minősítési problémát három további, egymással szorosan összefüggő kérdésre bontjuk, amelyeket röviden a magatartás elvont politikai minősítése kérdéseként, a szükséges és egyben elégséges mértékű szabályozás kérdéseként, valamint a szabályozás lehetőségének és negatív következményeinek a kérdéseként jelölhetünk.

HOÓZ ISTVÁN

A NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI MAGATARTÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK ÉS AZOK KAPCSOLATRENDSZERE

1. A népességpolitikai eszközök hatásmechanizmusa

Mivel a népmozgalmi jelenségek mindig társadalmi környezetben zajlanak le, az állam a népesedéspolitikai eszközökkel olyan magatartásokat igyekszik szabályozni, amelyek alakulását nagyon sokféle tényező befolyásolja. A házasságkötések száma pl. nemcsak a minimális házasságkötési életkor csökkentése, vagy a családalapítási kölcsön növelése miatt fog változni, hanem hatást gyakorol rá a fiatalok iskolázottsága, kereseti lehetősége, várható lakáshelyzete stb. Ezért az intézkedések többsége olyan, hogy más életjelenségekkel együtt, azoktól segítve vagy gátolva, fejtheti ki hatását. Vagyis itt a cél—eszköz—eredmény együttese nem funkcionális kapcsolatban van egymással, hanem az eszköz csak valószínűsít valamilyen eredményt, azaz sztochasztikus kapcsolatok sorozata alakul ki egy-egy intézkedés hatására.

A népesedéspolitikai eszközök hatékonyságának fokozása érdekében a bonyolult kapcsolatokat, összefüggéseket fel kellene tárni, fel kellene bontani. Az „eszköznek" képletesen nagyon hosszú utat kell megtennie, amíg „eredmény" lesz. Ezen az úton sokféle tényező segíti érvényesülését, fokozza hatását, de olyanok is lehetnek, amelyek gátolják, csökkentik hatékonyságát. Adataink csak a végeredményt mutatják, de azokból a segítő és gátló tényezők, vagy azok ereje, jelentősége nem tűnik ki. Eszközeink finomítása, eredményességének fokozása érdekében pedig ezeknek a részleteknek, szakaszoknak ismerete fontos előfeltétel lenne, mert a negatív hatások közömbösítése e nélkül nem történhet meg.

Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a népmozgalmi jelenségek is az emberi magatartás megnyilvánulási formáinak tekinthetők. Így a népesedéspolitika cél—eszköz—eredmény rendszerének tanulmányozása a magatartástudomány tárgya is lehet, amely a népesség döntéshozó magatartását vizsgálja a házasságkötések, születések stb. számának alakulásán keresztül. Ezeket az emberi cselekvéseket a népesedéspolitikai eszközök és a társadalmi környezetet jelentő tényezők összessége „erőszakolja ki", de ezekre az ösztönzőkre az emberek nem automataként válaszolnak, hanem egyéni érdekeiknek, céljaiknak, vágyaiknak, reményeiknek megfelelően.

A cselekvő ember döntéshozó mechanizmusának bemutatása érdekében egy modellt dolgoztunk ki, egy elképzelt rendszert állítottunk össze, amelyben azokat a tényezőket foglaltuk össze, amelyek a végeredményt, az egyén demográfiai magatartását, meghatározzák.

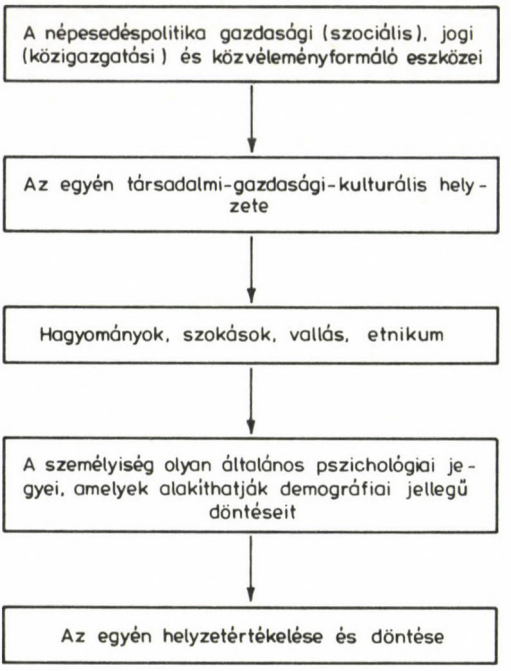

1. ábra. A népesedéspolitikai eszközök hatásmechanizmusának modellje

E modellbe a valóságos kapcsolatok minél nagyobb részét igyekeztünk bevonni, de teljességre nem törekedhettünk. A nyílak az intézkedések hatásának irányát jelölik. Ez a leegyszerűsítés azonban nem akarja elfedni a kapcsolatok dialektikus jellegét, hisz közismert, hogy nem egyirányú ok-okozati lánc alakult ki, hanem — a hatás-ellenhatás következtében — az ok okozattá válhat. Témánk szempontjából az egyén magatartása függő változó, amelynek alakulása a többi változótól nyer magyarázatot.

A következőkben a modellben szereplő tényezőknek a népesedéspolitikai eszközökhöz, illetve az egyéni magatartáshoz (döntéshez) való viszonyát ismertetjük.

2. A népesedéspolitika eszközei

2.1 A népesedéspolitikai eszközök fajtái, alkalmazásuk céljai

A speciális népesedéspolitikai eszközök alkalmazásának az a célja, hogy irányítsa, megváltoztassa az egyének demográfiai magatartását és azt a társadalmilag kívánatosnak tartott irányba terelje. Ezek a kívülről jövő impulzusok egyrészt elősegítik az egyéni törekvések megvalósítását (iskolázás, migráció, házasságkötés stb.), másrészt

gyengítik az önszabályozó diszpozíciós funkciókat (pl. tiltják az abortuszt; amelyik településen lakást kapnak, ott helyezkednek el; a 3. gyermek születése után könnyebb lakást kapni).

A modern közigazgatás egyre több társadalompolitikai feladat ellátására kap megbízást, mintegy benyomulva a társadalmi életviszonyok valamennyi szférájába. Ma már nemcsak a gyermekek nevelését és gondozását vállalja a társadalom, hanem átvesz olyan hagyományosan családi (női) funkciókat is, mint az étkeztetés, mosás, betegápolás, idősek gondozása stb. Mivel az egyének demográfiai magatartása egyre kevésbé ösztönös viselkedés, elhatározásaiban igen nagy szerepet játszanak a külső motívumok. Anyagi előnyök nyújtásával, jogi, közigazgatási intézkedésekkel és a közvélemény alakításával a társadalom ezt az akaratelhatározást kívánja befolyásolni.

Bár a magatartásszabályozásnak ez a három területe a gyakorlati végrehajtás során különválik egymástól, a több síkú irányítás nem történhet egymástól függetlenül, hanem egymást kiegészítő, egymás hatását fokozó összefüggő rendszerként.

Egyre általánosabb az a törekvés, hogy a kialakult változások okait felderítsük. Ez nemcsak azért történik, hogy a hozott intézkedések következményeit meghatározhassuk, hanem azért is, hogy az egyes tényezők prognosztikus képességét kvantifikálhassuk. Feltételezzük ugyanis, hogy a múltban (jelenben) tapasztalt összefüggés megmarad a jövőben is.

A magatartás előrejelzésének igénye, szükségessége nyilvánvaló ezen a területen is.

2.2 A közvetlen gazdasági eszközökről

A népesedéspolitikai célból alkalmazott gazdasági eszközök jelenthetnek előnyöket vagy hátrányokat. Az anyagi előnyök nyújtása történhet pénzbeni támogatás (családi pótlék, gyes stb.), anyagi könnyítések (pl. lakbérkedvezmény, árkedvezmény), illetve különféle szociális szolgáltatások (bölcsőde, óvoda stb.) formájában. A népesedéspolitika közvetlen gazdasági eszköze lehet az adó is, amit azoknak kell fizetniük, akik a társadalom által meghatározott demográfiai célt (pl. házasságkötés, megfelelő gyermekszám stb.) nem valósították meg. Ezek az intézkedések azért „közvetlenek", mert a népesség újratermelési folyamatának minden olyan pontján, szakaszán megjelennek, ahol valamilyen anyagi természetű akadályt kell elhárítani pl. a házasságkötés, a család által óhajtott számú gyermek vállalása, vagy az anya munkába menetele elől. Céljuk mindig az, hogy növeljék, illetve fenntartsák a kialakult születési arányszámokat, emeljék a népesség iskolázottságát, javítsák életkörülményét, lakáshelyzetét stb. Attól függetlenül, hogy ezeket az elsődleges célokat megvalósították-e vagy sem, létrejöttek másodlagos következmények is. Az egész népesség egészségügyi helyzetének javítása, vagy az öregek létbiztonságának megteremtése is következménye ezeknek az intézkedéseknek. Nem feledkezhetünk meg azonban a várttól eltérő, negatív hatásokról sem. A magasabb nyugdíj önálló életvitelt biztosít ugyan az idősek számára (külön lakás, önálló háztartás), de így eltávolodhatnak gyermekeiktől, növekszik az

egyedül élő öregek és a nukleáris családok száma stb. De hasonló ellentmondások alakulhatnak ki a családi pótlék vagy más pénzbeni támogatás összegének meghatározásánál is.

A probléma itt az, hogy milyen mértékű támogatás válik hatásossá, ösztönzővé. Nyilvánvaló, hogy gazdasági — tehát a létet meghatározó — tényezőkkel szemben adminisztratív intézkedésekkel vagy olyan mértékű gazdasági kedvezményekkel, amelyek alatta maradnak értékben annak, amelynek hatása ellen küzdünk, eredményesen harcolni nem lehet. Az intézkedés hatékonysága ott jelentkezik és olyan mértékben, ahol és amilyen mértékben pl. a születések növekedése vagy megtörténte ellen ható tényezőket ellensúlyozni sikerült. Így az összehasonlítás felette nehéz, mert a születések számának változása az összes tényezők együttes változásának eredménye. Ezt úgy kell itt értenünk, hogy pl. a gazdasági változás plusz a családi pótlék lehetővé teheti egy olyan házasság vagy egy olyan szülés létrejöttét, amelyhez az egyik tényező kevés lett volna. A családi pótlék itt a szó valódi értelmében is pótlék. A nehézség abban jelentkezik, hogy idejében és rugalmasan kellene felmérni az igény mértékét, helyét, lényegét és így kielégítését is. Ekkor válik érthetővé, hogy ugyanaz a rendszer egy országon belül is egyszer hatékonyabb, mint máskor, mert a gazdasági helyzet, illetve azok a tényezők, amelyek a népesedésre hatnak, sűrűn, rövid időszakonként változnak, míg e törvények nem ilyen rugalmasak.

A gazdasági tényezők komplex hatásának részletes elemzésétől itt azért tekintünk el, mert ezzel a témával már több tanulmányban is foglalkoztam.[1]

2.3 A jogi eszközökről

A gazdasági eszközök gyakran önmagukban nem elegendőek vagy nem alkalmasak egy-egy népesedéspolitikai cél megvalósítására. A demográfiai törekvések és a jogi szabályozások már évszázadokkal ezelőtt kapcsolatba kerültek egymással, hisz a nemzetközi vándormozgalmat vagy a házasságkötést és bontást valamilyen formában mindig szabályozta az állam. Amilyen mértékben fejlődött a lehetséges emberi magatartások száma, úgy nőtt a demográfiai célú vagy hatású jogszabályoké is. Fokozatosan kiterjed olyan területekre is, amelyek korábban a családok autonómiájába tartoztak. E téren előír, megenged, ösztönöz, tilt, szankcionál, meghatározza mit szabad, mit ajánlatos, mit kell és mit tilos tenni. A jog „nem anyagilag új dolgok létrehozására törekszik, hanem ... olyan kötelező elrendezési elveket próbál ebbe a világba beépíteni, amilyeneket a gazdaság a maga immanens spontaneitásából nem bontakoztatott volna ki".[2] A különféle gazdasági kedvezmények is jogszabályok formájában jelennek meg a lakosság előtt (családi pótlék, szülési segély stb.). Amikor a népesedéspolitika jogi eszközeiről beszélünk, elsősorban nem ezeket értjük alatta, hanem azokat a rendelkezéseket, amelyekben nem az anyagi előny vagy hátrány dominál (bár esetenként anyagi vonatkozásai is lehetnek).

A jogi szabályozás szerepének értékelésénél két véglet alakult ki.

- Az egyik szerint a jog minden cél realizálására alkalmazható eszköz. Mivel a tár-

sadalmi jelenségek emberi magatartásokban jelennek meg, és mivel az egyének magatartása bizonyos határokon belül szabályozható, az ún. *jogi voluntarizmus* képviselői szinte korlátlannak tartják a közvetlen beavatkozás lehetőségeit. Nem veszik figyelembe, hogy az emberi magatartások mögött objektív jelenségek és folyamatok húzódnak meg, amelyek irányítására alkalmasabb a szakismeret, mint a hatalmi elemek alkalmazása. Az adminisztratív eszközök (a körülmények változatlanul hagyása mellett hozott kényszerítő vagy tiltó intézkedések) helyett — a jog társadalmi összefüggéseit felismerve — tartalmi változások (a jelenség fejlődését elősegítő és gátló tényezők ismeretében) hozhatják csak meg a kívánt eredményt.

- Nem érthetünk egyet azonban a másik véglettel sem, vagyis azoknak álláspontjával, akik a *jogi szabályozás szerepét tagadják*, azt feleslegesnek vagy szükségtelennek tartják (pl. azért, mert a gazdasági érdekeltség automatikusan is képes a kívánt társadalmi magatartás létrehozására).[3]

A jog hatékonyságának meghatározott társadalmi feltételei vannak:

a) annak a népesedéspolitikai döntésnek racionalitása, amelynek megvalósításához a jogot igénybe akarják venni,

b) a jognak mint technikai eszköznek alkalmassága az adott célkitűzés megvalósításának elősegítésére.

A jognak a magatartásszabályozás képezi a lényegét. Ezért hatékonyságát korlátozhatják olyan tényezők, mint a szokás, a hagyomány stb. Ezek figyelmen kívül hagyásának az lehet a következménye, hogy egyes intézkedések nem a várt eredményt hozzák (l. az abortusztilalmak következményeit), illetve a célt csak formálisan valósítják meg. A házasság felbontásának megnehezítésével csökkenthető ugyan a válások száma, de a különválásoké vagy a különéléseké nem. Egy jogszabály akkor tekinthető hatékonynak, ha a kívánatos magatartástípust, meggyőződést alakítja ki, hogy a társadalom tagjai ne csak kövessék, hanem tartalmukat mint világnézetük egy részét, magukévá tegyék.

Bár nagyon fontos az egyes jogszabályok gyakorlati érvényesülése, az igazi kérdés a különböző jogi eszközök együttesének a népesedéspolitikai célok megvalósításában betöltött szerepe. Minden jogszabály szellemének mintegy sugallnia kell a demográfiai célkitűzések megvalósításának szándékát. Amikor tehát ezek hatékonyságát kívánjuk tanulmányozni, akkor azt keressük, hogy a jog mint sajátos instrumentális technika, mely területeken és milyen mértékben képes hatásosan befolyásolni a társadalmi életviszonyok alakulását.

A modern társadalom- és jogfejlődésnek az a sajátossága, hogy a jogszabályok egyre nagyobb része közvetlenül nem az egyénekhez, hanem szervezetekhez szól és így az emberi magatartásokat csak a szervezeti viszonyok „szűrőjén" keresztül befolyásolja.[4]

A jogtudomány művelői az utóbbi években már egyre nagyobb figyelmet szentelnek az olyan témák kutatásának, amelyek a jog társadalmi hatékonyságának megismerését segítik elő.[5] A demográfusok nemcsak segíthetik ezt, hanem tanulhatnak is eredményeiből.

2.4 A közvélemény szerepéről

A népesedéspolitika eddig tárgyalt közvetlen eszközeinek hatékonyságát fokozhatják vagy csökkenthetik más alkomplexumokból (közvélemény, vallás, szokás, erkölcs stb.) jövő impulzusok. Ezek közös jellemzője az, hogy itt „a közvetlenség növekvő közvetettségnek adott helyet". Mivel tehát a közvetett formák is hatnak a tudatra és a magatartásra (sőt, hatásuk gyakran eredményesebb lehet, mint a jogszabályoké vagy a gazdasági juttatásoké), a népesedéspolitika eszközének kell tekintenünk a közvéleményt, illetve annak irányítását.

A közvélemény fogalmát úgy határozták meg, mint a társadalmi tudat sajátos kifejeződését egy bizonyos társadalmi problémával kapcsolatban, amely értékeli a társadalom tényeit. Ezért olyan adottságként kell kezelnünk, amelynek egyes elemei segítik, mások gátolják a népesedéspolitikai célok megvalósítását. A közvélemény passzív jellege abban mutatkozik meg, hogy kifejezi a népesedéspolitika céljaival és eszközeivel kapcsolatos állásfoglalást, aktívvá pedig akkor válik, amikor alkalmassá teszi a népesség nagy részét ezek elfogadására és követésére. A pozitív elemeket meg kell tartani, a többit pedig meg kell változtatni.[6]

Mivel a társadalmi érdekeknek megfelelő demográfiai magatartás nem automatikusan fejlődik a társadalmi-gazdasági helyzet változásával, a szakirodalomban sokat foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a közvélemény alakítása milyen mechanizmus felhasználásával volna a legeredményesebb.

Egy-egy területen az elterjedt nézetek befolyásolhatóak pusztán azzal, hogy *tudatosítják* pl. a válás vagy a születésszabályozás gondolatát olyan emberekben is, akik azelőtt nem gondoltak arra mint megvalósítható lehetőségre.

Egy időben szinte korlátlan befolyásoló szerepet tulajdonítottak a *tömegkommunikációs eszközök*nek. Hatásuk valóban jelentős, de a vélemény megváltoztatásának lehetősége függ a megváltoztatandó véleménytől is. Ha túlságosan nagy a távolság a propagált nézet és a befogadó véleménye között, a hatás rendszerint csekély. Pl. az *1004/1953. MT* határozat és a hozzá kapcsolódó rendelkezések a végrehajtás folytán konkretizálódtak ugyan a születések számának emelkedésében, de nem alakították a közvéleményt is ennek megfelelően, s a következmény e rendelkezések hatályon kívül helyezése lett. Az abortuszra vonatkozó rendelkezések megszigorítását a közvélemény tehát másként ítélte meg azokban az években, mint a jogszabályok kiadói és ennek következtében nem azonosult vele. (Pl. a házasságon kívüli szülés megítélésénél a közvélemény és a „hivatalos" álláspont közötti különbség fordított, hisz a lányanyaságot a lakosság ítéli meg szigorúbban.)

Egyre inkább kialakul egy olyan nézet, hogy a közvélemény intézményeken vagy *intézményhálózaton* keresztül történő befolyásolása eredményesebb és tartósabb, mint a tömegkommunikációs eszközöké. A közoktatás kiemelkedő szerepet játszhat pl. abban, hogy a népesedéssel kapcsolatos erkölcsi és tudományos elvek, vagy gyakorlati tudnivalók a hétköznapi tudatba is beépüljenek. Amikor az iskola egészségügyi felvilágosító munkát fejt ki, nemcsak az egészségügyi kultúrát terjeszti, hanem a káros

hagyományok és szokások leküzdését is segíti, azon túlmenően, hogy demográfiailag is hasznos munkát végez, hisz pl. eredményesebb lesz a fogamzásgátlás vagy javul a csecsemőgondozás. De hasonlóan eredményes munkát végezhetnek a különböző kulturális intézmények vagy a társadalmi szervezetek.

Több országban azonban a célra *specializált intézményeket* vagy intézményhálózatot is létrehoztak. A környező államokban is működnek házassági, család- és nővédelmi, genetikai stb. tanácsadó hálózatok.

Vannak azonban olyan szokások, nézetek, amelyeket ezekkel az eszközökkel befolyásolni nem lehet, mert pl. az életkörülmények szerves részét képezik. A változás ezekben az esetekben csak *közvetlen formában* valósítható meg (pl. amikor az egyén faluról városba költözik; változik az egymást követő generációk iskolázottsága).

A közvélemény egyre kiemelkedőbb szerepet játszik a népmozgalmi jelenségek alakulásában, hisz csökken az anyagi helyzet szerepe a családok gyermekvállalási készségében, a gyermekek továbbtanulásában, az egészségügyi szolgálat igénybevételénél stb., ezért irányítási lehetőségeivel egyre többet kell foglalkozni nemcsak olyan átfogó problémánál, mint pl. az anyaság megbecsülése, hanem a mindennapi gondok megoldásában is. Ha az egyén figyelmét sikerül saját felelősségére felhívni, csökkenhet nemtörődömsége pl. családtagjaival, vagy egészségével szemben. A különböző nevelési intézmények és a tömegkommunikációs eszközök munkájának eredménye is megmutatkozik a fogamzásgátlás hatékonyságának növekedésében, a csecsemőgondozásban, a vallásos előítéletek leküzdésében, a kulturális igények növekedésében, tehát olyan életjelenségekben, amelyek a népesedésre is kihatnak. Ezért alakításában közreműködő szervezeteknek és intézményeknek nem külön-külön, hanem egymással összefonódva, egymást segítve kell tevékenységüket kifejteni, ha eredményt akarnak felmutatni.

Végül utalni kell arra is, hogy a népességstruktúra és a népmozgalom alakulása nemcsak visszatükrözi a közvélemény változását, hanem alakítja is azt.

Számos ország születési arányszámainak alakulása igazolja, hogy összehangolt népesedéspolitikai intézkedésekkel a kívánt irányba megváltoztathatóak az általános társadalmi-gazdasági tényezők által („spontán" módon) kialakított születési arányszámok, ha a társadalom vállalja azokat a gazdasági és politikai következményeket, amelyek a hatékony eszközök létrehozásával és alkalmazásával együtt járnak. Jó példa erre Magyarország és Kína születési mozgalma. Magyarországon (l. 1. grafikon) az 1950. körüli években a natalitás 20% körül volt (①). Az *1004/1953. MT.* határozat következtében ez az arányszám jelentősen megnőtt — 1954: 23% (②) —, majd — ezeknek a szigorú intézkedéseknek eltörlése után — visszaállt az „eredeti" állapot (③). Hasonló változások történtek Kínában is (l. 2. grafikon), bár ellentétes előjellel. A „nagy ugrás" (①) és a kulturális forradalom (②) éveiben intézkedéseket hoztak a születési arányszámok csökkentése érdekében és — mint a grafikonon látható — nem is eredménytelenül. Amikor azonban visszavonták azokat, ott is visszaállt a korábbi állapot. A két ország helyzete ezen a téren is eltérő. Mi alacsonynak tartjuk a társadalmi-gazdasági tényezők által kialakult születési arányszámokat, Kínában pedig ma-

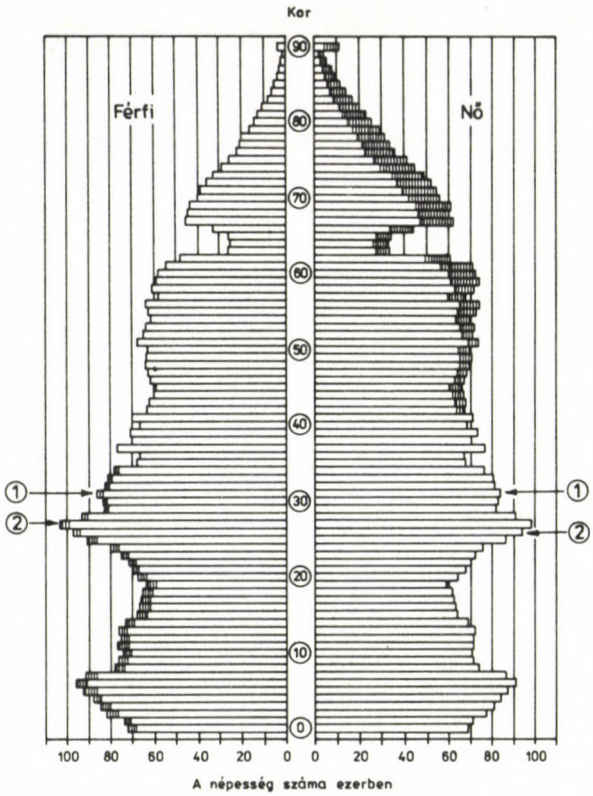

1. ábra. A népesség kormegoszlása Magyarországon 1982*
*Magyar statisztikai zsebkönyv, 1982. 10. o.

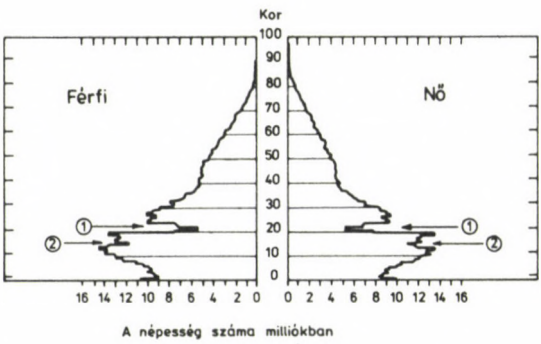

2. ábra. A népesség kormegoszlása Kínában 1982*
*INED 53 484 alapján.

gasnak. Külső népesedéspolitikai eszközökkel mindkét országban elérték a kívánt hatást, de amikor az intézkedések szigora enyhült, vagy gazdasági értéke csökkent, helyreállt ismét az eredeti állapot (Magyarországon az alacsonyabb, Kínában a magasabb).

3. Az egyén társadalmi-gazdasági helyzete

Az előzőekben ismertetett népesedéspolitikai eszközök, bár igen fontos szerepet játszhatnak a demográfiai folyamatok irányításában, elsődlegesnek mégsem azokat kell tekintenünk, hanem az egyén társadalmi-gazdasági helyzetét és azt a – tágan értelmezett – társadalmi környezetet, amelyben él. Ha a társadalmi feltételek összessége nem kedvez pl. a sokgyermekes családtípus kialakulásának, pusztán családi pótlékkal vagy abortusztilalommal nem lehet a gyermekvállalási készséget jelentősen növelni.

E tényezők taxatív felsorolása szinte lehetetlen, nemcsak itt, hanem a demográfiai irodalom sem vállalkozott még erre. Ehhez még igen sok kutatómunkára lesz szükség, mert a társadalmi környezetet adó sokezer objektív és szubjektív jelenség közül még csak kevésről állapítottuk meg a népmozgalmi jelenségekkel való kapcsolatát. Egyeseknek viszont nagy szerepet tulajdonítanak a népesedéssel foglalkozók már évszázadok óta. Alig van azonban olyan tényező, amelynek megítélése egységes lenne a szakemberek között, hisz a bonyolult kapcsolatrendszer mindig lehetővé teszi egyes tényezők kiemelését, túlértékelését, vagy figyelmen kívül hagyását.

A környezeti tényezők összességét – demográfiai szempontból – belső és külső okokra bonthatjuk.

A *belső okok* közé a demográfiai helyzetet (struktúrát és népesedési folyamatokat) soroljuk. Pl. az a tény, hogy vannak kisebb létszámú korcsoportok, egyik belső oka annak, hogy amikor ezek a kohorszok házasságkötési vagy szülőképes életkorba kerülnek, csökkenni fog a házasságkötések vagy a születések száma. A hatások vagy az összefüggések tanulmányozása ilyenkor könnyebb, hisz voltaképpen a demográfiai valóság különböző aspektusai közötti kapcsolatokat vizsgáljuk. Effajta kutatásokra ma már sokféle modell áll rendelkezésre, amelyekkel ezek a kapcsolatok egyre pontosabban leírhatók. Úgy gondolom, a biológiai tényezőket is ide kell sorolnunk (a nem és az életkor is az például), hisz azok közvetlenül kapcsolatba hozhatók a népesség mennyiségével vagy minőségével.

A *külső okok* közé soroljuk mindazokat az egyéb tényezőket, jelenségeket, amelyek a népesség struktúrájára vagy mozgalmára hatást gyakorolnak. Ezek konkrét demográfiai következményeinek meghatározásánál, számszerűsítésénél azonban mindig nehézségeink vannak a társadalmi jelenségek közötti sokrétű kapcsolatok következtében. A humán tudományokban ezt kísérletezéssel pl. szétválasztani, alkotóelemeire bontani nem lehet. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy e területen mindennek történeti jellege van, vagyis nem a mai helyzet, hanem a múltbani történések (is) határoznak meg sok jelenséget. E tekintetben némi felvilágosítást adhatnak azok a kis sokaságokkal végzett próbálkozások (kísérletek), amely célja egy döntéshez (pl. egy

újabb gyermek vállalása) vezető események láncolatában, annak az elemnek megragadása, amely a végső eredményt kiváltotta.

A leghosszabb ideje a *makro-* és a *mikro-gazdasági tényezőknek* a népmozgalmi jelenségekkel való kapcsolatát vizsgálják. Már számos polgári közgazdász is foglalkozott a kapcsolatok mértékének és természetének feltárásával a múlt században is, de e nézetek makroanalitikai elméletté csak *Malthus*nál váltak. Az érdeklődés ma sem szűnt meg e téma iránt és számos neves közgazdász tárta fel a gazdasági életnek a népesedés valamelyik területére gyakorolt hatását, illetve a népmozgalom változásainak egyes gazdasági következményeit. Az összefüggést többen olyan szorosnak érzik, hogy pl. a népszaporodás alakulását közvetlenül a gazdaságból vezetik le. E nézetek képviselői úgy érvelnek, hogy ha a malthusi dilemma kialakulásáért a társadalmi rendszer volt a felelős, akkor a társadalom átszervezése elvezet a probléma megoldásához is. A gazdasági jelenségek változása és a népesség alakulása közötti kapcsolatok annyira sokrétűek és bonyolultak, hogy alkalmat adnak a kölcsönhatások ellentétes megítélésére az egyébként azonos elméleti alapon álló szakemberek között is.

A másik, hosszú ideje tanulmányozott probléma az *oktatás demográfiai következményei*nek meghatározása. Természetesen ez a hatás sem közvetlen pl. a fertilitásra, hanem egy olyan nevelési folyamat, amelynek eredményeként változnak az életcélok, növekszik az egészségügyi kultúra, változik a felelősségérzet stb. De megmutatkozik olyan tényekben is, hogy késleltetheti a lányok férjhezmenetelét: a szülőket arra serkenti, hogy gyermekeiknek legalább olyan iskolai végzettséget biztosítsanak, mint amelyekkel ők rendelkeznek stb. Ezért minél nagyobb mértékű egy országban a kulturális fejlődés, annál nagyobb mértékben lesz gyermeknemzési motivációjuk tudatos és hatékony.

A szakemberek szerint az iskolázottságnak van a társadalmi-gazdasági viszonyoktól független hatása is: az azonos gazdasági szinten lévő egyének különbözőképpen reagálhatnak és különböző döntéseket hozhatnak a külső ösztönzésekre kulturális körülményeiktől függően.

A népesség foglalkozásának, társadalmi helyzetének, lakhelyének, lakásviszonyainak stb. tanulmányozása azt a célt szolgálja, hogy meghatározzuk e tényezők népmozgalomra gyakorolt hatását, lehetőleg számszerűen is. Mivel azon elemek köre nagyon széles, amelyek az emberi és a külső feltételek kölcsönhatását meghatározzák — mindig különböző kombinációkban — a kapott eredmények olyan valószínűségek, amelyek csak bizonyos körülmények között állnak fenn. Meghatározó erejük összességükben rejlik. A népességtudomány művelői is arra törekednek, hogy ezt a komplexumot felbontsák és — az egyes tényezőket különválasztva — hatásukat meghatározzák, számszerűsítsék.

4. A hagyományok és a szokások szerepéről

Az anyagi viszonyokon alapuló életkörülmények önmagukban még nem biztosítják a társadalom számára kívánatos magatartást. A kedvező társadalmi légkör létrejöttéhez számos más, nem anyagi jellegű tényezők is hozzájárulnak, hisz az egyének vagy a családok viselkedése nem követi automatikusan a társadalmi-gazdasági helyzet változásait. Az új intézkedések várható hatását lerontják vagy növelik a közvélemény részét alkotó, tartós vagy lassan változó elemek. A hagyományok, a szokások vagy a vallásos érzések is a társadalom oldaláról jelentkező impulzusok, amelyek különböző utakon és módokon, de eltérő mértékben befolyásolják az egyének vagy kisebb-nagyobb közösségek viselkedését. Ezek – a mindenkori népesedéspolitikai eszközökkel és az egyén társadalmi-gazdasági helyzetével együtt – alkotják az egyéni viselkedés, demográfiai magatartás társadalmi feltételeit.

E kategóriában többféle olyan fogalmat foglaltunk össze, amelyek részei a demográfiai magatartást meghatározó nézetek összességének.

Az egyének demográfiai magatartásának egyik alkotó elemét a *hagyományok* képezik. Ezek meghatározott viselkedésformát jelentenek, amelyeket az ősök cselekedetei (nem szavai) alakítottak ki és hagytak utódaikra. Valamikor elkezdődött a házasságkötéseknél pl. egy olyan gyakorlat, hogy a vőlegények életkora pár évvel meghaladja a menyasszonyokét. Ez fokozatosan átment a köztudatba, majd követendő szokássá, magatartási szabállyá vált, önálló életet kezdett élni, vagyis túlélte azokat az objektív tényezőket, amelyek kialakították és ma már káros hatásait is érezzük (részben ennek a hagyománynak következménye az özvegy nők magas aránya).

A közvéleményt tartósan alakító tényezőnek kell tekinteni a *vallást*, illetve a vallásos meggyőződés intenzitását is, mert ez a szocialista országokban élő népesség egy részének demográfiai magatartását befolyásolja (pl. a családtervezésnél vagy a válásnál), bár a családnagyság korlátozására ható gazdasági és egyéb társadalmi tényezők szerepét teljesen ellensúlyozni nem tudta. Ez a hatás akkor közvetlen, amikor az egyén vagy a család magatartását, viselkedését befolyásolja. Pl. a katolikus egyház nem a népszaporodás általános problémáival foglalkozik, hanem a nemzésre vonatkozó egyéni kötelezettségekkel, a házasság szentségével és a születésszabályozás módszereivel. A vallásnak a reprodukciós viselkedésre gyakorolt *közvetlen befolyása* a szorosan vett teológia területén kívül esik, tehát a hagyományos viselkedésmódok állandósítására irányuló törekvésével a magasabb termékenységet segíti elő. *G.A. Bondareskaja* a Szovjetunió különböző nemzetiségeinek születési arányszámaiban meglévő és egyre növekvő különbségeit elemezve a következőket állapítja meg: „... egyes köztársaságok törzsökös nemzetiségeinél, különösen a falvakban mind ez ideig tovább őrzik erejüket azok a hagyományok, amelyeket a múltban a vallás szentesített, s amelyek a jelenben puszta szokássá váltak, de amelyeket a mindennapi élet integráns részének tartanak. Ilyenek többek között a korai férjhezmenetel hagyománya, és hogy a közvélemény serkenti a sok gyermek születését és mások.... Azoknak a nemzeti hagyományoknak és szokásoknak átalakítása, amelyeket évszázadok oltottak be az embe-

rekbe, s amelyek kiformálták a tudatukat, sokkal lassabban történik meg, mintsem a társadalmi-gazdasági fejlődés."[7] De hasonló következtetésre jutottak Lengyelországban is: „Annak ellenére, hogy az egyház veszített hatásából a hivők körében is abban a kérdésben, hogy gyermekük legyen, az egyház pronatalista politikájának mégis van némi hatása, különösen vidéken."[8] A vallásos lakosság nagyobb hányada teszi magáévá egyháza morális tanait, mint amennyien követik azokat pl. a családtervezés tekintetében. Úgy tűnik azonban, hogy a hivőkre gyakorolt közvetlen hatás nem olyan jelentős, mint az egyházak politikai, tehát *közvetett befolyása*, mert az elősegítheti a törvényhozás és a vallásos nézetek összhangjának fenntartását. Ez a népesedéspolitika alakítása szempontjából a családtervezés elterjedése, a házasságkötés felbontása, a szexuális felvilágosítás stb. terjesztésének akadályozását jelentheti, megtilthatja az abortusz engedélyezését, vallásos orvosoknak a végrehajtást stb.

Talán ide kell sorolni *a szokást* is, mint olyan magatartást, cselekvési formát, amely külsőleg nem biztosított szabály. A szokáshoz a cselekvő önként tartja magát és amelynek betartását az adott körhöz tartozó többi embertől ugyanez okokból elvárhatja. Szilárdsága lényegében azon alapul, hogy az, aki cselekvésében figyelmen kívül hagyja, kisebb-nagyobb kellemetlenségeknek teszi ki magát. A társadalmi jelenségekben így kialakuló magatartásformákat rendszerint valamilyen erkölcsi nézetek irányítják. Ezért nem mindegy demográfiai értelemben sem, hogy egy-egy területen kialakított viselkedés régóta tartó megszokáson alapul *(bevett szokás)*, vagy pedig egy újfajta magatartás *(divat)* talál követőkre. A lányanyaság vagy a válás széles körű elítélése ugyanúgy demográfiai következményekkel járt, mint pl. a házasságon kívüli együttélés elfogadása. De a gyermekvállalási készség vagy annak elutasítása éppen úgy lehet „divat", mint pl. a városba költözés.

Ha vannak demográfiai értelemben is károsnak minősíthető szokások, akkor keresni kell azok megváltoztatási lehetőségeit. A „megszokott" elfogadása nagy tehetetlenségi nyomatékkal rendelkezik, főleg akkor, ha a külső feltételek kedveznek fennmaradásának. A társadalmi vagy a területi mobilizáció nagyon sokféle szokás megváltozását vonta maga után, mert az ebben részt vevők másik közösségbe kerültek, és azok bevett szokásait próbálták átvenni. A nagyarányú keveredés következtében meggyorsult egyes szokások megszűnése, megváltozása. Az iskolázottság növekedésének hatására sokasodnak azok a cselekvési módok, amelyeket már nem a szokás, hanem az érdekeltek racionális viselkedése határoz meg. A népesedéspolitika eszközrendszere ezen a területen is érhet el eredményt. A társadalmilag kívánatos cselekvési folyamatokat kell egyben racionálissá is tenni. Az abortuszok gyakori elkövetését egyszerűbb, olcsóbb, biztonságosabb fogamzásgátló szerekkel lehet csökkenteni. A lányanyaság általános elítélése káros lehet az anyára és az újszülöttre egyaránt, de – különböző anyagi előnyök következtében – a társadalmi megítélés megváltozhat. A példák felsorolását folytathatnám. A lényeg az, hogy a szokások erejét, elterjedését, okait is tanulmányozni kell, hogy felhasználhassuk vagy közömbösíthessük hatásukat a népesség mennyiség vagy (és) minőségi újratermelésénél.

Bár hazánkban az etnikai különbségek a népesség szaporodásában csak mérsékelt

szerepet játszanak, hatásukról nem feledkezhetünk meg, mert ami országosan nem jelentős, egyes területeken lényeges lehet.

5. A személyiség általános pszichológiai jegyei és demográfiai magatartása

Az eddigiekből talán az tűnhet ki, hogy a külső — társadalmi-gazdasági — körülmények teljes egészében meghatározzák az egyének vagy a családok magatartását, viselkedését. A népesedéspolitikai eszközök kiválasztásánál a legáltalánosabban abból a premisszából indulunk ki, hogy az érdekeltek gépiesen viselkednek. Az emberi tényezőt jogosan zárhatnánk ki az elemzésből, ha az egyének a gazdasági környezetnek ugyanazokra a fejleményeire változatlanul, ugyanúgy — egyformán — reagálnának. Ha az emberek automaták módjára viselkednének és egy adott ösztönzőre azonos lenne a válaszuk, a pszichológiai elemzést itt valóban szükségtelennek tekinthetnénk.

A külső feltételek hatásának tanulmányozásánál, vagy a népesedési folyamatok okainak elemzésénél a cselekvő embert kikapcsolni nem lehet. Szükség van az érintettek viselkedésének elemzésére, akcióik alapjául szolgáló motívumok és attitűdök figyelembevételére. Sem a pszichológusok, sem a demográfusok nem keresték (vagy nem találták) az egyénnek azokat a pszichológiai sajátosságait, amelyek közvetlenül összefüggnek a demográfiai szabályozás általános aspektusaival. A személyiségnek olyan általános pszichológiai jegyei, mint az intellektus, adaptivitás, rigiditás (merevség), célirányosság, impulzivitás, aktivitás stb. demográfiai jellegű döntéseiben is jelentősek lehetnek, hisz ezek alapján veszi fel, szűri meg a társadalmi környezet impulzusait és alakítja át egyéni cselekvéssé. Ezeknek a személyiségjegyeknek tanulmányozása azért is kiemelkedően fontos lenne, mert ezek közvetlenül nem kapcsolhatók be a társadalmi szabályozás körébe.

De a pszichológiai változók figyelembevétele talán lehetővé tenné számunkra néhány olyan körülmény meghatározását is, amelyek az előző három hatásának vagy hatástalanságának megértését elősegíthetik. Pl. a női termékenységre vonatkozó adatok alapján feltételezzük, hogy a pszichológiai megfontolások kiegészítik vagy radikálisan meg is változtatják a jövedelem és a fogyasztás, a házasságkötés vagy a gyermekvállalás hagyományos értékelését. Az egyéni értékskálán a társadalmi és a gazdasági mutatók ellentétbe kerülhetnek egymással, a jövedelem nagysága pedig az élet minőségével. Az objektív társadalmi mutatókat (pl. reáljövedelem, orvosok száma, iskolázottság) ki kellene egészíteni az embereknél a különböző életjelenséget értékelő szubjektív mutatószámokkal. Az elégedettség pl. a lakáskörülményekkel vagy a jövedelemmel kapcsolatban állhat az objektív feltételekkel, de nem azonos azzal. Csak így érthető meg, hogy a magatartást nemcsak az befolyásolja, ami ténylegesen van, hanem az is, amiről az emberek azt hiszik, hogy van. A rossz társadalmi közérzet, az elégedettség vagy az elégedetlenség általános érzése különbözhet az egyének gazdasági helyzetétől és jövőjük megítélésétől.

Az emberi magatartásnak olyan gazdag és olyan sokféle, eltérő megnyilvánulása

van, hogy azt mindig sajátos körülmények között kell vizsgálni. A hagyományos népességstatisztikai szemlélet olyan törvényekre vágyik, amelyek – az emberi természet állítólagos elveire támaszkodva – általános érvényűek. Ez a megközelítési mód nagymértékben különbözik a magatartási vagy a pszichológiai eljárástól, amelynek közvetlen célja az adott helyzetben és időben előforduló folyamatok megértése és előrejelzése.

A demográfiai kutatások többféle társadalom- és természettudomány eredményeit hasznosítják, de az egyén demográfiai jellegű viselkedésének, magatartásának pszichológiai elemzésére még nem került sor. Úgy véljük, erre pedig egyre inkább szükség lenne azért is, hogy a többi tényező hatásmechanizmusát megismerjük és reálisabban értékelhessük.[9]

6. Az egyén helyzetértékelése és tényleges magatartása

Végső soron az egyén magatartását ezen a területen is (valódi vagy vélt) érdekei határozzák meg. *Az érdek* az egyéneknek az a folyamatosan megújuló igénye, hogy szükségleteiket minél teljesebben kielégíthessék a jelenben és megteremthessék a kielégítés feltételeit a jövőre vonatkozóan. Mivel az *igények* mindig meghaladják a kielégítés lehetőségeit, az egyén kénytelen azokat rangsorolni és döntéseket hozni.

A döntés mindig események vagy állapotok láncolatának végső eredménye, amelyet és a rá jelentős befolyást gyakorló tényezőket a rendelkezésre álló statisztikai adatok (és egyéb információk) felhasználásával elemezhetünk. A vizsgálódások alapját nem képezheti tehát a kitűzött célhoz (pl. a termékenység növelése, vagy a halandóság csökkenése) vezető egész folyamat a maga teljességében, hanem csupán azok a tényezők, amelyekre vonatkozó statisztikai vagy egyéb adataink vannak. Az ember folytonos kölcsönhatásban áll környezetével és nehézségekbe ütközik elkülöníteni azokat a környezeti vonásokat, amelyek valamilyen demográfiai folyamattal kapcsolatos döntési láncolat megindítására hatással voltak. Mint a modellünkből is látszik, nagyon széles az elemeknek az a köre, amelyek az ember és a külső feltételek kölcsönhatását meghatározzák.

A leírtakból és az ábrából kitűnik, hogy az egyén elhatározását nem egy tényező határozza meg, hanem azoknak egész sora, és hogy azok nem külön-külön, egymástól függetlenül hatnak, hanem együtt alakítják magatartását. Ezek között lehetnek olyanok is, amelyek a többi ellen hatnak, vagyis a kívánatos jelenség szempontjából hatásuk negatív. A végeredmény így mindig a pozitív és a negatív hatások valamiféle összege.

Leegyszerűsített modellünk egyes sorai az egyén döntését befolyásoló tényezők különböző szintjeit, szakaszait jelölik. A nyílak egy irányba (lefelé) mutatnak, amivel valamiféle sorrendet is érzékeltetni akartunk, illetve ezzel is arra utalunk, hogy az egyes tényezők hatását mintegy megszűri, osztályozza az alatta lévő, utána következő tényezők összessége.

A népesedéspolitikai eszközök célja az, hogy az egész lakosság magatartását befolyásolja. Azonban ezek hatását módosítja a második csoportba sorolt tényezők összessége. Természetesnek kell tekintenünk, hogy pl. az azonos összegű családi pótlék más hatást vált ki a magasabb jövedelmű, mint a szegényebb családoknál. Az egyének társadalmi-gazdasági-kulturális helyzete fokozhatja, vagy mérsékelheti az egyes intézkedések érvényesülését. Egy-egy eszköz értéke ezért nem általános, hanem a népesség struktúrájának függvénye és így hatása differenciált. Az egész népesség magatartásának irányítása tehát sokrétű, a népesség megoszlását, illetve csoportérdekeit is figyelembe vevő sokféle eszközt kíván.

A következő fokozatba sorolt jelenségek megszűrik a gazdasági tényezők alapján várható döntéseket szinte minden népmozgalmi jelenségnél. Ismeretes, hogy az azonos vagyoni helyzetben lévő, de különböző nemzetiségű családok termékenysége milyen nagy különbségeket mutat (pl. a Szovjetunióban). De a szokások és a hagyományok szerepét regisztrálhatjuk a házasságkötések vagy a válások népességcsoportonként különböző arányszámaival is.

E három tényező-csoport együttesét külső, társadalmi tényezőknek is nevezhetnénk, amelyeknek egy része hosszabb időszak alatt alakult ki, tehát történeti jellegű, másik része pedig aktuális intézkedések és a döntés idején fennálló környezeti tényezők összessége. A társadalmi környezetet mindenki külön-külön értékeli egyénisége, tapasztalatai, érdekei és pszichikai tulajdonságai alapján. Ennek alapján egy adott helyzet az egyik ember számára kívánatos, a másik számára pedig elkerülendő. Értékítéletük különbözősége magatartásbeli eltéréseket hoz létre. (Nem ingázik mindenki, ha keresetével vagy munkakörülményeivel nincs megelégedve; azonos iskolai végzettségű emberek különböző életkorban kötnek házasságot stb.) A társadalmi szabályozáson belül helyezkedik el az önálló magatartás lehetősége.

Bár a nyílak csak egy irányban mutatnak, hatás-ellenhatás kétirányú is lehet. Nemcsak a társadalmi-gazdasági helyzet hat pl. a szokásokra vagy a hagyományokra, hanem azok is befolyásolhatják az egyén (gyermekei) továbbtanulását, foglalkozását, migrációs készségét stb.

E modellt hasonlíthatnánk egy Galton-készülékhez is, amikor az egyes tényezőcsoportokat az elterelő ékek sorai jelenthetik, az intézkedéseket pedig a golyók szimbolizálják. Így ha egy golyót (intézkedést) a tölcsérbe teszünk, az lefelé haladva az egyes fokozatokon, az ékeknek egyszer a jobb, máskor a bal oldalára kerülve jut el a legalsó csatornába. A pozitív és a negatív hatások együttese adja a végeredményt, vagyis a hatás-ellenhatás nyomán alakul ki az egyes családok magatartása, aminek összesített eredménye a népesedéspolitikai céllal egyező, vagy attól eltérő lesz. A társadalmi törvény statisztikai jellegű, vagyis a legtöbb esetben nem abszolút érvényű, hanem a véletlen jelenségek tömegén keresztül tör utat magának, amelyben az egyes intézkedések következménye csupán valószínű jelleggel valósul meg.

A hatásoknak és ellenhatásoknak ezeken a fokozatai végighaladva, az egyes népesedéspolitikai eszközöknek *funkcionális* (kívánatos) és *diszfunkcionális* következményei lehetnek. Ezeken belül megkülönböztetnek *manifeszt* és *látens* funkciókat.

Az előbbiekhez azokat az objektív következményeket sorolják, amelyeket az egyének felismertek és szándékosan hoztak létre. A látens funkciók a cselekvésnek nem szándékolt következményei. Ezek lehetnek funkcionálisak (látens funkciók), diszfunkcionálisak (látens diszfunkciók) és a kitűzött cél szempontjából közömbösek. A nehézség akkor adódik, amikor ki kell dolgozni valamilyen eljárást, amelynek segítségével felbecsülhető a következmények összességének tiszta mérlege. Növeli a nehézségeinket, ha az elemzést csak a „társadalom" érdekében betöltött funkciókra korlátozzuk, mivel bizonyos tényezők funkcionálisok lehetnek egyes egyének vagy csoportok szempontjából és diszfunkcionálisok mások számára. Mivel tehát az intézkedéseknek van egy általános (társadalmi) és egy csoport (specifikus) funkciója, az elemzést a népesség különböző csoportjai szerint kellene végezni. Ha nem ismerjük fel a kölcsönös függőség és a vele járó strukturális kényszerek fontosságát, akkor áldozatul esünk olyan utópisztikus gondolkodásmódnak, amely feltételezi (hallgatólagosan), hogy a különböző népességcsoportok termékenysége növelhető azonos összegű családi pótlékokkal.

E bonyolult kapcsolatrendszert és annak következményeit a nők helyzetével is illusztrálhatjuk. A nők fokozottan ki vannak téve az egymással összeegyeztethetetlen társadalmi szerepek nyomásának. A hivatását gyakorló nőnek meg kellene felelnie a szakmai pályafutásából, illetve a családi életből származó követelményeknek. Ezek a szerepkonfliktusok diszfunkcionálisok mind a társadalom, mind az egyén szempontjából. Helyes intézkedéseket csak akkor hozhatunk, amikor már ismerjük azt, hogy az egyén (család) ilyenkor hogyan dönt és miért.

Az esetek többségében nagyon keveset tudunk arról, hogy ha dönteni kell a szerepek között, melyik élvez elsőbbséget és miért. Az egymással ellentétes szerepek problémája még nem vált tüzetes kutatás tárgyává.

Jelenlegi ismereteink szerint csak a végső eredményt tudjuk számba venni, az egyes fokozatok hatását ritkán lehet elkülöníteni a többitől. Az eredményes irányításhoz pedig ismerni kellene az akadályozó tényezőket (és erejüket) éppen úgy, mint a serkentőket. Tudományunk mai állapotában a leírás, a megértés és az előrelátás hármas feladatát nem egyenlő mértékben tudjuk megoldani. Egyre jobban írunk le, a megértésnek még csak a küszöbén vagyunk és e területen igen távol attól, hogy az előrelátás eszközeinek birtokában legyünk.

Növeli problémáinkat az is, hogy a népesedéspolitikai eszközöknek nemcsak mennyiségileg is meghatározható következményeik vannak. Minőségi hatásuk gyakran jelentősebb lehet, de a mérésnek még olyan eszközei sincsenek, mint a számszerűségekben is megnyilvánuló eredményeknél.

JEGYZETEK

1. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban = KSH Népességtudományi Kutató Intézetének kutatási jelentései 14. Budapest 1983/7. 95. o.

Családi pótlék és népesedéspolitika = Közgazdasági Szemle, 1983. dec. 1409–1421. o.
2. *Lukács György*: A társadalmi lét ontológiájáról. Budapest, 1976. I. köt. 386–387. o.
3. *Dr. Samu Mihály*: A jog a társadalmi együttélés szabályozója (vagy csupán – állami parancs?) = Magyar Jog, 1977. júl. 561–576. o.
4. *Kulcsár Kálmán*: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei = Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. 39–51. o.
5. *Kulcsár Kálmán*: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői = Jogtudományi Közlöny, 1977. jún. 301–308. o.
6. Hazánkban a közvélemény marxista értékelésével és a demográfiai tényezőkkel való kapcsolatával először *Kulcsár* foglalkozott A közvélemény és összefüggése a demográfiai tényezőkkel c. tanulmányában = Demográfia, 1960. 331–354. o.
7. *Bondarszkaja, G.A.*: Rol etnicseszkogo faktora v formirovanii territorialnüh razlicsij rozsdaemocti. Voproszü demografii. Moszkva, 1970. 160–175. o.
8. *M. Latuch*: A népesedési politika Lengyelországban = Demográfia, 1972. 276. o.
9. E témával kissé részletesebben foglalkozik *Eglite, P.*: Faktorü demograficseszkogo poredenija. = Szocialno – demograficseszkie iszszledovanija szemi v reszpublikah szovjetszkoj. Pribaltiki. Riga. Zinatne 1980, 130–142. o.

KILÉNYI GÉZA

A KÖZIGAZGATÁS ÉS A VÁLLALATOK KAPCSOLATÁNAK NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSÉRŐL

A gazdasági irányítás rendszerének továbbfejlesztése, s ezen belül a vállalatok jogállásának a korábbitól eltérő szabályozása részben új elméleti kérdéseket vetett fel, részben felszínre hozott olyan problémákat, amelyek újnak ugyan a legkevésbé sem mondhatók, ám épp a legutóbbi évtizedek változásai szükségessé tették a korábban kialakított tudományos nézetek bizonyos mértékű revízióját. Az állami-politikai döntéselőkészítés részeként sor került tudományos elemzésekre is, s ezek — egyéb tényezők mellett — szerepet játszottak az említett döntések tartalmának kialakításánál. Az viszont a döntéshozatal után derült ki, hogy az említett tudományos elemzések korántsem terjedtek ki valamennyi lényeges kérdésre, s a döntéshozók gyakran evidenciaként kezeltek olyan fogalmakat, amelyek tartalmát illetően korábban is erősen megoszlottak a vélemények, az új helyzetben pedig egyszerűen nem lehet mit kezdeni a társadalmi fejlődés korábbi időszakában kialakított, annak jellegzetességeit tükröző fogalmi rendszerrel, illetőleg kategorizálással. E megállapítás fokozott mértékben vonatkozik az államigazgatási jog körébe tartozó terminus technicusokra, ami arra enged következtetni: a döntéselőkészítés körül bábáskodók között aligha tengtek túl az államigazgatási jog elméleti művelői. Mindez oda vezetett, hogy

- tételesjogi szabályainkban néha már kaotikus méreteket ölt ugyanannak a fogalomnak a legkülönbözőbb tartalmak jelölésére való felhasználása, ami egyáltalán nem könnyíti meg a jogalkalmazók dolgát,
- esetenként „menet közben", azaz az új jogi szabályozás hatálybalépése után kezdődik el bizonyos fogalmak tartalmának a tisztázása, ami késlelteti, nemegyszer akadályozza a közigazgatás tevékenységi formáinak kibontakozását, s elbizonytalanítja az azok ellátására kötelezetteket.

Az ilyen helyzetre a tudományos kutatás *többféleképpen* reagálhat. Megteheti, hogy arisztokratikus módon visszahúzódik a tudomány bástyái közé, mondván: a korábbi állapot gyökeresen megváltozott, ezért a tudományosan megalapozott új fogalmi rendszer kimunkálásához hosszú időre van szükség, s felelőtlenség lenne az objektív okok szorítása alatt holmi rögtönzésekbe bocsátkozni. Ez a kutatás számára a legkényelmesebb, úgyszólván kockázatmentes magatartás. Szükségszerű velejárója azonban, hogy a kutatás semmiféle segítséget nem ad a jogalkalmazás, illetőleg a jogalkotás szá-

mára, s magában rejti azt a veszélyt: mire hosszú és fáradságos munkával kialakul az új fogalmi rendszer, a társadalmi-gazdasági fejlődés hatására esetleg a *jelenlegi* állapot is nagymértékben megváltozik, s kezdődhet minden elölről, anélkül, hogy a kutatás alakító módon bármikor is befolyásolni tudná a dolgok alakulását.

A másik elképzelhető magatartás, hogy a kutatás „felveszi a kesztyűt", azaz megpróbál választ adni a gyakorlat által felvetett problémákra, ha nem is a véglegesség igényével, s vállalva a tévedés kockázatát. Ez a magatartás nem szükségképpen jelent holmi felelőtlen rögtönzést. A korábbi állapot ugyanis nem egy csapásra, egyik pillanatról a másikra változott meg, hanem fokozatosan, hosszú évek alatt halmozódtak fel azok az ellentmondások és gondok, amelyek egy idő után elkerülhetetlenné tették a korábbi nézetek, felfogások kritikai elemzés alá vonását. Ha tehát a tudományos kutatás folyamatosan figyelemmel kísérte a társadalmi- és jogfejlődést, nem érte — nem is érhette — különösebb meglepetés: szükségképpen észlelnie kellett a változásokat, azok irányát, s fel kellett készülnie a megfelelő következtetések levonására, amit legfeljebb felgyorsítottak, elodázhatatlan igényként fogalmaztak meg a legutóbbi hónapok eseményei.

Mindezt azért bocsátottuk előre, mert magunk a másodikként vázolt kutatói magatartáshoz igyekszünk igazodni. Az e tanulmányban foglalt gondolatok tehát nem egy hosszabb kutatómunka gondosan kiérlelt végtermékét jelentik, hanem az államigazgatási jog egyik művelőjének egyfajta — bár nem minden előzmények nélküli — hangos gondolkozását jogága néhány, napjainkban kulcsfontosságú fogalomrendszeréről.

I.

Mindenképpen az ellenőrzés-felügyelet-irányítás fogalomrendszerének államigazgatási jogi értelmezésével kell kezdenünk, mivel e fogalmak a későbbiek során minduntalan felbukkannak. E tárgykörnek tekintélyes irodalma van, amelynek elemzésével nem akarjuk duzzasztani a tanulmány oldalszámát.

A szerzők között általában communis opinio van a tekintetben, hogy a jogkör terjedelme szempontjából e három fogalom az egész és a rész viszonyában áll egymással, amennyiben a felügyeletnek szükségképpeni fogalmi eleme az ellenőrzés, az irányításnak pedig a felügyelet. Ez a sorrend egyben azt is kifejezésre juttatja: az ellenőrzés foglalja magában a legkevesebb jogosítványt, ehhez képest a felügyelet már valami többletet tartalmaz, mint ahogy az irányításban is van valami többlet a felügyelethez képest.

Ellenőrzés alatt valamely tevékenységnek a célokkal és a feladatokkal, valamint a tevékenység ellátására vonatkozó szabályokkal való egybevetését, ezen alapuló értékelését és a tevékenységben mutatkozó fogyatékosságok megszüntetésére vagy a tevékenység továbbfejlesztésére irányuló javaslatok kidolgozását értjük.

A *felügyelet* annyiban több az ellenőrzésnél, hogy a *javaslattételen túlmenő* jo-

gosítványai vannak a feltárt fogyatékosságok megszüntetése érdekében. Ezeknek a jogosítványoknak a skálája rendkívül széles, szinte felügyeleti fajtánként különböznek egymástól. Ilyen pl. bizonyos döntések megsemmisítése, árucikkeknek a forgalomból való kivonása és a szükséghez képest megsemmisítése, bírság kiszabása, valamely szerv önkormányzatának felfüggesztése, illetőleg a szerv meghatározott magatartásra való kötelezése vagy utasítása. Az, hogy a felügyelet a javaslattételnél erősebb intézkedési jogot jelent, nem általában, *csak a feltárt fogyatékosságok, hibák, veszélyhelyzetek megszüntetése érdekében áll meg.* Más megfogalmazásban: a felügyelet nem jelenti az ellenőrzés teljes javaslattételi jogának hatékonyabb eszközzel való felváltását. Az ellenőrzés nyomán egy jól működő szervnek is lehet javasolni tevékenységének továbbfejlesztését, pl. szolgáltatási körének bővítését, áruválasztékának gazdagítását stb. Ugyanezt felügyeleti jogkörben nem lehet kötelező érvénnyel előírni, mert a *felügyelet többletjogosítványai kizárólag a negatívumok megszüntetése érdekében alkalmazhatók.* Amikor az imént fogyatékosságokról, hibákról, veszélyhelyzetekről szóltunk, nem kizárólag jogszabálysértésre gondoltunk — bár természetesen erre is —, hanem a kötelező érvényű szabálytól vagy műszaki előírástól, az adott szerv belső szabályzatától vagy a felettes szerv általános érvényű rendelkezésétől való eltérést, illetőleg emberi mulasztással okozati összefüggésben nem álló (pl. geológiai okból bekövetkezett) rendkívüli veszélyhelyzetet is ide értettük. Az, hogy a felügyeleti szerv utasítást ad a fogyatékosság megszüntetésére vagy azt kötelező érvénnyel előírja, a lényeget nem érintő formai kérdés. Hatályos jogi szabályozásunk szerint pl. a bányahatóság utasítást adhat, míg a többi felügyeleti szerv — szükség esetén azonnal végrehajthatóvá nyilvánított — határozatban rendelheti el a fogyatékosságok felszámolását. (Jogi jellegét tekintve „a bányahatósági utasítások könyvébe" való bejegyzés sem egyéb, mint azonnal végrehajthatóvá nyilvánított hatósági határozat.)

Volt olyan álláspont, amely az utasítási jogban vélte fellelni az irányítást a felügyelettől elhatároló differencia specifica-t. Magunk a jelenlegi helyzetben két okból sem tudjuk elfogadni ezt a nézetet:

- részint, mert van utasítási joggal felruházott felügyeleti szerv, amely ettől még nem válik irányító szervvé,
- részint pedig azért, mert irányítási rendszerünkre egyre kevésbé jellemző az utasítások segítségével való irányítás, azaz az utasítás megszűnt tipikus irányítási részjogosítvány lenni.

Úgy véljük tehát, hogy két szerv között akkor áll fenn irányítási kapcsolat, ha egyikük — az irányító — jogosult megszabni a másik szerv feladatait, azaz *meghatározó jelentőségű befolyása van az irányított szerv tevékenységének céljaira, tartalmára, kereteire nézve.* Ezzel a feladatkitűző és célokat meghatározó jogkörrel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az

- a felügyeleti jogkörben tett intézkedéstől eltérően nem kapcsolódik valamely feltárt fogyatékossághoz, s nem kizárólag annak felszámolására irányul, továbbá
- a hatósági kötelezéstől eltérően nem szorítkozik valamely konkrét tennivaló (pl. egy építmény lebontása, átalakítása, helyreállítása) megszabására, hanem általánosságban is érintheti az irányított szerv *meghatározott jellegű* tevékenységét.

Ezzel a megfogalmazással egyben azt is érzékeltettük, hogy egy-egy szervnek többnyire nem egy irányító szerve van, hanem tevékenységi fajtánként több. A gazdálkodó szerveknél pl. megkülönböztethetjük egyfelől a tulajdonképpeni gazdasági tevékenységet (amely jellegét tekintve ismét csak nem szükségszerűen homogén: egy és ugyanazon szerv esetében is magában foglalhat az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem stb. fogalmi körébe tartozó tevékenységi elemeket), továbbá a tulajdonképpeni gazdasági tevékenységhez képest járulékos jellegű — ha úgy tetszik: azt kiszolgáló —, olyan tevékenységi fajtákat, mint pl. a pénzgazdálkodás, a személyzeti munka, a tűzvédelem, a titkos ügykezelés, a termelési célú vízgazdálkodás. Ennek megfelelően az irányítási kapcsolatrendszer is tevékenységi fajtánként differenciálódhat.

A szakirodalom nem elégszik meg az ellenőrzés, a felügyelet és az irányítás fogalmi elhatárolásával, hanem kialakította az egyes kategóriákon belüli típusokat is (pl. általános ellenőrzés — speciális ellenőrzés, hierarchikus felügyelet — hierarchián kívüli felügyelet). Ennek a csoportosításnak kétségtelenül megvan a létjogosultsága, itt és most azonban nem kívánunk a részletkérdések taglalásába bocsátkozni. Az alapvető gondot ugyanis nem abban látjuk, hogy nem elég cizellált az elmélet által kialakított kategorizálás, hanem abban: jogalkotásunkban és gyakran jogi szakirodalmunkban is kaotikus zűrzavar uralkodik az említett három alapfogalom tartalmát és mibenlétét illetően. E helyzet kialakításában bizonyára szerepet játszik, hogy a gyakorlatban az ellenőrzés vagy a felügyelet nem mindig „tiszta" formában jelenik meg, hanem esetenként egyéb jogosítványokkal kiegészülve. (A vízügyi felügyeletet gyakorló szerv pl. nem csupán felügyeleti jogkörrel van felruházva, hanem hatósági engedélyezési és kötelezési jogkörrel is. Ugyanez elmondható a bányahatóságról és más, felügyeleti jogkört gyakorló szervekről is.) *Alapvető hiba lenne azonban a különböző jogköröket összemosni*, s kizárólag az alanyi oldal azonossága miatt pl. a hatósági engedélyezési jogkört a felügyeleti jogkör részeként felfogni. Ahhoz tehát, hogy egy adott szerv — többnyire heterogén — tevékenységi körét jogi szempontból minősíteni tudjuk, azt óhatatlanul le kell bontanunk alkotóelemeire.

Iménti állításunk alátámasztásául — hogy tudniillik mind a jogalkotásban, mind a szakirodalomban úgyszólván teljes az elméleti zűrzavar — álljon itt két ékes példa.

1. Az állami vállalatokról szóló törvény közelmúltban alkotott 30/A. §-a értelmében az állami felügyelet és irányítás formái:

a) alapítói jogok gyakorlása,
b) vállalati tanács, illetőleg a dolgozók közgyűlése általános vezetése alatt álló vállalatok esetében törvényességi felügyelet,
c) államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatok esetében felügyeleti irányítás és ellenőrzés,
d) ágazati, valamint funkcionális irányítás és ellenőrzés,
e) piacfelügyelet, továbbá
f) hatósági tevékenység.

Nos, e felsorolás — mint mondani szokták — elméleti szempontból „úgy rossz,

ahogy van", azaz szinte minden pontját ízekre lehetne szedni. Mivel több elemével a továbbiakban részletesen is foglalkozunk, e helyen mindössze két szerény megjegyzésre szorítkozunk. A „felügyeleti irányítás" fogalom tohuvabohu: fából vaskarika, fogalmi képtelenség. A törvényességi felügyelet pedig hatósági tevékenység, amelyre — miként erre a törvényjavaslat 3. §-ához fűzött miniszteri indokolás is rámutatott — az Áe. szabályai az irányadók, s ekként valójában szerves része az idézett felsorolás *f)* pontjában említett tevékenységi körnek. (Arról már nem is beszélünk, hogy az irányításnak szükségképpeni fogalmi eleme az ellenőrzési jog, azt tehát az irányítás mellett szükségtelen külön nevesíteni.)

2. Ám lássuk az újabban egyre gyakrabban emlegetett, s az iménti felsorolásban is szereplő „piacfelügyelet" fogalmát egy kicsit közelebbről. A jogi szakirodalomban *Boytha Györgyné* foglalkozott e kérdéssel elsőként, s noha mint írja „a piacfelügyelet fogalma most van kialakulóban", meg sem kísérelte e fogalmat az alapvető kategória, azaz a „felügyelet" oldaláról megközelíteni.* Így a legkevésbé sem lehet csodálkozni rajta, hogy a piacfelügyelet fogalmi körébe vonja egyebek között a raktárgazdálkodás és a tárológazdálkodás központi *irányítását* (amely éppúgy klasszikusan irányítás, mint a lakásgazdálkodás vagy a helyiséggazdálkodás központi irányítása), az említett tárgykörökkel kapcsolatos hatósági funkciók gyakorlását (ami ismét csak messze túlmutat a felügyelet fogalmán), avagy a központi gazdálkodás alá vont termékek felhasználók közötti elosztását (amely éppoly távol esik a felügyelet fogalmától, mint Makó Jeruzsálemtől). Ebben a felfogásban tehát a „piacfelügyelet" egy feneketlen zsák, amelybe irányítási, ellenőrzési, szervezési, elosztási, hatósági engedélyezési stb. jogköröket — esetleg egy-két valóban felügyeleti jogkört is — tetszés szerint bele lehet dobálni, de amelynek a maga egészében vajmi kevés köze van a „felügyelet" fogalmához. A szerző mentségére szolgáljon: tanulmányának alapjául az akkori tételesjogi szabályozás (az 1060/1980. (XII. 28.) Mt. h. számú határozat) szolgált, ő mindössze átvette annak ellentmondásait és következetlenségeit. A korábbi szabályozás kialakítása óta eltelt egy néhány év, de a piacfelügyeletről szóló 37/1984. (XI. 5.) MT számú rendelet fogalmi rendszere épp oly kevéssé „letisztult", mint a korábbi jogszabályé volt, s a „piacfelügyelet" néven emlegetett konglomerátum ma sem tekinthető egységes jogintézménynek, felügyeletnek pedig még kevésbé.

Mindez pedig azért veszélyes, mert ha jogszabályainkban zavaros és tisztázatlan fogalmakkal operálunk, ettől óhatatlanul a vállalatok jogi helyzete is ilyenné válik, márpedig ezt nyilván senki sem akarja, az államigazgatási jogalkalmazók a legkevésbé.

II.

Szakmai közhely, hogy a közigazgatás kétféle pozícióból kerülhet kapcsolatba az állami vállalatokkal: az állam tulajdonosi pozíciójából eredően és mint a közha-

*Vö. *Boytha Györgyné:* A piacfelügyelet = Jogtudományi Közlöny, 1983. 9. sz. 574. o.

talom gyakorlója. Ami az utóbbi pozíciót illeti, itt valójában nincs jelentősége annak, hogy a vállalat az államé: az általános érvényű jogszabályok éppúgy vonatkoznak rá, mint bármely más gazdálkodó szervre, s ugyanez az irányadó a hatósági eljárásokban betöltött ügyféli szerepkörére. Az építési engedélyezési eljárásban pl. közömbös, hogy állami vállalat vagy szövetkezet akar-e felépíteni egy bizonyos létesítményt, ugyanaz a hatóság jár el az ügyben, ugyanazon anyagi jogi és eljárásjogi szabályok szerint.

Amit az imént írtunk, *tipikus, de nem általános.* Vannak ugyanis olyan jogszabályaink, amelyek a közhatalom gyakorlásánál más pozíciót biztosítanak egy állami vállalat, illetőleg egy termelőszövetkezet számára. Ilyen pl. a kisajátításról szóló 1976. évi 24. számú tvr., amely mind anyagi jogi, mind eljárásjogi szempontból többféle vonatkozásban is különbséget tesz az említett ügyfelek között (3. §/2) és (3) bekezdése, 4. § (1) bekezdésének p) pontja, 17. § (1) bekezdése, 19. §-ának (2) bekezdése. Hadd szorítkozzunk ezzel kapcsolatosan a ténymegállapításra, nem bocsátkozva annak taglalásába, vajon az efféle különbségtétel indokolt-e vagy sem.

Azt sem állíthatjuk, hogy a kétféle pozíciónak — a tulajdonosinak és a közhatalminak — egy és ugyanazon szervnél való megjelenése abszolút konfliktusmentes. Esetenként ugyanis előfordul, hogy a közigazgatási szervnek az irányítása alá tartozó vállalattal kapcsolatosan kellene hatósági jogkört gyakorolni: pl. engedélyt kiadni, jogvitát eldönteni vagy szankciót alkalmazni. Aligha lehetne felelősséggel állítani, hogy ilyenkor a közigazgatási szerv teljesen pártatlan tud maradni, azaz — legalábbis szociológiai értelemben — a hatósági ügy elbírálása szempontjából semmi jelentősége nincs annak, hogy az adott szerv „saját" vállalatáról van szó. (A legutóbbi évekig — egészen pontosan 1982. január 1. napjáig — ennél élesebb konfliktusforrás volt, hogy a nem tisztán hatósági tevékenységet ellátó, hanem az állami tulajdonban lévő ingatlanok kezelését, vagy létesítmények kivitelezését végző államigazgatási szerv *hatóságként* eljárhatott a saját ügyében: pl. engedélyt adhatott önmaga számára, eldönthette a közte és más szerv között felmerült jogvitát.) Nyugodtan fogalmazhatunk tehát úgy: nem túl szerencsés a tulajdonosi és a közhatalmi pozíciónak egy szervhez való telepítése, amennyiben lehetséges, ezt jobb elkerülni vagy legalábbis élesen elhatárolni egymástól a kétféle jogkör gyakorlását.

A gazdaságirányítás tervutasításon alapuló rendszerében nem adott okot vitára a tulajdonosi pozícióból eljáró közigazgatási szerv és a vállalat közötti viszony jogi jellegének megítélése: egyértelműen irányítási kapcsolatról volt szó. A későbbiek során azonban a vállalatok önállóságának kibontakozása, s ezzel összhangban az alapító szerv jogkörének korlátozása — főként a meghatározott tevékenységre való utasítás jogának leszűkítése — legalábbis vitathatóvá tette a kapcsolat jogi jellegét. Fokozta a bizonytalanságot, hogy a tételes jogi szabályozás elméleti alapjai már ekkor sem voltak kimutathatók: így az 1977. évi VI. törvény eredeti szövege

- már tartalmazta a „felügyeleti irányítás" fogalmi torzszüleményét,
- kimondotta, hogy „a vállalat *felügyeletét* az alapító szerv látja el", ugyanakkor
- a vállalat *irányításával* kapcsolatos jogokat a felügyelet keretében, annak részjogosítványaiként helyezte el, olyan látszatot keltve ezáltal, mintha a felügyelet

lenne az irányításnál szélesebb jogkört magában foglaló fogalom, nem pedig megfordítva,

- a későbbiek során azt is kimondotta, hogy az alapító szerv a *felügyeletet* más szervre átruházhatja.

Mindezek alapján volt olyan szerző, aki úgy vélte: az alapító szerv és a vállalat között nem irányítási, hanem felügyeleti kapcsolat áll fenn, s a „vállalatfelügyelet" kifejezés egyre szélesebb körben terjedt el. Az államigazgatási jog elméleti művelőinek túlnyomó része azonban — e tanulmány szerzőjét is ide értve — az említett kapcsolatot egyértelműen az irányítás fogalmi körébe tartozónak ítélte (természetesen annak hangsúlyozása mellett: irányítás és irányítás között éppúgy lehetnek lényeges, de *kategórián belüli* különbségek, mint a felügyelet különböző típusai között).

Abban viszont még csak vita sem volt, hogy az alapító szerv és a vállalat közötti kapcsolat az állam tulajdonosi pozícióján alapszik, nem hatósági jellegű, s ez okból az ilyen eljárásra nem irányadók az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1981. évi I. törvény rendelkezései. (Érdekes módon ezt még azok sem vitatták, akik egyébként a kapcsolat felügyeleti jellege mellett törtek lándzsát. Persze lehet, hogy ők egészen mást értettek felügyelet alatt, mint rajtuk kívül mindenki.)

Merőben új helyzet állt elő az 1984. évi 22. számú tvr. nyomán 1985. január 1. napjától kezdődően. A vállalati törvény módosítása folytán ugyanis az állam — a törvényben erre kijelölt államigazgatási szerv útján — *törvényességi felügyeletet* gyakorol a vállalatok egyik csoportja: a vállalati tanács, illetőleg a dolgozók közgyűlése általános vezetése alatt álló vállalatok tekintetében. Nyomban hozzátesszük: *az állam szerepe az említett vállalatokat illetően sem szorítkozik kizárólag a törvényességi felügyeletre*, ez csupán a vállalatokkal kapcsolatos állami tevékenység egyik, viszonylag önálló válfaja. Emellett fennmarad az ágazati és funkcionális irányítás, a részben irányítási jellegű piacfelügyelet, a hatósági tevékenység és természetesen az alapítói jogok gyakorlása. Mivel pedig esetenként ugyanaz a szerv látja el a törvényességi felügyeletet és az ágazati irányítást, valamint a hatósági tevékenységet, bizonyos — korábban említett — konfliktusok legalábbis potenciális veszély formájában továbbra is léteznek.

Ennek ellenére a vállalatok említett kategóriájára nézve a jogszabály-módosítás meglehetősen egyértelművé tette a közigazgatás és a vállalat közötti kapcsolat jogi jellegét. E kapcsolatrendszeren belül ugyanis az alapítói jogok gyakorlása az egyetlen olyan elem, amely nem közhatalmi jellegű. Az alapítói jogokat miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője, illetőleg tanács gyakorolhat. Mivel a tanács — lévén népképviseleti-önkormányzati szerv — kívül esik a közigazgatás szervezetrendszerén, témánk szempontjából csupán a miniszter és az országos hatáskörű szerv vezetője által gyakorolt alapítói jogok relevánsak. Ám ezeket a jogi szabályozás rendkívül szűkre szabja. A vállalati törvény 30/B. §-a szerint ugyanis az alapító szerv csupán

- a vállalat alapítására,
- az igazgató megválasztásával és felmentésével kapcsolatos előzetes egyetértési jog gyakorlására,

- a vállalat meghatározott gazdasági tevékenységére utasítására, valamint
- a vállalat megszüntetésére jogosult.

Ugyanakkor a végrehajtási rendelet 43. §-ának (1) bekezdésében foglaltakra tekintettel a most tárgyalt kategóriába tartozó vállalatot az alapító szerv kizárólag honvédelmi feladat megoldása érdekében utasíthatja meghatározott gazdasági tevékenységre, feltéve, hogy a gazdasági cél más eszközzel nem érhető el. Mivel pedig az ilyen jellegű utasítás e vállalatok esetében ritka kivételszámba megy, bízvást megállapíthatjuk, hogy *a közigazgatás az állam tulajdonosi jogköréből eredően nem gyakorol irányítási jogkört eme vállalatok fölött.*

Az alapítói jogokat leszámítva a közigazgatás összes többi jogosítványa közhatalmi jellegű, azaz nem az állam tulajdonosi pozíciójából meríti létjogosultságát. Ide tartozik

- a törvényességi felügyelet,
- az ágazati és funkcionális irányítás,
- a piacfelügyelet és
- a hatósági tevékenység.

Korábban utaltunk már rá, hogy ez a felosztás elméletileg elfogadhatatlan, hiszen a törvényességi felügyelet egyértelműen hatósági tevékenység, s részben hatósági jellegű a piacfelügyelet is. Mivel az ágazati és a funkcionális irányítással a későbbiekben még részletesen foglalkozunk, e helyen a törvényességi felügyeletre térünk ki röviden.

Maga a fogalom az államigazgatási jogban régóta ismert. Ha az ügyészi általános törvényességi felügyelettől eltekintünk, azt kell megállapítanunk, hogy *a közigazgatási szervek által ellátott törvényességi felügyelet tartalmát, terjedelmét és eszközeit tekintve nem homogén.* Az eddigiek során két típusa alakult ki: az államszervezeten belüli törvényességi felügyelet és a nem állami szervek tevékenységével kapcsolatos törvényességi felügyelet.

Az előbbi típusba tartozik:

a) A tanácsok tevékenységének törvényességi felügyelete, amelyet a megyei, fővárosi tanács végrehajtó bizottsága, illetőleg a Minisztertanács gyakorol.

b) A végrehajtó bizottság titkára által gyakorolt törvényességi felügyelet a tanács szakigazgatási szerveinek hatósági tevékenysége fölött.

c) A felettes államigazgatási szerv által ugyancsak a hatósági ügyintézés körében gyakorolt felügyelet, amelyet a jogszabályok általában jelző nélkül említenek, noha kifejezetten „törvényességi".

Anélkül, hogy e válfajok beható elemzésébe bocsátkoznánk, a különbségek érzékeltetése végett jelezzük: az a) pontban említett felügyelethez csak kasszációs jog járul, revíziós jog nem, a b) pontban említett felügyeleti fajta sem kasszációs sem revíziós jogot nem foglal magában, míg a c) alatti mind a kasszációs, mind a revíziós jogot felöleli.

A nem állami szervek tevékenységével kapcsolatos törvényességi felügyelet fontosabb válfajai:

a) a szövetkezetek és érdekképviseleti szerveik,
b) az egyesületek,
c) bizonyos társadalmi szervezetek és
d) a vízgazdálkodási társulatok

állami törvényességi felügyelete. E típus legalább annyira heterogén, mint a korábban említett; ám közös jellemvonás — és egyben elhatároló ismérv is az államszervezeten belüli törvényességi felügyelethez képest —, hogy a jogszabályi rendelkezések meghatározásának ellenőrzése mellett a *felügyelet keretei között fontos feladat az alapszabály és más belső normák megtartásának ellenőrzése.*

Jogi jellegét tekintve az állami vállalatok törvényességi felügyelete a szövetkezetek törvényességi felügyeletéhez áll viszonylag a legközelebb, feltehetően az arra vonatkozó jogi szabályozás volt az a „modell", amelyet a jogszabályszerkesztők mintának tekintettek. A módosított és kiegészített vállalati törvény pozitív és negatív megközelítésben is foglalkozik a törvényességi felügyelet határaival. A 30/C. § (1) bekezdése szerint ugyanis a törvényességi felügyelet annak ellenőrzésére irányul, hogy a vállalat

- szervezeti és működési szabályzata, továbbá a szervezetére és működésére vonatkozó más belső szabályzatai megfelelnek-e a jogszabályoknak, valamint a vállalatot létesítő határozatnak, illetőleg
- működése, továbbá határozatai összhangban vannak-e a jogszabályok, a létesítő határozat, valamint a belső szabályzatok rendelkezéseivel.

Ugyanezen § (2) bekezdése értelmében nem terjed ki a törvényességi felügyelet a vállalat gazdálkodásának és döntéseinek gazdasági-célszerűségi szempontból való felülvizsgálatára, valamint az ágazati, funkcionális irányítás és ellenőrzés, a piacfelügyelet és a hatósági tevékenység körébe tartozó ügyekre, továbbá az olyan egyedi ügyek érdemi elbírálására, amelyekben munkaügyi vitának, bírósági eljárásnak vagy külön jogszabályon alapuló államigazgatási eljárásnak van helye.

Ha netán valaki úgy véli, hogy a negatív és a pozitív oldalról való megközelítés egyértelműen kirajzolja a törvényességi felügyelet határait, az erőteljes tévedés áldozata. A törvényességi felügyeletet gyakorló szervek ugyanis korábban is elláttak a vállalatok tekintetében különféle — jogszabályon alapuló — jogköröket, anélkül, hogy töprengeniük kellett volna rajta: vajon az adott jogkör hatósági jellegű-e, beletartozik-e az ágazati vagy funkcionális irányítás stb. fogalmába. Most viszont az egyes részjogosítványokat a jogi jelleg szempontjából minősíteni kell, mert másként nem lehet eldönteni, hogy a törvényességi felügyelet körébe tartoznak-e vagy sem. Ez a minősítés pedig sok esetben nem is annyira egyszerű, mint az első pillanatban látszik. Valójában tehát a gyakorlatban *csupán most van kialakulóban a törvényességi felügyelet*, az ilyen átmeneti helyzetekre jellemző sok-sok bizonytalansági tényezővel.

Mivel pedig — mint erre már utaltunk — esetenként ugyanaz a szerv nem csupán törvényességi felügyeletet, hanem más jogosítványokat is ellát a vállalatot illetően, *napjaink egyik kulcskérdése, hogy a törvényességi felügyeletet milyen mértékben sikerül „tisztán" törvényességi felügyeletnek megőrizni*, leválasztva róla minden egyéb jellegű (irányítási, ellenőrzési, hatósági engedélyezési stb.) jogosítványt.

III.

A közigazgatástudományban széles körben elterjedt és elfogadott az a felosztás, amely az államigazgatási *feladatokat* ágazati és funkcionális feladatokra, a különös hatáskörű *államigazgatási szerveket* pedig ágazati és funkcionális szervekre osztja. Az erre vonatkozó tudományos nézetek évtizedekkel ezelőtt alakultak ki, s azóta hosszú időn át változatlanul vagy érdemi változtatás nélkül kerültek át a megfelelő szövegrészek az egyik egyetemi (főiskolai) tankönyvből a másikba.

Az „ágazat", „ágazati miniszter", „ágazati feladat", „ágazati irányítás" stb. fogalmakat jogszabályaink is sokszor, s nem mindig azonos értelemben használják. Az ilyen jellegű rendelkezések teljes körű számbavétele éppen ezért nem lehetséges, de munkánkhoz nem is szükséges. Az alábbiakban tehát arra teszünk kísérletet, hogy az „ágazat" fogalom jelentéstartalmának főbb típusait bemutassuk a tételes jog tükrében.

1. Az „ágazat" fogalmának egyik aspektusát, megközelítési módját a statisztikai adatgyűjtés körében alakították ki. Az egységes ágazati osztályozási rendszer bevezetéséről szóló 3/1975. (XI. 22.) KSH számú rendelkezés – majd később a 2/1981. (XI. 21.) KSH számú rendelkezés – ugyanis előírta, hogy a társadalom és a népgazdaság helyzetére, fejlődésére, a népgazdasági és a tanácsi tervek megvalósulására vonatkozó adatok, elemzések kidolgozása és szolgáltatása során *egységes ágazati osztályozási rendszert*, valamint annak alapján kidolgozott ágazati számjelet kell alkalmazni.

A rendszer négyes tagolású: az általánostól az egyedi felé haladva megkülönbözteti

- a népgazdasági ágat,
- az ágazatot,
- az alágazatot, valamint
- a szakágazatot.

Ami az első, legátfogóbb kategóriát, a népgazdasági ágat illeti, ezzel kapcsolatban nyomban hangsúlyoznunk kell, hogy itt a „népgazdaság" fogalmának igen széles értelmezésével állunk szemben, amely korántsem szűkül le a gazdasági élet szférájára. A rendszer ugyanis a következő népgazdasági ágakat fogja át:

– ipar
– építőipar
– mezőgazdaság és erdőgazdálkodás
– közlekedés és hírközlés
– kereskedelem
– vízgazdálkodás
– egyéb anyagi tevékenység; személyi és gazdasági szolgáltatás
– egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás
– közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatások.

Az ismertetett rendszer – éppen abból eredően, hogy elsődlegesen a tevékenységi körök elhatárolására irányul – csupán laza kapcsolatban áll a közigazgatás szervezet-

rendszerével: az utóbbiban végbemenő változások általában nem hatnak ki az ágazati osztályozási rendszerre. Így pl. a három ipari tárca összeolvasztása nem érintette az „ipar" népgazdasági ág 9 ágazatra való felosztását (annál kevésbé, mert az említett 9 ágazatnak nem is mindegyike tartozik az Ipari Minisztérium irányítása alá).

2. Közelebb visz bennünket a szervezetrendszerhez a gazdasági ágazati irányításról szóló 46/1978. (IX. 28.) MT számú rendelet, amely kimondta, hogy a gazdasági ágazati irányítást a gazdasági ágazatokért felelős miniszterek (a továbbiakban ágazati miniszter) gyakorolják. A rendelet taxatíve felsorolta a népgazdaság gazdasági ágazatait irányító minisztereket, ám ehhez hozzáfűzte, hogy külön jogszabályban meghatározott feladatok tekintetében az ágazati miniszter jogkörében eljárva ágazati irányítási feladatokat lát el

- a pénzügyminiszter,
- az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke és
- az Országos Vízügyi Hivatal elnöke.

Ezen túlmenően a rendelet értelmében — ha jogszabály eltérően nem rendelkezik — az egészségügyi, kulturális és oktatási szakterületen folyó *anyagi termelési és szolgáltató tevékenység* tekintetében az érintett *államigazgatási ágat* irányító miniszter látja el az ágazati irányítás feladatait. Itt tehát felbukkant egy új fogalom: az államigazgatási ág, amely — mint erre a jogszabályból következtetni lehet — különbözik mind a népgazdasági ágtól, mind az ágazattól.

Az említett három fogalom között bizonyos fajta kapcsolatot teremtett az a rendelkezés, amelynek értelmében a gazdasági ágazati irányítás szempontjából az egyes népgazdasági ágazatokba tartozó tevékenységeket a Minisztertanács az irányító szervre vonatkozó határozatában az *egységes ágazati osztályozási rendszer* ágazati és alágazati tagolásának megfelelően állapítja meg. Ez természetesen nem jelenti az államigazgatási ágak és a népgazdasági ágak vagy ágazatok egybeesését, hiszen egy miniszter több ágazatot is irányíthat, illetőleg egy népgazdasági ág irányítása esetenként több miniszter között oszlik meg.

A minisztertanácsi rendelet meghatározta az ágazati irányítás lényegét is, amikor kimondta, hogy az ágazati miniszter feladatköre és felelőssége kiterjed az adott ágazatba tartozó tevékenységre, függetlenül attól, hogy az azt folytató gazdálkodó szervezetnek (állami vállalat, szövetkezet, gazdasági társulás stb.) vagy erre feljogosított személynek ki a felügyeleti, illetőleg érdekképviseleti szerve. Más megfogalmazásban tehát *az ágazati irányítás sajátos tevékenység-irányítás, amely nem igazodik a szervezeti hierarchiához, azaz elválhat a szervezetirányítástól.*

A rendelet szabályozza az ágazati miniszter feladat- és hatáskörét. Szövegében kétszer is felbukkan a „funkcionális miniszter" kifejezés, anélkül, hogy annak tartalmát, a fogalom mibenlétét a jogszabály meghatározná. (A jogszabályszerkesztők ezt — feltehetően az egyetemi tankönyvek nyomán — evidenciaként kezelték.) Érdekes viszont az a rendelkezés, amely az ágazati miniszterek és a nem gazdasági ágazatot irányító miniszterek együttműködéséről szól, hiszen az egységes ágazati osztályozási rendszer minden tevékenységet besorol valamelyik népgazdasági ágba.

3. Ismét csak más „ágazat"-fogalom bukkan fel a tanácstörvényben és végrehajtási rendeletében. A Tt. 74. § (3) bekezdésének c) pontja értelmében ugyanis a miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője egyebek között figyelemmel kíséri és ellenőrzi az *ágazati feladatok* érvényesülését, a Vhr. 80. §-ának (1) bekezdése értelmében pedig a miniszter ágazati feladatainak megvalósítására a jogszabályok végrehajtásaként szakmai irányelveket és elvi állásfoglalásokat ad ki. Megítélésünk szerint ilyen összefüggésben az „ágazat" szónak vajmi kevés köze van ahhoz, hogy a szóban forgó miniszter funkcionális vagy ágazati tárca élén áll-e, a funkcionális minisztert ugyanis éppúgy megilletik ezek a jogok, mint az ágazati minisztert. Ilyen aspektusból az „ágazat" szó tartalma sok hasonlóságot mutat az alkotmány 37. §-ának (2) bekezdésében foglalt ama rendelkezésével, amely szerint „a miniszterek vezetik *az államigazgatásnak feladatkörükbe tartozó ágait*". Azonos terminológiát használ a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa tagjainak és az államtitkároknak jogállásáról és felelősségéről szóló 1973. évi III. törvény is.

Lényegében az „ágazat" és az „ágazati miniszter" kifejezésnek az imént bemutatott értelme jelenik meg az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvényben is. E törvény 20. §-a értelmében ugyanis „az ágazati miniszter az ágazathoz tartozó költségvetési szervek összességére kiterjedően

- részt vesz azok költségvetéseinek a kidolgozásában,
- kidolgozza és érvényesíti a gazdálkodás megalapozásának irányelveit,
- segít abban, hogy az ágazathoz tartozó szervek tevékenységében megfelelően érvényesüljenek a népgazdasági követelmények és ellenőrzi ezt.

Az ágazati miniszter gazdálkodik a hatáskörébe utalt elkülönített állami pénzügyi alapokkal." Az idézett rendelkezés érvényét aligha lehet csak a gazdasági ágazati miniszterekre vagy a jogtudomány által ágazatinak minősített miniszterekre leszűkíteni. *Ebben az összefüggésben* ugyanis az „ágazati" nem a „funkcionális" ellentétpárja, hanem – mivel a funkcionális tárcák vezetői is irányítanak költségvetési szerveket – *„ágazati miniszter" alatt tulajdonképpen minden minisztert és országos hatáskörű szerv vezetőjét érteni kell.*

Ez még akkor is így van, ha az állami pénzügyekről szóló törvény végrehajtása tárgyában kiadott 23/1979. (VI. 28.) MT számú rendelet 16. §-ának (2) bekezdése értelmében „az Ápt. végrehajtása szempontjából ágazati miniszternek tekintendők a gazdasági ágazati miniszterek, továbbá a *nem gazdasági ágazatok* irányításáért felelős miniszterek és országos hatáskörű szervek vezetői".

A kifejtettek szerint „a nem gazdasági ágazatok" irányítása fogalom *ebben a relációban* kiterjed a tipikusan funkcionálisnak tekintett minisztériumokra, országos hatáskörű szervekre is. Azt a következtetést mindenesetre levonhatjuk az idézett rendelkezésből, hogy a jogi szabályozás a gazdasági ágazati miniszterek mellett elismeri és deklarálja nem gazdasági ágazati miniszterek létezését is, noha ez utóbbiak irányítási jogköre az érintett „ágazatok" tekintetében nem kapott olyan átfogó jellegű jogi szabályozást, mint a gazdasági ágazati miniszterek hasonló jogköre.

Az „ágazat" szó jelentéstartalmának nagyfokú labilitásával magyarázható, hogy

a nem gazdasági ágazati miniszterekre vonatkozó magas szintű jogszabályokban e kifejezés hol felbukkan, hol nem. Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 3. §-a szerint pl. „az egészségügy irányítását a Minisztertanács az egészségügyi miniszter útján látja el, aki *az egészségügyi szakigazgatás legfelsőbb szerve*". Itt tehát nincs szó ágazati irányításról, noha nem kétséges, hogy a miniszter irányítási jogköre messze túlmutat a tárca alárendeltségébe tartozó intézmények körén. Az egészségügyi törvénytől eltérően az oktatásügyről szóló törvénytervezet szakmai vitára bocsátott szövegében szerepel a művelődési miniszter ágazati irányítási jogköre, kifejezésre juttatva ezáltal a miniszter irányítási részjogosítványait a más tárcák irányítása alá tartozó oktatási intézetek tekintetében.

Voltaképpen mit irányít a miniszter? Bizonyos egyszerűsítéssel erre a kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy részint *szervezeteket*, részint *tevékenységi köröket*. Ami a kétféle irányítás egymáshoz való viszonyát illeti, e tekintetben a jogfejlődés tendenciája elég egyértelműen kirajzolódik: *arányaiban mindinkább a tevékenységirányítás lép előtérbe.*

A szervezetirányítási jogkörök gyakorlását illetően semmiféle különbség nem mutatható ki az „ágazati" és a „funkcionális" miniszterek között: az egyes irányítási fajták keretei között azonos módon viselkednek, azonos eszközöket és módszereket alkalmaznak. Aligha lehetne pl. *differencia specifica*ra lelni mondjuk egyfelől a Központi Statisztikai Hivatal Megyei Igazgatóságainak irányítása, másfelől a környezet- és természetvédelmi felügyelőségek irányítása között. Ugyanez vonatkozik a vállalat, illetőleg intézményirányításra is. Ugyanis a „klasszikusan" funkcionálisnak tekintett tárcáknak is vannak vállalatai és intézetei (pl. a Központi Statisztikai Hivatalnak a Statisztikai Kiadó, az Országos Tervhivatalnak a Tervgazdasági Intézet, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatalnak az Országos Vezetőképző Központ), legfeljebb ezek irányítása — volumenét tekintve — lényegesen kisebb hányadát köti le a minisztérium, országos hatáskörű szerv teljes irányító tevékenységének, mint az ágazati főhatóságoknál.

Ami mármost a szervezetirányító tevékenység tartalmát és jogi jellegét illeti — végezze bár a szervezetirányítást ágazatinak vagy funkcionálisnak „elkönyvelt" szerv — abban az *ágazati és a funkcionális elemek egyaránt fellelhetők*. Nehezen képzelhető el ugyanis szervezetirányítás a személyzeti munka, a pénzgazdálkodás, a tervezés, a beruházási tevékenység, az ágazati statisztika stb. irányítása nélkül. E célra a kifejezetten ágazatinak tekintett főhatóságoknál is megfelelő funkcionális szervezeti egységeket hoztak létre. (Sőt pl. az Egészségügyi Minisztérium intézetirányító tevékenységét elemezve nem nehéz kimutatni, hogy a leginkább ágazatinak tekinthető irányítást — a gyógyító-megelőző tevékenység szakmai tartalmának meghatározását — nem annyira a Minisztérium, mint az országos intézetek végzik.) Az a paradox helyzet állott elő tehát, hogy egyfelől az ágazati tárcákon belül funkcionális szervezeti egységek, másfelől a funkcionális tárcákon belül az ágazati tagoláshoz igazodó szervezeti egységek jöttek létre, amelyek nem csupán tevékenységüknél fogva kötődtek szorosan a tevékenység jellege szerinti anya-szervhez, hanem esetenként — bizonyos mér-

tékig eltávolodva saját munkáltató szervezetüktől — kissé annak kihelyezett egységeként funkcionáltak.

Ám vegyük szemügyre a másik irányítási típust a *tevékenységirányítást*, amelyet az jellemez, hogy az alá-fölérendeltségi viszonyokra való tekintet nélkül, meghatározott tevékenységi körökre terjed ki. Alanyi oldalról vizsgálva a tevékenységirányítás vagy egybeesik a szervezetirányítással, vagy elválik attól, de az egybeesés semmiképpen sem szükségszerű.

A tevékenységirányítás „klasszikus" válfaja a *gazdasági ágazati irányítás*, amelynek az a lényege, hogy a Minisztertanács kijelöli az egyes gazdasági ágazatokért felelős minisztereket, akik irányítják az adott ágazat körébe tartozó tevékenységet, tekintet nélkül arra, hogy az azt végző szervek az ágazati miniszter alárendeltségébe tartoznak-e, vagy egyáltalán állami szervek-e.

A szakirodalom azonban mélységesen hallgat róla, hogy ez a fajta tevékenységirányítás messze *nem szorítható be a gazdasági ágazati irányítás keretei közé.* Eme állításunkat néhány — véleményünk szerint elég meggyőző — példával szeretnénk alátámasztani.

A 2/1979. (V. 26.) OVH számú rendelkezés az ipari üzemek vízgazdálkodási tevékenységéről szól. Az 1. § értelmében a rendelkezés hatálya kiterjed minden gazdálkodó szervezet ipari tevékenységet folytató üzemére, amelyben a vízforgalom átlagértéke a legnagyobb vízforgalmú hónapban legalább az óránként 10 m^3-t eléri. A rendelkezés alkalmazása szempontjából

- ipari tevékenység az egységes ágazati osztályozási rendszerben az ipari népgazdasági ág tartalmi meghatározásában szereplő termelő (feldolgozó) és szolgáltató tevékenység (ideértve a javításokat is),
- ipari üzem minden olyan — akár alaptevékenységként akár alaptevékenységen kívül — ipari tevékenységet folytató telephely (gyár, gyáregység, üzemegység stb.), amelynek vízforgalmát üzemi vízellátó, vízfelhasználó és vízelvezető létesítmények (művek, berendezések) rendszere biztosítja.

A rendelkezés részletesen megszabja az üzemek vízgazdálkodási tevékenységének szabályait, s egyebek között előírja, hogy az ipari üzem fenntartója köteles az üzem vízgazdálkodási tevékenységének irányítása és ellenőrzése érdekében a rendelkezésben előírt szakképesítéssel rendelkező hidrotechnológust kijelölni. A későbbiek során kitűnik, hogy a rendelkezés „címzettjeinek" köre lényegesen szélesebb, mint erre az 1. §-ból következtetni lehetne. A rendelkezés 11. §-a ugyanis kötelezően előírja, hogy a több ipari üzemmel rendelkező vállalatok és trösztök, továbbá az ezek felügyeletét ellátó minisztériumok is kötelesek hidrotechnológust foglalkoztatni. A rendelkezés 1. számú melléklete tételesen felsorolja a vállalati, tröszti és minisztériumi hidrotechnológus feladatait.

Mire következtethetünk a kifejtettekből? Az OVH irányítja a vízgazdálkodási tevékenységet. Ez irányú irányítását kiterjeszti nem csupán a vízgazdálkodási ágazatba tartozó szervekre, hanem általában azokra a szervekre, amelyek vízgazdálkodást *is* végeznek, sőt azok ágazati irányító szerveire is. Nyilvánvaló pl., hogy a Tiszai Vegyi

Kombinát nem tartozik a vízgazdálkodási ágazatba. Ám ahhoz, hogy termelni tudjon, vízre is szüksége van. Termelő tevékenysége szempontjából a vízgazdálkodás voltaképpen éppúgy kiszolgáló — ha úgy tetszik: funkcionális — tevékenység, mint a munkaerő-gazdálkodás vagy a pénzgazdálkodás. Eme „funkcionális" tevékenységét pedig egy „ágazati" főhatóság irányítja.

Lássunk azonban egy másik példát is. A 14/1973. (VI. 2.) MT számú rendelet 1. §-a értelmében a tűzvédelmi feladatok ellátásának *ágazati irányítását* a belügyminiszter látja el. A belügyminiszter ágazati irányító jogköre — a bányák föld alatti része kivételével — a tűzvédelmet ellátó és abban közreműködő valamennyi szervre kiterjed, függetlenül attól, hogy az milyen alárendeltségben működik. E rendelkezés konkretizálásaként a 3/1980. (VIII. 30.) BM számú rendelet 1. §-a kimondja, hogy a belügyminiszternek a tűz elleni védekezés ágazati irányító jogkörében a Belügyminisztérium Tűzoltóság országos parancsnoka *ágazati irányítást gyakorol:*

- a költségvetési szervek, az állami vállalatok, a szövetkezetek (mezőgazdasági, ipari, halászati termelőszövetkezetek, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, szakszövetkezetek, társulások, szakcsoportok), az egyéb gazdálkodó szervek és más jogi személyek,
- országos szerveik útján — az érdekvédelmi szervek kivételével — a társadalmi szervezetek,
- a fővárosi és a megyei tanács végrehajtó bizottsága útján a szakigazgatási szervek, a tanácsi vállalatok, intézetek és intézmények tűzvédelmi feladatainak ellátása felett.

Némi egyszerűsítéssel tehát azt mondhatjuk, hogy a tűzvédelmi ágazati irányítása gyakorlatilag minden szervre kiterjed. Ugyanakkor a tűzvédelmi tevékenység a különböző szerveknél — a tűzoltóság szerveit kivéve — kifejezetten funkcionális tevékenységnek minősíthető.

Ha már a belügyminiszternél tartunk: hadd utaljunk az államtitok és a szolgálati titok védelméről szóló 14/1971. (IV. 15.) Korm. számú rendeletre, amelynek 11. §-a értelmében a Minisztertanács felhatalmazza a belügyminisztert, hogy az államtitok és a szolgálati titok védelmére vonatkozó eljárási szabályokat határozza meg — ez a 3/1971. (IX. 23.) BM számú rendelet mellékletében történt — a 12. § pedig kimondja, hogy a rendelet végrehajtását a Belügyminisztérium ellenőrzi. Ez más megfogalmazásban annyit jelent, hogy az államtitok és a szolgálati titok védelmével kapcsolatos tevékenység „ágazati" irányítását — gyakorlatilag valamennyi szervnél — a belügyminiszter látja el. Azt pedig talán nem szükséges külön bizonygatni, hogy e tevékenység az érintett szerveknél funkcionális jellegű.

A hasonló példákat szinte vég nélkül lehetne sorolni, de ez talán nem is szükséges.

Milyen általános érvényű következtetést vonhatunk le az ismertetett példákból? Megítélésünk szerint azt, hogy *létezik a tevékenységirányításnak egy, a gazdasági ágazati irányítástól különböző* másik válfaja is. A gazdasági ágazati irányítást az jellemzi, hogy a „címzettjei" — alá-, illetve fölérendeltségi helyzetükre való tekintet nélkül — azok a gazdálkodó szervek, amelyek egy meghatározott népgazdasági ágba tartozó

tevékenységet fejtenek ki. Ilyen értelemben véve a címzettek köre viszonylag homogén. Ugyanakkor a tevékenységirányítás most vizsgálta válfajánál homogenitásról még az említett értelemben sem beszélhetünk: a potenciális címzettek köre vagy korlátlan (ágazati hovatartozásra és szervtípusra nézve egyaránt) vagy korlátozott ugyan, de mindenképpen szélesebb az egy népgazdasági ágazatba tartozó szerveknél. Ekként a most tárgyalt irányítás a „címzettek" körét illetően *sem az alá-fölérendeltségen alapuló irányítással, sem a gazdasági ágazati irányítással nem esik egybe*, azaz *gazdasági ágazati szempontból nézve „ágazatközi"*. Az irányítás eszközei:

- a jogi szabályozás (méghozzá nem utasítással, hanem minimum államtitkári rendelkezéssel) és a járulékosan ehhez kapcsolódó jogi iránymutatás kibocsátási jog,
- a saját hatáskörbe vagy az irányított szervek (centrális alárendeltségű szervek, tanácsi szakigazgatási szervek, szakigazgatási intézmények) útján gyakorolt hatósági ellenőrzési jog és egyéb hatósági jogosítványok (hatósági kötelezés, szankcióalkalmazás stb.).

Az irányított tevékenység az azt ellátó szervnél vagy „funkcionális", vagy a termelési folyamat szerves részeként, attól elválaszthatatlanul jelentkezik.

Ha mindezek után megkíséreljük röviden sommázni a III. fejezetben foglalt elemzések tanulságait, az alábbi következtetésekre jutunk:

1. Az „ágazat" fogalmát tételes jogunk annyiféle értelemben használja, hogy ez a fogalmi zűrzavar jogbizonytalanságot idéz elő és tovább már nem tartható fenn.

2. az „ágazati" és a „funkcionális" tevékenység megkülönböztetése, sőt bizonyos mértékű szembeállítása arra az időre nyúlik vissza, amikor még szabályként egybeesett a szervezetirányítás és a tevékenységirányítás, s jószerével a „funkcionális" irányítás volt a szervezetirányítástól függetlenedett tevékenységirányítás tipikus válfaja. Azóta jelentős differenciálódás ment végbe állami — és korántsem csupán a gazdasági — irányítási rendszerünkben, melynek eredményeként új irányítási fajták alakultak ki, s a tevékenységirányítás egyre inkább függetlenné vált a szervezetirányítástól. Ennek folytán az „ágazati-funkcionális" disztinkció nem csupán viszonylagos értékűvé, de meghaladottá is vált.

3. A terminológiai következetesség érdekében célszerű volna a továbbiakban a tevékenységirányítás valamennyi válfajára „a ... tevékenység központi irányítása" megjelölést alkalmazni, ide értve az eddig funkcionálisnak minősített irányítást éppúgy, mint a gazdasági, illetőleg a nem gazdasági ágazati irányítást. „A ... tevékenység központi irányítása" részben közvetlenül, részben pedig közvetett úton — valamely más minisztérium, országos hatáskörű szerv közbeiktatásával — realizálódik.

4. A gazdasági irányítási rendszer továbbfejlesztése nem teszi szükségtelenné az eddig gazdasági ágazati irányításnak minősített irányítási fajtát, ám annak egyes hagyományos szabályozási tárgyköreit illetően a szabályozás terjedelme, mélysége és jogi eszköztára kisebb vagy nagyobb mértékben változik; s hasonló korrekciók várhatók az irányítás nem normatív eszközei tekintetében is.

JÁVOR ISTVÁN

A SZERVEZETI KRÍZISNEK A HATALMI STRUKTÚRÁRA ÉPÍTETT MODELLJE

A különböző, szervezetekkel kapcsolatos vizsgálatoknál nem egyszer találkozunk a krízis fogalmával. Ez alatt a fogalom alatt leggyakrabban két dolgot értenek. Az egyik értelmezés azt a bürokratikus szervezetekben meglévő, alapvető tulajdonságot tartja krízisnek, hogy nem képesek megújulni, nem képesek a környezeti változásokra reagálni. Emiatt a szervezet csak akkor veszi észre, hogy a környezetében minőségi változások zajlottak le, amikor már nagy baj van. Ilyenkor csak gyors és jelentős változások (és a hozzá tartozó anyagi áldozatok, személyi konfliktusok) árán tud a szervezet megújulni. A másik típusú értelmezés szerint a szervezeti működés folyamán akkor áll elő krízishelyzet, ha a környezetben valamilyen hirtelen és jelentős változás egy csapásra új és az egész szervezet létét fenyegető helyzetet teremt. Így például az olajárak hirtelen emelkedése, természeti katasztrófa, valamely raktár vagy műhely leégése, vagy az alapanyagszállítónál a munkások sztrájkba lépése ilyen krízishelyzetet idézhet elő.

A krízis lehetséges értelmezéseinek felsorolása nem teljes ugyan, de egy lényeges problémára mindenképpen rámutat. A krízist mint végállapotot kezeli. Természetesen egy váratlan oaljár-robbanás esetén ténylegesen is jogos ez az értelmezés. Ennél viszont a szervezetszociológia számára sokkal izgalmasabbak azok a krízisek, amelyek elkerülhetők lettek volna, vagy legalábbis a krízis fogadására a szervezet jobban is fel tudott volna készülni. Ebből a szempontból próbáljuk meg a szervezeten belüli krízis problémáját más irányból megközelíteni.

A krízis funkcionális megközelítése

A krízis fogalma természetesen mindig végállapotra utal, de olyan végállapotra, amelynek voltak előzményei. Induljunk ki a végállapot meghatározásából. *Herman* (1972) szerint a krízist egy három dimenziós kocka egyik szélső pontja (egyik sarka) képviseli. A három dimenzió a következő:

- a döntési idő,
- a meglepetés foka és
- a fenyegetés nagysága.

Krízisről akkor beszélünk, ha olyan esemény következik be, amelynél rendkívül rövid a rendelkezésre álló idő, az esemény váratlanul következett be (a szervezet nem tudott rá felkészülni), és az esemény nagymértékben fenyegeti a szervezetet. Herman idézett modellje pontosan leírja azt a helyzetet, amit krízisként definiálunk. De ez csak a felszín. Ha a felszín alá megyünk, akkor sokkal kuszább helyzetkép tárul elénk. Így például számos hazai vállalat tisztában van azzal, hogy bármikor anyag- vagy alkatrészhiány (mennyiségi vagy minőségi) léphet fel. Ezért az ilyen esemény különösen váratlanul nem érheti a vállalatokat: szinte minden nap számíthatnak rá. Bekövetkezése azonban mégis a fenti változókkal jellemezhető krízishelyzetet hoz létre. Ugyanis, még ha tudta is a vállalat, külső (kiszolgáltatottság) vagy belső (egészségtelen hatalmi struktúra, szervezési hiányosságok, vezetési problémák) okok miatt nem tudott rá felkészülni.

Mint a példából is látható, a krízis kialakulásának megértéséhez szükséges a krízisig vezető folyamat vizsgálata. A következőkben a tanulmány tárgyának pontosabb elhatárolása végett a krízisek három típusát fogjuk megkülönböztetni:

1. váratlan, a szervezet alapvető folyamataitól független eseményen (tűz, olajár emelkedés, politikai okok) alapuló krízis;
2. szubjektív hibán, rossz döntésen, tévedésen alapuló krízis (hibás taktikai készletvásárlás);
3. a krízis a vállalat struktúrájából és folyamataiból vezethető le (rossz karbantartási rendszer, nem megfelelő marketing).

A továbbiakban a *harmadik pontban* említett krízishelyzettel fogunk foglalkozni. A vizsgálatunk tárgyává tett krízishelyzet bekövetkeztében különösen fontos a krízist megelőző folyamatok elemzése, mivel a krízis a szervezet struktúrájában és folyamataiban gyökerezik. Ebből következik, hogy a krízis kialakulása a struktúra és a folyamatok elemzésével előre valószínűsíthető, a krízis potenciális megléte kimutatható. Ez egyben lehetőséget ad a krízis újszerű megközelítésére.

A szervezeti hatékonyság szempontjából különösen fontosak azok a vizsgálatok, amelyek az alacsonyabb hatékonyság okaira mutatnak rá. Ebből a szempontból lényeges a potenciális krízishelyzetek felderítése. Ha már csak akkor intézkedik egy szervezet, amikor bekövetkezett a baj, az túl későn van, az intézkedés túl költséges. A hatékonyság szempontjából az a fontos, hogy megakadályozzuk az ilyen jellegű zavarok kialakulását és a szervezet túlélését veszélyeztető helyzet felszínre kerülését.

Ennek kapcsán elsőként a következő *hipotézist* fogalmazhatjuk meg. Amennyiben a krízis oka a szervezeti struktúrában és folyamatokban található, akkor a krízishez vezető belső zavarok a szervezetben megtalálható kisebb jelentőségű döntésekben, a kisebb problémák megoldási menetében, a zavarok elhárítási folyamatában is fellelhetők.

A krízis gyakran bizonyos változások után tapasztalható. Ez nem véletlen. A változások megbontják a régi kapcsolatrendszereket, az újra történő átállás pedig nem mindig zökkenőmentes. Krízis azonban csak akkor alakul ki, ha komoly fennakadások történnek. Ezzel kapcsolatos második hipotézisünk. Amennyiben a szervezet

működése szempontjából lényeges együttműködési területeken az együttműködés kialakítása alapvetően nem tudatos, szervezett, hanem spontán jellegű (nem elemzett, aluldokumentált, spontán jellegű mind a kifejlődése, mind a működése), akkor mind a folyamatos változás (környezeti feltételek fokozatos átalakulása), mind az egyszeri változás (átszervezés), mind az időnkénti új szituáció (alkalomszerűen fellépő egyedi probléma) potenciális krízishelyzetet hordoz magában.

Talán kissé ellentmondásosan hangzik, de a krízis nem feltétlenül jelentkezik a felszínen krízisként. Látens krízishelyzet akkor alakul ki, ha a szervezet rendelkezik olyan szelepekkel, ahol a krízis következményeit le lehet azonnal vezetni. Ezzel kapcsolatos harmadik hipotézisünk. A szervezetben tényleges krízishelyzet helyett látens krízis játszódik le, ha a szervezet a krízist el tudja nyomni (nem engedi felszínre a problémáknál az információt), késleltetni tudja — esetleg véglegesen — (pótlólagos erőforrások: külső pénz, munkaerő, esetleg a hozzájuk kapcsolódó intézkedések), ki tud lépni a krízisszituációból (ha az alkatrész beszerezhetetlen, maga állítja elő), tovább tudja hárítani (a vevőkre), be tudja építeni a rendszerébe (operatívabb döntési mechanizmust alakít ki), lokalizálni tudja (és csak kis részét érinti a szervezetnek), vagy fel tudja fogni (pufferelléssel: nyereségtartalék, készlettartalék; beépített veszteséggel: normaidőnél, konvertálhatósággal; más termék szerelésdére áll át).

Negyedik hipotézis. A harmadik hipotézisben leírt szervezetek a működési feltételek lassú vagy gyors nehezedése esetén (vagyis a levezető szelepek szűkülése, betömődése esetén) váratlanul kerülnek krízisbe; ezek a szervezetek készültek fel legkevésbé a krízis fogadására.

A hatalmi struktúra és a krízis

A krízis problémáját a szervezeti mikrofolyamatok elemzésén keresztül közelítjük meg. Ebből a szempontból két kérdés tűnik különösen érdekesnek. Az első az, hogy a struktúrában és a folyamatokban hogyan jönnek létre a krízist valószínűsítő torzulások. A másik kérdés pedig az, hgoy a szervezet miért nem teszi meg az eleve szükséges intézkedéseket.

A továbbiakban meg fogjuk különböztetni a krízis statikus és dinamikus modelljét. A dinamikus modell a krízis elmélyülési folyamatára, a szervezeten belüli mind erősebb elmélyedésére, végső soron a szervezetnek „krízisszervezetté" való átalakulására utal. A kialakult krízisszervezet — mint végpont — modellje a statikus krízismodell. A statikus krízisszervezet működését olyan ciklikusság jellemzi, amelyben a különböző mélységű és különböző okokra visszavezethető krízisek rövidebb-hosszabb időközönként visszatérnek. Ezért az ilyen szervezetek működését a nyugodt szakaszok, a kis, közepes, nagy és életveszélyes krízisek periodikus változása tarkítja. A két modell közötti alapvető különbség, hogy a dinamikus modellben a szervezeti krízisek folyamatos elmélyülését a környezeti változásoktól való lemaradás és a belső problémák mélyülése okozza, a statikus modellben — mint ok — már csak külső változásoktól való elmaradás jelentkezik.

A szervezet bizonyos belső és külső feltételek mellett követi kitűzött céljait, próbálja megvalósítani stratégiai elképzeléseit és próbál megfelelni a felső vezetői által képviselt politikának, értékrendszernek. Az így működő szervezet céljai elérése folyamán különböző problémákkal találkozik, amelyeket meg kell oldania. Azok a szervezeti egységek (vagy szubjektumok — személyek, csoportok), amelyek leginkább és leghatékonyabban részt tudnak venni a célelérést veszélyeztető problémák megoldásában, hatalmi helyzetbe kerülnek (*Pfeffer* 1981; *Jávor* 1981). Amennyiben a célrendszer sokelemes, komplex és a céleléréshez számos reális alternatíva vezethet, akkor a fenti problémamegoldó hatalommal a szervezeten belül sok egység rendelkezik. Ekkor egy egészséges, osztott (*Kanter* 1979) hatalmi struktúra alakul ki. Az egyes területek kontrollálják a másik tevékenységét, mégpedig az általuk képviselt problémamegoldási alternatívával. Egészen más a helyzet, ha a célrendszer csak néhány elemes (pl. nyereség, árbevétel, export, készletszint). Az ilyen célrendszer mellett a problémamegoldó hatalmi helyzetbe csak néhány egység kerül. Ezzel a hatalmi struktúra polarizálódik. A polarizált hatalmi struktúrában polarizálódnak a szerepek is. Ennek megértéséhez röviden vissza kell térnünk a célrendszerhez.

A szervezeti célrendszert három részre lehet bontani. (*Jávor* 1983). Az első csoportba a kiemelt célok tartoznak. Ezeket a szervezet kitűzi, végrehajtásukat rendszeresen figyeli. Ezen célok elérése nem szenvedhet csorbát, ezeket el kell érni „bármi áron". Ezt az árat a célrendszer második csoportja testesíti meg. A második csoportba tartozó — pszeudo-célokat a szervezet kitűzi, de végrehajtásukat nem figyeli, nem kéri számon. A pszeudo-célok csak akkor kerülnek előtérbe, ha a szervezet a kiemelt célokat nem tudja teljesíteni. Ilyenkor az okokat a második célcsoportnál való lemaradással magyarázzák. Ez az utólagos bűnbakkeresés a vezetőket nem arra kényszeríti, hogy ezeket a célokat teljesítsék, hanem arra, hogy felkészüljenek az önvédelemre, a kimagyarázkodásra, az okok másokra történő hárítására. Ilyen cél például sok helyen még ma is a szervezés.

A célrendszer harmadik csoportja a spontán célok, amelyeket senki nem tűz ki, senki nem ellenőriz, de a különböző hatások eredményeként realizálódnak (például a munkahelyi légkör). A spontán célok azok, amelyek rovására lehet leginkább az első két célcsoporthoz kötődő tevékenységeket véghezvinni.

Minden hatalmi struktúra alapvető vonása, hogy ellenállást fejt ki a változásokkal szemben. Az ellenállás annál eredményesebb, minél inkább objektív alapokra lehet helyezni. Azoknak a szervezeti egységeknek, amelyek a hatalmi struktúrában való helyzetüknél fogva képesek mások tevékenységét saját érdekeik szerint befolyásolni, irányítani, az az érdekük, hogy ezeket a pozícióikat megtartsák. Ez annyit jelent, hogy nem érdekük a belső problémákról adatok, információk gyűjtése, elemzése, ok-okozati összefüggések feltárása. Vagyis hatalmuk stabilizálásának alapja a hatalmi pozícióik instabilitását kimutató információk hiányának biztosítása. Ez a magatartás, miközben egyrészt a célrendszer leírt tulajdonságának a következménye, másrészt hozzájárul a célrendszerbeli torzulás fennmaradásához. Ugyanis a vezetői rendszer figyelme a kiemelt célok felé fordul, ennek elérésére próbálják ráállítani a szervezetet. A ki-

emelt célok viszont nem mások, mint a szervezeti működésnek és működési feltételeknek a hatalmi pozícióban lévők általi *interpretálása.* Ami kiesik a látószögükből (nem érdekük), arra nem helyeznek hangsúlyt, másrészt azok rovására (és azon egységek érdekeinek rovására, akik érdekei a nem kiemelt célokkal kapcsolatosak) érvényesítik érdekeiket.

Azok, akik a hatalmi struktúra másik végén helyezkednek el, megpróbálnak alkalmazkodni a kialakult helyzethez. Ez egyrészt a kiemelt célok végrehajtásában (akár más célok rovására is) mutatkozik meg, másrészt viszont a pszeudo-célokkal kapcsolatosan kialakított védelmi taktikákban (például teljesítményvisszatartás, papírgyártás a cselekedetek igazolására, fedezésére). Amennyiben a megfelelő taktikákat már elkezdték kialakítani, akkor nem érdekük a problémák feltárása. Ugyanis a feltárt problémák, az elemzett ok-okozati relációk, a tartalékok kimutatása éppen a védelmi játék lehetőségétől fosztaná meg a kiszolgáltatott egységeket. Ezért előáll az a különös helyzet, hogy a hatalmi pólus különböző pontjain lévőknek — alkalmazkodva a kialakult struktúrához — már nem érdekük annak megváltoztatása. Még olyan egységeknek is, amelyeknek a tevékenysége periferikus, vagy könnyen helyettesíthető, van bizonyos játéklehetőségük. Így például ezeken a területeken megfigyelhető a munkaintenzitás és a munkaminőség csökkenése, a fluktuáció felerősödése.

Az adott helyzet fenntartásával kapcsolatos érdekekből következik, hogy a szociális rendszer rááll bizonyos információk szigorú figyelésére (kiemelt célokkal kapcsolatosan). A szervezet a más jellegű információkat nem szerzi meg, sőt, szűri. Ezért a szervezet tevékenységrendszerének egy jelentős része (amely a pszeudo- és spontán célokkal kapcsolatos) nem ismert vagy nem tudatosult a vezetői rendszerben. Ezeket a látens folyamatokat a szervezet nem tudja és nem is érdeke követni. Hasonló összefüggések érvényesek a környezettel kapcsolatosan is. Minél inkább olyan információk jönnek a környezetből, amelyek olyan irányba mutatnak, hogy minőségi változások mennek végbe a környezetben, annál inkább érdeke a szervezetnek ezeket az információkat szűrni és annál kevésbé érdeke a szervezetnek ezeket az információkat keresni, feldolgozni. De ez az információ-szelekció — miközben mindenkinek érdeke — tulajdonképpen öngyilkos szelekció. A külső események szelektálása a környezeti változásokra idejében való reagálást akadályozza meg. Ezzel a szervezeti belső struktúra és folyamatok egyre inkább elmaradnak a környezettől. Másképpen ez azt jelenti, hogy a kiemelt célok vonatkozásában egyre sűrűbben lépnek fel olyan problémák, akadályok, amelyek váratlanul érik a szervezetet, azonnali, gyors beavatkozást igényelnek. Ezek prompt intézkedéseket kívánnak, mégpedig a spontán és pszeudo-célok rovására (ilyen lehet a szervezési intézkedések elmaradása, az újítómozgalom háttérbe szorulása, a bérstruktúra torzulása, a túlórák és célfeladatok megnövekedése, a karbantartás tervszerűségének eltűnése). Azonban a célrendszer vizsgálatunk szempontjából nem több, mint a szervezeti viselkedés sajátos értelmezése. Mint ilyen, a célrendszer leírt merev szegmentációja nem szünteti meg a tevékenységek szintjén meglévő belső összefüggéseket. A szervezet ezeket a belső összefüggéseket (vagy jelentős részüket) nem ismeri, vagy legalábbis nem tudatosultak a vezetői rendszerben. (Nem tudatosultak,

vagyis a vezetés nem ismeri az alapvető okokat, az ok-okozati láncokat, a szervezeti működés számára rejtett veszélyeket, ezért nem is törekszik tudatosan és tervszerűen a problémák megoldására). Ezekre a vezetői rendszer szempontjából látens folyamatokra, ok-okozati láncokra hárítja át a szervezet a kiemelt célok teljesítésének „költségeit". A tevékenységek belső összefüggései révén ez az áthárítás visszaüt. Megsokszorozódnak a belső zavarok. A belső zavarok megsokszorozódása fokozott veszélyt jelent a kialakult hatalmi struktúra (és vezetési rendszer) felé.

Az így kialakult helyzetet három alapvető dolog jellemzi. Először is a prompt beavatkozást igénylő feladatok a vezetői rendszer figyelmét és tevékenységét átrendezik a napról napra élés, az operativitás irányába. A kialakult hatalmi struktúrát, irányítási és vezetési rendszert megkérdőjelező információk megszaporodása intenzívebbé teszi a szűrést, és csökkenti a vezetői rendszer toleranciáját befogadásukra és elemzésükre. Harmadszor a veszélyhelyzetek nem tűrik el a konfliktusokat, az azonnali együttműködéstől való elzárkózást. Ezért minden olyan információ, elemzés, amely a belső hatalmi struktúra torzulására mutat rá (például a nem megfelelő döntési rendszer), a szervezet alacsony konfliktustűrése következtében fennakad a szűrőrendszeren. Ellenkező esetben a szervezet még a kiemelt célok elérését sem tudná a belső konfliktusok miatt biztosítani. (Az alacsony konfliktustűrés tipikus példája, hogy az ilyen szervezetekben nem működik a felelősségi rendszer.) Az eddigiek összefoglalásaként a következőket kapjuk. A környezeti változásokról való lemaradás növeli a külső információk szűrését. Ezzel megnövekszik a szervezet számára váratlan és gyors intézkedéseket igénylő problémák száma. Ezeknek a megoldására egyre kevésbé felkészült a szervezet, ezért egyre inkább csak a kiemelt célokra összpontosít a vezetés. A zavarokat egyre intenzívebben a második és harmadik célcsoport „költségére" oldják meg, növelve a belső szervezeti feszültségeket. Mivel a belső feszültségeknek a szervezeti struktúrában és folyamatokban nyugvó okait egy konfliktust nem toleráló szervezet nem képes megkeresni és megoldani, ezért megerősödik a belső szűrőrendszer is. Ennek következtében az öngyilkos szelekció erősödő folyamatát a szervezeti rendszerben olyan paraméterek jellemzik, mint a külső és belső kihívásra adott inadekvát válaszok arányának növekedése, a visszacsatolási körök csökkenése, és a látens folyamatok túlterhelése (itt csapódnak le a problémák).

A belső szűrőrendszer erősödését a hatalmi struktúra a szervezeti döntési rendszeren keresztül biztosítja. Minél kevesebb egység vesz részt, minél kevesebb egység érdeke érvényesül valamely döntésben, annál inkább tudja a szervezet működtetni a szűrőmechanizmust. Ennek kialakulása és erősödése a prompt problémák előzőekben leírt arányának növekedésén, a kiemelt célokra való egyre erősebb összpontosításon és az alacsony konfliktustűrésen alapul. Minél nagyobb az inadekvát válaszok aránya és minél erősebb a látens folyamatok túlterheltsége, annál több a bizonytalanság a kiemelt célok elérésénél és annál gyakoribb az elérést veszélyeztető zavar. Ez más oldalról azt jelenti, hogy annál inkább megkívánja a szervezettől a kiemelt célok elérését egyértelműen biztosító intézkedéseket, ami egyre inkább csak a pszeudo- és spontán célok rovására történő átcsoportosítással lehetséges. Erre nem képesek azok az egysé-

gek, amelyeknek hatalmi pozíciójuk a védekező beállásra (továbbiakban: passzív hatalom) terjed ki, csak azok, amelyek befolyásolni tudják mások tevékenységét saját érdekeik szerint (továbbiakban: aktív hatalom).

Mint már szó volt róla, az aktív hatalmi helyzet a kiemelt célokhoz kapcsolódik (az aktív és passzív hatalmi helyzet fő összefüggéseivel foglalkozik *Jávor* 1982, 1983/a, 1983/b). Ezzel meg is találtuk az objektív alapját az információk döntési rendszeren keresztüli szűrésének. Ez pedig nem más, mint az, hogy a szervezeti problémamegoldó képesség egyre inkább néhány egység, csoport vagy személy kezében koncentrálódik és a rövid döntési idők, az alacsony konfliktustűrés és a látens folyamatok túlterhelése következtében egyre növekedő bizonytalanság megakadályozza a koncentrációs folyamat mindenfajta fellazulását, mindenfajta visszalépést a „megtett úton". Az így kialakuló *kannibál hatalom* fokozatosan felszámol, „megeszik" minden olyan egységet, amely a hatalom leírt koncentrálását akadályozza. Összefoglalóan tehát azt kapjuk, hogy azok a mechanizmusok, amelyek egyik részről az öngyilkos szelekció erősödő folyamatát váltják ki, másrészről egy kannibál hatalmi struktúrát hoznak létre. A kannibál hatalmi struktúrát a szervezeti rendszerben olyan paraméterek jellemzik, mint a partikuláris érdekérvényesítés erősödése, az irreverzibilitás, a kontrollmechanizmusok fokozatos kikapcsolása (mivel egyre kevesebben vesznek részt a döntésekben), az önmaga hatalmát erősítő hatalom (*Baumgartner* ezt nevezte metahatalomnak).

Építsük fel elölről az egész folyamatot. Kezdetben a vállalat bizonyos szervezési hiányosságokkal küszködik. Ezekhez a szervezési hiányosságokhoz megpróbálnak a vállalat egységei alkalmazkodni. Aki aktív hatalmi helyzetben van, megpróbálja ezt kihasználni, erre ráépíteni taktikáját és stratégiáját. Aki passzív hatalmi helyzetben van, megpróbálja ráépíteni védekezését (*Jávor* 1983). Ez az a pont, amikor még „egyszerűbb" intézkedésekkel (például műszaki dokumentáció, vagy az információáramlás javításával) segíteni lehetne. Ha ezek az intézkedések elmaradnak, akkor indulnak be a dinamikus krízis folyamatai. Első lépésben az egyes egységek kialakítják, finomítják alkalmazkodási taktikájukat és stratégiájukat. Ezzel az alkalmazkodás már alapvető érdekkielégítési út lett minden résztvevő számára. Minden résztvevőnek érdekévé vált a helyzet fenntartása. Ebben a pillanatban indul be az általunk leírt két, folyamatosan erősödő mechanizmus, az öngyilkos szelekció és a kannibál hatalom. Ha nem tudja a szervezet felszámolni a hibákat (alacsony szervezettség), akkor a szervezeti struktúrának és folyamatoknak kell alkalmazkodni a hibához. Ezzel a hiba intézményesedési folyamata elindul. Ami kezdetben szubjektív hiba volt (szervezési hiányosság), az a végén (a statikus krízishelyzetben) már mint intézményesedett mechanizmus jelentkezik. Az intézményesedési folyamat dinamikus szabályzói a retardációs regulátorok.

A retardációs regulátorok (visszah(zó szabályzók) a szervezeti negatív visszacsatolási körök olyan intézményesedett szabályzói, amelyek az egész szervezet vagy valamely szubjektum irányában szankcionálják azokat a törekvéseket, amelyek a negatív visszacsatolási körből való kilépést célozzák meg. Például, ha nem fizetik meg megfelelően, akkor nem jönnek új, fiatal dolgozók. Ez eddig szubjektív hiba. Ha ez az

állapot hosszú évekig fennáll, akkor egy idő múlva már csak nagy tapasztalatú dolgozók lesznek. A normaidők is ezt fogják tükrözni. Ezzel intézményesedett a hiba. Ha most próbálnak fiatalokat felvenni, azok hosszú ideig meg sem tudják közelíteni a tapasztaltak teljesítményét, így bérét sem, ami a megmaradásuk ellen szól. Vagyis, az intézményesedett hiba, mint retardációs regulátor megakadályozza a kialakult helyzetből történő kilépést. Sőt, megerősíti a kialakult helyzetet, mivel bizonyos idő után már munkaerőhiány lép fel. Ennek két lényeges következménye, hogy a gépek egy része áll, másrészt az előretartás jelentősen csökken a gyártott alkatrészekből. Ekkor találkozik a folyamat egy másik retardációs regulátorral: a tervszerű megelőző karbantartás hiányával és hozzá csatlakozva a váratlan meghibásodások nagy számával. A karbantartás váratlan meghibásodások nagy száma miatt nem képes tervszerű karbantartást végezni. Ha a tervszerűség irányában eddig még tudott volna valamit lépni, most már az előretartás jelentős csökkenésével azt sem képes megtenni. Eddig csak a váratlan meghibásodás zavarta a karbantartást, most már az alkatrész-műhely programozza őket naponta át, tovább csökkentve a tervszerűséget és tovább rontva a gépek állapotát. A tervszerűség irányában akkor lenne igazi nyomás, ha ez a termelés közvetlen anyagi érdekét sértené, másrészt veszélyeztetné a kiemelt célt, a termelési tervet. Az alkatrész-műhely szakmunkásainak anyagi érdekeit nem sérti a géphibásodás, mivel ha leáll az egyik gép, akkor egy más alkatrészt kezdenek gyártani a másik gépen. A termelési tervet pedig megfelelő túlórákkal és célfeladatokkal úgyis teljesíti a vállalat. Miközben a plusz pénzek a kialakult helyzet fenntartásában teszik érdekeltté a termelést (retardációs regulátor). Az itt felsorolt köröket, kapcsolódásokat még sokáig lehetne folytatni. Az eddig leírtakból a következők adódnak:

1. A vezetői rendszer szubjektív hibáit, a szervezet belső hiányosságait egy idő után abszorbeálja, beépíti struktúrájába és folyamataiba. Hozzáigazítja vezetését (például tervezés, ösztönzés), döntési rendszerét (*Jávor* 1983).
2. Az intézményesedés folyamata létrehozza a retardációs regulátorok által szabályozott negatív visszacsatolási köröket.

Ezek a körök a fenntartó funkciójuk mellett egyre mélyítik a hibát, hiányosságok intézményesedési folyamatát. Ezt részben a hiányosságok elmélyítésével (romlik a gépek állapota), részben a szervezetnek a hiányosságokhoz való jobb adaptációjával (célprémiumok, informális kapcsolatok), részben pedig a különböző retardációs körök egymásba csatlakoztatásával érik el.

A körök egymásba csatlakozása erősíti a retardációs hatást. Ekkor már nem lehet a problémát „egyszerű" intézkedéssel megoldani, lokális kezelést alkalmazni. A retardációs körök „védik" egymást, erősítik egymás hatását. Ennek következtében a hiányosság intézményesedési folyamata egyre erősödik, a szervezet egyre nagyobb területe abszorbeálja a hiányosságot. Ennek egyik következménye a kannibál hatalomnál leírt irreverzibilitás jelensége. Másrészt a retardációs regulátorok egybekapcsolódó rendszere az intézményesedési folyamat terjedésén és elmélyülésén keresztül hozzájárul a hatalmi koncentrációhoz, a pozitív visszacsatolási kör (meta-hatalom) kialakulásához.

A dinamikus helyzet addig tart, amíg a szervezeten belüli folyamatok és a szervezeti struktúra alapvető jellemzői nem állnak be egy szintre, s a szervezet nem válik statikussá. A statikus helyzet alapvető jellemzője a hatalom statikussá válása. Ez azt jelenti, hogy a szervezeti hatalmi rendszert meghatározó három objektív alap: a problémamegoldó képesség, a szervezeti kontrollmechanizmusok (belső kapcsolatok, ellenőrzési, számonkérési rendszer, visszacsatolási-értékelési-irányítási rendszer) és a belső szervezettség lényeges jellemzői nem változnak (*Jávor* 1983).

A statikus állapotban a szervezeti krízisek lényeges tulajdonságai is állandóakká válnak és ezek a krízisszervezet kialakulásának leírt folyamatából levezethetők. Ez alapján három krízishelyzetet fogunk megkülönböztetni, a sodródáson, a kumuláción és a paralelizmuson alapuló kríziseket. A három típusú krízis megkülönböztetése azon alapszik, hogy mindegyiket minőségileg eltérő okok váltják ki és a feloldásuk is lényegesen eltérő mechanizmust kíván.

A sodródás lényege, hogy mivel a szervezet nem ismeri megfelelően sem a környezetét, sem saját magát, képtelen a külső és belső jeleket megfelelően kezelni, előre felkészülni rájuk és adekvát választ adni. Az ilyen szervezetek tevékenységét az jellemzi, hogy akár egy apró, véletlennek tűnő esemény is krízishez vezethet. A sodródó szervezet hirtelen szorul ki a piacról, mivel nem vette észre, hogy a versenytársak komoly kapacitásokat ruháztak be modernebb termékekre. Hirtelen romlik meg valamely vezető nyugdíjazásakor a belső együttműködés, mivel senki nem gondoskodott az utánpótlásról, vagy mert a kívülről hozott új vezető nem rendelkezik a – hazai vállalatainknál túlságosan nagy súllyal számításba jövő – személyes kapcsolatrendszerrel (*Bóday* 1981). Az eddig leírtakból adódik a krízisszervezet paradoxona. A nem adekvát válaszok miatti nagyfokú bizonytalanság túlságosan kockázatossá tesz minden olyan kezdeményezést, változtatást, amely a szervezetet képessé tenné adekvátabb válaszok adására. Ezzel a helyzet fennmaradásához fűződő partikuláris érdekek intézményi szintre emelődtek.

A retardációs regulátorok a problémákat, hiányosságokat intézményesítik és állandósítják. Ezeknek a problémáknak a kezelésére, megoldására kifejlődtek megfelelő belső mechanizmusok. Így a munkaerőhiánytól a váratlan meghibásodáson, vagy az alkatrészhiányon keresztül a piaci kereslet túl későn felismert változásáig mindenre tudnak válaszolni. Ezért kialakul egy olyan szemlélet, hogy „nem is olyan rossz szervezet ez, hiszen minden bajt el tud hárítani". A krízis akkor jelentkezik, mikor a fenti zavarok, problémák közül több jelenik meg egyszerre: kumulálódnak. Amikor egyszerre több gép leáll és nincs elég ember a javításukra. Ekkor át kellene állni egy új termékre, ha meg lenne hozzá minden alkatrész. De a váltásra a diszpécserhálózat nem készült fel (pontosabban a gyek, a karbantartás, az anyagbeszerzés és a műhely nem tudott előre felkészülni). A hiányzó alkatrészeket a szerszámműhelynek kellene legyártani, ha nem égne már amúgy is körmére azoknak a szerszámoknak a javítása, amelyeket a rossz beállítás, a nem hozzáértő kezelés, a rossz minőségű szerszámfelújítás együttesen nem juttatna a kelleténél többször vissza a javítóhoz. Ezzel a kör bezárult, a belső tartalékok (szelepek) kimerültek. A kumuláció olyan zavarok időben és térben egy-

szerre történő, együttes megjelenése, amelyekkel a szervezet egyenként meg tud birkózni. Ebből adódik a második paradoxon, amely azt mondja ki, hogy a (szinte már rutin jelleggel megoldható) egyedi problémák és (csak a vésztartalékok bedobásával megoldható) kumuláció ciklikus váltakozása olyan szemléletet alakít ki, hogy „nem rossz szervezet ez", és csak akkor van baj, ha külső okok miatt (piac) vagy véletlen szerencsétlenség folytán egyszerre szakad minden a nyakukba.

A harmadik krízishelyzet a paralelizmus jelensége (*Jávor* 1983/c), mely azon alapul, hogy a döntési rendszer leírt jellemzői folytán nem vesz részt minden érintett egység a döntések előkészítésében, meghozatalában, kivitelezésében. Hasonlóan a különböző területek közötti koordináció és a célrendszer három csoportja közötti összhang kialakítása sem megfelelő, gyakran nincs is. Ezért a krízisszervezetet az jellemzi, hogy benne gyakran futnak egymás céljait, eszközeit keresztező tevékenységek, az egyes egységek egymás érdekeit keresztező döntései és végrehajtásai egymással párhuzamosan. Csak akkor derül ki a párhuzamosság, amikor baj van (belső ellenőrzéskor, vagy hirtelen fellépő likviditási problémánál). Ekkor a hozott döntés mindig a kiemelt cél és az ezt képviselő egység, szubjektum érdekét szolgálja. Ezzel eljutottunk a krízisszervezet harmadik paradoxonához, amely azt mondja ki, hogy akinek érdeke lenne a párhuzamosság felszámolása, annak nincs hatalma hozzá, akinek hatalma van, annak nem érdeke (krízis esetén úgyis az ő javára dől el a kérdés).

Az induláskor felállítottunk négy hipotézist a krízishelyzetben való szervezeti viselkedésről. A tanulmány további részében láttuk, hogyan erősödnek, mélyülnek, intézményesednek a krízis jellemzői. A szervezet „vérkeringésébe" mélyen beivódott jellemzők végül teljesen magukhoz idomítják a szervezeti struktúrát és folyamatokat, kialakítva a krízisszervezetet. Amit az induláskor a szervezeti krízis tulajdonságaként állítottunk fel, az a fejlődési folyamat végén a krízisszervezet tulajdonságává vált.

Az elméleti rendszer kifejtését a krízis működésével kapcsolatos hipotézisekkel kezdtük. A rendszert hipotézisek felállításával fejezzük be. Az öt hipotézis azt mondja ki, hogy véleményünk szerint mikor lehet a tanulmányban felállított körből kiszakadva elindulni egy egészséges szervezet irányába:

1. hipotézis. Amikor a szervezeti *krízis* olyan *jelentős*, hogy egyértelművé válik a radikális változások szükségessége.
2. hipotézis. Amikor a külső *környezeti kényszer* egyértelművé teszi a változás elindítását (piaci viszonyok radikális változása, komoly szervezeti krízis után bank- vagy állami kontroll, beolvasztás más szervezetbe).
3. hipotézis. Amikor a *„véres kezű"* új vezető radikálisan belenyúl a szervezetbe (például vezetők elbocsátása).
4. hipotézis. Amikor valamely területen érvényesítik a *tiszta felelősség* elvét. Ez azt jelenti, hogy valamivel megbízzák az adott vezetőt és a számonkéréskor senkit nem érdekelnek a feltételek, nehézségek, akadályok; az egyetlen kérdés: elvégezte-e a feladatot vagy sem.
5. hipotézis. Amikor a szervezet átlép olyan *toleranciákat*, amelyeket a szubjektumok vagy a környezet nem tud vagy nem hajlandó elviselni (ilyen kemény kü-

szöb lehet a termékminőség jelentős romlása, a belső feszültség túlzott mértékű növekedése, bizonyos professzionális normák és értékek jelentős mértékű eltiprása, az üzemi balesetek számának rohamos emelkedése, nem tolerálható munkaerő-vándorlás).

Elméleti kitekintés

A szervezeti krízis vizsgálatával tudomásunk szerint a hazai irodalom nem foglalkozott. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a krízis kialakulásának külső és belső okai, bizonyos összefüggései nem jelentek volna meg a gyakorlati és elméleti munkákban. Azonban ez nem azonos a szervezeti működés objektív összefüggéseinek krízisorientált kifejtéseivel.

Az angol nyelvű irodalomban sem túl régi a probléma. Természetesen itt is megjelent a krízis problémája, akár a szociológiai irodalomban (például *Crozier* 1964; *Gouldner* 1955; *Guert* 1962), akár a vállalatvezetőknek szóló különböző folyóiratokban, mint ismertetett esettanulmányok. Ezen a téren igazi szemléletváltás alapvetően csak a hetvenes években következett be. A szemléletváltás alapvetően a racionális, előrelátó vállalati politika, stratégia megkérdőjelezésével indult meg. Habár ez az irányzat általában szélsőséges megközelítéseket, szemléletet takar, végeredményben jelentősen segít megérteni a szervezeti működést. A továbbiakban ennek az irányzatnak néhány alapvető tételét, szemléletformáló állítását vesszük számba.

Londblom (1958, 1978), *Broybrook* és *Lindbloom* (1963) dolgozta ki az inkrementális döntés elméletét, ami azt mondja ki, hogy a jelenbe való hosszú távú elkötelezettség veszélyes, ezért döntéseinket rövid távú, kisebb hatású döntések sorozatává kell felbontani.

March (1974) szerint nem állják meg a helyüket azok a feltételezések, hogy a célok előre kijelölhetők, konzisztensek és tevékenységünk racionális. E helyett helyesebb abból kiindulnunk, hogy a cél csak hipotézis, a racionalitás helyett az intuíció a reálisabb az előrelátásunkban. Mint *March* (1974) mondja, a kételkedés a haladás jele, a memória pedig az ellensége; a tervezés pedig nem más, mint a múlt döntések értelmezése. Vagy, mint *Weick* (1973) állítja, azt, hogy mint döntöttünk, tulajdonképpen akkor tudjuk meg, amikor már végrehajtottuk a döntést.

Weick (1979) szerint az adaptáció az adaptációs képességet kizárja; *Aldrich* (1979) a túladaptáció fogalmáról beszél. *Nystrom, Hedberg* és *Starbuck* (1976) szervezetkoncepcióját úgy fogalmazza meg, hogy „a tanulás a felhalmozódó inercia" és a sikeres szervezet „megmérgeződik a sikertől", elmarad a változásoktól. A változás csak környezeti kényszerre, a belső bajok felhalmozódásakor megy végbe (*Nystrom, Hedberg, Starbuck* 1976), amikor már a környezet és a szervezet közötti kapcsolatban irreverzibilis változások következtek be (*Hedberg* 1981). Erre a szemléletre építve modelljét *Hedberg, Nystrom* és *Starbuck* (1976) azt állítja, hogy a szervezetek a siker-hanyatlás-siker-hanyatlás ciklikus mozgást végzik (egyszer lent-egyszer fent). Ennek az az

oka, hogy a szervezetek csak akkor veszik észre a környezeti változást, amikor már kifutott a talaj a lábuk alól. (Így például az egészséges szervezet jellemzői: „a kooperációhoz a megegyezés minimális szintje szükséges csak", „A javulás feltétele a minimális konzisztencia", „a célok csak minimális bizalmat érdemelnek".) *Mintzberg, Raisingham* és *Théoret* (1976) arról beszél, hogy a stratégiai döntések mennyire nem illenek bele a szervezet rutin struktúrájába és ezt mennyire nem veszi figyelembe a szervezet (*Mintzberg* 1979).

A krízisre, változásokra, adaptációra, innovációra való felkészülés nem egy intézkedés, lokális változtatás kérdése, hanem az egész szervezeti struktúrának és folyamatoknak az átállítását kívánja meg (*Zaltman, Duncan, Holbeck* 1973); *Duncan* 1976; *Miller, Friesen* 1980). Ki kell alakítani megfelelő érzékenységet az új észlelésére, feldolgozására (*Billings, Milburn, Schaalman* 1980; *Feldman, March* 1981), megfelelő problémakezelést (*Lyles, Mitroff* 1980; *Smart, Vertinsky* 1977), megfelelő konfliktuskezelési mechanizmusokat (*Thomas, Pondy* 1977; *Sayles* 1974; *Thompson* 1969; *Galbraith* 1973).

Az egészséges szervezet rendelkezik szabad erőforrásokkal, bedobható tartalékokkal (*Thomson* 1969), az egyes területek viszonylagos autonómiája segíti a részérdekek érvényesítését (*Gouldner* 1959) és a szervezeti adaptivitást (*March* 1981). *Weick* (1977) szerint az egészséges szervezet szószátyár, aggodalmaskodó, kétszínű és szörnyszülött.

Biggert (1972) felhívja a figyelmet, hogy a szervezeti megújulás mindig destruktív folyamatokat is magában foglal, de ezt tudomásul kell venni. Nem adaptív az a szervezet, amely az egyszerű kontrollmechanizmusra épül (*Argyris* 1976). *Argyris* (1976) szerint az egyszerű kontrollmechanizmus (egyszintű visszacsatolás) csak arra alkalmas, hogy a céltól való eltérést helyreállítsa. Az adaptív szervezet erre ráépíti a második kontrollrendszert (kétszintű visszacsatolás), amely már azt is vizsgálja, hogy vissza kell-e téríteni a szervezetet, vagy inkább a célokat kell megváltoztatni.

Azok a szervezetek, amelyeknél csak az első visszacsatolási kör működik, túl nagy bizalmat fektetnek ebbe a kontrollmechanizmusba. Pedig maga a kontrollrendszer erősen kijátszható (*Lawler* 1976). Az egész kontrollrendszer meginog, ha a célok nem mérhetők, a változás következményei nem láthatók előre (*Becker, Neuhauser* 1978), ha jelentős a bizonytalanság.

A kontrollrendszer hatalmi tényező és mint ilyent jelentősen befolyásolja az, hogy melyik szervezeti egységnek milyen a problémamegoldó képessége (*Hickson et al.* 1971; *Hinings et al.* 1974; *Salancik, Pfeffer* 1977; *Pfeffer* 1980). Minél kevésbé látható át a szervezeti hatékonyság és összefüggései, annál kisebb a változás a hatalmi struktúrában (*Hage* 1980; *Cohen* 1959). *Russel* (1962) szerint a hatalomhoz ragaszkodás addig folytatódik, míg nem érzi magát a hatalomban lévő inkompetensnek. *Peter* és *Hull* (1969) úgy véli, ilyenkor a hatalom birtokosa nem félrevonul, hanem inkompetenciájának megfelelően megszervezi környezetét. Ezzel megindul a torz felállás intézményesedési folyamata (*Harshbarger* 1972; *Shull, Mosely* 1974).

Az intézményesedési folyamat merevvé teszi a hatalmi struktúrát, stabilizálva a

változás irányát (*Eisenstadt* 1964). A merev hatalmi struktúra képtelen alkalmazkodni, s krízisbe torkollik (*Crozier* 1964; *Mc Call* 1979).

Ezt a tehetetlenségi állapotot ragadta meg *Mott* (1972) is, hatalom-definíciójában. *Mott* (1972) definíciója szerint a hatékony szervezeti működés eléréséhez köthető hatalom nem más, mint a szervezet hatalmi pozícióban lévő egységeinek mozgósítási képessége egy adott cél irányába.

A tanulmány a szervezeteken belüli krízisek elméleti modelljét kívánta felállítani. Eközben számos olyan jelenségre támaszkodott, amelyeknek a bázisán kifejlődnek a krízisek, de ezekkel a jelenségekkel nem foglalkozott. Nem is volt cél. Talán ez nem is jelent hiányosságot, hiszen a hazai szervezetek működésének leírásával számos tanulmány foglalkozik. Ezeknek az eredményeire is támaszkodott a jelen cikk (lásd például *Héthy, Makó* 1972, 1976, 1979; *Héthy* 1979; *Makó* 1982; *Laky* 1982, *Szalay* 1976; *Kozma* 1976; *Tahin* 1977, *Jávor* 1982).

IRODALOM

Aldrich, H.E.: Organizations and environments. Englewood Cliffs, Prentice-Hall Inc. New Yersey; 1979.

Argyris, C.: Single-loop and double-loop models in research on decision making = Administrative Science Quarterly, 21, 1976, September, 363–376. o.

Baumgartner, T., Buckely, W., Burns, T.R., Schuster, P.: Meta-power and the structuring of social hierarchies in: *Burns, T.R., Buckely, W.* (eds): Power and control. 1976.

Becker, S.W., Neuhauser, D.: The efficient organization. Elsevier, New York 1975.

Bóday P.: A vezetői szerepfelfogás és -magatartás szociológiai kérdései. Országos Vezetőképző Központ, Budapest, (kézirat) 1982.

Burns, T.R., Buckely, W. (eds): Power and Control. SAGE Publications, Inc. 1976.

Crozier, M.: The bureaucratic phenomenon. University Press of Chicago, Chicago, 1964.

Duncan, R.B.: The ambidextrous organization: Designing dual structures for innovation. In: *Kilmann, R.H., Pondy, L.R., Slevon, D.P.* (eds): The management of organization design. I. 1976.

Dunnette, M.D. (ed.): Handbook of industrial and organizational psychology. Rand McNally College Publishing Company, Chicago, 1976.

Feldman, M.S., March, J.G.: Information in organizations as signal and symbol = Administrative Science Quarterly, 26, 1981, June, 171–186. o.

Galbraith, J.R.: Designing complex organizations. Addison-Wesley Publishing Corporation. New York, 1973.

Goodman, P.S., Pennings, J.M. and Associates: New perspectives on organizational effectiveness. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1972.

Gouldner, A.W.: Organizational analysis. In: *Merton, R.K., Broom, L., Cottrell, L.S. Jr.* eds): Sociology today, 1959.

Hage, J.: Theories of organizations = John Willey and Sons, Inc. New York, 1980.

Harshbarger, D.: The strain towards irrelevance = Human relations, 25, 1972. 3, 252–263. o.

Hedberg, B.L.T., Nystrom, P.C., Starbuck, W.H.: Camping on seesaws: Prescriptions for a self-designing organization = Administrative Science Quarterly, 21, 1976. March, 41–66. o.

Hedberg, B.: How organizations learn and unlearn? In: *Nystrom, P., Starbuck, W.H.* (eds): Handbook of organizational design. Vol. 1. 1981.

Herman, C.F. (ed.): International crisis: Free Press, New York, 1972.
Herman, C.F. (ed.): International crisis. Free Press, New York, 1972.
Héthy, L.: A vállalati vezetők kiválasztásának demokratizmusa = Valóság, 1979, 1. 55–67. o.
Héthy, L., Makó Cs.: Munkásmagatartás és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
Héthy L., Makó, Cs.: Munkások, érdekek, üzemi demokrácia. Budapest, (kézirat) 1976.
Héthy, L., Makó, Cs.: Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
Jávor, I.: A szervezeti célok megvalósítását akadályozó tényezők = Szervezés és Vezetés, 1982, 7–8. 207–210. o.
Jávor, I.: A szervezetek döntési folyamatainak szociológiai vizsgálata. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem; (Doktori értekezés) 1982.
Jávor, I.: Szervezési hiányosságok és a vállalati hatalmi struktúra. (1983) („Korszerűen Vezetett és Szervezett Vállalat" c. Kongresszusra bejelentett előadás, Budapest, SzVT)
Jávor, I.: Érdek, hatalom, viselkedés = Vezetéstudomány, 1983. III.
Jávor, I.: Szervezeti struktúra, döntési időtáv és a vezetői munka megszervezése = Közgazdasági Szemle (megjelenés alatt)
Kanter, R.M.: Power failure in management circuits = Harvard Business Review, 57, 1979. July-August, 65–76. o.
Kerr, S. (ed.): Organizational behavior. Grid Publishing, Inc. Columbus, Ohio, 1979.
Kozma, T.: Szervezetkutatás az iskolában. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest, 1976.
Laky, T.: Érdekviszonyok a vállalati döntésekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
Lawler, E.E.: Control systems in organizations. In: *Dunnette, M.D.* (ed.): Handbook of Industrial and Organizational Psychology, 1976.
Makó, Cs.: Az érdekegyeztetés és a cselekvési egység az üzemben = Társadalmi Szemle, 1977, 7–8, 58–68. o.
March, J.G.: Footnotes to organizational change = Administrative Science Quarterly, 26, 1981. Dec. 563–577. o.
McCall, M.W. Jr.: Power, Authority and Influence. In: *Kerr, S.* (ed.): Organizational behavior, 1979.
Marton, R.K., Broom, L., Cottrell, L.S. Jr. (eds): Sociology Today. Basic Books, Inc. New York, 1959.
Mintzberg, H.: The structuring of organizations. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1979.
Mott, P.E.: The characteristics of effecitve organizations. Harper and Row Publishers, New York, 1972.
Nystrom, P., Starbuck, W.H. (eds): Handbook of organizational design. V:I. Oxford University Press, New York, 1981.
Pfeffer, J.: Power in organizations. Marshfield, Pitman, Massachusetts, 1981.
Russel, B.: Power. George Allen and Unwin, London, 1962.
Szalay, E.: Kiemelt vállalat – beruházás – érdek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
Thomas, K.W., Pondy, L.R.: Toward an „intent" model of conflict management among principal parties = Human Relations, 30, 1977. 12, 1089–1102. o.
Thompson, V.A.: Bureaucracy and innovation, University Press, Alabama, 1969.
Weick, K.E.: Re-Punctuating the Problem. In: *Goodman, P.S., Pennings, J.M.* (eds): New perspectives on organizational effectiveness, 1977.
Zaltman, G., Duncan, R., Holbeck, J.: Innovations and organizations. John Wiley and Sons, New York, 1973.

VISEGRÁDY ANTAL

A TÁRSADALMI VISZONYOK JOGALAKÍTÓ HATÁSA

Tanulmányomban a társadalmi viszonyoknak a jog változására, fejlődésére gyakorolt sokrétű hatását a szocialista jogrendszerben végbemenő bírói jogfejlesztésre konkretizáltan és aktualizáltan vizsgálom.

A szocialista bírói gyakorlatnak is kitüntetett feladata, hogy a megalkotott jogot a szüntelenül változó társadalmi-gazdasági viszonyokhoz adaptálja, miáltal jogfejlesztést valósít meg.[1]

Nézetünk szerint jogfejlesztésre a jogszabályértelmező, a jogszabálykonkretizáló, a jogszabályindividualizáló, a joghézagot analógia útján kitöltő, valamint a méltányosságot statuáló bírói gyakorlat formájában kerülhet sor.

1. A jogszabály-értelmező bírói gyakorlat

Mind jelentőségét, mind arányát tekintve a jogszabály-értelmező tevékenység az, amelynek keretében a bírói gyakorlat a leginkább élhet a jogfejlesztés lehetőségével.

Az alkotó jogalkalmazás a jogszabály-értelmezés csatornáján keresztül könnyen jogfejlesztésbe torkollhat, amennyiben a bírói gyakorlat az adott jogszabály valódi tartalmát az értelmezéskori társadalmi viszonyokra figyelemmel tárja fel – a nyelvtani, logikai, történeti és rendszertani módszerek segítségével.

A jogfejlesztő hatású jogértelmezés illusztrálásaként álljon itt egy példa a magyar bírói gyakorlatból.

Családjogi Törvényünk 60. §-ában a következő rendelkezések találhatók: „(1) Rokonaival szemben az jogosult tartásra, aki magát eltartani nem tudja és akinek tartásra kötelezhető házastársa nincs. (2) Tartásra a munkaképes leszármazó is jogosult, ha erre szükséges tanulmányai folytatása érdekében rászorult."

A szocialista társadalmi fejlődés szempontjából kívánatos és indokolt, hogy a társadalom tagjai minél műveltebbek legyenek, minél magasabb képzettséggel rendelkezzenek, s azok, akik korábbi tanulmányaik eredményeként, arra alkalmasnak bizonyultak, a főiskolai, egyetemi végzettséget is megszerezzék.

Felismervén, hogy e permanens cél elérésének egyéni anyagi bázisát képezheti – többek között – a tartás intézménye is, a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága a jelenleg is hatályos XXIX. számú Polgári Elvi Döntésében leszögezte, hogy a fenti jogszabályhelyen említett „szükséges tanulmányok körébe tartozik az életpályára előkészítő szakképzettség megszerzéséhez szükséges tanfolyamok, valamint a főiskolai és egyetemi tanulmányok végzése is. A szükséges tanulmányok folytatása szempontjából a tanulmányok folyamatos végzésének van jelentősége, nem érinti a tanulmányok folyamatosságát az indokolt megszakítás..."

2. A jogszabály-konkretizáló bírói gyakorlat

2.1. A jogszabály-konkretizáló bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepének egyik színtere a különféle jogforrásokban, főként kódexekben tételezett ún. *értékelő fogalmakkal* kapcsolatos jogalkalmazás.

Ezek az értékelő fogalmak magas fokon generalizáltak, relatíve meghatározottak, így tartalmuk csak a vizsgálandó eset szituációjának és körülményeinek figyelembevételével válik nyilvánvalóvá, ami lényegében két okra vezethető vissza.

- Egyrészt azzal magyarázható létük, hogy a jogalkotó a jogszabály megalkotásakor még nem láthatta előre, hogy a vonatkozó fogalmak konkretizálást igényelnek.
- Másrészt, előfordulhat, hogy a jogalkotó tisztában volt konkretizálásuk szükségességével, csak annak formája tekintetében nem határozott.

Nos, ezek a jogalkalmazás által konkretizálandó értékelő fogalmak lehetővé teszik, hogy a bírói gyakorlat anélkül reagáljon a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok keretében zajló változásokra, hogy a jogi normákat módosítani kellene.

A mondottak illusztrálására, lássunk egy konkrét példát a magyar bírói gyakorlat területéről.

Új Büntető Törvénykönyvünk – az 1978. évi IV. törvény – a vagyon elleni bűncselekmények szabályozásánál arra az álláspontra helyezkedik, hogy az elkövetési értéknek, az okozott kárnak vagy vagyoni hátránynak a cselekmény minősítésére is kiható jelentősége van. Ennek megfelelően többféle érték, illetve kár vagy vagyoni hátrány szerinti minősítő körülményt állapít meg, nevezetesen a kisebb és a nagyobb, a jelentős, valamint a különösen nagy érték, illetve kár vagy vagyoni hátrány fogalmát. A Btk. a társadalomra veszélyesség különböző fokát kifejező érték stb. szerinti differenciálást a pénzügyi bűncselekményeknél is bevezette. Szerepelnek ezek a fogalmak egyes más gazdasági bűncselekményeknél is.

Nos, ezeknek az értékelő fogalmaknak a tartalmát a Legfelsőbb Bíróság a II. számú Büntető Elvi Döntésében, a társadalmi-gazdasági fejlődésre figyelemmel a következőképpen határozta meg: „A Büntető Törvénykönyvben (1978. évi IV. törvény) meghatározott bűncselekményeket akkor követik el *jelentős* értékre, illetve jelentős kárt vagy jelentős vagyoni hátrányt okozva, ha az érték, illetve a kár vagy a vagyoni hátrány összege a százezer forintot; *különösen* nagy értékre, illetve különösen nagy kárt vagy különösen nagy vagyoni hátrányt okozva, ha az érték, illetve a kár vagy a vagyoni hátrány összege az egymillió forintot meghaladja."

2.2. Jogfejlesztést valósíthat meg továbbá a bírói gyakorlat a teljes egészében, vagy csupán valamelyik szerkezeti elemében túl általános jogszabály konkretizálásával is, miként az az NDK bírói gyakorlatból vett alábbi példából kiderül.

Az NDK 1976. január 1-én hatályba lépett új Polgári Törvénykönyvébe beolvadt a Német Demokratikus Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának a lakás „társadalmi érdeket szolgáló javulása" terminus technicust az alábbiak szerint konkretizáló egyik jogtétele: „*Jelenleg* a társadalmi érdeket szolgáló lakásmodernizálásról van szó akkor, ha a) a hozzá szükséges építéstechnikai feltételek adottak, és a munkálatokat az illetékes építésügyi hatóság engedélyezte; b) a modernizálás a társadalmilag elismerendő lakásszükségletnek megfelel és c) a korszerűsítés elvégezhető anélkül, hogy a bérbeadó vagy más bérlő számára sérelmes lenne."[2]

2.3. Ha biztosak is lehetünk abban, hogy nem jogalkalmazói gondok felerősítéseként íródott *Vörösmarty* Csongor és Tündéjének azon sora, miszerint „Szavak, nevek ti öltök minket el!", mégis kétségtelen tény, hogy a bírói gyakorlatnak tekintélyes rétegét alkotja a *pontatlan* jogszabály szövegek – fogalmak –, kategóriák precizírozására, korrigálására irányuló jogalkalmazói tevékenység, melynek gyümölcseként a bírói szervek jogfejlesztést végezhetnek.

A jogalkotási folyamat értékelő és nem fotopikus jellegénél fogva a jogszabályok nem tükrözik és nem is tükrözhetik teljes adekvátsággal az alapjukat képező társadalmi viszonyokat, szituációkat. Másrészt, arról sem szabad megfeledkezni, hogy a jogi definícióknak, fogalmaknak is csupán korlátozott a „teljesítőképességük".[3]

Vannak azonban olyan esetek, amikor az életviszonyok torz jogi fogalmakban való leképezése kifejezetten a jogalkotás számlájára írható.[4] Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlődés is hozzájárul a jogi fogalmak „avulásához".

Mindezek érzékeltetésére álljon itt két konkrét példa, a szovjet és magyar bírói gyakorlatból.

a) Az OSZSZSZK Büntető Törvénykönyvének 163. cikke büntetni rendeli a törvénytelen horgászatot, halászatot és az egyéb vízi zsákmányszerző tevékenységeket. A vonatkozó törvényhely nem mondja ki közvetlenül, hogy az ilyen tevékenységen ért személy büntetőjogi felelősséggel tartozik attól függetlenül, hogy fogott vagy nem fogott halat vagy egyéb vízi állatot.

A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Plénuma, az 1972. április 11-én tartott ülésén hozott, „A természetvédelmi törvény bírósági gyakorlatáról" című határozatában kimondta, hogy a büntetőjogi felelősség a fogás eredményességétől függetlenül fennáll.[5]

b) Polgári Törvénykönyvünknek az életbiztosítási szerződésre vonatkozó szabályait pontosítja a Legfelsőbb Bíróság PK. 93. sz. kollégiumi állásfoglalása, amely azt a jogelvet rögzíti, hogy „Ha az életbiztosítási szerződésben a kedvezményezettet nem jelölték meg és bemutatóra szóló kötvényt sem állítottak ki, a Ptk. 560. §-a (1) bekezdésének c) pontja szerint kedvezményezettnek minősülő örökösöket egymás közti viszonyukban a biztosított összeg olyan mértékben (arányban) illeti meg, amilyen mértékben (arányban) erre öröklés esetében igényt tarthatnának."

3. A jogszabály-individualizáló bírói gyakorlat

A bírói gyakorlat a jogszabály-individualizáló tevékenysége során akként valósíthat meg jogfejlesztést, hogy jogelveket dolgoz ki az elbírálásra kerülő konkrét egyedi jogesetek átlagostól eltérő elemeinek, sajátosságainak értékelésére.

Példának okáért a Legfelsőbb Bíróság 12. sz. irányelve a büntetéskiszabásnál irányadó súlyosító, illetve enyhítő körülményként értékeli többek között a büntetlen előéletet; a kriminológiai értelemben vett visszaesést; az elkövető személyi társadalomra veszélyességének fokát; az elkövető életkorát, illetve beszámítási képességének fokát; az alkoholos állapotban való elkövetést; a csoportos elkövetést; az önfeljelentést; a teljes és felderítő jellegű beismerést; a bűncselekmény létrejötténél használt eszköz különös veszélyességét; a sértett személyét és szerepét a bűncselekmény elkövetésénél; a bűncselekmény kétszeres – vagy többszörös – minősülését; az alkalomszerűséget, illetve a folytatólagosságot; az időmúlást, valamint a bűnözési helyzetet.

4. A joghézagot analógia útján kitöltő bírói gyakorlat

Miként ismeretes, valamely jogrendszerben két módon támadhat joghézag. Egyrészt úgy, hogy a jogalkotó a jogi norma kibocsátásakor nem tudta, vagy nem merte átfogni az adott társadalmi viszony valamennyi esettípusát vagy variánsát. Másrészt pedig, előfordulhat, hogy új, a jogalkotó által addig nem rendezett viszonyok, esettípusok, variánsok alakulnak ki, amelyeket be kell kapcsolni a jogi szabályozás szférájába.

A szocialista jogrendszerekben keletkező joghézagok kiküszöbölésében is oroszlánrésze van az analógiát alkalmazó bírói gyakorlatnak.

A szocialista országokban – a büntetőjog területét kivéve – az *analogia legis*t alkalmazhatják a bírói szervek, miáltal jogfejlesztést is végezhetnek.

A törvényanalógiát alkalmazó szocialista bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepének illusztrálására álljon itt egy lengyel és egy magyar példa.

a) A Lengyel Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága egyik határozatában kimondta, hogy „Az olyan bizonyíték jogi relevanciáját, amit a korszerű technika olyan eredménye segítségével rögzítettek, mint a mágneses szalag, eddig a törvényhozó nem határozta meg pontosan, ennek

ellenére nincs akadálya annak, hogy az ily módon kapott bizonyíték az ügy dokumentális bizonyítékaként kerüljön elbírálásra."[6]

b) Jogszabályaink nem rendelkeznek arról, hogy miként alakul a felek jogviszonya, ha a bíróság a nem tulajdonos házastársat a volt közös lakás megosztott vagy kizárólagos használatára jogosította fel. Eme joghézagot a Legfelsőbb Bíróság PK. 391. sz. kollégiumi állásfoglalásában így töltötte ki: „IV. Ha a nem tulajdonos házastárs a másik házastárs különvagyoni lakását használja, a lakás használatával kapcsolatos jogok és kötelezettségek tekintetében a lakásbérletre vonatkozó jogszabályokat kell megfelelően alkalmazni."

5. A méltányosságot statuáló bírói gyakorlat

Fogalmát tekintve, a méltányosság olyan jogelv, amelyet vagy a törvény mond ki, vagy a jogalkalmazás statuál.

A méltányosság mindkét válfajának közös sajátossága, hogy általuk lehetőség nyílik a megalkotott jognak a szakadatlanul változó társadalmi viszonyokhoz való igazítására, egyszóval jogfejlesztésre.[7]

Ha történetileg nézzük, jogalkalmazói méltányosságként jelentkezett a klasszikus római jogfejlődésben a *ius strictum* merevségét a méltányosság elvével oldó eseti joggyakorlat *(ius aequum)* csakúgy, mint az angolszász jogfejlődésben a perkezdeményezés proceduális-alaki feltételeire koncentráló és annak függvényeként fejlődő bírói jog *(common law)* mellett az abban megoldhatatlan vagy csak igazságtalanul megoldható ügyek eldöntésére a kancellár királyi felhatalmazásból folytatott és intézményesült egyedi méltányosságú jogalkalmazása *(equity)*.[8]

A *szocialista* magyar jogrendszerben a méltányosság statuálásában kiemelkedő szerepe van a Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseinek, irányelveinek, illetve kollégiumi állásfoglalásainak, melyek formájában megvalósul a méltányos bírói jogalkalmazás irányítása, egyben annak terjedelmi lehatárolása.

A házassági vagyonjogi igények tárgyában született 10. számú legfelsőbb bírósági irányelv 7. pontja „Annak érdekében, hogy a házassági vagyonjogi igények elbírálásánál egyik fél se jusson méltánytalan előnyhöz", lehetővé teszi kivételes esetben a házassági vagyonjogi igények rendezésénél irányadó általános elvektől való eltérést.

A Legfelsőbb Bíróság PK. 391. számú kollégiumi állásfoglalásában pedig rögzítést nyert, hogy a házastársak lakáshasználatának a rendezésénél a nem tulajdonos házastárs méltányos érdekeire is figyelemmel kell lenni.

A fentebb vázoltakkal talán sikerült bizonyítanom, hogy *a bírói jogfejlesztés a szocialista jogrendszerben nem egészségtelen jelenség.* Ellenkezőleg: szükséges és kívánatos jelenségről van szó, amely a jogalkotót tehermentesíti, annak az életviszonyokkal való kapcsolatát élővé teszi, anélkül, hogy szerepét és jelentőségét csökkentené. Erre utal egyfelől a jogelvek szinte szó szerinti bekodifikálása, másrészt a bírói gyakorlat előzetes „belekalkulálása" a kódexekben.

Mindezek alapján, s figyelemmel a jogpolitikai szempontokra is, úgy véljük, hogy a szocialista jogfejlődés perspektíváit a jogalkotói és a bírói jogfejlesztés *tudatos kombinációjában* kell keresni,[9] hiszen ezáltal biztosítható a társadalmi viszonyok és az őket leképező jogi normák kapcsolatának – természetesen relatív – harmóniája, a szocialista jog dinamizmusa.

Végezetül, De lege ferenda javaslatként, célszerűnek tartanánk a Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülésének *törvénykezdeményezési joggal* való felruházását,[10] ahogyan azt az 19876. évi kubai alkotmány 124. cikkelye, az 1960. évi mongol alkotmány 19. cikkelye, a Szovjetunió 1977. évi alkotmányának 133. cikkelye, valamint – az Alkotmánybíróság vonatkozásában – az 1974. évi jugoszláv alkotmány 376. cikkelye teszi.

JEGYZETEK

1. *Naschitz, Anita–Fodor, Inna:* Rorul practicii judiciare in formarea si perfectionarea normelor dreptului socialist. Bucuresti, 1961. – *Peschka Vilmos:* Jogforrás és jogalkotás. Budapest, 1965. – *Knapp, Viktor:* Soudcovská tvorba práva v socialistickych zemich. = Právnik 1969. 2. sz. – *Brátusz, Sz. N.:* Szugyebnaja praktika v szovetszkoj pravovoj szisztеme. Moszkva, 1975. – *Kulcsár Kálmán:* A jogszociológia alapjai. Budapest, 1976. – *Eörsi Gyula:* Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. – *Svensson, Roswitha:* Konkretisierung von Rechtsnormen. Berlin, 1982. – *Visegrády Antal:* A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében. Kandidátusi értekezés (Kézirat) Pécs, 1983.
2. Idézi *Svensson, Roswitha:* Zum Anteil der Rechtsanwendung an der Rechtsbildung (Kézirat) 16–17. o.
3. Vö. *Solt Kornél:* A jogi definíció = Jogtudományi Közlöny, 1974. 12. sz. *Baumgarten* szerint a matematikai fogalmakon kívül alig találunk teljesen precíz fogalmakat. Vö. *Baumgarten, Artur:* Die Wissenschaft vom Recht und ihre Methode. Tübingen, 1922. 625. o.
4. Ennek lehetséges okait részletesen tárgyalják: *Peschka Vilmos:* Jogforrás és jogalkotás i. m. passim – *Kulcsár Kálmán:* A jogszociológia alapjai i. m. passim.
5. Szbornik posztanovlenij Plenuma Verhovnogo Szugya SZ SZSZR (1924–1973). Moszkva, 508. o.
6. Idézi: *Lazarev, V. V.:* A joghézag és kiküszöbölésének módja. Budapest, 1977. 243–244. o.
7. Vö. pl. *Szabó Imre:* Méltányosság a szocialista jogban = Jogtudományi Közlöny, 1970. 4–5. sz. – *Mazilu, D.K.:* Echitate si justitite. Bucuresti, 1972. – *Szotáczky, Mihály:* Die Billigkeit als Mittel der Rechtsfortbildung. In: Materialien des IV. Berliner rechtstheoretischen Symposiums. Berlin, 1982. 267–277. o.
8. Lásd *Visegrády Antal:* Az equity helye és szerepe az angol jogban = Magyar Jog 1982. 9. sz.
9. Vö. *Eörsi Gyula:* A jogfejlődés útjai a polgári jogban = Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. 1–2. sz.
10. Vö. *Bihari Ottó:* A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon = Jogtudományi Közlöny 1967, 3–4. sz. – *Rácz György:* A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója = Jogtudományi Közlöny, 1966. 8–9. sz. – *Fürész Klára:* A jogalkalmazói jogképződés alkotmányos kérdései napjaink szocialista fejlődésében = Jogtudományi Közlöny, 1983. 2. sz.

TORKOS VERONIKA

TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN

1982–83-ban empirikus szociológiai kutatást folytattam Bács-Kiskun megyében, amely elsősorban a megye terület- és településfejlesztési gyakorlatának megismerésére irányult. Munkám az MTA Szociológiai Kutató Intézetében folyó, egy nagyobb méretű kutatási témához kapcsolódott, és elsősorban az V. ötéves tervidőszakra vonatkozott. Jelen dolgozatomban kutatásom eredményeinek töredék részét ismertetem, ezért a megye települési viszonyait, helyzetét csupán néhány – általam önkényesen kiemelt – szempont szerint elemzem, értékelem.

Szükségesnek tartok néhány lehatároló megjegyzést tenni:

- Eltekintek kutatásom elméleti-szociológiai értelmezési keretének leírásától, remélve, hogy a konkrét témák kapcsán ezek megvilágítást nyernek.
- A megye általános gazdasági-társadalmi és települési viszonyainak részletes bemutatását sem érzem feladatomnak, mivel ennek bőséges irodalma van. Csupán néhány mondatban érintem a megyei településstruktúra általános kérdéseit.
- Elemzésemnek nem célja a modellalkotás, különösen nem, hogy ún. pozitív példaként emlegessem a megyét, a feltárt és itt leírt összefüggések jellegéből adódik, hogy a nehézségek, akadályozó tényezők látszólag kevéssé dominálnak a megye településfejlesztési gyakorlatának elemzésekor.
- Jelenleg az adatoknak a maguk konkrét számszerűségében kisebb a szerepük, mivel elsősorban a fontosabb tendenciák ismertetésére törekedtem.

Bács-Kiskun megye település-struktúrája sajátosnak mondható, mind szerkezetében, mind fejlődési útjában. Számos kedvezőtlen természeti adottsággal kellett és kell megküzdenie, hasonlóan az Alföld más megyéihez.

A megyében 1980-ban 6 város és 106 község található, amelyeket – szinte egyöntetűen – tanyák öveznek. Jellegében (természeti, történelmi, gazdasági, társadalmi) elkülönülő területi egységek: Homokhátság, Dunamellék, Bácska.

Írásomban a városokkal (Kecskemét, Baja, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskőrös) különállóan nem foglalkozom, a tanácsi elosztás elemzésénél érintem majd helyzetüket. A tudományosság igénye nélkül megállapítható, hogy a városok száma magasnak tűnik, viszont az össznépességen belüli arányuk nem éri el a 40%-ot, és összetételükben nagyon heterogénnek nevezhetők; a hajdan törvényhatósági jogú polgárosult Baja, a tradicionális mezővárosok, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza mellett megtalálható az egykori egyházi és oktatási központ, Kalocsa és a nagy külterületi népességgel rendelkező (Baja, Kalocsa kivételével az összes többi) Kiskőrös. Gazdasági jellegükben is különböznek, szerepkörük, ellátó funkciójuk azonos (Kecskemét és Baja kivételével), aminek jelenleg kiemelt jelentősége van.

Jellegzetesen agrármegye, a falu a legfontosabb településkategória, a 106 közigazgatási értelmű községhez tartozik a megye népességének 59,5%-a (340 ezer fő), de ténylegesen ebben a számban benne foglaltatik a 17%-os külterületi népesség is (a városok külterületi lakosságával

együtt). A községek átlagos népességszáma 3200 fő, elég magas az átlag körüli szóródás, a 8-10-12 ezres nagyközségektől az 1000 fő körüli kisebb településekig, tipikusnak a nagyobb falu tekinthető, a megyében speciálisan aprófalvak nincsenek, jelenleg csupán 3, 500 fő alatti lakossal rendelkező község van, és 4 közös községi tanács, az összes többi település önálló közigazgatási státusú, ami különösen hangsúlyozandó.

A 17%-os külterületi népesség döntő hányada tanyákon él, a tanyai népesség megyén belüli megoszlása változó, nem egyenletes. Legalacsonyabb

a volt bajai járás területén	3,7%
a volt kalocsai járás területén	5,6%
a volt kiskőrösi járás területén	20,9%
a volt kiskunhalasi járás területén	28,8%
a volt kecskeméti járás területén	29,6%

Az elmúlt tíz évben majdnem 10%-kal csökkent a tanyai népesség aránya, pl. a kiskőrösi járásban 15%-os volt a csökkenés, elsősorban a belterületre (városokba, községekbe) való költözés miatt.

Ha az utóbbi idők fejlődési tendenciáit nézzük, akkor megállapítható, hogy a községek népesség fogyása mérséklődött, megállt az eltartóképesség javulásával, ami nem kizárólag a vidéki ipartelepítésnek, hanem a mezőgazdasági kis- és nagyüzemek megerősödésének köszönhető.

A bajai és kalocsai térség fajlagosan a legiparosodottabb, regionális agrárközpontok (feldolgozó, csomagoló kapacitás növekedése) alakultak ki: Soltvadkert, Jánoshalma, Izsák, Kecel, Lajosmizse, Tiszakécske, Solt, Dunavecse, Vaskút.

A magánlakás-építés *kimagasló* eredményeket produkált 1970–1980 között, a beruházott lakossági tőke nagyságát illetően első helyen áll az országban.

A megye gazdasági növekedésének üteme az érintett időszakban *lényegesen meghaladta* az országos átlagot, ennek ellenére az ellátottsági mutatók (főként az infrastruktúra) elmaradtak az átlagtól. Ez a tény komoly elemzést igényelne, most csak az öröklött települési adottságokra (korszerűtlen úthálózat, alföldi városok alulurbanizáltsága, közművek kiépítetlensége) utalunk, amelyek gyors és hatékony pótlása, megváltoztatása nagyon sajátos módszereket igényel, és az eredmények azt mutatják, hogy ez a megye megtalálta a sajátosságoknak megfelelő „receptet".

Rátérve kutatási eredményeim taglalására, tézisszerűen ismertetem a megye településfejlesztési politikájával kapcsolatos megállapításaimat.

Az előzetes feltételezés, miszerint egy prosperáló mezőgazdasági terület bázisa lehet egy új típusú település- és falufejlesztési gyakorlati kialakításának – teljes mértékben beigazolódott a Bács-Kisku megyében folytatott településszociológiai kutatás során.

A természeti, földrajzi körülmények már a hatvanas évektől kikényszerítettek olyan gyakorlati megoldásokat, amelyek a központi fejlesztési irányelvektől nagyban eltértek. A megyei vezetés, szakirányítás érdeme: nem gátolták a helyi kezdeményezések megvalósulását, sőt, felismerve ennek gazdasági jelentőségét, felkarolták, segítették a helyi fejlesztéseket. Pl. vízműtársulások, úthálózat sajáterős korszerűsítése stb.

Az empirikus vizsgálatok meggyőzően bizonyították, hogy a megyének azon települései és térségei tudtak jelentős fejlődést elérni, helyi kezdeményezéseiket elfogadtatni, ezekhez támogatást szerezni, ahol vagy személyi kapcsolatok, vagy „felsőbb" intézményi, hatalmi biztatás révén megfelelő támogatást éreztek maguk mögött a helyi vezetők, kezdeményezők; főként még a hatvanas években a megyei példáknak közvéleményformáló, politikai szerepe is volt: „így is lehet, de kockázatos" felhanggal.

Kialakultak a helyi érdekképviseletnek olyan csatornái a központi irányítószervek felé, amelyekkel a megyék többsége nem rendelkezett és itt biztosítékot jelentett az egyre jobb eredményeket felmutató mezőgazdaság is.

A megye társadalmi szerkezetében meglévő negatív aránytalanságok, szociális feszültségek végső soron ösztönzően hatottak a merészebb változtatások, kezdeményezések végrehajtásához, gondolunk itt pl. a rossz iskolázottsági mutatókra, öregek magas arányára az össznépességen belül, alacsony szakképzettségi szintre, a tanyasi lakosság hátrányos helyzetére (a hatvanas években), de említhetjük a bűnözést, alkoholizálást, csecsemőhalandóságot is, mint negatív szociális mutatókat. Ezzel természetesen nem azt akartuk mondani, hogy az említett jelenségek a települési környezet és lakóhelyi életkörülmények kedvező alakulása folytán teljesen megszűntek. Ilyen egyenes arányú összefüggés nem áll fenn, és a megyén belül lényeges különbségek találhatók e tekintetben is. Az utóbbi években megfigyelhető, hogy ezek területileg koncentráltan jelennek meg pl. a kiskunhalasi járás tanyás térségében. Bizonyos értelemben a falusi lakosság gazdasági megerősödésének negatív kísérőjelenségeiként is értelmezhetjük ezek fennmaradását (alkoholizálás, válások számának emelkedése).

A legfontosabb megyei felismerés: a települések népesség eltartóképességének fokozását elősegíteni minden lehetséges eszközzel. Önmagát kínálta a megoldás: a kis- és nagyüzemi mezőgazdaság lehet a bázisa minden további modernizálódásnak és nem kizárólagos csodaszer a vidéki ipartelepítés. A háztáji és a kistermelés felkarolása még az országos direktívák előtt, mivel a lakosság csak így válhat saját infrastruktúrájának megteremtőjévé.

A hatvanas években, a hetvenes évek elején alapvetően a lakossági, termelői „önkizsákmányolás" képezte a későbbi, korszerű háztáji gazdálkodás alapját. Kényszer-innovációról beszélhetünk, amely alapvetően a rossz környezeti, természeti feltételek hatására jött létre és nem előzte meg központi fejlesztési szándék, tudatos tervezés.

A vidék, a falu urbanizációjának sajátos modellje kezdett kialakulni, mely nem központilag szorgalmazott és létrehozott infrastruktúra fejlesztésére épül. Talán egyetlen momentum, melyet nem önmaguknak teremtenek meg: a mezőgazdasági termékek fokozódóan jó felvevőpiaca.

Új kooperációs formák jönnek létre a falusi településeken, melyek elsősorban a kistermelés hatékonyságát szolgálják és a helyi társadalmak önszervező erejét, képességét példázzák. A mezőgazdasági nagyüzemek csak később kapcsolódnak be a folyamatba.

A lakossági, döntően önfinanszírozó infrastruktúra beruházások (lakásépítés, vízvezeték, csatorna, úthálózat) olyan helyi energiákat szabadítanak fel, amelyek hatásában és eredményeiben túlmutatnak a személyes tőke- és vagyonképzés határain. A falvak többségében ezt egészíti ki a helyi gazdálkodó szerveknek (főként termelőszövetkezetek, szakszövetkezetek), a helyi szolgáltatást (kereskedelem, vendéglátás, javító-szerelő tevékenység) megszervező, vagy az elősegítő munkája. A megyében akad példa arra is, ahol a fentiek hatékony megvalósítását maga a közigazgatási szerv kezdeményezi (országosan ismert és emlegetett pozitív példa Tiszakécske).

A lakossági tőke és kezdeményező készség települést fejlesztő hatása elsősorban a megye nagyközségeiben és a Homokhátság területén valósult meg.

Nincs szándékunkban az oly sok vitát és érzelmeket felkevert tanyakérdés részletes elemzése. Témánkhoz kapcsolódva annyi elmondható, hogy a megyei tanyakoncepció helyességét az utóbbi öt-tíz év gyakorlata igazolta. A koncepció lényegében a spontán tanyai folyamatok felkarolására és gazdasági megfontolásokra épült (természetesen csak az utóbbi 8-10 év tanyapolitikájára gondolunk). A tanyák fennmaradása, gazdálkodási hatékonyságuk kibontakozása, új funkciójuk megtalálása lényegében nem a központi normatívákra épült, itt is elsősorban a kényszer hatására született megyei, helyi felismerésekről, kezdeményezésekről van szó, valamint e sajátos gazdálkodási és létforma történetileg kialakult racionalizáló, önfegyelmező magatartás életképességéről. A tanyák gazdasági szerepe ma már nem vitatható, azonban a tanyák eltartóképessége gazdasági értelemben bármennyire erős is lehet, ha a belterületi életforma nyújtotta egyéb lehetőségeket nem tudja biztosítani, lakói elköltöznek, a tanyát esetleg csak gazdálkodási célra tartják meg. Éppen ezért kiemelt feladat a tanyasi térségek infrastruktúra hálózatba való jobb bekapcsolása és a megye ehhez kér és vár központi támogatást.

A megyei falvainak kisebbik hányada kívül esik a települési modernizációs folyamatok e

sajátos formáján, ami főként azt igazolja, hogy csupán központi döntésekkel, direktívákkal és pénzeszközökkel nem lehet ilyen hatékony, a helyi sajátosságokra és igényekre épülő fejlesztési politikát megvalósítani.

Az V. ötéves tervidőszak Bács-Kiskun megyében is a településfejlesztés konjuktúra-időszaka volt, ennek ellenére sem valósult meg a települések közötti kiegyenlítődés (mely az OTK-nak is egyik centrális elve). Adatokkal bizonyítható, hogy a hetvenes években elért, minden korábbinál nagyobb fejlődés a települések saját múltjához mérve jelentős. A különböző típusú és besorolású településeken élő lakosság életkörülményeiben, ellátottságában *lényeges különbségek* vannak. Sokszor a statisztika is megtévesztő lehet: az életszínvonal mérhető elemei a fogyó népességű falvak statisztikájában egyenletesen növekvő indexek szerint alakultak, de a legtöbb esetben nem az ellátottsági színvonal fejlődése, hanem éppen a népességszám rohamos csökkenése következtében. A gyakorlat több esetben még a helyi elvek, stratégiák módosítását is megkövetelte: az infrastruktúra fejlesztés a megyében kiemelt programmá vált, látványos eredmények születtek – főként helyi kezdeményezések és anyagi erőforrások nyomán –, de ezek a korábbi óriási hiányosságok miatt országos viszonylatban még mindig az országos átlagtól kicsit elmaradó végeredményt produkáltak. A különböző lakossági szolgáltatásokhoz való hozzájutás feltételeit igyekeztek javítani a körzetbeosztás és a települési szerepkörnek megfelelően, így a szolgáltatást biztosító település lakossága vitathatatlan előnyökhöz jutott.

A megyében tényleges problémát jelentett a lakossági jövedelmek, az életszínvonal gyors növekedésének hatására a helyi ellátás színvonala és a lakosság tényleges igényei között kialakuló egyre nagyobb szakadék. Ezt ismerte fel egynéhány helyi gazdálkodó szerv, és minőségi fejlődés következett be.

A továbbiakban érinteni kell a tanácsi gazdálkodás néhány kérdését, elsősorban a tanácsi fejlesztési alapok képzésének és elosztásának problematikáját. A tanácsok fejlesztési alapjának bevételi forrásait, területi beosztását elemezve, érdekes összefüggéseket fedezhetünk fel. Láthatjuk, hogy a megyei összesítésben a saját források aránya viszonylag alacsony, a teljes összeg 17,6%-a, ami elsősorban a kisebb településeket érinti kedvezőtlenül, mivel náluk az egyéb bevételi források jelentősége elenyésző (állami hozzájárulás, bankhitel). A belső arányokat tekintve a községek esetében a saját források súlya így is lényegesen nagyobb, mint a városoknál (Kecskemét kivétel). A saját források helybenhagyása és bővítése a községfejlesztés hatékony eszközévé válhat, míg ennek megyei elvonása és újraelosztása – már mechanizmus jellege miatt is – újabb egyenlőtlenséget okozhat. Bács-Kiskun e tekintetben is megelőzte a központi szabályozás módosítását, mivel tendencia, hogy a saját források döntő részét helyben is használják fel, a megye csak javaslatot tesz a felhasználásra.

Amiben viszont a megyei gyakorlat megegyezik az országos átlaggal, az az állami hozzájárulás területi elosztása. Ez egyértelműen a városokban (főként megyeszékhelyeken) kerül felhasználásra, ami önmagát determinálja, jellegénél fogva, mivel döntő hányada célcsoportos beruházás.

A vizsgált tervidőszakban a 680 ágyas megyei kórház mellett 3951 lakás valósult meg az állami hozzájárulásból, célcsoportos jelleggel, ebből 3797 lakás a városokban:

Kecskeméten	2272 db
Baján	528 db
Kalocsán	227 db
Kiskunhalason	285 db
Kiskunfélegyházán	331 db
Kiskőrösön	154 db
A községekben összesen:	154 db

A megyében 1976–1980 között 5022 db állami tulajdonú és 20 056 személyi tulajdonú lakás épült, amelyeknek közel a 70%-a a községekben.

Az egy lakosra jutó fejlesztési alap erőteljes területi differenciálódást mutat, habár a számok önmagukban szemlélve félreértésre adhatnak okot, mivel a központi (ellátási) szerepkörrel rendelkező települések esetében nemcsak azok használják a megvalósult létesítményeket, akikre kivetették az összegeket, hanem a városok körzetébe tartozó községek is.

Preferenciák természetesen léteznek, amelyeket a megye a szűkös keretek miatt elsősorban gazdaságossági szempontok szerint alakít ki. Az elosztásnál közrejátszik az is (odaadja a nagyobb fejlesztési összeget), hogy hol talál partnert a helyi szervek közül a tervezett beruházáshoz. Példaként említhetnék két nagyközséget, az egyikben egy jól gazdálkodó szakszövetkezet működik, amely hajlandó áldozni a lakossági ellátás javítására, ezért a nagyobb összegű megyei támogatást is megkapta, mert így reálisan megvalósíthatóvá vált a tervezett közintézmény. Míg a másik község szintén egy erős állami gazdaság központja, amely elzárkózott a községfejlesztésben való részvételtől, így a források szűkössége miatt elmaradt a tervezett fejlesztés. A jelenlegi helyzetben a fejlesztési alapok képzésének és elosztásának egyértelmű kárvallottja a tanyai lakosság, amely lényegesen nagyobb személyes anyagi áldozatok árán tud hozzájutni még ahhoz a szolgáltatáshoz (fejlesztéshez) is, ami formálisan neki szól, neki is épült. A változás egyik útja, amit a megyei vezetés szorgalmaz, hogy nagyobb mértékű állami támogatást kapjon ez a réteg, főként villamosításra és útépítésre.

A fejlesztési összeg nagyságának több település esetében nincs népességmegtartó ereje, pl. az egyik rohamosan fogyó népességű községben majd háromszor akkora az egy főre jutó fejlesztési alap, mint egy másik, emelkedő népességszámú faluban. Az okokat kutatva kiderült, hogy az előző község eltartóképessége rossz, gyengén gazdálkodik a helyi szövetkezet és szinte egyáltalán nincs női munkalehetőség. A lakossági érdek az elköltözésben nyilvánul meg.

Arra is akadt példa, hogy nagyon magas egyéni jövedelmű lakosokkal bíró település fejlesztési lehetőségei olyan szűkösek voltak, amely lakóinak minimális ellátását sem tudta biztosítani (magángazdagság-közszegénység), az egyéni tőkét nem sikerült bekapcsolni a településfejlesztésbe. Az ott kialakult helyzetért elsősorban a helyi tanácsi vezetés volt a felelős, amit az is bizonyított, hogy egy új, vállalkozó szellemű vezetői garnitúra komoly sikereket ért el az utóbbi 2-3 évben.

Világossá vált, hogy ebben a megyében nagyon sok függ a helyi vezetés rátermettségétől, mivel a megyei vezetés saját koncepciójában és gyakorlatában nagy mozgásteret biztosít a helyi kezdeményezéseknek.

Több olyan helyi-községi beruházásról tudunk – főként közművelődési és sportcélú beruházásról –, ahol a kezdeményezők nem a helyi tanácsok voltak, tisztában lévén pénzügyi lehetőségeikkel, hanem a helyi termelőszövetkezetek. Ez azt jelentette, hogy az anyagi fedezet döntő hányadát ők biztosították, de az új intézmény viszont az egész községé lett. Ilyen esetekben egy rövidre zárt érdeklánc jött létre, ami gyakorlati szempontból a legegyértelműbb és leghatékonyabb.

Érdek-kijárású módszerrel megvalósult fejlesztésre is szép számmal akad példa a megyében, amikor úgymond: „kilincseléssel és telefonálgatással kell összeszedni a pénzt", ilyen esetben a formális és informális kapcsolatok és érdekérvényesítési csatornák széles skálája kerül alkalmazásra. Egyik pozitív példája ennek a Keceli Nevelési Központ, amely országos viszonylatban is egyedülálló intézmény.

Az infrastruktúra fejlesztése bizonyul ebben a megyében is a legtöbb nehézséget okozó feladatnak – főként az úthálózat és a telefonhálózat bővítése – ugyanis ez nem csak úgymond pénzkérdés, hiszen bonyolultabb érdekstruktúrák működnek és hatókörüket illetően „túlmutatnak a megye határain". A helyi és a lakossági tőke itt nem jelent kizárólagos megoldást.

Feltétlenül szólni kell még a helyi közösségek öntevékeny részvételéről is a fejlesztési munkában, elsősorban a nagyarányú társadalmi munkáról (e tekintetben Bács-Kiskun első az országban), másrészt a lakossági kötvények és közműtársulások szerepéről.

Ezen a ponton az elemzés vonalát meg kell szakítani, mivel – a téma jellegéből adódóan – a szempontok sokszínűsége és összetettsége nem teszi lehetővé, hogy valamennyire kitérjünk, mert a kutatás jelen stádiumában a bőséges empirikus anyag egy része még nem került feldolgozásra. A kutatás zárótanulmánya – amely a közeljövőben készül el – valószínűleg sok, itt most nem elemzett problémára ad majd választ.

OROSZ ÉVA

AZ EGÉSZSÉGÜGYI INFRASTRUKTÚRA TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEIT ALAKÍTÓ FŐ TÉNYEZŐK

I. Az egészségügyi ellátás főbb feltételeinek területi különbségei

A lakosság egészségi állapotának demográfiai helyzetének számottevő változásai az egészségügyi ellátás tevékenységstruktúrájának jelentős átalakulását követelte volna meg az elmúlt évtizedekben. Ez a struktúraváltás – az egészségügy fejlesztésére fordított erőforrások elégtelensége, továbbá az egészségügy tervezésének, irányításának, finanszírozásának problémái miatt – késve indult meg, lassan bontakozik ki. Nemcsak a tevékenység-struktúrát, hanem az *egészségügyi ellátás feltételrendszerének területi struktúráját* is a kívánatosnál és a lehetségesnél lassúbb változás jellemezte.

Az egészségügyi infrastruktúra három fő összetevőjének – az orvosellátottság, a kórház-ellátottság, valamint a költségvetési ráfordítások – megyék közötti különbségeinek alakulását illusztrálja az 1. táblázat; Budapest és a vidék ellátottságának alakulását pedig a 2. táblázat hasonlítja össze. Jelen írás keretei csak arra adnak lehetőséget, hogy a területi különbségek fő tendenciái közül kiemeljek néhányat.

a) Az orvosok számának 1960–82. közötti kb. megkétszereződése nem vált a területi különbségek jelentős csökkenésének forrásává; a megyék többségének relatív helyzete csupán kismértékben változott; Budapest és a vidék orvosellátottsága közötti óriási egyenlőtlenségek mérséklődése 1970 után lelassult; a községek orvosellátottságának területi különbségei 1970 után növekedtek. Az orvosellátottság területi különbségei mind Budapest és a vidék, mind az egyes megyék között – elsősorban a szakellátás területén a 80-as évek elején is jelentősek – egyes szakmák esetén kritikusan nagyok.

b) A megyék kórháziágy-ellátottságának különbségeit vizsgálva lényegesen nagyobb mérséklődést tapasztalunk, mint az orvosellátottság esetében. Nem mondható el ez azonban a Budapest és a vidék közti egyenlőtlenségekről. Az alföldi megyék – Csongrád kivételével – továbbra is kedvezőtlen helyzetben vannak, a területi különbségek kiegyenlítődéséről nem beszélhetünk. A kórházi infrastruktúra kritikus pontját nem elsősorban az ágyak számának különbségei, hanem az ágyak szakmastruktúrájának, valamint a kórházak műszaki állapotának, felszereltségének területi különbségei jelentik.

A kórházak területi elhelyezkedése – az ország fő tájegységeit tekintve – markáns különbségeket mutat. Ezen különbségek, jelentősen befolyásolják az ellátás elérhetőségét. A Dunántúlon, különösen annak északi részén, a közepes és kis kórházak sűrű hálózata épült ki. Komárom, Győr-Sopron és Vas megye 9600 km^2-nyi területén például 14 településen van kórház. Egészen más kórházszerkezet jellemző az Alföldre, ahol kis kórházakat csak elvétve találunk. Hajdú-Bihar és Békés megyék 11 844 km^2-nyi területén mindössze öt település rendelkezik kórházzal.

c) Az 1970-es évtized folyamán az egészségügyi intézményhálózat fenntartására, működtetésére fordított erőforrásokat tekintve a különbségek rögzülését figyelhetjük meg. A legrosszabb

1. táblázat

Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségei főbb mutatóinak relatív értékei
(legjobb helyzetű megye = 100)

	10 ezer lakosra jutó orvosok száma			10 ezer lakosra jutó szakorvosok száma		
	1960	1970	1982	1960	1970	1982
megyék átlaga	56	58	61	49	52	56
legrosszabb helyzetű megye	35	37	43	22	26	31
relatív szórás	24,8%	22,5%	20,8%	37,9%	34,0%	30,5%

	10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma*			1 főre jutó egészségügyi kiadás	
	1961	*1971*	*1982*	*1972*	*1980*
megyék átlaga	49	68	72	75	77
legrosszabb helyzetű megye**	34	59	61	65	63
relatív szórás	35,1%	23,7%	17,1%	14,9%	13,4%

*működő ágyak, a központi szanatóriumi ágyak nélkül

**Pest megye adatait figyelmen kívül hagyva.

Forrás: Az Egészségügyi Minisztérium Évkönyvei, Egészségügyi helyzet 1970, 1981, KSH Statisztikai Időszaki Közlemények 237., 497. kötet, valamint a Pénzügyminisztérium adatai alapján végzett számítások

2. táblázat

Budapest és a vidék egészségügyi ellátottsága közötti egyenlőtlenség alakulása
(Budapest = 100)

	1960	1970	1982
10 ezer lakosra jutó orvosok megyei átlaga	30,0	39,9	45,4
10 ezer lakosra jutó szakorvosok megyei átlaga	20,7	30,3	34,9
10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak megyei átlaga	35,3*	48,5*	54,8
1 főre jutó egészségügyi kiadás megyei átlaga		69,5**	80,5

*1961-es, illetve 1971-es adatok

**1972-es adat

Forrás: Az 1. táblázatnál feltűntetett források alapján végzett számítások

helyzetű Bács-Kiskun, Szolnok, Békés, Szabolcs-Szatmár és Fejér megyék egy főre jutó egészségügyi kiadásai, a legjobb helyzetű Baranya megye kiadásainak 1972-ben és 1980-ban is csak a 63-67%-át érték el.

d) Az orvosellátottság, a kórházellátottság, valamint a költségvetési kiadások különbségeit együtt vizsgálva az alföldi megyék (Csongrád és Hajdú-Bihar kivételével) és Fejér megye esetében a hátrányos feltételek kumulálódását és rögzülését figyelhetjük meg. 1960-ban szintén kedvezőtlen helyzetű Somogy, Tolna, Zala megye fejlődési pályája eltér az alföldi megyékétől – a 70-es évek elejére ki tudtak emelkedni a legrosszabb helyzetű megyék csoportjából. A legrosszabb helyzetű megyék nemcsak az infrastruktúra mennyiségi összetevőiben többszörösen kedvezőtlen helyzetűek, de ezekben a megyékben az infrastruktúra szerkezete is kevésbé alkalmazkodott a szükségletek változásához. Másképp fogalmazva: a „felzárkózás" erőforrásai nem szolgálták eléggé az „alkalmazkodást" is.

II. A területi különbségeket alakító fő tényezők

Az elmúlt évtizedekben az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeit elsősorban az alábbi fő folyamatok együttes hatása alakította:

- a lakosság egészségi állapotának változása (romlása), ennek hatása a szükségletek struktúrájának átalakulására;
- a demográfiai folyamatok és azok területi vetületei;
- a területfejlesztés célkitűzései és a tényleges folyamatok túlzott városcentrikussága a 70-es évtizedben;
- az egészségügy működési feltételeit jelentő infrastrukturális ágazatok (közlekedés, hírközlés) fejlesztésének területi jellemzői;
- az egészségügy-politika célkitűzései, fő törekvéseinek szándékolt, illetve spontán területi hatásai;
- az egészségügy fejlesztésére fordított erőforrások nagysága és elosztási mechanizmusa;
- az egészségügynek az államigazgatás és az egészségügy közti kompromisszumok hatására módosuló szervezete;
- az orvosi rétegen belüli sajátos társadalmi viszonyok.

Az „életesélyek" területi különbségei

A lakosság egészségi állapotát, halandósági viszonyait tekintve Európa *legrosszabb helyzetű* országai közé tartozunk. Helyzetünk az „egészségesebb" nemzetekéhez képest fokozatosan romlik. Ezt jelzi az is, hogy – az európai országokat tekintve – Magyarország azon kevesek közé tartozik, amelyekben csökkent a várható élettartam.

A falusi és városi népesség „életesélyei" jelentősen különböznek – a falusi népesség rovására. 1981-ben a községi férfi népesség születéskor várható élettartama 64,96 év, a városi népességé pedig 66,78 év volt.[1] A halálozási arányszámokat vizsgálva is szembetűnő, hogy a községi népesség halálozási arányszámai minden korcsoportban rendre magasabbak.

Az egészségi állapot kedvezőtlenebb helyzetéhez a másik oldalon az alapellátás tárgyi feltételeinek (a rendelők épületének, felszereltségének stb.) a városokéinál alacsonyabb színvonala társul. Az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete által 1982-ben végzett felmérés szerint például a falusi körzeti orvosok 20-21%-a éjjel nem hívható telefonon. Az alapellátás körzeteinek 46,1%-ában található EKG. Ezzel szemben a községi körzeteknek csak a 17,5%-ában.[2]

Az alapellátás fejlesztésének elképzelései is gyakran „városra szabottak". Például a körzeti gyermekorvosi állás szervezését az egészségügy központi irányítása csak azokban a községekben

tartja kívánatosnak, ahol három gyermekorvos telepíthető (azaz a 0-14 éves korú népesség száma min. 3-4000).[3] Ez a koncepció a községek túlnyomó többségét gyakorlatilag kizárja a gyermekorvosi ellátás fejlesztéséből.

A területi fejlődés hatásai

Az 1950-es években az iparfejlesztésnek alárendelt területfejlesztés nem szolgálta az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeinek mérséklődését, az elmaradott alföldi térségek felzárkózását. Az 1945–1960 között alapított 14 kórház közül például *csak* kettő létesült a Dél-Dunántúl olyan kórházhiányos térségében, amely nem rendelkezett jelentős ipari központtal. Az Alföldön pedig *mindössze* 4 új kórházat alapítottak. Az erőforrások elégtelensége miatt ez az esetek többségében nem új kórházi épület megépítését jelentette, hanem már meglévő – eredetileg más célt szolgáló – épületben történő megalapításukat. A kórházfejlesztés másik fő útja a meglévő kórházak ágyainak szaporítása volt. Ezen időszak beruházás nélküli fejlesztéseinek a hatása megmutatkozik többek között a későbbi időszakokban megszüntetett, illetve tartósan szünetelő ágyak magas számában is. A IV. ötéves tervidőszak során létesített kórházi ágyak 65,6%-a, az V. ötéves tervidőszak alatt létesítetteknek pedig már csak 60%-a jelentette az ágyak számának tényleges növekményét. (Az új ágyak 34,4%, illetve 40%-a a megszűnő ágyak pótlását szolgálta.)

A 60-as évtized területi fejlődése közvetlen és közvetett módon is befolyásolta az egészségügyi ellátás feltételeinek területi küllönbségeit. Az infrastruktúra fejlesztését a korábbinál már nagyobb (a szükségesnél azonban változatlanul kisebb) mértékben befolyásolta az életkörülmények kiegyenlítésének célkitűzése. Ugyanakkor a lakosság jelentős elvándorlása az alföldi megyékből „javította" ezen megyék ellátottságának színvonalát (az adott infrastruktúra ugyanis kevesebb lakos ellátására volt hivatott).

Ebben az időszakban az egészségügyben a járási intézmények létesítése állt előtérben. Az erőforrások szűkössége következtében a rendelőintézetek építése kapott prioritást, azaz a járóbeteg szakellátás fejlesztésével kívánták a lakosság bővülő szükségleteit kielégíteni, a szakellátás területi különbségeit mérsékelni – a kórházfejlesztés alárendelt szerepet játszott.

Az 1970-es évtized új fejleményeket hozott mind a területi fejlődésben, mind az egészségügyben. E folyamatoknak – nevezetesen a területfejlesztés városcentrikusságának[4] és az egészségügy-politika kórházcentrikusságának – a hatásai egymást erősítették. Az egészségügy fejlesztési forrásai az infrastruktúra egészénél nagyobb mértékben koncentrálódtak a városokban. (Bács-Kiskun megyében például az V. ötéves tervidőszakban a községek részesedése az egészségügyi beruházásokból 5% volt). A folyamat másik oldalaként a községek egészségügyi ellátásának számos összetevőjében a területi különbségek – még a megyék között is (a megyei átlagokat tekintve is) – fokozódtak. A községi tanácsok egy lakosra jutó egészségügyi-szociális kiadásainak (megyei átlagainak) relatív szórása például 1972-ben 12,2%, 1980-ban pedig 17,8% volt.

A „kórházcentrikus" jelző magyarázatot igényel. 1945 és 1970 között az egészségügy fejlesztésének fő eszköze az orvosok számának növelése volt, „megoldásként" az egészségügynek az önmagában is alárendelt helyzetű-infrastruktúrán belüli hátrányos helyzetére. Ezen „orvoscentrikus" fejlesztési irány következménye nemcsak és nem elsősorban a kórházi ágyak mennyiségi hiánya, hanem a kórházi infrastruktúra alacsony színvonala is. Ez egyaránt jelenti az épületállomány elöregedését, a modern technika fogadására való alkalmatlanságot, a műszerezettség alacsony színvonalát, valamint a kórházi ágyak kedvezőtlen (a betegségstruktúrának nem megfelelő) szerkezetét.

Az elmúlt évtized fejlesztési törekvései azonban nemcsak azt jelentették, hogy az évtizedeken át háttérbe szoruló kórházi ellátás fejlesztése megfelelő helyére került az egészségügyi organizációban, hanem bizonyos értelemben a „munkaerőcentrikus" fejlesztési irány felváltását a fejlődés új aránytalanságával, „kórházcentrikusságával". Másképp fogalmazva: a kórházi infrastruktúra

elmaradásának felszámolására irányuló törekvések egyben újabb aránytalanságok forrását is jelentették. Az alapellátás és a szociális ellátás fejlesztésére, illetve a kórházi ellátással való kapcsolataik fejlesztésére ugyanis kevesebb gyakorlati törekvés irányult. Ez nem jelenti azt, hogy a kórházfejlesztésre elegendő erőforrás állt volna rendelkezésre, csupán azt, hogy az egészében sem elégséges erőforrások elosztásakor háttérbe szorultak az alapellátás, valamint a szociális ellátás fejlesztési szükségletei.

Az alapellátás és a szociális ellátás viszonylagos elmaradása hozzájárul a kórházi ellátás terén tapasztalható feszültségekhez is. Elegendő és megfelelő színvonalú szociális betegotthonok hiányában a jóval költségesebb kórházi ágyak nem elhanyagolható hányadát ápolást, nem gyógyítást igénylő időskorúak veszik igénybe. Hatékonyabb megelőzés mellett a betegek egy része a betegsége korábbi stádiumában kerülne orvoshoz és sok esetben járóbetegként is ellátható lenne stb.

A városcentrikus területfejlesztés és a kórházcentrikus egészségügy-fejlesztés „szinkronja" mellett az alapellátásban inkább „aszinkron" jellemezte a területi folyamatok és az egészségügy viszonyát. A városok – döntően a dunántúli és az északi városok – nagy népességnövekedését nem követte az egészségügyi alapellátás fejlesztése. 1970 és 1980 között például a dunántúli és az északi megyék, valamint a budapesti agglomeráció városainak 54%-ában a 10%-ot meghaladó népességnövekedés a körzeti orvosi ellátottság romlásával párosult (nőtt az egy orvosi körzetre jutó lakosok száma).

Az egészségügyi ellátás elérhetőségét befolyásoló infrastrukturális ágazatok fejlődése

Az egészségügyi ellátás működésének és az ellátás elérhetőségének alapvető feltételét jelentik a közlekedési és hírközlési viszonyok. Fokozottan igaz ez a falusi népesség esetében. Bács-Kiskun megyében például mind a számszerű adatok, mind az orvosok véleménye alapján a mostoha közlekedési és hírközlési viszonyok nagyobb mértékben akadályozzák a körzeti orvosi ellátást, mint az egészségügy belső tárgyi-szervezeti feltételeinek hiányosságai.[5]

Az ágazati, szakmai fejlesztési törekvések és a községek infrastrukturális viszonyai között meglehetősen mély a szakadék. A jelenlegi kórházstruktúra és az elmúlt évtized megyei és regionális kórházakra koncentráló fejlesztési törekvései ugyanis a községek hírközlési és közlekedési viszonyainak a maitól gyökeresen különböző színvonalát követelnék meg.

Az ágazati fejlesztési célkitűzések és az infrastrukturális feltételek közötti ellentmondás azonban az alapellátás fejlesztésében, a központi ügyeleti rendszer kiépítésében is megmutatkozott. A szakmai és gazdasági szempontok kevesebb, de jól felszerelt ügyeleti központ kialakítását részesítették előnyben. Ezzel szemben a lakosság sok esetben az ellátás romlásaként értékelte, hogy a helyben vagy a szomszéd községben működő ügyelet helyett távolabbi városban vagy községben talál csak a hét végén orvosi ellátást. Az elérhetőség hírközlési feltételei esetenként minimális mértékben sincsenek biztosítva – a segélykérő telefonok működési zavarai a megyék jelentős részében a községek egészségügyi ellátásának vissza-visszatérő problémáját jelentik.

Az egészségügy-politika és a területi különbségek

Az egészségügy-politikának az elmúlt évtizedekre jellemző főbb vonásai közül itt csak a területi különbségek szempontjából – általam alapvetőnek tartott – legfontosabbakat, legáltalánosabbakat emelem ki.

Az egészségügy-politika alkalmazkodását a társadalmi szükségletek változásához nem a folyamatos, szerves változtatások (tervezésben, irányításban, pénzügyi szabályozásban, intézmények működésében stb.), hanem a lemaradások, jelentős késések, a „felismerés" és a „döntések" közötti hosszú évek jellemezték. „A 70-es évtized elejére kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy a tár-

dalompolitikai céljaink között kiemelkedő helyet elfoglaló egészségügy nem részesül társadalmi fontosságának megfelelő elismerésben a népgazdasági fejlesztési tervekben... A IV. ötéves tervperiódusban (1971–1975) azonban a helyzet még nem érett meg ahhoz, hogy ez a felismerés az egészségügy priorizált fejlesztéséhez vezessen, inkább csak céljaink deklarálása terén léptünk egyet."[6]

Végül is az alkalmazkodás meggyorsítását célzó döntéseket nem csekély mértékben napjaink „kolera járványa" a szív- és érrendszeri megbetegedések rohamos növekedése, a halandósági viszonyok aggasztó mértékű romlása „kényszerítette ki".

Az egészségügy 1945 előtti periódusaiban a közegészségügynek a társadalmi szükségletekhez való alkalmazkodási folyamata egyben a területi különbségek fokozódásának sajátos mechanizmusát is jelentette. Az új törekvések ugyanis (például a századfordulón a járványügyi intézkedések, a hatósági orvosi rendszer kiépítése stb., a két világháború között az anya- és csecsemővédelem, valamint a gondozóintézetek felállítása stb.) elsősorban a városokban és a községeknek csak igen kis részében éreztették a hatásukat. Ennek következtében fokozódott a falvak nagy többsége egészségügyi viszonyainak lemaradása.

Az „alkalmazkodás" és a területi különbségek viszonyáról az egészségügy 1945 utáni időszakára az a munkahipotézis fogalmazható meg, hogy számos – az alkalmazkodás szempontjából nagy fontosságú – összetevőben a területi különbségek rögzülése és fokozódása kíséri az alkalmazkodás folyamatát: mind a megyék, mind a városok és a községek között, de a községek csoportján belül is.

Mindezt alátámasztja – többek között – az is, hogy az egészségügyi integráció „elfeledkezett" a községekről. Gyakorlatilag az egyes kórházak „belátásának" a függvénye, hogy a községi orvosi körzeteknek származnak-e gazdasági és szakmai előnyei az integrációból. A községeket nemcsak az ellátás szervezésének, működtetésének modernizálására irányuló törekvések „kerülték el", hanem kevéssé részesedtek az egészségügyi technika rohamos fejlődése nyújtotta lehetőségekből is. (Elég csak arra gondolnunk, hogy lehetőség lenne a községi körzetekben kislaboratóriumokat létesíteni, amelyek nemcsak az orvos munkáját segítenék, hanem a lakosság rendelőintézetbe való küldését is jelentősen csökkenthetnék. Továbbá lehetőség lenne fizioterápiás berendezések alkalmazására, amely a mozgásszervi megbetegedésben szenvedők helybeni kezelését lehetővé tenné stb.) Természetesen jelenleg is vannak jól felszerelt községi körzetek. Azonban a körzetek műszerezettségének színvonala döntő mértékben az orvos szemléletének, a községi tanács anyagi lehetőségeinek, szemléletének, valamint az orvos és a tanácsi vezetők közötti személyes viszonynak a függvénye. E tényezőkben pedig igen jelentősek a területi különbségek.

A községek közötti területi különbségek csökkentése gyakorlatilag a megyék „belügyét" jelenti. „A megye mintegy 'függönyként' elfedi a benne élő lakosságot, a decentralizálás tartalma az, hogy a függönyön túl a településeken élő lakosságért vállalt központi-állami garanciák formálisan sem érvényesülnek, gyakorlatilag pedig az elmúlt másfél évtized során folyamatosan csökkentek."[7]

Az egészségügy-politika összetevőit egyrészt szakmai célkitűzések (például szív- és érrendszeri megbetegedések megelőzésének, gyógyításának fejlesztése; megelőzés és a gondozás szerepének fokozása stb.), másrészt az intézményhálózat egyes elemeinek (orvosi körzetek, kórházi ágyak, szociális otthoni férőhelyek stb.) fejlesztésére vonatkozó célkitűzések jelentik. Ez utóbbiak szolgálnak alapul az erőforrások elosztásához az egyes tervidőszakokban. Az egészségügy-politika e két szférája között hiányzik a megfelelő összhang – a tervezés kialakult módszerei, mechanizmusai nem képesek elég hatékonyan szolgálni az egészségügy-politikának a szükségletekhez való alkalmazkodást szolgáló célkitűzéseit. Másképp fogalmazva: ennek az alkalmazkodásnak a tervezésben, az intézmények működtetésében (a pénzügyi szabályozásban) az egészségügy információs rendszerében stb. jelenleg is hiányoznak a megfelelő eszközei.

„Az egészségügy népgazdasági tervei szinte napjainkig csak az egészségügyi létesítmények és eszközök fejlesztésének és fenntartásának pénzbeli ráfordításaira korlátozódtak. Eszközben, léte-

sítményben, pénzben kezdődött és végződött tehát a tervezők gondolatmenete ... szinte teljesen hiányoztak a népgazdasági tervezés gyakorlatából a szemléleti és módszertani rendezők ahhoz, hogy a népesség egészségi állapotából kiindulva mérjék fel az ellátási szükségleteket..."[8]

A területi különbségek csökkentését célzó központi törekvések természetesen elsősorban a „tervezett" folyamatokra irányulnak. Ebből eredően az egészségügyi ellátás számos lényeges összetevőjében a területi különbségek alakulása spontán folyamatként ment végbe – számos esetben jelenleg is óriási méreteket öltve. Az elmebetegek ellátásában például Somogy megyében 6,9-szer több lakos jutott egy gondozóintézeti orvosra 1982-ben, mint Baranyában, de a vidéki átlagnak is 3,6-szerese. A 10 ezer lakosra jutó baleseti sebészeti ágyakat tekintve a legjobb helyzetű Fejér megye és legrosszabb helyzetű békés megye között 1980-ban 4,5-szeres volt a különbség.

Az egészségügy fejlesztésére fordított erőforrások elosztási mechanizmusa

A területi különbségek mérséklődésének a kívánatosnál lassúbb üteme nemcsak az egészségügy fejlesztési forrásainak elégtelenségére vezethető vissza, hanem az erőforrások elosztási mechanizmusára is.

Az egészségügy erőforrásainak kisebb részével az Egészségügyi Minisztérium rendelkezik, ennek elosztása a minisztérium irányítása alá tartozó intézmények (orvostudományi egyetemek, országos intézetek stb.) között történik. Az V. ötéves tervidőszakban a központi beruházások az összes beruházás 25,2%-át, a központi költségvetési kiadásai pedig (1980-ban) az összes egészségügyi-szociális kiadás 23,6%-át jelentették.

Az egészségügy erőforrásainak nagyobb hányada a tanácsi gazdálkodás erőforrásainak részeként került elosztásra. Az elmúlt évtizedekben a tanácsi szféra elosztási mechanizmusának egyik fő jellemzője az volt, hogy egyes ágazatok vagy az ország egyes térségei tartósan háttérbe szorulhattak, illetve szorultak.[9]

Az egészségügy tartósan diszpreferált helyzetét az elosztásban – többek között – az is mutatja, hogy részesedése a megyei tanácsok költségvetési kiadásaiból – a Pénzügyminisztérium adatai alapján végzett számításaim szerint – az 1970-es évtized folyamán kivétel nélkül minden megyében csökkent.

Az egészségügyi szférában az erőforrások elosztása a tanácsi és az ágazat elosztásnak különböző kombinációit jelentette az elmúlt évtizedekben és azt jelenti napjainkban is. A két „szélső" eset a következőképp írható le:

1. Az erőforrások a tanácsi gazdálkodás mechanizmusainak keretei között osztódnak el: első lépésben a központ és a megyék között, második lépésben a megyéken belül. A (megyei, városi, községi) tanács által fenntartott egészségügyi szolgálatok között a tanács osztja el az egészségügy rendelkezésére álló forrásokat. Ebben az esetben minden tanács szintjén az egészségügy első lépésben a többi ágazattal versenyez a fejlesztési forrásokért, majd második lépésben – még mindig a tanácsi gazdálkodás keretei között – az egészségügy egyes ágazatai egymással versenyeznek. A gyakorlatban ez a „verseny" a tervezés bonyolult egyeztetési folyamatában játszódik le.

2. Az erőforrások az egészségügyi ágazaton belül osztódnak el. Ebben az esetben lényegében csak országos szinten versenyezne az egészségügy a többi ágazattal a fejlesztési forrásokért, a további szinteken az egészségügyön belül osztódnának el az erőforrások, azaz az egészségügy egyes ágazatai csak egymással versenyeznének.

Az erőforrások elosztási mechanizmusát tekintve két ellentétes folyamat játszódott le a hetvenes évtizedben. A tanácstörvény hatására a fent vázolt első típus felé mozdult el az erőforrások elosztási mechanizmusa. (Például a községi körzetek fenntartói a községi tanácsok lettek.) A hetvenes évek közepén az egészségügyi integráció hatására pedig a második típushoz került közelebb az elosztási mechanizmus. (A gazdálkodást tekintve az integráció azt jelentette, hogy az azonos tanácshoz tartozó egészségügyi intézményeket az adott kórház vagy rendelőintézet irá-

nyítása alatt egy gazdasági egységbe vonták össze. Például a város körzeti orvosi rendelői a kórház költséghelyei lettek.)

Az erőforrások elosztásában a tanácsok szerepe növekedésének ellentétes hatásai voltak. A kórházak műszerezettségének fejlesztését például jelentősen – esetenként a lakosság egészségi állapotából eredő követelményektől eltérő irányba is – befolyásolhatja az orvosok személyes ambíciója. Ez helyenként a megyei és a városi kórházak indokolatlan párhuzamos fejlesztéséhez – azaz a szűkös erőforrások pazarlásához is – vezetett. Ugyanakkor a tanácsok szerepének növekedése azt is eredményezte, hogy a községi tanácsok egy része jelentősebben fejlesztette az egészségügyi ellátás anyagi feltételeit, mint a megelőző időszakokban (amikor is a falusi orvosi rendelők fenntartása a járásokhoz tartozott). Erre azonban a községek nem egyformán voltak képesek. Az egészségügyi alapellátás tárgyi feltételeinek fejlesztésében növekedett a községek anyagi erejének és a tanácsi vezetés szemléletének a differenciáló hatása.

A kialakult mechanizmusban – úgy tűnik – a tanácsok nagyobb mértékben képesek elképzeléseiket érvényesíteni, mint az egészségügy központi irányítása. (Ezt mutatják a *3. táblázat* adatai.)

3. táblázat
Az egészségügyi és szociális szolgáltatások tanácsi beruházásai (1976–1980)

millió Ft

	OT-Eü.M. terv-koncepció	a tanácsok jóváhagyott terve	tényleges teljesítés
kórházfejlesztés	4370	6 020	7 278
járóbeteg-ellátás	550	1 135	1 003
bölcsődék	270	883	669
csecsemőotthon és eü. gyermekotthon	401	317	231
szociális otthon	770	381	351
közeü.-járványügy	314	341	175
működő intézetek gép-műszer fejl.	1155	818	1 101
egyéb célok	–	431	442
Összesen	7830	10 326	11 250

Forrás: A tanácsok V. ötéves tervének értékelése. Eü. M., 1976 Tájékoztató az egészségügyi és szociális ellátás V. ötéves tervének végrehajtásáról. Eü. M. Bp., 1982.

Mindez tükröződik egyrészt abban, hogy az V. ötéves tervidőszakban az egészségügy fejlesztését a központi elképzeléseknél összességében nagyobb források szolgálták; továbbá abban is, hogy az egészségügy egyes ágazatai közötti arányok jelentősen eltérnek az Országos Tervhivatal és az Egészségügyi Minisztérium által készített tervkoncepció arányaitól (sokkal inkább hasonlítanak a tanácsok terveinek összesített adataihoz). A források elosztása az egészségügy egyes ágazatai között – a társadalmi szükségleteket tekintve – a központi terveknél kedvezőtlenebb szerkezetben történt: túlzottan kórházcentrikusan, a szociális ellátás bölcsődén kívüli területei és az alapellátás rovására. Az adatok azt is mutatják, hogy a „periferikus" helyzetű társadalmi csoportok igényei az elmúlt évtizedekben rendre háttérbe szorultak. (A tervekhez képest a szociális otthoni férőhelyek és az egészségügyi gyermekotthoni férőhelyek fejlesztése rendre elmaradt.)

Az orvosi rétegen belüli sajátos társadalmi viszonyok

Az egyes települések és megyék orvosellátottságát befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb az orvosok társadalmi viszonyai. Ennek egyik lényeges összetevője az egyes intézmények, szakmák és az egyes települések helye az orvostársadalom értékrendszerének hierarchiájában. Az orvostársadalom értékrendszerében az egyik legkedvezőtlenebb helyet a községek és a körzeti orvosok foglalják el. Ennek a jelenségnek mélyek a történelmi gyökerei: gazdasági alapját a múltban elsősorban a községi orvosok rossz megélhetőségi lehetőségei, jelenleg a települések urbanizáltságának alacsony szintje, a községi körzeti orvosoknak a városban dolgozó orvosokénál lényegesen nehezebb munkakörülményei jelentik. Az elmúlt évtizedekben nem működtek hatékony központi ösztönzők a települések orvosellátottságát az egyenlőtlenségek irányába befolyásoló spontán folyamatok ellenében.[10] Ezt jelzi az is, hogy 1965 és 1975 között egyes megyékben – az engedélyezett orvosi állások növelésével párhuzamosan – rendkívüli mértékben megnövekedtek a betöltetlen orvosi állások. Az üres orvosi állások arányának a növekedési üteme éppen a legrosszabb orvosellátottságú megyékben volt a legrosszabb.

4. táblázat
Az üres orvosi állások aránya néhány megyében*

	1965	1975
Bács-Kiskun	3,7	9,0
Békés	6,8	15,9
Szabolcs	8,6	18,8
Szolnok	3,8	13,6
országos átlag	3,7	8,9

*az egyes megyék engedélyezett állásainak arányában (%)
Forrás: Egészségügyi Minisztérium 1965. évi statisztikai jelentése; Egészségügyi Minisztérium Évkönyve, 1975.

Az orvosok városokba koncentrálódása, a községek egészségügyi ellátásának megfelelő biztosítása nemcsak Magyarországon jelenti az egészségügy egyik fő problémáját.

Az ELTE szociológusai az orvosok társadalmi viszonyaira vonatkozó vizsgálata során arra a következtetésre jutottak, hogy az orvosok pályaútját, településválasztását alapvetően befolyásolja az, hogy milyen társadalmi rétegből, milyen településről származnak.[11]

Az orvosellátottság területi különbségeinek csökkentésében tehát az egészségügyön kívüli folyamatoknak is alapvető a szerepük – többek között az esélyegyenlőségek növelésének a pályaválasztásban, a falusi települések urbanizáltsága növelésének.

***

Írásomban az egészségügyi ellátás feltételeinek területi különbségeit alakító gazdasági és társadalmi folyamatok közül csak néhány lényegeset emeltem ki. Az előzőekben leírtak – többek között – azt is illusztrálják, hogy még nem sikerült megtalálni az egészségügy célrendszerében az ágazati, szakmai szempontok, valamint az ellátás azonos szintű biztosításának a szempontja közötti megfelelő *kompromisszumot.*

A területi különbségek alakulásában az egészségügy fejlesztésének számos problémája összegződik – ezért a különbségek csökkentéséhez sem kizárólag az ezt célzó központi programok létrehozására van szükség (bár ezekre is szükség lenne!). Alapvető változást az egészségügy erőforrásainak növelése, az alapellátás kiemelt fejlesztése, az egészségügy tervezésének, irányításának és finanszírozásának reformja jelenthetne.

IRODALOM

1. Halandósági vizsgálatok 2. Magyarország népességének területi halandósági táblái IV. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1984.
2. „Az alapellátásban dolgozó orvosok élet- és munkakörülményei. (Felnőtt és gyermekkörzeti orvosok)" c. előterjesztés az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete elnöksége részére, 1983. január.
3. Az egészségügyi ellátás távlati fejlesztési terve. (Alapozó vizsgálatok és tanulmányok.) Egészségügyi Minisztérium, Budapest, 1977.
4. *Enyedi György:* A magyar településhálózat átalakulási tendenciái = Magyar Tudomány, 1981. 10.
5. *Orosz Éva:* A falusi körzeti orvosi szolgálat tárgyi feltételeinek különbségei Bács-Kiskun megyében = Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1984. 3.
6. *Bali Gellért:* Egészségügyi tervezésünk dilemmái történeti összefüggésben = Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1983. 2.
7. *Szalai Júlia:* Települési-társadalmi egyenlőtlenségek, különös tekintettel az egészségügyi ellátásra. (Kézirat) Budapest, 1984. 30. o.
8. *Hajnal Albert:* Az egészségügy népgazdasági tervezése: szemléletek és modellsémák = Egészségügyi Gazdasági Szemle 1983. 2.
9. *Vági Gábor:* Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
10. *Solymosi Zsuzsanna:* Orvosok és települések (Az orvosok területi elhelyezkedéséről és demográfiai társadalmi összetételéről) = Valóság, 1977. 10.
11. *Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsa:* Orvosok Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

DOBOSSY IMRE – KULCSÁR LÁSZLÓ

MAGYAR KÖZLEKEDÉSI VISZONYOK NYUGATI AUTÓSOK SZEMÉVEL

Sokféleképpen lehet elemezni a magyar közlekedési viszonyokat, többféle megközelítés indokolt akkor is, ha a *közlekedő ember* benyomásait, véleményét, tudati hozzáállását keressük. Egy probléma azonban mindig jelentkezik: mi *belülről* látjuk ezeket a viszonyokat, cselekvően részt veszünk azok alakításában. Más a helyzet akkor, ha ez a kép olyan tükörben rajzolódik ki, amelyet *kívülállók* tartanak elénk. Nem is az a kérdés, hogy objektív-e a kívülálló szeme, hiszen a külföldi benyomásai is önmagában véve szubjektívek akárcsak a mienk, hanem azt a sajátos megközelítésmódot, szemléletet kell értékelnünk, amely egy *fejlettebb motorizációs szintű, fejlettebb közlekedési rendszerrel* rendelkező társadalom talaján fejlődött ki.

Vizsgálatunk* a *nyugati országokból* érkező *autós turistákra* irányult, és mint ilyen, elméletileg is, módszertanilag is előzmények nélkül való. Először vizsgáltuk standard szociológiai eszközökkel külföldiek nagyobb csoportját, ezért úgy véljük, hogy az eredmények számos módszertani tapasztalatot is hordoznak.

A vizsgálat módszere

A nyugati autós turisták közlekedéssel kapcsolatos tapasztalatainak, véleményeinek a megismerésére német és angol nyelvű kérdőívet szerkesztettünk. A kérdőív felvétele 1983 júliusában és augusztusában, önkitöltéses formában történt. Ez a módszer esetünkben azzal az előnnyel járt, hogy áthidalhattuk a kérdezéssel járó nyelvi nehézségeket. A külföldi állampolgárokban felmerülő esetleges bizalmatlanság elkerülése érdekében kimaradtak a kérdőívből azok a szokásos demográfiai kérdések, amik az életkorra, iskolai végzettségre, foglalkozásra, jövedelemre stb. vonatkoznak. Az önkitöltéses forma mellett szólt az is, hogy a kérdezettek turisták voltak, akik pihenni jöttek hazánkba. Ez a körülmény már önmagában befolyásolta a kérdőív terjedelmét: a hazai társadalomkutatás gyakorlatától némileg eltérően csak a legfontosabb kérdéskörök vizsgálatára kerülhetett sor.

A vizsgálat jellege megnehezítette vagy éppenséggel lehetetlenné tehette volna az előzetes minta készítését. Ezért előzetes mintaválasztási kvóta-szempontokat adtunk meg, amelyek a következők voltak:

- a megkérdezett valamelyik nyugati ország állampolgára legyen;
- itt-tartózkodása alatt gépkocsival közlekedjen.

A kérdezés helyei a Balaton, Budapest és a Dunakanyar kempingjei, fizetővendég-szolgálatai, vala-

*A felmérést a Közlekedés és Postaügyi Minisztérium „Közlekedéskultúra-közlekedésbiztonság" kutatási főirányának keretében, a Közlekedéstudományi Intézet megbízásából a Tömegkommunikációs Kutatóközpont végezte 1983-ban.

mint szállodái voltak. Balatonon az értékelhető kérdőívek 48, Budapesten 45, a Dunakanyarban pedig 7 százaléka készült.

Ezzel a módszerrel körülbelül 1200 kérdőív került kiosztásra, és 1042 turista adta vissza kitöltve a kérdőívet. Az adatok kódolása után 1025 kérdőív anyaga bizonyult értékelhetőnek. Az így nyert adathalmazt számítógépes feldolgozás után matematikai-statisztikai elemzésnek vetettük alá.

A külföldiek körében a felmérés témája érdeklődést váltott ki, aminek mértékét mutatja az is, hogy szokatlanul alacsony, körülbelül 13 százalékos a mintacsökkenés aránya. Összehasonlításképpen közöljük, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont panelvizsgálatainál, amik szintén önkitöltős módszerrel történnek, a mintacsökkenés 25-30 százalék között mozog.

A minta összetétele

A minta jellemzésére két szempontot vettünk figyelembe: a kérdezett nemzetiségét és a magyarországi közlekedési viszonyok megismerésének a lehetőségét.

A vizsgálat előkészítésekor nem állt rendelkezésünkre hivatalos statisztika arról, hogy a különböző nemzetiségű turisták milyen arányban fordulnak meg hazánkban. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy az általunk alkalmazott kvóta-mintavétel milyen arányokat eredményezett.

A minta nemzetiség szerinti megoszlása
(N = 1025)

Nemzetiség	Százalék
nyugatnémet	63
osztrák	10
holland	14
angolszász	3
francia, belga	3
mediterrán (görög, olasz, spanyol, portugál)	3
skandináv (norvég, svéd, finn)	2
egyéb nemzetiségű	2
Összesen:	100

Az egyéb nemzetiségű kategóriát elsősorban a közel-keleti országok állampolgárai alkotják, de ide soroltuk a kisszámú tengerentúli, nem angol ajkú turistákat is.

A megkérdezett külföldi állampolgárok 49 százalékának ez volt az első magyarországi látogatása, 27 százaléka másodszor vagy harmadszor volt itt és 23 százaléka pedig már rendszeresen visszatérő vendég a magyar üdülőhelyeken.

A kérdezés időpontjához viszonyítva a külföldi turisták 43 százaléka egy hétnél rövidebb ideje tartózkodott Magyarországon, 38 százaléka ekkor már közel két hetet töltött el itt, és 19 százaléka pedig ennél is régebb óta tartózkodott hazánkban.

A magyarországi közlekedésben – saját személyautójukon kívül – *a megkérdezett külföldiek 23 százaléka vett részt valamilyen tömegközlekedési eszközzel.* Azok, akik hazai közlekedési eszközt is használtak, elsősorban metrón utaztak (37%). Villamoson 21, autóbuszon 20, trolibuszon pedig négy százalékuk utazott. A külföldiek 12 százaléka a taxit, 6 százaléka pedig valamelyik utazási iroda autóbuszát is igénybe vette.

A közlekedési viszonyok minőségének értékelése

Milyen a külföldi turistáknak a magyar közlekedési viszonyokkal kapcsolatos *általános* tapasztalata, benyomása? Általában elmondható, hogy a *magyar közlekedési viszonyok jó benyomást keltettek a külföldi autósokban.* A megkérdezettek 87 százaléka kellemes tapasztalatairól számolt be, és csupán 9 százaléka ítélt úgy, hogy a közlekedésről szerzett tapasztalatai inkább kellemetlenek.

Az erős pozitív értékelésben azonban lényeges szerepet játszik a vendégnek a vendéglátója iránti udvariassága. Ugyanis amikor a megkérdezett külföldiek szabadon, saját szavaikkal számolhattak be magyarországi közlekedési tapasztalataikról, csak 26 százalékuk értékelte pozitívan a magyar közlekedési viszonyokat. Ezzel szemben 47 százalék volt azoknak az aránya, akik negatív értékelést adtak, 25 százalék pedig pozitívan és negatívan is értékelte a magyar viszonyokat. A megkérdezetteknek csupán 10 százaléka nem látott lényeges különbséget ebből a szempontból Magyarország és saját országa között.

A megkérdezett külföldi autósok majdnem háromnegyedének *nem volt kellő tapasztalata annak megítéléséhez, hogy a külföldi rendszám előnyt vagy hátrányt jelent-e a magyarországi közlekedésben.* Azoknak a többsége, akik rendelkeztek ilyen tapasztalatokkal úgy vélték, hogy a külföldi rendszám előnyt jelent.

A magyar közlekedési viszonyokról alkotott kép egyik jelentős összetevőjeként értékelhetjük azokat a véleményeket, amelyek olyan *minőségi tényezők, szolgáltatások állapotának* megítélésére vonatkoznak, melyek magas színvonalú szervezettsége a kulturált közlekedési rendszer elengedhetetlen feltételei közé tartoznak. A közlekedés e tényezőkre adott 1-től 5-ig terjedő osztályzatok átlagaiból adódó rangsor az értékelési, más szóval az elégedettségi sorrendet tükrözi. Tekintsük át először ennek a rangsornak alakulását.

A magyar közlekedési rendszer minőségére jellemző tényezőkkel való elégedettség
(súlyozott átlagok)

Közúti jelzések	3,97
Az üzemanyag minősége	3,67
A forgalom irányítása	3,66
Étkezési, pihenési lehetőségek az utak mentén	3,48
A közlekedés tempója, ritmusa	3,45
Parkolási lehetőségek	3,42
A közlekedési rendőrök felkészültsége	3,33
A benzinkutak hálózata	3,25
Idegen nyelvű útbaigazító jelzések az utak mentén	2,88
Egészségügyi létesítményekkel való ellátottság az utak mentén	2,55

Ez a sorrend többféleképpen is értelmezhető. Egyrészt látható, hogy az általunk felsorolt tényezőkkel többségében közepesen voltak megelégedve a nyugati autósok: másrészt megfigyelhető, hogy relatíve *elégedettek voltak* a közúti jelzésekkel, a forgalom irányításával és az üzemanyag minőségével. Igazán *elégedetlennek bizonyultak az idegen nyelvű útbaigazító jelzésekkel és az egészségügyi létesítményekkel való útmenti ellátottsággal.* Ehhez az értékeléshez még hozzá kell tennünk, hogy jelentős részben kritika illette a közlekedési rendőrök felkészültségét és a benzinkutak hálózatának kialakítását is.

A vizsgálatba bevont két időtényező (az idelátogatás gyakorisága és az eltöltött napok száma) sajátosan befolyásolta a magyar közlekedési viszonyokkal való elégedettséget. Általában

jellemző tendencia, hogy *minél többször járt valaki Magyarországon, annál kedvezőbb értékelést adott bizonyos, a közlekedést érintő minőségi tényezőkről.* Az országban eltöltött idő számos tényező esetében nem fejtett ki befolyásoló hatást, egyes esetekben az elégedettséget növelte, más esetekben pedig csökkentette. Felmerül ezek után a kérdés: ez az időtényező globálisan milyen hatást gyakorol a közlekedés minőségét jelző tényezőkkel való elégedettségre? A válasznak itt nagy jelentősége van, hiszen gyakran hallani a negatív és a pozitív irányú befolyást hangoztató, sokszor szélsőséges véleményeket. Elemzésünkben azt az utat követtük, hogy a vizsgált tíz tényezőre vonatkozó értékelésből a számítógépes eljárás során egy *szintetikus mutatót* (elégedettségi index) alkottunk a skálák értékeit elégedettségi pontnak (min. 10 – max. 50 pont) értelmezve. *Nagyon elégedettnek* tekintettük a 40-50 pontot elértek csoportját (8%), *elégedettnek* azokat, akik 36-39 pontot kaptak (22%), *közepesen elégedettnek* a 31-35 pont közöttieket, (40%), *elégedetlennek* a 26-30 ponttal rendelkezőket (23%) és *nagyon elégedetlennek* azokat, akik 0 – 25 pontot értek el (7%). Az elégedettségi index súlyozott átlaga a teljes mintára számolva 3,01 volt.

Ezek után úgy válaszolhatunk a feltett kérdésre, ha megvizsgáljuk az országban eltöltött időt jelző változók kapcsolatát a globális elégedettségi indexszel.

Az elégedettségi index tálagai

Az országba látogatási alkalmak

első	2,95
második-harmadik	3,02
négy és több	3,16
(khi^2 = 15,860; df=8; p=0,04)	

Az országban töltött napok száma

egy héten belül	3,03
egy-két hete	3,03
három hét és több	2,95
(khi^2 = 6,964; df=8; p=0,54)	

A szignifikancia próbák is jelzik, hogy az eltöltött napok száma nem, az országban tett látogatási alkalmak száma pedig bizonyos mértékben hatást gyakorol a globális elégedettségre, amennyiben aki több alkalommal járt már Magyarországon, az elégedettebb általában a közlekedési viszonyokkal.

A másik igen fontos elemzési szempontunk az elégedettség vizsgálatánál az *állampolgárság, nemzetiség* volt, hiszen a közlekedéskultúra, de a nemzeti sajátosságok szempontjából is jelentős differenciák lehetnek az egyes országhoz, országcsoporthoz való tartozás szerint. A globális elégedettséget mérő átlagok a következőképpen alakultak: francia, belga (3,31), angolszász (3,21), nyugatnémet (3,05), holland (2,06), skandináv (2,93), osztrák (2,89), mediterrán (2,76), egyéb (3,35). Ebben a sorrendben, amely nem mutat szélsőséges kilengéseket, három körülmény érdemel említést; a franciák, az angolok és az autós nyugati turisták jelentős részét kitevő nyugatnémetek viszonylag elégedettebb értékelése, másrészt a szintén nagy csoportot jelentő osztrákok, de különösen a déli országokból jöttek elégedetlensége, harmadrészt pedig az egyéb nemzetiségűek (döntően arabok) kimagasló mértékű elégedettsége. Legmeglepőbb talán az osztrákok véleménye, aminek okait valószínűleg felfedhetjük, ha az értékeléseket a vizsgált tíz tényező vonatkozásában részleteiben is megvizsgáljuk. Az alábbi táblázatban az értékelési átlagokat közöljük nemzetiségek szerint.

Az értékelési átlagok alakulása nemzetek szerint

	range	Közúti jelzések	Üzemanyag minősége	A forgalom irányítása	Étkezési, pihenési lehetőségek	Közlekedés tempója	Parkolási lehetőségek	Rendőrök felkészültsége	Benzinkutak hálózata	Idegen nyelvű jelzések	Egészségügyi ellátottság
francia, belga	1,20	3,92	3,74	4,00	3,80	3,56	3,72	3,20	3,36	2,88	2,80
angolszász	1,24	4,03	3,36	3,82	3,89	3,57	3,68	3,19	3,11	3,11	2,79
nyugatnémet	1,46	3,98	3,51	3,68	3,46	3,55	3,41	3,34	3,38	2,99	2,52
holland	1,19	3,85	3,42	3,57	3,56	3,25	3,44	3,21	3,29	2,88	2,66
skandináv	1,67	4,07	3,40	4,00	3,47	2,73	2,93	3,40	3,53	2,80	2,40
osztrák	1,84	4,17	3,29	3,51	3,41	3,21	3,40	3,36	2,72	3,10	2,33
mediterrán	1,18	3,69	3,30	3,81	2,90	3,42	3,58	3,19	2,97	2,75	2,63
egyéb	1,14	4,09	3,36	3,86	4,05	3,52	3,59	3,71	3,32	3,36	2,95
Összesen		3,97	3,67	3,66	3,48	3,45	3,42	3,33	3,25	2,98	2,55
range		0,48	0,45	0,49	1,15	0,84	0,79	0,52	0,81	0,61	0,62

A range-k összehasonlításából kiderül, hogy a különböző nemzetekhez tartozó autós turisták igen egységesen ítélték meg, értékelték (pozitívan) a közúti jelzéseket, az üzemanyag minőségét, a forgalom irányítását, továbbá (negatívan) a rendőrök felkészültségét, az idegen nyelvű útbaigazító jelzéseket és az egészségügyi, higiéniás létesítményekkel való ellátottságot. A legnagyobb különbség az étkezési, pihenési lehetőségek, a közlekedés tempójának és a benzinkutak hálózatának megítélésében mutatkozott. A déli országokból jövők az étkezési, pihenési lehetőségeket, a skandinávok a közlekedés tempóját, az osztrákok pedig a benzinkutak hálózatát kiugróan negatívan értékelték.

Másfelől fény derült arra is, hogy mi lehet az oka az osztrákok elégedetlenségének. Nyugati szomszédaink értékelései igen erősen ingadoztak, nagy szélsőségek között helyezkedtek el (a range náluk a legnagyobb = 1,84), továbbá négy tényező esetében (forgalomirányítás, üzemanyag-minőség, benzinkúti ellátottság, egészségügyi ellátottság) tőlük származtak a legnegatívabb értékelések.

A magyar közlekedés kulturáltságáról alkotott kép

Nehéz feladat az empirikus szociológia eszközeivel, különösen külföldiekből álló heterogén csoport esetében egy ország közlekedési kultúrájáról alkotott képet vizsgálni. Feltehettük volna általánosságban a kérdést: „Milyennek tartja a közlekedési kultúrát Magyarországon?" – de az általános értékelésekkel nem sokat tudtunk volna kezdeni. Nehézségek adódtak volna abból, hogy rejtve marad előttünk: a nyugati autós turista mit ért közlekedési kultúra alatt, továbbá az is, hogy általános minősítését milyen konkrét területről származó kedvező vagy kedvezőtlen tapasztalata alapján fogalmazza meg. Más megoldást választottunk: megfogalmaztunk a közlekedési kultúrának olyan részelemeiből egy csokorra valót, amely véleményünk szerint e fogalomkör *lényeges dimenzióit reprezentálja.* Arra kértük a külföldieket, hogy ítéljék meg egy ötös skálán: mennyire jellemző az adott tényező a magyar közlekedési viszonyokra.

Tizennyolc tényezőt fogalmaztunk meg, s azt a mértéket, amennyire ezek a külföldiek szerint jellemzőek az ország közlekedési viszonyaira, amint az egyes tényezők utáni súlyozott átlag értéke mutatja*: az eltérő közlekedési szabályokból adódó problémák (2,54), a gépkocsivezetők udvariatlanok (2,31), a tömegközlekedési eszközök zsúfoltak (3,03), helyenként túl sok a közúti jelzés (2,35), a gyalogosok fegyelmezetlenek (2,42), a forgalom túl van szervezve (2,28), az utcák általában tiszták (3,78), a gépkocsivezetők agresszívek (2,41), a tömegközlekedési eszközök piszkosak (2,71), az utak állapota általában jó (3,49), a gépkocsivezetők segítőkészek a külföldiekkel (3,47), az utak mentén kevés az útbaigazító jelzés (2,66), a gyalogosok gyakran megszegik a közlekedési szabályokat (2,67), a gépkocsivezetők gyakorlatlanok, képzetlenek (2,59), az utcák általában piszkosak (2,12), az utasok a tömegközlekedési járműveken agresszívek (2,56), a gépkocsik jelentős része rossz műszaki állapotú (3,13), az emberek az utcán segítőkészek a külföldiekkel (3,80).

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy a magyar közlekedési viszonyokról alkotott vélemények hogyan függnek össze egymással, milyen véleménycsoportokat, faktorokat képeznek. A faktoranalízis során *hat* véleménycsoport különült el, amelyek a vélemények közötti lehetséges összefüggések (összvariancia) 58 százalékát magyarázzák. Az elsőbe a következő vélemények kerültek:

*Nagyon jellemző = 5,00; egyáltalán nem jellemző = 1,00.

1. véleménycsoport: *autósok és szabályok*
(magyarázóérték: 22%)

faktorsúly	közlekedési tényezők	súlyozott átlag
0,759	A gépkocsivezetők udvariatlanok	2,31
0,639	Az eltérő közlekedési szabályokból adódó problémák	2,54
0,636	A gépkocsivezetők agresszívek	2,41
0,607	A forgalom túl van szervezve	2,28
0,582	Helyenként túl sok a közúti jelzés	2,35
0,419	A gépkocsivezetők gyakorlatlansága, képzetlensége	2,59
0,362	Az utak mentén kevés az útbaigazító jelzés	2,66

Az első véleménycsoportba azok a közlekedési jellemzők kerültek, amelyek az autósokra és a közlekedési szabályokra, a közlekedésirányításra vonatkoztak. E két tényező egy véleménystruktúrába rendeződését a közúti forgalomban szerzett negatív tapasztalatok indokolják. Azok a külföldiek tehát, akik ezeket a közlekedési tényezőket következetesen jellemzőnek ítélték a hazai viszonyokra, úgy találták, hogy a számukra szokatlan, túlszervezett, zavaros közúti jelzésekkel irányított forgalomban udvariatlan, agresszív, ugyanakkor gyakorlatlan gépkocsivezetők vesznek részt.

A következő négy véleménycsoport tematikus struktúrát követ, vagyis a faktorba rendeződést az határozta meg, hogy az adott közlekedési tényező a gyalogosok viselkedésére, a tömegközlekedési viszonyokra, az útviszonyokra vagy az emberek segítőkészségére vonatkozott-e. Így az alábbi véleménycsoportokat kaptuk:

2. véleménycsoport: *a gyalogosok viselkedése*
(magyarázóérték: 11%)

faktorsúly	közlekedési tényezők	súlyozott átlag
0,875	A gyalogosok gyakran megszegik a közlekedési szabályokat	2,67
0,754	A gyalogosok fegyelmezetlenek	2,42

3. véleménycsoport: *a tömegközlekedési viszonyok*
(magyarázóérték: 7%)

0,880	A tömegközlekedési eszközök piszkosak	2,71
0,811	Az utasok a tömegközlekedési járműveken agresszívek	2,56

4. véleménycsoport: *az útviszonyok*
(magyarázóérték: 7%)

0,789	Az utcák általában tiszták	3,78
0,664	Az utcák piszkosak	212
0,555	Az utak állapota általában jó	3,49

5. véleménycsoport: *segítőkészség*

faktorsúly	közlekedési tényezők	súlyozott átlag
0,828	A gépkocsivezetők az úton segítőkészek a külföldiekkel	3,47
0,805	Az emberek az utcán segítőkészek a külföldiekkel	3,80

A négy véleménycsoport két negatív és két pozitív tapasztalatot tartalmaz a hazai közlekedésről. A külföldi autósok számára feltehetően nagyon rossz élmény lehetett a közlekedési szabályokat semmibe vevő, fegyelmezetlen gyalogosok látványa. A szinte sokkszerű hatást mutatja a két összetartozó tényező együttes magyarázó értékének viszonylag magas aránya (11%). A másik negatív tapasztalat a tömegközlekedési járművek és utazóközönségük kulturálatlanságához kötődik.

Az utak tisztasága, jó állapota volt az egyetlen kifejezetten közúti (tehát nem emberi) tényező, amit a külföldiek pozitívan értékeltek. A magyarok szimpatikus vonásának tekinthetjük továbbá, hogy – az udvariatlan, gyakorlatlan és agresszív autósok, fegyelmezetlen gyalogosok és szintén agresszív utasok ellenére – mind a két közlekedő réteg részéről magas fokú segítőkészséget tapasztalhatott a bajba jutott külföldi. A hatodik véleménycsoport a következőképpen alakult:

6. véleménycsoport: *műszaki elmaradottság*
(magyarázóérték: 5%)

faktorsúly	közlekedési tényezők	súlyozott átlag
0,760	A gépkocsik jelentős része rossz műszaki állapotú	3,13
0,549	A tömegközlekedési eszközök zsúfoltak	3,03

Első ránézésre nehéz átlátni: milyen elv alapján rendeződik egy véleménycsoportba e két közlekedési tényező; ezért is kezeltük elkülönítve a többi véleménycsoporttól. Feltehetően a két közlekedési tényező együvé tartozását az indokolja, hogy mindkettő bizonyos műszaki, technikai, szervezeti, sőt infrastrukturális hiányosságok következményei is lehetnek.

A finomabb elemzési technikát lehetővé tevő faktorelemzés során a külföldiek válaszaiból kiszűrődtek a vendégeknek a vendéglátóval szembeni kötelező udvariasságot kifejező elemek. Így sokkal tisztábban és differenciáltabban rajzolódik ki a külföldiek véleménye a magyar közlekedési viszonyokról, szokásokról. Ez a kép legnagyobbrészt kritikus és negatív tapasztalatokon nyugvó. A faktorelemzés során kapott hat véleménycsoportból négy – autósok és szabályok, gyalogosok viselkedése, tömegközlekedési viszonyok, műszaki elmaradottság – negatív tapasztalatokról tudósít (együttes magyarázó értékük 45%) és csupán kettő – az útviszonyok és az emberek segítőkészsége – épül pozitív tapasztalatokra (ez utóbbiak együttes magyarázó értéke csupán 13%).

Egyszerűbb módszertani eszközökkel és többváltozós analízissel is próbálkoztunk annak feltárására, hogy mely tényezők befolyásolják a magyar közlekedési viszonyokról kialakított képet. Először az egyszerűbb kereszttáblákból nyert eredményeket ismertetjük.

A gépkocsivezetőkről alkotott kép

Négy tényező mentén vázoljuk fel ezt a képet (udvariatlanság, agresszivitás, segítőkészség és gyakorlatlanság, képzetlenség), amelyek mindegyike a gépkocsivezetőkre vonatkozik.

	súlyozott átlagok	a jellemzőnek tartott minősítések százalékos aránya
segítőkészség	3,47	47
képzetlenség	2,59	19
agresszivitás	2,41	18
udvariatlanság	2,31	17

A kép általában véve pozitív, de a megkérdezetteknek mintegy ötöd része kifejezetten negatív véleményének adott hangot.

A gépkocsivezetőkről alkotott kép és a *globális elégedettség* összefüggése nem egyszerű. Az agresszivitás esetében nincs kapcsolat, az udvariatlanságot pedig sajátos módon az igen elégedettek és a nagyon elégedetlenek tartják jellemzőnek az átlagosnál jóval nagyobb arányban. *A segítőkészség és a képzetlenség két olyan tényező, amelynek megítélése szoros kölcsönhatásban volt a globális elégedettséggel.* A segítőkészség átlaga a nagyon elégedetleneknél 3,22, a nagyon elégedetteknél 3,76 volt. Az összefüggés kölcsönösségét az mutatja, hogy az elégedettség átlaga a segítőkészséget egyáltalán nem jellemzőnek tartók körében 2,72, míg a nagyon jellemzőnek ítélőknél 3,35 volt. A képzetlenség átlaga a nagyon elégedetleneknél 2,78, míg a nagyon elégedetteknél csak 2,19 volt. Más oldalról az elégedettség átlaga a képzetlenséget nem jellemző dolognak tartók csoportjában 3,39, a nagyon jellemzőnek tartók körében pedig csak 2,60-at mutatott.

A Magyarországon eltöltött idő sajátosan formálja a gépkocsivezetőkről alkotott képet. Úgy tűnik, *a tapasztalatok gyarapodásával megerősödnek a kedvező benyomások, de ami legalább annyira fontos, jobban kiütköznek a hiányosságok is.*

Az országban tett látogatások száma és a gépkocsivezetők értékelése (súlyozott átlagok)

	első	második, harmadik látogatás	negyedik és több
segítőkészség	3,40	3,49	3,70
képzetlenség	2,49	2,63	2,77
agresszivitás	2,30	2,48	2,61
udvariatlanság	2,26	2,39	2,44

Legkevésbé az udvariatlanság minősítése változott, de a többi tényező esetében a Magyarországon töltött idő már erőteljesebb befolyást gyakorolt.

A közlekedés szabályozásáról és a forgalomszervezésről alkotott kép

A közlekedéskulturáltságról alkotott képnek a dimenzióját, amely az eddigieknél elvontabb jellegű, négy elem vizsgálatával próbáltuk körüljárni. Az összegző adatok az alábbiak szerint alakultak.

	súlyozott átlagok	a jellemzőnek tartott minősítések százalékos aránya
kevés útbaigazító jelzés	2,66	31
eltérő közlekedési szabályok	2,54	17
túl sok közúti jelzés	2,35	15
túlszervezett forgalom	2,28	12

A problémákat a kevés útbaigazító jelzés és az eltérő közlekedési szabályok okozhatják a nyugati autós számára. Különösen az elsővel kapcsolatos negatív tapasztalatok tűnnek jelentősnek, hiszen erősen összefüggnek az elégedettség mértékével. A nagyon elégedettek e tényező jellemzőségét csak 2,34-es átlaggal, míg az elégedetlenek már 3,30 értékkel „honorálták". Az összefüggés fordítva is fennáll és értelmezhető: a kevés útbaigazító jelzést nagyon jellemzőnek tartók elégedettségi átlaga csak 2,85, míg azoké, akik e körülményt egyáltalán nem tartották jellemzőnek, már 3,46 volt.

A közlekedés hazai szabályozásáról és a forgalomszervezésről legnegatívabb képpel a mediterráni országokból érkezett autós turisták rendelkeznek. Az átlagaik igen magasak: az eltérő közlekedési szabályok esetében 3,24, a kevés útbaigazító jelzéseknél 3,09, a túl sok közúti jelzésre vonatkozóan 2,90 és a forgalom túlszervezettségére 3,38.

A gyalogosokról alkotott kép

A gyalogosokról alkotott képet a fegyelmezetlenség, a szabályszegés és a segítőkészség által megtestesített viselkedésmódok jellemzésével építettük be kutatásunkba. A főbb adatok a következők:

	súlyozott átlagok	a jellemzőnek tartott minősítések százalékos aránya
segítőkészség	3,80	69
szabályszegés	2,67	21
fegyelmezetlenség	2,42	21

A segítőkészség az összes vizsgált tényező közül a legjobb értékelést kapta, bár itt is látható, hogy a külföldi autósok közel egyharmada ezt nem tartotta jellemzőnek a magyar közlekedési viszonyokra. Az országba való látogatások száma a kérdéskörnél is differenciáló tényezőnek bizonyult.

A gyalogosokról alkotott kép és a magyarországi látogatások száma (súlyozott átlagok)

	első	második, harmadik	negyedik és több	összesen
segítőkészség	3,77	3,77	4,00	3,80
szabályszegés	2,58	2,73	2,87	2,67
fegyelmezetlenség	2,27	2,56	2,63	2,42

Megfigyelhető a pozitív jellemző erősödése, de sokkal meggyőzőbb a negatív tényezők egyre jellemzőbbé válása. Van ebben egy természetes átértékelődési folyamat is, amennyiben minél többször látogat hazánkba autóval valaki, annál inkább eligazodik az utakon, tájékozottabb lesz, s ezért egyre kevésbé szorul rá a gyalogosok útbaigazító segítségére, másfelől viszont a szabályszegés és fegyelmezetlenség tapasztalatai gyarapodhatnak, veszélyessége pedig nem csökken.

A tömegközlekedésről alkotott kép

A következőkben három tényező elemzésével (a tömegközlekedési eszközök zsúfoltsága, piszkossága és az utasok agresszivitása) foglaljuk rendszerbe a magyar közlekedési viszonyok e dimenzióját. Tekintsük át újra a tényezők adatait:

	súlyozott átlagok	a jellemzőnek tartott minősítések százalékos aránya
zsúfoltság	3,03	25
piszkosság	2,71	11
agresszivitás	2,56	6

A kép az előzőekhez képest érezhetően negatívabb. Különösen a zsúfoltság és a piszkosság okozhatott problémát a külföldieknek. Fontos azonban ezeket az ítéleteket a konkrét tapasztalatok fényében vizsgálni, kontrollálni, hiszen a nyugati autós turisták benyomásai igen különböző módon szerzett tapasztalatokon nyugodhatnak.

A tömegközlekedésről alkotott kép az igénybe vett eszközök szerint (súlyozott átlagok)

	zsúfoltság	piszkosság	agresszivitás
csak autón közlekedett	3,04	2,82	2,70
egy tömegközlekedési eszközt vett igénybe	2,92	2,45	2,26
több tömegközlekedési eszközt vett igénybe	3,10	2,17	1,92

A konkrét utazási tapasztalat pozitívabb képpel járt együtt, már ami a piszkosságot és az agresszivitást illeti. A csak autóban utazók a külső benyomások alapján ítélhettek. Külön szót érdemel a zsúfoltság, amelyet minden csoport elég jellemzőnek ítélt.

Az utcák, utak és a gépkocsik állapotáról alkotott kép

A közlekedési viszonyok „objektív" feltételeit éppúgy a közlekedési kultúra fogalomkörébe kell sorolnunk, hiszen ezek a körülmények társadalmilag éppúgy meghatározottak, mint a közlekedő emberek viselkedése, magatartása.

	súlyozott átlagok	a jellemzőnek tartott minősítések százalékos aránya
az utcák tisztasága	3,78	73
utak jó állapota	3,49	65
az utcák piszkossága	2,12	15
a gépkocsik rossz műszaki állapota	3,13	29

Az utak és az utcák állapotának jellemzésekor a jó állapot és a tisztaság tűnik ki a külföldiek véleménye szerint. Ez azonban jórészt *együtt jelentkezik a gépkocsipark rossz műszaki állapotával, illetőleg a műszaki állapot negatívabb értékelésével.*

Az utak jó állapotát az első ízben idelátogatók kevésbé tartották jellemzőnek (3,39), mint a negyedszer vagy többször idelátogatók (3,83).

Az objektív feltételek és körülmények jellemzése, e feltételekről alkotott kép összefüggött a közlekedési rendszer minőségi elemére vonatkozó *elégedettséggel.* Ezt az összefüggést szemlélteti az alábbi táblázat.

Az utcák, utak és a gépkocsik állapotának jellemzése az elégedettség szerint (súlyozott átlagok)

	az utcák tisztasága	utak jó állapota	utcák piszkossága	gk. rossz műszaki állapota
nagyon elégedetlen	3,65	3,22	2,51	3,39
elégedetlen	3,56	3,23	2,37	3,35
közepesen elégedett	3,71	3,50	2,19	3,10
elégedett	3,96	3,65	1,99	2,97
nagyon elégedett	4,02	4,21	1,70	2,70

Az adatok ezen az elemzési szinten azt bizonyítják, hogy ennek az objektív dimenziónak az értékelése általában is igen lényeges a közlekedési kultúra megítélése szempontjából.

A kereszttáblás elemzés során felvetődött az a kérdés, hogy vajon az itt kimutatott összefüggések egy magasabb szintű elemzés során megállják-e a helyüket? A súlyozott átlagokban eredményezett eltérések szignifikanciáját egyszerű eldönteni, de vajon maguk a különbségek valódiak-e, legalábbis matematikai-statisztikai értelemben?

Lépésenkénti diszkriminancia elemzést* végeztünk ennek eldöntésére, amelynek során a változócsoportot a már bemutatott 18 jellemző képezte, az egyenként diszkriminált változók pedig a nemzetiség, az elégedettség, az igénybe vett közlekedési eszközök száma, az országban eltöltött napok száma és Magyarországra való látogatás száma volt. Ez utóbbi két változó esetében az elemzés nem hozott igazán értékelhető eredményeket, ami arra utal, hogy bár jelentkezhetnek egy-egy tényezőt tekintve különbségek a súlyozott átlagok között, de ha a 18 változó diszkrimináló hatását belső kapcsolatrendszerük figyelembevételével vizsgáljuk, a diszkriminált változó csoportjai nem különülnek el jelentős mértékben. A másik 3 változó esetében azonban jelentős diszkrimináló hatások figyelhetők meg.

A nyugati autósok *nemzeti hovatartozását* a 18 közül 3 változó különítette el legerősebben:

*A módszer ismertetését l. *Bartók János:* Lépésenkénti diszkriminancia analízis = TK Műhely sorozat, 1982. 2. sz.

az utak jó állapota (*F*-érték: 11,104); a forgalom túlszervezettsége (*F*-érték: 9,413) és az autósok agresszív viselkedése a tömegközlekedési járműveken (*F*-érték: 4,636). Két tengelyű koordinátarendszerben a koordinátáknak megfelelő kanonikus változók értéke az alábbiak szerint alakul:

	Can_1	Can_2
túlszervezett forgalom	–0,699	0,676
az utak jó állapota	0,746	0,248
az utasok agresszívek	0,414	0,622
kanonikus korreláció	0,367	0,200

Az első kanonikus változó lényegében az utak állapotával kapcsolatos állásfoglalást tartalmazza, a második pedig az utasok agresszivitására, a túlszervezett forgalomra vonatkozó vélekedéseket foglalja magában. E két kanonikus változó mentén különülnek el az egyes nemzetekhez tartozó autós turisták (vö. 1. ábra).

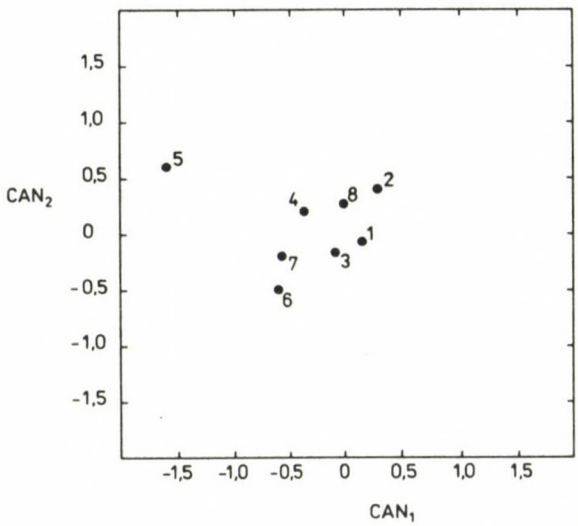

	CAN_1	CAN_2
1 - nyugatnémet	0,18	-0,05
2 - osztrák	0,29	0,43
3 - angolszász	-0,06	-0,17
4 - francia, belga	-0,37	0,18
5 - mediterrán	-1,59	0,57
6 - skandináv	-0,63	-0,50
7 - holland	-0,55	-0,18
8 - egyéb	0,00	0,27

1. ábra. Az egyes nemzeti csoportok elkülönülése a diszkriminancia-analízis eredményeként

Látható, hogy a mediterrán országokból származó autós turisták véleményeik alapján egészen más pozíciót foglalnak el, mint a többiek, de az is megfigyelhető, hogy a német–osztrák csoport meglehetősen távol van a skandináv–holland csoporttól. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy mediterrán országokból érkező turisták lényegesen negatívabban ítélték meg a magyar közlekedés kulturáltságát, mint a többi csoport.

Hasonló módszerrel vizsgáltuk meg azt, hogy a különböző *közlekedési tapasztalatok* milyen hatással vannak a vélemények alakulására. A diszkriminancia-analízis során három változó kapott különösebb jelentőséget. Az utasok agresszivitása a tömegközlekedési járműveken (F érték: 41,598), az utcák tisztasága (F érték: 4,203) és a gépkocsivezetők agresszivitása (F érték: 4,148). A két kanonikus változó közül csak az egyik rendelkezik számottevő differenciáló hatással.

	kanonikus változók értékei	
	Can_1	Can_2
az utcák tisztasága	–0,289	0,574
a gépkocsivezetők agresszivitása	–0,261	0,604
az utasok agresszivitása	1,118	0,343
kanonikus korreláció	0,322	0,022

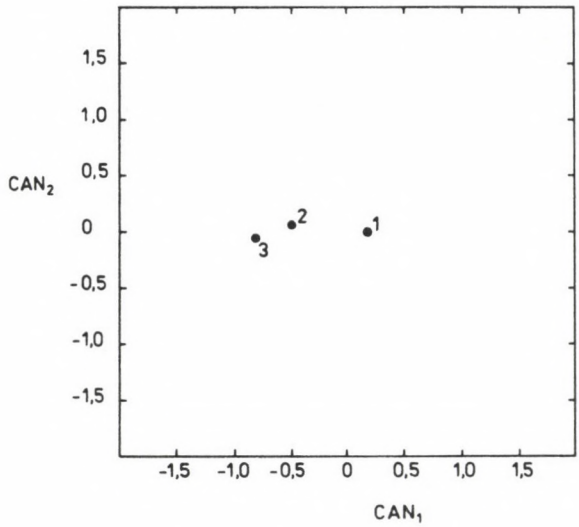

	CAN_1	CAN_2
1 - csak gépkocsival utazott	0,18	-0,00
2 - két közlekedési eszközt vett igénybe	-0,49	0,05
3 - három és több közlekedési eszközt vett igénybe	-0,82	-0,05

2. ábra. A különböző közlekedési eszközöket használók elkülönülése a diszkriminancia-analízis eredményeként

A kanonikus korrelációk tanulsága szerint csak a Can_1 változónak van számottevő hatása. Ez a változó lényegében az utasok agresszivitásával kapcsolatos véleményre vezethető vissza. A 2. ábra is mutatja, hogy az egyes csoportok a Can_2 szerint nem különülnek el egymástól. Figyelemre méltó viszont az, hogy minél több tömegközlekedési eszközt igénybe vett csoportról van szó, annál kevésbé fogadják el jellemző tényezőnek az utasok agresszivitását. A csak gépkocsival közlekedők külső benyomásaik alapján sokkal negatívabban ítélnek.

Hasonló eredményeket kaptunk a *globális elégedettség* változójára vonatkozó diszkriminancia-elemzéssel, amennyiben itt is csak egy kanonikus változó diszkrimináló ereje volt számottevő. A 18 tényező közül 3 került be az egyes lépések során: a jó utak (F érték: 9,420), a kevés útbaigazító jelzés (F érték: 6,538), a gépkocsik rossz műszaki állapota (F érték: 7,775). A kanonikus változók értéke az alábbiak szerint alakul:

	Can_1	Can_2
utak jók	−0,534	0,524
kevés az útbaigazító jelzés	0,401	0,653
gépkocsik rossz műszaki állapota	0,604	−0,004
kanonikus korreláció	0,302	0,085

Itt is a Can_1 változó a lényeges, tartalmilag pedig azt jelenti, hogy az elégedetlenebb csoportok ezen alapjában véve negatívumokra épülő változónál magasabb értékeket kaptak. A 3. ábra szemléletesen mutatja be a diszkrimináló hatást és igazolja azt, hogy az elégedettség szintje elsősorban az utak, a jelzések és a gépkocsik állapotáról kialakított véleményekkel mutat szorosabb összefüggést.

Dolgozatunkban egy szokatlan társadalmi csoport körében végzett vizsgálat módszertani tapasztalatairól számoltunk be. A módszertani szempontokat azért hangsúlyoztuk, mert a hazai empirikus társadalomkutatás gyakorlatában ritka, hogy külföldi állampolgárokat kérdezzenek meg.

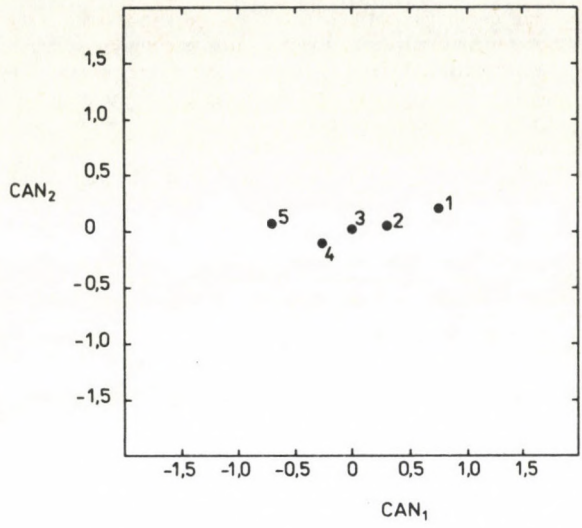

	CAN_1	CAN_2
1 - teljes mértékben elégedetlen	0,74	0,20
2 - nagyobbrészt elégedetlen	0,35	-0,05
3 - közepesen elégedett	-0,00	0,02
4 - nagyobbrészt elégedett	-0,25	-0,10
5 - teljes mértékben elégedett	-0,72	0,16

3. ábra. A különböző elégedettség csoportok elkülönülése a diszkriminancia-analízis eredményeként

BOZÓKI ANDRÁS

POLITOLÓGIA SZÜLETIK

„Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük. Azok, amelyek számára a kultúra folyama állandóan új problémákat vet fel."[1] E weberi kijelentés talán nem ok nélkül vonatkoztatható – a szociológia, a közgazdaságtan, a jog stb. mellett – régiónk legfiatalabb tudományágára, a politológiára.

Fiatal tudomány? Egy olyan országban, ahol a politikáról való gondolkodásnak a reformkor óta hagyományai vannak? Ott, ahol *Wesselényi*től *Eötvös*ig, *Kemény*től *Pulszky Ágost*ig, *Jászi*tól *Bibó*ig, *Szabó Dezső*től *Szekfű Gyulá*ig oly sokan és sokféleképpen művelték a politikai publicisztika, a tudományos igényű elemzés, a politikai retorika művészetét? Ahol a megkésett és felemássá sikeredett társadalomfejlődés zavarainak feloldására, a modernizáció, az utólérési kényszer szorító kihívásaira a politika dominanciája tűnt újra meg újra adekvát válaszkísérletnek? Ahol az uralkodóvá vált marxizmus társadalomelmélete, a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus a politikai gondolkodás számára is hasznosítható-hasznosítandó ismereteket, elméleti kereteket nyújt? Szükség van-e a fenti társadalmi és tudományos előfeltételek között egy olyan új – tárgyában és módszerében elkülönülő – diszciplína hazai elismerésére, mint a korábban „burzsoá" tudománynak minősített politológia?

A fenti kérdések kereszttüzében kezdődtek meg a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján – a pszichológia, a genetika és a szociológia befogadása után – az új tudomány legalitásáért vívott küzdelmek. Ebben a dolgozatban – távol a teljesség igényétől – bizonyos csomópontok kiemelésével ennek a folyamatnak a végigkövetésére teszünk kísérletet.[2]

Egy tudomány elfogadottsága – művelhetőségén túl – intézményesültségében mérhető. Ha végigtekintünk a politológia hazai önállósulásának történetén, szembetűnő, hogy az előrelépés folyamata az intézményesülés különböző szakaszaihoz kapcsolódik. Két szinten – a tudománypolitika és a tudományok szintjén – zajló emancipálódási törekvésről van tehát szó.

1.

A *tudománypolitika* támogatása a reformfolyamat újraindulásától, nagyjából az évtizedfordulótól vált nyilvánvalóvá. 1980-ban az MTA létrehozta *Politikatudományi Bizottság*át, amely az első lépést jelentette az intézményesülés útján. Minden bizonnyal megkönnyítette ezt a döntést a Szovjet Politikai Tudományok Társaságának korábbi, 1979. november 30-i ülésén hozott határozati javaslata, amely „a marxista politikatudomány önálló tudományos diszciplínaként való elfogadása"[3] mellett foglalt állást.

Politika és politológia viszonya azonban ekkor még korántsem volt tisztázott. Az a tény, hogy a politológia eredményeinek a politika döntésmechanizmusaiba való adaptációjához „külön

transzformáció nem szükséges",[4] sokakban azt az illúziót keltette, hogy a politológia létének jogosultságát közvetlen politikai hasznosíthatósága indokolja.[5]

A politikusi és a tudósi racionalitás azonban ebben az esetben is elválik egymástól, mert a tudományos megismerés és a politikai gyakorlat *per definitionem* különböző minőségek. A vitázók többsége arra az álláspontra helyezkedett, hogy el kell kerülni a „politológiai fetisizmust", azaz a politikatudomány „csodatévő" erejébe vetett csalfa reményt, mert „a tudománnyal szemben hamis elvárás a politika 'racionalizálása".[6] Tulajdonképpen a „politikatudomány lehet a 'politikai gyakorlat önismerete', de csak közvetetten, az ideológián keresztül. Mert a politikai gyakorlat önismerete sohasem a tudomány, hanem az ideológia".[7] Az ideológia feladata pedig elsősorban „nem a megismerés, hanem az igazolás",[8] ennek megfelelően tölti be sajátos, a tudomány természetétől elkülönülő funkcióit.[9] A fenti különbségek tudatosítása még a tradicionálisan politikavezérelt társadalmakban is – ahol a politikai hatalom mechanizmusa egyfajta „olvasztótégelyként" működik a társadalom egészében – megteremti a társadalom alrendszerei funkcionális elkülönülésének elvi lehetőségét, amennyiben elismeri, hogy a politika mellett nemcsak a tudománynak, hanem pl. a kultúra, gazdaság stb. egészének is autonóm mozgástörvényei vannak.

Az intézményesülés következő lépése volt 1982-ben a *Magyar Politikatudományi Társaság* megalakítása. A *tudományos közélet* megteremtésének és közvetlenebbé tételének jó lehetőségét kínálja a társasági forma, feltéve, ha élettel telítődik. Az első politológiai társaság az USA-ban jött létre még 1903-ban, és különösen a második világháború után talált követőkre az európai kontinensen.[10] A Magyar Politikatudományi Társaságon belül öt szekció működik:

1. politikaelmélet és politikatörténet
2. politikai szociológia
3. gazdaságpolitika
4. politikai rendszer, állam és politikai intézmények
5. nemzetközi politika

A Társaság 1983 óta jelentet meg évkönyveket, amelyek – éves tevékenységének bemutatásán keresztül – általában pontos metszetét adják a tudományág fejlődésének.[11] Mindazonáltal a hazai politológia belső és külső tudományos kommunikációs rendszerének fejlődése távol van a lehetségestől és a kívánatostól. Az Évkönyv mellett mozgékonyabb periodikákra (saját szakfolyóirat!), könyvsorozatra, politikatudományi lexikonra, a kutatási lehetőségek szélesítésére van szükség.[12] Elsősorban a Kossuth, valamint a Gondolat Könyvkiadó jóvoltából tematikus kiadványok (pl. Politikatudományi Tanulmányok, Bp. 1981), *Bayer-Hardi:* (szerk.) Pluralizmus, Bp. 1985 stb.) és ígéretes sorozatok (Négy évtized; Politikai gondolkodók)[13] első kötetei láttak napvilágot. A politológiai gondolkodás eredményeinek közreadásában úttörő szerepe van az ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszékének is. (Politikatudományi Füzetek; Fejlődéstanulmányok)[14] Várható, hogy a közeljövőben kilép viszonylagos elszigeteltségéből a hazai politológia, és szorosabbra fűzi kapcsolatait a tudomány nemzetközi szervezetével, az IPSA-val. *(International Political Science Association)*

A tudománnyá válás következő és legfontosabb tudománypolitikai előfeltételei – a *kutatás*i lehetőségek biztosítása és az *oktathatóság* – teremtődtek meg a legnehezebben. A nyolcvanas évek második felében várhatóan kutatás indul a politikai modernizáció, valamint a magyar politikai gondolkodás és politikai nyilvánosság történetének témaköreiben. Az oktatásban az okozta a legtöbb problémát, hogy miként illeszkedjék be a politológia a marxista tárgyak rendszerébe. Hosszú viták kellettek ahhoz, hogy a filozófia, a tudományos szocializmus, a szociológia, az állam- és jogtudomány mellett a politológia önállósult oktatása is elismerést nyerjen. Tisztázni kellett politikai filozófia, politikai szociológia, államelmélet, nemzetközi jog, alkotmányjog és tudományos szocializmus viszonyát a politológiához. Különösen a tudományos szocializmus oldaláról merültek fel kételyek, hogy tudniillik az egyik tudomány léte fölöslegessé teszi a másikat. Végül azonban a vita résztvevői elfogadták azt az álláspontot, mely szerint: „A politológia és a tudományos szocializmus vizsgálódási köre és alkalmazott kutatási módszerei nem azonosíthatóak."[15] A tudományos

szocializmus a szocialista-kommunista társadalom megvalósítási folyamatának, a munkásosztály osztályharcának, stratégiájának és taktikájának elmélete, míg a politológia a politika általános elméletét, történetét, rendszerét, kultúráját, intézményeit, ideológiáját stb. ragadja meg. A politikatudomány önállósága is „tárgyának specifikumában rejlik",[16] és már csak ezért sem tévesztendő össze az ún. politikai tudományokkal (hadtudomány, történettudomány, államtan, közgazdaságtan, politikai filozófia, jogtudomány stb.).

A politológia elkülönült oktatásának első csírájaként 1984 őszén az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán megalakult az önálló Politológiai Csoport, amely oktatási tevékenységét 1985 szeptemberétől kezdi meg alternatív előadások formájában. Kívánatos lenne, hogy más társadalomtudományi karokon (vidéken is), valamint a Politikai Főiskolán is bevezessék a tárgy oktatását.

Aligha vitatható a politológia léte, működése, valamint a mindenkori politikai viszonyok közötti érzékeny és szoros kapcsolat. Ennek ideális megvalósulási formája, ha ez az érzékenység valóságfeltáró tudományos teljesítmények elsajátításaiban – nem pedig adminisztratív-restriktív intézkedésekben – mutatkozik meg.

2.

A tudománypolitikai szintű változások bemutatása után rátérünk a tudománnyá válás immanens, magában a tudományban rejlő esélyeire, azaz a *tudomány művelésére.*

A tudományrendszertani problémák tisztázása, a belső és külső elhatárolás kérdései a kelleténél talán tovább tartottak és többszempontú megközelítéseik ellenére sem bizonyultak igazán termékenynek.[17] A politológia tárgyának különböző rendszerezései – *Burlackij,*[18] *Wiatr,*[19] *Molnár Tivadar*[20] stb. – nem váltak a tudomány – akár csak heurisztikus értékű – alapjává. A politológiának két meghatározása vált ismeretessé: szűkebb értelemben a politikának, mint a társadalom egy jól lehatárolt alrendszerének elmélete; tágabban a politikai rendszerként értelmezett társadalom elmélete.[21] Az első a tradicionális filozófiai, jogi, államtudományi megközelítés, míg az utóbbi a modern politológia kiindulópontjává vált. *Giovanni Sartori* kifejezésével élve: a „politika rendszere" és a „politikai rendszer" közötti különbségtételről van szó.

Vizsgálódási módszerét tekintve is a tudomány kettős meghatározottságáról, kettős alapjáról beszélhetünk. Az egyik támpont a politikai filozófia (*Platón, Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes, Locke, Rousseau, Montesquieu, Mill, Tocqueville, Marx, Lenin, Luxemburg, Gramsci, Lukács* stb.), míg a másik a politikai szociológia (*Weber, Michels, Mannheim, Mills, Parsons, Habermas, Duverger, Wiatr, Deutsch* stb.). Jóllehet az említett szerzők munkáiban nehezen választhatók szét mesterségesen a politikum szociológiai és filozófiai vonatkozásai, ami a marxista politikatudományt illeti, mindmáig erősebb oldala volt a filozófiai hagyományokból eredő normativitás szemlélet, mint „a politikai élet reálfolyamatainak feltárására irányuló igény".[22] A kibontakozó hazai politikatudományt e hiány felszámolására való törekvés jellemzi, legjelesebb képviselői nem győzik eleget hangoztatni a szociológiai megközelítési módszer fontosságát. E metodika reneszánsza részben világjelenség, amely a „Nagy Elmélet" általános visszaszorulásából adódik – *Lukács* Ontológiája érdemi filozófiai reflexió nélkül porosodik; *Althusser*, majd *Habermas* kivételével alig foglalkoznak a marxista társadalomelmélet reinterpretációjával vagy új általános elmélet kidolgozásával.[23] Mégis mind ez idáig a magyar politológiának legnagyobb adóssága épp a konkrét, a politikum különböző területeit feltérképező szociológiai kutatások elmaradásában áll. A filozófiai alapok tisztázását a marxi politikaelméletre és a polgári társadalom-politikai állam szétválásának folyamatára, a politika emancipálódására koncentráló tanulmányok kísérelték meg,[24] míg a szociológiai tartalmú politikatudomány alapkönyve – mely a fogalmak elhatárolását, definiálását a rendszertani vitáknál jóval hatásosabban és a továbbgondolás szempontjából is termékenyítőbben oldotta meg – *Gombár Csaba:* Politika – címszavakban c. munkája. Talán ettől a könyvtől számítható a tudomány hazai megszületése. Bár csupán „szótárnak" látszik – több annál: a bibói örökség

szellemében fogant, állampolgári és tudósi felelősséggel és tisztességgel megírt vizsgálódás a politikának nevezett jelenségtartomány feltérképezésre váró szegmentumairól. Olyan fogalmak ébredtek föl „Csipkerózsika-álmukból", s kerültek be a tudományos gondolkodás áramába, mint alternativitás, politikai közvetítő rendszer, hatalmi osztottság, nyilvánosság, politikai névtelenség, paternalizmus, legitimitás – hogy csak néhány jellemzőt említsünk. Nem véletlen, hogy e kifejezések korábban hiányoztak a politikáról gondolkodók „fogalmi apparátusából", mert ha „bármely uralom legitimitás-alapja abszolút evidenciaként van meghatározva, mint ahogy ez a kelet-középeurópai uralmi berendezkedésekre jellemző, akkor minden közvetett vagy közvetlen rákérdezés, az evidencia problematizálása „illegitimnek", „ellenséges" tevékenységnek számít, függetlenül minden szubjektív jó szándéktól."[25] Ezzel is magyarázható, miért hatottak revelatív erővel Gombár higgadt, távolságtartó, ideológiai felhangoktól mentes „rákérdezései".

E könyvet jól egészíti ki *Paczolay Péter* és *Szabó Máté* 1984-ben megjelentetett politikaelmélet-történeti áttekintése, amely rövidsége ellenére – vagy tán éppen azért – jól hasznosítható, orientáló kézikönyve lehet e tudomány iránt érdeklődőknek.[25a]

A hazai politológiai irodalomban tallózva még két hasonló színvonalú munkát találunk: a Politika és politikatudomány c. 1982-es kötetet (szerk: *Bihari Mihály*), valamint *Gombár Csaba* új könyvét, ami Egy állampolgár gondolatai címmel 1984-ben látott napvilágot. Terjedelmi korlátok miatt most csak ez utóbbiról szólunk, mely a szerző 1967 és 1983 között írt cikkeinek, tanulmányainak foglalata. Szerteágazóbb, lazább szerkezetű, mint a „Politika – címszavakban", hiányzik annak tartalmi-formai tömörsége, koherenciája – a tanulmányokat „csak" a szemlélet azonossága fűzi össze; legyen bár szó geopolitikáról, nemzeti érdekről, helyi hatalomról, politikai kultúráról, vagy épp a demokrácia fogalmáról. Két olyan kérdést emelünk ki csupán (társadalmi struktúra és politikai kultúra), amelyek az utóbbi időben a hazai társadalomtudományi közvélemény érdeklődésének homlokterében állnak.

A divatossá vált „empirikus kutakodás"-sal szemben *Erdei Ferenc* korai írásainak nyomdokain jár a szerző, amikor a *társadalmi struktúra*-kutatás általa kívánatosnak tartott módszeréről ír. Úgy véli, a társadalom szerkezete nem írható le pusztán státus-indexekkel, egyetlen dimenzió, az egyenlőtlenségi viszonyok mentén; a vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalom dinamikáját, történeti meghatározottságait, az egymásba csúszott és egymás mellett élő struktúrák egyidejű számbavételét. Egyáltalán van-e társadalmunknak struktúrája – kérdi *Gombár* –, ha az eltérő léthelyzetek különböző lét-tudatai nem artikulálódhatnak a nyilvánosság szintjén?

Ma már egyértelmű, hogy a tudomány nem fogadhatja el a „két osztály egy réteg" átpolitizált, társadalmi struktúra-képét, mert nem *leíró*, hanem „*előíró*" modellről van benne szó. Ezzel szöges ellentétben állnak azok a kutatások, amelyek a társadalmi rétegeket az egyenlőtlenségi hierarchia mentén írják le, mert ezek föltáró jellegüknél fogva a tudományos megismerést szolgálják.[26] Olyan durkheimi értelemben vett „társadalmi tényeket" hoznak felszínre, mint pl. azt, hogy a társadalom egyenlőtlenségi ranglétráján elfoglalt pozíció a kulturális „tőkével" áll a legszorosabb korrelációban, nem pedig – mint sokan feltételezték – a munkamegosztási viszonyokkal. Mégis: joggal fogalmazódhat meg a politikatudomány művelői részéről az a kétely, hogy mennyiben lehet releváns az a struktúrakép, amely társadalmi rétegeket definiál a szalámifogyasztás, a színházba járás, a kereset, az újságolvasás, a lakásnagyság stb. összevont mutatói alapján, miközben ezek a rétegek a felülről célvezérelt „Kvázi-ideológiai egység" valóságában „magáértvaló" módon sohasem szerveződnek meg. Természetesen ezzel nem állítjuk azt, mintha a politikai tagoltság hű leképezése lenne a társadalmi struktúrának. A történelem számos példát nyújt arra, hogy objektíve azonos létfeltételek között élő emberek homlokegyenest ellenkező politikai ideológiák hirdetőivé válnak. Ám amíg a politikai tagoltság lappangó marad és az alternativitás ideológiái virágnyelven szólalnak meg, a társadalomkutató arra kényszerül, hogy átláthatatlan viszonyok közül „állítsa elő" a társadalmi struktúrát.

Esszéisztikus írásaiban *Gombár* megteszi az első lépéseket a *politikai kultúra* feltárása terén

is. Miként ragadható meg egy ilyen illékony és szubtilis kategória? Közelítsünk a nemzeti karakter, a politikai antropológia felől, esetleg történeti szituációkat vizsgáljunk? A szerző az ideológia, az eszmetörténet, a közvélemény és a közerkölcs fogalmait veszi szemügyre, de úgy látja: mindezek egyenként, sőt összességükben sem elégségesek a politikai kultúra leírásához, szükség van „a lélektani ismeretek valamikénti hasznosítására" is.[27] Meghatározása szerint „a politikai kultúra egy olyan emocionális és attitűdbeli környezet, amelyben a politikai rendszer működik, és ami kognitív, affektív és értékelő szempontból jellemzi a politikai rendszert".[28]

Újra el kell indulni azon a csapáson, amely 1948-ban megszakadt: *Bibó István* akkor írt tanulmányán[29] kívül nem akad munka az elmúlt negyven évben, melyre a szerző vizsgálódásaiban támaszkodhatna. Kortárs amerikai kutatókon kívül (*Almond, Verba, Greenstein, Goffman, Pye* stb.) kénytelen korábban született hazai írásokra (*Illyés, Szekfű, Kornis, Karácsony Sándor, Németh László* stb.) hivatkozni, melyek ugyan „impresszionisztikusak", ámde egyediek és folytatás nélküliek. Ezen a ponton kapcsolódik a politikai kultúra kérdésköre a politikai-társadalmi tagoltsághoz, mert a „közösségi alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve."[30] Míg a politikai kultúra kutatása világszerte új lendületet kapott, nálunk „a karakterológiai megközelítést teljes kizárólagossággal váltotta fel az intézményi szemlélet, amely ugyanakkor főleg csak ideologizálásban jutott kifejezésre, és így jelenleg politikai rendszerünk intézményileg sincs feltárva, a politikai kultúra pedig még kérdéssé sem nagyon fogalmazódott."[31]

Persze a probléma *Gombár* megfogalmazása szerint sem „intézmény vagy karakter" hamis dilemmájában rejlik, ellenkezőleg, mindkét területen egyidejű és érvényes tudományos kutatásokra van szükség. Örvendetes, hogy a hazai politológiában mindkét megközelítési módnak jeles képviselőit találjuk. A felfogások alapvetően a szociológiatörténet két nagy huszadik századi irányzatában gyökereznek. A politikai szféráról, mint a társadalmi rendszer viszonylag jól elkülöníthető alrendszeréről esik szó a rendszerszemléletű, „*rendszerintegratív*" megközelítésekben, melyek a strukturális funkcionalista iskola (*Merton, Parsons, Luhmann,* a politológiában: *Deutsch, Wiseman* stb.) hagyományait követik. Ezek kitűnően alkalmasak arra, hogy a politikai rendszer bizonyos objektivációit (szervezetek, intézmények, szimbólumok stb.) leírják. A politikumot a totalitás *mint rendszer* kereteibe ágyazva vizsgálják, amelyen belül meg lehet különböztetni tartalmi (hatalmi viszonyok, érdekek, politikai ideológiák, politikai kultúra) és formai (politikai szervezetek, közösségek, normák, információrendszer) mozzanatokat. A társadalom rendszerként működik, amelynek legdinamikusabb alrendszere a politikai rendszer, a modernizáció folyamata pedig a differenciálódással, a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülésével függ össze. (A magyar szerzők közül lásd *Bihari M., Kulcsár K., Forgács I., Pokol B.* írásait.)[32]

A másik megközelítés – sok esetben nem ellentmondva, inkább kiegészítve az előző gondolatmenetet – inkább az „*életvilág*", a kommunikatív cselekvésekben jelenlévő kontextus ábrázolásával foglalkozik. Pontosabban azzal, hogy miként jelenik meg és hat a politikum a mindennapi életben, hogyan befolyásolja a magatartásirányítási rendszer mindazokat az embereket, akik részint maguk is tagjai e rendszernek, ugyanakkor részint rajta kívül helyezkednek el. Az életvilág Habermas szintézisében mindig az interakcióban és mindig egyszerre három szinten termelődik újjá: *1.* a kulturális reprodukció (*Schütz* nyomán), *2.* a szociális integráció (*Durkheim* nyomán), *3.* a szocializáció (*Mead* nyomán) területein. A rendszer objektív és normatív, az életvilág szubjektív és interszubjektív jelenség.[33] Az intézményesülés során fokozódik a rendszer és életvilág szétválása (a gondolatmenetet itt *Tönnies* dichotómiájára – közösség és társadalom – is visszavezethetjük) és az életvilág racionalizálódása. A rendszer „gyarmatosító" törekvéseivel szemben meg kell őrizni az életvilágban rejlő kommunikatív racionalitás értékeit is – akár az életvilág autonómiájának fenntartásával (nyugati típusú társadalmak), akár az életvilágnak a rendszer elemeiben való továbbélésével (kelet-európai társadalmak). Az életvilág problémái és esélyei egyaránt abból fakadnak, hogy a rendszerintegráció nem feltétlenül esik egybe a szociális integrációval. A „*szo-*

ciálintegratív" megközelítés elméleti kiindulási alapjához tartoznak az interakcionista áramlatok (*Cooley, Mead, Ward, Goffman*, a politológiában: *Almond, Verba, Greenstein* stb.), amelyek a társadalom létét a mindenki számára egyforma módon érthető és átélhető jelentéshordozó szimbólumok, gesztusok útján megvalósuló interakciókból vezetik le. Felismerhető az iskola hatása a magyarországi politikai kultúra, politikai szocializáció, nemzeti attitűd, valamint a társadalmi anomáliák kutatásában. (Lásd ezekről *Gombár Cs., Kéri L., Csepeli Gy., Hankiss E.* stb. írásait.)[34] E második vonulathoz sorolható a szintén hangsúlyozottan a mindennapi élet egyes – oylkor partikulárisnak tűnő – jelenségeiből indul ki a fenomenologikus szociológia (*Schütz, Berger, Luckmann, Garfinkel* stb.)[35] is, és arra a kérdésre keres választ: hogyan lehetséges egyáltalán társadalom mint az emberi együttélési formák egy objektiválódott, szokásszerűvé vált viszonyrendszere? Témája a mindennapi élet interszubjektív jelentésvilága, a természetes beállítódások és társadalmi idealizációk integratív szerepe. Ennélfogva a köznapi tudást egyenértékűnek tekinti a tudományos vagy „hivatalos" tudásokkal, sőt azt állítja, hogy a társadalmi cselekvés megértése nem lehetséges kívülről, weberi módon, hanem csak abban az észjárásban, amiben maguk a cselekvők gondolkodnak. A „távolodó politikai rendszer"[36] élményéből következik, hogy az emberek túlnyomó többsége számára a politika nem az agórát és az autentikus társadalmi cselekvést, hanem a társadalom „fölött" létező szervezeteket, intézményeket (az államot, a pártot, a központosított tömegkommunikációt stb.), mint elkülönült „politikai corpus"-okat jelenti.

Olyan társadalmakban, ahol a mindennapi élet érdek- és értékkifejeződései csak szelektíven és transzformációkon keresztül jelenhetnek meg a nyilvános politizálás csatornáiban – mert például a politikai közvetítő rendszer hálózata szűk, mozgása egyirányú – ott ezek a törekvések részben elfojtódnak, részben azonban megkeresik azokat a mertoni értelemben vett funkcionális helyettesítőket, ahol megnyilvánulhatnak. Ilyen funkcionális alternatíva lehet a politikum számára a kulturális szféra; ebből a szempontból is tanulságos a közép- és kelet-európai társadalomfejlődésben az irodalom hagyományos közéleti-politikai szerepvállalása[36a] és egyáltalán az értelmiségi mint szerep „heroikus" volta.

A politikai mezőben jelentkező társadalomfejlődési torzulások[37] arra késztetik a formálódó politikatudományt, hogy ne csupán leíró, de *értékelő* és *kritikai* is legyen. Ez egyébként magából társadalomtudományi mivoltából is fakad, ahol ugyan az értékmentesség eszménye lehet az „ideologikussá" válás elkerülésére tett tisztes tudósi törekvés, de valójában a tudósi értelmezések hátterében is felfedezhetők az értékelkötelezettségek. A megszülető hazai marxista politikatudomány a *demokrácia* és a társadalmi nyilvánosság szélesítése mellett kötelezte el magát. „Szocializmus és demokrácia, humanizmus és demokrácia az új társadalom elválaszthatatlan feltételei. Eredményes nagy teljesítményekre képes közösségi együttműködés és emberséges viszonyok csak demokratikus irányítás mellett jöhetnek létre."[38] A demokratikus kormányzáshoz nélkülözhetetlen a társadalom demokratikus intézményrendszerének kiépítése. A kelet-közép-európai régió visszatérő válságai mögött valójában e társadalmak egyetlen közös akarata áll: „*ne az állam ellenőrizze a társadalmat, hanem a társadalom az államot.*"[39]

A politológia már indulásától felismerte, hogy a szabadság és az egyenlőség a demokratikus társadalmakban nem elsősorban alternatív, hanem konjunktív feltételek. A bibói gondolat látszólag szűk ösvénye jelentheti a követendő utat, ahol a kizsákmányolásmentes társadalomra irányuló szocialista törekvés nem ellentétes a politikai „szabadság nyugati technikái"-nak elsajátításával. A politikatudomány nem hivatott és nem is alkalmas konkrét politikai programok megfogalmazására, ellenben tárgya ismeretében általános szinten megfogalmazhatja a demokratikus társadalmi és politikai berendezkedés szocialista típusú feltételrendszerét. Ennek legkoherensebb kidolgozását *Bihari Mihály* munkáiban találjuk: *1.* „Garantálni kell az egyének és a közösségek *politikai biztonságát és szabadságát*" (állampolgári jogok) *2.* „Egyének és közösségek *politikai egyenlőségének* biztosítása. Azaz: mindenki hátrányok nélkül ragaszkodhat politikai véleményéhez, szabadon törekedhet érdekei által vezérelt politikai akaratának érvényesítésére." *3.* „Ki kell építeni a demokratikus érdekérvényesítés és hatalomgyakorlás megfelelő szervezeti *eszközrendszerét*" (érdekarti-

kulációt biztosító szervezeti rendszer, ellenőrzési rendszer, demokratikus nyilvánosság előtt felelős tömegkommunikációs rendszer).[40]

Mindezek az értékek magától értetődő természetességgel kapcsolták a politológia úttörőit az évtizedfordulón újjáéledő *reform*gondolathoz. Talán furcsa, hogy e kapcsolódást külön hangsúlyozni kell. A reform kifejezés ugyanis – már eötvösi értelmében is[41] – eredendően politikai jellegű változást jelöl. (Történelmünk során lásd pl. a jobbágyfelszabadítást, a választói jog reformjait, a vármegyerendszer reformjával kapcsolatos tervezeteket stb.) 1949 után azonban a reform – a politikai szféra evidens és „sérthetetlen" volta miatt – majdnem teljesen közgazdasági fogalommá vált, és csak a gazdaság áttételén keresztül érintette a politikumot. Mindezek magyarázatot adhatnak a kelet-európai reformtörekvések törvényszerűen ismétlődő féloldalasságára. Még azok is, akik korábban a politikai reform fogalmaiban gondolkodtak, arra kényszerültek, hogy közgazdasági terminusokkal, a gazdasági reform retorikája szerint fogalmazzák meg álláspontjukat. Ez is hozzájárulhatott az elmúlt évtizedekben a közgazdasági szaktudás látványos felértékelődéséhez. 1968-ban „a reformgondolat úgy akart politikai reformot csinálni, hogy szó se legyen politikai refomról. Ez nemcsak saját logikájának mondott ellent, hanem a politikai valóságban a megadást jelentette. Ha a reform nem csinált mozgalmat, nem sorakoztatta fel maga mögött a politikai vélemények döntő részét, úgy a reformellenzék csinált mozgalmat. Ez pedig maga a vereség. Tanulsága pedig az, hogy egy nyitott és demokratikus törekvés fenntartás nélkül bízzék a *demos*ban és a *nyilvánosság*ban, ne a 'kamarilla-politikában' próbáljon jeleskedni. Ez ugyanis más erényeket kíván."[42]

Az 1966–72-es és az 1979–85-ös reformhullámok sokféleképpen összehasonlíthatóak. Ebben a dolgozatban csak a reformpártiság és reformellenzékiség politikai-ideológiai vezérfogalmait kívánjuk kiemelni. Az előző reformtörekvések vereségéhez hozzájárult a technokratává minősítés, azaz, hogy a reformellenzéki „neoplebejus áramlat" a szabadsággal szembeállíthatta az egyenlőséget, a technokratikus és logokratikus ész szakszerűségével a „demokráciát". A liberalizmus megkapta a „kozmopolitizmus" címkéjét, amellyel szemben sikerrel lehetett a nemzeti érdekre hivatkozni.

Az 1978 utáni reformidőszak megpróbálja a technokratikus racionalitást a demokratikus értékekhez kapcsolni (önkormányzat, társadalmi kontroll stb.), mindezt azonban – paradox helyzet! – megint csak a szűkre zárt nyilvánosság „vigyázó szemei" előtt teszi. Bizonyos reformlépések (kettős jelölés, Alkotmányjogi Tanács stb.) már annak a törekvésnek a kezdetét jelezhetik, amely túl akar lépni a szorosan vett gazdasági változtatáson. Úgy tűnik már nem játszható ki a reformmal szemben a demokrácia; a „reformellenzék" sem erre, hanem az államiság és biztonság érveire hivatkozik[43] (l. *Szegő A., Wiener Gy.* stb.).

Az utolsó két évtizedben a redisztribúció, sőt a társadalmi reprodukció egésze racionalizálódott, amit a mindennapok szintjén az emberek liberalizálódásként éltek át. A hetvenes évek második felétől kibontakozó recesszió azonban nyilvánvalóvá tette, hogy ez a fajta társadalomirányítás lassan kimerítette lehetőségeit, stílusváltás helyett *struktúraváltás*, liberalizálás helyett *demokratizálás* kell. Egy ponton túl már nem elégséges a különböző társadalmi alrendszerek egymástól elkülönítve kezelt reformja: „Az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a törvényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással s nem lehet közülük megoldani a legkényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket."[44]

A jelenkor által felvetett kérdések megválaszolásakor gyakran csábítanak múltbéli analógiák. A történettudomány és történetszociológia újabb kutatásai a politológia számára sem érdektelenek (*Szűcs J., Nagy E., Schlett I., Szabó M., Juhász Gy., Lackó M., Huszár T., Litván Gy., Vida I., Hanák P.* stb.),[45] sőt ebben a körben találjuk azt a művet, amely a legnagyobb hatást gyakorolta a nyolcvanas évek társadalomtudományi gondolkodására (*Szűcs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról).* A munka végigköveti a kelet-közép-európai régió „rossz kiegyezéseiː

*Részletes ismertetését e számunkban közöljük. (A szerk.)

nek sorozatát" a Karoling-Európától a felvilágosodásig. A nyugati népszuverenitás és a keleti autokrácia felezőpontján kibontakozó „kevert abszolutizmus" (birodalmi keretben rendi dualizmus) felidézésével a középkorra visszamenően magyarázza az 1867-es, 1918-as, 1944-es, 1949-es „zsákutcák" keletkezésének okait. A *Hajnal–Bibó–Szücs*-féle történelemszemlélet végigkövetése és hasznosítása jelentékenyen járulhat hozzá a magyar társadalom fejlődésének megértéséhez.

Az „őskeresés" minden induló tudomány természetes szükséglete: nemcsak az önlegitimáció okán, hanem a továbbvinni érdemes tradíciók ébrentartása miatt is.

A magyar politikatudomány a baloldali és liberális hagyományokhoz nyúlt, annál is inkább, mert történelmünkben többnyire ezek jelentették a progressziót. Velük szemben „a magyar konzervatív hagyomány a politikai gondolkodás területén nem értékek és egyensúlyi állapotok őrzését, hanem a társadalom kiskorúságban tartását, illetve kiskorúsítását képviselte."[46] Minden kort jellemeznek példaképei, szellemi divatjai. Manapság nem a forradalmi, hanem a reformer típusú értelmiségi magatartásformák válnak etalonná, mégpedig olyképpen, hogy ezeket „újra fel kell fedezni" a kitörölt emlékezetből. *Martinovics, Bethlen Gábor, Széchenyi, Kemény* – mint csapdák és lehetőségek – újra végiggondolt és végiggondolandó értelmiségi típusok. Különösen századunk nyújtja gazdag tárházát a mintaválasztások számára: *Jászi* vagy *Szabó Dezső, Landler* vagy *Kun, Lukács* vagy *Révai, Fejtő* vagy *Veres, Erdei* vagy *Németh* – és még folytathatnánk az alternatívák többnyire fölösleges szembeállítását (mert ezek nemcsak egymást kizárva képzelhetők el) az anarchistáktól a szociáldemokratákig, az oktobristáktól a sarlósokon át a népiesekig.[47] Mégis, ha a mai politikai gondolkodás értékirányultságát akarnánk nevekkel reprezentálni, választásunk az *Eötvös–Jászi–Bibó* típusú gondolatkörre kell essen.[47a] (Ez a választás természetesen nem jelenti más elméletek diszkreditálását; itt pusztán a tudományos közgondolkodás „levegőjében lévő" domináns értékhangsúlyokat emeljük ki.) A legtöbb szerző is ebből a modellből véli kibonthatónak azokat az elméleti fogódzókat, amelyek leginkább hozzásegítenek a ma társadalmi kérdéseire adandó érvényes válaszhoz. Receptet azonban ők sem jelenthetnek; „a múltértelmezés akkor lehet igazán orientáló és felszabadító, ha nem pótléka, hanem kiegészítője a távlat élményének."[48]

A hatvanas évek a filozófia reneszánsza jegyében zajlottak; a hetvenes évtized a szociológiáé volt. Ha a közeljövőben a társadalmi és tudománypolitikai környezet továbbra is kedvező marad, a politikával foglalkozó tudomány kibontakozása felgoyrsulhat. Lehet, hogy a nyolcvanas évtized – a közgazdaságtan mellett – a politológia évtizede lesz?

JEGYZETEK

1. In: *Mannheim:* A jelenkori szociológia feladatai. Bp. 1945. 43. o.
2. Módszertanilag a szemlének és az egyidejű történetírásnak azt az útját szeretnénk járni, amit *Kovács János Mátyás:* A reformalku sűrűjében = Valóság, 1984. 3. c. tanulmányában valósított meg. Nem foglakozunk a hatvanas-hetvenes évek politikatudományi írásainak áttekintésével, mert úgy véljük ezek inkább a politológia megszületésének előtörténetéhez tartoznak. (Lásd pl. Kulcsár K., Tordai Z., Hegedűs A., Kiss A., Samu M., Görgényi F., Papp Zs. és mások munkáit.)
3. Idézi *Molnár Tivadar:* A marxista politikatudomány néhány tudományelméleti kérdéséről = Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 1–2.
4. *Boros László:* A politológia és a szociológia viszonya = Társadalomkutatás, 1983. 4.
5. *Molnár Tivadar* idézett tanulmányában például ezt írja: „mind ez ideig nem született meg az a marxista tudományág, amely már indítékaiban is a racionális politikai döntések elméleti szükségleteinek *közvetlen kielégítését* (kiemelés tőlem – *B.A.*) tűzi maga elé."
6. *Szoboszlai György:* Politikatudomány és tudománypolitika = Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 1. Ez a cikk a folyóiratban a politológiáról folytatott egyéves vita lezárása, összegezése.

7. *Hüvely István:* A politika társadalmi szükséglete és a politikatudomány = Társadalomtudományi Közlemények, 1982/1. Ezt a gondolatmenetet *Schlett István* a következőképpen viszi tovább: „A politikatudomány létének vagy nem létének kérdése nem szűkülhet le a politikai vezetés jóindulatának megnyerésére." Vö. *Schlett I.:* Politikatudomány, politika, tudománypolitika = Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3.
8. *Szabó Miklós:* Programideológiák és állapotideológiák = Világosság, 1978. 2.
9. *Szabó Miklós* idézett tanulmányában az ideológiák „affirmatív" és „agitatív" funkciójáról beszél. Több funkciót különít el (orientációs, integrációs, legitimációs, megismerési stb.). *Schlett István:* A politikai ideológiák természetéről = Társadalmi Szemle, 1982. 3.
10. *Molnár Tivadar*, i. m.
11. 1983: Politika és társadalom, 1984: Ideológia és demokrácia (Szerk.: Szoboszlai György).
12. *Kéri László:* A politikatudomány információs rendszeréről = Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4.
13. In: *Négy évtized.* Bp., 1984. *Balogh Sándor:* Választások Magyarországon 1945, *Szabó Bálint:* Új szakasz az MDP politikájában 1953–1954, *Simon Péter:* A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949. In: *Politikai gondolkodók.* Bp., 1983. *Luxemburg:* Marxizmus, szocializmus, demokrácia. *Tocqueville:* A demokrácia Amerikában Bp. 1983, *Arisztotelész:* Politika Bp. 1984, *Bakunyin:* Államiság és anarchia. Bp. 1984.
14. In. *Politikatudományi Füzetek,* Bp. 1980, *Gombár Csaba:* Politika – címszavakban. Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. Bp., 1982., *M.F. Rakowski:* A köztársaság a nyolcvanas évek küszöbén. Bp., 1984.
In: *Fejlődéstanulmányok.* Kritikai elméletek és elméletkritikák. Bp., 1979, Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak. Bp., 1981, Az elmélet fegyvere és a fegyverek kritikája. Bp., 1983, Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok. Bp., 1984, Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Bp., 1982.
15. *Nagy Ferenc:* A politikatudományról a tudományos szocializmus oldaláról nézve = Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 1.
16. *Gombár Csaba:* A politikai tudomány kérdéséhez = Valóság, 1967. 10.
17. Lásd erről: Politikaelméleti tanulmányok. Bp., 1981, Politikatudományi tanulmányok. Bp., 1981.
18. *Burlackij:* 1. a politika marxista elmélete, 2. a politikai rendszerek szociológiai problémái, 3. az igazgatás tudománya, 4. a nemzetközi viszonyok és a világpolitika szociológiája, 5. politikai ideológia. Idézi: *Samu Mihály:* A marxista politológia és a társadalomtudományok. In: Politikatudományi tanulmányok Bp., 1981. 26–27. o.
19. *J. Wiatr:* A politikai viszonyok szociológiája. Bp., 1980. 23. o.
Általános rész – politikai szociológia
Különös rész – politikai mozgalmak és pártok, az állam, a politikai tudat, a politikai magatartás, a nemzetközi politikai viszonyok szociológiája.
20. *Molnár Tivadar*, i. m. *I.* 1. a marxista politikatudomány tudományelméleti kérdései, 2. a polgári politológia vizsgálata,
II. 1. a politikai tanok története, 2. a politika általános (marxista) elmélete, 3. a politika rendszere (viszonyok, intézmények, tudat, magatartás)
III. 1. korunk politikai rendszerei, 2. nemzetközi viszonyok, 3. modern politikai ideológiák
IV. Egy adott társadalom (pl. hazánk) politikai rendszerének komplex elmélete.
21. *Ágh Attila:* Politikatudomány: illúziók és igények = Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 4.
22. *Bihari Mihály:* Politikatudomány – politikai szociológia = Társadalomkutatás, 1983. 3.
23. *Almási Miklós:* Feltámad-e a Nagy Elmélet? = Világosság, 1984. 10., *Papp Zsolt:* Mielőtt megalvadunk = ÉS, 1984. okt. 5.
24. *Ágh Attila:* A politika világa. Bp., 1984, *Papp Zsolt:* Polgári társadalom és politikai állam;

Tőkei Ferenc: Közösségi és politikai formák a társadalomalakulatokban; *Bihari Mihály:* A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. *Mindhárom in:* Politika és politikatudomány, Bp., 1982. (Szerk.: *Bihari M.*)

25. *Cs. Kiss Lajos:* Adalékok az ideológiai „észlelés" és jelentésátadás természetéhez (Kézirat, 1984). A szerző ebben az írásában *Szabó Miklós* ideológiafogalmát operacionalizálja és a bolsevik programideológia jelentésváltozásait követi nyomon 1945 és 1956 között a Társadalmi Szemle szövegeinek elemzése alapján.

25a. *Paczolay Péter – Szabó Máté:* A politikaelmélet rövid története. Bp., 1984.

26. *Kolosi Tamás* és csoportja kutatásairól van szó. Az ezzel kapcsolatos vitát lásd: *Kolosi Tamás:* Struktúra, rétegződés, metodológia; *Gombár Csaba:* Társadalmunk szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei; *Papp Zsolt:* Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In: Elméletek és hipotézisek, Bp., 1982. *Gombár* tanulmánya szerepel az Egy állampolgár gondolatai-ban is. Bp., 1984.

27. Idézi: *Szretykó György:* A politikai kultúra, mint a marxista politikatudomány kategóriája = Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 1. *Szretykó* szerint *Gombár* elemzése „nagyban hasonlít azokra a polgári koncepciókra, amelyeknek fő jellemzője a társadalmi jelenségek pszichologizálása."

28. *Gombár Csaba:* A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: Politika és politikatudomány, Bp., 1982. 612. o.

29. *Bibó István:* Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István Összegyűjtött Munkái I. köt. Bern, 1981.

30. *Bihó István* i. m. 286. o.

31. *Gombár Csaba:* A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: Politika és politikatudomány, Bp., 1982. 628. o.

32. *Bihari Mihály:* A társadalom politikai rendszere = Társadalmi Szemle, 1981. 1., *Kulcsár Kálmán:* A politika és a politikai rendszer. In: Társadalom, politika, jog. Bp., 1974., *Kulcsár Kálmán:* A politikai rendszer – politikai folyamat. In: Politika és politikatudomány, Bp. 1982, *Kulcsár Kálmán:* A politikai rendszer és a társadalmi változások; *Bihari Mihály:* A politikai rendszer innovációs képessége. Mindkettő in: Ideológia és demokrácia, Bp., 1984., *Pokol Béla:* Modernizáció – a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése = Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3., *Forgács Imre:* Politikai rendszer, információs rendszer, társadalomirányítás = Társadalmi Szemle, 1982. 2. stb.

33. *J. Habermas:* Theorie des kommunikative Handels. Frankfurt, 1981., *R. Weiner:* Cultural Marxism and Political Sociology. Beverley Hills, London, 1981.

34. *Gombár Csaba:* A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért. In: Politika és politikatudomány, Bp., 1982., *Gombár Csaba:* Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? In: Politika és társadalom, Bp. 1983., *Gombár Csaba:* Egy állampolgár gondolatai. Bp., 1984., *Kéri László:* A politikai szocializáció vázlata = Műhely, 1984. 4., *Csepeli György:* Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei c. kutatása (1983–84), *Hankiss Elemér:* Diagnózisok. Bp., 1982., *Hankiss Elemér:* „Második társadalom"? = Valóság, 1984. 11. stb.

35. In: *Hernádi Miklós* (szerk.) A fenomenológia a társadalomtudományban. Bp., 1984.

36. *Boros László – Kéri László:* Az ifjúság politikai szocializációja. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években, Bp. 1984. 187. o.

36a. Esterházy Péter malíciózus megjegyzése szerint íróink többnyire „népben-nemzetben" – nem pedig „alanyban-állítmányban" – gondolkodtak.

37. *Bihari M.* szerint ezek a politika színterén az alábbiakban nyilvánulnak meg: *1.* pártközpontú politikai rendszer, *2.* monopolisztikus hatalmi blokk, *3.* erős centralizáció, *4.* felduzzadt bürokrácia, *5.* szervezeti koncentráció, *6.* hatáskörök összekeveredése, *7.* a hatalmi és hierarchikus függőségek személyi függőségeken alapulnak, *8.* a hatáskörök megosztásának sajátos „zsákmányrendszere". Bővebben lásd: *Bihari Mihály:* A politikai rendszer elméleti és

gyakorlati kérdései (különös tekintettel a szocialista demokráciára és a társadalmi reformokra) = Műhely, 1984. 5.

38. *Pozsgay Imre:* Sorsunk a demokrácia = Magyar Nemzet, 1984. dec. 24.

39. *Pozsgay Imre* i. m. – E gondolat Marxnál a következőképpen fogalmazódik meg: „A szabadság abban áll, hogy az állam a társadalom fölé rendelt szervből a társadalomnak mindenben alárendelt szervvé váljék, és az államformák ma is olyan mértékben szabadabbak vagy kevésbé szabadok, amennyire az állam szabadságát korlátozzák." *Marx:* A gothai program kritikája. Bp., 1975. 33. o.

40. *Bihari Mihály:* A politikai rendszer elméleti és gyakorlati kérdései (Különös tekintettel a szocialista demokráciára és a társadalmi reformokra) = Műhely, 1984. 5. Lásd még: *Szabó Miklós:* A legitimáció történeti alakváltozásai a szocialista országokban (kézirat), *Szabó Miklós:* A többség hatalma és a kisebbség joga = Világosság, 1981. 12.

41. *Eötvös József:* Reform (1846).

42. *Gombár Csaba:* Bukás vagy vereség? (Megjegyzések a magyar reform politikumához) = Új Forrás, 1983. 4.

43. *Szegő Andrea:* Gazdaság és politika – érdek és struktúra = Medvetánc, 1983. 2–3.; *Wiener György:* Gazdaságirányítás és politikai rendszer. In: Ideológia és demokrácia, Bp., 1984, bár ez utóbbi tanulmányban a demokrácia nevében is felmerülnek kételyek.

44. *Bibó István:* Harmadik út. Hungarian Writers' Association Abroad, London, 1960. 375. o.

45. *Szűcs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983, *Nagy E.:* A népfrontos népi demokrácia két alternatívája – Lukács és Bibó vitája. In: Ideológia és demokrácia, Bp., 1984, *Nagy E.:* Állami beavatkozás és önkormányzat Jászi politikai ideológiájában. In: Politika és társadalom, Bp., 1983., *Hanák Péter:* A dunatáji közösségtudat ébresztése = Műhely, 1984, 3. *Schlett István:* A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig. Bp., 1982., *Schlett István:* A liberalizmus válaszútjai. In: Politika és társadalom, 1983, *Juhász Gyula:* Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp., 1983., *Lackó Miklós:* Válság – választások. Bp., 1975., *Lackó Miklós:* Szerep és mű. Bp., 1981., *Litván György:* A századelő időszerűsége. In: Politika és társadalom, 1983., *Szabó Miklós:* Szabó Dezső a politikai gondolkodó = Medvetánc, 1982. 4., 1983. 1., *Huszár Tibor:* Beszélgetések. Bp., 1984., *Huszár Tibor:* Nemzetlét-nemzettudat-értelmiség. Bp., 1984. stb.

46. *Dénes Iván Zoltán:* A konzervatív hagyomány az újkori magyar politikai gondolkodásban = Valóság, 1984. 12. Kivételek azért itt is vannak (Concha, Weis I., Ottlik Gy. stb.)

47. Ebben a körben könyvkiadásunk – az utóbbi évek változásai ellenére is – még számos munka megjelentésével adós. Felsorolásunk itt csak példálózó lhet: elsősorban *Jászi, Szabó Dezső, Németh László, Bibó, Kovács Imre, Szekfű Gyula, Szabó Zoltán, Hajnal István* és mások eddig kiadatlan írásaira gondolunk. A Szárszó-kötet után különösen érdekes lenne egy negyven évvel korábbi szellemi eseményről olvasni: 1904-ben jelent meg a Társadalomtudományi Társaság vitasorozata „A társadalmi fejlődés irányá"-ról. Ma is aktuális és érdekfeszítő olvasmány, amely a téma fókuszpontja köré gyűjti a századforduló szellemi irányzatait.

47a. Az analógiáról lásd: *Sükösd Miklós:* Eötvös, Jászi, Bibó. Bp., 1985. (Kézirat)

48. *Dénes Iván Zoltán:* i. m.

DOBRONAK – FELSŐSZÖLNÖK
– Egy szlovéniai magyar és egy magyarországi szlovén település közös kutatása –

A kutatás tárgya

1983-ban állapodott meg a budapesti *Állami Gorkij Könyvtár* nemzetiségi kutató csoportja és a ljubljanai *Nemzetiségi Kérdések Intézete* a magyarországi szlovén vidék és a szlovéniai határmenti magyarlakta terület együttes és komplex társadalomtudományi vizsgálatáról. A több évre tervezett program első vállalkozásaként két közösen kiválasztott község helyzetének interdiszciplináris módszerű feltárását határozták el. Mindkét település körülbelül ezer lakosú és a magyar–jugoszláv határtól megközelítőleg azonos távolságra fekszik. A szlovéniai *Dobronak* (Dobrovnik) és a magyarországi *Felsőszölnök* (Gornji Senik) nagy többségében nemzetiséglakta község: az előbbiben több mint hetven, az utóbbiban több mint kilencven százalék a kisebbségiek aránya. Hasonló a helyzetükben az is, hogy jellegzetesen mezőgazdasági települések: Felsőszölnökön az ipartelepítést eddig csak tervezték, Dobronakon egy gazdaságtalannak minősített fűrészüzem és téglagyár szűnt meg az 1970-es években; azóta az egyik községben sincs a helyi munkaerőt részben lekötő ipari tevékenység. Felsőszölnök a többi magyarországi szlovén településsel együtt Szentgotthárd vonzáskörzetében fekszik, ennek üzemei vonzzák az eljárókat, illetve az elvándorlókat. Dobronak a szlovéniai magyar vidék több falujához hasonlóan Lendva és Muraszombat agglomerációs vonzáskörében helyezkedik el, mint azt a naponta ingázók és a véglegesen kitelepülők útiránya is mutatja. Mindkét helység lakossága a negatív szaldójú a természetes szaporulat és az elvándorlás miatt, amely jelenség azért is figyelemre méltó, mert a kistelepülés általános elnéptelenedése mellett egyben a nemzetiségi kultúrát hordozó közösség csökkenését is jelenti.

A migrációs jelenség is bizonyítja, hogy jóllehet a vizsgálat két településre összpontosult, ezek tényleges helyzetének felmérése lehetetlen volt a külső – legalábbis tájegységi méretű – környezet figyelembevétele nélkül. A közös kutatás azonban ezúttal még nem vállalkozhatott a Mura mente 33, részben magyar nemzetiség által lakott településének és a magyarországi Rába-vidék Szentgotthárddal 8, szlovének által is lakott helységének átfogó és részletes bemutatására. A kiválasztott községek azonban eléggé tipikusak tájegységeiken belül ahhoz, hogy a vizsgálat alapján a régió egészére érvényes következtetések is megfogalmazódhassanak; sőt a Mura mente és a Rába-vidék történelmi és mai rokonvonásai miatt egy-egy megállapítás határon átnyúló, interregionális érvényű is legyen.

Bár a két ország általános nemzetiségpolitikájának önálló elemzése nem volt feladat, nyilvánvaló, hogy ennek jellemzői erőteljesen hatnak például az anyanyelvi oktatás színvonalára és eredményeire a két vizsgált településen. Emellett a két kisebbségi közösség mai nemzetiségi létét, öntudatát, igényszintjét, törekvéseit a múlt eseményei is nagymértékben kondicionálják. Az idő dimenzióit, a közösségek egészét ért sorsfordulókat ugyancsak nehéz kizárólag egy-egy község határain belül szemlélni. A közel 5000 főt számláló magyarországi szlovénség több évszázada folyamatosan magyar állami keretben él; az 1183-ban alapított ciszterci apátság okmányaiban már

említést tettek a környék szlovén (vend) lakóiról. A Mura-vidéki magyarság napjainkban 10 000 fő körüli közössége 1919 óta tartozik a délszláv államhoz (előbb a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, majd Jugoszláviához), letelepülésük időpontját tekintve ugyanolyan őslakos etnikum, mint a Rába menti szlovénség; a honfoglaló magyarok a 9. század második felében jelentek meg a Pannon-síkságnak ezen a tájain. A két közösség kisebbségi sorba kerülésének nagyon eltérő időpontja és történelmi körülményei napjainkig érezhető különbségeket okoznak a nemzetiségek tudatában, beleértve ebbe anyanyelvi tudatosságukat és nyelvi jellemzőiket is. A magyarországi Rába-vidéken ez mindenekelőtt a vend tájnyelvi-művelődési hagyományban és regionális tudatban fejeződik ki. A vend dialektális változat a szlovén nemzeti kultúra része; de ennek a csoportnak az anyanemzettől való évszázados elzártsága történelmileg a romániai moldvai csángó magyarokhoz hasonló, egyedi néprajzi-közösségi sajátosságokat alakított ki.

A vizsgálat módszere

A különböző tudományágakat (szociológia, politológia, statisztika-demográfia, nyelvészet, történelem) képviselő öt-öt magyar és szlovén kutató (*Arday Lajos, Győri-Nagy Sándor, Joó Rudolf, Székely András, Zelenay Anna*; illetve *Peter Beltram, Silvo Devetak, Janez Dular, Vladimir Klemenčič, Nada Vilhar*) a vállalkozás valamennyi részfeladatát – a koncepció és a módszerek kidolgozásától a kérdőív megfogalmazásán át a terepmunkáig, majd a tanulmány megírásáig – közösen végezte. Együttesen tervezik az összegyűjtött ismeretek, tapasztalatok – vagy egy részük – nyomtatásban való megjelentetését; magyar, szlovén és esetleg egy világnyelven való publikálását is.

A tanulmány megírásában a kutatók döntően négy forrásra támaszkodtak:

- a magyarországi szlovénlakta és a szlovéniai magyarlakta régióra vonatkozóan rendelkezésre álló elsődleges dokumentumokra, statisztikákra és feldolgozásokra;
- egy egyharmados reprezentativitású lakosságmintát (falvanként 100-100 háztartást) átfogó kérdőíves felmérés adataira;
- elsősorban az óvodás és iskolás korú gyermekek körére kiterjedő írásbeli és szóbeli nyelvi tesztekre;
- azokra a konzultációkra, interjúkra, amelyeket a településen és a tájegységben működő, a nemzetiségi létet közvetlenül befolyásoló intézmények (tanács, iskola, kultúrház) képviselőivel folytattak.

Az adatgyűjtésben kitüntetett szerep jutott a kérdőívnek, amelynek közel 200 kérdése átfogta a lakosság életkörülményeit – benne a háztartások és a gazdaságok felszereltségét, a család és az egyének foglalkoztatási jellemzőit, életmódjukat, nyelvhasználati szokásaikat, a rádiózás és televíziózás nyelvi irányait, nemzetiségi tudatukat, a többségi nemzethez és a határon túli anyanemzethez való viszonyukat. Azokban az esetekben, amelyekben kontrollra volt lehetőség, a munka résztvevői az összesített válaszokat szembesítették például a községre vonatkozó statisztikákkal, tanácsi kimutatásokkal, a feldolgozás során esetenként a nyelvi tesztek is mérőeszközül szolgáltak a kinyilvánított és a tényleges nyelvtudásszint összevetésére.

A felsőszölnöki és dobronaki terepmunkán a kutatók egyben kérdezők is voltak. A három főből – egy magyar és szlovén kutatóból, valamint egy helyi nemzetiségi tolmácsból – álló, összesen öt team egymásközt elosztotta a településenkénti 100-100 háztartást. Magyarországon a szlovén kutató, Szlovéniában a magyar kérdezett, ez alól a szabály alól csak ott tettek kivételt, ahol a kérdezett nem nemzetiségi volt, vagy a nemzetiségi nyelvet nem beszélte megfelelően. A kérdőív azonos szöveggel, magyar és szlovén nyelven készült, így mindkét kutató anyanyelvén jegyezhette a válaszokat. A terepmunka befejeztével a két csoport külön-külön, de azonos szempontok (egységes kódolási utasítás és közös vázlat) alapján láthatott hozzá a tanulmányok kidolgozásához, az elkészült anyagok kicseréléséhez és együttes megvitatásukhoz.

A vállalkozás célja és néhány eddigi tanulsága

A közös kutatás mind társadalomtudományi komplexitása, mind nemzetközi jellege miatt *úttörő jelentőségű*. Az eddigi empirikus vizsgálatok a kisebbségi jelenségvilágnak és az interetnikus kapcsolatoknak többnyire csak egy-egy „szeletét" (*vagy* a társadalmi rétegződést, *vagy* a nyelvhasználatot, *vagy* a közösségi öntudatot) vették górcső alá; az egyes életszférák és az etnikus mozzanatok összefüggéseinek sokszempontú, több tudományág együttműködését megkövetelő felmérésére megelőzően nemigen tettek kísérletet. Dobronak és Felsőszölnök helyi közösségének határtudományos szemléletű vizsgálata mindenekelőtt *az etnikai identitásra ható tényezők rendkívüli változatosságát, sokrétűségét* bizonyította tekintélyes empirikus adatmennyiséggel. Azt például, hogy a nemzetiségi azonosság olyan fontos elemének, mint a nyelvnek a megőrzésében nemcsak az iskolának van szerepe – jóllehet az oktatási rendszer a mindenkori nemzetiségpolitika lényeges minősítője volt és marad –, hanem az ipar meglétének vagy hiányának, a művelt terület birtokviszonyainak, a földtulajdon szétaprózottságának, a közlekedés színvonalának, a tájegységi vonzásközpont (főként munka- és bevásárlóhely) nemzetiségi összetételének, az anyanemzeti rádió-televíziós adások vételi lehetőségét befolyásoló földrajzi adottságoknak és technikai feltételeknek, a határok közvetlen emberi kapcsolatokat és kulturális cseréket meghatározó nyitottságának, a helyi beszélt nyelv (tájnyelv) és a sztenderdizált irodalmi nyelv különbségeinek, a többségi nép kulturális toleranciájának és a kisebbségi nyelv környezetnyelvként való ismeretének a vegyes lakosságú területeken stb. tényezők is – különböző erővel – kondicionálólag hatnak. A kulturális és nem kulturális, az etnikai és a nem etnikai tények hatása hol egymást erősítve, hol gyengítve, de mindig összefonódva jelenik meg, ahogy azt például a gazdaságok életképessége vagy a helyi közösségek autonómiája *és* a nemzetiségi lét jellemzőinek alakulása közötti viszony vizsgálata mutatta. A Mura mentén és a Rába-vidéken a mezőgazdasági termelés túlnyomórészt magángazdasági keretben folyik; Magyarország szlovénlakta területén a kedvezőtlen domborzati viszonyok és talajadottságok miatt nem alakult termelőszövetkezet. Mindkét tájegységben eléggé elterjedt a félparaszti életforma, vagyis, hogy a gazdálkodás megtartása mellett a család egy vagy több tagja munkát vállal. Általános tapasztalat, hogy ahol megmaradt a több korosztályt egybetartó nagycsalád forma és ahol a parasztgazdaságok nagyságrendje és fejlettsége életképes önállóságot biztosít, ott ezek az adottságok jelentős nyelv- és nemzetiségmegtartó erőként funkcionálnak. Tény azonban, hogy a falusi társadalmi szerkezet gyors ütemben alakul át és vele változik az egyének, rétegek, csoportok helyzete és szerepe is. Kérdés, hogy a helyi társadalom átstrukturálódó erői képesek-e magukat új közösséggé formálni, s egyben egy olyan társadalmi-politikai autonómiát kialakítani, amely – nemzetiségi többségű településekről lévén szó – az etnikai önszerveződés és azonosságmegtartás nagyobb esélyeit is magában hordja. Ennek lehetőségeiről és feltételeiről a felmérés során a helyi értelmiségiek nyilatkoztak külön interjúkban, mivel a kutatók feltételezése szerint a lokális (és egyben *etnikai*) közösség-építésben, kohézió-erősítésben, egy elkülönült sajátos minőség érvényesítésében (elvileg) nekik van döntő szerepük. A kapott válaszok elemzése a zárótanulmányra vár, ebben a beszámolóban a tanulságokat még vázlatosan sem lehet összefoglalni.

A nemzetiségi kérdés jelen-irányult vizsgálatában sem a magyaroknak, sem a jugoszláv partnernek *nem volt* nemzetközi együttműködési tapasztalata és nem tudták harmadik ország példáját sem fogódzóul venni, hiszen *a vállalkozás előzmény nélküli egész Európában.* Hogy megvalósulhasson, a két állam kapcsolatának, a magyarországi és szlovéniai etnikai viszonyoknak el kellett érniük a mai, összességében a kiegyensúlyozott szintre. A „kiegyensúlyozott" jelző valóságos értékét számunkra többek között az adja meg, hogy a Szlovén SZSZK-ban élő magyar nemzetiség helyzetének alkotmányos szabályozottsága, politikai intézményesítettsége minőségileg magasabb fokú, mint néhány más, lényegesen nagyobb magyar etnikai tömböt magában foglaló országban. A jugoszláviai kollégák figyelmét pedig nálunk – sok más mellett – bizonnyal az sem kerülte el, hogy mennyire feszültségtől mentes a magyar és szlovén lakosság mindennapos kapcsolata, mennyire nem ismeri ennek a tájnak a népe a kisebbségellenes kilengéseket, amit nem minden ország szlovén nemzetisége mondhat el magáról.

Az államközi kapcsolatok mai állapotát legcélszerűbb saját előtörténetéhez hasonlítani. Azt a határszakaszt, ahol 1984 őszén két ország kutatóinak részvételével a többhetes terepmunka lezajlott, alig több mint harminc éve végletes hidegháborús feszültség és elzárkózás jellemezte, amely esetenként nem volt mentes fegyveres incidensektől sem. Ma ezen a határrészen – Vas és Zala megye, valamint a lendvai és muraszombati község (járás) között – valósul meg Magyarország egyik legdinamikusabb határterületi együttműködése, amelyből a Rába-vidéki szlovén és a Mura menti magyar nemzetiség is kiveszi a részét. Sokban hasonló a két nép *érdekeltsége* is abban, hogy a nemzeti kisebbségek erősítő, gazdagító szerepet játszanak a nemzetközi kapcsolatokban; közép- és dél-kelet-európai sajátosság, hogy mind a magyarság, mind a szlovénség körülbelül egyharmada a határon túl él, nemzetiségi létben. Szlovénia (és általában Jugoszlávia) nagy figyelmet fordít a kisebbségi sorban élő szlovének (délszlávok) sorsának alakulására; mint anyanemzet rendszeres művelődési fórumot biztosít számukra, a ljubljanai televízió havonta külön műsorban számol be az ausztriai, olaszországi és magyarországi szlovének helyzetéről, kulturális, társadalmi és politikai eseményeikről, de a tömegtájékoztatás és a politikai intézményrendszer más fórumai is folyamatosan és koncepciózusan foglalkoznak ügyeikkel. A sokban összefüggő belső és külső nemzetiségpolitika elméleti-tudományos megalapozásában a közös kutatásban részt vevő partner-intézménynek, a ljubljanai Nemzetiségi Kérdések Intézetének van immár több évtizedre visszanyúlóan – és számunkra, magyarok számára sem kevés tanulságot szolgáltató módon – fontos szerepe.

Egy, a nemzetiségek jelenére vonatkozó tudományos felmérésnek akkor van értelme, ha egyidejűleg szolgálja az etnikai viszonyok elméletének és a kisebbségi megmaradás gyakorlatának kettős célját. A *Dobronak*on és *Felsőszölnök*ön lezajlott munka *alapkutatási jelentőségű*; a szlovéniai magyar és a magyarországi szlovén vidéken gyűjtött adatok és tapasztalatok elméleti általánosítása hozzájárulhat a Kárpát-medencei nemzetiségek egy később elvégzendő tipizálásához; a sokszor emlegetett, de tudományos pontossággal valójában igen kevéssé ismert *nemzetiségi identitás* összetevőinek jobb megismeréséhez és rendszerezéséhez; térségünk etnoszociológiai indíttatású kétnyelvűség-kétkultúrájúság vizsgálatai módszereinek fejlődéséhez. *Emellett* a munka zárótanulmánya tényfeltáró elemzéseivel, javaslataival és ajánlásaival a két ország nemzetiségpolitikáját és államközi (interregionális) együttműködését irányító intézményeket is figyelmeztetni kívánja majd tevékenységük gyenge pontjaira és a ki nem használt lehetőségekre. A cselekvési program kidolgozása már nem a kutatók feladata, de a tudomány – lehetőségei szerint – a maga eszközeivel javíthatja meghatározott társadalmi-politikai folyamatok kibontakozásának feltételeit. Hozzájárulhat többek között a kisebbségek *híd szerepének* erősítéséhez, amelynek a készülő kétnyelvű könyv – miként a közös kutatás egésze – maga is egyik kézzelfogható megnyilvánulása lesz.

Dobronak és Felsőszölnök; a két szerény jelentőségű határmenti kisközség, hordoz-e valamilyen különleges, jövőre vonatkozó üzenetet Közép- és Dél-Kelet-Európa nemzeti-nemzetiségi viszonyaiban? Válhat-e az együttes kutatói vállalkozás *precedenssé* más viszonylatokban is, mint azt itthon és a határon túl több szakember szeretné? A választ ezekre a kérdésekre a következő években valószínűleg elsősorban a tudományon kívüli tényezők fogják megadni.

Joó Rudolf

A FIATALOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA ÉS BIOLÓGIAI FEJLŐDÉSE
(Országos tudományos tanácskozás. Pécs, 1985. január 31. – február 1.)

Az ifjúság problémái a nyolcvanas évek elején kerültek a tudományos érdeklődés előterébe. Kutatások indultak az önálló élet- és pályakezdés konfliktusainak, a fiatalok társadalmi helyzetének és életmódjának, a munkaszervezetben elfoglalt helyének és szerepének megismerésére. A vizsgálatok kiterjedtek a politikai szocializáció problémáira, az ifjúságpolitika és -mozgalom aktuális kérdéseire is. A kutatási prioritások kijelölésében megkülönböztetett helyet kaptak a *fiatalok egészségének, biológiai fejlődésének jellemzői, az azokat befolyásoló társadalmi tényezők.* Ezzel olyan komplex problématerület vizsgálata kezdődött meg, amelynek eredményes feltárása előfeltételezte a multidiszciplináris megközelítést, a biológiai- és az orvostudományok, a demográfia és a szociológia tudásanyagának és módszereinek együttes hasznosítását.

A téma kiemelt kezelését elsősorban az indokolta, hogy nem rendelkezünk átfogó, a társadalmi beavatkozást kellően megalapozó, differenciált tudományos ismeretekkel a fiatalok fizikai és mentális egészségéről, biológiai fejlődéséről. Holott a tapasztalatok azt mutatják, hgoy a fiatalok egészségi állapota, biológiai fejlődése korántsem tekinthető problémamentesnek, sőt a hetvenes években sokasodtak a kedvezőtlen jelenségek. Ezek megnyilvánultak a halandósági és a megbetegedési viszonyok területén. Jelentkeztek a testi fejlődés, a fizikai erőnlét problémáiban. Mind több jel mutatott arra, hogy a fiatalok életmódja egyre kevésbé felel meg az egészséges életmód követelményeinek. Világossá vált az is, hogy a fiatalok egészségi-kulturális szintjének növeléséért, az egészségnevelésért, az egészséges életmódra való felkészítésért és egészségvédelemért felelős intézmények nem teljesítik hatékonyan ezt a funkciót. Tanúi lehetünk a társadalmi beilleszkedési zavarok terjedésének. Jelentős az alkoholisták, az öngyilkosságot megkísérlők és az öngyilkosok száma és aránya a fiatal generációkban. Bizonyos körökben tért hódított a drogélvezet, a „szipózás".

Ezek a problémák lényegében kijelölték „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" c. főirány 1. sz. „A fiatalok testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői" c. tematikus irányának területeit. A vizsgálatok négy témakörre irányultak: *1.* A munka és életmód egészséget befolyásoló összetevői, a fiatalok egészségmagatartása és egészségkultúrája, egészségügyi ellátottsága. *2.* A társadalmi tényezők hatásai az ifjúság mentális egészségére. *3.* Az ifjúság testkultúrája és sportja. *4.* A magyar ifjúság biológiai fejlődése a társadalmi struktúra és az életmód függvényében.

A pécsi konferencián az e tématerületeken végzett kutatások eddigi eredményei – mondhatnánk „menetközbeni teljesítménye" – kerültek megvitatásra. A tanácskozás munka-jellegű volt. E sorok írójának *bevezető előadása* után *a vita* a résztvevőknek előzetesen megküldött tanulmányokon, illetve tartalmuk tézisszerű szóbeli ismertetésén alapult. Az egymást követő szekcióüléseken *tíz tanulmány és több korreferátum* vitájára került sor. Jelen beszámolónknak nem lehet célja az egyes tanulmányok és a vita részletes ismertetése. Az viszont igen, hogy fontosabb megállapításait röviden összefoglaljuk.

A fiatalok egészségi állapotának történeti változásairól – a *halandósági viszonyok* alakulásának elemzése alapján – adott képet *Hoóz István* tanulmánya. Kiemelte, hogy a II. világháború után az életkörülmények, a közegészségügyi viszonyok javulása és az egészségvédelem hatékonyságának növekedése a halandóságot a 0-29 évesek minden korcsoportjában nagymértékben csökkentette. Ám a javulás mértéke területileg, lakóhely és társadalmi rétegek szerint is jelentősen differenciált, ütemét tekintve pedig – az 1-4 évesek korcsoportját kivéve – nem volt olyan gyors, hogy az más európai országokkal összehasonlítva, a halandósági arányokban elfoglalt kedvezőtlen pozíciót módosította volna. Komoly figyelmeztető jel, hogy a fiatal felnőttek, különösen a férfiak, halandósági arányainak korábban irreverzibilisnek hitt pozitív változása megtorpant, sőt az utóbbi évtizedben romlás jelei mutatkoztak. Az idősebb korcsoportok halandóságában még markánsabban jelentkező romlási tendencia okai vizsgálatában sem lehet elvonatkoztatni attól, hogy az élet elvesztéséhez vezető betegségek vagy más okok már a megelőző életkori szakaszokban ható, egészségre ártalmas környezeti, életmódbeli és magatartási tényezők következményei.

A fiatalok egészségi állapotát a halandósági mutatóknál közvetlenebbül jellemzik a *megbetegedési viszonyaikról* rendelkezésre álló adatok. *Pauka Tibor* a körzeti orvosi szűrővizsgálat és az országos epidemiológiai kutatásnak fiatalokra vonatkozó eredményeit összegező tanulmányából három megállapítást kell kiemelnünk. Először: a fiatalok körében a vártnál lényegesen magasabb az idült betegek aránya (közel 30%). Másodszor: az összes betegnek talált személy 72%-ának megbetegedése megelőzően nem volt ismert, nem álltak orvosi kezelés alatt. Harmadszor: a nők körében gyakoribb az újonnan diagnosztizált betegek aránya, a férfiaknál viszont az alacsonyabb előfordulás a súlyosabb, orvosi ellátást is igénylő kórképek magasabb gyakoriságával társul. A szűrővizsgálat és más kutatások eredményei is figyelmeztetnek arra, hogy az életet veszélyeztető betegségek kialakulása már ebben az életkori szakaszban megkezdődik és szedni kezdik áldozataikat, mint az a haláloki statisztikákból is kitűnik. A kóros elváltozások másik csoportja, a pszichés és pszichoszomatikus kórképek magas gyakorisága viszont arra utal, hogy ezek a betegségek, ha nem is fatális kimenetelűek, de mindenképpen rányomják a bélyegüket az érintett fiatalok életének minőségére.

Az élethelyzet változásainak az egészségi állapotra gyakorolt hatásait ismerhettük meg *Pörczi Józsefnek* és munkatársainak a fiatalok egy sajátos csoportjában végzett vizsgálata alapján. Ezek a kutatások két kérdéssel indultak: 1. A 60-as években, a társadalmi-gazdasági fejlődés fellendülésének időszakában, mi volt a jellemző e fejlődésből akkor kirekedt rétegek, marginális csoportok életkörülményeire, és velük összefüggésben értelmi fejlettségi szintjükre, egészségi állapotukra? 2. Vajon 15 év elteltével ezek a rétegek mennyire voltak képesek a kiemelkedésre, és ha igen, akkor a fejlődés sodrába, vagy legalábbis annak szélébe kerülésnek, az elmozdulásnak milyen egészségi következményei voltak? Az 1966-ban, az akkor 18 éves sorkötelesek körében végzett vizsgálat fő megállapítása: az értelmi fejlődésben való megrekedésért az ingerszegény környezet, a motivációs tényezők hiánya a felelős. A szellemi fejlődés elmaradása mellett testi megbetegedést nem találtak. Az 1982-ben újravizsgáltaknál kiugróan magas volt a pszichoszomatikus kórképek aránya (40%), illetve a neurotikus, a szubdepressziós kórképeké (20,5%), az alkoholizmusé 13,4%. Összességében a vizsgáltak 60,7%-át találták betegnek, 16,5%-uknál két vagy több betegség állt fenn. A kutatás lényeges megállapítása, hogy a korábbi társadalmi helyzetükből elmozdulók között a betegek aránya 72%, a többé-kevésbé eredeti státusukban maradóknál viszont 40,7%. E megdöbbentő helyzetképet feltehetően előidéző okokról itt vázlatosan sincs módunk szólni. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy azok a mechanizmusok, amelyek valószínűen felelősek ezért, minden bizonnyal nemcsak a marginális csoportokban működnek.

A fiatalok *mentális egészségéről* több figyelmeztető adatot reprezentált *Sziklai László*nak a középiskolai tanulók körében végzett esettanulmánya. A tanulók között feltűnően magas a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, amelyek a túlterhelt pszichikum tiltakozását fejezik ki. Az ugyancsak magas gyakorisággal jelentkező pszichés tünetek pedig a neurotikus személyiségfejlődés minden formáját tükrözik. Sziklai szerint a tanulók 10%-át úgy kellene nyilvántartani (ha

lenne ilyen nyilvántartás), mint veszélyeztetett réteget, akiknél nagy a valószínűsége annak, hogy az alkoholistákhoz, a szipózókhoz csapódnak.

A fiatalok egészségi állapotáról kapott képhez szervesen kapcsolódik az a probléma: vajon hogyan alakul a fiatalok *orvoshoz fordulása* és *táppénzre vétele?* A kérdésre annak a nagy volumenű dokumentumelemzésnek (mintegy 6755 fő munkaügyi és egészségügyi dokumentumairól van szó) eredményei alapján válaszolhatunk, amelyet *Füzesi Zsuzsanna* és munkatársai az iparban, a mezőgazdaságban, valamint a szénbányászatban dolgozó fiatalok körében végeztek. Az ipari üzemekben dolgozók orvoshoz fordulásában és a táppénzes megbetegedéseik gyakoriságában jelentős különbségek vannak a férfiak és a nők között. A nők minden tekintetben gyakrabban veszik igénybe az egészségügyi ellátást, mint a férfiak. Az orvosi ellátás fő „fogyasztói" lényegében ugyanazok a rétegek, amelyek a táppénzt is gyakrabban veszik igénybe, mégpedig általában a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony beosztásúak, tehát a munkamegosztás kedvezőtlen posztjain dolgozók. A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok orvoshoz fordulási arányai és táppénzre vételük gyakorisága hasonlóak az iparban dolgozókéhoz. A táppénzen töltött idő hosszában azonban már jelentős mértékű a differenciálódás. A mezőgazdaságban foglalkoztatott fiatalok töltötték átlagosan a legkevesebb időt táppénzen. A mélyebb elemzés azonban arra utal, hogy bár ezek a fiatalok rövidebb időre mennek táppénzre, de köztük jelentősen magasabb azok aránya, akik állapotuk, betegségük súlyossága következtében betegállományuk alatt az egész napot, vagy a nap nagy részét ágyhoz kötötten, ágyban fekvő betegként kényszerülnek tölteni. Másként fogalmazva: valószínűleg ők csak akkor mennek táppénzre, amikor olyan állapotban vannak, amely mind a munkahelyi, mind az otthoni munkavégzést lehetetlenné teszi. A bányászfiatalok munkájából, munkakörülményeiből adódik, hogy lényegesen gyakrabban fordulnak orvoshoz, gyakrabban kerülnek táppénzre és jelentősen hosszabb ideig is veszik azt igénybe, mint a másik két csoportba tartozó fizikai foglalkozású férfiak.

A fiatalok egészségi állapotának, orvoshoz fordulásának társadalmi különbségei hangsúlyozottan vetik fel a *megelőzés* problémáját. Ezen belül is azt, hogy az egészségnevelés terén mi történik a bölcsődékben, az óvodákban és az általános iskolákban. *Vastaghné Meleg Csilla* és *Schadt Györgyné* a problématerületet részletesen taglaló tanulmányából itt csak az általános iskolára vonatkozó néhány megállapítást emeljük ki. Az oktatási-nevelési tervet elemezve rámutatnak, hogy ebben az egészséges életnek főleg az az oldala hangsúlyozódik, amely a fizikai erőnléttel van kapcsolatban. A mentálhigiénés feladatokra még csak utalás sem történik. Az iskola tantárgyakban gondolkodik. Ez az egészségre nevelés területén úgy jelentkezik, hogy három tantárgy lesz a felelős: a testnevelés, a biológia és az osztályfőnöki óra. A tantárgyak egymás közötti koordinálatlansága szembetűnő: az osztályfőnöki órák tematikája egyik téma vonatkozásában sem épít a testnevelés vagy a biológia anyagára. A szerzők által végzett empirikus vizsgálat adataiból kitűnik, hogy az iskolai oktató-nevelő munka elsősorban a testi-fizikai egészséggel kapcsolatos ismeretrendszert alakítja, kevésbé formálja a preventív szemléletet, és nincs kimutatható hatása a mentálhigiénés felkészültséget tükröző egészségmagatartásra.

A konferencia másik központi témája a fiatalok *biológiai fejlődési folyamata*, illetve az azt befolyásoló tényezők köre volt, különös tekintettel az iskolai testnevelés és sport helyzetére. *Eiben Ottó* és *Pantó Eszter* tanulmányukban annak az országos reprezentatív keresztmetszeti növekedés-vizsgálatnak eredményeit adták közre, amely kiterjedt a 3-18 éves korú, mindkét nemű gyermekek és fiatalok mintegy 1,5%-ára. A gyermekek termetbeli növekedése, testsúlybeli gyarapodása – amint erre a szekuláris trend (a növekedési változások évszázados irányzata) is utal – ma is tart. Ezzel azonban nem jár együtt a törzs szélességi méreteinek és a végtagok izomzatának erősödése. Mindez együttesen eredményezi a rossz testtartás oly gyakori előfordulását, és felhívja a figyelmet a szomatikus nevelés hiányosságaira. A gyermekek családi háttere, szocio-demográfiai státusa sokkal inkább meghatározza növekedésüket, biológiai fejlődésüket (érésüket), mint a családi-genetikai adottságok. Bár a szülői életkor, a testvérsorban elfoglalt hely, a testvérek száma (ebben az emelkedő hatássorrendben) befolyásolja a gyermekek testi fejlődési folyamatát, a szülők

iskolai végzettsége és foglalkozása szerinti bontás szignifikáns különbségeket mutat a biológiai fejlődésben. Megállapítható az is, hogy a városi gyermekek egyértelműen magasabbak és gyorsabban növekednek, mint a falusiak, szexuális érésük is korábban következik be. Ha a középfokú oktatási intézményekben tanulókat iskolatípusok szerint vizsgáljuk, éles különbségek mutatkoznak: a gimnazisták szignifikánsan magasabbak, mint a szakközépiskolások és ezek szignifikánsan magasabbak, mint a szakmunkástanulók. E jelenségek felhívják a figyelmet az eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű rétegek életmódbeli különbségeinek a biológiai fejlődést befolyásoló hatásaira. (Az Eiben Ottó vezette kutatáshoz kapcsolódott a fiatalok fizikai teljesítőképességének vizsgálata, amelynek módszertani problémáit *Barabás Anikó* foglalta össze.)

A fiatalok testi fejlődését, fizikai felkészültségét az eddig mondottakon kívül jelentősen befolyásolja az, hogy a *testkulturális értékek* milyen helyet foglalnak el értékrendjükben, menynyiben és miben realizálódnak, illetve mi a jellemző a realizálódás feltételeinek alakulására. *Földesiné Szabó Gyöngyi* vizsgálatai kimutatták, hogy a középiskolás tanulóknál és szüleiknél az elismert testkulturális értékek – a szabadidő aktivitások tartalmát és gyakoriságát befolyásoló értékpreferenciák hierarchiájában – csak az anyagi és a szellemi kultúra értékei után következnek. Az elismert értékek preferenciavizsgálata szerint a sportértékek közül az aktív sporttevékenységgel kapcsolatos értékek dominánsak. A realizált értékek vizsgálata azonban kimutatta, hogy a „sportfogyasztás" mindkét csoportban fontosabb helyet foglal el, mint a tényleges sportolás, testedzés.

A testkulturális értékek realizálódásának problémái ráirányítják a figyelmet az iskolai testnevelés és sport helyzetére. Az iskolai testnevelés deklarált funkciói jól ismertek. Realizálódásuk azonban több mint problematikus. *Laki László* és *Makszin Imre* sokrétű és konkrét vizsgálati eredményeken alapuló tanulmányukban joggal fogalmaztak élesen: az iskolában folyó oktató-nevelő munkának a testnevelés és a sport nem szerves része. Nincs beépítve olyan tantárgyként, amelynek tárgyi és személyi feltételei, heti óraszáma és tananyaga képes lenne biztosítani a tanulók egészséges növekedését és életvitelét, valamint a szellemi-fizikai-idegi terhelés optimális szintjét, a tanulók felfrissülését és regenerálódását. Ugyanakkor az iskolai testnevelés jelenlegi tantárgyi elhelyezkedése, oktatásának körülményei és gyakorlata, továbbá a hozzá kapcsolódó iskolai és társadalmi értékek nem alkalmasak olyan életmódminta nyújtására, amely alapul szolgálhatna egy kívánatos – tehát a rendszeres sportolást is magában foglaló – felnőttkori életmód kialakításához. Végül az adatok arról is tanúskodnak, hogy a testnevelés és a sport nemcsak az iskolai oktató-nevelő munkának nem szerves része, hanem a diákéletmódnak sem.

A konferencia jó lehetőséget adott a különböző szakterületeken dolgozó kutatóknak a kutatásokban felmerülő elméleti és módszertani problémák, az eredmények beható diszkusszió-jára. A fiatalok egészségi problémáival a gyakorlatban foglalkozó szakemberek (orvosok, pedagógusok, az ifjúságvédelem, a Néphadsereg képviselői), valamint az illetékes állami és társadalmi szervek irányítói pedig közvetlenül megismerkedhettek a kutatási eredményekkel és bekapcsolódhattak azok megvitatásába. A szervezésnek ez a módja – a kutatók és a gyakorlati szakemberek, az irányítás képviselőinek egybehangzó véleménye szerint – jól szolgálta a kutatási eredményeknek a gyakorlatot orientáló és megalapozó funkcióját. Másfelől nem egy esetben módot adott a kutatások által még be nem fogott, de azt igénylő gyakorlati problémák felvetésére. Az igen aktív, gyakran szenvedélyes, nyílt vita egyértelműen visszaigazolta a tematikus irány indítására vonatkozó döntés helyességét. Megerősítette azt is, hogy a kutatásokat a jövőben is folytatni kell és múlhatatlanul szükséges a gyakorlattal, a kutatási eredmények felhasználóival való kölcsönös és állandó munkakapcsolat.

Végül, de nem utolsósorban e helyen kell kiemelnünk az MSZMP Baranya megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának, mint a tanácskozás társszervezőjének és helytadójának, a konferencia sikeres lebonyolításához optimális feltételeket biztosító tevékenységét.

Tahin Tamás

A NÉMET NYELVŰ ORSZÁGOK RURÁLSZOCIOLÓGUSAINAK X. NEMZETKÖZI SZIMPÓZIUMA
(Bonn-Röttgen, 1985. április 15–18.)

A német nyelvű országok rurálszociológusainak együttműködése az Európai Rurálszociológiai Társaság *(ESRS)* keretében hosszú időre tekinthet vissza, hiszen az általában kétévenként megrendezett szimpóziumok sorában az idei már a tizedik volt. A Társaság tagságának több, mint a fele *Ausztria*, az *NSZK* és *Svájc* szociológusai közül kerül ki; a közös nyelv, a hasonló problémák és a földrajzi közelség eleve kedvező feltételeket teremt a német nyelvű országok közötti együttműködésre. A résztvevők azonban nem kizárólag az említett országokból érkeztek, a rendezők Nyugat- és Kelet-Európából egyaránt hívtak meg szakembereket.

A mostani szimpóziumot *interdiszciplináris* jelleggel rendezték, fontos feladatnak tartva a véleménycserét a rurális térségekkel foglalkozó szaktudományok képviselői között, függetlenül attól, hogy e térségek kontinensünkön vagy a harmadik világban vannak. A kilencven főnyi résztvevő között a szociológusok mellett szép számmal voltak jelen közgazdászok, településtudományok szakemberei, antropológusok, ethnológusok, szervezéstudománnyal, agrárpolitikával, tervezéssel-fejlesztéssel foglalkozók is.

A szimpóziumon az első napon plenáris ülést rendeztek, melynek keretében olyan előadások hangzottak el, melyeknek az volt a céljuk, hogy indítást adjanak a második és a harmadik napon sorra kerülő szekciók munkájának. *Herbert Kötter* professzor (Bonn) az agrártársadalom jövőjével kapcsolatban *a kutatás és a politika* viszonyát elemezte és azt a véleményét hangoztatta, hogy a rurális társadalom jövőjének megítéléséhez, az erről való párbeszédhez a jelenleginél megalapozottabb *elméleti háttérre* lenne szükség. Az előadó nagy hangsúllyal szólt a politika felelősségéről a rurális térségeket illetően, mind a fejlett, mind pedig a fejlődő országokban.

Werner Pevetz (Bécs) az osztrák „különleges megkésettségről" beszélt, melynek az az oka, hogy a rurálszociológiai kutatások mindmáig meglehetősen háttérben maradtak, a rurálszociológia köré nem szerveződtek kutatócsoportok, egyetemi tanszékek. Ausztriában a kutatások szétszórtan, koordinálatlanul folynak és elsődlegesen az agrárgazdasági témákhoz kapcsolódva kapnak valamelyes létjogosultságot, ami igen megnehezíti az eredmények hatékony alkalmazását a politika gyakorlatában.

Franz Kromka (München) áttekintve az NSZK-beli kutatások helyzetét, megállapította, hogy a tekintélyes múltra visszatekintő agrár- és rurálszociológia eredményei kedvező helyzetet teremtettek arra, hogy átmenjenek a politikai gyakorlatba. A napjainkban folyó kutatások kérdésfeltevései kiszélesedtek, előtérbe került a család, a gazdaság, az általános és a szakképzés, valamint a környezeti problematika, csakúgy mint a modernizáció kérdésköre.

Theodor Abt professzor (Zürich) előadásában azt hangsúlyozta, hogy a tudomány és a politika kapcsolatának egyik eredménye az, hogy Svájcban a területi- és az agrárpolitikában a korábbiakhoz képest a társadalmi-emberi tényezők nagyobb figyelmet kapnak. Ugyancsak előrelépésként értékelhető, hogy az intenzív kutatások megteremtették az önálló rurál- és agrárszociológiát mint szaktudományt, fejlett intézményi háttérrel. Ugyanakkor egyre nehezebb feladat a szerteágazó kutatások számbavétele, az információk rendszerbe foglalása és a lépéstartás a gyorsan változó társadalmi-gazdasági környezettel.

Az előadásokhoz közvetlenül kapcsolódó viták az elhangzottak tisztázását és új szempontokfelvetését segítették elő. Vita alakult ki a modernizáció értelmezését illetően, de ugyanígy az iparosodás kérdése is felmerült, mint a rurális térségek jövőjét alakító tényezők. Végül konszenzus jött létre, hogy a vitatott kérdések csak az egész társadalom fejlődésének ismeretében, erős elméleti megalapozottsággal és a társtudományok eredményeinek figyelembevételével válaszolhatók meg.

Ezt követően *négy szekcióban* folytatódott a munka. Egy-egy munkacsoportban az előzete-

sen felkért közreműködők *referátumokat* tartottak, melyeket általában igen élénk vita követett, mely jó alkalmat nyújtott a tapasztalatok megismerésére és megvitatására.

Az 1. szekcióban, melyet *Richard Struff* (Bonn) vezetett, a vidéki térségek fejlesztési kérdései, a település- és területfejlesztési politika útjai, stratégiái és dilemmái álltak a középpontban. A résztvevők empirikus kutatások alapján az 1980-as évek új tendenciáiról, a regionális fejlődés sajátosságairól, az életkörülmények alakulásában tapasztalható területi különbségekről átfogó képet kaptak. Érdeklődést váltottak ki a *magyar tapasztalatok*, melyekről *Vágvölgyi András* (MTA Szociológiai Kutató Intézet) számolt be referátumában. Előadásának aktualitását az adta, hogy az NSZK-ban is közigazgatási- és területfejlesztési reformot hajtottak végre az 1970-es évek közepétől, amely a hazaihoz hasonló társadalom- és településszerkezeti változásokat eredményezett. A szekcióban elhangzott többi referátum e problematikának olyan összefüggéseit érintették, mint a tervezés, a tervezhetőség lehetőségei, a vidéki térségek belső potenciáljának megítélése, az ökológiai kérdések kezelésének módjai, valamint a szociológia és a területi tervezés közös feladatai.

A 2. szekció munkáját *Erwin Harsche* professzor (Giessen) irányította. Ebben a munkacsoportban az ipari kultúra hatását vizsgálták az agrárszerkezetre és a mezőgazdasági üzemekre. Az elhangzott előadásokból és a vitából az a kép rajzolódott ki, hogy a nyugat-európai országokban a mezőgazdasági üzemek dekoncentrációs tendenciája egy újabb koncentrációs szakaszba fordult, és a farmer család mint vállalkozó – az állami agrárpolitika ellenkező előjelű erőfeszítései ellenére – fokozódó válságba került, függősége fokozódott. A családi gazdaságok az átlagosnál lényegesen magasabb munkabefektetéssel is alig érik el a bérből élő rétegek átlagjövedelmét. A két keresővel rendelkező családi gazdaságok csak a kevésbé iparosodott, gazdaságilag fejletlenebb területeken jelentenek reális alternatívát. A gazdálkodók elöregedéséből következően már a közeljövőben számolni kell a gazdaságok számának radikális csökkenésével, ami egyes területeken, régiókban súlyos strukturális problémákat eredményezhet. A vitából az az álláspont kristályosodott ki, hogy megoldás csak új vállalkozási formák elterjedésétől, az ökológiak, gazdasági és technológiai adottságokat figyelembe vevő területfejlesztési politikától várható. Nehezíti a helyzetet, hogy pl. az NSZK-ban a mezőgazdasági üzemek a bruttó nemzeti termelésnek csupán az 1,8 százalékát, a foglalkoztatottaknak pedig a 2 százalékát adják, ami az érdekérvényesítésben is új módszerek kimunkálását igényli.

Az *Ulrich Planck* professzor (Stuttgart) által vezetett szekció a rurális népesség és a mezőgazdaság helyzetét vizsgálta a társdalmi-politikai folyamatok és változások erőterében. Arra a következtetésre jutottak a vitában résztvevők, hogy egyre inkább tapasztalhatók társadalompolitikai változások, közöttük kedvezőek (demokratizálódás, a társadalmi-politikai részvétel) és kedvezőtlen tendenciák (bürokratizálódás, differenciálódás) is. Rámutattak, hogy az értékrendben, normákban, a családi életben és a szabadidős tevékenységekben uniformizálódás tapasztalható. A rurális és az urbánus térségekben élők életmódjában közeledés figyelhető meg, amit gyakran urbanizációs folyamatnak neveznek. Az a vélemény alakult ki, hogy nagyobb szerepet játszik a rurális népesség életmódja alakulásában az életkor, a társadalmi rétegekhez való tartozás, és a nemek szerinti tagolódás, mint a lakóhely jellege. A rurális népesség integrációja nemcsak a városi minták önkéntes követését jelenti, hanem egyben fokozódó külső nyomást is eredményez, amit a hatalomban való egyenlőtlen részvétel még csak erősít. Egyetértés mutatkozott abban a tekintetben, hogy a regionális és az ágazati diszparitás egyaránt az aszimmetrikus hatalmi viszonyokra vezethető vissza, ilyen értelemben a mutatkozó feszültségek feloldása a politika feladata lenne. A gazdálkodók kisebbségbe szorulása csökkenti a társadalmi-politikai részvétel lehetőségeit a politikai akarat formálásában. Az 1970-es években bevezetett reformok óta a korábbi önállóságukat elvesztett kisebb települések lakosságának kérdésessé vált a részvétel lehetősége a különböző döntési, érdekérvényesítési folyamatokban. Fontos feladattá vált annak tudományos igényű kimunkálása, hogyan lehetne a gazdasági, társadalmi és technikai változásokat, az agrár-szféra helyzetét optimális irányban befolyásolni.

Bernd van Deenen professzor (Bonn) szekciójában a rurális népesség körében végbement

változások, a témában folyó empirikus kutatások tapasztalatainak az összegzése állt a középpontban. E téren az utóbbi években mind nemzeti, mind nemzetközi szinten sok vizsgálat folyt, sőt *összehasonlító surveyre* is sor került francia, lengyel, magyar, nyugatnémet, osztrák és svéd részvétellel a *falusi nők* helyzetének feltárására, melyben e beszámoló készítője is részt vett. Az elhangzott referátumok és a hozzájuk kapcsolódó vita arra kereste a választ: vajon tetten érhető-e az értékek és a normák alakulása a rurális társadalomban? Továbbá: hogyan kapcsolódnak össze a változatlan értékek az újonnan kialakult viselkedésformákkal? Érdekes referátumok foglalkoztak egy közelmúltban végzett NSZK-beli vizsgálat tapasztalataival. Ez a kutatás párhuzamosan folyt a vidéki és a városi családokban azzal a céllal, hogy a partnerválasztás, a házassági és nemi szerepek, a szexualitás, a generációk közötti viszony, a nevelési minták, az emocionális kapcsolatok és a kommunikációs struktúrák, valamint a konfliktus-szituációk problematikáját elemezzék. Az az álláspont alakult ki, hogy a különbségek, amelyek az értékek, normák, valamint az elvárások tekintetében kimutathatók, nem a lakóhely jellegével (falu, város) magyarázhatók, hanem e két településtípus népességének strukturális megoszlásával (kor, foglalkozás, társadalmi rétegszerkezet) hozhatók összefüggésbe.

A szimpózium utolsó napján tartott plneáris ülés *a harmadik világ rurális társadalmának kérdéseivel* foglalkozott. Ismeretes, hogy Nyugat-Európában igen sok egyetemi intézet, köztük több szociológiai, agrárpolitikai, antropológiai, etnológiai és közgazdasági profilú tanszék kiterjedt kutatásokat folytat Latin-Amerikában és Délkelet-Ázsiában, ennélfogva ezekről az országokról gazdag empirikus anyaggal rendelkeznek. Az elhangzott előadások főbb témakörei a következők voltak: népességnövekedés és urbanizáció, iparosítás és urbanizáció, a migráció hatásai, földreform, innovációs folyamatok, túlélési stratégiák, a fejlett országok bekapcsolása a fejlesztésbe.

A záró plenáris ülésen eltekintettek a szimpózium tanulságainak az összefoglalásától, egyetlen napirend: a rurálszociológia egyetemi oktatásának, valamint a kutatásnak a helyzete került megvitatásra. Ebből kitűnt, hogy a német nyelvű országokban az egyetemeken több helyen e diszciplínának egyetemi képviselete (tanszék, intézet stb.) is van, érdekes, hogy a jóhírű zürichi Műszaki Egyetem a központja a svájci rurálszociológiai oktatásnak és kutatásnak, mint ahogyan Münchenben is hasonló a helyzet. Az élénk vitában az is megfogalmazódott, hogy a rurál- és agrárszociológiát nem szabad önmagában, elkülönülten kezelni, keresni kell a társtudományokkal való együttműködés lehetőségeit. E szociológiai ágazat társadalmi hasznossága csak akkor várható, ha az oktatás és a kutatás jelzett problémái megoldódnak, ha az eddiginél magasabb szintre lehet emelni az információk cseréjét és az egyes kutatóhelyek közötti együttműködést.

A szimpóziumot követően a *Német Vidékkutatási és Tervezési Akadémia* a külföldi résztvevőket négynapos *tanulmányútra* hívta meg Westfáliába. A programban vidéki oktatási, felnőttoktatási, szociális, kulturális és közigazgatási intézmények, szervezetek meglátogatása, a lakossági érdekképviseleti fórumok, a településfejlesztési mechanizmus bemutatása szerepelt. Emellett egy nyolc településből összevont közigazgatási egység *(Delbrück)* helyi társadalmának működéséről, eredményeiről, gondjairól és terveiről, a lakossági részvételről és a meglepően magas volumenű önkéntes (társadalmi) munkáról kaptunk képet, melyet a település egyesületei, szervezetei végeznek a tanács koordinációjában. Az a benyomásunk alakult ki, hogy a településrészenként működő nagyszámú egyesület (nemritkán a számuk meghaladja a húszat) nemcsak a településfejlesztésben, a kulturált környezet alakításában, de a helyi identitás-tudat erősítésében is fontos munkát végez.

Répássy Helga

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról (Magvető, Budapest, 1983. 137. o.)

Szűcs Jenő vázlata Európa három történeti régiójáról méltán aratott tetszést a társadalomtudományok iránt érdeklődők körében. Amikor a Történelmi Szemle után a Magvető Gyorsuló idő sorozatában is megjelent, pár nap alatt elkapkodták, még az 1983-as könyvhéten.

A tanulmány fontosságát, megtermékenyítő hatását jelzi, hogy megjelenése óta sok helyen hivatkoznak rá, ezért meglepő, hogy recenzió eddig még nem jelent meg róla. A legrészletesebben *Berend T. Iván* reagált rá Magyarország helye Európában című, a Valóságban megjelent írásában, bár nem hivatkozott cím szerint a tanulmányra. Véleménye szerint a regionális hovatartozásunkra vonatkozó minden koncepcióra igaz, hogy indíttatása *politikai*, ő mégis *történettudományi* érvekkel vitatta a *Szűcs Jenő* által – *Bibó István* gondolatai nyomán – kifejtett koncepciónak az önálló közép-kelet-európai régió létezésére vonatkozó állítását, és eközben nem is próbálta tisztázni sem a saját, sem a vitatott elképzelés politikai implikációit. A magam részéről szintén nem vállalkozom ennek boncolgatására, és arra sem érzek elégséges alapot, hogy történettudósok szakmai vitájába kontárkodjam. Kiváltképpen azért nem, mert *Szűcs Jenő* tanulmányának alapvető nézőpontja véleményem szerint *politológiai*, s ezzel kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni.

A politológiai nézőpont nem csak a történettudományi, de a politikai szempontoktól is különbözik. A politológus és a történész nézőpontjának különbségét így látja a történész, *Hanák Péter:* „A politológus a saját korára elvonatkoztatott kész teóriából és programból indul ki, hozzájuk keresi, válogatja a történelmi igazolást. A történész, bár ugyancsak saját korából meríti problémaérzékenységét és témája késztetését, de a múltból indul el, korábbi struktúrák és folyamatok elemzéséből jut el a saját korában is értékesíthető, vagy éppen a jelenig elvezető összefüggések, szabályszerűségek feltárásához."*

Ez a megfogalmazás inkább a történelmi érvekre támaszkodó politikus, mint a politológus szempontjait jelzi. Szerencsésebbnek tartom a politológus nézőpontjának olyan megfogalmazását, mely szerint a politológus történelmi tárgyú érvelése, elemzése a modern társadalom és politika bizonyos jellemzőinek, viszonyainak, összefüggéseinek előzményeit, előformáit, gyökereit térképezi fel. *Bibó István* és nyomában *Szűcs Jenő* vizsgálódásairól is el lehet mondani, hogy kiindulópontjuk a ma legégetőbb problémáival van szinkronban – nyilván ennek köszönhető, hogy oly sokan rezonálnak gondolataikra –, de ez nem jelent a mára vonatkozó kész programból való kiindulást, elégséges hozzá az a bizonyos saját korra vonatkozó problémaérzékenység.

Mindamellett *Bibó* megfogalmazásaiba sok helyen bele tudna kötni egy mai történész azon az alapon, hogy az historizálás, mai fogalmak visszavetítése régebbi korokba, ahol ezeknek a jelentése egészen más volt, vagy esetleg nem is

**Hanák Péter* előszava *Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása* (Gondolat, 1983) c. művéhez (45. o.)

jelentettek semmit. *Szűcs Jenő* tanulmányának az az egyik kimagasló érdeme, hogy *Bibó* koncepciójának és nézőpontjának megőrzése mellett éppen az ilyen típusú vádaknak veszi elejét azzal, hogy szaktörténészi alapossággal fokozott gondot fordít a történelmi hűségre, sőt a „helyiértékre". Nemcsak amikor modern fogalmak előformáit tárgyalja, de máskor is gyakran használja az egyes kifejezések korabeli idegen nyelvű alakját. Ez első ránézésre meglepő, és nehézséget okoz az olvasónak, de a szerző számára megkönnyíti, hogy egyszerre feleljen meg a szaktudományos precizitás és a – terjedelmi korlátokból adódó – tömörség követelményének. Az említett fogalmak röviden nem fordíthatók magyarra, mert szokásos megfelelőjük vagy nincs, vagy ha van is, ez egy részben eltérő jelentésű modern fogalom.

A modern társadalmak történelmileg legfontosabb jellegzetességének a közgazdaságtudomány és a gazdaságtörténet a bővített újratermelés „akkumulációs lavinájának" beindulását, s ezzel összefüggésben az iparosodást tekinti. A politikatudomány számára ez az alapvető jellegzetesség társadalom és állam, pontosabban „civil társadalom" és „politikai állam" elválása. A magyar marxista politikatudomány bölcsőjénél ez a fiatal *Marx*tól vett kategória-páros tette lehetővé, hogy a hagyományos formációelméleti közelítés „felépítmény"-fogalmába az „alaphoz" képest származékos tényezőként bezárt politikai szféra szerepét az egyes formációkban árnyaltabban lehessen értelmezni. Ezzel a lehetőséggel *J. Habermas* nyomán 1973-ban *Kolosi Tamás* és *Papp Zsolt* élt először a magyar nyelvű irodalomban. Marx műveire támaszkodva mutatták be állam és társadalom viszonyának történeti alakváltozásaiként az egyes formációk általános társadalomstrukturális jellemzőit. Az elmúlt tíz évben egyre inkább polgárjogot nyert ez a közelítés, s 1981-ben *Bihari Mihály* e fogalmi elkülönítésből kiindulva már a szocialista társadalom gazdasági és politikai rendszerének közvetítő mechanizmusait és kapcsolatrendszerét elemezve, a mai magyar társadalmi és politikai gyakorlatot érintő konkrét következtetések és feladatok felvázolásáig jutott.

Mind ez idáig azonban hiányzott a fenti elkülönülés történelmi előformáinak történettudományosan megalapozott vizsgálata, amit nem pótolhattak a *Marx* műveire való hivatkozások. *Szűcs Jenő* tanulmánya ezt a hiányt számolta fel, ezért megkockáztatom azt a kijelentést, hogy az utóbbi időszak sok kiváló történészi munkái között nem találunk még egyet, amely hasonló mértékben hozzájárult volna a születő magyar politikatudomány történettudományi megalapozásához.

Korábban már utaltam rá, hogy a mű rendkívül tömör, tömény gondolati sűrítmény, s meggyőződésem, hogy a legtöbb olvasó többszöri elolvasás esetén is új, addig észre nem vett összefüggésekre bukkanhat rá, ahogyan egyre több jelzésszerű utalás jelentése válik érthetővé. Ennek következtében nem vállalkozhatom a tanulmány ismertetésére, de néhány összetevőjét ki szeretném emelni a gondolatmenet politológiai vetületének.

A „'történések' mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos „szerkezetek" a lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket" (5. o.). *Szűcs Jenő* Európán belül három térséget tart elkülöníthetőnek, amelyek szerkezetiségükben különböznek egymástól.

Miben lehet megragadni ezt a szerkezetiséget? A vonatkoztatási pont a modern nyugat-európai társadalomfejlődés említett jellegzetessége, hogy a „polgári társadalom" és a „politikai állam" autonóm létszféraként elkülönült egymástól, s máig is csak különféle közvetítő mechanizmusokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Ennek az összefüggésnek egyik vetülete, hogy a modern társadalom intézmények segítségével képes kontrollálni a politikai államot. Itt kapcsolódik társadalom és állam elválásának vizsgálata *Bibó* nézőpontjával, aki a „demokratikus társadalomszerveződés" összetevőit kutatta. A bibói intenció, a „hatalom humanizálása" azon politikai intézmények működésében ölt testet, amelyek által a társadalom ellenőrzi az államot, illetve amelyek a hatalom koncentrálódását megakadályozzák. Tekintve, hogy a „szabadság objektív technikáinak" e módszereit nélkülöző demokratikus társadalom eddig tartósan még sehol nem működött, ezért a nézőpont, amely e folyamatok történelmi gyökereit kutatja, nyilvánvalóan

minden társadalomszerveződés számára érdekes, mely a demokráciát értékként vallja.

Ebből az alapállásból vázolja *Szűcs Jenő* a nyugat-európai társadalomfejlődésnek a Római Birodalom bukását követő általános dezintegrációs állapottól kezdődően azokat a sajátos körülményeit és tényezőit, amelyek közrejátszottak abban, hogy ennek a térségnek sikerült elkerülnie az összes többi magaskultúra azon reflexét, hogy birodalmi jellegű struktúrába szerveződjön, melynek jellemzője a társadalom államosítása, állam alá rendelése, pontosabban az ilyen szerkezetben nem is beszélhetünk államról és társadalomról mint külön létszférákról. Ehelyett „váltig ragaszkodván a termékeny szétválasztásokhoz", a *hűbériség, rendiség* és az *abszolutizmus* önmagukban is sajátos szerkezetein keresztül, önmagukat meghaladó kumulatív változások révén a modern struktúra kialakulásához vezetett.

A *nyugat*-európai társadalomfejlődés ebből a szempontból viszonyítási alapot jelent Európa más térségei fejlődésének megítéléséhez, mivel *Kelet*-Európa rokon vonásai ellenére sem azonosítható az ázsiai képletekkel, bár nyugati szemmel sokszor nem a különbségek a dominánsak. Létezik azonban egy sajátos közbülső szerkezet is Nyugat- és Kelet-Európa között, amely számára a Nyugat nemcsak viszonyítási alap, hanem *modell* is volt történelme során. *Közép-Kelet*-Európa *civilizációs* értelemben is csatlakozott a Nyugathoz a római kereszténység felvételével, de tragikus módon éppen azzal összefüggésben csappant meg a *struktúraképződést* tekintve a felzárkózás esélye, hogy egyazon kialakuló *világgazdaság*ba is integrálódott, mert ennek következtében blokkolta a refeudalizáció.

A demokratikus társadalomszerveződés történeti-szerkezeti feltételeit vizsgálva tehát a fenti regionális szerkezeteket és ezeken belül külön hűbéri, rendi és abszolutista struktúrákat különíthetünk el, bár kelet felé haladva nemcsak módosulnak ezek a szerkezetek, hanem itt-ott némelyik összevontan jelentkezik, vagy egyenesen hiányzik.

A vizsgálat alapvető kérdése: az állammal, a közhatalommal vagy e funkciókat gyakorlókkal szemben hogyan, milyen eszközökkel képes megvédeni magát a társadalom, vagy a népesség egyes csoportjai?

Nyugaton közel ezer évig tartott, míg kialakult az abszolutizmus; az az államhatalom, amely bizonyos körülhatárolt terület fölött magát szuverénnek tudhatta. A megelőző szerkezetek mintegy lépcsőkként funkcionáltak a modern viszonyok előfeltételeinek kimunkálásával. Lépcsők voltak az államhatalom megerősödésének folyamatában, de a hűbériség a *szerződéses kölcsönösség*, a rendiség pedig a *testületi szabadságok* viszonylatainak megrögzülésével egyben ahhoz is hozzájárult, hogy az itteni „szuverén 'abszolút' hatalma a törvényalkotásban, adókivetésben és egyéb döntéseiben nem elvileg volt 'korlátlan', hanem gyakorlatilag 'kontroll nélküli' – ami különbség" (89–90. o.). A korábbi szerkezetekben meggyökeresedett *társadalmi rendek* és csoportok a maguk *jog*ait, autonómiáit, szabadságait működő *intézmények*ben gyakorolták be, s ez olyan *beidegződések*et, attitűdöket alakított ki, amelyek megalapozták azt, hogy az abszolutizmus csak „epizód" volt e térség történelmében, s inkább csak „együvé adminisztrálta" a népesség különböző csoportjait, ezzel előkészítette az „emberi méltóság forradalmát", melyben összekapcsolódott a *szabadság* iránti vágy és a modern *nemzeti érzés*, s ebből született meg a *modern nemzetállam*.

Keleten a tatár hódítás megakasztott egy ígéretes kibontakozást. A korai kijevi állam „felvillantotta a lehetőségét Európa keleti pólusán – bizánci-orosz viszonylatban – egy ahhoz fogható 'eredeti' késő antik-barbár szimbiózisnak, ami a megelőző századokban Nyugaton római-frank relációban játszódott le" (57. o.). Később a hódítók gyengülését kihasználó moszkvai fejedelemség gátlástalan uralkodói száz év alatt korlátlanabb hatalmat teremtettek maguknak, mint ami ezer év után a nyugati abszolút uralkodóknak sikerült.

„A nemesség ... annak fejében, hogy az állam garantálta a jobbágyok jogfosztását és robotját, elvileg lemondott államszerkezeti szerepéről" (84. o.). Keleten az abszolutizmus tartós létforma volt, mely nemcsak hogy nem termelt ki semmilyen új hatalomkorlátozó réteget vagy intézményt, de még a meglévő csírákat is teljesen felszámolta, „államosította" a nemességet. Ez az abszolutizmus nem végezte el a társadalomnak az újkorba átsegítő „átszervezését", korai „modernizálását". A maxi-

mum, amire valaha is képes volt, a hadiipar fejlesztéséhez szükséges erőforrásokat a társadalom energiáinak végső megfeszítésével és államilag levezényelt módon lökésszerű hullámzásokkal biztosítani tudta *(Gerschenkron)*.

A hatalommal szemben tehát jóformán semmiféle ellensúly nem létezett a társadalomban, s ez amellett, hogy a lakosság túlnyomó többségében megingathatatlan alattvalói attitűdöt alakított ki, bűvkörébe zárta még az időnként felbukkanó ellenzéki mozgalmakat is. Az egyetlen esély az uralkodó „jóságába", felvilágosultságába vetett hit maradt, illetve a „rossz" uralkodó jóval való felváltásának reménye. Nyugat és Kelet ellentétét pregnánsan jellemzi, hogy „míg az abszolutizmus ellenfelei Nyugaton mindvégig a szabadságjogokra hivatkoztak, egyre inkább egyes számba téve a jelszót... addig Keleten az ellenzék is az egyedül üdvözítő és totális „igazság" körül forgott, s nem szabadult ki ebből a bűvkörből még az újkorra sem" (91–92. o.).

A nyugatias és keleties szerkezetek által kifeszített koordináta-rendszerben merül fel a kérdés, hogy vajon önálló sajátosságokkal bíró külön régió-e Közép-Kelet-Európa, vagy csupán a „kelet-európaiság" egyik alesete?

A választ e tekintetben nem alapozhatjuk a modernizációt az iparosítás értelmében felfogó gazdaságtörténeti szempontokra. Nézőpontunkból a „nyugati intézmények átültetése" nem a tőkés gazdálkodáshoz szükséges feltétel, és a „modern államiság" nem azonosítható a kiterjedt, bürokráciával és hadsereggel megerősített, a gazdaság fejlesztésébe is beavatkozó, esetleg az iparosítást levezényelni is képes államapparátussal.

Közép-Kelet-Európa és Kelet-Európa között nézőpontunkból közös nevező az abszolút uralkodó felvilágosultságának kitüntetett szerepe e társadalmak „*modernizálás*ában". Meggondolandó azonban, hogy mennyire jelentős különbség a két régió között, hogy míg Keleten ez teljességgel a „dolgok rendjeként" épült be a közgondolkodásba, addig Közép-Kelet-Európában időről időre jelentős kísérleteknek lehetünk tanúi, amikor e társadalmak szét kívánják tépni a *modernizálódás* gátjait, illetve a nem akadályozott területeken maguk igyekeznek előrevinni a modernizálódás folyamatát, s láthatóan egyre kevésbé igénylik a modernizáló autoritás utasításait.

De minek van hát hosszú távon meghatározó szerepe? Társadalmi csoportokat, kiépített intézményeket sem könnyű eltüntetni, felszámolni, de elégséges hatalmi koncentráció ezt meg tudja tenni, mint ahogyan erre több példát láthattunk a 20. században. Léteznek azonban olyan tényezők, amelyek kiiktatása egyelőre meghaladja minden létező hatalmi koncentráció erejét. Egy társadalom, egy nép, illetve különféle csoportjai beidegzéseiben élő politikai kultúráját akár pozitív, akár negatív irányban megváltoztatni a legnehezebb feladat. Ez előtt az aufklérista hév meghátrálni kényszerül. *Gombár Csaba* kifejezéseivel élve a mentális struktúrákban, reflexekben élő, többnyire nem is tudatos, történelmileg megalapozott politikai reakciókészség kijelöli azokat a magatartás jellegű kereteket, amelyek között az aktuális politikai viselkedés bekövetkezik.

A közép-kelet-európai régiót a kelet-európaitó elkülönítő *legfontosabb sajátosságai* a politikai kultúra különbségeiben ragadhatók meg. Itt a kelet-európai fordulat, ha el is torzította a struktúrákat, „azokból nem tudta kiszorítani a jog és szabadság szervező elveit". Ezzel hozhatók összefüggésbe azok a megújulási és reformkísérletek is, amelyek időnként felütik fejüket ebben a térségben. Megvannak tehát azok az alkati elemek, melyek szerencsés esetben alkalmassá tehetők a „mozdulásra a nagyobb szabadság irányában".

Bibó István elemzéseiben mindig ezeknek a beidegződéseknek, alkati jegyeknek a feltérképezése volt az alapvető, mert a tömegesen jellemző magatartásminták figyelembevételét mindenfajta társadalomalakítás előfeltételének tartotta, s a történelmi mozgások mögött mindig ezeket kereste.

Társadalomalakító elképzeléseknek biztosabb megalapozását, a cselekvési lehetőségek határainak pontosabb kijelölését nemigen nyújthatja más, mint e magatartásminták számbavétele, összefüggésben azzal az intézményes gyakorlattal, amelynek eredményeként ezek kialakultak. Valószínűleg ebből következik, hogy *Bibó* „történeti és aktuális elemzései szinte mind érvényesek maradtak" (126. o.). A legfőbb bizonyító érvek ugyanis e koncepció mel-

mellett nem történetiek, nem szaktudományosak, hanem az, ha a társadalom tagjai közül mind többen érzik úgy, hogy tapasztalataikkal összhangban áll, hiszen róluk, rólunk van szó.

Szűcs Jenő tanulmányának külön kiemelendő érdeme ezzel összefüggésben az, hogy szaktudományos alapossággal számba vette és explicitté tette a beidegződésekre épülő politikai lélektani vizsgálódások történeti-strukturális előfeltételeit, s ezáltal *Bibó István* munkásságát – amely eddig legfeljebb eszmetörténeti előzménynek számított –, közvetlenül becsatlakoztatta a mai politikatudományba.

Urbán László

Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 215 o. Jogtudományi Értekezések sorozata; sorozatszerkesztő: Török Lajos)

Egy könyv aktualitását nem megírásának, illetve megjelenésének időbeli közelsége, hanem a benne lévő gondolatok időszerűsége határozza meg. *Sajó András* munkája csak néhány éve íródott, s 1983-ban jelent meg, azonban gyakran előfordul, hogy jogtudományi művek „szavatossági ideje" 2 év előtt is lejár. *Sajó András* könyve éppen ellenkezőleg: az idő előrehaladtával kezd egyre időszerűbbé válni, mintha a szerző előre látta volna, hogy az általa felvetett gondolatok rövid időn belül a hazai tudomány számára is mindennapos problémákként jelentkeznek. Miről is van szó?

Napjaink magyar társadalma egy a politika által stimulált *modernizációs folyamaton* megy keresztül. A hazai tudós-közösségek jó részét ennek megfelelően az ezzel kapcsolatos intézkedések foglalkoztatják: sorra születnek a koncepciók, ellenkoncepciók, s egy-egy koncepció híveinek és ellenzékének nézetei szerint különböző csoportosulások alakulnak ki. A modernizációs folyamattal óhatatlanul vele jár a régi értékek elvetése, azok felülvizsgálata, illetve újraértékelése, valamint próbálkozás új értékek létrehozására. A belső tudományos mobilitási lehetőségek óhatatlanul arra vezetnek, hogy különböző tudósok és az általuk képviselt tudományágak között ellentétek alakuljanak ki. Ez nemcsak a közös elméleti platformban megállapodott tudósi érdekcsoportok között mutatható ki, hanem hazai viszonyaink sajátosságaként a társadalomtudományok különböző ágazatai között is, de különösen megnyilvánul a jogászok és más társadalomtudósok közötti ellentétes véleményben. Ez utóbbi „ellentábor" hangadói döntően a közgazdászok, akik – szintén hazai sajátosságként – felvállalják más tudományágak (szociológia, politológia) „háttérbe szorított" képviselőinek ügyét, eredendően ellenszenvet érezve az évezredes pillérekre építkező jogtudománnyal szemben.

A modern közgazdaság-tudomány születése a 18. században egybeesik az általános társadalmi fejlődést, a társadalmi haladást középpontba állító, majd abszolutizáló társadalomfilozófiai irányzatokéval. A fejlődés-eszme azonban különböző képpen hatott az egyes tudományágakra. A viszonylag kiforratlan diszciplínákkal rendelkező közgazdaságtan erősebben, a nagyobb belső tudományrendszeri önállósággal rendelkező jogtudomány kevésbé volt hajlandó magáévá tenni a – tulajdonképpen *Descartes*-tól származó – gondolat-inspirációkat. A jog ettől a pillanattól kezdve vált potenciálisan a haladás gátjává. Lassan kialakult az a jogról alkotott elképzelés, mely szerint a jog egy elmeszesedett testű öregember, aki nem bírván a versenyfutást ifjú-titán kollégáival csak arrafutja erejéből, hogy a hatalom előtt hajbókoljon. A legegyszerűbb megoldás a jog ellenzői számára az lenne, ha a jog az

állandóan változó gazdasági-politikai erőviszonyok kiszolgálója, a másutt született döntések precíz végrehajtója lenne. A jog ilyen eszközfelfogásának veszélyeire már *Kant*, s azóta jó néhány jogász és jogszociológus is felhívta a figyelmet.

Fontos kiemelni, hogy a fenti gondolatok a jogra és nem a jogtudományra vonatkoznak, s a kettőt egybemosni felettébb elhamarkodott lenne. (Gondoljunk csak a valóság, s annak tendenciózus politikai, vallási stb. visszatükrözése egybemosásának veszélyeire!) Ez az alapvető tudományszociológiai tévedés volt a jellemző a legutóbb, 1985 februárjában egy jogász és közgazdász szerzőpáros kandidátusi értekezésének munkahelyi vitáján elhangzott vádakra is. A jogászokat és jogtudósokat ért vádak hátterében a joggal való elégedetlenség húzódott meg. A Köz egyik Gazdájának felszólalása szerint a jogászok elefántcsonttornyukba (Budapest, I. Országház u. 30.) visszavonulva arisztokratikus attitűdjüknek megfelelő elvont metafizikus kérdéseket boncolgatnak, nem lévén képesek a valóságot hűen leíró interdiszciplináris kutatások eredményeinek befogadására. A jogtudománnyal és a jogtudósokkal kapcsolatban még a következő megjegyzések hangzottak el: konformizmus, a formális logika istenítése, hivatalnok-szellem, szűklátókörűség. (Érdekes módon a tudománytalanság bélyegét nem sütötték a jogászokra.)

Hadd ajánljam a vád és természetesen a védelem tisztelt figyelmébe a *Sajó András Kritikai értekezését*. A szerző könyvében többek között *T. Kuhn* tudományfilozófiai, *Max Weber* társadalomtudományi és *R. Merton* tudományszociológiai gondolatainak hazai interpretációját kísérli meg – sikerrel. *Kulcsár Kálmán* úttörő jogtudományszociológiai munkásságát továbbfejlesztendő a külföldi szakemberek gondolatait magáévá téve a szerző a jogtudomány sorskérdését boncolgatja: tudomány-e a jogtudomány. (A szerző válasza sajátos módon már az előszó második sorában olvasható és imígyen szól: nem.) A rögtönös válasz után a szerző nagyfokú alapossággal bontja ki e sommásnak tűnő válaszhoz szükséges összetevőket: kik a jogtudósok és kiből lesz jogtudós? Mit csinál a jogtudós, ki a közönsége? Meggyőzően tárja fel a jogtudomány működésének mechanizmusait, struktúráját és következményeit: a paradigma kialakulását és utóéletét, a különböző iskolák sajátszerűségeit, a jogászi racionalizmus és a jogászi világ – konstruálás jellegzetességeit. Ezután a szerző átlépve a tudomány szociológiából a tudományfilozófiába, a valóság megismerésének jogtudósi minőségből fakadó korlátaira hívja fel a figyelmet, majd folytatva logikus gondolatmenetét az elméletképzés a jogi, jogászi jogtudati visszatükrözés sajátosságait vizsgálja. A valóság sajátos tudati visszatükrözésének objektiválódása a jogtudomány, melynek elemei – a szerző szerint –: a törvényszerűség, a fogalom és a rendszer. *Sajó András* kritikai alapállásánál fogva rokonszenvezik azokkal a gondolatokkal is, melyek szerint a valóság inadekvát vagy legalábbis nem időtálló leképzése az abszolút determinizmust valló, formális logikára hagyatkozó, örök törvényszerűségekben hivő, önmagát „önhordó" rendszerként feltüntető elmélet.

A pont, ahol a szerző túllép a téma irodalmának sajátos szempontú értékelésén és igazán önálló egyéni gondolatokat fejt ki: a jogtudományi megismerés korlátairól írt fejezet. Azt már többen *(Marx, Lukács György, Peschka Vilmos, Varga Csaba)* is fejtegették, hogy a jogi visszatükrözés ideológiai manipulációt jelent és az ideológiai manipuláció tartalma a politikához való kötődés. A manipuláció egyik fő elemének a jogtudomány (és ennek hátterében természetesen maga a jog) antropomorf voltát kell tartanunk. A jog az egyéni magatartásformák szabályozását végzi, általános társadalmi tendenciákat csak akkor és úgy tud közvetíteni, amikor és ahogy azokat sajátos eszközrendszerével az egyéni magatartás befolyásolás nyelvére is tudja fordítani. Mivel a tudomány alapjellege és két feltétele a dezantropomorfizáció; az általánosítás. Itt a kör bezárul, s ennek megfelelően zárt logikai rendszerben bizonyított, hogy a jogtudomány nem tudomány. (Pontosabban nem felel meg a tudománnyal szemben emberek által támasztott követelményeknek.)

E kritikai értekezés a legteljesebb mértékben és ezért a legjobb módon is örököse a marxista kritikai hagyományoknak, megvalósítója a weberi érték-, de még inkább előértékelés-

től (prejudikációtól) mentes tudományos elképzeléseknek.

Ha valaki a hazai tudományos életben tisztában van a jog és a jogtudósok lehetőségeinek határaival, az a jogtudós, s ilyen tudós többek között *Sajó András* is. *Simone Weil* egy írásában a tudósvilágot egy feudális faluhoz hasonlította, ahol meghatározó a közvélemény által kialakított informális értékhierarchia: a „könnyű közlési lehetőség, valamint a végletes specializáció eredményeképpen a szakmabeli tudósok – akik egymás számára kölcsönösen az egyetlen publikumot jelentik – szinte falusi életformában élnek." (*S. Weil:* Ami személyes, és ami szent. Budapest, 1983. 293. o.) A „tudósfalu" közvéleménye: a tudomány a divatok szerint változik, attól függően, melyik az éppen imádott bálvány. Az ilyen fétisimádat – mely egyébként is fenyegeti értékválsággal küszködő tudolmányos életünket – leküzdéséhez a legmegfelelőbb útnak éppen a *Sajó András* által is követett tudósi magatartás mutatkozik.

Petrik B. Ferenc

Aurelio Peccei: Kezünkben a jövő
A Római Klub elnöke a világ problémáiról
(Gondolat, 1984. 193 oldal)

Minden szöveget kétféleképpen lehet megítélni. Először: a szerző szándékait és a potenciális közönség várható fogadtatását mérlegelve, vagyis egyfajta kommunikátori szerepből; másodszor: mindezt figyelmen kívül hagyva kizárólag a „textust" mint születési környezetétől szükségszerűen elszakadt és elvben bármilyen, az adott nyelvi eszközöket „venni" tudó számára értelmezhető objektumot kezelve.

Peccei könyvét jobb az első szempont szerint vizsgálni. Bírálatunkban mi is erre fogunk vállalkozni. A második szempontú elemzésből itt most csak annyit, hogy nyilvánvalóan nem tudományos dolgokat, hanem modern tudományos eredményeket is érvként használó moralista *röpirata* fekszik előttünk. A tudományos tények (ezek némelyikét még az egyes szakmákban vitatják, ami persze nem jelenti azt, hogy használatuk itt illegitim) tulajdonképpen e helyen csak egy célt szolgálnak: az olvasónak rá kell döbbennie, hogy a Föld, s rajta az emberiség a technikai érettség jelenlegi fokán számos vonatkozásban egy nagy rendszerbe integrálódott. *Peccei* abban reménykedik, hogy majd e felismerés nyomán megszülethetik egyfajta globális lelkiismeret is. A szöveg az első ügyben meggyőző, a másodikban már kevéssé. De ez már átvezet a recezens általal „kommunikátorinak" nevezett elemzési módhoz.

A könyv központi eleme, vagy kívánt eredménye egy új típusú világpolgári tudat, s az „emberiség" fogalmának újraértelmezése lenne. A globális absztrakciók – legalábbis az újabb időkben és az európai kultúrkörben – két szinten jelentkeztek. Az első valamilyen olyan típusú elvontság, amely konkrét valós hús-vér formában igen nehezen, s – azt hiszem – tulajdonképpen csak ritkán válik az átlagember számára megfoghatóvá. Ezen „emberiség"-fogalommal szemben megjelennek azok a globális jelenségek: világgazdaság, világbéke stb., amelyekhez viszont az erkölcsi-érzelmi töltés csatolható nehezebben. *Peccei* „emberisége" valahol a két szint, a kétféle fogalomértelmezés között próbál átkötő lenni. Ha úgy tetszik, operacionalizálni kívánja a humanista „emberiség" ideált. S e szándék tulajdonképpen az eredménytől függetlenül tiszteletre méltó. Még akkor is, ha ez utóbbival van némi problémánk. A szerző ugyanis, bár nagyjából feltétlenül igaz premisszákból indul ki, de ezek tulajdonképpen az elmúlt másfél évtized publicisztikája és nemzetközi szakmai vitái nyomán a nagyközönség számára is ismerré váltak.

Mit is mond a szerző? Romlik a környezet. (Elsősorban a fejlődő országokban) túl sokan vagyunk. Fogyófélben vannak a nyersanyagok. Ostobán és drágán fegyverkezünk. Mindez egyszerre oka és következménye parciális szemléletünk konzerválódásának egy olyan világban, amely nem tűrhet már meg semmiféle partikularizmusokat, ahol minden mindennel összefügg. Változtassunk világképünk „blendenyílásán", s akkor elindulunk a konkrét problémák megoldása felé is. Most még anélkül, hogy a terápiai ajánlások tárgyalásában elmélyednénk, a helyzetelemzés néhány nem vagy kevésbé konvencionális elemét kellene jellemeznünk. Ilyeneket elsősorban társadalompolitikai területeken vél *Peccei* felfedezhetőnek. Persze itt sem újdonságfokú abszolút vagy relatív volta az érdekes, hanem, hogy a szerző ezeket is (a sok technicista-ökológiai ellenjövőkép természetre-technológiaira redukciójával szemben) a „hanyatlás tíz tényezője" közé sorolja. Íme kóstolóba néhány megfogalmazás a könyvből. „A társadalmak túlzsúfoltak, anyagiasak, önzőek, igazságtalanok, és hiányzik belőlük a türelem. Mindeme jellegzetességek folytán az emberek elidegenedettek, közömbösek, egyre gyakoribbak a bűncselekmények, a kábítószerfogyasztás növekszik, a hangulat lázongásra, erőszakosságra hajlamos, s ezen a talajon kivirulnak a terrorista-szadista ösztönök, a kedv a népirtásra". Vagy másutt: „Az intézmények sem nemzeti keretben, sem planetárisan nem tartottak lépést az élet fejlődésével. Egyre nagyobb terhelésnek vannak kitéve és roskadoznak alatta. Terjed a politikai bénultság."... „A vezetők nem tudnak fölébe emelkedni ideológiai, hitbeli korlátaiknak, kiváltságaiknak vagy szűken értelmezett felhatalmazásuknak. Az emberi faj drámai küzdelmében az egyén magára marad, nincs kitől várjon iránymutatást".

Egy rövid recenzió keretein belül, s főleg egy (már nem élő) külföldi szerzővel aligha érdemes itt vitába bocsátkozni, bár a fenti, s a hasonló kijelentések (óvatlan, vagy talán tudatos) lekerekítetlensége bármilyen ambiciózus recenzensnek nagyszerű támadási felületet kínál. Én itt e helyett csak a stílusra hívnám fel a figyelmet. Ez a lüktető, szenvedélyes, helyenként elnagyolt és túlzó szöveg épp egyéni színeivel tűnik ki, vagy válik el hazai közéleti írásaink, programjaink sokszor lekerekített, megfontolt unalmától. Legfőbb eredménye a könyvnek különben éppen nem a helyzetelemző, hanem a fantáziagazdag, ambiciózusan utópisztikus ajánlásokat tartalmazó második része. Ilyen értelemben is a könyv pontosan ellentéte a hazai társadalmi publicisztikának. Annak ugyanis általában a diagnosztika az erőssége, s legtöbbször (tulajdonképpen majdnem mindig) adós marad a jó színvonalú terápiával. *Peccei* a könyv második felében tulajdonképpen a Római Klub ajánlásait (mint közismert ő volt e különleges, vagy inkább furcsa szervezet alapítója és 1984 tavaszán bekövetkezett haláláig, másfél évtizeden át folyamatosan elnöke is) sajátságos szög alatt foglalja össze. Ugyan az ügyek ilyen megoldási lehetőségét rendkívüli mértékben kétségesnek tartom, de lehetséges, hogy a recenzens gondolkodásmódja javíthatatlanul intézményi, és nagyobb társadalmi szervezetekhez, struktúraelméletekhez kötött. A szerző legfontosabb üzenetet ezzel szemben a következő szövegrészletben vélem megfogalmazottnak: „...minden baj alfája és omegája mi magunk vagyunk. S ha ez így van, akkor rajtunk áll az is, hogy helyreállítsuk megbillent belső egyensúlyunkat és visszahozzuk a harmóniát a világegyetem emberlakta csücskében. Senki és semmi mástól nem függ, csak tőlünk, hogy helyesen gondolkozva és helyesen cselekedve munkánkból hasznunk származzék, ne pedig kár és pusztulás. A probléma bennünk van, nem a környező világban. Éppen ezért megoldani is mi vagyunk hivatottak, nekünk kell meglelni az utakat és a módokat, hogy földtekénken boldogulhassunk" (131. o.). Nyilvánvalóan, a *Pecceihez* hasonló meglett korú, jómódú, magas kvalifikációjú fehér férfiaknak – mert ez a világ így van berendezve – nagyobb felelősségük van abban, hogy a ma problémái ilyenek és nagyobbak a lehetőségeik is – legalább pillanatnyilag – a valamelyest megnyugtatónak tartott irányban elmozdulások tervezésére is, mint mondjuk egy indiai sokgyermekes írástudatlan parasztasszonynak, bár mind a ketten az emberiség részei. S van némi igazság a Római Klub anyagainak abban a nyugati balos kritikájában is, amely igencsak problematikusnak tartja, hogy amíg a

világ jelenlegi állapotáért a történelmileg kialakult gazdasági és politikai elitek valószínűleg döntő módon felelnek (és persze élvezik a másik oldalon mindennek gyümölcsét is), addig a helyzet változtatásában már az emberiség közös felelősségéről beszélnek, közös stratégiai áldozatvállalást hirdetnek, mégpedig anélkül, hogy előnyeik megosztására tulajdonképpen hajlandónak mutatkoznának.

Mindezzel együtt miért ajánlhatom mégis a könyvet egy társadalomtudományi folyóirat olvasóinak? Először is már dicsért naivan üde stílusáért. Másodszor pedig, mert talán épp lekerekítettlenségei olyan indulatokat kavarhatnak, olyan megfogalmazásokat „hívatnak elő" belőlünk, amelyek talán segíthetnek magunk és magyar társadalom helyének bemérésében. Nem tartanám kizártnak, hogy a szerző sem akart volna többet. Hiszen emlékszem egy másik könyvének, az 1977-ben megjelent *Human Quality*nek némely passzusára, amelyben a Római Klub „Jelentés"-műfajainak születéséről van szó. Ez még 1968 táján, az alakulást követően lehetett. A tagok azt mérlegelték, milyen módon indíthatnának be, a mai tömegkommunikáció gyártotta szenzációkkal telített s ugyanakkor épp azoktól „érzéstelenített" társadalmakban valamilyen vitát a globális kérdésekről. Valaki, talán egy *Ozbekjan* nevű kaliforniai jövőkutató, ekkor azt javasolta, készítsenek egyfajta sokkoló, és tudományos (vagy legalább a lehetőségekhez képest tudományos igényű) kutatási jelentést, s majd a körülötte kibontakozó vita „kiprovokálja" a közfigyelmet és lökést adhat a probléma további vizsgálatához a földkerekség legkülönfélébb részein. Tulajdonképpen így született meg 1972-ben a *Meadows* házaspár meglehetősen bonyolult matematikai modellekre épülő – vagy arra inkább csak hivatkozó – azóta sokszor és sokfelől támadott plamfetje, a *Növekedés korlátai* is. Hogy vannak-e „meadowsok" kutatási főirányokba tagosított társadalomtudományunkban, az még elválik. De biztos nem ártana közgazdaságtudományunk mellett most már egy kicsit több nemzetközi környezetünkre fókuszolás közgondolkodásunkban, s mintegy mellesleg szociológiánkban vagy politikatudományunkban is.

Tamás Pál

Gáthy Vera: A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában
(Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 278 o.)

Mi adhatja meg egy olyan, a közelmúltban megjelent könyv aktualitását, amely India közigazgatásának társadalmi, szociológiai kérdéseivel foglalkozik? Joggal vetődik fel a kérdés, hiszen India történelme, földrajzi méretei, társadalmi berendezkedése, népessége, s a népesség regionális, kulturális, vallási és egyéb más szempontok szerinti tagozódása szinte összehasonlíthatatlan azokkal a történelmi, földrajzi, népességi, kulturális, vallási viszonyokkal, amelyek Kelet-Közép-Európa hazánkat érintő térségét jellemzik. Mégis, rendkívül figyelemre méltó az a könyv, amely egy fejlődő ország közigazgatásának a *modernizációban* betöltött szerepét és annak *társadalmi problémáit* elemzi, az indiai példán keresztül. Figyelemreméltó mindenekelőtt azért, mert ma már egyre inkább éleződőben van a fejlődő országok egy – semmiképpen sem elhanyagolható – részével, csoportjával folytatott olyan gazdasági versenyünk, melyekkel egyre komolyabban kell számolnunk, amire nem sokkal korábban aligha gondoltunk volna. Ezért nem haszontalan, sőt nagyon lényeges megismerni ezen országok belső társadalmi viszonyainak fejlődéstörténetét, történelmi fejlődésükből adódó sajátosságait, társadalmi helyzetük, és ezen belül irányításuk-igazgatásuk belső logikáját.

Korántsem elhanyagolható, sőt nagyon is figyelemre méltó az a szempont is, hogy a könyv az indiai közigazgatás olyan jelenségeit világítja meg, teszi a magyar szakemberek és érdeklődők közkincsévé, amelyek elősegítik megérteni a mi közigazgatási, -irányítási viszo-

nyainkat, mert bizonyos vonásokban analógok azokkal, s így a sajátos magyar közigazgatás problémái megértéséhez is tanulságul szolgálnak.

Gáthy Vera helyesen ismerte fel, hogy a huszadik század harmadik harmadának indiai társadalmi helyzete és közigazgatási viszonyai – melyek rendkívül jelentősek világpolitikai szempontból is – csak a kontinensnyi nagyságrendű ország történetének kontextusában értelmezhetők. Ezért kellő mértékben és mélységben foglalkozik azokkal a történelmi előzményekkel (az angol gyarmati időkből származó helyzet bemutatásával), melyek a jelenlegi közigazgatási állapotok megértéséhez nélkülözhetetlenek. Bemutatja, miként vált a brit közigazgatási rendszer „hagyománnyá" Indiában, s miként történt ennek továbbfejlesztése. Az indiai közigazgatás történeti sajátosságainak analízise után a szerző arra a következtetésre jut, hogy „a régi struktúra kisebb módosításokkal megmaradt, s nagyarányú átszervezésekre később sem került sor. A kisebb változások gyakorlata azonban mindennapossá vált. Ez a struktúra azonban a gyarmati időkben szigorúan pragmatikus alapon épült ki, és a szekuláris államot képviselte, a függetlenség kivívása után éppen gyakorlatias háttere következtében bizonyult elég rugalmasnak a főbb feladatok megoldására, és következetesen viszi tovább a szekuláris hagyományt." Ugyanakkor a közigazgatási struktúra, s annak mindenre kiterjedő szabályozottsága – a weberi bürokratikus szervezeti modellnek való megfelelése – a felszínen a korszerűség látszatát igyekszik kelteni, hiszen a közigazgatási szervezetrendszer minden egyes pontján azoknak a kritériumoknak (pontos munkaköri leírás, a tisztviselők képzése, a felvételi vizsga rendszere stb.) próbálnak eleget tenni, amelyek a korszerű közigazgatási szervezet benyomását keltik.

Figyelemreméltók a szerzőnek a közigazgatás és az állampolgár viszonyára vonatkozó azon fejtegetései is, melyek a hiánygazdálkodásból fakadó *korrupció* jelenségeire utalnak. Véleménye szerint a közvélemény nem a közigazgatási szférában jelenlévő korrupció jelenségét kifogásolja, hanem azt, hogy „a megkívánt összeg aránytalanul magas a szolgáltatáshoz viszonyítva".

Úgy gondolom, hogy nem pusztán a recenzens, de a magyar olvasók számára is tanulságos lehet a könyvnek az a fejezete, amely az indiai közigazgatás alrendszerének mai szerkezetét mutatja be. E tekintetben is különösen figyelemre méltó az indiai közigazgatási apparátus káderállományának *kiválasztási, kiképzési rendszere*, illetve magának a közigazgatás személyi állományának bemutatása. Itt is – mint egy sor más jelenség kapcsán – jól nyomon lehet követni azt a *kettősséget*, mely a tradicionális és a modernizációs elveken alapuló gyakorlat konfliktusosságát mutatja. Indiában a közigazgatási alrendszer személyi állományának tartalmilag meghatározó részét az összindiai, a központi és a tagállami szolgálatok biztosítják. Az összindiai szolgálatokat végző személyeket a köztársasági elnök nevezi ki, tevékenységüket az alkotmányon kívül törvényileg is szabályozzák, s mindaddig hivatalban maradnak, amíg tevékenységük s személyük az „elnöknek tetszik", vagy amíg valamiféle különleges vétséget el nem követnek. A politikai természetű összindiai szolgálatokkal szemben a központi szolgálatokban dolgozók többségükben technikai jellegű szakszolgálati tevékenységet végeznek (pl. a központi kormány hivatalaiban dolgozók többsége), s munkájukat ugyancsak törvény szabályozza. A tagállami szolgálatok esetében a szolgálatok felvételeit a kormány a szükségleteknek megfelelően, voltaképpen esetenként szabályozza, ami azt is jelenti, hogy a munkafeltételek és a szolgálati tevékenység elismerése tagállamonként nagy eltéréseket is mutathat.

A szolgálatok mindhárom típusánál a szolgálatok tagjait *osztályokba* sorolják. Az első (elit) és a második (ellenőrző funkciókat betöltő) osztályok tagjainak kinevezését, előléptetését stb., hivatalosan is közzéteszik, a harmadik osztály tagjai hivatalnoki tevékenységet látnak el, míg a negyedik osztályban dolgozók képezik a hivatalok kisegítő személyzetét.

A közigazgatási alrendszer osztályozási gyakorlatából következik, hogy korlátozott az alsóbb osztályokból a felsőkbe való átkerülés. Az indiai gyakorlatban az egyes szolgálatok a közigazgatás személyi ellátottságában merevséget mutatnak, s nemigen teszik lehetővé, hogy a közigazgatás újonnan felmerülő személyi igényeit rugalmasan ki lehetne elégíteni. Ezért ezt

a rugalmatlanságot feloldandó, különböző megoldásokkal próbálkoznak, úgymint a szükséges szakemberek munkaerőpiacról történő megszerzésével (a hierarchia legalsó és legfelső régióiban), vagy speciális központi miniszteriális feladatok ellátására kiemelkedő tudású szakemberek, tudósok, tudományszervezők a közigazgatásba meghatározott időre történő kinevezésével.

A közigazgatás káderállományának kiválasztása lényegében egyfajta olyan *versenyvizsgán* történik, amely a következő elveket igyekszik követni: a közigazgatás tisztviselőit minél fiatalabb életkorban kell kiválasztani; a kiválasztásra kerülők körében előnybe kell helyezni a jó általános képzettséggel és gyors döntési képességgel rendelkezőket. Azaz, az indiai közigazgatás előmeneteli, kiválasztási rendszere igyekszik *szakítani* azzal a bürokratikus kiválasztási rendszerrel, mely a szenioritást helyezi középpontjába, tehát az előmenetel egyedüli meghatározó tényezőjévé nem az életkort és az adott területen eltöltött időt teszi, hanem a korszerű tudást és rátermettséget. Ha a kiválasztási rendszer tehát igyekszik háttérbe szorítani a bürokratikus szempontokat, de megjegyzendő: még ma is fenn kell tartani a közigazgatási alrendszer pozícióinak meghatározott százalékát a bejegyzett kasztok és törzsek képviselői számára. Ugyanakkor figyelmet érdemel az a gyakorlat, hogy a vizsgákon megfeleltek próbaidejük első fél esztendejében olyan kurzusokon vesznek részt, amelyek elmélyítik tudásukat, s a gyakorló közigazgatási tisztviselők esetenként további szervezett képzésben vesznek részt.

A szerző az indiai közigazgatási szervezetrendszer strukturális jellegzetességei összefoglaló áttekintése során röviden foglalkozik a korszerűség látszatának jelenségével és okaival, majd – kifejezetten szociológiai megközelítésből – elemzi a közigazgatási szervezetrendszer belső feszültségeit. Ez annál is lényegesebb, mert a vizsgált témában végzett kutatások és elemzések elsősorban az indiai közigazgatási rendszer egységét igyekeznek hangsúlyozni – mely egység véleményem szerint is inkább a „kell" szintjén létezik – mintsem belső ellentmondásait, konfliktusait.

Ezen ellentmondások és konfliktusok mindenekelőtt a *regionális különbségek* – a tagállami kormánytól a pancsájatintézményekig tartó – rendszeréből adódnak s az eltérő etnikai, vallási, kaszt, műveltségi és nem utolsósorban a gazdasági egyenlőtlenségi háttérben konkretizálódnak. Az indiai közigazgatás szervezetrendszere hierarchikusan szinte áttekinthetetlenül tagolt, melyben a hivatali rangok hierarchiája beláthatatlan, s a formalizált tagozódás mellett igen jelentős szerepet játszik a nem formalizált elkülönülés. E vonások nem elhanyagolható része gyarmati örökségből adódik, de a hierarchiának a közigazgatásban megnyilvánuló túlhajtása nem pusztán a gyarmati örökségre vezethető vissza. Amilyen mértékben hierarchikus jellegű az indiai társadalom, olyan mértékben hierarchizált maga a közigazgatási szervezetrendszer is. A hierarchizáltságban, illetve a túlhierarchizáltságban gyökeredző társadalmi feszültségek, konfliktusok pedig természetüknél fogva vannak jelen az indiai társadalom valóságában.

Gáthy Vera könyve rendkívül széles adatbázisra építve mutatja be ezt a valóságot. Ha a szerzőnek olvasmányosabb formában sikerült volna bemutatnia e kontinensnyi ország közigazgatási szervezetrendszerét, feltehetően jóval szélesebb körű érdeklődésre tarthatna számot e tudományosan jól megalapozott munka.

Rozgonyi Tamás

Manfred Markefka: Vorurteile-Minderheiten-Diskriminierung (Luchterhand, 1984. 105 o.)

Markefka könyve a tíz évvel korábban azonos címmel megjelent művének *ötödik*, átdolgozott változata. Ez a tény önmagában is jelzi, a szerző a hetvenes-nyolcvanas évek nyugatnémet valóságának egyik legégetőbb problémáját ragadta meg, s nem közhely azt mondani, *közérdeklődést* kiváltó műről van szó. Aligha leselkedhet ugyanis nagyobb belső veszedelem egy konszolidált, demokratikus államra mint az előítéletek megcsontosodása, a kisebbségi csoportok széthúzó, szemben álló törekvéseinek felerősödése. Nem szorul bizonyításra továbbá, hogy a második világháború utáni, sok szempontból mesterséges, természetellenes csend után a kisebbségi kérdés ismét reneszánszát éli, elemi erővel jelentkezik a világ sok országában.

A könyv a szociológia és a szociálpszichológia módszerével vizsgálja a társadalmi csoportokat, mint az előítéletek és konfliktusok keletkezési helyét és hordozóját. Szándéka szerint segítséget szeretne nyújtani a kisebbségi helyzet *megértéséhez*, az előítéletek és a diszkrimináció megszüntetéséhez. Az egész művet áthatja a pluralista demokrácia iránt elkötelezett ember szemlélete. Már elöljárójában meg kell jegyeznünk, hogy jó szándékú, *humanista művet* olvashat, aki kezébe veszi ezt a könyvet, noha elfogultságoktól maga sem mentes.

A könyv bevezetőjében olyan szociológiai fogalmakat tisztáz, mint a társadalmi kategória és csoport. Példákkal és vizsgálati eredményekkel világítja meg a következőkben, hogy a csoportok az emberi cselekvés orientálói. Bebizonyítja, hogy a saját és idegen csoporthoz való viszony, a csoportok közötti kapcsolatok az előítéletek és konfliktusok forrásai lehetnek. Mindezeket nagyon szemléletesen, a szociológiai fogalmakat mintegy köznyelvre lefordítva ábrázolja és iskolás csoportokban folytatott kísérletek eredményeivel illusztrálja. A társadalmon belüli kapcsolatokat szálazgatva jut el a *kisebbség* és *többség* bonyolult fogalompárjához. Felhívja a figyelmet a többféle értelmezhetőség veszélyére. Így például arra, hogy a kisebbségen nem egyszerűen számszerűen kisebb csoportot értünk, hanem vizsgálnunk kell például a *hatalomhoz való viszonyát* is. A csoportok közötti feszültségek és konfliktuslehetőségek sem vezethetők vissza pusztán a kisebbség-többség viszonyra. A szerző kísérletet tesz arra, hogy *tipizálja* a különféle kisebbségi csoportokat – ez azonban nem tűnik meggyőzőnek. A kisebbség fogalma alá egymástól nagyon is távol eső, jelentősen különböző társadalmi súlyú csoportok, kategóriák kerülnek, mint például a nemzetiségek, forradalmi sejtek, vendégmunkások és homoszexuálisok. Az olvasóban törvényszerűen felmerül, érdemes-e ezt a fogalmat ennyire parttalanná tenni?

Külön fejezet foglalkozik az *előítéletek* és a *sztereotípiák* természetével. A szociális előítéletet úgy határozza meg mint egy csoport kinyilvánított véleményét egy idegen csoportról, tekintet nélkül annak helyességére, igazságtartalmára. Az észlelésnek, a valóság szemléletének ez a sajátos „egyirányú utcája" tetten érhető a többség kisebbségről alkotott felfogásában is. Így a szerző szerint: „A szociális előítélet egy többségi csoport (vagy annak tagja) negatív véleményének kinyilvánítása egy kisebbségről (vagy egyes személyekről tényleges vagy vélt kisebbséghez való tartozások miatt), az igazságra való tekintet nélkül" (vö. 32. o.).

Ezek alapján *Markefka* az előítéletek több fajtáját különbözteti meg. Az előítélet tükröződik a saját és idegen csoportokról alkotott sztereotíp képekben, amelyekről szemléletes vizsgálati anyagot láthatunk a könyvben. A bemutatott vizsgálatok módszertanilag és tartalmilag egyaránt figyelemreméltóak, különösen az antiszemitizmus és „külföldiellenesség" vonatkozásában.

A könyv következő része a diszkrimináció fogalmával, gyakorlatával, az előítéletek és a diszkrimináció összefüggéseivel, valamint a kisebbségnek a megkülönböztetett bánásmódra történő reakciójával, annak lehetséges változatával foglalkozik. A szerző úgy látja, hogy a kisebbség vagy elutasítja a többségi csoport

értékeit és sajátját tekinti magasabbrendűnek, vagy a többségi csoporthoz történő asszimilációra törekszik. Sajátos módja a reakciónak az úgynevezett *„self-fulfilling prophecy"*, amikor a kisebbség elfogadja az előítéletet s a többség által elvárt szerepnek megfelelően viselkedik. A három magatartási lehetőség azonban túlságosan leegyszerűsítettnek hat, s számos kérdést hagy nyitva. Ismét érezzük a mértéktelenül általános, nem eléggé egyértelmű fogalomhasználat következményeit.

Mindezek után a szerző arra vállalkozik, hogy az előítéletek keletkezésének magyarázatát adja. Igazoláselméleti feltevések, személyiségelméleti magyarázatok, illusztrációs-agressziós hipotézisek, csoportszociológiai feltevések leírása után a szerző felhívja a figyelmet, hogy az előítéletek a kérdések monokauzális magyarázatokkal nem válaszolhatók meg, a különféle teóriák kombinációja viszont tudományosan kifogásolható eredményhez vezethet.

Az utolsó rövid fejezetben a szerző az *előítéletek* és a *diszkrimináció* felszámolásának feladataira irányítja figyelmünket. Az intézményi és az intézményes feltételek biztosítása mellett elengedhetetlennek tartja a témához kapcsolódó nevelést, propagandát csakúgy, mint a társadalmi kapcsolatok ápolását.

A kötetet 183 tételből álló – nagyrészt az NSZK-ban megjelent – irodalomjegyzék és bő tárgymutató egészíti ki.

Markefka professzor könyvét mindenekelőtt a tanulóifjúság – egyetemi hallgatók, főiskolások és középiskolások – számára írta, ezért is érzünk a könyv olvasása közben mindvégig határozott pedagógiai-didaktikai szemléletet. A szerző – aki egyébként a Bonni Egyetem Pedagógiai Kara Szociológiai Szemináriumának igazgatója – azzal is hangsúlyozni kívánta könyvének a képzést is szolgáló jellegét, hogy az egyes fejezetek végén az önálló tanulást elősegítő feladatokat, ellenőrző kérdéseket iktatott be.

Csak sajnálhatjuk, hogy a hazai szociológiai irodalom e műfajt nem ismeri, pedig az ilyen jellegű művek iránt bizonyára nagy érdeklődés mutatkozna. Markefka sikerkönyvének elolvasása arra hívta fel a recenzens figyelmét, hogy a témakör feldolgozása – nyilvánvalóan más hangsúlyokkal és elméleti alapvetéssel – sokáig nem halasztható adóssága a hazai tudományosságnak.

Bárány Ferenc

Hamza Gábor: Jogösszehasonlítás és antikvitás
(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 343 o.)

1. A szerző könyve bevezető részében kiemeli, hogy az összehasonlító módszer felhasználásának lehetőségét és szükségességét tekintve elutasító álláspontra helyezkedik a római jog – s tegyük hozzá, a többi ókori jog – kutatóinak jelentős hányada. Ebben kétségtelenül közrejátszik az, hogy az antik jogok különböző, nem ritkán csupán töredékes formában ismert intézményeinek felületes, megfelelő tudományos apparátus igénybevétele nélkül történő összevetése gyakran valóban a tudományos kritika próbáját kiállni nem képes hipotézisek és teóriák keletkezéséhez vezetett. Az antik jogok intézményeinek az összehasonlító módszer segítségével történő elemzésénél az a tény, hogy hasonló jogi konstrukciók több jogban is megtalálhatók, még nem ad eligazítást az eredet kérdésében. A jogintézmények, jogi konstrukciók vizsgálatánál nem elegendő azok formai oldalát nézni, hanem marxista módon azt a gazdasági-társadalmi tényező determinálta szerepet, funkciót kell feltárni, amelyet az adott intézmény a kérdéses jogba betölt. Az ilyen „izolált" vizsgálatnak meg kell előznie a kutatás horizontjának az összehasonlító módszer felhasználásával történő kiszélesítését.

2. Helyesen látja *Hamza Gábor*, hogy a múlt század második felében kibontakozó

összehasonlító jogtudomány irányzatához tartozó kutatók munkáiban a római jog többi antik jogot színvonalában jelentősen meghaladó intézmény- és fogalomrendszer jelentős helyet foglal el. A konkrét intézmény-dogmatörténeti kutatásokban pedig terminológiai jelentősége mellett megőrzi értékmérő funkcióját is.

A szerző megállapítja, hogy az átfogó jellegű összehasonlító elemzések elmaradásának legfőbb oka a hellén világban az, hogy nem alakul ki római értelemben vett jogtudomány.

Az összehasonlító elemzés jeleit a római jogtudományban vizsgálva megállapítható, hogy nem bontakoznak ki több antik – kortárs – jogra vonatkozó átfogó összehasonlító analízis körvonalai.

Az összehasonlítás kérdése Rómában funkcionálisan jelentkezik másként, mint a görögöknél. Az összehasonlító kutatások súlya ugyanis eltérően a hellénektől nem a jogtudomány megteremtésének feltétele körében mutatkozik. Az összehasonlításnak sokkal inkább a fennálló jog kritikája területén lett volna jelentősége.

3. A jogösszehasonlítás és az antikvitás problémakörét az európai jogtudományban elemezve a szerző először a Humanista Iskola és az antik jogok kérdését vizsgálja. Rámutat továbbá arra, hogy a késői természetjog korában elméletileg nem tisztázott módon jelentkező törekvés több jog tételeinek összevetésére a Történeti Jogi Iskola képviselőinél általában nem talál követőkre. Ennek legfőbb oka az, hogy számukra a római jog ismét kizárólagos auctoritasra tett szert. Ezt az averziót nem kis mértékben az a tény magyarázza, hogy a 18. század második felében és a 19. század első évtizedeiben az összehasonlító kutatások relatíve alacsony tudományos nívón mozogtak.

Az általános jogtörténeti irányzat és a jogösszehasonlítás közötti kapcsolatot elemezve a szerző arra a megállapításra jut, hogy az antik jogok súlya nem azonos ennek az irányzatnak a képviselőinél.

Az összehasonlító nyelvészet eredményeire építő etnikai irányzat – állapítja meg a szerző a továbbiakban – századunkban is tovább él. Sajátos történelmi feltételek között ez a kutatási irányzat retrográd politikai tartalmat nyer. A politikai tartalommal is rendelkező árja-teória végső soron az összehasonlító elemzésnek terrénumának jelentős mértékű összezsugorodásához vezet, amennyiben a nem-árja népek jogát kizárja a lehetséges analízis köréből.

4. *Hamza Gábor* könyvének a nemzetközi gazdasági, politikai kapcsolatokat, valamint ezek jogi tükröződését az antik Mediterráneumban vizsgáló részében utal arra, hogy nem tekinti feladatának valamiféle antik „világjog" létezésének kimutatását.

Az antik Mediterráneum gazdasági kapcsolatainak feltárása mintegy premisszája a jogi intézményrendszer sajátosságai elemzésének, ami elvi alapjául szolgál az antik jogok összehasonlíthatóságának. Igen problematikus ebben az összefüggésben az, hogy tisztázatlan az antikvitásban a gazdaság és jog tényleges kapcsolata. További kérdés az, hogy mennyiben helyes modern tudományelméleti és szociológiai kategóriák antikvitásra vetítése.

A kereskedelmi jog problémakörét a görög-római antikvitásban elemezve a szerző a modern értelemben vett kereskedelmi jog kialakulásának feltételeit vetíti vissza az antikvitásra. Hangsúlyozza, hogy a kereskedelmi jog kérdése két vonatkozásban is vizsgálható. Felvethető ez a kérdés egyrészt ún. szupranacionális vetületben és elemezhető másfelől az egyes „nemzeti" jogok körében. Az antik „szupranacionális" kereskedelmi jog létrejöttének döntő akadályát az Imperium Romanum Róma politikai elsőbbségére épülő struktúrája jelenti. A „belső" kereskedelmi jog vonatkozásában a szerző arra a megállapításra jut, hogy a hellén poliszok jogában és a római jogban nem különülnek el, eltérően a kereskedők külön jogát magában foglaló, a jogrendszeren belül relatív anatómiával rendelkező lex mercatoriától a gazdasági tevékenység meghatározott típusai (adott esetben a kereskedelem) szerint formálódó normacsoportok.

5. A jogösszehasonlítás lehetőségeit és korlátait vizsgálva a szerző a római jog antik jogok kutatásában betöltött dogmatikai és terminológiai szerepét illetően kiemeli, hogy az ókori jogok körében is elengedhetetlen a legalábbis minimális mértékű dogmatikai ábrázolás. Enélkül ugyanis háttérbe szorulnak vagy rejtve maradnak a vizsgált jog intézményeit összetartó, a

jog alapjait képező tételek. Más oldalról viszont a római jogi dogmatika és terminológia nem elég körültekintő felhasználása az antik jogok kutatása területén félrevezetheti a kutatót, ami az anakronisztikus megközelítési móddal áll összefüggésben. A szerző következtetése szerint a római jogi dogmatika és terminológia figyelembevételének mértéke az antik jogok elemzése körében nem haladhatja meg a római jog kutatásokban felhasználható modern jogi dogmatika és terminológia mértékét. Ez a mérték egyfajta keret, ami azt jelenti, hogy a vizsgált antik jog egyes intézményeinek fejlettségi szintje dönti ela római jog tertium comparationis minőségben való felhasználhatóságának mértékét.

A könyv utolsó részében a szerződés-fogalom kérdésével az antik Mediterráneum jogai körében foglalkozva a szerző először a jogintézmény kategória felhasználhatóságát elemzi. Ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy a szerződés fogalma nem mint egy többé-kevésbé mesterséges rendszer technicus értelemben vett jogintézménye szerepel, hanem ebben az összefüggésben semleges kategóriát jelenti. A modern európai jogrendszerekben ismert szerződéskonstrukció és a római jogi contractus-fogalom között igen szoros kapcsolat van.

6. *Hamza Gábor* ebben a nemzetközi viszonylatban is úttörő jellegű munkájában a jogösszehasonlítás és az antikvitás kapcsolatának igen széles körű feldolgozása mellett az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt jól hasznosítható következtetéseket (így például a szerződés-konstrukció antik előzményekre visszanyúló variánsai) is megfogalmaz. Joggal tarthat számot ezért ez a monográfia a római jog, a polgári jog, az összehasonlító jog és az antik jogok kutatói mellett a széles szakközönség érdeklődésére is.

Horváth Pál

Falussy Béla: Az időmérleg vizsgálat módszertana az 1976/77. évi felvétel alapján
(Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1985. 255. o.)

A Statisztikai Módszertani Füzetek 11. számaként megjelent kötet a Központi Statisztikai Hivatal Társadalom Statisztikai Főosztály Életmód és Mobilitás Osztályán készült. Tulajdonképpen az 1976–1977-ben – az ország 15–69 éves népességét reprezentáló mintán – lefolytatott időmérleg vizsgálatnak két összefoglaló kötetében megjelent táblázatai előzményeihez és értelmezéséhez nyújt módszertani segítséget, de ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az időmérleg felvételt is alkalmazó szakemberek saját kutatásaikhoz is merítsenek az eddigi gazdag tapasztalatokból. A szerző explicite reményt nyújt arra vonatkozólag is, hogy a későbbiek során megismerhessük azokat az eredményeket és módszertani sajátosságokat, amelyeket az alkalmazásra került matematikai-statisztikai próbák nyújtanak.

A kötetből megtudhatja a figyelmes olvasó, hogy a Központi Statisztikai Hivatal még adós az időmérleg felvétellel párhuzamosan felvett kérdőívek adatbázisának és értelmezésének részbeli közlésével. Így például kíváncsian várjuk a 2. sz. mellékletnek az évi szabadidő felhasználására; a rokoni és társas kapcsolatokra; az újság-, folyóirat-, könyvolvasásra, könyvtári tagságra, házikönyvtárra; kulturális intézmények látogatására; sportolásra vonatkozó adatainak közlését.

A vizsgálatra 1976. november 1. és 1977. október 26. között került sor. Teljesen új elsősorban a hazai, de nemzetközi időmérleg felvétel kivitelezésében is, hogy az egy évet megközelítő periódus 360 napjáról *naponként* azoazonos számú időmérleg készült. A mintába került személyek évszakonként egy, összesen négy előre meghatározott napjukról adtak számot.

A felvételi minta alapját az ELAR I. egy százalékos számlálókörzeti minta 0,2 százalékos lakásmintája képezte. A fenti lakásminta sze-

rint készült címjegyzékből kérdeztek meg minden második személyt, összesen 7500 főt. Az 1977. január elsejei megoszláshoz képest a mintában túlprezentáltak a nők (2,8%), a 40 évnél idősebbek (6,8%), az általános iskolai végzettséggel rendelkezők (4,9%), az aktív keresők (7,2%) és a községekben lakók (2,6%). Ennek megfelelően alulreprezentált csoportok: férfiak (2,8%), a 30 évnél fiatalabbak (6,9%), az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők (5,9%), az aktív keresők közül a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak (4,2%), valamint az inaktív keresők (5,1%). „A megfelelő korú népesség összetételétől való legfontosabb eltérések (a 30 évnél fiatalabb és a férfi népesség alulreprezentáltsága) alapvetően a minta jellegével magyarázhatók, azzal, hogy a minta nem tartalmazza az intézeti háztartások lakóit, valamint a sorkatonai szolgálatot teljesítő fiatal férfiakat."

A vizsgálat középpontjában az életmódot szintetikusan kifejező tevékenységszerkezet áll. Ennek megfelelő értelmezéséhez azonban szükség volt kiegészítő kérdőívek alkalmazására is. Ezek lehetővé tették a tevékenységstruktúra társadalmi csoportok szerinti elkülönítését, továbbá különböző tényezők és a tevékenységszerkezet kölcsönhatásának vizsgálatát. A két kérdőívet az első, illetve a negyedik időmérleg felvétel elkészítésekor töltötték ki a kérdezőbiztosok.

Az adatfelvételre előírt követelmény volt a lágy interjú módszere, azonban a kérdezőbiztosoknak lehetőségük volt a közöltek felülbírálására. Ügyeltek arra, hogy a tevékenységek időtartama a 24 órát tegye ki. A tevékenységek megnevezésekor kerülni kellett az összefoglaló, általános, homályos és időtartammal nem rendelkező (de a személy tudatában élő), mozzanatos aktivitások önálló tevékenységként való feltüntetését. Igen nagy koncentrációt követelt a kérdezőbiztosok részéről az időmérleg felvételi lapoknak mind a hazai, mind a nemzetközi gyakorlatban teljesen új, bővített kitöltési eljárása, amikor is a megkérdezettek információt szolgáltattak elfoglaltságaik színhelyéről, párhuzamosan végzett tevékenységeikről, valamint a tevékenységben résztvevők és a jelenlévők köréről is. Az időmérleg felvételekor az aktivitás kezdő és befejező időpontját követte a megnevezés, a tevékenységben résztvevő más személy(ek) feltüntetése, az elfoglaltság helyszíne, az alaptevékenységgel párhuhamosan végzett aktivitás megjelölése és a tevékenység végzésekor jelenlévő személy(ek) megnevezése.

A kódoláshoz 12 kódutasítás nyújtott támpontot, amelyek egy részét külső szakértők készítették. Ezenkívül 4 segédletet hasznosíthattak a kézi kódolók, akiknek munkáját gépi revízió egészítette ki.

A vizsgálat során nyert adatok tárolása elemi szinten történt. Ez lehetővé tette az adatok tetszőleges összevonását, tevékenységcsoportok képzését és más vizsgálatokkal való egybevetését. Így vált lehetővé többek között az 1963-as és 1977-es hazai időmérleg-felvételek 15–29 éves népességre vonatkozó tevékenységszerkezetének párhuzamos közlése (Ifjúságstatisztikai adattár. KSH, 1983) és az Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban (KSH, 1983), valamint az Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon (KSH, 1984) c. kötetek megjelentetése.

A Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat gyakorlatának megfelelően (Szalai Sándor: Idő a mérlegen. Budapest, 1978.) számítógép segítségével háromféle táblatípus került közlésre. Az „A" tábla az átlagos napi időbeosztást írja le percben. A „B" tábla felvilágosítást ad az egyes tevékenységeket végzők arányáról, a „C" tábla pedig az egyes tevékenységeket ténylegesen végzők időráfordítását tartalmazza percekben. A kötet közli az átlagszámítás módszerét matematikai képletekkel együtt.

A vizsgálat módszertanának felépítése mellett az információkban leggazdagabb fejezetben a szerző összefoglalja a kutatás elemzéséhez kialakított osztályozási és terminológiai rendszert. A vizsgálati adatok elemzésében résztvevő szakemberek három tevékenység főcsoportot különböztetnek meg.

„Az osztályozás központi kategóriája a tevékenységek egy meghatározott csoportjára jellemző *társadalmi kötöttség*. Azok a tevékenységek, amelyeket társadalmi kötöttség jellemez, nélkülözhetetlenek a társadalom szükségleteinek megfelelő anyagi létfeltételek – rövidebb vagy hosszú távú – újratermeléséhez. Ezért az idetartozó tevékenységek végzését a különböző jellegű (anyagi, jogi, egyéb normatív) társadal-

mi szabályozórendszerek az érintett társadalmi csoportok számára nélkülözhetetlenné teszik a társadalom életének egy adott pillanatában."

A társadalmilag kötött tevékenységek főcsoportjának keretében megindoklásra kerül a gyermeknevelés elfoglaltságainak, a nappali tagozaton való tanulás tevékenységeinek ide, a munka melletti tanulás viszont nem ide történő besorolása. A korábban ismertetett felvételi eljárás lehetővé teszi az egy adott napon való közlekedés minden mozzanatának külön-külön történő rögzítését és a ráfordított idő összegzését. Ezt a gyakorlatot eddig csak a nemzetközi összehasonlító vizsgálat és a hazai országos időmérleg-felvétel követte.

„A tevékenységek második főcsoportja *fiziológiailag kötött* jellegű, amelyek alapvetően az egyén szocializált természeti adottságainak megfelelő fizikai regenerációt szolgálják." Ez a tevékenység főcsoport más jelentős vizsgálatokkal egybevetve részben korlátozottabban, részben tágabban értelmezi a fiziológiailag kötött tevékenységeket.

„A szabadon hagyott időkeretet ... azok a tevékenységek tölthetik ki, amelyek sem társadalmilag, sem fiziológiailag nem kötöttek, tehát végzésük nem elengedhetetlen sem a társadalom anyagi újratermelése szempontjából, sem az egyén regenerálódása szempontjából." A választás lehetőségét a rendelkezésre álló időmennyiségen kívül azok a tényezők befolyásolják, amelyek a társadalmilag kötött idő mennyiségét, jellegét, tartalmát, összetételét is meghatározzák.

Mindazok számára, akik nem értenek mindenben egyet a tevékenység főcsoportok körének ilyen módon történő körülhatárolásával, az adatközlési rendszer lehetővé teszi más kategóriák felállítását is másodlagos elemzés segítségével.

A hatalmas vizsgálat anyaga értelmezését további konstruált mutatók alkalmazása könnyíti meg. A szerző bemutatja az egyéb, más vizsgálatokban alkalmazott időráfordítási-együtthatót, illetve tevékenység szerkezet-eltolódási mutatót. A hazai vizsgálat során került megkonstruálásra az átlagos napi leterhelés mutatója, amely megfelelő számú felvétel esetén plasztikusan ábrázolja az egyes foglalkozási csoportok időfelhasználásának jellege közötti különbségeket.

A kötetet az időmérleget alkalmazó hazai vizsgálatok áttekintése és az ezekre vonatkozó válogatott bibliográfia zárja.

Szentirmai László

Ára: 25 Ft

ISSN 0231–2522

TÁRSADALOM KUTATÁS

1985
4

M T A
Pszichológiai
Intézete
KÖNYVTÁRA
1986 JAN 24

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (Budapest, Alkotmány utca 21.,1363. Telefon: 111–010).
Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, Váci utca 22., 1353. Telefon: 185–269).
Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
Számonkénti ára: 25 Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1398 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

BARTA Barnabás, a KSH elnökhelyettese

ifj. GYENES Antal, a szociológiai tudományok kandidátusa, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos főmunkatársa

VERESS József, a közgazdaságtudományok kandidátusa, a JPTE Közgazdaságtudományi Karának egyetemi docense

MISZLIVETZ Ferenc, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének tudományos munkatársa

HORVÁTH Gyula, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, főtitkárhelyettes

FARAGÓ László, az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa

DUNAY Pál, az ELTE ÁJK tanársegéde

KARDOS Gábor, az ELTE ÁJK tanársegéde

BAUER Tamás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa

CSÁKI György, a közgazdaságtudományok kandidátusa, a Politikai Főiskola adjunktusa

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Barta Barnabás	A társadalmi folyamatok alakulása a felszabadulástól napjainkig a nemzetközi adatok tükrében
20	ifj. Gyenes Antal	Korporatizmus: szervezetközi befolyási viszonyok és koordináció
36	Veress József	Vázlatok a gazdasági mechanizmus néhány problémájáról
49	Miszlivetz Ferenc	Esszé a nacionalizmusról
		Műhely
65	Horváth Gyula—Pálné Kovács Ilona	A gazdaság térbeli decentralizációja és a területi irányítás
		Kongresszus — Konferencia
76	Kulcsár Kálmán	XIII. Politikatudományi Világkongresszus
79	Faragó László	A kisvárosok szerepe a településhálózatban
		Könyvszemle
82	Dunay Pál—Kardos Gábor	Halmosy Dániel szerződés gyűjteményeiről
85	Bauer Tamás	Alec Nove: The Economics of Feasible Socialism
89	Csáki György	A fejlődés értelmezéséről

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. szeptember
Terjedelem: 9,4 (A/5) ív

8515890 MTA Sokszorosító, Budapest. — F. v.: dr. Héczey Lászlóné

BARTA BARNABÁS

A TÁRSADALMI FOLYAMATOK ALAKULÁSA A FELSZABADULÁSTÓL NAPJAINKIG A NEMZETKÖZI ADATOK TÜKRÉBEN

Hazánk társadalmi fejlődésében a felszabadulás egyértelműen egy új korszak kezdetét jelentette. 1945-től, de különösen 1949 után a társadalmi folyamatok jellegében, irányában és ütemében lényeges változások következtek be, részben a társadalmi, politikai átalakulás, részben a népgazdaság alapvető strukturális változásai következtében. Az így kialakult folyamatok felgyorsulásához tudatos központi társadalompolitikai intézkedések is hozzájárultak.

A fejlődés kétségkívül újszerű vonásai mellett a múlt társadalmi folyamatainak bizonyos elemei is észlelhetők, különösen a társadalmi folyamatokkal oly szoros kölcsönhatásban levő népesedési folyamatok terén.

Végül a társadalmi folyamatok elemzésekor nem hagyhatók figyelmen kívül a nemzetközi összefüggések sem. Egyfelől ugyanis nyilvánvaló, hogy ugyanúgy, mint a gazdasági életben, a társadalmi, népesedési és kulturális folyamatokban is jelentkeznek egyrészt nemzetközi hatások, másrészt — elsősorban a technikai fejlődéssel összefüggésben — analóg vonások. Lényeges és nagyságrendileg is érzékelhető analógiák figyelhetők meg számos területen, így például a népesedési folyamatokban, az életmód változásaiban Európa, illetve többé-kevésbé valamennyi ország gazdaságilag fejlett régiójában.

Mindezek figyelembevételével a társadalmi folyamatok nemzetközi összehasonlításának alapvető jelentősége van, még akkor is, ha tisztában vagyunk ennek korlátaival. Míg ugyanis egyes természetes mértékegységben kifejezett, vagy technikai jellegű mutatók (pl. a népesedés vagy az időmérlegek adatai) viszonylag közvetlenül és érzékletesen összehasonlíthatók, addig más területeken (pl. társadalmi mobilitás) a társadalom eltérő struktúrájának értékrendje és speciális kulturális-intézményi viszonyai következtében az összehasonlítás csak viszonylagos, megközelítő értékű.

1. Népesedés

Hazánkban közel 100 éves hagyományai vannak a népesedési kérdések iránti megkülönböztetett társadalmi érdeklődésnek. A 19. század második felében bevezetett

hivatalos népmozgalmi statisztika ugyanis szinte megindulása perceitől nyilvánvalóvá tette a magyar népesedés bizonyos jellegzetességét. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a születéscsökkenés szinte a halandóság visszaesésével egyidejűleg megindult, és a két jelenség iránya az 1960-as évekig lényegében párhuzamos volt. Az úgynevezett népesedési átmenet, amit a már csökkenő vagy alacsony halandóság és a még magas termékenység jellemez, s amely Európa legtöbb országában általánosnak tűnt jó néhány évtizeden keresztül, Magyarországon rendkívül rövid volt. Az európai országok közül talán Franciaországban és Bulgáriában volt hazánkéhoz hasonló demográfiai átmenet.

A születéscsökkenés tendenciája az átmeneti kilengésektől eltekintve, szinte megszakítás nélkül folytatódott. A világháborúk, gazdasági, társadalmi és politikai megrázkódtatások és átalakulások ezt a folyamatot még erősítették is. Az elmúlt néhány évben Európa országainak többségében nagymérvű születésszám csökkenés következett be. 1970 és 1984 között nálunk egyötödével esett vissza az élveszületések aránya, de voltak olyan európai országok, ahol ez alatt az időszak alatt 25–35%-os volt a csökkenés. (Pl. Dánia, Hollandia, az NSZK, Norvégia, Olaszország, Spanyolország, Svájc.)

Az 1982. évi adatok szerint az egyszerű népszaporulat eléréséhez szükséges 2,1-es termékenységi arány értéket csak Írország, a Szovjetunió és Lengyelország haladja meg. A termékenységi mutatók tekintetében a magyar helyzet – az 1,8-as mutató – még nem tekinthető a legkedvezőtlenebbnek: családonként csak 1,4-es átlagot jelez ez a számítás Dániában, az NSZK-ban, 1,5–1,6-ot Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban, Svájcban és Svédországban. Növekedés jelenleg csak három országban mutatkozik: Csehszlovákiában, Görögországban és Romániában. A Szovjetunióban és Lengyelországban csak a kormegoszlás változás okozza a születésszám emelkedést, az 1960-as évek eleje óta a termékenység itt is visszaesett.

Hazánkban lényegében a II. világháború utáni időszakban a termékenységnek a múlt század 80-as évei óta tapasztalható fő irányzata folytatódott: a családok gyermekszáma fokozatosan visszaesett és a csökkenés üteme még fokozódott is. Az egymást követő női nemzedékek egyre kevesebb gyermeket szültek; a megszületett gyermekek közül azonban egyre több maradt életben, így a generációk tényleges teljes megújítása – több évet tekintve – a megszületett gyermekszám visszaesése ellenére jó ideig többékevésbé biztosított volt.

Népesedési helyzetünk javulása az említett kétirányú mozgás megváltoztatásától várható:

- a termékenység csökkenő irányzatának megállításától és legalább olyan családnagyság elérésétől, amely a népesség egyszerű megújítását biztosítja;
- kiegyenlítettebb létszámú új generációk kialakításától, ezzel fokozatosan mérsékelve a népesség korösszetételének egyenetlenségét.

Megfelelő családnagyság eléréséhez az kellene, hogy a családokban a megtervezett gyermekszám növekedjék és ez a terv meg is valósuljon.

A jelenlegi magyar gyakorlatot azonban az jellemzi, hogy a három gyermeket tervezők jelentős részénél végül csak két utód születik; a két gyermeket kívánók közül pedig viszonylag igen sokan csak egy gyermek mellett maradnak.

Az ország népességének kor szerinti összetételére a többi európai országhoz hasonlóan – az öregedési folyamat jellemző.

Jóllehet a népesség fejlődésének kulcskérdése a termékenység alakulása, azonban a halálozási viszonyok romlása is – elsősorban a középkorú férfiak magas halálozási aránya miatt – a termelékenységgel egyenrangú társadalmi-népesedési problémává vált az elmúlt években.

Magyarországon 1950–1959. években átlagosan 105 ezer, az 1980–1983. években átlagosan 146 ezer ember halt meg. Ezer lakosra 1950–1959 között 10,9 halálozás jutott. A nyolcvanas években a halandóság 13,6 ezrelék körüli értéket ért el.

A fejlett társadalmi-gazdasági-egészségügyi struktúrájú országok körét tekintve Magyarország népességének halandósága igen magas. Relatív elmaradásunk oka nemcsak az, hogy halandósági viszonyaink nem javultak a kívánatos ütemben, hanem az is, hogy az elmúlt években a halálozások gyakorisága több korcsoportban – elsősorban az aktív korú népességben – emelkedni kezdett.

A halálozási arányok emelkedése nem kifejezetten magyar jelenség. Az ötvenes években az NSZK-ban, Hollandiában, Norvégiában, a hatvanas években Ausztriában, az Egyesült Királyságban és az USA-ban is növekedtek a középkorú népesség halálozási arányszámai. Fáziskéséssel jelentkezett most hazánkban ez a tendencia, miközben a fenti országokban a hetvenes években már javuló irányzatok mutatkoztak, feltehetően a megelőző intézkedések és a megváltozott életmód következtében.

Európában vannak országok, ahol az ezer lakosra jutó halálozások aránya 8–10 ezrelék között mozog és ezek között olyan országokat is találunk, ahol a lakosságban jóval több az öregkorú, mint Magyarországon (pl. Norvégia, Svájc, Finnország, Franciaország, Hollandia).

Jobban mutatja a valóságos különbségeket – a születéskor várható átlagos élettartamban mutatkozó eltérés. A magyar élettartamok – 1983-ban a férfiaknál 65,6, a nőknél 73,5 év – jóval alacsonyabbak, mint Európa országainak többségében. A különbség a leghosszabb élettartammal rendelkező országokhoz képest mindkét nemnél 6–7 évet tesz ki. E különbség Svédországhoz, Norvégiához, Svájchoz, Görögországhoz, Japánhoz képest mutatkozik, de sok ország van még Európában, ahol e mutató szerint 4 évvel hosszabb az élettartam, mint nálunk. Helyzetünk azonban a múlthoz képest alig változott; mind 1965-ben, mind pedig 1974-ben körülbelül ugyanilyen helyet foglaltunk el az országok rangsorában, csak a különbségek nőttek meg azóta: akkor még csak 4–5 év volt az elmaradásunk a legjobb egészségügyi helyzetet mutató országokhoz képest. A magyar élettartam értékek mind a múltban, mind jelenleg a szocialista országokhoz állnak a legközelebb. A nők élettartama kevésbé változott az elmúlt néhány évben, élettartam visszaesést egyetlen ország sem mutat.

A két alapvető demográfiai jelenség: a termékenység csökkenése és a halandóság emelkedése együttesen alakította ki azt a helyzetet, hogy Magyarországon 1981 óta természetes fogyás mutatkozik. Még két országban figyelhető meg a népesség lélekszámának csökkenése – az NSZK-ban és Dániában –, de Svédországban, Ausztriában, Belgiumban vagy az NDK-ban is igen alacsony a népesség növekedése. Másutt viszont még

elég magas – az iparilag fejlett viszonyokat figyelembe véve – a természetes szaporodás. Ezt vagy az okozza, hogy a halandóság viszonylag magas színvonalát a fiatalabb korösszetétel még ellensúlyozni tudja, így a viszonylag magas termékenység mellett jelentős a népesség szaporodása. Ide sorolható a Szovjetunió (9 ezrelékes szaporodással), vagy Lengyelország (10 ezrelék), illetve Írország (11 ezrelék). Másutt a már alacsonyabb születési arány mellett a kedvező halandóság miatt mutatkozik még jelentős szaporodás; pl. Japánban (7 ezrelék), Görögországban (6 ezrelék).

Összefoglalva: a termékenység jelenlegi szintje hazánkban alacsony, hasonlóképpen az európai országok többségében tapasztalható szinthez. Ebben a vonatkozásban a népes középmezőnyben vagyunk. A halandóság szintje magas; a legtöbb európai országban kedvezőbbek a halálozási viszonyok, mint hazánkban. A népesség 1981 óta jelentkező természetes fogyása annak a következménye, hogy részben a kedvezőtlen kormegoszlás, de egyéb okok miatt is a termékenység alacsony és csökkenő, a halandóság magas és emelkedő szintje egyszerre van jelen. Erre az egybeesésre – ami sajátosan magyar jelenség – még bizonyos ideig számítanunk kell.

2. Társadalmi mobilitás

A magyar társadalom II. világháború utáni átalakulásában lényeges – egyes vonatkozásokban meghatározó – szerepet játszott szerkezetének alapvető módosulása és az ezzel együtt járó nagyarányú mobilitás. A háború utáni első években két nagy társadalmi szerkezeti változás történt, ami társadalmi mobilitást eredményezett: a földreform következtében a mezőgazdasági munkások nagy része kisbirtokos paraszttá vált, továbbá a gyárak, kereskedelmi vállalatok és bankok államosítása, valamint az előző rendszer hatalmi apparátusának felszámolása következtében eltűnt a korábbi feudális uralkodó-kizsákmányoló osztály. Ezen túlmenően azonban a társadalmi szerkezetben és mobilitásban bekövetkezett változások még nem túlságosan nagyok. Az értelmiségi réteg veszített zártságából, valamivel több benne a munkás- és parasztszármazású. A munkásságon belül valamivel nőtt a parasztszármazásúak aránya. Kevéssel megnövekedett a nők társadalmi mobilitás is.

A hatvanas évek első felében, a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése után, az extenzív iparosítási korszak vége felé közeledve a társadalmi mobilitás igen nagy mértékben megnőtt. Lecsökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya, nőtt az iparban és más mezőgazdasági ágakban dolgozók száma, erősen emelkedett a szellemi foglalkozásúak, azon belül is különösen az értelmiségiek aránya. Növekedett a nők gazdasági aktivitása. Ennek következtében a vezető és értelmiségi réteg kétharmad részben a fizikai munkát végző osztályok és rétegek gyermekeiből tevődött össze. Ennél is nagyobb az utóbbiak aránya az egyszerűbb szellemi foglalkozásúak között. A nem-mezőgazdasági munkásságának pedig mintegy fele paraszt származású volt.

A nők társadalmi mobilitása növekedett, de a férfiakétól alapvetően eltérő irányokban haladt. Míg a férfiak inkább a magas iskolai végzettséget és szakképzettséget

igénylő társadalmi-foglalkozási kategóriák felé (értelmiség, szakmunkásság) mozogtak, ugyanazon apák leányai inkább az alacsonyabb képzettséget igénylő, vagy szakképzettség nélküli kategóriák (egyszerű irodai foglalkozások, szakképzetlen munkásság) felé áramlottak.

Az intenzív gazdasági fejlődés feltételei közé való áttérés a férfiak társadalmi mobilitását kevéssé változtatta meg. Az 1970-es évek társadalmi mobilitását sokkal inkább a nők mobilitása befolyásolta. Lényegesen megnőtt a munkások és parasztok leányainak, különösen a szakmunkások leányainak aránya a vezető és értelmiségi foglalkozású nők között, és megnőtt a paraszt és mezőgazdasági munkásszármazású nők aránya a nem-mezőgazdasági foglalkozású munkásnők között.

A 80-as évek mobilitási irányaira is az nyomja rá a bélyegét, hogy emelkedik a diplomás és a szakképzett rétegeknek a többi réteghez viszonyított aránya. Ugyanakkor a gazdasági szerkezet viszonylagos stabilizálódásával összefüggésben a strukturális mobilitás aránya és intenzitása csökkent.

A 40 éves időszak egészét áttekintve, általános jellemzőként kiemelhetjük azt, hogy – a társadalmi mobilitást tekintve – a magyar társadalom összehasonlíthatatlanul nyitottabb és mozgékonyabb volt, mint a két világháború közötti időszakban. Az ugrásszerűen felgyorsult mobilitási folyamatokat a lakosság túlnyomó része szubjektíve is felemelkedésnek érzékelte, s ezek valóban egy korszerűbb társadalmi szerkezet kialakulásához vezettek.

A magyar társadalomban végbement mobilitás intenzitása nemzetközi viszonylatban mérve is igen jelentős. Erre vonatkozóan végeztek bizonyos nemzetközi összehasonlításokat, amelyek tájékoztató képet adnak az e téren kimutatható főbb tendenciákról.

Egy finn tanulmány négy országra (Anglia, Franciaország, Svédország és Finnország) kiterjedő nemzetközi összehasonlító mobilitási elemzést (1979) adott közre. Azért ezt a négy országot választották ki, mivel itt volt meg a lehetőség részletes foglalkozási csoportosítás alapján a hasonló társadalmi rétegképzésre. A tanulmány szerzői az 1973. évi társadalmi mobilitásfelvétel magyar adatait 1980-ban összehasonlították a finn mobilitási adatokkal, ugyanolyan csoportosítási elvet alkalmazva a finn adatokra, mint az a magyar gyakorlatban használatos.

Az összehasonlítás egyik legfontosabb megállapítása, hogy a magyar és a finn mobilitási adatok jóval magasabb arányú mezőgazdasági származást mutatnak ki minden társadalmi csoportban, mint a három másik ország adatai. Míg Magyarországon és Finnországban a magasan képzett értelmiségi foglalkozásúak között is minden ötödik mezőgazdasági foglalkozású apától származik, addig Angliában pl. a hasonló arányszám mindössze három százalék. A másik, ha nem is ennyire jelentős különbség az, hogy Angliában a többi országhoz képest minden társadalmi rétegben magasabb a munkások közül származók aránya. Ez azzal magyarázható, hogy Angliában az iparosodás jóval korábban ment végbe mint Magyarországon vagy Finnországban, így itt elsősorban a munkásosztály adhatja annak a tömegnek a bázisát, ahonnan a növekvő társadalmi rétegek rekrutálódnak.

Mindegyik országban igen magas arányú a parasztság saját rétegből való utánpótlása, illetve nagyon mérsékelt a más rétegekből a parasztság felé irányuló átáramlás. Azt lehet mondani, hogy származás szempontjából mindegyik országban ez a legzártabb társadalmi réteg.

Ha nem is ekkora, de szintén jelentős arányú a munkásság saját soraiból való utánpótlása. Magyarország és Finnország ebből a szempontból is eltérő helyzetben van, hiszen ebben a két országban a munkásság elég nagy hányada származik a parasztság soraiból.

Az egyszerű szellemi munkát végzők utánpótlási bázisa majd mindegyik országban a munkásság és a parasztság. Ebből a szempontból Magyarország és Franciaország említhető mint, ahol a parasztszármazású egyéb szellemi foglalkozásúak nagyobb arányt képviselnek.

Általánosan jellemző, hogy generációról generációra nő az értelmiség aránya. Ez mindenütt a képzettségi színvonal emelkedésének a következménye. A származás szempontjából Franciaország sajátos helyet foglal el, mivel itt a munkás- és parasztszármazásúak aránya alacsonyabb a többi országhoz viszonyítva. A megfigyelt országok között tehát itt a legmagasabb a saját rétegből történő utánpótlás, vagyis itt a legzártabb az értelmiségi réteg. Angliában már viszonylag magas az értelmiségen belül a munkásszármazásúak aránya, Magyarországon és Finnországban pedig említésre méltó a mezőgazdasági foglalkozású apától származó értelmiségiek aránya is.

A mobilitási esélyek oldaláról, azaz a kilépési arányszámok szemszögéből tekintve az átrétegződési irányokat, már nem találunk ennyire egyértelmű és jelentős differenciákat az országok között.

A legnagyobb változás a mezőgazdaságban foglalkoztatottak rétegében történt. Az innen kiáramlók igen nagy arányt képviselnek (Angliát kivéve) a mobilak között. Bármely országot nézzük is, az innen kikerülőknek a legnagyobb esélyük a munkásságba való belépésre van. A szakmunkásság az értelmiség után a második legzártabb, vagyis az a társadalmi réteg, amelyik önmagából termeli ki az utánpótlást.

A magyar és a finn mobilitásban egyaránt észlelhető a két ország megkésett, de gyors ütemű a gazdasági szerkezetváltása. A magyar mobilitást a gazdasági szerkezetváltáson kívül a szocialista társadalompolitika is erősítette.

3. Oktatás, közművelődés

Jelenleg Magyarországon a népesség 1/6-a részesül iskolarendszerű oktatásban. E téren 23 európai ország között Ausztriával, Bulgáriával állunk kb. azonos szinten. A fiatalok (5–24 évesek) iskolába járása meghaladja a 60%-ot; ezzel az arányszámmal a szocialista országok között megelőzzük Bulgáriát, Csehszlovákiát és Lengyelországot és a leginkább megközelítjük a Német Demokratikus Köztársaság adatát.

A különböző országok iskolarendszereinek szervezeti differenciái miatt az alsó- és a középfokú oktatás korosztályonkénti tagozódása meglehetősen eltérő. Emiatt az

országonkénti iskolázási arányok csak az alsó- és középfokú oktatás együttes figyelembevételével hasonlíthatók össze. Magyarország európai viszonylatban közepes helyet foglal el, Lengyelországgal és Svédországgal azonos a helyzete.

Az egyetemi, főiskolai oktatásban részesülők arányszáma Svédországban, Finnországban, Hollandiában, valamint az NSZK-ban a legmagasabb; ebben a vonatkozásban Magyarország a legalacsonyabb arányszámmal rendelkező országok közé tartozik; a szocialista országok közül csak Romániát előzzük meg.

Az iskolázottság és az életmód alakulásával összhangban a lakosság kulturális érdeklődése és aktivitása is megélénkült, bár kissé elmaradt az anyagi jólét növekedésének ütemétől. A művelődési eszközök között a televízió és a rádió, ezt követően a sajtó foglalja el a legjelentősebb helyet.

A művelődési lehetőségek és a lakosság ez irányú aktivitása terén – a legtöbb kulturális területen – az európai országokhoz viszonyítva közepes helyen áll Magyarország.

A kiadott könyvek és kiadott napilapok tekintetében az európai országok között a 12–13. helyet foglaljuk el. A napilapoknál valamivel kedvezőtlenebb a helyünk, míg a könyvkiadás tekintetében közel másfélszer annyi kiadott könyv jut 10 000 lakosra mint az európai átlag. A magyarországi könyvkiadás összetételében az alkalmazott tudomány képviseli a legnagyobb arányt (30%), de jelentős a társadalomtudomány 23, és az irodalom közel 20%-os részesedése. A lakossághoz viszonyított arányszám alapján a hazánkhoz hasonló Ausztriában is az alkalmazott tudomány témaköre kiemelkedő (22%), ezt követi a társadalomtudomány (19%), és az irodalomtudomány (17%). A természettudományi témakörben megjelenő könyvek aránya kétszerese a magyarországiénak.

Az otthon keretein kívüli művelődési formák iránti érdeklődés – hazánkhoz hasonlóan – szinte minden országban csökken, különösen vonatkozik ez a mozilátogatásokra. Hazánkban az egy lakosra jutó mozilátogatás – a nagyarányú csökkenés ellenére is – a kedvező 4. helyet biztosítja számunkra Európa 23 országa között, mindössze a Szovjetunióban, Bulgáriában és Romániában több a mozilátogatás.

A színházlátogatásoknál a televízió hatása általában nem olyan szembetűnő, mint a mozinál. A látogatások számában csak kisebb mértékű a csökkenés, egyes országokban emelkedés is tapasztalható, pl. hazánkban is. Magyarországon 1983-ban száz lakosra 57 színházlátogatás jutott, és ezzel a hét szocialista ország között a 3. helyen állunk. A hazainál magasabb az arányszám a Német Demokratikus Köztársaságban és Bulgáriában, alacsonyabb Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, Romániában és Lengyelországban.

4. Egészségügyi ellátás, társadalombiztosítás

Számos állam már a múlt század második felében felismerte, hogy az egészségügyi helyzet javítja a lakosság munkaképességét és a munkaerő újratermelését is szol-

gálja. Más európai államokkal egyidőben hazánkban is megkezdődött az egészségügy állami támogatása. Ennek ellenére a második világháború előtti utolsó békeévben, 1938-ban még magán viselte az akkori társadalmi rendszer visszásságának valamennyi jegyét. A lakosság egy részének orvosi ellátását a különféle biztosító társaságok és intézetek orvosai végezték, de a lakosság nagyobb hányadát kitevő falusi, mezőgazdasági foglalkozású lakosság szervezett orvosi ellátása megoldatlan volt. A kormányzat elsősorban a megelőzés céljait szolgáló egészségügyi intézményeket fejlesztette, s a gyógyító intézmények (kórházak, szanatóriumok, szakorvosi rendelők stb.) hálózatának kiépítése háttérbe szorult. Ennek következményeként legfontosabb egészségügyi ellátottsági mutatóink (a tízezer lakosra jutó kórházi ágyak száma stb.) lényegesen rosszabbak voltak a gazdaságilag fejlett európai országok átlagánál. Az európai országokhoz viszonyítottan magas volt az általános halálozási arányszám, s ezen belül is a tbc halálozási arány az egyik legmagasabb európai értéket jelentette.

1951-ben az egészségügy teljes mértékben állami feladattá vált, megkezdődött az egészségügy tervszerű fejlesztésének időszaka. Ettől kezdve nagyarányú orvosképzési program indult, melynek eredményeként hazánk az orvosellátottság vonatkozásában már az 1950-es évek végén a világranglistán előkelő helyet foglalt el. Nemzetközi adatok alapján csak néhány európai ország orvosellátottsága kedvezőbb hazánkénál. Magyarországon átlagosan 25—26 orvos jut tízezer lakosra, ezzel az eredménnyel több fejlett nyugat-európai országot is megelőzünk (pl. Svédország, Svájc). Fogorvosellátottságunk már nem mondható olyan kedvezőnek, e tekintetében hazánk még mindig a gyengén ellátott országok közé tartozik. Egy fogorvosnak hazánkban 4200 lakost kell ellátnia. Európában a Skandináv országok állnak az élen, Norvégiában 1020; Svédországban 1160; Finnországban 1360 lakos jut egy fogorvosra.

Az orvosellátottság, kórházi ágyellátottság és a csecsemőhalandóság együttes figyelembevételével, miként az európai országok között Magyarország a közepesnél hátrányosabb helyzetben levő országok közé tartozik (sorrendileg a 16.), Görögországot, Spanyolországot, Lengyelországot, Romániát, Jugoszláviát és Portugáliát előzte meg. Az azóta eltelt években a vizsgált országok között elfoglalt helyzetünk nem változott.

A betegellátás színvonala nagymértékben függ a kórházi ellátás lehetőségétől. Nemzetközi viszonylatban a kórházi ágyak lakossághoz viszonyított arányszámát tudjuk összehasonlítani. Ezen a téren Magyarország helyzete nem kedvező. A kiválasztott 22 európai ország mutatói alapján az egy kórházi ágyra jutó lakosok száma átlagosan 100 fő volt. A legjobb az ellátottság Finnországban (65), Svédországban (66), Norvégiában (68), a legrosszabb a helyzet Spanyolországban (190), Portugáliában (187), Jugoszláviában (167) és Görögországban (156). Magyarország a 114 fős mutatóval az országok között a 17. helyet foglalja el.

A társadalombiztosítási juttatások jelentőségét érzékelteti az a tény, hogy Magyarországon a lakosság jövedelmének mintegy egyharmad része ered társadalmi juttatásból, a munkából származó jövedelem kétharmados részarányával szemben. A társadalmi juttatásokon, különösen a pénzbeli társadalmi juttatásokon belül a legnagyobb arányt a társadalombiztosítási juttatások képviselik. Különösen nagy értéket képvisel-

nek e tekintetben a nyugdíjak, tekintettel arra, hogy ma már a nyugdíjjogosultság csaknem általános, és a nyugdíjkorhatár viszonylag alacsony. További jelentős tételt képviselnek a gyermekekkel kapcsolatos különféle juttatások, amelyeket a családi teherkiegyenlítés szociálpolitikai alapgondolatán kívül a népesedéspolitikai célok is motiválnak.

Társadalombiztosításunknak más országokéval való összehasonlítása igen gyakran nehézségekbe ütközik, részben a juttatások különbözősége, részben pedig a hiányos adatközlés miatt.

1938-ban a társadalombiztosítás (a dolgozók és azok családtagjaival együtt) csak 2,8 millió főre, a lakosság 31%-ára terjedt ki, ez az arány 1950-ben 47, 1960-ban 85, 1970-ben 97%-ra emelkedett. 1975. július 1-től pedig a gyógyító-megelőző ellátás állampolgári jogra való emelésével 100%-nak tekinthető.

A biztosítottak számához hasonlóan jelentékenyen növekedett a társadalombiztosítási juttatások összege is. 1984-ben ilyen célra mintegy 120 milliárd forintot fordítottak, közel 60-szor többet, mint 1950-ben. A növekedés eredményeit napjainkban a társadalombiztosítási kiadások értéke mutatja, amely a nemzeti jövedelem 14—15%-át teszi ki. Ez az arány 1950-ben alig 5% volt. A társadalombiztosítási juttatások összegének emelkedésében alapvető szerepe volt a biztosítottak száma növekedésének, a különböző juttatási formák igénybevételi lehetősége bővítésének, a juttatások — pl. nyugdíjak, családi pótlék — összege többszöri emelésének és egyéb a társadalmi-gazdasági folyamatok alakulásából fakadó hatásoknak (pl. bérek növekedése).

A kiadások legnagyobb részét minden időben — 1950-ben közel 60, 1984-ben 86%-át — a nyugdíjterhek és a családi pótlék képviseli.

A nyugdíjrendszer 1984 végén 2 261 ezer személyt érintett. A nyugdíjasok száma 1950-től mintegy négyszeresére, ugyanakkor a kifizetett nyugdíjak összege 90-szeresére (0,9 milliárd forintról 84,1 milliárd forintra) emelkedett. A nyugdíjteher növekedését több tényező okozta. A nyugdíjasok számának növekedése mellett a nyugdíjas állomány cserélődése — a régi és alacsony nyugdíjban részesülők kiválása, illetve a hosszabb szolgálati idő és a nagyobb átlagkereset alapján magasabb összegű nyugdíjban részesülő új nyugdíjasok bekapcsolódása — 1971-től kezdve a nyugdíjak évenkénti 2%-os rendszeres emelése, valaminta nyugdíjak és járadékok többszöri rendkívüli emelése.

Hazánkban a családvédelmi juttatások rendszere — amely a népességpolitikai határozatok nyomán különös jelentőséggel bír — széleskörűvé fejlődött. A családvédelmi juttatások közül mind a jogosultság körét, mind a juttatás összegét tekintve, a legtöbb változás a családi pótlék-rendszerünket érte. A változás mértékét jól tükrözi, hogy a családi pótlékra kifizetett összeg az 1950. évi 0,3 milliárd forintról 1984-ben 19,4 milliárd forintra emelkedett. A családi pótlék-rendszer 1950-ben mintegy 600 ezer családot érintett, majd egyrészt a jogosultság körét érintő határozatok hatására, másrészt a születési mozgalom alakulására számottevően növekedett. 1984 közepén 1 337 ezer család, illetve 2 310 ezer gyermek részesült családi pótlékban.

A családi pótlékon, valamint a szüléssel kapcsolatos nemzetközileg is általános juttatási típusokon (5 hónapos időtartamot felölelő és a munkabérrel azonos terhessé-

gi-gyermekágyi segély, továbbá az anyasági segély) kívül 1967 óta meglehetősen sajátos társadalombiztosítási juttatási rendszer is érvényben van Magyarországon. Ez a gyermekgondozási segély rendszere. Ennek alapján a kereső nők a terhességi-gyermekágyi segély időszakának lejárta után (vagyis gyakorlatilag akkor, amikor az újszülött 5 hónapos) választhatnak, hogy visszatérnek-e munkahelyükre, vagy otthon maradnak a kisgyermekkel (annak 3 éves koráig); az utóbbi esetben meghatározott összegű, az átlagos női munkabér mintegy egyharmadát kitevő segélyben részesülnek. Ez a juttatás népesedéspolitikai célkitűzéseink megvalósítását hivatott segíteni. A rendszer továbbfejlesztése a gyermekgondozási díj 1985. márciusi bevezetésével megkezdődött.

Az egyes országokban kialakult társadalombiztosítási rendszerek – jóllehet egyes elemei azonosak, vagy közel azonosak – a rendszerek struktúrájában, intézményi hátterében, a finanszírozás mértékében jelentősen eltérnek egymástól, ami az általános összehasonlítást meglehetősen problematikussá teszi. Nagy vonalakban megállapítható, hogy Magyarország helyzete elsősorban a KGST-országokhoz viszonyítva a legtöbb területen kedvező, az európai államok nagyobb részéhez képest azonban a társadalombiztosítási kiadások vonatkozásában alacsonyabb színvonalú. A GDP-hez viszonyított társadalombiztosítási kiadások aránya – amely az egészségügyi szolgáltatásokat is tartalmazza – 1977-ben 20 nyugat-európai állam közül 9-ben 20–30%, 5-ben 15–20% között mozgott. Magyarországon ez az arány 12,5% volt és ezzel Spanyolországgal volt kb. azonos szinten, megelőzve azonban Görögországot és Portugáliát. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a két legfejlettebb tőkés ország közül az Egyesült Államokban alig magasabb (12,9%), Japánban pedig alacsonyabb (8,6%) volt hazánkhoz képest a ráfordítási index. Valamivel kedvezőbb a kép a nyugdíjakra és a családi pótlékra fordított kiadások tekintetében. Családi pótlékra 1977-ben a bruttó hazai termék 1,5%-át fordítottuk. Ezzel egyező vagy magasabb index 7 európai tőkés országban volt, míg a többiben alacsonyabb. A nyugdíjköltség vonatkozásában a nálunk fejlettebb és magasabb életszínvonalú országok (pl. Franciaország, az NSZK, Svédország, Svájc, Hollandia, Olaszország) megelőzik hazánkat. A magyar költséghányad viszont 9 európai országénál (köztük Belgium, Anglia, Portugália, Spanyolország) magasabb, továbbá magasabb, mint az USA-ban és Japánban.

A KGST-országok közül – az 1983. évi adatok szerint – a nemzeti jövedelem százalékában hazánkban a legmasabb a nyugdíjköltség aránya. Ezt feltehetően az is magyarázza, hogy Magyarországon relatíve magasabb a nyugdíj összege. Azokban az országokban ugyanis, ahol a nyugdíjasok aránya az össznépességben hozzánk hasonlóan magas (Bulgária, Csehszlovákia, az NDK és a Szovjetunió), a nyugdíjaknak a munkabérhez viszonyított aránya hazánkéhoz képest – mely 60% – lényegesen alacsonyabb, 35–46%. A családi pótlékra fordított kiadások tekintetében viszont helyzetünk közepes. A családi pótléknak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya 1983-ban Csehszlovákiában és Bulgáriában volt a legmagasabb 3,1, illetve 2,7%. Ezt követően Románia és Magyarország közel azonos szinten (2,2–2,3%) mozog.

5. Településszerkezet, lakáshelyzet, közműellátottság

A két világháború közötti Magyarország elmaradottsága európai viszonylatban a településszerkezet jellegében is megnyilvánult. A városok csekély száma, egyenlőtlen térbeli eloszlása, alacsony infrastrukturális ellátottsága mellett jellemző volt országunkban a falusi népesség túlsúlya. Ez a kedvezőtlen kiinduló helyzet csak több évtizedes gazdasági fejlődés és tudatos településpolitika alkalmazásával volt megváltoztatható.

A városi népességszám részben a városok jelentős arányú vándorlási nyeresége, részben a városi státusú települések körének bővülése miatt folyamatosan és gyorsan növekedett.

Magyarországon 1980-ban a városi népesség aránya 53,2% volt. A szocialista országok közül ehhez hasonló értékét mutatott Lengyelország és Románia, a tőkés országok közül Ausztria, Svájc és Finnország. Magas – 70% feletti – a városi népesség aránya a szocialista országok közül az NDK-ban és Csehszlovákiában, valamint az európai fejlett tőkés országok többségében, az USA-ban és Japánban.

Alacsony – 40% alatti – a városi népesség aránya Portugáliában (31%) és Jugoszláviában (38%).

A lakásellátás színvonalának az egyes országok között megfigyelhető különbségei a gazdasági fejlettségben tapasztalható eltérésekhez kapcsolódnak, azon belül is a lakáshelyzetben meghatározó szerepe van az adott ország iparosodottságának, a városiasodásnak. Az országok között e téren levő különbségek viszonylag lassan változnak, a szerzett előnyök nehezen hozhatók be.

A második világháború után az észak- és nyugat-európai tőkés országokban volt a legmagasabb a lakásellátás színvonala. Az említett csoport mögött álltak a nyugat-európai tőkés országok és néhány dél-európai tőkés állam, majd ezeket követően Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság. Az alsó harmadhoz tartozik a többi szocialista ország, közöttük Magyarország is, néhány alacsonyan fejlett tőkés országgal együtt.

A 60-as évek elejére az első harmadban található országokba, különösen az északeurópai államokban tovább javult a helyzet, a szocialista országok lemaradása pedig fokozódott. Ennek fő oka az, hogy az iparosodást és az ezzel együtt járó városiasodást nem követte a lakásépítés fokozódása, a lakásállomány minőségének javítása.

A lakásberuházások hányadát tekintve Magyarország az utóbbi évtizedben a szocialista országok élvonalában, Európa egészét illetően a középszinten helyezkedik el. Lakásépítésünk színvonala 1966–70. években az európai átlag alatti, 1971–75. években lényegében azzal egybeeső, az 1976–77. években pedig az európai átlagnál lényegesen kedvezőbb volt. Jelenleg az 1000 lakosra jutó épített lakások száma általában csökkenő tendenciát mutat valamennyi országban. Hazánk lakásépítési mutatói is csökkentek, de 1982-ben e mutatót tekintve így is az európai országok felső harmadába tartoztunk.

A lakásépítésben új jelenség néhány szocialista ország (az NDK, Bulgária) jelentő-

sen emelkedő mutatója, és az eddig vezető helyen szereplő Spanyolország és Svédország visszaesése.

A jelenleg rendelkezésre álló adataink alapján elmondható, hogy az 1000 lakosra jutó összes lakások számát tekintve, az európai országok sorrendjében Magyarország a 11. helyet foglalja el. Megelőzi e tekintetben a szocialista országok többségét, a tőkés országok közül pl. Olaszországot.

A laksűrűségi viszonyokat jól jellemezhetjük az egy lakószobára* jutó személyek számával. A 70-es évek elején azon lakások aránya, ahol ez nem éri el az egy főt, Angliában 90% felett van, a nyugat-európai fejlett tőkés országokban 70–80% közötti. A szocialista országok közül Csehszlovákiában és Magyarországon emelkedik ez az arány 30% fölé, egyébként 20% körül mozog.

A tőkés országokban kedvezőbb a laksűrűségi mutató, több az egy lakásra jutó szobák száma is. Ezekben az országokban a szobák száma átlagosan meghaladja a 3,5-öt, sőt Hollandiában 5,2, Belgiumban 5, az Egyesült Királyságban 4,8, Svájcban 4,7, az NSZK-ban 4,1. Ezekben az országokban az új lakások is igen magas szobaszámmal és alapterülettel készülnek.

A szocialista országok közül az NDK-ban a legkedvezőbb az átlagos laksűrűség, ugyanakkor az egy lakásra jutó átlagos szobaszám csak 2,7, kevesebb mint Bulgáriában (3,6) és Csehszlovákiában (3,1). Magyarországon az 1970. évi lakásösszeírás szerint az egy lakásra jutó szobák (lakóhelyiségek) száma 2,6 volt, 1980-ban ez az érték 3,0-ra emelkedett.

A lakások felszereltségében is az előzőkhöz hasonló sorrend tapasztalható. A nyugat-európai tőkés országok rendelkeznek a legjobban ellátott lakásokkal. A vezetékes vízzel és fürdőszobával ellátott lakások aránya 80 és 90% között mozog.

A komfortosabb lakások építésének előfeltétele a település magas színvonalú infrastruktúrája, a közüzemek kellő kiépítettsége. 1945-től e tekintetben is sok volt a pótolni való. Jelenleg a lakosság 81% részesül közműves vízellátásban. 1980-ban a lakások 63%-a rendelkezett a lakáson belül vezetékes vízzel, 59%-a fürdőhelyiséggel. A fejlődés ellenére a fejlett nyugat-európai országokhoz képest elmaradásunk még jelentős.

Nem adhatunk számot ilyen arányú fejlődésről a közcsatorna hálózattal való ellátottság esetében. Amíg a vízvezetéki hálózat növekedése 332%-os volt, addig a csatornahálózat hossza csupán 173%-kal gyarapodott. Ma településeink 15%-a rendelkezik csatornahálózattal, mely hálózat a lakosság 45%-ának szennyvízelvezetését biztosítja. Elsősorban a községek csatornázottsága nem kielégítő, itt a csatornahálózat hossza nem éri el a vízvezetékhálózat egytizedét sem. Ez az aránytalanság közegészségügyi és környezetvédelmi problémát is jelent: jóval több szennyvizet kell elszikkasztani, mint amennyit a talaj helyenként károsodás nélkül elbír (elvizesedés, talaj- és élővíz fertőzésveszély).

*Nemzetközi összehasonlításban a konyhát is szobának tekintjük. Összeállításunkban a magyar adatokat is ennek megfelelően átdolgoztuk.

1984-ben a háztartásoknak már 97–98%-ában használták a villamosenergiát, ami azt jelenti, hogy lényegében felzárkóztunk a fejlett európai országok 100%-os ellátottságához. Ami az egy háztartásra jutó fogyasztás 148 kWó havi átlagát illeti, az elmúlt évtizedek igen jelentős fejlődése ellenére az elért eredményekkel az európai országokhoz viszonyítva a legkevesebbet fogyasztók között foglalunk helyet.

A köztisztasági szolgáltatás az utóbbi években a kommunális szolgáltatások egyik leggyorsabban fejlődő ága. A szervezett szemétgyűjtésbe bevont települések száma évről évre nagymértékben nőtt. Jelenleg e szolgáltatás több mint 500 településre terjed ki. A városokban a fejlődés már minőségi jellegű: folyamatosan emelkedik a pormentes, korszerű célgépjárművekkel végzett szemétgyűjtés aránya. A városi lakásállomány több mint négyötöde van bekapcsolva a rendszeres, szervezett szemétgyűjtésbe és ezen belül a pormentes szemétgyűjtés aránya 96%-ot képvisel. A községekben a lakások kb. egyötödéből történik szervezetten a szemétgyűjtés. A dinamikus fejlődés ellenére a szolgáltatás elterjedtsége jelentősen elmarad a fejlett nyugat-európai országokétól, ahol az ellátottság 90–100% között mozog.

6. Életmód, időmérleg

Az elmúlt évtizedekben az emberi tevékenységek rendszere, jellege és időbeosztása mind a munkahelyen, mind azon kívül lényeges változásokon ment keresztül.

Napjainkban a munkavégzés más környezetben történik és ezért egészségügyi szempontból másfajta igénybevételt jelent, mint korábban. A gazdasági fejlődéssel fokozatosan tért hódító szellemi jellegű munkavégzés a pszichikai igénybevételt növeli meg, miközben jellegzetesen mozgásszegény életmód is kialakul. A kulturális színvonal, magasabb képzettség, a hagyományos értékek elvetése, a szabadabb, nyíltabb gondolkodás és érzelemvilág ugyanakkor új, a lelki élet betegségével kapcsolatos problémákat is felvet.

A magasabb életszívonal adta lehetőségek – kedvező hatása mellett – a fogyasztási szerkezet és az életmód olyan torzulásaihoz is lehetőséget biztosítanak, amelyek sokszor vezetnek egészségkárosodáshoz. Ilyen pl. a túlzott kalóriabevitel, a dohányzás és az alkoholizmus. Táplálkozásunk szerkezetének változása nem követte az életmód változását, részben a hagyományok, szokások továbbélése miatt, részben pedig a hús, hal, zöldség-gyümölcs árak kedvezőtlen alakulása következtében. Helytelen szokások mutathatók ki a szabadidő felhasználásában is, amint ezt az időmérleg vizsgálatok is bizonyítják. Ebben a tekintetben túlzottnak tartható a televízió nézésére fordított idő, és igen kevés a szabad testmozgásra, testedzésre jutó idő aránya. Figyelemre méltó, hogy a magyar népesség nemzetközi viszonylatban is igen jelentős időt fordít munkatevékenységre.

A magyar társadalom aktív kereső tagjai a kötelező munkaidő csökkenéséből felszabaduló idő egy részét azonban újabb jövedelemkiegészítő vagy kiadást megtakarító munkára fordították. Ezek – a háztáji gazdálkodás, a házilagos építkezés, az otthoni

javító-karbantartó tevékenységek – jelentősen hozzájárultak a munkát végző háztartások életszínvonalának, életkörülményeinek javításához, de az ország nemzeti jövedelméhez is.

A hatvanas éveket követően a társadalom elosztási viszonyában korábban kialakult és alacsony szinten megvalósított egyenlőségi elvet egy lassan fokozódó differenciálódás váltotta fel. Ennek egyik tényezője éppen a külön jövedelem szerzésének táguló lehetőségeiben rejlett. A második gazdaságban való részvétel nemcsak a jövedelemben, életszínvonalban eredményezett hierarchikussá váló különbségeket, de az emberek összmunkaterhében, napi leterhelésének mértékében is. Így több vonatkozásban is kedvezőbb helyzetbe kerültek a nagyobb hatékonysággal dolgozó kvalifikált, szellemi és nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétegek a nem szakképzett, főleg mezőgazdasági fizikai foglalkozású rétegekkel szemben. Ez utóbbi rétegek időháztartására néhány év óta erős túlterhelés jellemző, de a társadalom valamennyi rétegében találunk kisebb-nagyobb hányadban a réteg átlagához képest túlterhelt és kedvezőbb helyzetű alcsoportokat. A kedvezőbb helyzetű társadalmi rétegek és csoportok nagyobb szabad idővel is rendelkeznek, amelyet változatosabb módon, nagyobb rekreációs és önfejlesztő lehetőséggel használnak fel.

Egy ország gazdasági fejlettsége, technikai színvonala nagyban befolyásolja lakosságának időben is mérhető összmunkaterhét. Részben ezt támasztják alá a hatvanas évek közepétől és a hetvenes évek végéről származó nemzetközi összehasonlító időmérleg adatok is. Természetes azonban, hogy a világméretű gazdasági versenyben a szocialista országok népessége a fejlődés gyorsított üteme miatt is nagyobb erőfeszítésekre kényszerül. Az ipari termelés és a tercier szektor nagyobb hagyományaival rendelkező országok népessége rövidebb idő alatt képes újratermelni a létezéséhez és fejlődéséhez szükséges anyagi alapokat, mint azok az országok, ahol e hagyományok rövidebb múltra tekintenek vissza.

A hatvanas évekről a hetvenes évekre a legtöbb országban a társadalmilag kötött időn belül csökkent a kötelező munkaidő, és nőtt a különböző jövedelemkiegészítő, főként mezőgazdasági jellegű munkavégzés súlya. Ez utóbbi jelenség főként a szocialista országokban számottevő.

A két időszak között mindazonáltal jellemző volt a szabadon felhasznált idő általános növekedése is. A népesség számottevően több időt fordít társas kapcsolatokra és a szabadban való mozgásra, sportra, de kevesebbet a különböző tömegkulturális intézmények látogatására. Míg a hatvanas években a tévénézésre fordított idő a készülékellátottság függvényében nagy eltéréseket mutatott az egyes országok között, ezek a különbségek a hetvenes évek végére úgyszólván kiegyenlítődtek.

*

Ez az írás néhány ma már hagyományosnak, sőt talán klasszikusnak nevezhető témakörben tekintette át a társadalmi folyamatainkat a nemzetközi adatok tükrében. Várható, hogy a közeljövőben a nemzetközi összehasonlítások kiterjedhetnek további

olyan témakörökre, melyek a társadalom életével, vagy – az újabb terminológiát használva – az élet minőségével foglalkoznak. Ezek közé sorolhatók például a természeti környezet állapotának és védelmének, a létbiztonság és a közbiztonság helyzetének, a társadalom légkörének, feszültségeinek és konfliktusainak témakörében kialakított statisztikai mutatók. Ide sorolhatók továbbá a személyes véleményekkel, megelégedettséggel a jövővel kapcsolatos elképzelésekkel foglalkozó, tehát szubjektív mozzanatokat visszatükröző jelzőszámok, melyek a legutóbbi években a magyar társadalomstatisztikai gyakorlatban is alkalmazásra kerültek.

IRODALOM

Demographic Yearbook. United Nations, New York, 1984.

Egyes társadalmi szolgáltatások és folyamatok nemzetközi összehasonlításban. KSH, Budapest, 1981.

Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, KSH, Budapest, 1981.

Barta Barnabás: Társadalmi folyamatok alakulása a felszabadulástól napjainkig = Statisztikai Szemle, 1985. május, 358–368. o.

Dr. Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben = Statisztikai Szemle, 1985. május, 369–387. o.

Barta Barnabás: Magyarországi urbanizáció egyes társadalmi vonatkozásai = Statisztikai Szemle, 1982. november, 1061–1075. o.

IFJ. GYENES ANTAL

KORPORATIZMUS: SZERVEZETKÖZI BEFOLYÁSI VISZONYOK ÉS KOORDINÁCIÓ

A szervezetszociológia és a politikai szociológia nagyjából azonos időben jutott el arra az álláspontra, amely az iparilag fejlett társadalmakat *korporatív* társadalmaknak nevezi.

A szervezetek környezetének vizsgálata egyre egyértelműbben kimutatta, hogy tőkés társadalmi viszonyok között sem lehet a szervezetek környezetét „csatatérnek" tekinteni, ahol a „mindenki mindenki ellen" elv érvényesül. Nem ad a valóságról adekvát képet az a megközelítés sem, amely a szervezetek környezetét érdekcsoportok sokaságának tekinti, amelyek között az egyes szervezetek *egyéni* akciókon keresztül lavíroznak saját *egyéni* céljaik elérése érdekében. Ennek kapcsán felismerésre került, hogy a modern szervezetek környezetének megismerése azt igényli, hogy elemzés súlypontja „a piaci verseny dinamikájáról áthelyeződjön a korporatív környezet kollaboratív társadalmi alakítására".[1]

Ezt a súlypont-áthelyeződést jelentősen elősegítették azok a kutatók, akik a tőkés szervezetek elemzését a politikai szociológia irányából közelítették meg: mind a szervezetek közötti, mind a szervezeteken belüli viszonyok alakulásában a tőkés érdekek prioritásának biztosítása a meghatározó, a hatékonyság, a racionalitás pedig a politikai viszonyoknak alárendelt szerepet játszanak.[2]

Csak kuriózumként említjük meg, hogy e tendencia „radikális" megfogalmazása szerint a hatékonyság és a racionalitás nem más, mint a szervezeteken belüli társadalmi egyenlőtlenségek elkendőzése, illetve igazolására szolgáló ideológiai konstrukció. Ennek megfelelően a kapitalizmus nem azért biztosít magasabb termelékenységet, mert a technológia és a koordinációs mechanizmusok magasabb rendűek mint a megelőző társadalmi formációkban, hanem azért, mert a szervezeti kontroll-mechanizmus lehetővé teszi az értéktöbblet létrejöttét, illetve állandó növekedését és annak a tőke általi kisajátítását. Ez természetesen a tőkés termelési mód magasabb fokú hatékonyságát jelenti, de csak a tőke szempontjából.[3]

Az ipari koncentráció történeti elemzései kimutatták, hogy a nagyvállalatok kialakulása az USA-ban megelőzte a technikai változásokat, a szervezeti méret tehát nem valamiféle neutrális hatékonysági követelmény eredménye. A vállalatok egyesülése a piac ellenőrzését, az árak diktálásának lehetőségét, a profit növelését, a piaci anarchiá-

tól való mentesülést célozta. A horizontális egyesülések után kialakult a nagyvállalatok jelentős ideig fenntartották a korábban önálló üzemeket, nem változtatva azok technológiáján.

A monopolkapitalizmus stabilizálódása után, az 1920-as éveket követően, a vállalatok két csoportja alakult ki. Az első csoportot néhány száz, több tíz, vagy akár százezer főt foglalkoztató mamutvállalat képezte, mint a gazdaság *magja*. Ezek közül csoportosult kb. 12 millió kis- és középvállalat, a gazdaság *perifériája*. A gazdasági „maghoz" tartozó vállalatokat nagy piaci hatalom, kvázi verseny, vagy a verseny hiánya jellemzi, melynek révén ezek a vállalatok „örökéletűségre" tettek szert. 1963-ban az USA nemzeti jövedelmének 40%-át ezek a vállalatok állították elő. A gazdasági „mag" rendelkezik elég tőkével ahhoz, hogy a technikai innovációkat jövedelmezően alkalmazza. Emellett az e kategóriába tartozó vállalatok politikai ereje lehetővé teszi számukra az állami megrendelések megszerzését, a „kellemetlen" jogszabályok kiküszöbölését.

A tőkés gazdaság stratégiai területein tevékenykedő szervezeteket illetően nem lehet valamiféle „ellenséges környezetről" beszélni. A gazdasági „maghoz" tartozó hatalmas vállalatok esetében a kapitalisták „felhőkarcolók tetejéről irányítanak, s egy szép napon szinte az egész világot áttekinthetik".[4]

A látszólag managerek által kontrollált vállalatokról kimutatható, hogy ezek többsége végső soron egy szűk, rokoni kötelékekkel átszőtt (főként bankokból és egyéb pénzintézetekből álló) hatalmi központ ellenőrzése alatt állnak – még akkor is, ha ezek a vállalatok elvben egymással versenyben vannak. Így például 1962-ben az USA 1131 legnagyobb iparvállalata közül 989 egyetlen gigantikus szervezeti hálózatot képzett, amely végső soron öt bank kontrollja alatt volt.[5]

A korporációk és a bürokrácia dialektikája

Általánosan elfogadott tétel, hogy a társadalom legkülönbözőbb területeinek megszervezésére a legalkalmasabb a bürokratikus racionális-formális szervezési mód. A funkcionalisták a bürokratikus szervezési mód térhódítását annak tisztán technikai hatékonyságával magyarázzák, ezzel szemben a radikális marxisták azt hangsúlyozzák, hogy a bürokratikus szervezet a kontroll hatékonyságát illetően felülmúl minden más szervezési módot, ez az oka univerzális alkalmazásának. Egység van tehát a tekintetben, hogy a bürokratikus szervezet térhódításának oka annak hatékonysága, a viták a körül folynak, hogy ez a hatékonyság kinek az érdekét szolgálja.

A marxizmus klasszikusai az igazgatás kettős természetéről beszélnek, a „tisztán technikai" funkciók és a kontroll funkcióinak dialektikus egységéről. Emellett nem volt kétségük afelől, hogy a társadalmi fejlődés bizonyos pontjáig a bürokratikus szervezési mód hegemóniája a jellemző. *Lenin* számára pl. teljesen kézenfekvő volt, hogy amíg tőkés viszonyok között a bürokratikus szervezési mód tőkés érdekek prioritását

biztosítja, addig a szocialista forradalom győzelmével ugyanez a szervezési mód szocialista érdekeket szolgál. (Ebben az értelemben azt is vállalata, hogy bürokratának nevezzék.)

A bürokratikus szervezet, bürokratizmus, bürokrácia stb. problémakörrel kapcsolatban közismertek *Marx* megállapításai. Bizonyos oknál fogva azonban általában háttérben marad a korporációk fogalma, e nélkül pedig nem teljesen érthető a bürokrácia marxi felfogása, de az sem mellékes, hogy a szervezetelmélet is kárt szenved a bürokrácia fogalompárjának figyelmen kívül hagyásával.[6] Az olasz és ennek nyomán a spanyol és portugál fasizmus a tőkések és munkások érdekeinek antagonizmusát egy szervezeti huszárvágással gondolta felszámolni. Az egy szakmába tartozó munkásokat és tőkéseket a középkori céhek mintájára „hivatásrendekbe", „korporációkba" tömörítette. Ezért a „korporáció" kifejezésének kétségkívül van egyfajta kellemetlen mellékzöngéje. Talán ez is közrejátszik abban, hogy a „korporáció" kifejezést időnként a „testület" szóval helyettesítik.

A szervezetek belső viszonyaiban csakúgy, mint a szervezetközi viszonyokban azonban egy sor olyan jelenség van, amely a fogalom nélkül nem magyarázható.

Marx egyetértett *Hegel*lel abban, hogy a bürokrácia kialakulása előfeltételének a polgári társadalom korporációit tekintette.[7] „Ahol a 'bürokrácia' új elv, ahol az általános államérdek kezd magáért-valóan 'különálló' s ezzel 'valóságos' érdekké lenni, ott küzd a korporációk ellen, ahogyan minden konzekvencia küzd előfeltételeinek egzisztenciája ellen. Mihelyt ellenben felébred a világos államelmélet, és a polgári társadalom, saját ésszerűségétől hajtva, megszabadítja magát a korporációktól, a bürokrácia igyekszik őket restaurálni, hiszen mihelyt a 'polgári társadalom állama' bukik, bukik az 'állam polgári társadalma' ... Mihelyt tehát megtámadják a korporációs szellemet, megtámadják a bürokrácia szellemét is, és míg a bürokrácia korábban harcolt a korporációk egzisztenciája ellen, hogy saját egzisztenciájának helyet teremtsen, most igyekszik erőszakosan fenntartani a korporációk egzisztenciáját, hogy megmentse a korporációs szellemet, saját szellemét."[8] E marxi gondolatok a szervezetelmélet szempontjából egy sor aktuális megállapodást tartalmaznak, amennyiben korporációkon *Marx* a (széles értelemben vett, a társadalmi viszonyok összességét jelző) „polgári társadalom" érdekviszonyainak elsődleges kifejeződését értette, így pl. a céheket és a községeket, s amennyiben „a marxi koncepció szerint a nem uralkodó osztályhoz tartozó népnek lehetnek és vannak is szervei (a proletariátus jövő uralkodó osztályának korporációi)".[9]

A bürokrácia létezésének korai időszakában küzd a részérdekeket manifesztáló korporációk ellen. Tekintve azonban, hogy a bürokrácia léte elválaszthatatlan a részérdekek manifesztálódásától, stabilizálódása után érdekelt a korporációk fenntartásában, ugyanúgy, ahogy az egyes részérdekeket képviselő korporációk saját érdekeiket csak a bürokrácián keresztül tudják érvényesíteni.

A bürokrácia, mint sajátos, a többi korporációhoz viszonyítva részérdekkel rendelkező korporáció, állandó konfliktusban áll a korporációkkal. Miután azonban a bürokrácia és a korporációk kölcsönösen feltételezik egymást, a bürokráciának annyiban,

amennyiben az maga is sajátos korporáció, csak meghatározott mértékig van lehetősége a többi korporáció érdekével szemben saját külön érdekét realizálni.

A korporációkhoz sorolhatók azok a szervezetek, „amelyeket a politikai alap szervezeti formái kifejezéssel jelzünk: az uralkodó osztály elsődleges szervezeti formáit, a pártokat s további társadalmi-politikai szerveket, szövetségeket, politikai klubokat stb. Másodsorban ide kell sorolnunk az állami szuverenitást kifejező szerveket (parlamenteket) és a helyi önkormányzatokat".[10] Ezt feltétlenül szükségesnek tűnik kiegészíteni azzal, hogy a marxi értelmezésből következően korporációról beszélhetünk minden olyan részérdek esetében, amely elég erős ahhoz, hogy a legkülönbözőbb szervezeti formák keretében utat törjön érvényesüléséhez.[11] A társadalmi struktúra változásával bizonyos részérdekek megszűnnek és újak keletkeznek, amelyek felszínre kerülése, legitim voltuk elismerése nem megy végbe automatikusan. Ebben az esetben olyan spontán szerveződési folyamatok mennek végbe, amelyek csak bizonyos idő elteltével formalizálódnak.[12]

Ezek a folyamatok sem a természetes-formális, sem a racionális-formális szervezetek kategóriájába nem sorolhatók, s a bürokratikus szervezetek weberi modelljébe egyáltalán nem illenek bele. Az érdekek artikulációjának ezt a stádiumát általában informalizmusnak nevezik, erősen pejoratív értelemben, amennyiben ide sorolják az egyértelműen illegális, nemcsak az aktuális szabályozóktól független, hanem az elemi erkölcsi normákkal is ellentétes viselkedéseket. Ezért az informalizmussal szemben pontosabbnak tartjuk a szóban forgó jelenségek lényegét, történeti jellegét tükröző *korporatizmus* terminust, szem előtt tartva, hogy a korporációk – érdekcsoportok – léte és a korporatizmus jelensége *két különböző dolog*. A szó széles értelmében vett korporációk még feltehetően sokáig fognak létezni. A korporatizmus ezzel szemben jóval *szűkebb* fogalom – a parlamenti demokráciától független érdekegyeztetési mód.

A „korporatizmus" értelmezése a szociológiában

A bürokrácia-korporáció fogalompárt *Marx* a társadalom szerveződése dialektikájának elemzésére használta: logikai úton rekonstruálta-extrapolálta a történelmi fejlődést.

Ahogy a bürokrácia, bürokratikus szervezet kérdésével nemcsak a marxista társadalomkutatók foglalkoznak, éppúgy a korporációk, korporatizmus terminust a nem marxista indíttatású szerzők is használják. Ennek megfelelően a tőkés társadalom korporatív társadalomként való jellemzése – némi leegyszerűsítéssel – neutrális, „funkcionalista", kritikai és liberális értelemben kerül használatra.

A „neutrális" értelmezés egyszerűen regisztrálja azt a tényt, hogy egyre erősebb *1.* a modern tőkés korporációk – gazdasági szervezetek, pártok stb. – egymással való összefonódása; *2.* a korporációk és az állam összefonódása; *3.* illetve a korporációk egyre tudatosabban törekednek a társadalom különböző szféráinak teljes „bekebelezé-

sére". Ennek megfelelően a neutrális értelmezés a modern tőkés társadalmat *korporatív társadalomnak* nevezi.[13]

A „funkcionalista" felfogás a tőkés korporatizmus harmadikként említett aspektusát emeli ki, s ezt a tőkés társadalom érdemének, megújulási képessége bizonyítékának, illetve előfeltételének tekinti: az üzleti szféra a társadalom legerősebb intézménye. A tőkés társadalom egy-egy intézménye kudarcot vallhat, a nagy, komplex gazdasági szervezetek azonban betöltik az így keletkezett űrt, felelősséggel viseltetnek a társadalom problémái iránt, érzékenyen reagálnak annak szükségleteire. A „korporációk korszakában" is tapasztalható a „szervezeti tanulási folyamat", amelynek során az iparvállalatok növekvő mértékben képesek új problémák kezelésére, akár szociális, akár üzleti problémákról van szó.

Az iparvállalatok társadalmi szerepe ennek megfelelően változóban van. Korábban a gazdasági szervezetek létét az anyagi javak és szolgáltatások biztosítása igazolta, s a fogyasztók piaci értékítélete határozta meg a tőkés vállalat sikerét. Ezek a klasszikus feltételek azonban már nem érvényesek. Tökéletes piac nem létezik. A termékek árain keresztüli versenyt felváltotta a marketing területén folyó verseny. A tulajdon és az igazgatás elkülönülnek egymástól. Pusztán a jövedelmező termelés és értékesítés már nem elegendő a vállalatok legitimitásának biztosításához.

A fejlődés következtében a gazdasági és szociális kérdések egyértelmű elválasztása már nem lehetséges. A tisztán üzleti szempontú döntéseknek előre nem látható, szociális konzekvenciái vannak. A vállalatok hatékonysága, stabilitása megköveteli a fő partnerekkel való jó kapcsolatok fenntartását. Egyidejűleg kell megfelelni az alkalmazottak, fogyasztók, tulajdonosok, az eladók, a szűkebb és a szélesebb társadalmi környezet elvárásainak.

Az üzleti világ felismerte az új szituációt, megváltozott szerepét a társadalomban: saját jól felfogott érdekében erőfeszítéseket tesz pl. a környezetszennyezés korlátozására, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, az oktatás színvonalának emelésére, a nagyvárosok problémájának megoldására, szociálpolitikai programokat dolgoz ki és realizál, társadalmi tervezéssel foglalkozik, amelynek során szem előtt tartja az ifjúság, a nők, az öregek, az etnikai kisebbségek helyzetének javítását vagy gondot fordít a munkahelyi életminőségre stb.[14]

A „korporatív felelősségérzet" címszó alatt — megfelelő szervezeti egységek felügyelete mellett — zajló tevékenység intenzitása — statisztikailag kimutathatóan — nem hozható összefüggésbe a profit nagyságának növekedésével, inkább a vállalatok méretével és alapításának időpontjával: minél nagyobb a vállalat és minél „érettebb", annál hajlamosabb szervezeti struktúrájába beépíteni a „korporatív felelősségérzetet", erre pénzt költeni (az adózás előtti nyereség maximum 10%-át, ami a gyakorlatban 2—3%) és természetesen megfelelően reklámozni ezt a tevékenységet.

A „korporatív felelősségérzet" egyértelműen összefügg az USA egészén átvonuló nagyvárosi lázadásokkal, amikor a hatvanas évek végén a tőkés csoportok felismerték, hogy a felszín alatt olyan társadalmi feszültségek vannak, amelyek veszélyeztethetik a tőkés rendszer egészét. Kétségkívül elgondolkoztató — és a helyzet mélyebb elemzése

fontos hozzájárulást jelenthet a modern tőkés társadalom működésének jobb megértéséhez –, hogy az uralkodó osztály viszonylag igen rövid idő alatt képes volt ideológusokat találni az „új szituációnak" megfelelő ideológia kidolgozására és véghezvinni a korporatív felelősségérzet intézményesítését.[15]

A korporatizmus koncepcióját erős társadalomkritikai éllel alkalmazó kutatók egyebek között éppen a korporatív felelősségérzet szimptómái alapján beszélnek a korporatizmus osztályjellegéről.

A termelés egyre szélesedő társadalmasulása és a nyereségek, illetve beruházások feletti partikuláris kontroll erősödő ellentmondása egyre élesedő krízisbe torkoll, amelynek drámai megnyilvánulása az állam pénzügyi krízise. Az állami kiadások három kategóriába sorolhatók: *1.* szociális beruházások; *2.* szociális fogyasztás és *3.* szociális költségek.

A szociális kiadások közvetlenül kapcsolódnak a tőkefelhalmozási folyamathoz, a fizikai és szellemi tőke újratermeléséhez, a megfelelően képzett munkaerő biztosításához, a kutatáshoz és fejlesztéshez. A szociális beruházások növekedése a tőkések közvetlen nyomásával kapcsolatos – az államnak kell biztosítani olyan javakat és szolgáltatásokat, amelyek produkálására a piaci mechanizmus alkalmatlan.

A szociális fogyasztás a munkásosztály újratermelését jelenti, a társadalombiztosítás különböző formáit, az egészségügy- és lakásellátás állami támogatásait. A szociális fogyasztás növekedése a munkásosztály kedvezőbb életszínvonalra vonatkozó követelésével függ össze, a tőkések pedig elvárják államuktól, hogy a terhek egyre növekvő hányadát magára vállalja. Egy sor nagyvállalat egészségügyi biztosítási programjait az állam támogatja (pl. ha az egészségre káros munkakörülmények ezt a vállalat számára igen költségessé tenné).

A szociális költségek a fejlett tőkés társadalom ellentmondásainak csökkentésére irányuló törekvésekkel kapcsolatosak. Ide tartoznak a marginális rétegek támogatását szolgáló jóléti kiadások, továbbá a katonai kiadások, amely a belső piaci kereslet fenntartását és a külföldi piacok biztosítását célozzák. A szociális költségek növekedése részint a marginális rétegek növekedésével függ össze, melyeknek tiltakozó mozgalmai kikényszerítik a jóléti kiadások növekedését. A katonai kiadások növekedését eredményezik a tőkés „birodalmi törekvések", a katonai célokra termelő vállalatok politikai hatalma, továbbá az a körülmény, hogy a katonai kiadások a technológiai fejlődés dotációjának alapvető mechanizmusa.

A tőkés társadalomban az állam legitimitása a fenti szolgáltatások – jelentősebb adóemelések nélküli – biztosításának képességén nyugszik. Ebben a szituációban az állam hosszú távon megoldhatatlan dilemma előtt áll: egyrészt csökkentheti a lakossági szolgáltatásokat, illetőleg emelheti az adókat, ami azonban egy szinten túl kérdésessé teszi legitimitását. Másrészt csökkentheti a tőkefelhalmozáshoz való hozzájárulást a tőke által igényelt szolgáltatások csökkentése, vagy inflációs politika révén. A tőkés társadalom keretében ez a dilemma a kapitalizmus és a demokrácia közötti ellentmondás szimptómája. A dilemma megoldására csak két módlehetséges: a demokratikus kor-

mányzási forma diktatúrával való felváltásával, ami biztosítja a lakosság ellenállásának elnyomását, vagy pedig a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése révén.[16]

A korporativizmus ennek megfelelően, olyan szervezeti mechanizmus intézményesítését jelenti, amely a tőkés társadalom ellentmondásainak áthidalását szolgálja, egyfajta válasz a késői kapitalizmus krónikus krízisére. Olyan érdekközvetítési mód, amely lehetővé teszi a termelési módból következő strukturális érdekellentétek — köztük az antagonisztikus osztályellentétek — ideiglenes „felfüggesztését", egyeztetését. Alapját a szakszervezetek, az üzleti világ és az állami szervek sajátos kooperációja képezi, amelyre egyidejűleg jellemző a vetélkedés és együttműködés.

A városi, regionális és állami szinten működő nagyszámú bizottság lényeges szerepet tölt be a különböző jellegű szervezetek összekapcsolásában. A gazdasági szabályzók, az adópolitika, társadalmi tervezés stb. kialakítása, a különböző szervezetek képviselői általi együttes „politika-csinálásának" eredménye, s így gyakorlatilag lehetetlen a „magánérdeket" és a „közérdeket" képviselő szervezeteket elkülöníteni egymástól.

A korporatizmus jellemzője, hogy a tényleges döntéshozói hatalom egyre inkább a „korporatív kormányzati-tervezési tevékenységben" összpontosul, a polgári társadalom demokratikus intézményei pedig háttérbe szorulnak, ennek következtében a lakosság részvétele a politikai életben csökken. Ezzel a centralizációs folyamattal párhuzamosan tapasztalható a decentralizáció tendenciája; a megoldandó feladatok növekvő bonyolultságának következtében a döntések szakértőkhöz kerülnek, a hierarchia szerepe szimbolikus, vagy „kvázi-formális". A centralizáció és decentralizáció a késői kapitalizmusban nem ellentétesek egymással, hanem éppenséggel feltételezik egymást.[17]

Míg a korporatizmus jelenségét „funkcionalista" módon megközelítő kutatók a tőkés korporációknak a társadalmi stabilitáshoz való hozzájárulását hangsúlyozzák, addig a korporatizmus liberális értelmezői a munkásosztály korporációinak, a szakszervezeteknek tulajdonítják a fő érdemet a viszonylagos „társadalmi béke" kialakulásában. Úgy vélik, hogy a munkásosztály az, amely legtöbbet szenved a társadalmi stabilitás felbomlásától, mely újra és újra jelentkezik azokban a társadalmakban, ahol történelmi okoknál fogva nem alakult ki a korporatizmus gyakorlata. Így kimutatják, hogy a munkásosztály egészének helyzete azokban az országokban a kedvezőbb, ahol a korporatizmusnak erős gyökerei vannak.[18] Ennek megfelelően pl. az USA-ban a dolgozó rétegek jelentős része nem a korporatizmustól, hanem annak a nyugat-európai társadalmak többségéhez viszonyított fejletlenségétől szenved.[19]

Bár a „kinek használ" kérdése vitatható, tagadhatatlan, hogy ez az irányzat tette a legtöbbet a korporatizmus fogalmának tisztázása terén.

A modern társadalom érdekegyeztetési folyamatai már nem érthetők meg a társadalom pluralista felfogása alapján, amennyiben pluralizmuson az az érdekképviseleti rendszer értendő, melynek az alkotó egységeit képező szervezetek korlátlan számúak, önkéntes tagságon alapulnak, egymással versenyben állnak, nem hierarchikusan, önigazgatási elv alapján irányítottak. A pluralista rendszerben az állam semmilyen mértékben nem ruházza fel hatósági jogosítvánnyal az érdekképviseleti szerveket, nem hoz létre, nem támogat ilyan szerveket, nem ellenőrzi azok vezetőinek szelekcióját és az ér-

dekek artikulálásának módját. Az egyes érdekképviseleti szervek nem rendelkeznek érdekképviseleti monopóliummal.

A korporatizmusnak elvben *két* altípusa különböztethető meg: a szociális és az állami korporatizmus. Az első típus esetében az állam szerepe minimális, a gazdasági szektorok szervezése nem hierarchikus módon történik, a különböző egységekben való részvétel önkéntes. A második esetben az állam aktív, irányító szerepet játszik, a gazdaság szervezete szigorúan hierarchikus, megállapodások kötése pedig kötelező. Ez a megkülönböztetés azonban még analitikus szempontból sem alkalmazható, a „post-liberális" kapitalizmusban ugyanis az állam szerepe nem különíthető el a „szocietális korporativizmustól".[20]

Érdekcsoportok minden társadalomban léteznek, s valamilyen formában kapcsolatban vannak egymással. Ez azt eredményezheti, hogy a korporatizmuson mindenki azt értheti, amit akar. Ezért szükséges a korporatizmus egyfajta *ideáltípus*ának kialakítása. A vonatkozó szakirodalom általában *Schmitter* definícióját fogadja el, amely a következőkben foglalható össze.

Korporatizmuson az érdekek azon képviseleti rendszere értendő, amelyben az állam *elismer,* vagy *maga hoz létre* különböző érdekképviseleti szervezeteket. Ezeknek az érdekképviseleti szerveknek a száma *korlátozott*, ami lehet az érdekeltek közötti megállapodás, „politikai kartellizálás", vagy állami korlátozás eredménye. Ugyancsak állami beavatkozás, vagy spontán politikai folyamatok eredményeként minden egyes érdekszférát csak *egyetlen* szervezet képviselhet. Minden szférában az érdekképviseleti szervhez való tartozás *kötelező,* függetlenül attól, hogy ez társadalmi nyomás, vagy jogi előírás következménye. Az egyes érdekszférákat képviselő szervezetek felépítése *hierarchikus.* Az érdekképviseleti szervek funkcionálisan elkülönülnek egymástól, és *érdekképviseleti monopóliummal* rendelkeznek.

Akár kölcsönös megállapodás akár a legitim erőszak eredményeként, az érdekképviseleti szervek szem előtt tartanak bizonyos normákat a vezetők választását és az általuk képviselt érdekek artikulálásának módját illetően. A korporatizmus legfontosabb jellemzője, hogy az érdekképviseleti szervek a kormányzási folyamatot közvetlenül, a törvényhozástól függetlenül befolyásolják.[21] Ez egyebek között azzal is összefügg, hogy többpártrendszer esetében, ahol egyetlen párt sem rendelkezik parlamenti többséggel, időnként komoly nehézséget jelent a többségi koalíció kialakítása. A különböző platformok kialakítása során a pártok fő szempontja a szavazatokért folytatott verseny. Minél nagyobb a pártok száma, annál keményebb ez a verseny, és annál rosszabbak a koalíció kialakításának a feltételei. Ilyen szituációban az egyre növekvő számú és bonyolultságú problémák megoldását tekintve a parlament meglehetősen alacsony hatékonysággal működik. Ebből a szempontból a korporatizmus magasabb rendű döntési mechanizmust képvisel.[22]

A fejlődés során a korporatizmust megelőző stádium a *klientélizmus.* Ez olyan szituációt jelent, amikor a különböző állami szervek különböző egységei nem az állami adminisztráció – amelyek elvben részét képezik – elképzeléseit képviselik ügyfeleik

előtt, hanem fordítva, az érdekcsoportokkal való összefonódásuk következtében az ügyfeleik érdekeit képviselik az állami elképzelésekkel szemben.

A korporatizmus világosan körvonalazott jellegű és számú érdek egyfajta nemzeti tervbe, prioritásrendszerbe való integrálását jelenti. Ezzel szemben a klientélizmus azt eredményezi, hogy az államapparátus legkülönbözőbb részei felett a legkülönbözőbb érdekek gyakorolnak dominanciát. Ilyen esetben a kormány képtelen koherens álláspontot kialakítani, illetve realizálni.[23]

A korporatizmus kialakulásának gyakorlata általában az, hogy valamely érdekcsoport a szervezettség olyan szintjét éri el, hogy képessé válik a kormányzás gyakorlatát közvetlenül befolyásolni. Mikor ez jól láthatóvá válik, a többi érdekcsoport is „észbe kap", zárja sorait, félreteszi a belső rivalizálást és létrehozza szervezettségének azt a szintjét, amely lehetővé teszi, hogy érdekei megjelenjenek a kormányzási folyamatban.

Szervezetközi viszonyok

A korporatizmus koncepcióját elsősorban a makro-politikai viszonyok elemzésére alkalmazzák. A különböző érdekcsoportok közötti kapcsolatok leírása során azonban elkerülhetetlen a korporatizmus szervezetek szintjén érvényesülő tendenciáinak az érintése. Az ezzel kapcsolatos megállapítások messzemenően megegyeznek a szervezetszociológusoknak a szervezetközi viszonyokra vonatkozó megfigyeléseivel, bár ez utóbbiak általában megelégednek középfokú elméletek konstruálásával, a makro-viszonyok figyelembevételének igénye nélkül.[24]

A korporatizmus „egyszerű" formája, mikor az érdekcsoportok közötti koordinációban csak a „csúcs-szervezetek" vesznek részt, az érdekcsoport szervezetrendszerének alsóbb szintjein levő szervezetek viszont nem játszanak szerepet a korporatista koordinációban. Bonyolultabb változat esetén az érdekcsoport szervezetrendszerének valamennyi tagja a partnerszervezetekkel való állandó kapcsolattartás során részt vállal a korporatista koordinációban. Ez megnöveli az egyes szervezetek stabilitását, s ugyanakkor gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy egyes, az érdekcsoportoktól elvben független szereplők, pl. egy nemzeti bank fiókjai, a korporatista közmegegyezéstől eltérő viselkedést tanúsítsanak.[25]

A korporatizmus lényeges vonása, hogy a szervezetközi viszonyokban a versenyt kerülik, kooperáció dominál mind az érdekcsoportok, mind pedig az érdekcsoportok és az állami szervek között.[26]

A konfliktusok kerülésének, az érdekütközések megelőzésének igénye szükségszerűen az informalizmus felé orientálja a szervezeteket, ami egyebek között a jogszabályok *post factum* alkalmazását jelenti. Nézeteltérések esetén az érdekelt felek meghozzák a kölcsönösen kielégítő döntést, s majd, ha szükséges, kikeresik az ennek megfelelő jogszabályt.[27]

A korporatív társadalom lényeges sajátossága a szervezetek hivatalos struktúrája és tényleges tevékenysége elkülönülésének intézményesülése. Mivel a modern társada-

lom egy sor szervezete tevékenységének mérésére nincs objektív tartalmi kritérium, a szervezetek értékelése formális kritériumok alapján történik. Ezért ezek a szervezetek nagy súlyt helyeznek hivatalos struktúrájuk áttekinthetőségére, a különböző tevékenységek, és azok egymásba kapcsolódásának szabályozottságára, annak demonstrálására, hogy a szervezet működése szigorúan racionális alapon nyugszik. Ugyanakkor a szervezet tagjainak érdeke nem feltétlenül esik egybe a deklarált szervezeti céllal; a környezet a szervezettel szemben ellentétes elvárásokat támaszt, az ennek való megfelelés pedig kizárja a hivatalos struktúra előírásainak megfelelő tevékenységet. Következésképp a hivatalos struktúra és a szervezet tényleges tevékenysége két különböző dolog.[28]

Némi leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy a szervezetek többségében az alkalmazottak két csoportja tevékenykedik: az egyik csoport a hivatalos (a weberi ideáltípusnak megfelelő) struktúra „karbantartásával" foglalkozik, a másik csoport pedig a szervezet alapfunkcióinak ellátásával. Mivel a szervezet e két aspektusa alig vagy egyáltalán nem kapcsolódik egymáshoz, a szervezet jól működhet anélkül, hogy a két csoport tagjai figyelemmel lennének egymás tevékenységére, vagy egyáltalán tudnának egymásról. Ennek a racionális irracionalitásnak az áthidalását hivatottak szolgálni az olyan „debürokratizálási" szervezési technikák, mint az *ad hoc project team*ek kialakítása,[29] vagy a *matrix design.*[30]

A korporatizmus koncepcióját alkalmazó kutatók szüntelenül hangsúlyozzák, hogy egy adott formáció történetében a korporatizmus szükségszerűen, nem pedig voluntarista elhatározások eredményeként jelentkező periódus: a fejlett tőkés országokban pl. a II. világháború után világossá vált, hogy a kapitalista fejlődés következtében jelentős rétegek olyan mértékű létbizonytalanságba kerülnek, amelyeknek figyelmen kívül hagyása a kapitalizmus egészét fenyegető társadalmi feszültségekre vezetne. Elkerülhetetlenné vált a *jóléti állam rendszerének kialakítása,* amelyhez a korporatizmus a legadekvátabb érdekegyeztetési mód. Kimutatható ugyanis a korporatizmus intézményesülésének mutatói és a jóléti állam ismérvei közötti igen szoros korreláció.[31] Ezzel együtt a *korporatizmus* terminus használata a mienknél fejlettebb politikai kultúrájú országokban is problematikus – erősen asszociálódik a totalitarizmussal, és így könnyen ahhoz a feltevéshez vezet, hogy az ekként jellemzett érdekegyeztetési rendszer bevezetése és fenntartása csak fizikai erőszak szisztematikus alkalmazása révén lehetséges.[32]

Mindezen fenntartások ellenére a korporatizmus terminus alkalmazása szükségesnek látszik a hazai szervezetek közötti koordinációs mechanizmusok elemzésére, itt ugyanis olyan tendenciák figyelhetők meg, amelyek a formális-racionális, illetve természetes-racionális szervezédis folyamatokkal nem magyarázhatóak, a bürokratikus szervezet weberi ideáltípusába pedig egyáltalán nem illenek bele.

1981-ben vizsgálatot végeztünk mezőgazdasági termelőszövetkezetek felsőszintű vezetői körében a szövetkezetek és a környezetüket képező államigazgatási, politikai és gazdasági szervezetek közötti kapcsolatrendszer szabályszerűségeinek feltárása céljából.[33]

A kutatás kiindulópntja az a feltevés volt, hogy a szervezetek közötti kooperá-

ciós viszonyokra egyre inkább a racionális-legális szervezési mód a jellemző: ahogy a szövetkezetek vezetői tisztségeibe egyre több felsőfokú végzettségű szakember kerül, a felsőszintű vezetés szemléletmódja egyre inkább „modernebbé" válik. A szövetkezetek belső ügyeit illetően ez azt jelenti, hogy az irányítás nem tradíciók, szubjektív megfontolások, rokonszenvi—ellenszenvi viszonyok, a vezetők „személyes uralma" alapján történik, hanem racionálisan kialakított és a szövetkezet valamennyi szintű dolgozója számára egyértelműen lefektetett elvek alapján. A hatáskörök, az azokkal járó döntéshozatali jogok és kötelességek, felelősség, valamint a függelmi viszonyok egyértelműen meghatározottak. Ebben az esetben a felsőszintű vezetők nem kényszerülnek operatív beavatkozásokra, de nem is igénylik azt, hogy „mindenütt jelen legyenek", figyelmüket inkább az irányítás stratégiai kérdései foglalkoztatják.

A racionális-legális szervezési mód ideáltípusából következő „modern" vezetői szemlélet a környezettel fenntartott kapcsolatok menedzselése terén azt jelenti, hogy a vezetői döntések fő koordináta-rendszerét a ráfordítás-megtérülés kategóriában való racionális kalkulációk alkotják. Ez a *vállakozói alapállás* a partner-szervezetekkel való csereviszonyokat illetően egyértelműen a *versenyre* való orientációt jelenti. A lehetséges partnerek közül azzal lépnek csereviszonyba, kinek az ajánlata a legmegfelelőbb, a személyes ismeretségnek a gazdálkodásban nincs helye. Ha valamely partner-szevezettel konfliktus alakul ki, azt a *jogszabály alapján* rendezik. Az állami és társadalmi politikai szervezetek képviselői által támasztott igényeknek az ilyen típusú vezetők csak akkor felelnek meg, ha azok *legális* keretek között mozognak, megfelelnek a jogi előírásoknak, nem mondanak ellent a gazdasági racionalitásnak.

A racionális-legális szervezési mód ideáltípusa azért ideáltípus, mert „tiszta" formában a valóságban nem létezik és vonatkozási pontként szolgál a szervezetek tényleges tevékenységének elemzése során. Az is ismeretes, hogy a vázolt ideáltípus megközelítésének komoly akadályai vannak, a legjelentősebb közülük az, hogy a szövetkezeti vállalatoknak egy sor területen kevés lehetőségük van a gazdasági partnerek megválogatására. A termékek értékesítése sok termék esetében csak monopolhelyzetben levő felvásárló vállalatokon keresztül történhet, a hiánygazdálkodásból adódóan pedig az alapanyagok, alkatrészek beszerzése terén sincs sok alternatíva.

Ennek figyelembevételével is kézenfekvő, sőt triviális a feltételezés, hogy a szövetkezetek között különbségek vannak a hagyományos, illetve a „modern" irányítási rendszer alkalmazása terén, és hogy ennek függvényében — azonos természeti adottságok mellett — a gazdálkodás hatékonyságában. Az is meglehetősen kézenfekvőnek tűnik, hogy a statisztikai tendenciát tekintve a szakmérnöki, közgazdasági képzettségű vezetők inkább a modernként jellemzett irányítási módszerre orientálódnak, míg az alacsonyabb iskolai végzettségű vezetők inkább a hagyományos módszert alkalmazzák — igyekeznek első kézből ismerni a szövetkezet belső ügyeit, a környező szervezetekkel való kapcsolataikban pedig inkább személyes ismeretségen keresztül hoznak döntéseket. Az iskolai végzettség szorosan összefügg az életkorral. Röviden tehát, a feltételezés az volt, hogy az átlagosnál fiatalabb, magasabb végzettségű vezetők a szövetkezet belső ügyeit illetően inkább a hatáskörök elvét követik, a környezettel fenntartott

kapcsolatokban versenyre orientálódnak, a verseny során kialakult konfliktusokat jogszabályok alapján törekednek megoldani, a „kapcsolatoknak" pedig az átlagosnál kisebb jelentőséget tulajdonítanak, s mindezek következtében gazdálkodásuk hatékonysága az átlagosnál magasabb.

A reprezentatív mintán lefolytatott kutatás eredményei alátámasztották az életkor, az iskolai végzettség és a gazdálkodás hatékonysága közötti *összefüggésre* vonatkozó feltevést. Azok a szövetkezetek, ahol a felsőszintű vezetők az átlagosnál fiatalabbak, az átlagosnál intenzívebb, diverzifikáltabb és hatékonyabb gazdálkodást folytatnak. Ezekben a szövetkezetekben az egy fizikai dolgozóra jutó nettó termelési érték, az alaptevékenységen kívüli tevékenységből adódó termelési érték aránya és a szabadáras termékek összes termékhez viszonyított aránya az átlagosnál szignifikánsan magasabb. Az adatok ugyancsak igazolták azt a feltevést, hogy minél fiatalabbak és magasabb képzettségűek a vezetők, annál inkább távolodnak a „hagyományos" vezetői módszertől. Nem igénylik, hogy különböző szintű beosztottaik akár az ún. nem rutin jellegű döntések meghozatalakor kikérjék véleményüket, ellenkezőleg: megkövetelik, hogy a maga hatáskörén belül mindenki önállóan döntsön, ennek következtében ezeknek a vezetőknek a szövetkezet belső ügyeire gyakorolt közvetlen befolyása az átlagosnál kisebb. Ezzel szemben az életkor, az iskolai végzettség és a környező szervezetekkel fenntartott kapcsolatok kezelési módja közötti összefüggések arra utalnak, hogy a szervezetközi viszonyokban a tendencia egyáltalán nem a racionális-legális szerveződési mód terjedése, hanem éppenséggel ennek az *ellentéte* látszik jellemzőnek.

A szervezetközi viszonyok egyik legjellemzőbb mutatója a szövetkezetek és környező szervezetek közötti konfliktusok kezelése, az, hogy jogszabályok, illetve személyes ismeretség alapján igyekeznek-e a vezetők megoldani az érdekellentéteket. Az adatok szerint egyértelmű tendencia, hogy minél képzettebb egy vezető, annál *kisebb* a jogszabályok szerepe a konfliktusok megoldásában, s annál nagyobb a személyes ismeretség szerepe. Ez ellentmond mind a neutrális értelemben vett bürokratizálódás elkerülhetetlensége weberi tételének, mind pedig annak a kézenfekvő feltételezésnek, hogy az iskolai végzettség növekedésével nő a jogismeret; következésképp a jogszabályok szerepe a konfliktusok megoldásában. Miután a kapcsolatok szorossága és iránya egyértelmű, alaposan feltételezhető, hogy az egyéb körülmények változatlan maradása mellett a szövetkezeti vállalatvezetők képzettségének növekedése a konfliktusok informális kezelése gyakorlatának terjedését, a jogszabályok szerepének további csökkenését fogja eredményezni.

A jogszabályok alkalmazásának készsége összefügg egyrészt azzal, hogy milyen mértékű versenyt tapasztalnak a vezetők közvetlen környezetükben a beszerzés és értékesítés terén – s ennek megfelelően – milyen mértékben orientálódnak a piaci versenyre, másrészt pedig összefügg a környezet „ellenséges" voltának mértékével is. Minél alacsonyabb szintű a vezetők piaci versenyre való orientációja, illetve minél ritkábban tapasztalnak a hátrányos megkülönböztetést szövetkezetükkel szemben a beszerzés és az értékesítés terén, annál ritkábban alkalmaznak jogszabályokat. A piaci orientáció, illetve a környezet ellenséges volta viszont azzal függ össze, hogy milyen gyakori-

ságú és minőségű a környező szervezetekkel való együttműködés. Minél jobban együttműködik egy szövetkezet a környező szervezetekkel — e tekintetben a megyei pártbizottsággal való együttműködés a legfontosabb — annál ritkább a szövetkezettel szembeni hátrányos megkülönböztetés a beszerzés és értékesítés terén, illetve annál kisebb jelentőséget tulajdonítanak a vezetők a piaci versenynek. Lényeges ebből a szempontból, hogy minél fiatalabbak és képzettebbek egy szövetkezet vezetői, annál nagyobb szerepet tulajdonítanak a gazdálkodás sikere szempontjából a környező szervezetekkel — mindenekelőtt a különböző szintű pártbizottságokkal és államigazgatási szervekkel — való együttműködésnek.

Azt látjuk tehát, hogy a gazdálkodás hatékonysága nő, ha a vezetők nem annyira a piaci versenyre, mint inkább a környező szervezetekkel való együttműködésre, nem a jogszabályokra, hanem az informális kapcsolatokra orientálódnak. Minél „kifizetődőbb" egy viselkedésminta, annál valószínűbb a terjedése.

Az ilyen viselkedési mintára való orientációt a szakirodalom *kollektív stratégiára való orientáció*nak nevezi, melyre az jellemző, hogy a vezetők a döntések meghozatala során a környezetbe tartozó más szevezetek szempontjait is figyelembe veszik, még saját közvetlen, rövid távú érdekeik rovására is. Ez jelentősen megnöveli annak valószínűségét, hogy viszonzásképpen ezek a szervezetek is hasonlóképpen tekintettel lesznek az ilyen stratégiát folytató vezetők, illetve az általuk képviselt szervezet érdekeire. Mivel egy szervezet szempontjából valamennyi környező szervezet ellenőrzése alatt tartja a szükséges erőforrások kisebb-nagyobb hányadát, szociológiai értelemben a politikai támogatás, valamely tevékenység legitim voltának elismerése is erőforrásnak minősül — így a korporatív-kollektív stratégia biztosítja az optimális gazdasági környezetet.

Feltehető, hogy ez a fajta stratégia is hozzájárult ahhoz, hogy a szövetkezetek és a környező szervezetek közötti befolyási viszonyok meglehetősen kiegyenlítettek (vö. táblázat).

*

A szervezetek kollektív stratégiája, illetve annak jellemzői a korporatizmus *szervezeti szintű* megjelenése. Ezzel kapcsolatban óhatatlanul felmerül a kérdés, beszélhetünk-e a mai magyar társadalom *intézményrendszere egészének szintjére vonatkozóan* korporatív érdekegyeztetési módról. Formális szempontból a hazai érdekegyeztetési rendszer egyértelműen megfelel a modern korporatizmus definíciójának: államilag elismert, korlátozott számú érdekképviseleti szerv megléte, melyek érdekképviseleti monopóliummal rendelkeznek. Minden szférát csak egyetlen szerv képviselhet, s az ezekhez való tartozás kötelező.

Ha a korporatizmus tartalmi, gyakorlati aspektusait vesszük szemügyre, akkor a válasz kevésbé egyértelmű, s e tekintetben a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szféra nem tekinthető tipikusnak. A korporatizmus ugyanis feltételezi, hogy az érdekképviseleti szervek *megbízható* tárgyaló partnerei legyenek a kormányzatnak. Ha valamely je-

A különböző szervezetek befolyása a szövetkezetek gazdálkodásának főbb aspektusaira és a szövetkezetek befolyása ezekre a szervezetekre (súlyozott átlagok: 1 = nincs befolyás, 5 = nagyon nagy befolyás)*

Megnevezés	A termékszerkezet alakulása	A fejlesztési beruházási döntések	Személyi szervezeti kérdések	A szövetkezeten belüli jövedelemelosztási döntések	A szövetkezetek gazdálkodásának egészére gyakorolt befolyás	A szövetkezetek befolyása a különböző szervezetek döntéseire
községi, ill. városi tanácsok	1,3	1,4	1,4	1,2	1,5	2,5
járási hivatal	1,4	1,3	1,3	1,2	1,5	1,9
megyei tanács	2,4	2,9	2,6	1,9	2,7	2,5
községi, ill. városi pártbizottság	1,9	1,8	2,6	1,7	2,2	2,6
járási pártbizottság	2,1	2,1	2,8	1,9	2,4	2,6
megyei pártbizottság	2,2	2,2	2,5	1,7	2,4	2,3
területi szövetség	1,9	2,0	2,2	1,8	2,3	2,8
országos szövetség	1,6	1,5	1,4	1,4	1,7	1,8
MÉM	2,6	3,0	1,6	2,2	2,7	1,9
bank	2,6	3,6	1,3	2,2	3,0	2,5
a termékeket felvevő vállalatok	3,2	2,6	1,2	1,1	3,0	2,4
alapanyagokat és alkatrészeket szállító vállalatok	2,6	2,4	1,1	1,1	2,9	2,0
más szövetkezetek, ill. állami gazdaságok	1,7	1,6	1,2	1,3	1,5	1,7
termelési rendszerek	2,5	2,4	1,4	1,2	2,5	2,4
közös vállalatok	2,0	1,9	1,2	1,2	1,9	2,2
átlag	–	–	–	–	2,3	2,3

*A felvétel (1981) még a közigazgatás átszervezése előtt történt.

lentős kormányzati döntés előtt kikérik véleményüket, s ennek megfelelően születik a döntés, akkor a tárgyalás során olyan ígéreteket tesznek, amelyeket *képesek betartani.* Más szóval: az érdekképviseleti szerveknek olyan befolyással, tekintéllyel kell rendelkezniük, hogy a csúcson hozott döntéseket képesek legyenek tagjaikkal elfogadtatni, s így a kormánynak nem kell aggódnia a döntés következményeit illetően. E tekintetben esetünkben inkább csak a korporatizmus irányába tett *kezdeti lépésekről* lehet beszélni.

JEGYZETEK

1. *W. G. Astley:* Toward An Appreciation of Collectiv Strategy. The Whartion School. University of Pennsylvania. Draft. March 1982. 19. o. A környezet különböző koncepcióit részletesen tárgyalja *ifj. Gyenes Antal:* Környezetek és szervezetek = Társadalomkutatás, 19834/4.
2. Vö. *M. Burawoy:* Manufacturing Consent. University of Chicago Press, Chicago, 1979. *R. Edwards:* Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century. Basic Books, N. Y. 1969.
3. Vö. *D. Clawson:* Class Structure and the Raise of Bureaucracy. In: *Dunkerley, G. Salamon* (eds): The International Yearbook of Organization Studies. Routledge and Kegan Paul. Boston, 1980.
4. *R. Edwards,* i. m. 85. o.
5. L. *H. Aldrich:* Organizations and Environments. Prentice-Hall, Englewood-Cliffs, N. J. 1979.
6. *Papp Zsolt:* Polgári társadalom és politikai állam. In: Politika és politikatudomány (szerk. *Bihari Mihály*). Gondolat, Budapest, 1982.
7. Vö. *Szentpéteri István:* Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
8. *Marx—Engels* Művei: Budapest, 1957. I. 244—257. o.
9. L. *Szentpéteri István* i. m. 22—23. o.
10. *Szentpéteri István* i. m. 19. o.
11. Így — aktuális példával élve — az ipari ágazati minisztériumok, egészen megszüntetésükig, az iparvállalatok érdekképviseletével is foglalkoztak, ily módon az ágazatok korporációinak szerepét is betöltötték, bár formailag egyértelműen az állami igazgatási apparátus részét képezték. Emellett egy-egy nagyvállalat — ma már a korábbinál kisebb mértékben — olyan politikai erővel rendelkezhet, hogy érdekeit képes a kormányzati szervekkel szemben érvényesíteni. Vö. *Bihari Mihály:* A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete = Társadalmi Szemle, 1979. 43.
12. Ezt az időszakot meghoszabbíthatja egyebek között az a körülmény, hogy a társadalmi-politikai környezet specifikus konstellációi időnként szinte tálcán nyújtják a lehetőségeket a részérdek társadalmi érdekként való feltüntetésére, ami természetesen kedvezőbb pozíciót jelent az érdekérvényesítés szempontjából, mint a részérdek legitim voltának kimutatása, s ennek alapján történő intézményesítése. A részérdek érvényesülésének ilyen deformációi, mivel a legtöbbször forintban is jól kimutatható károkat okoznak, rendszerint erőteljes politikai beavatkozás nyomán tűnnek el.
13. Vö. pl. *G. Astley* i. m.
14. Vö. *R. Ackermann, R. Bauer:* Corporate Social Responsiveness: The modern Dilemma. Reston Publishing. Reston, 1976.

15. Nem kevésbé elgondolkoztató azonban az sem, hogy ezzel a tevékenységgel különös előszeretettel foglalkoznak a legnagyobb üzletet jelentő hadiipari megrendelésekre termelő vállalatok, amelyek pl. a „leghatékonyabb" bombák Libanonban való bevetésének idején a szűkebb társadalmi közeg tiltakozásainak középpontjába kerültek.
16. L. *J. O' Connor:* The Fiscal Crisis of the Capitalist State. St. Martine, N. Y. 1973.
17. Vö. *W. Heydebrand:* Technocratic corporatism. In: *R. Hell, R. Quinn* (eds): Organizational Theory and Public Problems. Beverly Hills, Sage, 1983., továbbá *S. T. Bruyn:* The Social Economy. Willey, N. Y. 1977.
18. Vö. *H. Wilensky:* The „New Corporatism" Centralization and the Welfare State. Sage Publications, London, 1976.
19. *G. K. Wilson:* Why is there no Corporatism in the United States? In: *G. Lehmbruch, P. Schmitter* (eds): Patterns of Corporatist Policy-Making. Sage Publications. London, 1982.
20. Vö. *p. C. Schmitter:* Reflections on Neo-Corporatism. In: i. m.
21. Trends Toward Corporatist Intermediation. Ed. by *P. C. Schmitter — G. Lehmbruch*. Beverly Hills, Sage, 1979.
22. *L. Johansen, O. Kristensen:* Corporatist Traits in Denmark, 1946–1976. In: *G. Lehmbruch, D. Schmitter* i. m.
23. *G. Wilson* i. m.
24. Ezeket az elméleteket ismerteti *ifj. Gyenes Antal:* Környezetek és szervezetek = Társadalomkutatás, 1983. 4.
25. *G. Lehmbruch:* Introduction: Neo-Corporatism in Comparative Perspective. In: *G. Lehmbruch, P. Schmitter* i. m.
26. *V. Helander:* The Incomes Policy System in Finland. In: i. m.
27. *W. Heydebrand* i. m.
28. Vö. *J. Meyer, R. Rowan:* Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony = American Journal of Sociology. Vol. 83.
29. Vö. *R. Scott:* Organizations: Rational, Natural and Open Systems. Engle-Wood Cliffs. N. Y. Prentice Hall. 1981.
30. Vö. *J. Galbraith:* Organization Design. Reading Mass. Addison-Wesley. 1977.
31. *Wilensky* i. m.
32. *P. Schmitter:* Reflections on Where the Theory of Neo-Corporatism Has Gone and Where the Praxis of Neo-Corporatism May Be Going. In: *G. Lehmbruch, P. Schmitter* (eds) i. m.
33. A kutatás empirikus eredményeit ismerteti *ifj. Gyenes Antal:* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági környezete. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai. Budapest, 1984.

VERESS JÓZSEF

VÁZLATOK A GAZDASÁGI MECHANIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

E tanulmányt szerzője rendhagyónak tekinti. Nem tartja be azokat az írott és íratlan szabályokat, amelyek az irodalmi források korrekt és pontos hivatkozására vonatkoznak. Ezen igénynek a maga teljességében csak sok-sok oldalnyi melléklettel lehetne megfelelni. Nem alkotnak teljes (komplex) rendszert jelen írás gondolatai sem. Erre a szerző – itt és most – nem képes.

A munka 1985 januárjában íródott. Akkor, amikor – remélhetőleg ideiglenesen – szabályozott sodrásúvá szelídültek a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos viták, de amikor még nem tudjuk, vagy nem is nagyon merjük felmérni annak következményeit, hogy felhalmozódott közgazdasági vagy/és társadalmi természetű gondjainkat nem sikerült adekvát medrükbe terelni, és az így végső soron társadalmi veszteségként, sokszor pazarlásként megjelenő, haszontalanná váló energiáinkat a társadalmi-gazdasági modernizáció céljainak szolgálatába állítani.

Ha a fejtegetések között a gazdasági mechanizmus 1985-től érvényesíteni kívánt rendszerét közvetetten bírálat éri el, az természetesen nem a véletlen műve. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy nem tartozik céljaim közé az egyelőre csak hipotézisek alapján modellálható rendszer.

Igyekszem elkerülni a kimondhatatlan vagy a kimondhatatlannak tűnő megállapításokkal való kacérkodást. Olyan kérdéseket szeretnék elsősorban megfogalmazni, amelyeket valamilyen összefüggésben a gazdasági-társadalmi kérdésekkel foglalkozók jelentős része érzékel és értelmez. Legfőbb szándékom annak igazolása, hogy ma már – időhorizontoktól függetlenül – céljaink megvalósításához, sőt részben céljaink kijelöléséhez is, sokkal mélyebb (vagy szélesebb) megújulásra van szükség, mint amivel ma *deklaráltan* számolunk.

1. *A jelenlegi helyzetről* egy adott összefüggésrendszerben már a legszélesebb társadalmi közvélemény is sokat tud. Ismert a lényegében 1979 óta folytatott gazdaságpolitika valamennyi lényeges jellemzője. Nem devalválódnak – visszatekintve sem – azok az eredmények, amelyek a népgazdasági mennyiségi egyensúlyi viszonyok megteremtése (helyreállítása) kapcsán jelentkeztek. Még akkor sem, ha – különösen 1982-től – a kézzelfogható eredményekhez a deklarált elvek és a gyakorlat közötti, még hazai mércével is szokatlanul nagy résre volt szükség a gazdaságirányítás szférájában.

A termelési szerkezetnek a mindenki által hőn óhajtott változása – amely persze számos területen a keserves kísérőjelenségek sokaságát is felszínra hozta volna – azonban nem történt meg. Sem tervoldalról, sem piaci oldalról.[1] Az előbbi a markáns gazdaságfejlesztési stratégia elhúzódó hiányára, vagy ami azzal egyenértékű, a stratégia megvalósításához szükséges transzformációs erő hatástalanságára utal, míg az utóbbi a gazdasági kényszer, illetve a teljesítményorientáció átütőerejének gyengeségét jelzi.[2]

A múltat, a mindennapokat és a már tervezett közeljövőt illetően tömören a következő a helyzet.

A fizetőképesség megőrzése és a társadalom tagjai életszínvonalának kemény védelme, esetleges szerény emelése csak az általunk is érzékelt világpiaci szűrőkön átjutott „hitelesített" jövedelemtermelő-képesség fokozásával lehetséges. Ennek viszont egyenes következménye az, hogy minden döntésnek, ami a termeléssel és a fejlesztéssel összefügg, elsősorban „minőségi" prioritással kell bírnia, azaz a gazdálkodó szervezeteknek vagy természetes, vagy (a későbbiekben egyre inkább természetessé váló) művi (szimulált) gazdasági kényszer alatt kell működniük, ami – többek között – a kockázattal való együttélés evidenciáját jelenti. A „mennyiségi" elemnek (kapacitáskihasználás, volumen stb.) a döntésekben második (nem másodlagos) faktornak kell lennie.

Szándékosan fogalmaztam kissé absztrakt módon. A lehetséges módszereket továbbra sem kutatva, ha ezt az előbb vázolt állapotot nem tudjuk általánossá tenni, akkor az eddigi törekvéseink, küszködéseink nagy valószínűséggel útvesztőbe torkollanak. Adósságszolgálataink korrekt teljesítéséhez évről évre 400–500 millió dollár külkereskedelmi aktívumra van szükség. (Talán helyesebb lenne itt is konkrét számok nélkül dolgozni, ezért csak illusztratív jelleggel ruházzuk fel ezt az adatot.) Lényegében ehhez hasonló nagyságrendben a belföldi vásárlóerőt csökkenteni kell. Minél nagyobb a külkereskedelmi aktívum mint a kívánt összeg, annál nagyobb eséllyel tudjuk életszínvonalpolitikai céljainkat megközelíteni vagy elérni. A belföldi vásárlóerő-csökkentés potenciális alanyai közül az elmúlt évek során az állami költségvetés és a gazdálkodó szféra esetében valószínűleg eljutottunk a tűrőképesség határáig.

Az állampolgárok (pontosabban a munkavállalók) esete – aligha kell hangsúlyozni – sokkal kényesebb és összetettebb. Az eredményekben megmutatkozó többletmunkáért pótlólagos bér (kereset) szükséges a bérszabályozásnak a korábbiakban még oly szűkre szabott csatornáin keresztül is. A vásárlóerő-csökkentés kényszere sajnos szándékolt, mesterséges inflációt idéz elő. A termelési szerkezet változatlanságának is van megfogható inflációs nyomása, akárcsak – ha nem is akkora mértékű – a társadalmi juttatások reálértéke megőrzésének. Az áremelkedések azonban csak részben e folyamatok kísérőjelenségei, ezért is érthető és indokolt a keresetszabályozásban tett 1985-ös lépések nagysága és fontossága.

Önbecsapás lenne viszont azt állítani, hogy a keresleti-kínálati viszonyok hazai alakulása tette lehetővé a bér- és keresetszabályozás fékjeinek feloldását.[3]

A gazdasági stratégia bizonyára más mint a hosszú távú tervezésre vonatkozó irányelvek, amelyeknek titkossági foka már-már megközelíti a fizetési mérleghiánnyal

kapcsolatos esetet. Bizonyára markánsabb egy gazdaságfejlesztési stratégia annál, hogy csokorba szedjük azokat a fejlett világ modernizációs terrénumába is beleeső gazdasági ágazatokat és profilokat, ahol elmaradásunk relatíve kicsi, és a műszaki-szellemi adottságaink is értékelhetők. A stratégia több mint stratégiai célrendszer: egyben stratégiai eszközrendszer is. Az eszközrendszerhez számos kérdésben komoly döntések meghozatala vár ránk. Ezek némelyikéről a következő pontokban szólunk.

2. *A teljesítményorientációról* írott és vallott nézetek sajátos kettősséget mutatnak. A gazdasági mechanizmus diagnosztikájának megalkotása, leírása során a legtöbb szerző — legyen az politikus, tudós, szakíró stb. — egyetért abban, hogy vállalatainkat, gazdasági szervezeteinket nem elsősorban a teljesítményorientáció jellemzi. A szabályozórendszer vagy a szervezeti-intézményi rendszer módosításaikor, a gazdaságirányítás fejlesztésével kapcsolatos jelentős döntések meghozatalakor az előzetes elvárások rendkívül optimisták, sokszor logikailag is kifejtésre kerül a teljesítményorientáció fokozódásának elkerülhetetlensége. Mind ez ideig azonban lényeges pozitív változást nem igazolhatunk. Ebből arra kell következtetnünk, hogy gazdálkodó szerveinket nem a piaci erők, a közgazdasági környezet, sőt nem is az érvényes gazdasági szabályozás motiválja elsősorban — *általában*. Ma már elég pregnánsan rajzolódik ki a kép: a társadalom hatalmi erőviszonyainak jellemzői szinte lineáris transzformációval érvényesek a gazdaságra. Ennek elismerésével juthatunk el a viselkedési mechanizmus kategóriájának alkalmazásához. A viselkedési mechanizmust olyan viselkedési jellemzők, szabályosságok együtteseként értelmezhetjük, amely a jogforrásokhoz, illetve a gazdálkodás szabályozóihoz viszonyított konformitásától függően meghatározza a gazdaságpolitikában kinyilvánított elvek konzekvens gyakorlati megvalósításának esélyeit. Teljesítményorientált viselkedési mechanizmus esetén a személyi függőségi kapcsolatok, a lobbyk, az összefonódások nem játszhatnak elsődleges szerepet. Hazánkban nem nevezhetjük a viselkedési mechanizmust teljesítményorientáltnak.

A tulajdonlási (stratégiai tulajdonosi) jogosítványoknak — ha nem is egyértelműen teljes körű — a vállalatokhoz történő telepítése nyilvánvalóan ezen a gondon is igyekszik segíteni. (Nincs még elegendő tapasztalat arra vonatkozóan, hogy akár optimista, akár szkeptikus hangvétellel szóljunk e kérdéskörről.)

A nálunknál vitathatatlanul teljesítményorientáltabb fejlett ipari országok vállalkozóira jól illik *H. A. Simon* megközelítése: „Alternatív megoldásként posztulálhatjuk, hogy a döntéshozó bizonyos *aspirációkat* alakított ki arra vonatkozóan, hogy mit tekint majd elfogadható alternatívának. Mihelyt egy olyan döntési alternatívára bukkan, amely megfelel aspirációs szintjének, rögtön abbahagyja a keresést, és a szóban forgó alternatívát választja."[4] Ez egyébként nem más mint megelégedésre törekvés. A mi gazdasági és társadalmi közegünkben a minisztériumok, területi társadalmi- és pártszervezetek, illetve a gazdálkodó egységek kapcsolatát formailag hasonló megelégedésre való törekvés jellemzi, de alapvetően nem teljesítményorientált közegben.

Innen származik (pontosabban: innen is származhat) egy rendkívül éles, és számos indulatot kínáló kérdés, mégpedig az állam és a gazdaság viszonya. Emlékszünk a közelmúlt „az állam nem vonulhat ki a gazdaságból", a nem teljesen pontosan citált

„az állam vonuljon ki a gazdaságból" és „a szabadversenyes kapitalizmus illúziója" kitételekre. Nem tagadva az indulatok kétségtelen realitásait, egy szempontra mindenképpen rá kell irányítani a figyelmet. Amikor az állam szerepe a fejlett tőkésországok gazdaságában tendenciájában valóban semmiképpen sem csökken, sőt számos területen kiszélesedik, vagy éppen megteremtődik, akkor ez a folyamat egy százévesnél is hosszabb, gazdaságtörténeti, alapvetően teljesítményorientált fejlődési szakasz során megy végbe. Nálunk – az okokat itt kutatni felesleges és nem is lényeges – különböző tényezők eredményeként a teljesítményorientáció megteremtődése elmaradt, és – szándékunk szerint – mindenképpen sürgősen megteremtendő. Nem kétségtelen, hogy ez a folyamat többé-kevésbé elválaszthatatlan a piacnak a szocialista gazdaságban betöltött szerepétől. A döntést – tehát, hogy kívánunk-e valójában teljesítményorientált gazdaságot vagy sem – az összes következményeivel együtt nem lehet elkerülni. Döntést hozni azonban a következmények vállalása nélkül nem lenne szerencsés, mert – egymástól különböző jellegű – illúziók keltését nem vállalhatjuk, és a gazdaságirányítási elvek és a gyakorlat közötti rés sürgős eltüntetésére, de legalábbis jelentős szűkítésére van szükség.

3. *A kapitalista és a szocialista társadalmak lényegeit feltáró főkomponensekről vagy elsődleges paradigmákról*[5] szólni roppant felelősségteljes feladat. Filozófusok, szociológusok, gazdaságtörténészek minden bizonnyal sokkal egzaktabb, megfontolt elméleti alapokon nyugvó téziseket adnának a jelenlegi éra értékelésekor. Mivel gondolatmenetünk középpontjában a gazdasági mechanizmus és a társadalmi mechanizmus kapcsolatának egy sajátságos, de mindenképpen vékony szelete áll, csak néhány jelzésszerű megállapításra szorítkoznék.

A távlatokat nem felejtve, a jelen kornak egyik komoly tanulsága az, hogy a fejlett kapitalizmus ma is képes megtalálni a tőkeértékesülés adekvát formáit.[6] A műszaki-technológiai-technikai újítások áradatait elhanyagolható fáziskéséssel képes egyelőre abszorbeálni a tőkés gazdaság. A gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek ugyan mit sem változnak, sőt a munkanélküliség – krónikusan – továbbra is komoly társadalmi feszültségeket okoz és okozhat.[7] A gazdasági fejlettség mutatói kétségtelenül elismerésre méltó életmódbeni lehetőségeket kínálnak a társadalom igen jelentős részének. (Ide tartozik a munkásosztály határozott többsége is.) A munkacentrikusság kisebb mint nálunk, és számos egyéb, nem gazdasági terület számára is – például az egészségügyi kiadásokra fordítható GDP-hányad – bővebb forrás jut, mint a mi esetünkben. (Nem hagyható persze figyelmen kívül az állampolgárok által fizetendő térítések nagysága – a kiterjedt társadalombiztosítási hálózat ellenére sem.) Ha tetszik, ha nem, ez is hozzátartozik a világgazdasági kihíváshoz.

A fejlett kapitalista társadalmak működésének vezérfonalát a túlnyomóan magántőkék érvényesülési szabadságát – s így a piaci viszonyok hatásait – csak a marxizmus által pregnánsan bemutatott történelmi szükségszerűség körülményei között korlátozza a tőkés állam. A konkrét paraméterekben, és általában a konkrét gazdaságpolitikákban időszakonként természetesen jelentős eltérések lehetségesek. A sematikusan vázolt viszonyok között a munkamegosztás formagazdagsága, rugalmassága – mond-

juk így – a gazdálkodó szervek és a munkavállalók szintjén egyaránt szinte korlátlan, az intenzív tőkeáramlás a rendszer természetes kísérőjelensége. A munkamegosztás tehát rendkívül dinamikus kategóriaként funkcionál.

A mi viszonyaink között a nyolcvanas évtized eddig eltelt időszakának eredményei és gondjai azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a társadalmi tulajdonviszonyok hegemóniája közepette a klasszikus állami tulajdon[8] dominanciája nem ad automatikus biztosítékot a társadalmi tőke működtetésének hatékonyságára.

Figyelemre méltó, hogy társadalmunkban a munkacentrikusság – a jövedelmi aspirációk kielégítésének egyre nehezebbé válása miatt – nő. A következmények közül elégséges az életmódra, az egészségi állapotra, továbbá a mikroközösségekre és a családra (a felnövő generációk!) utalni. Ha a gazdaság működéséhez továbbra is elengedhetetlennek tartjuk a piaci viszonyok, a piaci erők felhasználását, akkor az állami tulajdon kategóriáját is „dinamizálni" szükséges, azaz kísérletezni kell minden olyan ígéretesnek látszó formával, amely a társadalmi tulajdon működtetését a magántulajdon jelenlegi szerepének erősödése nélkül biztosíthatja. Erősen valószínű, hogy az állami tulajdon kategóriája számos tartalmi módosuláson megy majd keresztül, de a cél prioritásán ez nem változtat. Csak ennek az egy folyamatnak számos kihatása van más területekre (példaként a pártnak a gazdaságban betöltött szerepét említhetjük, amelyre a későbbiekben kell kitérnünk). Még egy nagyon fontos következményt kell megemlítenünk, mégpedig az elkerülhetetlenül kockázatokkal együttjáró – ha nem is társadalmi méretű, de mégis érzékelhető – biztonságérzet-csökkenést. „Az elmaradottságból kiemelkedő szocialista társadalmak gazdaságpolitikájának az egyik legnehezebb dilemmája a célravezető szintézis megtalálása a teljesítményösztönzés, illetve -kényszer, valamint a társadalom biztonságigénye között. Konfliktushelyzetekben gazdag találkozása ez a múlt terhes örökségének a jövő ígéretével!"[9]

Úgy gondolom, hogy céljaink eléréséhez – egy adott gondolati folyamatot konzekvensen végigkövetve – szocialista társadalmi viszonyainkon belül is lényeges változtatásokra van szükség még akkor is, ha szemünk előtt a jelenre és a közeljövőre vonatkozó működési elveink lebegnek.A tényleges gyakorlat paramétereit ismerve, a fordulat még inkább szükségszerűnek tűnik.[10]

Kevés követelmény látszik fontosabbnak a szocializmus, illetve a fejlett szocializmus építésének jelenlegi szakaszában mint a reális önértékelés. A tényekhez történő szilárd ragaszkodás, a törvényszerűségek kritikus és önkritikus feltárása, az emocionális tényezők háttérbe szorítása mind-mind olyan faktorok, amelyek napjainkban elengedhetetlenek a szocialista építés gyakorlatában.[11]

4. *A vállalkozások* és a szocializmus összeegyeztethetőségéről folyó viták egy bizonyos szempontból kissé elkeserítőek. Egyrészt a társadalom kinyilvánított (elvi) akarata a teljesítményorientáció fokozása, és ezzel együtt az áru- és pénzviszonyok *tartós* beillesztése a szocialista társadalom működési mechanizmusába. Másrészt már-már frázissá dagályosodik a vállalkozás mint szóhasználat. Mindezek ellenére az állami vállalatok tényleges gazdasági tevékenységében a valóban vállalkozási elemek részaránya, súlya igazán érezhetően nem nőtt.

Itt elkerülhetetlen egyfajta – nagyvonalú – fogalmi tisztázás. Kiindulásként megelégedhetünk a *Bársony–Síklaky*-féle megközelítéssel.[12] Ezért a vállalkozás legfontosabb ismérvei és feltételei közé soroljuk a marketingszemléletet, a kockázatot is vállaló felelősségteljes feladatvállalást, a teljesítmények piaci viszonyok közötti korrekt jövedelemmegosztását, a gazdaságirányítás és a társadalmi vezetés ösztönzését, illetve támogatását. Véleményem szerint a vállalkozások szerepének erősödéséhez nem elégséges a lehetőségek megteremtése. Legalább ilyen fontos a gazdasági környezet kikerülhetetlenül erős, vállalkozásra motiváló ereje.[13]

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: a vállalkozások leggyengébb láncszeme jelenleg hazánkban az állami ipar, még akkor is, ha a vállalati törvény a vállalatokat az állam vállalkozásainak nevezi.

Ha valóban zöld utat kívánunk adni a vállalkozói magatartás érvényesülésének az állami iparvállalatok gazdálkodási szférájában is, akkor ez kettős feladatot jelent. Mind a vállalati vezetés (management), mind pedig a vállalaton belüli egységek szintjén (beleértve a vállalati teljes hierarchiát) a horizontális, kooperatív vállalkozói teameknek, szervezeteknek adekvát mozgásformát kell biztosítani. Tehát meg kell szüntetni a 2. pontban – más összefüggésben – bemutatott állapotot. Sajátos kettősséget mutat még ma is vállalatelméleti szempontból az állam és a gazdálkodó szervek kapcsolata. A tervdöntésekben megjelenő vállalati cél- és eszközrendszer holisztikus felfogást sugall. Ugyanakkor a központi – területi és vállalati – szerveknek a 2. pontban bemutatott egymást keresése, a jól körülhatárolható megelégedésre törekvés a magatartási vállalatelméletek (ezen belül a szervezeti vállalatfelfogások) típusjegyeit hordozza. Itt ismételten hangsúlyozni kell a következőket: Nem vitatom, hogy – mondjuk – 1979-től a megelégedési függvény érvényes döntési pontjának megtalálása a minisztérium és a vállalat viszonyában mindkét fél számára nem vált nehezebbé. Lehet, sőt valószínű, hogy így van. De a döntési technika semmit sem változott globálisan. Nem is változhatott, mert a stratégiai tulajdonosi jogosítványok (a tulajdonlás) a központi szervek arzenáljában voltak.

E mechanizmus egyenes következménye, hogy a vállalaton belüli mechanizmus, tehát a belső érdekeltségi rendszer – bármilyen külső, ösztönző dózis ellenére – fejletlen marad. Sajnos látványos „eredményként" könyvelhetjük el ezzel kapcsolatban az 1971-es szervezéssel kapcsolatos kormányhatározatot, és a belső érdekeltségi rendszer reformálásával kapcsolatos kísérletek sorsát.

Kétségtelen tény, hogy az új vállalati vezetési formák bevezetése fordulatot hozhat e területen.[14] A fordulat akkor lenne igazi, ha a management szintjén immár a gazdasági környezettel szemben kristályosodnak ki a korábbinál sokkal bonyolultabb szerkezetű, és a döntési folyamat szemszögéből lényegesen összetettebb, holisztikus viselkedési típus; míg az államigazgatásról ténylegesen leváló gazdasági egység a magatartási vállalatelmélet jegyeit a kooperativitás erősítésével a vállalaton belüli terrénumba helyezi át a vállalkozói teamek, csoportok, sőt egyének szerepének prioritást adva.

(Úgy gondolom, hogy már az eddigiekből is kitűnik, a szükségszerű változások[15] szigorú láncreakcióban állnak egymással. Bármelyik láncszem kihagyása vagy eliminálá-

sa haszontalanná teszi a többit. Az összefoglaló résznél erre a kitételre vissza kell térnünk.)

5. *A gazdasági egységek lehetetlenülése*, a vállalati csőd a nyolcvanas évek közepére került a közgazdasági vizsgálatok fókuszába.

Amilyen örvendetes, hogy elkezdődött a gazdálkodó szervek potenciális bukásának elméleti és gyakorlati vizsgálata, annyira veszélyes lehet, ha indokolatlanul és felesleges illúziókat kergetnénk anélkül, hogy a gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási folyamatba szervesen beillesztenénk a vállalati krízis kezelését (kezelhetőségét).

Sok közgazdasági kategóriára igaz, hogy alapos vizsgálatuk, kutatásuk elképzelhetetlen a rájuk ható, illetve az általuk is determinált terrénumok vizsgálata nélkül. Különösen igaz ez a csődre. Gondoljunk csak arra, hogy — a csőd reális helyének és szerepének ismeretét feltételezve — milyen szoros a kapcsolat a vállalati lehetetlenülés és — többek között — a tőkeáramlás, a foglalkoztatottság-politika, a bankrendszer, a vagyonérdekeltség, a vállalatok vállalkozásjellege és a tulajdonlás tartalma között.

Nem tartható tovább az a tehetetlenség, tanácstalanság, és károsak azok a pillanatnyi érdekkompromisszumokból gyakran elvi igényű megoldást erőltető törekvések, amelyeket az eddig nyíltan csődbe került vállalatok esetében tapasztalhattunk. A jövőben arra kell törekedni, hogy az államigazgatástól függetlenebb, jogilag megalapozott és normatív eljárással tegyünk pontot az ilyen irreverzibilis folyamatok végére.

A cél nem lehet más mint az össztársadalmi veszteségek minimalizálása. E célnak kettős értelmet is tulajdoníthatunk. Egyrészt egy viszonylag szűkebb időhorizonton valóban a keletkező és keletkezett veszteségek minimalizálása az explicit cél. Más oldalról viszont — egy tágabb időhorizontot alapul véve — arra kell törekedni, hogy a gazdaság vérkeringésébe újból és más módon bekapcsolt termelési erőforrások hasznossága nagyobb legyen, mint a felszámoláskor felmért veszteségek értéke.

A megoldást ugyanakkor természetesen nem lehet megtalálni az érdekeltségi viszonyok mellőzésével, vagy visszaszorításával.

A csőd kezelése azonban, legyenek szabályai egyértelműek vagy nem, bírói megítélésre alkalmasak vagy alkalmatlanok, mindenképpen elsősorban valamiféle rendezést jelent. Elsősorban technikai eszközökkel kell elhárítani a jövőbeni gazdálkodás — a többi gazdálkodó szervet érintő — akadályait. Nyilvánvalóan ennél nagyobb súllyal kell foglalkozni a csődmegelőzéssel, csődprevencióval. Ennek azonban ma még számos akadálya van. Ezek közül emelnék ki hármat:

- A tőkés vállalkozó elvben téves vagy akár *ex ante* irracionálisnak tűnő döntések sorozatával is nyereségesen gazdálkodhat és tőkéje értékét növelheti. A döntés sikeres vagy sikertelen volta utólag derül ki, alapvetően — nevezzük akár objektívnek, akár személytelennek — a piaci viszonyok közegében. A mi viszonyaink között — eddig és egyelőre — a gazdasági döntéseket előre minősítjük, legtöbbször jó, racionális döntésekről beszélünk, és utólag, már a csődtartományban levő vállalatokról vagy/és annak vezetőiről kimutatjuk a rossz döntések egész sorát, miközben — ismert okok miatt — a döntésekkel kapcsolatos személyes, testületi felelősség elmosódott.
- A profitválasztás és változtatás lehetősége és a vállalati önállóság növelése ön-

magában nem fog vagyonérdekeltséget teremteni. Nyilvánvaló, hogy a vagyonadó bevezetése sem fog egy csapásra és egyértelműen ebbe az irányba hatni. A tőkeáramláshoz viszont erős vagyonérdekeltségre van szükség. A vagyonérdekeltség pedig elkülönült eszköztulajdonosokat, elkülönült tőkéket tételez fel – a megtakarítási hajlamra ható erős külső ingerek hatásosságát is feltételezve. Ezek hiányában a már lényegében lehetetlenült, bukott vállalat sorsa értelemszerűen alapvetően a központi szervektől függ. Ez alig megkérdőjelezhető akkor, ha a központi irányítás és a vállalati közötti köldökzsinór elég erős, de megkérdőjelezhető ellenkező esetben, és terveink szerint az utóbbi esettel kell számolnunk a jövőben.

● Ma nem rendelkezünk olyan mércével, vagy akár statisztikai mutatótárral, amellyel a vállalati vagyont képesek lennénk jellemezni. A számviteli rendszer nem is lehet alkalmas erre. Egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a vagyonérdekeltség megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges lesz a vállalatok vagyonának objektív mércékkel történő mérése.

Amennyiben a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének komplex, már a nyilvánosság elé tárt programjából indulunk ki, és a tulajdonlási jogosítványok telepítését, a tőkeáramlás szükségességét és a vagyonérdekeltség megteremtésének fontosságát nagyobb súllyal helyezzük vizsgálódásunk fókuszába, akkor egyértelmű, hogy új értékelő rendszert kell alkotnunk a vállalati teljesítmények mindenkori – de elsősorban hosszabb távú, nem pedig pillanatnyi – mérésére. Ugyanis a feltételek megvalósulása esetén az állam és vállalata között a már említett köldökzsinór elszakad (vagy a realitásokat prognosztizálva: erősen elvékonyodik). (Az ún. államigazgatási vállalatokat itt természetesen figyelmen kívül hagyva.)

A fejlett piacgazdaságok eszköze erre a tőzsde. A mechanizmus továbbfejlesztésével kapcsolatban az előkészítő munkák során felmerült a részvénytársaságok meghonosításának gondolata, amely – számos ok mellett – valószínűleg az elméleti (ideológiai) és a gyakorlati (szakmai) felkészületlenség miatt lekerült a napirendről, vagy legalábbis háttérbe szorult. Meggyőződésem, hogy az ilyen irányú kutatásokat komoly apparátussal ki kell terjeszteni. Ha az alapítónak a pénzügyi szabályozás dzsungelében maga vágta renddel értékelő, minősítő szerepe megszűnik, akkor a teljesítmények, még inkább a teljesítmények következményeit jól tükröző, objektív – és így a szocialista társadalom célrendszerének megvalósításához gazdasági alapot nyújtó – minősítő rendszerhez jutnánk.

Úgy gondolom, a fentebb megfogalmazottak együttesen szükségesek ahhoz, hogy a csődmegelőzés és a lehetetlenülés beállta ne legyen esetleges abban az értelemben, hogy egyes gazdálkodó egységek – egyébként megérdemelten – példastatuáló jelleggel csődbe jussanak, míg mások – érdemtelenül – állandó csődprevencióra szoruljanak, ismét mások pedig a szabályozás túlkapásai következtében állandóan államigazgatási presszió alatt éljenek, esetleg érdemtelenül szégyenkezve.

A vállalati méretek és a csőd kapcsolatával nem foglalkoztam. Annyit szögeznék le, hogy véleményem szerint a vállalati nagyság, és mondjuk így: a normatív csődprevenció fontossága között egyenes arányosság van. Ez a tény azonban nem befolyásolja fenti megállapításaimat.

6. *A foglalkoztatáspolitika* elkerülhetetlenül az egyik legfontosabb és természeténél fogva legkényesebb problémájává vált társadalmunknak. Az alábbiakban – más szempontokból nyilvánvalóan megengedhetetlenül – e kérdéskörhöz tartozónak tekintjük a keresetszabályozási és a jövedelmi viszonyokat is. Durván leegyszerűsítve az elmúlt egy-két év alapproblémája explicite a „lehet-e (egyszerre) teljes és hatékony foglalkoztatás" kulcskérdésben fogalmazódott meg. Kívánalomként hangzik el, hogy a két jelző egyaránt, azonos súllyal teljesüljön. Nem nehéz analógiát találni a hetvenes évek közepéről, amikor a központi irányítás és a vállalati önállóság egyidejű növelésének szükségessége és lehetősége mellett, illetve ellen érveltek. Már akkor is egyértelműen kirajzolódott, hogy a hatókört reprezentáló területek újrafelosztása nélkül mindez nem lehetséges. A teljes foglalkoztatottság – a jelenlegi és a közeljövőre vonatkozó céljainkból kiindulóan – eddig is teljesült, de nem hatékony foglalkoztatással párosult. Ha képes lesz a magyar társadalom a teljes és hatékony foglalkoztatással kapcsolatos elvárásoknak eleget tenni, akkor ez éppen a „teljes" jelző stacioner volta miatt csak igen erőteljes fluktuáció mellett lehetséges egy olyan folyamat közegében, ahol belépések és a kilépések, illetve a kilépések és a belépések közötti időszakok az esetek egy részében nem hanyagolhatók el. A feladat két jól elkülöníthető részre bontható:

- a gazdasági környezetnek a vállalati (gazdálkodó) szféra felé, különösen a versenyágazatok felé, *folyamatosan* egyértelmű impulzusokat kell adnia a racionális létszám- és munkaerőgazdálkodás megvalósulása érdekében;
- olyan technikai (munkaerőközvetítés, árképzés stb.) és a társadalmi mechanizmusok működtetése, amelyek minimalizálják az önhibájukon kívül nehéz helyzetbe került állampolgárok gondjait.[16] (Elsősorban a területi – megyei – munkaerőgazdálkodási szervek jogait és felelősségét kellene növelni.)

Ha a munkaerőhiánnyal kapcsolatos adatoknak, tényeknek hinni lehet, akkor igen nagymértékű strukturális munkaerőmozgást is a munkanélküliség veszélyével járó kockázat nélkül le tud(na) vezetni a gazdaság. Szinte egy második célfüggvény rangjára emelkedő – és morális szempontból alighanem nélkülözhetetlen – kívánalom az is, hogy az egyes munkahelyeken a leépítendő létszámot kitöltők a leggyengébb teljesítményt nyújtók közül kerüljenek ki.

A munkaerőmozgás racionalitásra törekvő jegyei persze már korábban is felismerhetőkké váltak gazdaságunkban. A munkavállaló oldaláról mindig is megvolt a racionalitásra törekvés hajlama.[17] A munkaadók részéről megfigyelhető, hogy a távozók vagy nyugdíjba vonulók helyébe új munkatársakat nem vesznek fel. A telephely megszüntetések vagy a felszámolások szintén alapvetően befolyásolják a munkaerőhelyzetet. A munkaerőgazdálkodás szempontjából externális intézkedések – például a személyszállítási (MÁV) tarifák jelentős emelése –, a munkavállalási esélyek az amúgy is meglevő területi egyenlőtlenségek fokozódásának irányába hatnak.[18]

A keresetszabályozási rendszer életbe lépett rendje előreláthatólag kemény, „első fokon" a vállalati hadszíntéren lezajló vitákat eredményez majd. A várható létszámleépítések és az általános munkaerőhiány igen élesen mutathatja majd a hiány és pangás, a slack együttélését. A most dolgozó generációkat illetően itt lesz a legélesebb üt-

közési pont: sikerül-e a hatékonysági elvben nem visszavonulva transzformálni a *slack*-et a hiány tartományába, valamennyi ezt akadályozni, vagy nehezíteni látszó tényező ellenére? Úgy gondolom, egyike ez azon kevés kérdésnek, amelyekre adott válasz majdnem mindenre megadja majd a feleletet jövőnket illetően.

Kár lenne tagadni, hogy az 1985-ig eltelt években a jövedelmi viszonyokat az egyenlőség felé mutató tendenciák jellemezték. Tudjuk, hogy vannak – önhibájukon kívül – többszörösen hátrányos helyzetűek, a családok jövedelmi viszonyait összességében nem elsősorban a munkateljesítmények generálják. Rettenetes, és egyre nehezebben érthető aránytalanságok alakultak ki és szilárdultak meg egyes foglalkozási ágak között. Ezekre a viszonyokra épülnek rá – szándékaink szerint – a teljesítményektől[19] valóban függő új kereseti arányok. Ezek – összes kedvező hatásuk ellenére – nem változtatnak a jövedelmi skálán legalul elhelyezkedőkön. A jövődelemtermelőképesség, és így a népgazdaság teljesítőképességének fokozása nélkül viszont nem lesz – reálértéken – forrás az érdemi szociálpolitikára, amely csökkenthetné a jövedelmi (vagyoni) aránytalanságokból is származó társadalmi feszültségeket. Nem elégséges azonban annak felismerése és megértetése, hogy a távolabbi jövőben biztosítható és biztosítandó egyenlőtlenségi szituációk markáns korlátozásához most és a közeljövőben az ország gazdasági potenciáljának érdemi és a világpiac által is ellenjegyzett erősödése szükséges, amihez most és a közeljövőben a teljesítménnyel minden vonalon arányban álló kereseti viszonyok szükségesek. Elengedhetetlen az is, hogy amikor vállalati részről e folyamatok beindulnak, ne érje készületlenül a központi és területi irányító apparátust, ne következzen be a már jól ismert visszarendeződés. Nem szabad elfelejteni, hogy ha a teljesítménykényszer – az egyes munkahelyeken – nem is, de a fejlett világban már általánossá vált életmód letükrözése iránti vágy, aspiráció már beívódott az individuumok sejtjeibe.[20] A munkacentrikusságot sem szabad fokozni, ezért minden eszközzel támogatni kell az úgynevezett főmunkaidőn belüli és a teljesítményeket reálisan kifejező jövedelemszerzési lehetőségeket.

Két megjegyzést kell tennünk. Nem állítható, hogy a teljesítményorientáció fokozódása nem nehezíti majd a *slack* transzformálását a *hiány* terrénumába az utóbbi, azaz a munkaerőhiány intenzitásának gyengülése miatt.[21] Ehhez azonban a legjobb esélyeket is feltételezve hosszú időre van szükség.

Mivel a vállalatközi kereseti különbségek azonos szakmánként is jelentős eltéréseket mutathatnak majd a jövőben, alapvető fontossággal bír, hogy az ár–költség–nyereség kategóriák egyre adekvátabban, de egész egyszerűen mondhatjuk így: adekvátan tükrözzék a gazdasági realitásokat. Ellenkező esetben, ha a támogatások szövevényrendszeréből nem tudunk kiszakadni, akkor a visszarendeződési folyamatok objektíve beindulnak a kiegyenlítődési mechanizmusok szükségszerű újraindítása miatt.[22] (Vö. a láncreakcióról korábban írottakkal!)

Vízválasztó évek elé nézünk. Az 1984-es párt- és kormányhatározatok szellemében megkezdődött, és remélhetőleg tervszerű ütemességgel folytatódó változások, amelyek a gazdaságirányítási rendszer valamennyi fő komponensét érintik, alapját adhatják közép és hosszú távú céljaink eszköztárának. Az arzenált – mint ahogy azt igazolni

igyekeztünk – azonban bővíteni is kell. A meglevő eszköztárral kapcsolatban arra kell elsősorban ügyelni, hogy hatóerejük egészével befolyásolhassák gazdaságunk működését. Ellenkező esetben a gazdaság szereplői a szabályozók iránti – egyébként erősen csökkenő tendenciájú – bizalmukat elvesztik, és rendkívül skizofrén helyzetbe kerülnek. Ilyen körülmények között is marad egy gazdaságirányítási út: egyfajta tartós kézi vezérlés a direkt gazdaságirányítási rendszer számos elemének újraélesztésével. Stratégiai céljaink megvalósításához ez mindenképpen elégtelen lenne, nem beszélve a nemkívánatos társadalmi szintű pszichológiai hatásokról.

A fegyvertár bővítése teremthetné meg – véleményem szerint – igazán a már korábban deklarált új fejlődési pályára való áttérésünk valódi alapjait. Azok az „új" elemek, amelyekről szóltam, valójában nem újak. Sőt: a diagnosztikával és terápiával egyaránt kísérletező közgazdasági sajtó és a különböző szintű bizottságokban elkészült anyagok jelentős része is számolt ezekkel a potenciális eszközökkel. Amit szerettem volna hangsúlyozni, az az, hogy *nem halasztható tovább* a döntés ezen eszközök bevezetésével kapcsolatban. Az állóeszközök pótlási igényének tömeges felhalmozódása ki kell hogy kényszerítse a gazdasági stratégiát, ezzel együtt a piaci viszonyok mainál erősebb hatókörű viszonyainak érvényesítését. Ennek egyenes következménye az, hogy a központi tervező- és irányítószervek számára a mainál objektívebb alapra kell helyezni a döntési és információs rendszert: erős vagyonérdekeltség nélkül jelenlegi gazdaságpolitikánk szellemében ez azonban nem megy. A vagyonérdekeltség erősítheti igazán a gazdálkodás vállalkozási elemeit, ez utóbbi pedig a gazdaságban és a társadalomban – a szükségszerűen továbbélő hierarchikus viszonyok mellett – a kooperativitás elemeit erősítheti.

A viselkedési mechanizmus jelenlegi paraméterei nem teszik lehetővé a ma már elhatározott eszköztár békés sikerét. Az általunk felvázolt, és szükségszerűnek tartott változások kétségtelen kockázatot jelentenek a társadalom vezetésének és valamennyi tagjának. Ezt a kockázatot azonban valamennyiünknek vállalni kell.

JEGYZETEK

1. Ezzel csak azt kívánom jelezni, hogy vizsgálódásunk szempontjából – egyelőre – csak a tények realitása a fontos.
2. A megállapítás általánosan jellemzi gazdaságunkat. Árnyaltabb lenne – kétségtelenül – a kép, ha egy-két bíztató esetről is beszámolnék, persze a lesújtó eseteket sem elhallgatva.
3. Hasonló a véleményem az árkorlátok (jövedelmezőségi korlát, szintkorlát) felbontási ütemezéséről is, amire itt nem térek ki. A gazdasági helyzet súlyossága kényszeríti ránk, hogy a teljesítménynövekedést ár- vagy/és béroldalról megelőlegezzük.
4. *H. A. Simon:* Korlátozott racionalitás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 39. o.
5. A paradigma kifejezést *Hankiss Elemér*rel szinonim használom. Vö. *Hankiss Elemér:* Második társadalom? = Valóság, 1984. 11.
6. Erre *Kozma Ferenc* is utal: „A szocializmus történelmi feladatai a 20. század végén" című munkájában = Társadalmi Szemle, 1984. 11.

7. A kapitalista világ – és erre manapság egyre több politikai ihletésű munka is figyelmeztet – természetesen nemcsak a fejlett tőkésországokból áll. Úgy gondolom azonban, hogy történelmi céljaink a fejlett kapitalista világgal való összevetést indukálják.
8. A mi viszonyaink hazai viszonyokat jelölnek, így az állami tulajdon konkrét formái és tartalma is a mi működő gazdasági mechanizmusunk viszonyai között értelmeződnek.
9. *Kozma Ferenc* i. m. 56. o.
10. *Hankiss Elemér* az ideálkép és a gyakorlat paradigmáinak különbségéről így ír: „Magyarországon ma nehéz eldönteni, mit tekintsünk paradigmának. Azt az *ideálképet*, a működési elveknek azt az ideálstruktúráját, amelyet a társadalom vezető rétege vetít önmaga és a társadalom elé mint elérendő célt, illetve megvalósult állapotot. Vagy a *ténylegesen kialakult társadalmi gyakorlat* alapstruktúráit tekintsük domináns paradigmának?" *Hankiss Elemér* i. m. 27. o.
11. Vö.: A fejlett szocializmus: egész korszak = Pravda, 1985. január 18.
12. *Bársony J.–Síklaky I.:* Néhány gondolat a szocialista vállalkozásról = Közgazdasági Szemle, 1984. 11. Érdekes egyébként, hogy *Liska Tibor* szocialista vállalkozási koncepciója az évek során mennyire publikussá szelídült, ami lehet, hogy ártott a koncepció maximizmusának, de feltétlenül hasznos volt annak a hídnak a felépítése szempontjából, amely a jelen és a – képzelt – jövő között ível.
13. A kritériumok között nem szerepel a tulajdon típusa.
14. Az eddigi – 1968 utáni – mechanizmus módosítási kísérleteket nagyrészt hatástalanítani tudta. Vö.: a főkomponensekről írottakkal.
15. Ismét emlékeztetek arra, hogy kinyilvánított gazdasági és társadali céljaink elérése érdekében a gazdaságirányítási változások *irányát* a jövőre vonatkozóan is érvényesnek tekintem.
16. Tulajdonképpen mindkét feladatrész mögött az állam és a vállalatok közötti szociálpolitikai tehermegosztás mikéntje húzódik meg. Érdekes, hogy ezzel kapcsolatban nem éleződtek ki annyira a viták, amint az várható lett volna. A kirajzolódó és publikus szociálpolitikai koncepció-embriók ezt az egyébként igen bonyolult és súlyos kérdést vagy megkerülik, vagy pedig nem tartják szükségesnek új (másik) vágány kiépítését. A szerző ezzel kapcsolatos – szintén igencsak embrionális – gondolatait l. A gazdaságirányítás és a vállalattípusok néhány összefüggéséről = Közgazdasági Szemle, 1983. 3. c. cikkében.
17. Még ha az talán sokak szerint túlzottan anyagi természetű is. Néhány foglalkozási ágban voltak és vannak munkanélküliségre utaló jegyek. (Orvosok, tanárok, fodrászok, autószerelők stb.) Ezek főleg területi aránytalanságokat fejeznek ki, egészen pontosan az ország egyes területeihez (Budapest–vidék, nagyváros–kisváros–község) fűződő presztízs-rangsorból adódnak.
18. Ebből a szempontból egyértelműen óriási különbség van például Szabolcs és Komárom megyék között.
19. A vállalati és az egyéni teljesítményektől egyaránt függő teljesítményekről van szó.
20. Az új kisvállalkozások megalakulásának kezdetén egy szolgáltatóipari vállalat igazgatója a következő esetet mondta el egy általam vezetett gazdaságpolitikai fórumon: A festők és mázolók vállalatánál vállalati gazdasági munkaközösséget alapítottak. Szinte mindannyian a 30 és 40 év közötti korosztályt képviselték. A többi korosztály panaszt tett. (Nem pedig másik közösséget alapított.) Az alapítók azt a felvilágosítást adták az igazgatónak, hogy az idősebbek csak isznak, és már nem tudnak a vgmk-nak megfelelő szinten dolgozni, a fiatalabbak pedig még csak isznak, és egyelőre nincs remény, hogy úgy dolgozzanak, hogy az a vgmk-nak is jó legyen. Természetesen a példa nem steril, de azért kommentár nincs.
21. Vö. *Oroszi S.–Veress J.:* Szükségszerű-e a munkaerőhiány a szocializmusban? = Közgazdasági Szemle, 1979. 12.
22. A pártnak a gazdaságban betöltött szerepével kapcsolatban az utóbbi években kezdődtek el az érdemi kutatások. Ami ma a szaksajtóban megjelenik, az elsősorban a jelenlegi viszonyok evolutív továbbéléséből vezeti le a párt gazdasági szerepét. Az ezzel ellentétes, akár tudományos igényű, akár politikai jellegű megközelítéseket az előbbi kiindulópont nem is tolerálhat-

ja. („A párt nem vonul ki a gazdaságból.") Minél előbb arra a grandiózus feladatra kellene fordítani a figyelmet, ami e tanulmányban is megfogalmazódott, szükségszerű gazdaságirányítási változtatásból következik a párt és a társadalom vezetése számára. Megítélésem szerint sokkal felelősségteljesebb és nagyobb horderejű feladat a gazdaság általános működési szabályainak folyamatos nyomon kísérése, és súlyos problémák esetén a normál állapot visszaállítása (az individuum oldaláról: munkahely-biztosítás; a gazdasági egyég részén a segítő, tanácsadó szerep betöltése, illetve a területi politika permanens alakítása stb.), mint a még ma is sok helyen jellemző gazdasági egység-centrikus megközelítési mód. L. erről részletesen: *Bélyácz I.—Veress J.:* Megyei társadalmi, politikai és érdekvédelmi szervek szerepe a gazdaságirányításban. MTA KTI. Budapest, 1983, 178 o. (Kutatási beszámoló.)

MISZLIVETZ FERENC

ESSZÉ A NACIONALIZMUSRÓL

I. A nacionalizmus történelmi perspektívában

„Eszméinkhez filozófiát kerestünk
Szabályokat húzván a világra
S most mint menyétek,
sötét lukban verekszünk"
(W. B. Yeats)

Aldous Huxley egy 1954-ben tartott előadásában a nacionalizmust „megosztó vallásként" definiálta, amely az emberiség fragmentumaihoz abszolút értékeket rendel és pozitíve ítéli meg azokat, akik elfogadják a szomszédaikkal folytatott krónikus viták és nézeteltérések állapotát.[1]

A nacionalizmus Huxley szerint valójában egy pszeudó-vallási gondolati rendszeren alapul – fogalmak, ideálok és etikai kötődések koherens együttesén – a „születési helyünkhöz való természetes és ösztönös ragaszkodáson, valamint az ismerős emberi környezethez való kötődésen, azonban az absztrakcióra és általánosításra való képességünk révén kiterjed a szűkebb természetes társadalmi környezetünktől és születési helyünktől különböző társadalomra és területre. A nacionalizmus felhasználja az oktatás összes eszközét arra, hogy mesterséges lojalitást teremtsen egy területhez, amelyet az individuum nem ismer igazán és olyan emberek tömegéhez, akiket sohasem látott."[2]

Sajátos módon a Nemzetek Szövetsége egyetlen meghatározást talált a nemzet fogalmára, miszerint „a nemzet az a társadalom, amely birtokolja a háború megvívásához szükséges eszközöket[3]."

Tom Nairn nem véletlenül nevezi a nacionalizmust modern Janusnak. A fogalom kicsúszik minden leegyszerűsítő meghatározás alól, elsősorban mert sohasem jelentkezik „tiszta formában", csak egyéb ideológiákkal párosulva. Története során ugyanúgy találkozunk vele szabadságharcokkal összefonódva, mint a rasszizmus és a nácizmus eszmerendszerébe ágyazottan. A szabadság felvilágosodás kori eszméjének abszolút hordozójaként a nacionalizmus később elválaszthatatlan lesz a *nemzetállam* fogalmától, s ezzel létrejön egy kiapadhatatlannak tetsző világméretű feszültségforrás: az állam határainak azonosítása a „nemzet" földrajzi kiterjedésével; más szavakkal a territorialitás és szuverenitás öröknek tűnő szövetsége.

A politikai és adminisztratív centralizáció látványos 19. és 20. századi erősödésével a nacionalizmus története elválaszthatatlanná válik az *etatizmus* történetétől, azaz a kulturális és adminisztratív centralizáció történetétől. Miközben beválik, mint Európa szétrombolásának és világháborúk kirobbantásának és vívásának ideológiai eszköze, fegyverré lesz a kisebb nemzetek és nemzetiségek kezében a rájuk telepedett vagy telepedni kívánó „szomszéd" nagyhatalmakkal szemben.

Hans Kohn kísérletet tett a nacionalizmus pozitív és negatív értékeinek számbavételére. Eszerint a *tartozik oldalon* a következő tételeket találjuk:

- egy fokozottan interdependenssé váló világban megosztó erőként van jelen;
- olyan erő, amely képes előidézni a globális konfliktusok racionális megoldását veszélyeztető megzabolázhatatlan feszültségeket és egyoldalú önbíráskodást;
- egyik forrása a nagyhatalmi agresszivitásnak, amely bármikor háborúhoz vezethet a különféle nemzetállamok eltérő erejének köszönhetően;
- olyan kényszerítő erő, amely az emberi, etnikai, kulturális tényezők alkotta *sokféleséget* az *uniformitás* irányába tereli.

A valamivel szerényebb *követel oldalon:*

- a nacionalizmus fontos szerepet játszik abban, hogy a nagyhatalmak egyike sem képes hegemóniáját a földgolyó egészére, vagy akárcsak nagyobbik részére kiterjeszteni;
- a sokféleség, individualitás, és a kollektivista csoport-szabadság, azaz az *autonómia* különféle formáinak védőbástyája.[4]

A kapitalizmus világrendszerré válásával a „nemzeti" fogalma e globálistól („nemzetközi") elválaszthatatlanná vált, mint azt számos kutató hangsúlyozza (*I. Wallerstein, Jose Augustin Silva-Michelena, Szentes Tamás* stb.). A 19. század második felétől kibontakozó, némely optimistább szerző (pl. *Wallerstein*) szerint egyre inkább „családot" képező ún. „rendszerellenes" mozgalmaknak szintén szembe kell nézniük eme egyre komplexebbé váló ellentmondással: egyrészt valóban lehetőség nyílik a mozgalmak fokozódó mértékű kooperációjára, másrészt ezzel párhuzamosan nő az államközi rendszer játékszabályainak való alárendelődés kényszere.

Ha közelebb akarunk kerülni e sokféle formában, s ha lehet még többféle — s ellentmondásosabb — tartalommal jelentkező ideológiai jelenségnek a lényegéhez, meg kell kísérelnünk, ha vázlatos formában is, *történelmi eredetének, komponenseinek* és *alakváltozásainak* szemügyre vételét, hogy azután a II. világháborút követő új nemzetközi feltételrendszer kontextusában értelmezhessük.

1. A nemzeti eszme fogalma

A jelenkori nacionalizmus tehát ugyanúgy függ „külső", mint „belső" tényezőktől. Ami az előbbieket illeti, a nacionalizmus részben az etnikai kötelékek ősi érzelemvilágából (s annak az adott etnikumtól távol állókra való kiterjesztéséből, illetve fordítva: egy társadalmi azonosulási törekvésből) táplálkozik. Másrészt vitalitásáról jelenleg

egy kevésbé mitikus mozzanat gondoskodik. *Anthony D. Smith* kifejezését használva, a *„személytelen modern bürokrácia ciklikus működése"*. Hozzátehetjük: innen természetesen mindig vezet vissza út a romantikus-népi nacionalizmus felé.

A „külső" tényező, az *államközi rendszer* inkább indirekt módon tartja ébren a nacionalizmust, azzal, hogy az erőegyensúly (amely időközben az elrettentés egyensúlyává vált) és a *status quo*-megfontolások kérdésében kompetens nemzeti eliteket a világrendszerben elfoglalt státusuk javításáért, vagy pozíciójuk fenntartásáért egyre kérlelhetetlenebb konfliktusokba kényszeríti. Éppen a globális erőtérben válik világossá, hogy a nacionalizmus önmagát újratermelő jelenség, vagy más szavakkal: az államközi rendszer működését biztosító, kimeríthetetlen forrásokból, az emberek általános identitásvágyából táplálkozó ideológiai mechanizmus.

A nemzeti gondolat modern formája átütő erővel először a francia forradalom idején jelentkezett. Miután a harmadik rend nemzetgyűléssé nyilvánította önmagát, a nemzet elviekben a civil társadalom egészét felölelte. Ettől fogva az egyetlen *szuverén* a nemzet. Most fordul elő először, hogy a haza (anyaföld) védelmére a lakosság (a polgárok) egészét fegyverbe szólítják. Anélkül, hogy a részben jól ismert jellemvonások leltárba vételébe kezdenénk, érdemes szemügyre venni a nemzet koncepciója mögött meghúzódó „tudományos" (filozófiai-politikai) paradigmát. E *newtoni-carteziánus* „racionális" világlátáson alapuló paradigma szerint az emberiség „valóságosan" és „természetadta módon" oszlik történelmileg és kulturálisan elkülönült közösségekre. A nemzetek egymástól elkülönültek és egyedi jellegűek. Mindegyik a maga módján képezi részét a nemzetek családjának, amely így különféle nagyságú és színű építőkockák halmaza.

Minden nemzet meghatározza a hozzá tartozó egyedek identitását, sajátos kultúrája személyiségformáló erő. Ehhez a kultúrához a történelem adja a kulcsot: a történelmileg értelmezett kultúra köti egymáshoz múlt és jövő generációit, akik ily módon egy végtelen lánc szemeiként foghatók fel. Ezt a logikát követve, a nemzetek történelme egymással párhuzamos történelem, s így is tanulmányozandó.

A nemzet eszméje tehát magába foglalja egyrészt a párhuzamos és elkülönült nemzetekre osztott világ képzetét, másrészt a nemzeti karaktert meghatározó egyedi kultúra koncepcióját. Azonban ennél többről is szó van. Nevezetesen egy olyan hosszú távú politikai programról és szolidaritás-érzésről, amely éppen a nemzeti ideál egyre tökéletesebb megvalósítását, vagy szükségszerű megvédelmezését hivatott biztosítani. Ez az akcióprogram a nacionalizmus, amely a „történelmi föld" kizárólagos birtokosainak, a nemzet tagjainak szolidaritás-tudatát fejezi ki. Az anyaföldde l való azonosulás magába foglalja a kizárólagosságot: „mi" és csak mi lehetünk e föld urai. A nacionalista minden áron megvédi szülőföldjét, biztonságos „hazát" akar, mivel nemzete csak így virágozhat. Az anyaföldnek tehát szabadnak kell lennie, nem uralhatják vagy kormányozhatják *idegenek*, akik egy más történelmi kultúra képviselői. A nacionalizmus mindig militáns: magában rejti az „igazságos háború" fogalmát.

2. Eszmetörténeti visszatekintés: felvilágosítók és romantikusok

Anthony D. Smith szerint a nacionalizmus immár több mint 200 éves sikersorozata annak köszönhető, hogy ideológiai, kulturális, társadalmi és politikai szükségletek széles körét képes kielégíteni.

Láttuk, hogy a nacionalizmus egyszerre jelent víziót, kultúrát, szolidaritás-érzést és politikai vonalvezetést. Éppen ebben a sokféleségben, nehezen körülhatárolhatóságban, illékonyságban rejlik ereje. Abban ugyanis, hogy a népszuverenitás univerzális eszméje a kimutatható történelmi kontinuitást képviselő, egymással konfliktusban álló etnikai közösségek hivatkozási bázisa.

A modern nemzeti eszme megszületésének és meggyökerezésének időszakát Nyugat-Európában a 18. század közepétől a napóleoni uralom összeomlásáig szokás számítani. A korszak szellemiségét *Rousseau* és *Herder* kettős hatásával lehetne fémjelezni.

A nemzeti eszme politikai artikulációja felé utat törő *Rousseau* nem mozgott légüres szellemi térben: a nép és a népnyelv felé forduló reformáció már előkészítette számára a talajt. A vallási intolerancia 17. századi háttérbe szorulásával párhuzamosan az antikvitás republikánus és demokratikus eszmevilága egyre nagyobb teret kezdett hódítani magának a modern Európa felvilágosítói között. A társadalomtudományi és politikai gondolkodás ekkor már rálelt a newtoni univerzáliák logikáját követő paradigmájára, már megszületett a kulturálisan különböző nemzetek mechanikus összegeként felfogott világ víziója, s ezen belül a nemzet társadalmi egységének és az egyenlőségnek a gondolata.[5]

Az eszmék hátterében ott találjuk a feltörekvő középosztályoknak az arisztokrácia privilégiumainak letöréséhez és ésszerűbb gazdasági berendezkedéshez fűződő érdekeit. Franciaországban a radikális értelmiség legfőbb szövetségese a kereskedői és kézműves réteg.[6]

Németországban más a helyzet: az elszigeteltebb értelmiség nem találja meg a kapcsolatot a feltörekvő középosztályokkal — a néplélek felé fordulás kulturális-romantikus áramlata csupán bátortalan alkotmányos reformtörekvésekkel párosult. Keletebbre fordulva, Lengyelországban, Magyarországon és a Balkánon a fellángoló nyelvi és kulturális nacionalizmus mozgalmait még kevésbé támogatják a gazdasági élet demokratizálására irányuló törekvések. A gazdasági elmaradottság és függőség viszonyai között nem, vagy csak alig fejlődött ki a nyugat-európaihoz hasonló, a politikai emancipációért gazdasági érdekei miatt küzdő vállalkozói és kereskedői középosztály.[7]

Tehát már megszületésekor sokarcú a nacionalizmus. Kelet-Európában főként a gazdasági és társadalmi szerkezetnek és az európai egyenlőtlen fejlődésnek köszönhetően, ami a tőkeerős és ezért hatalommal rendelkező burzsoázia hiányát jelentette, a nacionalizmus egy misztikusabb, romantikusabb változatával találkozunk. A leegyszerűsítés és általánosítás veszélyeire figyelmeztet azonban *Anthony D. Smith*, amikor felhívja a figyelmet az angol példára. A 18. század legfejlettebb burzsoáziájával rendelkező Anglia élenjárta romantikus és „organikus" nacionalizmus kibontakozásában is. Ami

az angol nacionalizmus politikai oldalát érinti, nemcsak a napóleoni uralommal, hanem a forradalmi eszmékkel szemben is ellenállást mutat, s hidegen hagyják a társadalom racionális megújításának szólamai. Ez a konzervativizmusba hajló romantikus áramlat azonban nem azonos Németország, Kelet-Európa és a Balkán a kulturális nacionalizmust a gazdasági nacionalizmus helyettesítőjeként, s nem kiegészítőjeként érvényre juttató eszmeáramlataival.

3. A nemzetállamok kialakulásáról

A nacionalisták álma az erős nemzetállam, az e földi boldogság körülhatárolt színhelye, a történelem produktuma; s bár előképei az ókorig nyúlnak vissza, modern, kifejlett és általánossá vált formájában meglehetősen új jelenség. A soknemzetiségű Habsburg birodalom csupán 1918-ban omlott össze, s Európa legnagyobb gyarmattartó birodalmai, a francia és a brit birodalom – amelynek centrumai paradox módon a nemzetállam modelljeivé lettek – gyarmataik népének önrendelkezését és ezzel az önálló nemzetállam kiépítésének lehetőségét csupán a II. világháborút követően, az 50-es és 60-as években adták meg.[8]

Nyugat-Európa és Észak-Amerika nemzetállamainak kialakulása két alapvető feltételhez kötődött. Az egyiket, a *nacionalizmus* ideológiáját, már szemügyre vettük. A másik a *modern központi kormányzat* kiépülése volt, ami a 16–18. század közötti időszakra tehető. Ám ahogyan a korai kezdetektől fogva Európa különböző régióiban a nacionalizmus különféle módozataival találkoznak, ugyanúgy a nemzetállam kiépülési folyamata és tartalma is eltérő vonásokat mutat. Ahol a harmadik rend kezdetben gyenge volt – Németországban, Itáliában és Kelet-Európában –, ott a burzsoázia megerősödése egybeesett a szocialist tanok és a munkásmozgalom fellépésével, amire viszont a burzsoázia konzervatívabb ideológiák felé fordulással, a még nem teljesen szétthullott megelőző társadalmi rend uralkodó osztályaival való összefonódással és értékrendkeveredéssel, valamint a nemzetállam autoritatív, antidemokratikus vonásainak felerősítésével válaszolt, s a tömegelégedetlenséget „külső", „ellenséges", a „fejlődés akadályait képező" erők felé igyekezett fordítani, ami megint csak a nacionalizmus regresszív, misztikus válfajának erősödését segítette. A 19. századdal foglalkozó gazdaság- és társadalomtörténészek – így elsősorban *Alexander Gerschenkron* – nem véletlenül hangsúlyozzák az állam túlsúlyos, mindenható szerepét Európa keleti felén. Németország érdekes módon mind a gazdaság, mind a társadalomtörténet szempontjából határeset: a demokratizálódás folyamata itt már elakad, s szerepét a „felülről végrehajtott forradalmak", s a bürokratikus beavatkozások rendszere veszi át.

Charles Tilly egy Nyugat-Európa nemzetállamainak kifejlődését részletekbe menően vizsgáló kötethez írott bevezető tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy azok a specifikus körülmények, amelyek között e nemzetállamok a 16. század elejétől kezdve elkezdtek kialakulni, már körvonalazzák az általunk ismert kifejlett forma megkülönböztető jegyeit.[9] A nyugat-európai nemzetállam egy jól körülhatárolt, egybefüg-

gő területet tart ellenőrzése alatt; s már a kezdetektől fogva viszonylag központosítottnak nevezhető. Fontos vonása, hogy tisztán megkülönböztethető egyéb szervezetektől, és saját területén belül a fizikai erőszak eszközeinek monopóliumát fokozatosan kialakítva válik képessé céljainak elérésére.

Tilly hangsúlyozza a *háborúnak* az európai nemzetállam terjeszkedésében és megerősítésében játszott szerepét. Emellett adottak voltak azok az általános előfeltételek, amelyek lehetővé tették kisebb politikai egységek népességének felszívását: *Tilly* elsősorban Európa *kulturális homogenitását,* a *paraszti mezőgazdaságra* épülő hasonló típusú gazdasági szerkezetet, a *földesurak* nem túl nagy létszámú, de mindenütt jelenlevő *osztályát,* és az extenzív, decentralizált, de relatíve egységes *politikai struktúrát* említi. A specifikusabb okok között szerepel a *városfejlődés*, ehhez kapcsolódóan a kereskedelem, a *távolsági kereskedelem* és a *manufaktúrák* rendszerének kifejlődése, valamint az a megfigyelés, hogy később rendkívül erős reciprok viszony fejlődött ki a kapitalizmus expanziója és az államhatalom növekedése között. *Fernard Braudel* 16. századi Európával kapcsolatos kutatásainak éppen ez a viszony áll a középpontjában.[10]

A kapitalizmus fejlődésével való eme összefüggés fontosságát az adja, hogy a nemzetállam kiépítésére való törekvéseknek csak egy része járt sikerrel. Döntő elemként esik latba ama forrásokhoz való hozzáférhetőség, amelyet el lehetett vonni a lakosságtól és az államapparátus kiépítésére, valamint háborúk vívására lehetett használni.

Immanuel Wallerstein egy *európai világgazdaságról* beszél, azaz egy olyan széles körű és önálló gazdasági munkamegosztásról, amihez elválaszthatatlanul kapcsolódik a kisszámú, de rendkívül erős államgépezet kialakulása.[11] *Tilly* specifikus *politikai* tényezőket is említ, többek között a *politikai vállalkozók* folyamatos jelentkezését, valamint a *központi hatalmak* és a *földtulajdonos elitrétegek* közötti *erős koalíciókat.* Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a *háborús siker* egyaránt függött a rendelkezésre álló gazdasági források milyenségétől és ezen források politikai célok érdekében történő mobilizálásától és felhasználásától.

Kérdés, hogy a történelmi kialakulás feltételeinek vázlatos elemzése mennyiben segít hozzá a későbbi periódusok nemzetállami fejlődés-problémáinak és nacionalizmusának jobb megértéséhez. A történelmi kontinuitás és diszkontinuitás problémájával állunk itt szemben. Az előtörténet ismerete segítségünkre lehet a későbbi fejlődésmenet megértésében, anélkül azonban, hogy egy oksági lánc hiányzó szemeit pótolná. Azt mindenesetre biztosan állíthatjuk, hogy a 19. és 20. századi nemzeti egységtörekvések, illetve a nemzeti függetlenségi mozgalmak merőben más feltételekből indultak ki, mint az első nemzetállamok kialakulását megelőző mozgalmak. Ezek a mozgalmak már kész modelleket találtak a létező nemzetállamok formájában és erősen meghatározta őket a már elterjedt nacionalista ideológia. Olaszország és Németország 19. század második felében történő egyesítése a burzsoázia megkésett vívmánya volt egy olyan korszakban, amelyben a modern állam lényeges szerepet töltött be a tőkés termelés expanziójának biztosításában. Az ausztromarxista *Otto Bauer* az erős burzsoázia

kialakulásával együttjáró nemzeti ideológia és a nemzetállam kifejlődésének kapcsolatát erőteljesen hangsúlyozta.[12]

II. 20. századi nacionalizmus

A 20. században, különösképpen a II. világháborút követően, a nacionalista mozgalmak rendszerint az európai hatalmak által fenntartott imperialista uralom elleni függetlenségi törekvések, vagy a *függőség* egyéb, kevésbé szembetűnő változatai elleni küzdelem formáiban jelentkeztek. Az 50-es és 60-as évek felszabadító mozgalmainak egymást érő sikerei igazolni látszottak a függőség-elméletek axiómáját, miszerint e politikai mozgalmak kizárólag a tőkés világgazdaság egészének vonatkozásában érthetők meg, s az ebből azt a sokak által levont következtetést, miszerint a kapitalizmus összeomlása küszöbön áll, s a forradalom hajtóerejét a Harmadik Világ proletár nemzetei jelentik, amelyeknek belső társadalmi antagonizmusait másodlagos jelentőségűvé teszi az imperializmus mint „fő ellenség" ellen vívott harc, amelynek akarva-akaratlan a helyi uralkodó osztályok is részét képezik.

Ám azok a formák, amelyeket a nacionalizmus magára öltött, s azok a politikai rendszerek, amelyek létrejöttében olyan fontos szerepet játszott, igencsak eltérőek. Latin-Amerikában a nacionalizmus második hulláma, amely a spanyol és portugál gyarmatbirodalmakkal szembeni nemzeti függetlenségi harc folytatásaként is felfogható, a 20. században az Amerikától való gazdasági és ezzel járó politikai függőség felszámolásáért folyó küzdelem ideológiája, amely hol erősebben, hol gyengébben összefonódik a „belső" társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésének szocialista és reformista törekvéseivel. A kétarcúság azonban itt is jelentkezik: a katonai rezsimek konzervatív nacionalizmusa a szocialista és liberális reformista kísérleteknél mindeddig erősebbnek mutatkozott.

Hasonlóképpen *Indiában*, a Kongresszus Párt, noha létezett egy szocialista szárnya, alapvetően a középosztály függetlenségi mozgalma volt; a brit uralom felszámolása után létrejött Pakisztán földesúri és katonai uralom alatt áll, míg India liberális és demokratikus elveken alapuló kormányzatában a szocialista és kapitalista elemek sajátosan keverednek tradicionális uralmi formákkal. Nem egy *afrikai* államban a szocializmus eszméjét sajátos – és egymástól is eltérő – módon megvalósítani igyekvő kormányzat mellett egyre nagyobb tért kap a *katonai uralom.*

Az arab nemzetek elsősorban nacionalisták és nem szocialisták, és ideológiájuk – amelyet az értelmiség is oszt – egyre erősebben alapul az iszlámon.

A II. világháborút követő periódus „új nemzetei" tehát olyan jegyeket mutatnak fel, amelyek sok szempontból megkülönböztetik őket a nyugat-európai nemzetállamoktól. E különbségek egyik legfontosabb aspektusa – az eltérő történelmi fejlődési utak mellett – éppen az, hogy e „nemzetek", a rendszerellenes mozgalmak sikereként már egy funkcionáló tőkés világgazdaság keretei között születtek.

Az eltérések mellett azonban látnunk kell a hasonlóságokat is. Először is ezen

új nemzetállamok határai között élő népek úgy tekintenek államukra, mint a társadalmi fejlődés legfontosabb előfeltételére. Másodszor az új nemzetállamok vezetői – akárhogyan is jutottak hatalomra – kénytelenek konszolidálni a központi ellenőrzést a társadalom felett és ezzel felerősíteni a nemzeti identitás érzését. *Tom Bottomore*ral ellentétben, aki párhuzamot állít fel a „régi" és „új" nemzeteket konstituáló belső társadalmi ellentétek és küzdelmek között,[13] látnunk kell, hogy a Harmadik Világ „új nemzetei" gyakran olyan mesterséges képződmények, amelyek a külső döntések alapján mesterségesen megvont országhatárok között beláthatatlanul hosszú időre prolongálták az etnikai és vallási ellentéteket és állandósították a helyi, regionális háborús gócpontokat. Így az európai előképüknél – többek között e beépített konfliktusoknak köszönhetően – *szervetlenebb* nemzetek sajátos vonása a tömegmobilizálásra törekvő *politikai pártok* és a *hadseregek* túlsúlyos szerepe. A viszonylag könnyen átvehető modern technológia és fegyverkészlet, valamint az adminisztráció, így megfelelő párjai a gazdasági elmaradottság, vallási-politikai antagonizmusok és társadalmi dezintegráció nagy formagazdagságot mutató jelenségeinek.

A nemzeti fejlődés maga is a nacionalizmus intenzívebbé válását eredményezi, mivel a nemzetközi konfliktusok új csatornáit nyitja meg. Ez a tétel általános szinten egyaránt igaz az új és a régi nemzetek esetében. *Tom Bottomore*nak igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy megtévesztő volna csupán a függetlenségüket újonnan elnyert országok nacionalizmusára figyelni, hiszen a 20. század két világháborúját európai nemzetek közötti konfliktusok robbantották ki és megvívásuk lehetetlen lett volna a harcban álló országok lakosságának fanatizmusig menő nacionalista érzelmei nélkül.[14] Fasizmus és demokrácia összecsapása mögött a nemzeti identitás leküzdhetetlennek mutatkozó erői állottak.

A könnyen adódó analógiák ellenére mégsem húzhatunk azonosságjelet a fejlett ipari államok rivalizálása, valamint Észak és Dél fokozódó ellentéte közé. S ha az uralkodó rétegek által megfogalmazott állámérdekek szerint manipulált nacionalizmus minden esetben kimutatható is, durva elméleti általánosítás volna az elemzést ezen a szinten félbehagyni. A Harmadik Világ fejlettség szempontjából igen heterogén társadalmaiból előtörő nacionalizmus, amelytől a militarizmus és terrorizmus szélsőségei sem idegenek, valójában csak torz tükre annak az atomháború fenyegetésétől immár negyven esztendeje terhes világpolitikai helyzetnek, amelyre két nagyhatalom, illetve a védnökségük alá vont államok képezte blokkok irracionális, az élő és élettelen forrásokat egyaránt könyörtelen következetességgel maga alá rendelő „vetélkedése" nyomja rá a bélyegét. A politikai és kereskedelmi szempontok sajátos összefonódása révén a fegyver- és technológia-exporttal lehetővé és elkerülhetetlenné válik a Harmadik Világ militarizálása és erősebb államainak atomnagyhatalommá válása is.

A Harmadik Világ gyakran terrorakciókban felszínre törő nacionalizmusának brutalitását nem enyhíti, nem is igazolja, csupán más megvilágításba helyezi a kiúttalannak mutatkozó világpolitikai konstelláció. Az erkölcsi felháborodást kiváltó egyéni és csoportos terrorakciókkal szemben a köznapi tudatba közhelyként beivódott „legális" állami terror áll, amely „kifelé" a haza ellenségeivé nyilvánított *polgári tömegek* el-

pusztításának, az ellenség potenciális vagy tényleges szövetségeseinek minősített rendbontók megfegyelmezésének eszközeivel lép fel. A politikai zsurnalizmus olcsó fogása úgy beállítani a dolgot, hogy az ily módon „biztosított" sorsú fejlett és alapjában békeszerető társadalmak tehetetlenül állnak szemben az elmaradottak barbár vandalizmusával. A Harmadik Világból kiinduló gyakran öngyilkos terrorakciók a rejtettebb és kifinomultabb rasszizmuson és nacionalizmuson alapuló, rejtettebb és kifinomultabb gazdasági, politikai és katonai technikát működésben tartó Északkal és szövetséges blokkjaival szembeni elkeseredett küzdelem hiábavalóságának tünetei. A technikailag végtelen hatékonyságú terror egyensúlyát azok merészelik, bár egyelőre még csak jelentéktelen méretekben megbontani, akiknek valóban nincs vesztenivalójuk.

1. Politika, társadalomtudomány és a nemzetállam paradigma

1945 óta ismételt erőfeszítések történtek a nemzetközi döntőbíráskodás és rendfenntartás feladatait ellátni hivatott szupranacionális szervezetek létrehozására, elsősorban az ENSZ és különféle szervezetei megalapításával. Ezeknek a szervezeteknek azonban meglehetősen kevés siker jutott osztályrészül a nemzetállamok közötti konfliktusok megnyugtató rendezésében és az elszabaduló nacionalista indulatok fékentartásában. Az ENSZ nem csupán a nagyhatalmak közötti élesedő globális konfliktusok csillapítására és orvoslására képtelen, hanem tehetetlenül áll az olyan lokalizálható regionális ellentétek előtt is, mint az arab–izraeli konfrontáció.

A regionális nemzetek feletti szervezetek hasonlóképpen nem alkalmasak a nemzeti érdekek áthidalására.[15] Ám amennyiben mégis érnek el eredményeket a nemzeti érdekek közös nevezőre hozásában, azt *hatalmi blokkokká* szerveződve teszik, ami a nemzetközi konfliktusokat nemhogy enyhítené, hanem egy másik szinten ugyan, de még veszélyesebbé és kezelhetetlenebbé formálja.

Nem mondhatjuk el azt sem, hogy a szocializmus a nacionalizmus hatékony ellenideológiája lenne, vagy hogy a szocialista mozgalom lényeges akadályát képezné vagy képezte volna a nemzetállamok agresszív magatartásának. 1914 óta, amikor Európa szociáldemokrata pártjai többségükben támogatták saját nemzetük háborús törekvéseit, a szocialista mozgalom egyfolytában nem képes túllépni a nemzetállam paradigmáján. Nem kerültek ki az államközi rendszer és a nacionalista ideológia kettős szorításából azok a társadalmak sem, ahol a „rendszerellenes" szocialista munkásmozgalom hatalomra jutott. A „szocializmus egy országban" tézisének deklarálása a szocializmus nemzetközi ügyét egyetlen ország (bármekkora legyen is) belügyévé avatta, s a szocialista országok közötti konfliktusok és háborúk (Kína–Szovjetunió, Kína–Vietnam stb.) végképp eloszlatták a szocializmus „nemzeti" jellegével kapcsolatos minden kétséget.

Általánosan azt mondhatjuk, hogy a nacionalizmus és szocializmus harcában eddig az előbbi bizonyult erősebbnek, s a 20. század végén nem sok jel mutat a gyökeres változás lehetőségére sem.[16]

Miként viszonyul a teória e nehéznek látszó kérdéshez? A korai marxista társadalomtudomány – a klasszikusokat is ideértve – érdeklődésének középpontjában álló osztályharc-elmélet elhomályosította a nacionalizmus problémáját; a marxizmus nagyjai úgy tekintettek e kérdésre, mint amely pillanatnyi súlya ellenére a szocialista mozgalom térnyerésével veszíteni fog jelentőségéből,[17] mások a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszához kapcsolták, megengedve, hogy a nemzeti felszabadító harc korlátozott módon ugyan, de értékes szövetséget kínál az imperializmus elleni küzdelemben.

A század első felében a marxizmuson belül csupán egyetlen áramlat, az ausztromarxizmus szentelt komolyabb önálló figyelmet a nemzet és a nacionalizmus problematikájának. *Otto Bauer* és *Karl Renner* burzsoá mozgalomnak tekintették ugyan a nacionalizmust, de felismerték annak a hatásnak a jelentőségét, amelyet az a szocialista mozgalomra gyakorolt. A két eszmeáramlat harcával kapcsolatos elméleti álláspontjuk végül is optimizmust takar: a Habsburg birodalmat a nemzetek szocialista föderációjává kívánták alakítani, amelyen belül magának a nemzetnek a fogalma tartalomváltozáson menne keresztül.[18]

A nagy hatású nem-marxista társadalomtudósok közül *Max Weber* meggyőződéses nacionalista volt, aki freiburgi beköszöntő előadásában a „nemzetállam érdekeinek elsődlegességéről" beszélt. *Wolfgang Mommsen* találóan jegyzi meg, hogy „Weber sohasem vizionált más világot, mint a sajátját, amelyet jórészt a nemzetállamok rivalizálása jellemzett".[19]

A polgári szociológia másik kiemelkedő alakja, *Émile Durkheim* gondolkodásmódja szintén megmaradt a nemzet-paradigma határai között. *Weber*hez hasonlóan *Durkheim* is a marxizmus ellenfele volt mind a társadalomelmélet, mind a politikai gyakorlat terén. Valamelyest szimpatizált ugyan a szocializmus reformista irányzatával, ám a szocializmus lehetőségét kizárólag nemzeti keretek között gondolta végig.[20] *Durkheim* az államot mint az erkölcsi fegyelem orgánumát emlegeti és a nemzeti oktatás szerepét hangsúlyozza a fiatal generációk morális nevelésében, a nemzet kollektív életében betöltendő feladataikra való felkészítésében. A nacionalizmus és az imperializmus lehetséges következményei nem foglalkoztatták. Az első világháború során írott két pamfletje egyáltalán nem érinti a *háború társadalmi okait*; műve az első a világháborúhoz vezető események rövid diplomáciatörténeti áttekintése, amely a németek bűnösségét kívánta bizonyítani, míg a másik a *„német mentalitást"*, mint „egy háborúra készült gondolati rendszert" elemzi, amely Németország „hatalmi törekvéséből" fejlődött ki.[21]

Sajátos módon a II. világháborút megelőzően a társadalomelmélet két nagy ága, a marxizmus, illetve a polgári szociológia elemzési fókuszában nem találjuk a nemzet, a nacionalizmus, a nemzetek közötti konfliktusok és a háború szociológiai elemzését, noha az első világháború mindkét oldalon produkált háborúellenes írásokat. Szélesebb elméleti kontextusban azonban a kérdéskör nem került elemzésre, néhány figyelemre méltó, ám befejezetlenül és folytatás nélkül maradt kísérlettől és töredéktől (*Liebknecht, Sombart, Trockij, Buharin* stb.) eltekintve. A marxizmus az osztályharc elmé-

letére építve, s a szocialista munkásmozgalom győzelmében bízva a kérdést inkább aktuálpolitikainak s a közeli jövőben magától megoldódónak tekintette, míg a polgári társadalomelmélet (a közgazdaságtant is ideértve) egy másfajta optimizmus által vezérelten csupán a nemzetállam paradigmájában gondolkozva tette fel kérdéseit. (Elég, ha csak a közgazdaságtan máig is erősen élő ekvilibrium premisszájára, vagy a harmonikus növekedés elméletére gondolunk.) Ebből a szempontból tekintve valóban elképzelhető, hogy az állam – ha helyenként kisebb-nagyobb reformokra szorul is – a legfőbb erkölcsi elvek orgánuma. A marxista és nem-marxista teória eme közös jellemzője az alapja annak az elméleti válságnak, amely a 70-es évektől kezdve egyre nyilvánvalóbban mutatkozik meg mindkét oldalon. Bár a II. világháború után már nem volt lehetséges többé a régi elméleti vonalvezetés töretlen fenntartása, sem a marxizmus, sem polgári ellenpárja nem voltak képesek olyan integráns társadalomelmélet még hozzávetőleges felvázolására sem, amely az új hidegháború, a növekvő gazdasági zavarok ellenére egyre fokozódó fegyverkezési verseny, az elsősorban nacionalista szenvedélyek által fűtött harmadik világbeli konfliktusok és háborúk, Észak és Dél egyre reménytelenebb eltávolodása, röviden a századvég komplex világválsága által felvetett kérdésekre összefüggő választ adhatna. A válság komplexitásához így a *teória válsága* is hozzájárul. Nem arról van szó, hogy semmisnek kellene nyilvánítani az e válságperiódusban született tudományos eredményeket, csupán arról, hogy nem szabad szem elől téveszteni azt a folyamatot, amelynek során egyre több, *egyetlen elfogadott társadalomtudományi paradigma alapján* megválaszolhatatlan kérdés vetődik fel. A paradigmaváltás szükségességének felismerése természetesen még nem azonos az új paradigma megjelenésével.[22] Ez csak a megtaláláshoz vezető első lépés.

Hogyan kapcsolódik mindez e dolgozat tárgyához, a nacionalizmushoz? A II. világháborút követően márcsak azért is megélénkült a nacionalista mozgalmak és a nemzetállamok kialakulása iránti társadalomtudományi érdeklődés, mivel ebben az időszakban a Harmadik Világ ébredező nacionalizmusa éppen a nyugati nemzetek politikai dominanciája ellen fordult. S ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy elemzési keretként egy jóval szélesebb körű történeti-szociológiai szemléletre van szükség.

Történészek, valamint a Harmadik Világ szükségképpen interdiszciplináris megközelítésével dolgozó kutatói reagáltak a legérzékenyebben az új helyzetre. A 70-es évek végétől egyre több éles bírálat tárgyát képező „dependencia iskola" által kifejlesztett függőségelméletek, valamint a hagyományos marxizmus néhány végképp tarthatatlanná vált dogmájával szakító, inkább „Marx szellemét, mint betűjét" követő neomarxista vagy újbaloldali radikális elméletek – torzításaik és helyenkénti egyoldalúságuk ellenére – sikerrel szálltak szembe a hallgatólagosan vagy explicit módon a nemzetállamot kizárólagos elemzési egységnek tekintő konvencionális megközelítési módokkal. *Immanuel Wallerstein* hangsúlyozta talán a legradikálisabban, hogy a kapitalizmus világtörténelmi kibontakozásától kezdve az elemzés egységének az egyetlen önálló munkamegosztási egységet képviselő tőkés világgazdaságot kell tekintenünk, amelynek úgymond „felépítményrendszerét" a politikailag heterogén nemzetállamokból álló államközi rendszer alkotja.[23]

2. *Bürokratikus nacionalizmus*

Mi magyarázza a nacionalizmus mint modern politikai ideológia sikerét a 20. században, s különösen annak második felében? Az etnikai kötelékek és az emocionális kötődések nyilván közrejátszanak ebben a sikerben, ám annak inkább csak jól manipulálható alapját, mintsem végső okát képezik.

A pragmatikus, hatékonyságcentrikus és materiális értékeket preferáló II. világháborút követő korszakban pusztán emocionális kötődésekkel nyilvánvaló hiba volna magyarázni a történelem alakulását.

A 18-19. században sikeresen beindított indusztrializáció „tudományos és technikai forradalmakat" produkálva és az erős és hatékony államapparátusok bürokrata elit-rétegeinek rendelkezése alá kerülve a 20. század 30-as éveire egy mindeddig egyedülálló technikai bürokratikus civilizációt teremtett meg, amely miközben önmagát az emberi fejlődés legmagasabb fokának nyilvánította és technikai csodák sorozatát produkálta, tovább tartotta az állampolgárok tömegeiben a vele szemben táplált illúziót.

A II. világháborúnak, az első atomtámadásnak és az azt követő megállíthatatlan fegyverkezési versenynek kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy az illúziókat táplálók tábora mellett szerényebb számban ugyan, de kezdjenek felsorakozni a technikai bürokratikus civilizációt fejlődési zsákutcának tekintő józanabbak.

A korszak jellegzetességét a szociológusok a „tömegtársadalom" kialakulásában látják, amelyben a hihetetlen mértékű *urbanizáció* és *demográfiai robbanás* már önmagában is a szorongás és a bizonytalanságérzés eluralkodásához vezet. A gyors indusztrializáció szétrombolta a tradíciókat, értékrendjükből kiforgatott, orientációjukat vesztett emberek tömegeit szórva szét viskóvárosok és kaszárnyára emlékeztető lakótelepek ezreibe. Ezek az új tömegtársadalmak azonban korántsem formátlan alakulatok, létüket és mozgási lehetőségeiket kiterjedt bürokratikus szervezetek szabják meg és ellenőrzik, amelyek komoly forrásokkal, szakképzett személyzettel és óriási tervezőapparátussal rendelkeznek. A bürokratikus szervezetek sorában a legsokoldalúbb és legerősebb az *állam*, amely magán viseli a többi óriásszervezet jegyeit: a személytelenséget és a bürokratikus célracionalitást. Statisztikai kategóriákkal és rétegekkel dolgozik, hiszen az *államrezon* közömbös az individuumok sorsa iránt: bürokraták szemében az individuum személytelen egység.

A hatékonyságra való törekvés ugyanakkor megköveteli a legmodernebb módszerek és szervezeti formák bevezetésére való törekvést, a legfrissebb technikai vívmányok felhasználását. A bürokrácia szoros összefonódása a tudományos és technikai szakértelemmel a 20. század második felére *civilizációs válsággá* érett.[24]

Megjegyzendő, hogy a bürokrácia gyakran csak törekszik erre az egyesülésre. Működése gyakran hermetikusan elzárt, és ezért rövid távon és saját deklarált céljaihoz képest is irracionális marad, különösen azokban az autoritatív politikai rendszerű társadalmakban, ahol a visszacsatolás és egészséges önkorrekció mechanizmusai nem működnek.[25]

Az *államnak* a többi bürokratikus szervezet közötti megkülönböztetett helyét

elsősorban az élet lényeges területein élvezett monopolhelyzete biztosítja. Az állampolgárok csak az államhoz fordulhatnak, ha gyermekeiket taníttatni akarják, állami kézben van az egészségügy és a biztosítás, az adózás, a bíráskodás, a tömegkommunikáció és információáramlás nagy része és a katonaság (vagy más szóval a nemzetvédelem) stb.

A territoriális meghatározottság teszi lehetővé az állami bürokrácia számára, hogy az állampolgárok nyilvántartható tömege felett s az ő nevükben rendelkezzen, s határain belüli „biztonságukat" garantálva szembeállítsa és ha úgy ítéli, háborúba vezesse őket más hasonló államszervezetek állampolgárai ellen. Ez a potenciális szembenállás „más állampolgárok" ismeretlen tömegeivel a szinte kizárólag csak támadásra alkalmas atomfegyverek árnyékában mára elnyerte végső irracionalitását.[26] Egy új, önmagát reprodukáló logika érvényre jutásáról van szó, a potenciális ellenségeskedés és háborús fenyegetettségérzés önfenntartó, ám az állami bürokráciák és segéderőik által gerjesztett ördögi köréről. A bürokratikus-militarisztikus államnyelvről emberi nyelvre lefordítva ez az okoskodás körülbelül így hangzik: „engem, az államosított egyént azzal véd meg egyetlen lehetséges védelmezőm, államom, hogy más, az én biztonságos életemet fenyegető államok a véletlen folytán az enyémmel nem azonos határok közé született polgárainak millióit azonnali pusztulással fenyegeti. S ha ezt a logikát elfogadom az egyik oldalon, nagyon nehezen tudom csak (logikai ellentmondás nélkül sehogy) megkérdőjelezni jogosultságát a 'másik oldalon', így csak tisztelettel állhatok a pusztító fegyverek felhalmozásának mostani grandiózus versenye előtt, hiszen a fegyverek és az általuk okozható halál nagyságrendjének növekedése nyilvánvalóan egyenesen arányos az én biztonságom növekedésével. Meg kell hát értenem és másokat is erre kell buzdítanom, hogy káros és szűk látókörű az a materialisztikus szemlélet, miszerint a fegyvergyártásra és az új technológiák kidolgozására fordított élő és holt munkát jólétünk növelésére fordíthatnánk. Ez a szemlélet nem ér fel annak a nemes idealizmusnak az intenciójáig, amely az államot vezeti biztonságunk garantálására." Az állam igen sikeresen választja szét egymástól s különbözteti meg állampolgárait, ezek a megkülönböztetések egy idő után beépülnek gondolkodásmódunkba, erősítve a másságtudat újratermelődését. Ez a jelenség szembeállítva az egyéni és tömegközlekedés által a technikai fejlődés következtében biztosított szinte határtalan lehetőségeivel, ugyancsak civilizációs válság megnyilvánulása.

A bürokratikus állam minden más szervezetnél fontosabbnak tartja tehát, hogy tagjait egységes és homogén testté integrálja – s ehhez meg kell találnia egy közös nyelvet: az adminisztráció közös nyelvét. (*George Orwell* a Newspeak kialakulását és „fejlődését" félelmetes erővel ábrázolja az *1984*-ben.)

A bürokratikus nacionalizmus legfőbb vonzereje a gyors változások idején a rend és stabilitás megőrzésére vonatkozó ígéreteiben rejlik. Az államra úgy tekintünk mint a túl gyors vagy túl radikális változások elleni védőbástyára és mint a kívánt változások végrehajtójára. „Ha egy gyökeret eresztett államot alattvalói az ellenséges gyűlölettel szembeni igazi védelmezőjüknek tekintenek, amikor szorosan azonosul a nemzeti történelemmel és területtel, akkor 'nemzetállammá válik' és az *etatizmus* helyet ad a bürokratikus nacionalizmusnak."[27] *A. D. Smith* tömör összefoglalásában fontos az a

szociológiai és társadalomlélektani momentum, miszerint az állampolgárok tekintik az államot igazi védelmezőjüknek; azaz egy politikai konstrukció a köztudatban természetadta, változtathatatlan — esetleg itt-ott reformokra szoruló — entitásként jelenik meg.

3. A bürokratikus ciklus

A *nacionalizmus* illékony fogalma elvileg tehát az *anarchizmus* és *etatizmus* szélsőségei között mozog. A 20. század techno-bürokráciájának kifejlődésével, a nemzetállamok és államközi rendszerük erejének megnövekedésével a sikeres forradalmi felszabadító mozgalmak ideológiájának sorsa megpecsételődött. Hatalomra kerülésük, „győzelmük" esetén nem térhetnek ki az államközi rendszer kényszerpályái elől, ami egyet jelent az eredeti felszabadító és forradalmi eszmék feladásával és a stabilitásra való berendezkedéssel. A bürokratikus gépezet integráló ereje és gleichschaltoló tendenciái nem férnek meg az autonómia és autenticitás értékrendjével; s nem lehet kétségünk felőle, hogy a konfliktus mai állása szerint a rutinizált bürokratikus nacionalizmusé a pálma. Hiszen, ha egy nemzet — úgymond — az erősen kompetitív nemzetállamok világában fenn akar maradni, az állam mindenhatóságának és hatékonyságának, „modernizáló és fejlesztő" képességének mindenáron erősödnie kell; s e célt a társadalom minden eszközzel köteles támogatni. „A romantikus energiákat a jól tervezett és központi úton végrehajtott államépítési projektek szívják el és regulázzák meg..."[28] *Anthony D. Smith* szellemes megfogalmazása szerint a „bürokratikus ciklikus" harmadik szakaszában az állam és a nemzet teljes azonosulása következik be. A nemzeti lojalitás ekkor már feltételezi a bürokratikus diktátumot. Közvetlen külső fenyegetés, azaz *háborús veszély* híján az eredeti inspiráló nacionalista vízió azonban szertefoszlik, a bürokratikus kontroll egyre mechanikusabb és öncélúan centralizáltabb lesz, aminek következményeként széles rétegek válnak kiábrándulttá, dezorientálttá és elidegenedetté. Az értékvesztésnek ebben az állapotában az értelmiség fokozatosan szembefordul a fennálló renddel. És ezzel a logikai kör bezárul, mivel újra a kezdeteknél tartunk: csakhogy most maga a bürokratikus állam teremtette meg az autentikusabb haza iránti szükségleteket a reformtörekvések képében. E logikailag tisztának látszó körkörös mozgásra egyre kevesebb szükség van, mióta állandóan kéznél van a háborús fenyegetés ideológiája. Egy másik beépített „ciklikus" tendencia, a nemzetállam határain belül élő nemzetiségi kisebbség asszimilációjának vagy autonómiájának kérdése, ami újra és újra felszítja az ún. „romantikus" és bürokratikus nacionalizmus ellentéteit. Sajátos módon ez a beépített tendencia a blokkidentitáson belül segíti a sokféleség érzetének és látszatának fenntartását, s kielégíti az autonómia minden valószínűség szerint egyre csökkenő igényét.

JEGYZETEK

1. *Aldous Huxley:* The Human Situation. London, Chatto Windus, 1978. 80. o. Idézi *André Reszler:* Notes Towards a Reappraisal. In: The New Economic Nationalism. Szerkesztette *Otto Hieronymi.* The Macmillan Press Ltd, 1980.
2. *Aldous Huxley* i. m.
3. *Huxley* i. m. A szerző hozzáfűzi: Így a leggyengébb és legkisebb ország, amely rendelkezik egyfajta háborús gépezettel — például Líbia — nemzetnek minősül, de olyan hatalmas népességet számláló óriási méretű földrajzi egységek, mint California, nem tekinthetők nemzetnek, mert nem áll rendelkezésükre a háborús gépezet. (77. o.)
4. *Hans Kohn:* Nationalism. International Encyclopedia of the Social Sciences, New York, 1968. Lásd még ugyanőt: The Idea of Nationalism, Collier Books, New York, 1967.
5. Lásd erről bővebben *Immanuel Wallerstein:* Crisis: the world economy, the movements and the ideologies. Paper presented at 6th Annual Political Economy of the World System Conference, University of Arizona, April 1982; valamint *Mary Kaldor*ral közösen írott tanulmányomat: Civilizational Crisis. IDS Bulletin, 1985 Vol. 16 No. 1. Institute of Development Studies, Sussex.
6. *Anthony D. Smith:* Nationalism in the Twentieth Century c. könyvében dolgozza fel és szintetizálja a korszakra és egyes országokra, illetve régiókra vonatkozó politika- és gazdaságtörténeti irodalmat. (Martin Robertson, 1979.) Lásd e tanulmány végén az *A. D. Smith* által közölt bibliográfia messzemenő felhasználásával készült irodalomjegyzéket.
7. A nemzeti eszme a 19. század elején eljutott Latin-Amerikába is, ahol a *Napoleon* uralma ellen küzdő Spanyolország példáján felbuzdulva a kreol középosztály *San Martin* és *Simon Bolivar* vezetésével szembeszállt a spanyol birodalommal.
8. 1919 és 1939 között a Népszövetség nem számlált 54 tagnemzetnél többet, míg az ENSZ tagállamainak száma 150 felett van, ami gyakorlatilag majdnem az egész földgolyó lefedését jelenti.
9. *Charles Tilly* (ed.): The Formation of National States in Western Europe. Princeton University Press, Princeton, 1975.
10. *Fernand Braudel:* La Méditerannée et la monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Collins, 1972.
11. *Wallerstein* számos tanulmányban részletesen kifejtette a tőkés világgazdasági rendszer kialakulásának és fejlődésének elméletét. Magyarul lásd Fejlődés-tanulmányok 1., 2., 4. köteteit, valamint The Modern World-system c. könyvének fordítását (A modern világgazdasági rendszer. Gondolat, 1983).
12. *Otto Bauer:* Die Natonalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wiener Volksbuchhandlung, Wien, 1907. Bővített kiadása 1924-ben jelent meg.
13. *Tom Bottomore:* Political Sociology c. könyvének The formation of new nations: nationalism and development c. 5. fejezetéről van szó. (Hutchinson of London, 1979.)
14. Uo.
15. Erről lásd többek között *Bibó István:* A nemzetközi államközösség bénultsága és anak orvosságai c. művét. (Kézirat.)
16. Elvileg néhány „rendszerellenes" nyugat-európai autonóm mozgalom, így a környezetvédők, a zöldek, a feministák és a nemzeti határokat túllépő békemozgalmak együttesen képviselhetnének egy alternatív fejlődési koncepciót, amely a régi ideológiai határokat áttörve egy „harmadik út" lehetőségeként értelmezhető. Ám jelenleg ezek a mozgalmak megosztottak, koordinálatlanok és kevéssé kikristályosodottak. Mindenesetre nagy érdemük, hogy az adott államhatárokon belül *és* tágasabb, regionális, illetve kontinentális szinten is élesztgetik a civil társadalom már-már veszendőbe menő, vagy ki sem alakult autonóm és demokratikus értékrendjét és az elidegenedett politikai-hatalmi intézményekkel, elsősorban az állammal folytatott párbeszédet.

17. Ez volt többek között *Rosa Luxemburg* és *Lenin* álláspontja is. Lásd: *J. P. Nettl:* Rosa Luxemburg. Oxford University Press, 1966. A könyv egy részletét lásd magyarul In: Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. Politikatudományi füzetek ELTE ÁJTK 1982. Szerkesztette *Béládi László* és *Miszlivetz Ferenc.*
18. Lásd *Otto Bauer* i. m., valamint *Karl Renner:* Marxismus, Krieg und Internationale. J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1917.
19. *Wolfgang Mommsen:* The Age of Bureaucracy. Oxford, Basil Blackwell, 1974.
20. *Steven Lukes–Émile Durkheim:* His Life and Work. Allen Lane, London, 1973.
21. *Émile Durkheim:* Qui a voulu la guerre? Collin, Paris, 1915. Ugyanebben az évben jelent meg angolul is.
22. A tudományok területén jelentkező válságokról és forradalmakról lásd *Thomas Kuhn* kiváló könyvét: The Structure of Scientific Revolutions. Chicago University Press, 1970. Magyarul: A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest, 1984.
23. Vö. *Miszlivetz Ferenc:* Interjú Immanuel Wallersteinnel = Szociológia, 1982. 3. *Wallerstein* és a dependencia-iskola más ágainak világrendszer-megközelítése akkor is rendkívül értékes és gyümölcsöző, ha számos ponton elnagyoltnak, eklektikusnak és ellentmondásosnak mutatkozik is. Elméleti áttörés eklekticizmus nélkül egyébként is lehetetlen. *Wallerstein*ék történelmi érdeme, hogy vállalták ezt az úttörő munkát, ahelyett hogy a bevált klasszikák akadémiai hűvösében figyelnék mások hasonló törekvéseit. A történettudomány, elsősorban az Anuales-iskoláé az érdem, hogy a *hosszú időtartam* fogalmának bevezetésével, a regionális társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokkal, a történelmi kontinuitás és diszkontinuitás kérdésének feszegetésével megingatta a nemzetállamok egymással párhuzamos történelmének mind a tudományos, mind a közgondolkodásban mélyen gyökerező hagyományait. Nyilván nem véletlen, hogy *Wallerstein* a modern világrendszer 15. század közepétől számított történetének szociológiai elemzését elsősorban az Anuales kutatásaira támaszkodva végezte el.
24. Vö. *Ferenc Miszlivetz–Mary Kaldor* i. m.
25. A nemzetközi irodalomban e témakörben kiemelkedőnek a nemrég elhunyt amerikai szociológus, *A. W. Gouldner* munkái. Red Tape as a Social Problem c. tanulmányában példaként a két világháború közötti kelet-európai bürokráciákat említi az irracionalizmus példáiként. In: *R. K. Merton, et al.* (eds): Reader in Bureaucracy. Free Press, New York, 1952.
26. E probléma egy korai megfogalmazása, mélyebb társadalomelméleti kontextusban *Herbert Marcuse* nevéhez fűződik. *Az egydimenziós ember* bevezető soraiban tömören fogalmazza meg a válság lényegét.
27. *Anthony D. Smith* i. m. 172. o.
28. Uo. 181. o.

HORVÁTH GYULA–PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A GAZDASÁG TÉRBELI DECENTRALIZÁCIÓJA ÉS A TERÜLETI IRÁNYÍTÁS

I.

A gazdasági folyamatok és a térbeliség sokoldalú egymásrautaltsága a marxista társadalom- és gazdaságelmélet egyik ismert, ám a kutatásokban és kiváltképpen a gyakorlatban már nem mindig követett alaptétele. A gazdasági folyamatok és jelenségek térbeli előfeltételeinek mérlegelése, térbeli működésük mélyreható tanulmányozása a gazdasági mechanizmus minden alrendszerében elengedhetetlen feladat. Ez a felismerés különböző formákban jelentkezett a szocializmus eddigi fejlődése során. Ha a területi munkamegosztás specifikus törvényszerűségeinek, a gazdasági mechanizmus egyes szféráiba való tudatos beépültségét vizsgáljuk a szocialista gazdaságirányítási rendszerek fejlődésében, azt találhatjuk, hogy a hierarchikus struktúrákban a vertikális és a horizontális mozgási tendenciák térbeli kötöttsége a szocializmus építésének időszerű gazdasági és politikai feladataitól determinálva fokozatosan erősödött.

Eme fejlődési trend mögött azonban rendkívül sok kísérlet, szervezeti próbálkozás, a centralizált és a decentralizált eszközök alkalmazásának számtalan sikeres és elvetélt variánsai húzódnak mind a térben, mind az időben. A szocialista tervgazdaságok megalakulásuk kezdeteitől az ágazati és a területi erővonalak egységét gazdasági programjaikban – nemcsak tudományos, hanem politikai szempontok miatt is – megjelenítették. Azonban akkor, amikor a sorsdöntő kérdés az országok egyes csoportjában a centralizált vagy föderalizált államszervezet, azaz az „alulról" vagy a „felülről" építkezés közötti választás volt, és az államhatalom megteremtésére az adott körülmények között az ismert módon került sor, az összhang törvénye majdnem mindenütt az általános kívánalomnál nem jelentett többet. Ennek pedig egyenes következménye lett az is, hogy a szocialista országok gazdaságpolitikájában – és szakmai közvéleményében – az ágazati és a területi szempontok kölcsönhatásairól szinte kizárólag a népgazdasági tervezés kapcsán esett szó.

A területi tervezés fejlődését kétségkívül pozitív irányba befolyásoló időszakban Kelet-Közép-Európa országainak gazdaságirányításában a centralizált elemek domináltak. A központosítás egyeduralomra törekvése nem csupán az átvett modellből, hanem az egyes országok történelmi gazdasági viszonyaiból is táplálkozott. A szocialista termelési berendezkedés megteremtésére ugyanis a kapitalizmus állami-gazdasági beavatkozásaihoz idomult gazdasági szervezetrendszer lényeges megváltoztatása nélkül került sor. Az államhatalom egészébe a helyi-területi szervezet csekély önállóságú alrendszerként történő illesztése a belső kontinuitás és a külső előremutató tapasztalatok érvényesítésén kívül azért is előnyös volt, mert a gazdaság újjáépítése kezdetben, majd a gazdaság területi struktúrájának átalakítása az ismert elvek alapján később – tehát az a folyamat, amelyet átfogóan a termelőerők területi elhelyezésének nevezünk – jórészt csak centralizált irányítással volt kibontakoztatható.

De hasonló tendenciák érvényesültek a szocialista gazdaságok térbeli kereteinek, a területi-igazgatási alapegységek, valamint a gazdasági körzetek kijelölésében is. Míg azonban – annak követ-

keztében, hogy egyik ország sem törekedett korábbi igazgatási tagozódásának mélyreható átalakítására – a területi-közigazgatási egységek méreteiben és gazdasági potenciáljában a különneműségek vannak túlsúlyban, addig a gazdasági körzetesítésben eléggé nagyfokú homogenitással állunk szemben.[1] Hogy az első szocialista alkotmányok az új népképviseleti-közigazgatási egységeket nem a gazdasági régiókra alapozták, a hatalmi-politikai indítékokon kívül minden bizonnyal azzal is összefüggésbe hozható, hogy ebben az időben a gazdasági körzetesítés tartalmi kérdései, objektív funkciói – a gazdaságpolitika és a tudományos kutatások más irányú súlyponti feladatai miatt is – még feltáratlanok voltak, és csupán a születőben levő szocialista gazdasági földrajz gyakorló terepéül szolgáltak.

A heterogén területi struktúrák és a történelmi tradíciók különbözősége ellenére – érthető módon – a szocialista országok a helyi hatalmi szervezet modelljét a centralizált irányítási viszonyokból vezették le. Ezek a formalizált struktúrák hierarchikus viszonyaikat, funkcióikat és szervezeti rendszereiket tekintve nagy hasonlóságot mutattak. A 60-as évek közepének, végének gazdasági reformjai következtében – amelyek során elsősorban a vertikális irányítás egyes szintjei között rendezték át a korábbi munkamegosztás erővonalait – azonban átrendeződési folyamat indult meg a horizontális területi irányítási viszonyokban is.

Feltételezésünk szerint a gazdaság területi struktúrájában, a gazdaságirányítás szervezetrendszerében, a vállalati struktúrákban és a településhálózatban végbemenő átalakulás következményeit érvényesíteni szükséges a gazdaság területi folyamatainak a szervezésében és koordinálásában is. Ha ezt a kívánalmat és gazdaságunk elmúlt évtizedbeni fejlődését összevetjük, azt láthatjuk, hogy a 70-es években a termelőerők dinamikus fejlődését, területi dekoncentrációját nem követte megfelelő ütemben a gazdaságirányítás területi elemeinek komplex fejlesztése. A változások jelentős része mindössze az egyes szervezettípusok belső mechanizmusainak a tökéletesítésére irányult. Az érdeklődésen kívül rekedtek az irányításnak azok a mozzanatai, amelyek e szervek működésének a területi gazdasági fejlődésre hatást gyakorló közös elemeit segítették volna integrálódni. Az egy területi egység keretei között funkcionáló szervezetfajták közötti kölcsönhatások jellegének, működésük lényegének nem kellő tisztázottsága is közrejátszhatott abban, hogy ma – más szocialista országoktól eltérően – a magyar gazdaságpolitika a területi gazdaságirányítás kategóriáját nem alkalmazza, az irányítás e vetületét az objektív szükségletnél szűkebb tevékenységi körre, a népképviseleti-önkormányzati szervezetrendszerre és a tanácsok közigazgatási apparátusára korlátozza.

A területi gazdaságirányítás funkcióit és komplex eszközrendszerét, a gazdasági folyamatok decentralizálásának térbeli hatásait a területi-közigazgatási egységekben vizsgálhatjuk átfogóan.

Ma már nincs vita abban, hogy a megyét *bonyolult struktúrájú*, dinamikus, nyílt gazdasági rendszernek kell tekintenünk, amelynek működését belső és külső termelési és irányítási kapcsolatok sorozata szabályozza. Megállapíthatjuk azt is, hogy a kapcsolatok irányát és jellegét a területi munkamegosztás állapota, a termelőerők fejlesztésének objektív és szubjektív adottságai, valamint a termelés és az irányítás szervezeti rendszereiben testet öltő vonások határozzák meg. A szervezeti elemek szerepe azonban nemcsak a gazdaság működőképességének az alakulásában jelentős, hanem hatással van a területi integráció, a térbeli kohézió mértékére is.

A dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet területi-gazdasági kapcsolatainak az elemzésével például bebizonyosodott, hogy a területi egységek összetartó erejét a földrajzi és a gazdaságföldrajzi tér struktúráján kívül az irányítási viszonyokban tükröződő gazdasági tér szerkezete, ezen belül a vállalati szerkezet irányítási típusok szerinti tagoltsága is befolyásolja. Másképpen szólva azt mondhatjuk, hogy *a gazdasági decentralizáció mértéke és a térbeli gazdasági szabályszerűségek alkalmazási lehetőségei között szoros a kapcsolat.*

II.

A területi irányítás gyakorlása fő terrénumának, a megyének, mint bonyolult struktúrájú irányítási objektumnak a kutatása feladatok egész sorát jelöli ki számunkra. Kutatási feladatokat említünk elsősorban, mert azt látjuk, hogy e területi egység belső szervezeti viszonyainak a feltárásában további vizsgálatokra lenne szükségünk ahhoz, hogy világos képünk legyen a megyékben zajló társadalmi-gazdasági folyamatok irányítási viszonyairól, az egyes szervezeti körök kölcsönhatásairól, a generáló elem vagy elemek funkcióiról és működéséről. Nem mintha a kérdésnek szegényes irodalma lenne. Gondoljunk csak az állami területbeosztás, a közigazgatás továbbfejlesztése, a politikai rendszerek vizsgálatában megjelent publikációkra, vagy akár a területi tervezés elveiről és módszereiről írott munkákra. Igaz azonban, hogy e vizsgálati anyagokban, tudományos közleményekben a megyére mint irányítási komplexumra történő utalások meglehetősen háttérbe maradtak.

Hasonló következtetésekre juthatunk a területi gazdaságirányítás fogalmi kérdéseit tisztázó tanulmányok áttekintése után is. Ebben az esetben azonban már bonyolultabb problémakörrel találjuk szemben magunkat. A vélemények ütközésének egyik oka az, hogy a szakemberek – tudományáguk specifikumainak megfelelően – eltérő szempontok alapján definiálják a gazdaság irányítását általában, s ami a legfontosabb – és az egyes koncepciók közötti gyökeres különbségek fő forrása – eltérő mértékben vannak tisztában azzal az objektív ténnyel, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatokat térben sajátos törvényszerűségek mozgatják.

Azok, akik a területi munkamegosztást – egyébként helytelenül – az ágazati munkamegosztás mechanikusan leképezett vetületének tekintik, a gazdaság területi irányítását az általános hatáskörű szervek komplex, az államigazgatás legáltalánosabb feladatainak a megoldására irányuló végrehajtó tevékenységével azonosították. Eme álláspont egyik szovjet jogtudományi képviselője, *V. A. Juszipov* e megállapítását azzal indokolja, hogy minden területi irányító szerv meghatározott közigazgatási egységben fejti ki tevékenységét, ágazati és ágazatközi hatásköröket gyakorló szervek feladatköreit egyesíti.[2] Más véleményen van az ugyancsak jogász *A. T. Szjomuskin*, aki az ágazati és a területi irányítás kölcsönhatásait a társadalmi munkamegosztás elméletéből és a szovjet gazdaságirányítás történeti fejlődéséből vezeti le. Gondolatmenetének végkövetkeztetése az, hogy mivel a gazdaság térbeli mozgását az ágazatitól eltérő, attól alapjaiban különböző szabályszerűségek befolyásolják, a területi irányításban nemcsak általános, hanem speciális hatáskörű szervek is részt vesznek, s mert a komplexitás az ágazati irányításnak is lényegi tulajdonsága, helyesebb a területi irányítás funkcióját az adott területen elhelyezkedő ágazati-gazdasági objektumok összehangolt ágazatközi fejlesztését biztosító tevékenységgel azonosítani.[3]

Nemcsak a társadalmi munkamegosztás területi válfajában vallott nézetkülönbségek teszik polarizálttá és bonyolulttá a területi gazdaságirányítás fogalmát, hanem az egyes szaktudományoknak az irányítási folyamat komponenseihez fűződő viszonya is.

A *földrajztudomány* értelemszerűen a társadalmi-gazdasági objektumok kiterjedésének, egymásmellettiségének és elhelyezkedésük rendjének kölcsönviszonyai alapján meghatározott társadalmi-gazdasági tereket tekinti a területi irányítás fogalomrendszere kiindulópontjának. A területi társadalmi-gazdasági rendszerek irányítása földrajzi vizsgálatának szükségességét a szocialista irodalomban először *Ju. G. Szauskin* vetette fel.[4] Jórészt az ő munkássága nyomán honosodott meg, és vált szinte külön irányzattá a szovjet földrajztudományban a geokibernetika, az irányítás területi szempontjainak a vizsgálata. Az irányítástudomány földrajzi alapjainak fogalomrendszerét a szovjet gazdaságföldrajz egyik vezető egyénisége, *E. B. Alaev* dolgozta ki. A gazdasági objektumokat ő például a hagyományos gazdaságföldrajzi osztályozással szemben (ahol az egyes típusok mennyiségi és funkcionális paraméterek szerint különülnek el) az irányítási rendszerben elfoglalt helyük alapján három – autonóm, szankcionáló és koordináló – csoportba sorolja. Sőt, elméleti rendszerében az irányítási funkciók jelenlétét a gazdasági tér differencia specifikái közé sorolja.[5]

A gazdaságföldrajzi irányzatok lényegében a területi irányítás tárgyainak az oldaláról közelítik meg a kérdést, az esetek egy részében eltekintenek például attól, hogy a társadalmi-gazdasági

objektumok, mint irányított rendszerek rendelkeznek-e működési kereteik között szervezett vezérlési központtal avagy sem. Ha ezt a gondolatot előtérbe helyezzük, világossá válik az is, hogy miért nem tekintik sokan megalapozottnak a jogilag nem manifesztálódott gazdasági körzetek irányítási viszonyai tanulmányozásának a szükségességét, s e területi egységeket csupán az elsősorban a központi gazdaságirányítási intézményekhez kapcsolódó regionális tervezés szempontjából tartják érdemesnek szemügyre venni.

A társadalom és a gazdaság irányítási viszonyainak a kutatásában a *közgazdaságtudomány* általában az irányítás szubjektumaira fordítja a fő figyelmet. Az irányítási rendszereket tipizálva a közgazdasági munkák – s ezek alapján jogtudományi értekezések is – jobbára arra a következtetésre jutnak, hogy a gazdasági intézményrendszer két nagy szervezeti szférából, a központi gazdaságirányítás szervezetéből és a vállalati szervezeti rendszerből áll. Mindazok a kutatások tehát, amelyek a népgazdasági intézményrendszer továbbfejlesztését mérlegelik, és az előbbi felosztást lényegében axiómaként kezelik, a gazdaság térbeliségéből fakadó mozzanatokat a két szervezeti szféra viszonyrendszerébe helyezik, és vagy a központi-kormányzati (ágazati) irányítást, vagy a vállalati szervezetrendszer működését meghatározó egyik érvényesítendő feltételnek tekintik. Ez a szemlélet még némileg érthető azoknak az elképzeléseknek az esetében, amelyek kifejezetten csak az ágazati irányítás kérdésköreit érintik, de már kevésbé megengedhető a gazdasági intézményrendszer egészét vázoló koncepciók összeállításában.

A felhozott példákkal egyáltalán nem azt akarjuk érzékeltetni, hogy a területi elemek fontosságát a gazdaságirányítás egyes szféráiban a társadalomtudományok csak felszínesen, vagy erős fenntartásokkal említették volna. Számos társadalomtudományi munkában lehet utalásokat és olyan megállapításokat találni, amelyek a valós társadalmi-gazdasági viszonyokból eredő fontos feltételnek tekintik a regionális gazdaságirányítás egyes elemei érvényre juttatásának a szükségességét.

A hazai szakirodalomban a népgazdasági intézményrendszer kiváló kutatója, *Sárközy Tamás* – érthetően ugyancsak a központi irányítás és a vállalati szféra összefüggésében – vezette be a regionális gazdaságirányítás fogalmát. Ő a vállalatirányítás államigazgatási szervezetrendszerét kormányzati, funkcionális, ágazati gazdaságpolitikai irányításra és regionális vállalatirányításra tagolja.[6] Természetesnek vehetjük, hogy ebből a nézőpontból figyelmét kifejezetten a tanácsi irányításra fordítja, bár érezteti, hogy a területi irányítás nem azonosítható teljes mértékben a tanácsok tevékenységével, amikor megjegyzi: *„Fejlesztési elképzeléseink általában növelni kívánják a regionális irányítás és a tanácsok szerepét.* E jogosítványokat alapjában a területi, tehát a megyei tanácsok gyakorolnák...".[7] A területi irányítás fundamentális mozzanatain elgondolkodva különösen lényegesnek kell tartanunk megállapítását: „A tanács regionális körzetében működő, viszont a tanácsi gazdaságirányítás alá nem tartozó vállalatok viszonylatában ... arra lenne szükség, hogy a tanács regionális gazdaságirányítási befolyásolást tudjon végezni, még a nagyvállalatokkal szemben is."[8] Más helyütt, a központi gazdaságirányítási szervezetrendszer továbbfejlesztése kapcsán sem feledkezik meg hangsúlyozni, hogy „...figyelembe kell venni azt is, hogy a gazdálkodás *meghatározott térben* folyik, tehát a *területi irányítás* szempontjainak egyre nyomatékosabban érvényesülniük kell a népgazdaság felsőbb irányításában is".[9] E gondolatból egyenesen következik az a javaslata, hogy a központi gazdaságirányítás alapfunkciói közé tartozzék a területi igazgatás is. „Ebben a vonatkozásban – mutat rá – a fejlesztés egyik kínálkozó útja a tanácsok *népképviseleti-önkormányzati* szervezetrendszerének ... és a tanácsok *közigazgatási apparátusának* ... egymástól való határozottabb ... elválasztása lehet. Az átfogó területi népképviseleti érdeket képviselő tanácsokat ... *kamarai érdekképviseleti rendszerbe* is lehetne szervezni. Ezt a 'decentralizációt' kiegészítő 'centralizációs' megoldás esetén felmerülhet, hogy a tanácsi közigazgatás legfelsőbb irányítására *területi igazgatási csúcsminisztériumot* hozzunk létre. A területi csoportba lennének sorolhatók a környezetvédelmi, illetve a településfejlesztési ügyeket ellátó központi főhatósági szervek is."[10] Noha ez az utóbbi megállapítás már közvetlenül nem kapcsolódik az általunk vizsgált kérdéskörhöz, idézése mégis célszerű, mert azt mutatja, hogy a területi irányítás komplex fejlesztése elképzelhetően konzekvenciákkal jár a felsőbb szintű gazdaságpolitikai irányítási szervezetrendszer struktúrájában is.

A gazdaságirányítás területi rendszereinek kutatásához értékes elméleti kündulópontokat vagy részeredményeket szolgáltatnak az *államtudományi és politikai gazdaságtani* munkák is. *Bihari Ottó* a gazdaságirányítási reform bevezetésének idején utalt arra, hogy annak érintenie kell az állami szervezetet: „Nem lehet senki előtt sem kétséges, hogy a gazdasági mechanizmus átalakulása egy olyan államban, amelynek elsőrendűen fontos a gazdasági szervező funkciója, az állami szervezet jelentős változását vonja maga után, mind a központi, mind a helyi és a vállalati szervezetben – elsősorban a gazdaságirányítás formájában és tartalmában."[11] Ez a megfogalmazás tehát már azt tükrözi, hogy az állam gazdaságirányító tevékenységét voltaképpen nem két szférában gyakorolja, hanem hatóköre egy harmadik szervezeti csomópontra, a helyi-területi szervezetrendszerre is kiterjed.

A vállalatelmélet és a politikai gazdaságtan kölcsönhatásait vizsgáló egyik munka[12] meggyőzően bizonyítja, hogy a termelés, a forgalmazás és az elosztás egységeihez leginkább az ágazati irányító szervek kapcsolódnak. Ez a szoros együvé tartozás a funkciók és az érdekek hasonlóságából adódik. Az ágazati irányító szervek és a termelési alapegységek érdekrendszereinek viszonylagos integrációja mellett a gazdaság működésében az érdekmechanizmusok széles skáláját felölelő folyamatok zajlanak. Ezek egyik típusát, a területi érdekeket szemügyre véve, joggal állapítja meg *Zelkó Lajos:* „A magasabb szintű területi irányító szervek általában a terület speciális érdekeit képviselik, de emellett – mivel az alapegységek széles skálája működik régiójukban – általában nem kötődnek ágazati érdekekhez. Ilyen is előfordulhat azonban akkor, ha valamely ágazat túlsúlya az adott területi egység szempontjából egyértelmű. Ez utóbbi eset annál valószínűbb, minél alacsonyabb szintű területi irányító szervről van szó."[13] További következtetésre is juthatunk mindebből, nevezetesen arra, hogy a területi irányító szervek területük gazdasági adottságai és ebből fakadó érdekeik szempontjából nem homogén képződmények, törekvéseik több közös, de számtalan egyedi vonást is tartalmaznak.[14]

A nyitott vagy az elméletileg még nem kellően megalapozott kérdéseket tovább sorolhatnánk. Vajon nem ezzel a tisztázatlan helyzettel hozható összefüggésbe az, hogy a tanácsi vezető a területi gazdaságirányítás jelenlegi állapotát így értékeli: „A tanácsok szerepe a gazdaság területi irányításában nem tisztult, hanem ha lehet, még bonyolultabbá vált. Sokan és sokféleképpen vesznek ebben részt, s meglehetősen sok a párhuzamosság. Nem rendezett a területi irányításban résztvevők munkamegosztása s az egymás közötti kapcsolatrendszer sem."[15]

III.

Akár a területi gazdaságirányítást, akár a megyei irányításnak abban elfoglalt helyét, akár pedig ez utóbbi belső struktúráját is vesszük szemügyre, a megállapítások megfogalmazásában bizonyos fokú óvatosságnak lehetünk tanúi. Ezt a tudományos elővigyázatosságot indokolja a szaktudományok fejlődési irányainak alakulása, az interdiszciplináris kutatások szükségesnél lassabb kibontakozása is. Nem lehet kétséges az sem, hogy a legkorszerűbb tudományos eszközök és módszerek alkalmazása híján kissé nehezen tudjuk megközelíteni az évszázados fejlődése során meghatározott tekintélyre szert tett megyét.

E kérdések megközelítésének általunk eddig nem érintett – már-már tradicionálisnak tekinthető – módja az állami területbeosztás problematikájához kapcsolódik. Az évtizedek óta folyó tudományos vitában[16] két irányzat rajzolódott ki markánsan. Az egyik irányzat az elsősorban gazdaságföldrajzi indíttatású kutatások nyomán a közigazgatás területi rendszerét az ún. szerves gazdasági körzetekre helyezi. A másik mindmáig nagy hatást gyakorló *Erdei Ferenc* nevéhez kapcsolt városmegye koncepció, amely a települések közötti társadalmi, gazdasági vonzási viszonyokra épül, viszont adós maradt a gazdaságpolitikai megalapozással.[17]

Szép számmal foglalkoztak az állami területbeosztás kérdésével a politikai érdekek struktúrája felől is. *Kulcsár Kálmán* a valóságos érdekközösségek létére alapozó területi beosztás szempont-

jából tartja problematikusnak a megyei területi igazgatást. „Továbbra is keresni kell – állapítja meg – azt a szerves egységet, amelyhez a közigazgatás – mint alulról kiépülő és a politikai rendszernek a központtól távolabb eső eleméhez tapadó szervezet – funkcionális értelemben is szerveződhet."[18]

A közigazgatás működéséhez szervezet, illetve politikai szociológiai eszközökkel közelítő irányzat – amely lényegében eltekint az állami területbeosztás és a gazdasági körzetesítés közötti összhang követelményétől – arra mutat rá, hogy „... a területi struktúrára vonatkozó döntéseknél figyelembe kell venni azt a törvényszerűséget, miszerint az általános igazgatási funkciók önálló hatáskörű szervezetrendszer keretében történő területi megosztása azt eredményezi, hogy a területi beosztás viszonylagos önállóságra tesz szert és külön érdekintegrációs szintként működik... Mivel az igazgatás társadalomalakító erő, fennáll annak lehetősége, hogy az eredetileg mesterséges egység közelít a természetes együttesség állapotához, illetőleg ilyenné válik."[19]

Láttuk, hogy akár a gazdaságirányítás objektív szükségleteiből, a politikai hatalom gyakorlás kereteiből, akár az általános állami területbeosztással szembeni elméleti kritériumrendszerből indulunk is ki, megválaszolatlan kérdések tömegébe ütközünk, feloldásra váró ellentmondások egész sorát vonultathatjuk fel. Nem a végleges megoldás, inkább a problémák további taglalásához újabb szempontokat adva térünk rá a *tanácsrendszer* néhány vonásának elemzésére.

A tanácsok *gazdaságirányítási tevékenységének* vizsgálata egyrészt alkalmas terep arra, hogy a gazdaság területi irányításának egyik legfontosabb elemét térképezzük fel. A tanácsok gazdaságirányítási gyakorlatában megmutatkozó „hiányjelenségek" katalógusa egyben a megoldási variánsok kidolgozásához is kiindulópont lehet. Másfelől vizsgálódnunk kell az 1984-ben bevezetett területi reform talaján is. E reform közvetlenül a településirányítás viszonyait rendezte át, ám más kapcsolódó intézkedéseket (területi tervezés új rendszerét, elosztási mechanizmus reformját) is ide számítva a tanácsrendszeren belüli munkamegosztás kérdése, s ezen belül a tanácsi gazdaságirányítási feladatok jellege, struktúrája, illetve eszközrendszere is új megvilágításba került.

Ha a tanácsrendszert a maga egészében vizsgáljuk, a funkciók és a feladatkörök volumenének meghatározásához elegendő lenne a megyei tanácsokkal foglalkozni. Noha a harmadik tanácstörvény – a korábbiaktól eltérően – elhatárolta az egyes tanácsszintek sajátos feladatait, ennek ellenére nehezen találunk olyan tevékenységfajtát a helyi tanácsoknál, amelyet valamilyen formában a megyei irányítás és felügyelet ne befolyásolna. Említettük már, hogy állami igazgatási rendszerünk decentralizációs hullámai jórészt csak a megyékig értek el. Az ún. „veszélyes absztrakció" szintjét ütnénk meg, ha a tanácsrendszert egységében tárgyalnánk, ugyanis az egyes szintek, sőt településtípusok vonásai között a gyakorlatban olyan differenciák vannak, amelyektől egyetlen tanácsi funkció tárgyalásánál sem lehet eltekinteni.

A tanácsoknak a tanácstörvényben rögzített hármas jellege (népképviseleti, önkormányzati és államigazgatási) már önmagában is sok vitára adott alkalmat. A törvény általános indokolása szerint „a helyi tanácsok tevékenységében egyaránt fellelhetők az állami és az önkormányzati elemek, míg a megyei tanácsok elsősorban állami feladatokat látnak el" – ennyiben törekedett az egyes szervek jellegének elválasztására. Az is igaz, hogy az önkormányzati jelleg gazdasági tartalmát tekintve már 1971-ben igyekeztek eloszlatni az illúziókat. A megyei tanácsi irányítás azonban jórészt a járások közvetítésével (s most ne döntsük el, hogy szükségszerűen vagy indokolatlanul), olyan szoros függőségi kapcsolatokat épített ki a helyi tanácsok irányában – elsősorban elosztási funkciója, szakigazgatási feladatai, másrészt felügyeleti jellegű jogosítványai révén –, hogy a helyi tanácsok önkormányzati jellege még az elvi korlátozottság mértékéig sem érvényesülhetett.

A megyei pozíciók súlyát csak részben magyarázza meg a településirányítás centralizált gyakorlata. A megyei tanácsok általános területi gazdaságirányítási feladataik, illetve társadalompolitikai szerepkörük révén a megyékben működő gazdasági szervek, intézmények, társadalmi szervek irányában is olyan irányítási jogosítványok birtokosai, amelyek jórészt lefedik a megyék szintjén megfogható funkciók, jelenségek egészét. Arról azonban nincs szó, hogy a megyei tanácsok a területükön végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok irányításának elsődleges hordozói lenné-

nek, különösen nem, ha az irányítás hatékonyságát, az alkalmazott eszközrendszer végrehajtási garanciáit vesszük szemügyre. E jelenség okát kutatva számításba kell vennünk azt is, hogy míg az átfogó dokumentumok, jogszabályok a területek gazdasági irányításában a tanácsok szerepének a fokozását szorgalmazzák, ugyanakkor a központi ágazati irányítás – a tanácsokon keresztül, vagy saját szervezeteik kiépítésével – közvetlen befolyásukat kívánja megteremteni, nem csekély sikerrel.

Nem feledkezhetünk meg persze természetesen arról, hogy már az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését megelőző években is határozott fejlődés volt tapasztalható a megyei tanácsok gazdasági funkcióit illetően. A tanácsok közvetlen gazdaságirányítási tevékenységét szolgáló pénzügyi szabályozás és tervezési rendszer fokozatosan differenciálódott. A szabályozás szempontjából értelemszerűen a tanácsi irányítás két területe, a helyi ipar és szolgáltatások, valamint a mezőgazdasági termelés volt a legrendezettebb. A gazdaságirányítás másik elemében – a tervezésben – azonban még jobbára a centralizált jegyek domináltak. A gazdaságirányítás e két komponensében megmutatkozó elvi és metodikai különbözőségek kedvezőtlen hatást gyakoroltak mind a település-, mind a területfejlesztésben az önálló lehetőségek kihasználására és a sajátos kezdeményezések kibontakoztatására. Az 1968-as reform tanácsokra vonatkozó intézkedései fordulópontként értékelhetők a tanácsi gazdálkodásban. A tanácsi gazdaságirányítás fő vonalaiban mutatkozó pozitív változások ellenére sem volt elméletileg tisztázott az 1971. évi tanácstörvény megjelenésekor a tanácsi és a nem tanácsi szervek viszonya, a tanácsi koordináció elvi határai, tartalma és megvalósításának eszközrendszere.

Megállapíthatjuk, hogy a központi állami irányítás centralizációs törekvései mellett a megyei tanácsoknak biztosított területi irányítási, befolyásolási jogosítványok hatásszférájának szűkössége is gátja lehet a konzisztens megyei irányítás kialakulásának, valamint annak, hogy ebben a tanács centrális szerepköre teljességgel kifejlődhessen. A tanácsi vállalati és intézményi szféra feletti irányítási, felügyeleti hatáskörökön túlra, a nem tanácsi szervek irányába ható „puhább" koordinációs eszközök ma még jórészt elégtelenek a szorosabb területi kapcsolatok kiépítésére. A nem tanácsi szervek együttműködési kötelezettségét a harmadik tanácstörvény deklarálta; a gazdaság különböző szegmentjeinek harmonikus összefonódása a terület fejlesztésének, a lakosság ellátásának érdekében – folyamatosan hangoztatott elvi követelmény. Az összefonódó feladatkörök számára azonban nem épült ki intézmény-, illetve koordinációs eszközrendszer. A tanácsi és nem tanácsi szféra közötti kapcsolatok jó része szabályozatlan, nem kis hányadát szubjektív elemek is tarkítják. A tanácsok és a gazdálkodó szervek közötti tranzakciók esetenként nem is tervezhetők, azok a vállalatok szabta feltételek között zajlanak. A megoldás természetesen nem az, hogy a tanácsok „állami" karakterének súlyt adva, szorítsuk, illetve megteremtsük a tanácsi és vállalati szféra hierarchikus kapcsolatát. Sőt, erősen valószínűsíthető, hogy éppen a vállalatok nagyobb mozgástere esetében lesz lehetőség a helyi, területi érdekek konszenzusos, társulási formákban való érvényesítésére. Mindkét – tanácsi és vállalati – szféra központi irányításának és függőségének lazítása nyithatja csak meg az utat a területi érdekek alapján történő közelítés előtt.

A megyei tanácsok irányítási tevékenységének másik, ugyanolyan fontos területe, a *településirányítás* is hosszú idők óta áll a viták középpontjában. A megyék ebbéli funkcióit többnyire közvetett módon, a helyi tanácsi önállóság helyzetével, a vonzáskörzetek, a városkörnyék igazgatási-irányítási feltételeivel, a járások szerepének értékelésével összekötve tárgyalják a szakirodalomban.

Tudjuk azt, hogy elsősorban az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció nyomán a vonzáskörzeti orientáció volt a tervezés és az irányítás általános igénye a hetvenes évtizedben. Méltán bírálták többen éppen emiatt a tanácstörvény vonatkozó rendelkezéseit – előnyei elismerése mellett –, amelyek a városkörnyék települései közötti kapcsolatokat a hatósági igazgatásra szűkítették le. Az e konstrukció megítélésével kapcsolatos dilemmát csak felerősítette az a területszervezési gyakorlat, amelyben a városkörnyéki községek körének kijelölése nem igazodott a városok alap-, illetve középfokú ellátási intézményhálózatának területi hatóköre által körülhatárolt vonzáskörzetekhez. Ezen igazgatási forma több esetben egyszerűen a járások megszüntetését

szolgálta, máskor pedig csupán egy-két községet érintett, azaz időnként mintegy szervezéstechnikai kérdésként kezelte a „város és környéke szerves kapcsolataira" épülő igazgatáspolitikai koncepciót.

Az elmúlt évtized tudományos kutatásai, elsősorban az igazgatástudományi vizsgálatok nem kevés eredményre vezettek a területi koordinációs mechanizmus elméleti és módszertani megalapozásában. Nem kétséges, hogy ezek az útmutatások nagy segítséget nyújtottak például a vonzáskörzetek, településegyüttesek igazgatási és ellátási rendszereinek összehangolt fejlesztéséhez. Az ez irányba ható munkálkodások azért is nyilvánvalóak, mert értelemszerűen a tanácstörvényben deklarált új hatáskörök gyakorlásához kellettek hatékony formák, eszközök és módszerek, az viszont már kevésbé érthető, hogy például a megyék közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének tudományos vizsgálata az érdeklődésen kívül rekedt. Az interregionális együttműködések tárgykörébe eső munkák áttanulmányozása után az lehet az érzésünk, mintha a kölcsönös összefogás kínálta területek széles skálája állna rendelkezésünkre, s ezek kihasználása csupán a jóakarat vagy általánosabban szólva a szubjektív tényezők kérdése lenne. Márpedig álláspontunk szerint *a területi (területen belüli és területközi) integrációt a gazdaságon belüli racionális megfontolások, a gazdaságon belüli és kívüli sokrétű érdekviszonyok befolyásolják elsősorban.*

Az 1984 legelején bevezetett reform nyomán általánossá vált a városkörnyéki rendszer, a települések irányítása és kapcsolatrendszere számára olyan keretek jöttek létre, amelyek a kétszintű igazgatás távlati céljának megvalósulását szolgálják.

A reform a korábbiakban jelzett ellentmondások egy részére egyértelmű választ ad, több felvetett dilemma azonban továbbra sem vesztett aktualitásából. A városok, városi jogú nagyközségek nem kaptak jogosítványokat a városkörnyéki községek irányítására, a konstrukció a partner tanácsszervek együttműködését feltételezi. A városok közvetítő szerepe korlátozottabb a korábbi járási hivatalokénál, s kérdéses, hogy az előbbiek „helyzeti előnyüket" minden esetben alárendelik-e a körzet vagy éppen a községek érdekeinek? Kétségünket egy korábbi igazgatásszociológiai vizsgálat tanulságai alapján látjuk megalapozottnak. Az említett kutatás meggyőzően bizonyította a járási és a városi érdekközvetítési mechanizmusok jellegének különbözőségét. A városok települési érdekei ütközhetnek a községekével, az érdekek ütközése esetén pedig e „harc" kimenetele számunkra sem tűnik kétségesnek.[20] A reform a helyi és megyei közigazgatási egységek jelenlegi arányaival számolva tehát „megerősíti" funkcióiban és perspektíváiban a megyét, s a települések közötti kapcsolatok számára a társulásos tranzaktív formát nyújtja. A települések közötti jelenlegi adminisztratív köteléket – városkörnyéki hálózat – átmeneti intézkedésnek tekinti.

A reform a helyi tanácsi önállóság minőségi javulásának, az önkormányzati jelleg erősödésének további útjait nyitotta meg. Az előbbi célokkal konzisztens elképzelések érlelődnek a pénzügyi-elosztási rendszer átalakítására, amelynek lényege, hogy a helyben képződő pénzeszközök nagyobb aránya maradjon a településen, a redisztribúciós források elosztása elsődlegesen normatív szempontok alapján történjen, s a megyék közvetlen elosztási funkciója visszaszoruljon. Bár a felhasználás kötöttségeinek mérséklése már önmagában is gazdasági előnyökkel járhat, további körültekintő állásfoglalásokra van szükség ahhoz, hogy a fejlesztésre fordítható pénzeszközök esetleges növekedésének forrása ne kizárólag a lakossági áldozatvállalás legyen. Nem akarunk e rendkívül összetett probléma részleteibe bocsátkozni, csupán arra hívnánk fel a figyelmet, hogy az elosztás új rendszere nem vonja maga után a tanácsi fejlesztési potenciál megnövekedését, ennyiben az önállósulás alapvető garanciája jelenti éppen a szűk keresztmetszetet. Továbbá a községek – valószínűsíthetően még hosszú ideig – megnövekedett önállóságuk birtokában sem nőnek föl a városok partnereivé, s egyelőre homályos a községek közötti társulások materiális bázisa, megfelelő formája.

Tehát a járások megszüntetése önmagában automatikusan nem eredményezi a helyi tanácsok önállósodását, s hosszabb ideig szükséges lenne a községek érdekképviseletét kiemelt feladatként kezelni. Úgy látjuk, hogy a reform kikerülhetetlen következménye lesz a megyei irányítás jellegének, funkcióinak, belső szervezetének fokozatos átalakítása, annak érdekében, hogy a helyi-területi szinten megoldandó feladatok szervezetileg konzisztens rendben optimális hatásfokkal valósuljanak meg.

Sem a területi politika új súlypontjai, sem az igazgatás eleddig nyomon követhető reformtendenciái nem adnak azonban fogódzót a tanácsi és gazdasági, vállalati szféra kapcsolatainak újragondolásához.

Mind a megnövekedő települési önállóság, mind a települések közötti kapcsolatok egyelőre amorf jellege, mind pedig a vállalati szféra belső struktúrájának átalakulása, a belső elemek nagyobb integritása azt a lehetőséget és egyben követelményt involválja, hogy a megyei irányítási feladatok terén van szükség koncepcionális és strukturális váltásra.

Képes-e a megye jelenlegi struktúrájában a megváltozott feladatkörre? Akkor, amikor – jól tudjuk – testületei magukon viselik a sokat emlegetett kettős szerepkörből eredő ellentmondásokat, s a megyei szakigazgatási struktúra is elsősorban a területi szinten megfogható ágazati feladatokra szerveződött, a feladatok nagy hányadát az intézményirányítás alkotja, a funkcionális osztályok viszont (különösen a tervosztály) elsősorban az irányítás központi szintjéről érkező „impulzusok megválaszolására" rendezkedett be, a községek sajátos problémáival való differenciált foglalkozás meghaladja kapacitásukat, nem is beszélve az információs nehézségekről, a közvetlen kapcsolattartás tapasztalatainak hiányáról.

A testületek esetében a települések közötti objektív érdekellentétek ütköztetésére alkalmas szervezeti-működési formákat kell keresni. A megyei gazdasági-társadalmi szervek részvételének intézményesítése is megoldandó feladat, továbbá sürgető igény a megyei tanács tevékenysége feletti települési kontroll formáinak kialakítása is.

A szakigazgatási struktúra is értelemszerűen változtatásra szorul, amennyiben a közvetlen települési szintű irányítási feladatok túlsúlyba kerülésével a megyei irányítású intézmények köre a minimálisra szűkül. Kérdéses (különösen akkor, ha településhálózat-fejlesztésre vonatkozó jogszabályok szakítanak a korábbi mereven hierarchikus renddel, és árnyaltabb, kevésbé uniformizált fejlesztési politikát igényelnek), hogy a megye elsődleges elosztási funkciójától jórészt megfosztva, milyen eszközökkel, módszerekkel, intézményrendszerrel lesz képes a településfejlődés belső konzisztenciájának biztosítására, a települések közötti kooperációs viszonyok generálására.

IV.

A gazdaság működésének megváltozott szervezeti formái, az új fejlődési tendenciák nyomán megjelenő irányítási szükségletek, a településfejlesztés új koncepciója, a tanácsrendszeren belül végrehajtott, illetve a jövőben tervezett változások megannyi bizonyíték arra, hogy figyelmünket a gazdaság területi irányítása fogalmának tisztázására, az optimális szervezeti-működési modellek kidolgozására is rá kell irányítanunk.

Az eddig felsorakoztatott érvek – reméljük – igazolják azt, hogy jelenleg és még hosszú ideig a területi irányítás alapegységének szerepét a megye tölti be. Ehhez azonban a kiindulási feltételek egy részét egyelőre nem látjuk biztosítottnak. Fontos feladatnak tartjuk – többek között – a területi irányítás szervezeti garanciáinak megerősítését a kormányzati irányítás szintjén. A korábbiakban már említettük *Sárközy Tamás* modelljét, amelyben területi csúcsminisztérium biztosítaná az ágazati-területi irányítás közötti konfliktusok egészséges, egyenlő esélyekkel induló ütköztetésének szervezeti formáját.[21]

További feladat lenne a megyei tanácsok alapvető funkcióinak elvi tisztázása. Véleményünk szerint a területi irányítási szint egyik alapfunkciója a helyi érdekek területi szintézisének kompromisszumok útján történő kialakítása, s a központi szervek előtti érvényesítése. *Felfogásunk tehát a megyéknek a központi irányítással szembeni erősítését, a települések irányában pedig a hierarchikus irányítás lazítását feltételezi.* A „helyi érdekek" két alapvető, egymás mellett létező bázisa, a települési tanácsok által képviselt lakóhelyi, infrastrukturális, szociális érdekrendszer, valamint a nem tanácsi, elsősorban gazdasági, vállalati szférának az optimális működési környezeti feltételek megteremtéséhez fűződő gazdasági tartalmú, elsősorban munkáltatói jellegű érdeke. Ezeknek

bármilyen fajta szintézise csak úgy képzelhető el, ha megszűnik, vagy legalábbis oldódik a gazdasági szervek egyirányú, vertikális ágazati függése, s erős szálak fűzik össze az irányítás területi (vagy általában környezeti) intézményrendszerének érdekeivel. Mindebből kitűnik, hogy maga a területi szint a megyei tanácsok számára nem hierarchikus irányítási jogosítványokat követel, csupán működéséhez olyan feltételrendszert, amelyben a közös érdekeltség birtokában hatékony egyeztetés, koordináció valósítható meg.

Célszerűnek látszik az is, hogy a megyei tanácsok településfejlesztési, településirányítási feladatainak döntő része a településközi kapcsolatok generálására, a vonzáskörzeti szempontok érvényesítésére essen. E feladatkör a területi tervezés lényeges továbbfejlesztését igényli nemcsak metodikai szempontból, hanem a különböző tervtípusokkal való kapcsolatok konzisztens rendszerré való ötvözése miatt is. E körben nem elégedhetünk meg a megfelelő információs bázis megteremtésével, hanem a területi erőforrások feletti – valamilyen fajta – „rendelkezési jogot" is feltételeznünk kell ahhoz, hogy egy területi egység általános gazdaságpolitikai irányításáról vagy tágabban megyei politikáról beszélhessünk.

JEGYZETEK

1. L. erről bővebben *Horváth Gyula:* A gazdaság területi irányításának néhány alapkérdése a szocialista országokban = Területi Statisztika. 1983. 201–219. o.
2. Vö. *Juszipov, V. A.:* Szocsetanie otraszlevogo i territorial'nogo upravlenija promüslennoszt'ju SzSzSzR. Kazanszkij gosz. un-t, Kazany, 1973. 49.o.
3. Vö. *Szjomuskin, A. T.:* Problemü territorial'nogo upravlenija ekonomikoj. Ekonomika, Moszkva, 1977. 8. o.
4. *Szauskin, Ju. G.:* Ekonomicseszkaja geografija: isztorija, teorija, metodü, praktika, Müszl' Moszkva, 1973.
5. Vö. *Alaev, É. B.:* Ekonomiko-geograficseszkaja terminológija Müszl', Moszkva, 1977. 151–156. o.
6. *Sárközy Tamás:* A gazdaságirányítás és a vállalatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 63. o.
7. Uo. 167. o.
8. Uo. 168. o.
9. *Sárközy Tamás:* A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezésére = Közgazdasági Szemle, 1981. 1–29. o.
10. Uo. 31. o.
11. *Bihari Ottó:* A szocialista államszervezet alkotmányos modellje. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 11. o.
12. Vö. *Zelkó Lajos:* Vállalatelmélet és politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 112. o.
13. Uo. 112. o.
14. A területi érdekmechanizmusok mozgási tendenciáira minden bizonnyal hatással van a területi folyamatok szervezeti kereteinek, a területi-közigazgatási egységeknek a történeti fejlődése is. Ebben a tekintetben a szocialista országok között a lényeges különbségek mndenekelőtt abból adódnak, hogy a jelenlegi területi egységek eltérő történeti gyökerekkel rendelkeznek. Magyarországon, ahol nemcsak a megyék földrajzi keretei, hanem politikai-igazgatási funkciói is számos hagyományos-történeti elemet tartalmaznak, felvethető a kérdés, hogy ezek az egységek ma is valóságos érdekeket fognak-e össze? Ezzel összefüggésben ide kívánkoznak *Kulcsár Kálmán* figyelemre méltó megállapításai: „A megyei politikai és közigazgatási centrum még mindig őriz valamit egyrészt a hatalmi elem túlsúlyából a szakelemmel szemben, másrészt pedig a hatalomgyakorlás személyi összetevői – bizonyos fokig éppen a

megyei tradíciók folytán – nemritkán túlhangsúlyozódnak; nemegyszer és bizonyos elemeiben felidézve akár a korábbi dzsentriigazgatás egy-egy képét is. Vö: *Kulcsár Kálmán:* A szocialista társadalom érdekviszonyai és politikai rendszerének fejlődése. In: Politikatudományi tanulmányok (szerk.: *Polgár Tibor*). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 163. o.

15. *Piti Zoltán:* Elfogult gondolatok a tanácsi gazdálkodás mai kérdéseiről = Pénzügyi Szemle, 1983. 12. 938–947. o.
16. *Hencz Aurél:* Területrendezési törekvések Magyarországon (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.) c. munkájában összefoglalja az e tárgyban 1970-ig született elképzeléseket. Az utóbbi másfél évtizedben elsősorban a járások szerepe, illetve a városkörnyéki konstrukció és a gazdasági körzetek körül folyó szakirodalmi viták tartalmazzák az állami területbeosztással kapcsolatos nézeteket.
17. Vö. *Halász József:* Erdei Ferenc 1946. évi közigazgatási reformterve és Beér János. In: Beér János Emlékkötet születésének 75. évfordulójára (szerk. *Takács Imre*). Budapest, 1981. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Államjogi Tanszéke, 62. o.
18. *Kulcsár Kálmán:* A közigazgatás fejlesztésének társadalmi-politikai összefüggései = Állam és Igazgatás, 1983. 11. 961–976. o.
19. *Szoboszlai György:* Területi igazgatás és érdekközvetítés. In: A helyi-területi közigazgatás (szerk. *Raft Miklós*). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 122. o.
20. Vö. *Donáth Róbert:* A megyei irányítás hatékonysági problémái. In: A helyi területi közigazgatás (szerk. *Raft Miklós*). I. m. 178–209. o.
21. Meg kell jegyeznünk, hogy a harmadik tanácstörvény előkészítése során más elképzelések is napvilágot láttak. Ezek egyike például azt javasolta, hogy a területi szabályozás kapjon teljes önállóságot, a jogköröket osszák meg a funkcionális és ágazati minisztériumok, valamint a területi tanácsok között. A megyei tanácselnök rangja a miniszterekével legyen azonos. A megyei tanácselnökökből álló úgynevezett önkormányzati tanács a kormány elő kerülő előterjesztéseket véleményezze területi szempontból (vö. *Zoltán Zoltán:* Néhány gondolat a tanácsi önkormányzat értelmezéséről = Társadalmi Szemle, 1969. 12. 89. o.). Manapság viszont többen hangoztatják azt, hogy a tanácsoknak is legyen országos társadalmi érdekképviseleti szerve.

A POLITIKA ÉS A POLITIKATUDOMÁNY
(A XIII. Politikatudományi Világkongresszusról)

Az 1985. július 15–20. között Párizsban megtartott Politikatudományi Világkongresszus fő témája – *A változó állam és összefüggései a nemzeti és a nemzetközi társadalommal* – olyan kérdés, amely mindennapi problémaként tükröződik Földünk valamennyi államának gyakorlatában. A kongresszus programfüzetében ez a probléma megjelenik

- elméleti kérdésként, a politikai eszmék eddigi fejlődésében kialakult felfogások, fogalmak, elméletek mai használhatóságaként;
- a kormányok szervezeti struktúrájának, funkcióinak változásában, hiszen a társadalmi változások következményeként a különböző politikai rendszerben élő modern államoknak lényegében hasonló kihívásokkal kell szembenézniük;
- az államok legitimációs problémáiban, amelyeket egyesek egyenesen legitimációs krízis jeleinek tartanak;
- a szocialista országok és a „harmadik világ" országainak sajátos „társadalomba való ágyazódásában", amelyből fakadó kérdések a tradicionális államelméletekkel nem válaszolhatók meg; végül
- a nemzetközi viszonyok változásában a második világháború után, amely – összefüggésben a globális méretű gazdasági, politikai stb. realitásokkal – olyan kontextust hozott létre a modern állam működése számára, hogy többé nem tevékenykedhet teljesen függetlenül és szuverén módon, még ha a szuverenitás „klasszikus" tartalma formálisan esetleg megmaradt is.

A kérdések megfogalmazása már önmagában is nagy jelentőségű, ha esetenkint némely összefüggésben vitatható is. Még jelentősebb lehetett volna azonban a kérdések vitája, az itt kialakult álláspontok ütközése és a jövő tendenciáinak jelzése.

S itt ébredt fel először a *hiányérzet* a kongresszus résztvevőiben. Bár kétségtelen, hogy a világkongresszusok nagysága (Párizsban is több mint 1500 résztvevőt regisztráltak), az ülések, szekciók sokasága, a szervezettség választott módja (amely ebben az esetben lehetetlenné tette, hogy egy meghatározott kérdésben érintett kutatók több, az érdeklődési körükben szervezett ülést látogathassanak, hiszen ezek egy időben voltak) tulajdonképpen óhatatlanul szubjektívvé változtat minden beszámolót. Senki sem vehetett részt ugyanis még megközelítően sem minden vitán. Annyi tapasztalat azonban mégis összegyűlik, hogy a szubjektivitás valamilyen mértékben ellensúlyozható legyen. Így általánosabban is megállapítható, hogy egyrészt a kongresszus fő témáiként megfogalmazott kérdések távolról sem tértek vissza az egyes előadásokban, sok és periferikus jelentőségű dolgozat került bemutatásra, másrészt a kérdésekre adott válaszok nagyon bizonytalanul körvonalazták a jövő tendenciáit.

Felmerült pl., hogy az államok – amelyek általában az eddig elemzések keretét adták (akár, mint „nemzeti" társadalmak, akár ezen belül regionális vagy helyi egységek) – „sebezhetők". Egyaránt veszélyeztetik a „szub-nacionális", szecessziós mozgalmak, a kontrollálhatatlan „nem állami"

cselekvők tevékenysége (ez utóbbihoz sorolhatók pl. a kábítószerkereskedelem, a vándorlás, terrorizmus), s a kereskedelem, beruházás, kommunikáció világméretű jelenségei. Amidőn tehát az államoknak globális méretű problémákkal kell szembenézniük, ugyancsak „globális" méretű jelenségek csökkentik mozgásterüket, hatékonyságukat. Ez a kérdés – más hangsúllyal ugyan – már az 1979. évi Moszkvában szervezett Világkongresszuson is vitatott volt. Akkor az interdependencia összetevői, jelenségei (főleg a gazdaságiak) iránt nyilvánult meg az érdeklődés, most a megoldási módozatok keltettek figyelmet.

Vannak, akik a megoldást az állami intézmények „kikapcsolásában", a közvetlen társadalmi cselekvésben, az ún. grass roots mozgalmakban látják, mondván, hogy a társadalmi szolidaritás amúgy is kisebb egységekben nyilvánul meg, illetőleg a belső nemzeti, – „szubnemzeti" kapcsolatokban, s az egyes politikai rendszereken belül a helyi ellenállás a központi politikával szemben – különböző ideológiával és hatékonysággal bár – de mindenütt megmutatkozik. Mások éppen ellenkezőleg: a nemzetközi kapcsolatrendszer további intézményesítésében, hatékonyan működő „világállam" fokozatos kiépítésében keresik az interdependencia és az állam mint „cselekvő" és mint fogalmi egység közötti ellentmondás feloldását. Ez az ellentmondás azonban – így az állam mint lényegében ambivalens kategória – mindenképpen megmarad, hangsúlyozta az egyik előadás, akár a 60–70-es évek „realistáinak" nézetét fogadjuk el, mely szerint a belső és külső tényezők egyaránt korlátozzák az állami autonómiát, akár a mai újabb realistákét, akik minden interdependenciával szemben éppen az állami cselekvés autonómiájának eszméjéhez ragaszkodnak.

Mindkét „megoldási" módozattal súlyos, éspedig valóságos folyamatokat és jelenségeket megfogalmazó érvek állíthatók szembe, amelyek vitájában a hagyományos politikai fogalmak, eszmék valóban nem sok segítséget nyújtanak. Ám éppen az ilyen elgondolások és ellenérvek ütközésében – ahol és amennyiben ez megtörtént – mutatkozik meg leginkább magának a politikatudománynak adóssága is. Ahogyan egyik legérdekesebb benyújtott tanulmány konklúziója megfogalmazta: a politikatudomány, mint egész nagyon szegényes mértékben produkált olyan tudásanyagot, amely alkalmas az állami tevékenység újraorientálására, újratervezésére, s magának az újraorientált állami tevékenységnek segítésére. (Aminthogy többet kellene tudni azokról a tényezőkről is, amelyek az állami tevékenység ilyen átalakulását, az államszervezet adaptációs képességét befolyásolják.)

S itt adódik a második hiányérzet. Vajon mennyire képes a politikatudomány a meglevő, s bizonyos területeken kétségtelenül a kongresszuson is impozánsan tükröződő tudásanyagával a politika befolyásolására?

A különböző szekciókban egyes részleteiben fel-felbukkanó – egyébként napjainkban általánosan vitatott – probléma tárgyalására a kongresszus egyik plenáris ülését szentelte. Ennek előadói valamennyien volt állami vezetők (többségükben miniszterek) voltak, akik politikusi pályafutásukat megelőzően, illetőleg követően a politikatudomány magas szintű művelőiként jeleskedtek. (Csak egy-két nevet említve: *Jean-Pierre Cot, Ralf Dahrendorf, Karan Singh, Marian Dobrosielski, Joseph Nye.*) A kérdés, amelyre válaszoltak, úgy hangzott, hogy mennyire hasznosíthatták politikai vezetőként a politikatudomány tudásanyagát, illetőleg tudományos munkásságuk során politikai tapasztalataikat.

A válaszok természetesen a részletekben különböztek, néhány szinte valamennyiük által hangoztatott közös vonás azonban megfogalmazható. Ilyenek:

- a politikatudománynak, hogy komoly eredményei legyenek, megfelelő távolságot kell tartania a gyakorlattól;
- a politikatudomány kevéssé hasznosul egy-egy kérdés alapos kimunkálásában, inkább általánosabban megfogalmazott elveiben, hiszen a politikai és a politikatudomány között nincs közvetlen visszacsatolás;
- ebből következően a politikatudomány a politikai gyakorlatot a politika környezetét alkotó intellektuális klíma alakításán keresztül befolyásolhatja;
- ha tudomány közvetlenül kívánja a döntést alakítani, áldozatokat kell hoznia, amely már

a probléma meghatározásakor kezdődik, amely megmutatkozik abban, hogy a tudomány a gyakorlat időütemezésének elfogadására kényszerül stb., a két tevékenység eltérő természete miatt sok a konfliktuslehetőség, a tudomány a „beruházott érdekek" hatása folytán megszűnhet alternatívákban gondolkodni stb.

Végül is – ahogyan *Karan Singh* mondotta – a politikatudomány az intellektuális környezet alakításával, az ember politikai tudatának globális méretűvé tágításával, a részletek helyett a régi típusú vizionális gondolkodás perspektívája felé haladna. Ezzel szemben állnak azonban azok a problémák, amelyek a valóság sokirányú érdektagozottságát, az elmaradottság tényeit és összefüggéseit tükrözik, amelyek legalább annyira igénylik a konkrét elemzéseket, mint a távlatok felrajzolását. Annyi azonban kétségtelen: ha a történettudomány eljutott odáig, hogy az egyes államok történetét regionális, kontinentális és globális összefüggésekben értse meg, és a történeti folyamatok, jelenségek ezekben a kapcsolatokban válnak érthetővé, akkor a politikatudomány a ma politikai folyamatait és jelenségeit is csak így közelítheti meg.

Talán az egyik legfontosabb fogalom – mint a politikatudomány, a „vízió" vagy talán inkább képzelet és az empirikus tudásanyag összekapcsolódása – szempontjából, mind pedig a politikára ható intellektuális klíma befolyásolása érdekében a *politikai fejlődés.*

A fejlődés és benne a politikai fejlődés fogalma hosszabb ideje, szinte minden utóbbi világkongresszuson vitatott volt. Ezek a viták mindenesetre már elvezettek a fejlődés unilineáris koncepciójától s ezzel a liberális politikai berendezkedéstől, mint a politikai fejlődés mércéjétől, az etnocentrikus megközelítéstől, és egyre inkább tért hódít a fejlődés többfajta lehetséges útjának koncepciója. A viták ismertetésével nem sok újat mondhatnék, ám két jelentős új momentum bukkant fel a világkongresszus ez évi előadásaiban.

Az egyik *S. P. Varma* ismert indiai tudóshoz fűződik, aki a Történelem, tradíciók és kultúra a politikai fejlődésben c. előadásában nemcsak ismételte a már ismert nézeteket arról, hogy nehéz lenne a politikai fejlődést a fejlődés egy sajátos változatával azonosítani és fokozatait önkényesen kiválasztott mutatók alapján mérni, kétségbevonva a nemzeti államnak (mint a nyugati civilizáció teremtményének erőltetését a más megalapozottságú kultúrákban), hanem megállapította, hogy minden társadalomnak saját – történetileg is kulturálisan kondicionált – útját kell járnia, egyetlen társadalom sem hagyhatja figyelmen kívül a globális méretű jelenségeket.

A kulturális identitás politikai összefüggéseinek összekapcsolása a globális jelenségekkel kétségtelenül reálisabb megközelítést ígér, mint az utóbbiak elhanyagolása. Továbbra is kérdés azonban – és a politikai gyakorlatban kétirányú túlzásokba is fulladhat az „önkényes" válasz –, hogy melyek globális méretekben tényleges integrációt eredményező jelenségek, hol és milyen mértékben marad hely és lehetőség a saját, a belső elemek számára, s vajon nem áll-e fenn a veszély az utóbbiak éppen ilyen etnocentrikus kezelésére, mint ahogy etnocentrikus volt a politikai fejlődés nyugati mintájának általánosként való értékelése.

A válasz nyilván sokirányú elemzést igényel, s feltehetően nem lennének feleslegesek a történelmi elemzések sem. Érdekes probléma lehet ebből a szempontból, hogy a korábbi regionális vagy kontinentális méretű integrációk (amelyek a maguk idejében az akkori kommunikációs lehetőségek stb. hatásai közt szinte „globálisaknak" értékelhetők) milyen mértékű belső különbségeket „engedtek" meg, mennyire maradtak meg a későbbi diverzifikációt is eredményező sajátosságok. Napjainkban ugyanis a globális méretű jelenségek már valóban *globálisak*; a kommunikációs lehetőségek egyértelműen összekötnek, mintsem korlátoznak, jóllehet a regionális eltérések ma is olyan méretűek, hogy az azonos kihívásra is más és más válaszokat alapoznak meg.

A második „újdonság" a politikai fejlődés mérésére irányuló törekvésekben mutatkozott meg. Az „újdonság" szót idézőjelbe tettem, mert a politikai fejlődést eddig is megkísérelték mérni, ám a mutatók valóban etnocentrikus megközelítést tükröztek. Most három holland kutató (*J. W. Letterie, M. J. Arentsen* és *L. B. van Snippenburg*) együttesen kísérelte meg a politikai fejlődés olyan mérését, amelyet mentesnek értékeltek minden etnocentrikus „előítélettől". Szerintük a politikai rendszerek – amelyeket végül ők is a nemzetállamok kereteiben fogtak fel – összehasonlító és saját korábbi állapotukhoz képest is elmozdulásokat jelző mérésére három fogalom alkalmas:

• a politikai rendszer nyitottsága, amely empirikusan a politikailag diszkriminált emberek arányával mérhető;

• a politikai rendszer képessége a kormányzásra, indikátorja a kormányzás által a GDP-től „elfogyasztott" hányad;

• a politikai rendszer legitimitása, amely a belső erőszakos politikai konfliktusok számára, leegyszerűsítve a politikailag motivált fegyveres támadások számával mérhető.

A kísérlet érdekes – s a közölt, 53 ország adatait tartalmazó táblázatok valóban lehetőséget adnak bizonyos különbségtevésekre – azt hiszem azonban, ha a fejlődés tartalmi összetevőit jelentő *fogalmak* jeleznek is érdekes szempontokat, és adnak is lehetőséget bizonyos összehasonlításra (különösen, ha a mögöttes történeti-társadalmi szituációval való összefüggésük is kimunkálható), a fogalmak empirikus mutatókká való bontása már több mint problematikus.

Ahogyan ennek az írásnak a bevezetőjében jeleztem, egy világkongresszusról adott beszámoló mindig szubjektív. Kérdés, nem volna-e informatívabb a programot részletesebben ismertető „jelentés". S valóban, nekem is hiányérzetem van, amidőn nem szólhattam, s különösen nem részletesen, a politika végrehajtásában közreható tényezők – a technológiai, szervezeti, szimbolikus stb. elemek – kulturálisan feltételezett interakciójának kérdéseiről, a megnövekedett kormányzati tevékenységet megvalósító bürokratikus szervezetek sajátos problémáiról a különböző politikai rendszerekben – pl. a politikai pártok és az államigazgatási szervezetek, történeti hagyományok által kondicionált hatékonysága, a patriarchális vezető és a bürokratikus apparátus viszonya, az európai típusú bürokratikus szervezet működése más kultúrákban stb. Ám ezek a részleteiben is fontos problémák jelentősége a röviden jellemzett fő kérdésekhez képest éppen úgy másodlagosnak bizonyult, mert kevés kapcsolatban állottak velük, mint a törvényhozás és a politika vagy a bíráskodás és a politika összefüggései. A kongresszus általános értékelésében tehát még akkor is alig lehet helyük, ha magam is a legutóbb említett témakörben tartottam előadást.

Kulcsár Kálmán

A KISVÁROSOK SZEREPE A TELEPÜLÉSHÁLÓZATBAN
(Pécs, 1985. május 30–31.)

A Hazafias Népfront Településpolitikai Munkabizottsága *konferenciává* bővített munkaülést tartott Pécsett a kisvárosoknak a településhálózatban betöltött szerepéről.

Inzsel Ottó vitavezetőtől megtudtuk, hogy azért választották Baranya megyét a kibővített vitaülés megtartására, mert a megye jó lehetőségeket nyújt a *kisvárosi problematika* közvetlen tanulmányozására – ami a második nap programját jelentette – és az elmúlt években itt elismert, aktív területi politikát folytattak. Nem utolsósorban ugyancsak fontosnak tartották a rendezvény házigazdájának, az *MTA Regionális Kutatások Központ*jának a megismerését és megismertetését is.

A konferencia megtartása, a kisvárosoknak a figyelem középpontjába állítása nemcsak időszerű, de feltétlen szükséges is. A társadalmi-gazdasági feltételrendszer módosulásai – melyek a 70-es években kezdődtek és napjainkban is tartanak – a korábbiaktól eltérő igényeket támasztanak és más lehetőségeket biztosítanak a településrendszer fejlesztése számára. A gazdasági növekedés mérséklődése, a termelés területi átrendeződésének a lelassulása, az ipari foglalkoztatottak számának a csökkenése, a kis- és középüzemek, valamint a mezőgazdasági melléküzemágak növekvő jelentősége, a helyi erőforrások és kezdeményezések felértékelődése, a tanácsi önállóság növekedése, a demokratizmus kiszélesedése, hogy csak a legfontosabbak közül említsek néhányat, mind a településrendszer elemei közti hangsúly eltolódását eredményezi. Ez azt jelenti, hogy a település-hierar-

chia alsóbb szintjei nagyobb szerepet és több lehetőséget kapnak (kellene, hogy kapjanak). Már a VI. ötéves népgazdasági tervben megfogalmazódott, hogy a közép- és kisvárosok fejlődését gyorsítani, a nagyvárosok növekedését mérsékelni, a községek népességmegtartó képességét pedig erősíteni kell. Ebben a szellemben készültek a megyék korszerűsített településhálózat-fejlesztési tervei is. Az Országgyűlés terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól szóló 12/1980–85. számú határozata szerint „A településszerkezetet a gazdaságossági követelményekkel és a helyi önrendelkezés kibontakoztatásával összhangban kell fejleszteni, jobban előtérbe helyezve a közép- és kisvárosokat és községeket." A „falukérdést" nagy publicisztikai visszhanggal kísérve a legkülönbözőbb fórumokon már megtárgyalták. A kisvárosok mind a tudomány, mind a politika részéről eddig kevesebb figyelmet kaptak, annak ellenére, hogy több jel arra utal, hogy a „falukérdés" megoldásának, a nagyvárosi növekedés lefékezésének is az egyik kulcsa a kisvárosok fejlesztésében rejlik.

A kisvárosnak – ahogy a városnak – sincs egyetlen, valamennyi szaktudomány számára elfogadott definíciója. Nálunk talán legáltalánosabb nézet, hogy a városi jogállású települések közül azokat tekintik kisvárosoknak, amelyek népessége nem több, mint 20–25 ezer fő. Pontosabb megközelítést kapunk, ha figyelembe veszünk olyan közgazdasági és településtudományi szempontokat is, mint a termelőerők jellege és fejlettsége, a települési funkciók köre, a beépítettség jellege stb. A konferencia tárgyköre ennél szélesebb településkört érint, ide tartozik a városhiányos térségben hasonló funkciót betöltő nagyközségek kérdése éppen úgy, mint valamely specifikum által a középvárosok közé sorolt, de kisvárosi jelleget mutató és hasonló szerepkört betöltő település is. A kisvárosok sok tekintetben heterogén képet mutatnak, de többségük az elmúlt 15–20 évben kapott városi rangot és fejlesztésük a „városhiányos térségek" felszámolását szolgálja, amiből sok hasonló probléma és teendő fakad.

A konferencia vitaindító előadását *Tóth József* (MTA Regionális Kutatások Központja) tartotta. A kisvárosok csoportjának általános körvonalazása (nagyságrend, átmeneti jelleg) után a harmonikus településfejlődés kérdésével foglalkozott. A gazdaság, a társadalom, az infrastruktúra és a környezet összehangolt együttfejlődése eredményezi a harmonikus struktúrát. Amennyiben ezek valamelyikének fejlődése túlzottan előrefut, vagy lemarad a többitől, akkor csak számos kérdőjelet hordozó diszharmonikus fejlődésről beszélhetünk. A hazai kisvárosok a fejlődő és a fejlődésben megrekedt településcsoportba sorolhatók. A harmonikusan fejlődő kisváros társadalmi struktúrája kiegyensúlyozott, a lakosság közérzete jó, a vonzáskörzettel összehangolt fejlődése biztosítható. A gondot a diszharmonikusan fejlődő és a fejlődésben megrekedt kisvárosok jelentik. Az utóbbiak esetében a pontos, mélyreható okfeltárás igen fontos, hiszen csak a helyes diagnózis alapján lehet meghatározni a szükséges terápiát.

Bánlaky Pál (MM Vezetőképző és Továbbképző Intézete) a szociológia nézőpontjából közelített a kérdéshez, a helyi társadalom és a lokális közösség fogalmi, tartalmi kérdéseit tárgyalta. A helyi társadalom jellemzői a térbeli elkülönülés (település), a viszonylag állandó népesség és a belső társadalmi szerkezet. A helyi társadalom a helyi érdekek érvényesítésére alkalmas szerveződésformák és az identitástudat kialakulásával válhat lokális közösséggé. A helyi társadalom szerkezetét a makrostruktúra és a helyi politikai hatalom leképeződése, valamint a saját elvű szerkezetiség kiépülése jellemzi. A fő rendező elv az informalizmus, de ez nem zűrzavart, vagy valami „elferdülést" (sógorság-komaság) jelent, hanem egy sajátos rendet, ahol a formális és informális struktúra viszonya egy egymásba épülő mellérendeltség.

Beluszky Pál (MTA Regionális Kutatások Központja) elmondta, hogy a makro folyamatok az 50-es–60-as években elfedték a mikro folyamatokat. Ez egyes esetekben a településhálózat zavaraihoz vezetett (falvak kihalása, egyes városok túlzott növekedése stb.). A 70-es években halaszthatatlanná vált a helyi társadalmak vizsgálata, ismerete. A korreferátum felhívta a figyelmet arra, hogy az eltérő települések még egyazon kategórián belül is eltérő igényeket támasztanak és eltérő fejlesztési stratégiát követelnek meg. Nem biztos, hogy egy potenciális kisváros számára csak és kizárólag a városias fejlődés jelenti a haladást. Ez nagyrészt attól függ, hogy helyi síkon mely réteg a meghatározó. Az általában túlsúlyban levő falusi középréteg is különböző típusokat képviselhet

(munkás-paraszti réteg, jobbmódú tradicionális középréteg, a faluhoz kötődő új, vállalkozóbb típusú középréteg), és ezek érdekei más-más típusú fejlődést kívánnak meg.

Mészáros Rezső (József Attila Tudományegyetem) az alföldi óriásfalvakra végzett vizsgálatai alapján ugyancsak olyan összefüggéseket tárt elénk, amelyek a potenciális kisvárosok differenciált kezelését igénylik. Megállapítást nyert, hogy ezekben a falvakban – mint a történelem során mindig – ma is a mezőgazdasági termelés a meghatározó gazdasági tényező. A belterületi agrártér jelentősége nagy, hiszen itt nagyrészt árutermelés folyik. A lakosság munkával töltött idejének 80–90%-át a mezőgazdasági termelés teszi ki. A hagyományos városias fejlődés, hacsak település-morfológiailag közelítjük a kérdést, ellentmondásba kerül a mezőgazdasági termelés folytatásával, ami többek között ütközik a lakosság gazdasági érdekeivel.

Ormosy Viktor (Dél-Dunántúli Tervező Vállalat) a területi tervezés és azon belül elsősorban a területrendezés problémái közül hívta fel néhányra a figyelmet. A korszerű követelményeknek megfelelő, problémaorientált, folyamatos tervezési munka magasan kvalifikált szakembereket és sok pénzt igényel. Ezeket a feltételeket egy kisvárosban sem tudják biztosítani, és valószínűleg a jövőben is csak részben lesznek meg. A vonzáskörzetek együttes tervezésének pénzügyi alapjai a mai pénzügyi és érdekeltségi rendszerben alig előteremthetőek.

A vitában az előadókon kívül az elmélet és a gyakorlat sok más képviselője is részt vett. A felvetődött gondolatok sokaságából csak néhány kiemelésére van lehetőség.

A városi rang mindig valamilyen privilégiumot biztosított a település számára, ami a sokszor tapasztalható negatív megítélés ellenére ma is helyénvaló. A kisváros-hálózat széles körű bővítése jelentene további előrelépést. (Zoltán Zoltán, UVATERV.)

A kisvárosok fejlesztésekor nemcsak valamely belső egyensúly fenntartására kell ügyelni, hanem a települést a vonzáskörzetével együtt a (vonzás)központi funkcióknak megfelelően kell fejleszteni. A megbomlott egyensúlyt a településcsoport harmóniájára törekedve kell újjászervezni, ami a kisváros és vidéke közötti munkamegosztást jelenti. (Bartke István OT Tervgazdasági Intézete.)

Szigetvár is érzi a város és vidékének kölcsönös egymásra utaltságát, de ez a terület ebben az esetben sem egyezik a városkörnyék adminisztratív határával. Az alapellátás sem kielégítő, így a „külső funkciók" önerőből alig megoldhatók. Nemcsak a falvaknak, hanem a kisvárosnak is gondja, hogy az értelmiség nem kötődik a településhez. (Nagyváradi József, Szigetvári Tanács.)

Sürgető feladat lenne a megfelelő helyi fórumok kialakítása, ahol a lakosság rendszeresen és még időben kifejthetné a véleményét, mielőtt a „lábával szavazna", azaz elköltözne. (Vágvölgyi András, MTA Szociológiai Kutató Intézet.)

A vitát követően *Enyedi György*, az MTA Regionális Kutatások Központjának főigazgatója röviden bemutatta az intézményt, majd *Erdősi Ferenc* és *Pálné Kovács Ibolya* beszélt az itt folyó kutatásokról. A központ *négy* kutatóhelyének, az *Alföldi Kutatócsoport*nak (Békéscsaba), a *Dunántúli Tudományos Intézet*nek (Pécs), a *Regionális Tudományos Osztály*nak (Budapest) és a *Településkutató Csoport*nak (Kecskemét) feladata, hogy a magyar társadalom és gazdaság regionális fejlődését, a településhálózat alakulását társadalomtudományi eszközökkel kutassa, értékelje a társadalmi-gazdasági térfolyamatokat, feltárja ezek törvényszerűségeit és vázolja a fejlődés tendenciáit. A Központ az alapkutatásokon kívül alkalmazott és fejlesztő kutatásokat is vállal.

A konferencia második napján a bizottság tagjai és a meghívott vendégek *Szigetvár*ra, *Selylyé*re és *Siklós*ra látogattak. Találkoztak a helyi vezetőkkel és hasznos eszmecserét folytattak az aktuális kérdésekről.

A konferencia is megerősítette azt a kibontakozóban levő területpolitikai elképzelést, hogy szükséges a kisváros-hálózat tovább bővítése. A fejlesztéskor nagyobb hangsúlyt kell helyezni a helyi adottságokra és a helyi társadalom törekvéseire és figyelembe kell venni a vonzáskörzetekre is kiterjedő gazdasági, ellátási és közigazgatási funkciókat is. A fejlesztésben nagy szerep hárul a helyi értelmiségre, így megtartása és újratermelése igen fontos. A fejlesztés minden területén ügyelni kell a „kisvárosi lépték" betartására.

Faragó László

Szakkönyv – laikusoknak?*
(Halmosy Dénes szerződés-gyűjteményeiről)

Történészek tanúsíthatják, hogy az utóbbi években nőtt az érdeklődés a tényeket közvetítő írások, visszaemlékezések, forrásgyűjtemények iránt. A nemzetközi jogban sincs ez másként, az elmúlt néhány évben örvendetesen gyarapodott a megjelent nemzetközi szerződésgyűjtemények száma. Többségük tematikus összeállítás, egy-egy témakör (pl. az emberi jogok, a KGST, a GATT) dokumentumait teszi hozzáférhetővé a hazai olvasóknak. A korábban megjelent átfogó gyűjtemények még csak 1918-tól 1958-ig ismertették meg az olvasókkal a politikai tárgyú nemzetközi szerződéseket. A Halmosy Dénes szerkesztésében megjelent két vaskos kötet, amely 1918-tól napjainkig kívánja áttekinteni a világpolitika alakulása szempontjából legfontosabb nemzetközi szerződéseket – nagyszabású vállalkozás. Elegendő csak azt megemlítenünk, hogy több mint hatvan év mintegy 230 dokumentumát ismerteti meg az olvasóval. Érdeme, hogy – bár a válogatás bevallottan Európa-központú – jól megtalálja az arányokat a világpolitikai jelentőségű, a regionális és a Magyarország külpolitikája, nemzetközi kapcsolatai szempontjából fontos szerződések között. Bár széles olvasó közönség számára készült, nem mellőzhető szakmai szempontok szerinti értékelése sem, hiszen – könyvkiadásunk kapacitását ismerve – biztosra vehetjük, az ezredfordulóig nem jelenik meg hasonló terjedelmű áttekintés. Ennek következtében elsődleges forrás lesz a kutatók, a szakemberek kezében is.

A *„Nemzetközi szerződések 1918–1945"* című kötet, amely a két világháború közötti korszak és a II. világháború legfontosabb külpolitikai szerződéseit tartalmazza, immár második kiadásban látott napvilágot. Helyesebb lett volna, ha a válogatás „Nemzetközi dokumentumok" címmel jelenik meg, hiszen számos szerződésnek semmiképpen sem minősíthető közleményt, nyilatkozatot tartalmaz. A szerkesztő a bevezetőben úgy fogalmaz, hogy a szerződések mellett azokkal „azonos jelentőségű" dokumentumok találhatók a gyűjteményben. Noha kétségtelen, hogy ezeknek az okmányoknak a politikai súlya elérheti bizonyos szerződésekét, korántsem mindegy, hogy a nemzetközi jog forrásairól van-e szó, vagy sem. A nagyközönségtől, amelynek – mint azt ugyancsak a bevezetésben olvashatjuk – a kötet külpolitikai műveltségét és tájékozottságát hivatott növelni, nem várható el, hogy ezt a különbségtételt maga végezze el.

A bő válogatás főbb témái az I. világháborút követő békerendszer, a kollektív biztonság kísérlete, a hatalmi csoportosulások kialakulása, a fasiszta hatalmak megbékítésére tett nyugati kísérletek, a szovjet állam diplomáciai erőfeszítéseinek eredményei és a II. világháború. *Gyergyai Albert* írta *Flaubert*-ről, hogy márványná és érccé merevítette azt, ami *Balzac*nál még forró láva volt. A dokumentumokat olvasva hasonló érzéseink támadhatnak: ezek az okmányok merevítették érccbe a nemzetközi kapcsolatok

**Halmosy Dénes* (szerk.): Nemzetközi szerződések 1918–1945. KJK – Gondolat, Budapest, 1983. 690 o., valamint *uő.:* Nemzetközi szerződések 1945–1982. KJK – Gondolat, Budapest, 1985. 674 o. A szövegben található hivatkozások *az utóbbi kötet* oldalaira vonatkoznak.

történetének hullámzását és viharait. Ez persze közelről sem jelenti azt, hogy az aláírók olyan komolyan vették ezeket a szerződéseket és nyilatkozatokat, mintha szövegüket korábban márványba vésték volna. Nagyon sokszor csak a föveny homokjába írt gyermeki irkafirkáról volt szó, még akkor is, ha tudjuk, hogy e szerződések némelyike országok és népek sorsát határozta meg évtizedekre.

Bármennyire is terjedelmes ez a hasznos válogatás, bizonyos hiányérzetünk mégis van. Természetesen a „szerepelhetne még" összefoglaló megjelölés alatt sok mindent fel lehetne sorolni, s ez nem is lenne mindig igazságos, éppen ezért csak néhányat említünk meg. A versailles-i és a trianoni békeszerződés mellett legalább részleteket tartalmazhatna a kötet a sèvres-i és a lausanne-i, a Neully és a Saint-Germain-i békéből is. Népszövetségi határozatok nem szerepelnek a kötetben, pedig legalább azokat, amelyek Olaszország abesszíniai agressziójával kapcsolatosak, közölni kellett volna. A háborús főbűnösök megbüntetéséről szóló egyezményhez (1945. augusztus 8.) célszerű lett volna csatolni a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék Alapokmányát is. A kötet hiányossága, hogy nem tartalmaz térképeket, amelyek segítenék az olvasót az eligazodásban.

Az 1945 és 1982 közötti időszak dokumentumaiból válogató kötet, amely a hidegháború, az enyhülés és a hetvenes évek végén a nemzetközi kapcsolatok javulásában bekövetkezett megtorpanás időszakát mutatja be, nem hibátlan, s a hiányosságoktól sem mentes.

Kezdjük a *hiányosságokkal.* Számunkra is nyilvánvaló ugyan, hogy bizonyos dokumentumok megjelentetését terjedelmi korlátok akadályozták, mégsem fogadhatjuk el *Halmosy Dénes* érvelését, miszerint *a kor legfontosabb külpolitikai szerződéseit* gyűjtötte egybe. Lehet, hogy ez alapján mellőzhető a konzuli kapcsolatokról szóló 1953-as, vagy a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezmény, de jóval nehezebb lehetne érveket felsorakoztatni például a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961-es bécsi szerződés mellőzése mellett. Hiszen éppen az utolsó néhány év nemzetközi eseményei – az iráni túszügy, vagy a diplomáciai mentességek sorozatos megsértése a világ válságövezeteiben, például Libanonban – mutatták meg, milyen nagy jelentőségű ennek az egyezménynek a betartása, s az, hogy e dokumentum minél szélesebb körben váljék hozzáférhetővé.

A gyűjteményben – hasonlóan az első kötethez – több egyoldalú nyilatkozat, nemzetközi szerződésnek nem minősülő forrás található. Ha azonban *Halmosy Dénes* így kiszélesítette a válogatás kereteit – ezzel többnyire annak ellenére egyetérthetünk, hogy így „elmosta" a nemzetközi jog határait – feltétlenül helyet érdemelt volna két – amúgy nyúlfarknyi hosszúságú – ENSZ-határozat. A Biztonsági Tanács oly sokat vitatott 242. és 338. számú döntéséről van szó, amelyek az 1967-es, illetve az 1973-as arab–izraeli konfliktus rendezését voltak hivatottak előzmozdítani, s amelyeknek a világ kormányainak többsége szerint a közel-keleti rendezés alapját kellene képezniök.

Ha a szerkesztő elhelyezett a kötetben néhány olyan amerikai államfői nyilatkozatot, mint az ún. *Truman-*, illetve *Carter*-doktrínát, miért nem végzett következetes munkát, hiszen nem találjuk az *Eisenhower-* és a *Nixon*-doktrínát? Utóbbit azért is hiányolhatjuk, mert ez annak a vietnami háború befejezését célzó 1973-as párizsi egyezménynek az előzménye, amit viszont – nagyon helyesen – közöl a kötet. (Szerencsére közben magyar nyelven megjelent *Békés Rezső:* Pax Americana c. könyvében. Zrínyi Kiadó, 1984. Budapest.)

Végül még egy fájó hiányosságról. A kötet közli a SALT–I. és a SALT–II. szerződést. A hatályba nem lépett SALT–II. esetében a gyűjtemény tartalmaz néhány kapcsolódó dokumentumot is. (A SALT–II-höz kapcsolódó közölt nyilatkozatok és megállapodások már korábban is hozzáférhetők voltak magyar nyelven, sőt fordításuk is szó szerint megegyezik a korábban megjelent magyar szöveggel. (SALT–II. dosszié = Külpolitika, 1979. 3. 71–119. o.) Ugyanezeket a forrásokat már hiába keressük a hatályba lépett és részben ma is hatályos SALT–I. vonatkozásában, holott pontosan az ennek részét képező a rakétaelhárító védelmi rendszerek korlátozásáról szóló szerződés (az ún. ABM szerződés) értelmezése körüli viták során napjainkban igen nagy jelentőségű kérdés a hiányolt ún. közösen elfogadott nyilatkozatok és megállapodások tartalmának tisztázása. Holott ebben az esetben másutt sem áll rendelkezésre magyar nyelvű forrás.

A magyar nemzetközi jogi irodalomban az

évek során kialakult a főbb szakkifejezések általánosan elfogadott *fordítása. Halmosy Dénes* némely esetben ügyesen kerüli el a buktatókat, más esetekben viszont – véleményünk szerint – hibákat vét. Sajnos, ezek a tévedések olyan esetekben is előfordulnak, amikor jelentőségük igen nagy. A figyelmes olvasó meglepődve tapasztalja, hogy az eredeti (angol és orosz) szövegben szó szerint azonos fordulat, amely a SALT–I. és a SALT–II. betartásának ellenőrzését szolgáló ún. nemzeti technikai ellenőrző eszközöket legalizálta, a magyar szövegben nem azonos.

A kötetben viszonylag sok fegyverzetkorlátozási és fegyverzet-ellenőrzési megállapodást találhatunk. Ennek csak örülhetünk, hiszen jól kifejezi azt a realitást, miszerint az utolsó évtizedekben a biztonságpolitika a nemzetközi kapcsolatok meghatározó elemévé vált. Ennek kapcsán a szerkesztőnek viszonylag sok katonai szakkifejezés magyar megfelelőjét kellett kialakítania, vagy más forrásokban megtalálnia. Azt kell megállapítanunk, hogy az elért siker ismét csak részleges. Hiszen például *a különböző célpontokra irányítható* több robbanófejes rakétát (MIRV) „röviden" több robbanófejes rakétának nevezni (615. o.) azért nem ajánlatos, mert éppen azt az alapvető különbséget fedi el, ami a MIRV és *a nem különböző* (vagyis azonos) *célpontra vezérelhető* több robbanófejes rakéta (MRV) között található. A két különböző eszközt teljesen eltérően kell számításba venni a paritás felbecsülésénél. Ezt a tényt mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió tudomásul veszi, hiszen míg a MIRV különböző területeken növelheti a pusztítást, addig az MRV csak azonos körzetben, ezért az előbbi szerepe inkább hasonlít több önálló nukleáris eszközhöz, míg az utóbbi inkább egy eszközként vehető számításba.

A kötetben bőven találhatók téves adatok, információk, tautologikus megfogalmazások is. Van közöttük olyan, ami egyszerű figyelmetlenségnek tulajdonítható, mint például az, hogy a SALT–II. szerződést nem 1979. május 18-án (466. o.), hanem *június* 18-án írták alá. Találkozhatunk tautológiákkal a „bevezetés"-ben, mint például a „fegyverkezési arzenálok" (12. o.), vagy a „globális világpolitika" (13. o.) kifejezés. Ezek a kifejezések jobbára a zsurnalisztikában fordulnak elő, szakkönyvben különösen bántóak. A dokumentumok előtt található rövid bevezető „tanulmányok" nem mentesek a történelmi tények szubjektív kezelésétől, vagy az egyszerű feledékenységtől. Így például az ENSZ megalakításának terve nem az 1943 őszén Moszkvában tartott külügyminiszteri konferencián merült fel először (19. o.), hanem jó másfél évvel korábban az Egyesült Nemzetek Nyilatkozatában.

A kötet végén a szerkesztő tanulmányát olvashatjuk „A SALART, az eurorakéták telepítése és a világűr-fegyverkezés" címmel. A részletekbe nem kívánunk belebocsátkozni, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy ez az írás a kötetben található egyetlen dokumentumhoz sem kapcsolódik.

Véleményünket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kötetekből ellentmondásos kép tárul elénk: a két világháború közötti időszak és a II. világháború szerződéseit közreadó válogatás kevesebb hibát és hiányosságot mutat, mint az utolsó majdnem négy évtized dokumentumait tartalmazó kiadvány.

A kötetek megjelenése kapcsán felvethető a kérdés, hogy mikor fog (és vajon fog-e egyáltalán) *a nemzetközi jog fejlődése szempontjából* fontos anyagot pontosan tartalmazó válogatás napvilágot látni, hiszen az előbbiekben röviden értékelt két gyűjtemény ennek a követelménynek csak részben felel meg, alapvetően más célt szolgál.

Ez a két kötet a nagyközönségnek és a szakembereknek szól, de – legalábbis az 1945–1982 közötti dokumentumokat közreadó – valójában csak szakkönyv – laikusoknak.

Dunay Pál–Kardos Gábor

Alec Nove: The Economics of Feasible Socialism
(A megvalósítható szocializmus gazdaságtana)
(London, George Allen and Unwin, 1983. 244 o.)

A szerző, akit a Szovjetunió gazdaság- és politikatörténetéről, a szovjet gazdaságirányítási rendszerről, az angol állami iparról írott könyvei, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi kereskedelem, a fejlődő világbeli szocialista kísérletek stb. témakörében írott vitacikkei alapján ismer az olvasó, most általános következtetéseket megfogalmazó gazdaság- és társadalomelméleti művet írt.

Szerkezetét tekintve a könyv a bevezető fejezetre, öt részre és három rövid, de fontos függelékre tagozódik. A bevezető fejezetben (*Socialism – Why?* – Mivégre a szocializmus?) fejti ki a szerző azokat az érveket, amelyek miatt a világnak szocialista megoldást kell bajaira keresnie. Az ezt követő első rész – *The Legacy of Marx* – A marxi örökség) a marxi szocializmus-kép bírálatát tartalmazza, a könyv elméletileg legfontosabb része. A 2. és 3. részben az elmélet kritikáját a gyakorlat kritikája követi. A 2. rész (*Socialism and the Soviet Experience* – A szocializmus és a szovjet tapasztalat) a tervgazdaság klasszikus rendszerének összefoglaló elemzését és bírálatát adja. A 3. rész a reformmodellekkel: a magyar reformmal, a jugoszláv önigazgatási modellel, a kisparaszti mezőgazdaság jugoszláviai és lengyelországi tapasztalataival, a lengyel válsággal és a kínai fejlődés sajátosságaival foglalkozik. A 4. rész tárgya az *átmenet* (címe: *Transition*). Ez a rész jellegében is átmeneti a kritikai és pozitív fejezetek között: bírálja a nyugati baloldal (mindenekelőtt az angol labouristák) és a fejlődő országokbeli szocializmusok koncepcióit, és ugyanakkor realista, pragmatikus javaslatokat tesz a mai kapitalizmus és a mai kelet-európai rendszerek szocialista jellegű megreformálására. Az ötödik rész (*Feasible Socialism* – Megvalósítható szocializmus) tartalmazza a saját pozitív koncepció kifejtését.

Ebben a recenzióban a könyv politökonómiai vonatkozásaival foglalkozom, ezért a bevezető fejezetre; az első, negyedik és ötödik részre összpontosítom a figyelmet, és – bármilyen értékesek és tanulságosak is az ott olvashatók – nem térek ki a második és harmadik rész ismertetésére.

Mint mindenki, aki szocialista programot ad elő, *Nove* is kapitalizmus-kritikával indítja könyvét. Kapitalizmuskritikáját a közgazdászi egyensúly-elmélettel polemizálva foglalja össze. Az egyensúly-elméletnek azt a központi feltevését bírálva, hogy ki-ki önérdekét követve a közjót mozdítja elő, mindenekelőtt a modern kapitalizmus sajátosságaira: a senki által nem ellenőrzött monopóliumok hatalmára, az állammal való összefonódásra hivatkozik. A munka elidegenedését a nagyipari szervezettel, a döntéshozóknak, főnököknek a közvetlen termelőtől való eltávolodásával hozza összefüggésbe. Az inflációt – amely az ésszerű gazdasági döntéshozatalt is kétségessé teszi – a nagy „nyomásgyakorló csoportok" létével hozza kapcsolatba, amelyek közé a szakszervezeteket is besorolja.

Nem maradnak ki a kapitalizmus bajainak listájáról a rendszer olyan velejárói sem, mint a nagy jövedelemkülönbségek, privilégiumok, a csak tulajdonból származó, munka nélküli, járadékjellegű jövedelmek; a hatalom – a vállalat fölötti hatalom – családi öröklődése, az externalitások figyelmen kívül hagyása vagy a Harmadik Világ problémái. Egy ilyen felsorolás után a szerző általános síkon is elutasítja a „csak magántulajdonon, profitmotívumon" alapuló társadalmat, és az ilyen társadalom alternatívájaként igenli a szocializmust.

„Meggyőződésem, hogy *Marx* keveset tudott mondani a szocializmus gazdaságtanáról, és ami keveset mondott, az vagy irreleváns, vagy kifejezetten félrevisz". Ezzel a provokáló mondattal kezdi *Nove* a marxi szocializmus-kép tárgyalását. Ez a kép ugyanis – ahogyan az elejtett megjegyzésekből összerakható – olyan szocializmust jelent, amelyből a gazdasági problémák tulajdonképpen kimaradnak. Feltételezi ugyanis a javak korlátlan bőségét, miáltal elesik a szűkös javak elosztásának gondja. A szerzési vágytól mentes „új ember" feltételezése folytán elesik az ösztönzés és a fegyelem kérdése. Az érdekek egybeesésének, a nyilvánvaló közérdekekkel va-

ló általános azonosulásnak a feltételezése mentesít az érdekkonfliktusok, a centralizáció-decentralizáció gondjaitól. A társadalmi szükségletek *ex ante* ismerete mentesít az *ex post* verifikálástól, a közvetlenül használati értékekre irányuló termelés pedig mentes a használati érték és érték ellentmondásától, az árucserétől, a piactól, a pénztől. Nincs munkamegosztás sem a különféle szakmákhoz értő dolgozók között (horizontálisan), sem az irányítók és az irányítottak között (vertikálisan). Nincs állam, nincs nemzetállam. Ahogy nincs kereskedelem, persze külkereskedelem sincs.

Ettől a feltevés-rendszertől a Gothai program kritikájában leírt, később a kommunizmussal szemben szocializmusnak nevezett „alsó fok" abban tér el, hogy a korlátlan bőség hiányában még „munka szerint" történik az elosztás, de áru, pénz, ár és bér már ekkor sincs, és a feltevések többsége már e korai fázisban is érvényesül.

Nove fontosnak tartja hozzátenni: *Marx, Engels, Lenin* nem időtlen távolba helyezte e feltételek megvalósulását. A bolsevikok úgy hitték – állítja –, hogy a párt fiatal tagjai megérthetik e feltételek – a kommunizmus – megvalósulását. Szerintük tehát a fenti kommunizmus-kép lehetséges megvalósítható szocializmust jelentett abban az értelemben, ahogy *Nove* érti a könyv címét adó szókapcsolatot: olyan modellt kell keresni, amely „a már megfogant gyermek" életében megvalósulhat. *Nove* szerint a klasszikusok ilyennek tekintették a marxi kommunizmus-képet. Érdemes emlékeztetni: utoljára *Hruscsov* tekintette ilyen értelemben „megvalósíthatónak" a kommunizmust. Ma már aligha gondolkodik bárki így – Nove viszont azt keresi, ami ilyen értelemben ma lehetséges.

Nove sorra veszi, a marxi kommunizmus-kép egyes feltevéseit. Mindenekelőtt rámutat: hibás a korlátlan bőség marxi feltételezése, mely arra épült, hogy a technikai haladás tulajdonképpen megoldotta a termelés korlátlan bővítésének problémáját, s csak a tőkés viszonyok kötik béklyóba a termelést. Ha más nem, hát a természeti erőforrások szűkössége teszi ezt kérdésessé. Míg egyes szükségletek telítődésére sor kerülhet, az új szükségletek állandó keletkezése kizárja, hogy minden szükséglet telítődjék, és megszűnjön a javak szűkössége. Ez viszont valószínűtlenné teszi a szerzési vágy, valamint a szűkös javak eltérő felhasználási lehetőségei közötti választás (*opportunity cost* elve) eltűnését.

Nove alaposan tárgyalja az érték eltűnésére vonatkozó feltevés irrealitását. Nem térve ki e helyütt erre a részletes közgazdasági argumentációra, csak a kérdés egy általánosabb vonatkozását indokolt kiemelni. A marxista tradícióban azáltal válik lehetővé az értéktörvény „kerülőútjának" megtakarítása, hogy minden egyszerűvé, átlátszóvá válik. Ezt a gondolatot folytatta *Lenin* is, amikor a posta mintájára vélte megszervezhetőnek az egész gazdaságot, s ezt közvetlenül napirendre tűzhetőnek gondolta. *Nove* ezzel szemben rámutat, hogy a modern gazdaság mérhetetlen bonyolultsága, az ágazatközi összefüggések sokrétűsége mindinkább ellentmond ennek a feltevésnek, s hogy itt – bizony – a mennyiség minőségbe csap át. Nem mellőzhető az információ és a motiváció mint önálló probléma, csakhogy az információ mindig korlátozott, áramlása is akadályokba ütközik, és ezért nélkülözhetetlenek a többszintű irányítási hierarchiák.

A munka közvetlenül társadalmi jellegének feltételezése a gazdasági folyamatok átfogó tervezhetőségét jelenti, amit *Nove ex ante* illúziónak nevez. A szükségletek társadalmi előrelátásában már az is kérdéses, hogy ki az a „társadalom", aki áttételek nélkül előre látja a szükségleteket. Elkerülhetetlen, hogy ezt a megismerési jellegű tevékenységet erre specializálódott tervezők végezzék, akik nem azonosak a társadalommal. Másrészt: az információk korlátai, a különérdekek, a megszokás, az inercia egyaránt akadálya annak, hogy a szükségleteket valóban adekvát módon *ex ante* felismerjék. Végezetül: *Nove* szerint ez még csak kívánatos sem lenne, mert megfosztaná az embereket a választás lehetőségétől. Tovább bonyolítja a kérdést a mennyiség mellett a minőségi vonatkozások figyelembevétele.

Noha már az eddigi vonatkozásokban is romantikus utópiának minősítette *Nove* a marxi gondolatmenetet, a munkamegosztást illetően tartja ezt a leginkább indokoltnak. Fejlett ipari társadalmakban – márpedig *Marx* ilyenben gondolkodott – a munkamegosztás meghaladása nem reális. A „halász, vadász majd kritikai kri-

tikus" gondolat képtelenségét egy parafázissal érzékelteti: „Az emberek szabadon fognak reggel repülőgépmotorokat javítani, délben fogat tömni, délután kamiont vezetni, majd este vacsorát főzni egy előkelő étteremben anélkül, hogy repülőgép-motor szerelővé, fogorvossá, kamionsofőrré vagy szakáccsá válnának." Lehet törekedni a szakmák kevésbé beszűkült voltára, a szakmaváltás megkönnyítésére – csakhogy *Marx* nem a szakmaváltás megkönnyítéséről, hanem mindennemű specializálódás megszűnéséről beszélt.

Még nehezebb a vertikális munkamegosztás kérdése. A modern termelésszervezés hierarchizáltsága, egyáltalán a tevékenységek összehangolásának szükségessége nélkülözhetetlenné teszi az alá-fölérendeltségi kapcsolatokat, amelyek nem pótolhatók minden vonatkozásban önkéntes horizontális együttműködéssel.

A marxi feltevéseket bírálva *Nove* nem azzal érvel, hogy azok „jelenleg" nem reálisak: semmiféle modern társadalomban nem tartja azokat megvalósíthatónak. Mi több, a gazdaságnak és társadalomnak azok a vonásai, tendenciái, amelyekre hivatkozva megkérdőjelezi a marxi feltevéseket, az idő előrehaladásával nem gyengülnek, hanem inkább erősödnek. Amikor felvázolja „lehetséges szocializmusát", nem átmeneti programként, hanem mint egyáltalán elképzelhető perspektívát vázolja azt fel.

A *pozitív koncepciót* tartalmazó utolsó rész olvasásakor az olvasó első érzése a csalódás. Megváltó ötleteket vár, és mit talál? Nem többet, mint valamiféle vegyes gazdasági rendszert, amely meglepően közel látszik állni ahhoz, amit a lengyel, magyar, csehszlovák, jugoszláv reformerek javasolni szoktak, s amelyből egy s más – nem is kevés – megvalósulóban van Magyarországon vagy Jugoszláviában. Ugyanakkor sokat merít a nyugati mérsékelt baloldal ottani reformtörekvéseiből.

Mert hogyan is néz ki *Nove* „megvalósítható szocializmusa"? Ez a modell lehetséges, megvalósítható olyan értelemben, hogy tudomásul veszi a horizontális és vertikális munkamegosztásnak, a javak szűkösségének, az árucserének, értéknek és az anyagi ösztönzésnek a fennmaradását. Ugyanakkor enyhíteni kívánja a specializálódás kötöttségeit, a vertikális munkamegosztásból fakadó alá-fölérendeltségi szituációkat, korlátozni az értéktörvény hatókörét.

Azt az illúziót fel kell adni *Nove* szerint, hogy a „mit termelni" kérdéseiről a „társult termelők" valaha is közvetlenül, demokratikusan dönthessenek. Ebben – bizonyos kivételekkel – nélkülözhetetlennek látszik a piaci kerülőút. A „hogyan termelni" kérdésében viszont a szocializmus nagyobb beleszólást adhat a termelőknek. Minthogy pedig az elidegenedés leküzdését a kis szervezetek könnyebbé teszik, mint az óriásvállalatok, *Nove* átveszi a híres francia tudós, *André Gorz* gondolatát: ha ez nem jár nagy gazdasági veszteséggel – kis többletköltséget tehát már érdemes vállalni! –, akkor előnyben kell részesíteni a kis szervezeteket a nagy szervezetekbe rendezett termeléssel szemben. A kis szervezeteket azután a piac kapcsolja össze.

A gazdaság *Nove*nál többféle vállalatformában szerveződik. Egyéni és kis magánvállalkozások az egyik póluson, közvetlenül központilag irányított állami nagyvállalatok a másikon, szövetkezetek és önigazgató „társadalmi vállalatok" a két pólus között – ezek a *Nove*-féle formák. Meggyőzően érvel amellett, hogy mindenkinek csak haszna van abból, ha a kereslet – a sajátos választékú szolgáltatásra irányuló kereslet – hézagait egyéni vagy néhány főt foglalkoztató magánvállalkozás tölti be, amelynek felső határát abban látja, hogy a vállalkozó maga is dolgozzék, s ne csak irányítsa a többieket. A másik póluson közvetlenül központilag irányítandónak tartja azokat az ágazatokat, ahol a termelés naturálisan jól előírható központilag, a verseny szerepe pedig eleve korlátozott vagy aránytalanul nagy veszteségekkel járna (energiatermelés, olajipar, acélipar, közművek).

Nove szerint a verseny, a konkurencia előnyeiről – ésszerű korlátok között – nem mondhat le a „lehetséges szocializmus" sem. Míg a tömegközlekedést, a sajtót, a kultúrát és az egészségügyet ő is kizárja a versenyszférából, a termelő szférában (az említett kivételekkel) nélkülözhetetlennek tartja a konkurenciát mind a technikai haladás, mind a fogyasztói szuverenitás szempontjából. E körben érvényesítendőnek tartja a *„small is beautiful"* elvét, s az ilyen elven szervezett közepes nagyságú vállalatokban

érvényesítendőnek tartja az önigazgatás valamilyen formáját. A nem szövetkezeti „társadalmi vállalatok" esetében a dolgozók valamilyen tőkerészesedésével (amit kilépéskor, nyugdíjazáskor meg is kapnak) látja biztosíthatónak a munkavállalók tulajdonosi érdekeltségét.

Megmaradna a „lehetséges szocializmusban" a vezetők és vezetettek különbsége, a vertikális munkamegosztás, és megmaradnának bizonyos mérsékelt jövedelemkülönbségek is, de eltűnnének a vagyon utáni és a járadékjövedelmek.

Ha egyszer a gazdaság a leírt formákban szerveződik, akkor a nyereség (profit) mint az ár és a költségek közötti különbség fennmaradása ellenére sem lehet kizsákmányolásról beszélni.

Szocializmus-e a felvázolt modell? *Nove* azzal érvel, hogy ha a romantikus ábrándok híveit nem is elégíti ki, de legalább reális, és a mai kapitalizmushoz képest előrelépés lenne: „...több embernek nyújtana több lehetőséget saját életének és munkafeltételeinek befolyásolására, csökkentené a munkanélküliség veszélyét, a létfenntartás bizonytalanságát, elégséges bátorítást adna a vállalkozáshoz és innovációhoz, és valamivel több figyelmet kapna az élet minősége." Mindezt ugyan nem garantálná – de nincs semmi, ami mindezt garantálni tudná.

Arra a kérdésre, hogy szocializmus-e a felvázolt modell, kit kielégít, kit nem, *Nove* válasza, hogy szocializmus*abb*. Nem kevésbé fontos a másik kérdés: megvalósítható-e?

A könyvben a szerző a realitás kérdését főképpen mint a leírt rendszer működőképességének kérdését tárgyalja. A realitás kérdését azonban egy másik közelítésben is fel lehet és fel kell vetni: vannak-e olyan társadalmi erők, tendenciák, amelyek a felvázolt – fogadjuk el: szocialistább – rendszer létrejöttét megalapozzák, valószínűsítik? A marxi tradícióban a szocializmus-koncepció szerves része az a feltevés, hogy a kapitalizmus kitermeli „sírásóját", a proletariátust, amely – mint a rendszer egyik alapvető osztálya – a kapitalizmus megdöntésében, a szocializmus megteremtésében érdekelt, és osztályharca során a proletár át is alakul a marxi szocializmusra érett emberré.

Nove sem kerüli meg ezt a kérdést. Amikor az átmenet kérdését tárgyalja a negyedik részben, akkor külön vizsgálja ezt a vonatkozást a tőkés, és külön a „létező szocialista" országokat illetően.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet tárgyalva a következő dilemmára mutat rá. Ha a „kisajátítók kisajátítása", a jövedelmek újraelosztása csak az uralkodó osztályokat érinti, és megkíméli a középrétegeket, akkor nem sok lesz az újraelosztani való, és a középrétegek relatív jómódja továbbra is irritáló marad. Ha viszont a kisajátítás vagy jövedelemújraelosztás a középrétegeket is sérti, akkor ez a gazdaság felbomlásához, a középrétegeknek a szocialista átalakulással való szembefordulásához vezet, mint ezt Chilében lehetett tapasztalni.

„A szocializmusból a szocializmusba" való átmenetről szólva *Nove* számba veszi a különböző társadalmi csoportok érdekeit, és megállapítja, hogy a hatalom gyakorlói mellett a menedzserek egy része is a megszokott helyzet fennmaradásában érdekelt, továbbá ambivalens az utca emberének, a gyári és hivatali dolgozónak a hozzáállása is. Az alacsony életszínvonal, a hiánygazdaság ugyan őket sújtja a leginkább, de a változással járó mobilitási kényszertől, ármozgásoktól nekik is van tartani valójuk. Joggal hivatkozik itt *Nove* a lengyel tapasztalatokra. A változás lehetőségét csak azért nem tartja kizártnak, mert a gazdasági működés rossz hatásfoka a rendszer stabilitását fenyegetheti, ami mégis csak a változás mellé állíthatja a vezetést.

Ilyen értelemben tartja *Nove* megvalósíthatónak – de korántsem szükségszerűnek – a szocializmust mind Nyugaton, mind Keleten. Nem permanens forradalomként – ami csak katasztrófához vezethet, mint Kínában –, hanem permanens reformként.

Bauer Tamás

A fejlődés értelmezéséről

A *Revue Tiers-Monde*, a legtekintélyesebb francia fejlődéskutatási folyóirat 1984. évi utolsó száma* a fejlődés lényegét, kritériumait, értelmezési lehetőségeit elemző különszám. A közölt cikkek alapvető közös jellemzője a fejlődés azon technikai, ökonomista és etatikus értelmezése ellen irányul, amely értelmezés szükségszerűen vezetett a „fejlett világ" gondolati és cselekvési modelljeinek másolásához. Teljesen logikus, hogy ha a fejlődésről van szó, egy idő után elkerülhetetlenül felmerül a fejlődés értelmezésének kérdése. Nyilvánvalóan nem a fejlődés gondolatának és alapjainak, azaz a haladásnak, a tudománynak és technikának, az ésszerűségnek és a humanizmusnak, valamint az egyetemességnek az elvetéséről van szó. Ma azonban kérdéseket látunk ott, ahol tegnap még evidenciákat tapasztaltunk.

A fejlődéssel kapcsolatos tévutak a gyarmati korszak bűneiből fakadnak: a dekolonizáció nem tüntethette el a gyarmati korszak következményeit, nem jelenthette a gyarmatosítás előtti status quo visszaállítását. A mai fejlődő államok a gyarmati államok egyenes folytatásai. A Harmadik Világban végeredményben „nyugatosított" és nem nyugativá vált államok irányítása alatt álló társadalmak léteznek. Ez egyaránt igaz Latin-Amerika régebbi (felszabadított) államaira, mint Afrika közelmúltban felszabadult társadalmaira.

A megközelítés multidiszciplinaritása magától értetődő: a fejlődés gazdasági (ökonomista) felfogása maga is a filozófiából, a szociológiából, az etnográfiából, a történettudományból táplálkozik. Ezen külső megvilágítások nélkül elképzelhetetlen a közgazdaságtan „önkritikája". A megközelítés sokoldalúsága egyaránt lehetővé teszi a konkrét és az absztrakt kérdésfeltevéseket: *a fejlődés konkrét útjai* éppúgy vizsgálhatók, mint *maga a fejlődés paradigmája*. Az első megközelítés a humanista gazdasági szakértőké, akik szembekerülnek a voluntarista gazdasági gyakorlat mindennapos bukásával, a fejlett világhoz való hasonulás állandó kudarcával. Ez a kritika egy más fejlődési útért emel szót. Az absztrakt megközelítés egyes hívei tagadják a fejlődési paradigma egészét, mondván: nem importált fejlődés-paradigmára, hanem a hagyományos értékekhez való visszatérésre van szükség a Harmadik Világban.

Edgar Raymaud a kérdésfelvetést a világgazdasági szintre terjeszti ki: korunk alapvető problémája nem a „fejlett országok" gazdasági fellendülésének biztosítása a növekvő nemzetközi gazdasági segítség révén, az elsődleges kérdés sokkal inkább a fejlődő országokban élő százmilliók túlélésének biztosítása. Ez a probléma közvetlenül érinti a „fejlett" országokat is. Nem áltathatják magukat azzal, hogy hosszú ideig érintetlenek maradhatnak – privilegizált oázisokban éljenek, körülvéve olyan emberek százmillióival, akik egyre szegényebbé válnak, és akik egyre inkább tudatára ébrednek nyomorúságuknak, valamint nyomorúságuk „megváltoztathatatlanságának".

Már a címe is sokatmondó *François Partant* cikkének: *„A fejlődés válsága a világgazdasági válság közepette"*. Partant szerint az igazi fejlődés egy kettős emberi potenciál realizálását jelenti: egyrészt magában foglalja az adott emberi közösségnek mint közösségnek és a közösséget alkotó egyéneknek a képességeit, másrészt magában foglalja a közösséget körülvevő anyagi környezetben rejlő lehetőségek kiaknázását is. Ezt figyelembe véve a mai fejlődő országok évezredeken át éltek olyan szerény, de távolról sem nyomorúságos körülmények között, amely körülmények lehetővé tették szükségleteiknek a mainál sok tekintetben semmivel sem alacsonyabb szintű kielégítését. A legfontosabb azonban az, hogy rendelkeztek avval az önállósággal, amelyre teljes joggal törekszik minden társadalom: uralkodtak saját társadalmi újratermelésük tényezői, fejlődésük feltételei felett. A gyarmati rendszer végérvényesen módosította ezeknek a társadalmaknak a fejlődési útját: a fejlett és agresszívan terjeszkedő országok a világ többi részének fokozódó kizsákmányolása révén terem-

*Le developpement en question = Revue Tiers-Monde, N° 100 (1984. október–december)

tették meg népességük növekvő anyagi jólétét, ráadásul oly módon, hogy a domináns és az alávetett országok egymás kiegészítőjévé váltak. Az iparilag fejlett országok magukban koncentrálták a *világfejlődés* alapvető feltételeit: megteremtették az Észak–Dél aránytalanságot.

A gyarmatosítók a maguk képére akarták formálni a gyarmatok világát: fel kívánták azokat „emelni" a civilizáció általuk képviselt szintjére. Ebből a nyugat-centrikus történelemszemléletből egyenesen következik a fejlődő országok perspektívájának a fejlett tőkés országok mai helyzetének extrapolációján alapuló felfogása. Ez nyilvánvalóan realizálhatatlan elképzelés – állítja *Partant* –, hiszen teljességgel elképzelhetetlen, hogy a III. évezred elejére várható 10 milliárdos világnépesség a mai nyugat-európai színvonalat elérő átlagos termelésre és fogyasztásra legyen képes: egy ilyen fejlődés szükségszerűen lerombolná a földi élet egészét meghatározó bioszférát. Ugyanez a nyugat-centrikus történetszemlélet határozza meg az Észak–Dél kapcsolatok átstrukturálására vonatkozó északi elképzeléseket – a kívánt strukturális átalakítások végül is elsősorban bővítenék a fejlett ipari országok piaci lehetőségeit a fejlődő országokban.

A Harmadik Világ országainak tömeges eladósodása kizárólag azért sokkolta a fejlett országok szakembereit és közvéleményét, mert bukással fenyegette a nemzetközi pénzügyi rendszer egészét – annál is inkább, mert a fejlett országok bankjai tőkéjük jelentős részét a fejlődő országokba helyezték ki. A fejlett országok jelentős része lassan, de folyamatosan szegényedik – ezt azonban kiegyenlítik a bankok profitjai –, amelyek magasabbak, mint eddig bármikor. A nemzetközi munkamegosztásban nem rajzolódnak ki számottevő változások: a segélyek – legyenek azok bilaterálisak vagy multilaterálisak, magán vagy állami folyósításúak – pusztán a Harmadik Világ újszerű kihasználására irányulnak. A segélyek felhasználása ugyanis a tőke logikáját követi – ez a logika pedig kizárólag pénzügyi kritériumokat tükröz és tartalmaz. Ezen a ponton nyilvánvalóvá vált a liberális elméletek alapvető tévedése: az egyes (nemzetközi) vállalatok érdekeinek érvényesítéséből nem származik az egész rendszer (a világgazdaság) optimuma. A liberális elméletek konzekvens alkalmazása végül is a kapitalizmusnak mint rendszernek a kompromittálásához vezet.

Serge Latouche a Harmadik Világ „nyugatosításának" bukásáról ír. A nyugatosítás bizonyos megközelítésben nem más, mint az iparosítás „felöltöztetése" – de a Harmadik Világ iparosítása a Harmadik Világ számára saját kultúrája elvesztésének veszélyével jár együtt. Ez az iparosítás ugyanis a hagyományos gazdasági, társadalmi és lélektani struktúrák leszámolásával jár együtt, és ezért a pusztításért nem nyújt mást, mint egy rozsdásodásra ítélt acélhalmazt. A Harmadik Világ gazdasági kudarcai ily módon kettős zsákutcát tükröznek: ezek a kudarcok az iparosítási és társadalmi zsákutcák együttesen.

A harmadik világ problémáinak elemzésekor sok függ az alkalmazott kategóriáktól, illetve elméleti kiindulópontoktól, pl.:

- a *fejlődés* történeti kategória-e, vagy pedig maga is egy rendszer?
- a *technika* a hatékonyság növelésének semleges eszköze-e, vagy pedig a dominancia hordozója?
- beszélhetünk-e *az emberi kultúra egyetemességéről*, illetve egyetlen fejlődési út létezik-e, vagy pedig szükségszerű a pluralizmus a különböző fejlődési utak és eredmények között?

Latouche a fejlődést rendszernek tekinti, a technikát a dominancia hordozójaként fogja fel, s hitet tesz az emberi kultúra pluralizmusa mellett. Ennek megfelelően a *Nyugat* elsősorban ideológiája révén definiálható: ezt az ideológiát mindenekelőtt a mértéktelen gazdasági növekedésben és a természet feletti hatalomban lehet megragadni. *Latouche* számára az imperializmus sem elsősorban gazdasági jelenség, sokkal inkább a fejlődő világnak saját kultúrájától való megfosztását jelenti, ami szükségszerűen vezet „fejletlenséghez". Ez pedig sokkal inkább jelent rossz irányú, tévútra vivő fejlődési utat, mint a hagyományos értelemben vett fejlettség hiányát. A periféria felett uralkodó centrum olyan utat javasol a harmadik világnak – elveszett kulturális és társadalmi identitásáért cserébe –, amely egy bizonyos egyetemes közösséghez való tartozás csalóka látszatát kelti. Az élelmiszersegélyek fokozzák a függést és növelik az éhínséget, az egyirányú technológiai-transzfer to-

vább növeli a függést és fékezi a belső kreativitást, a kulturális javak importja még ennél is veszélyesebb. A fejlődés (iparosítás) és a kulturális (nemzeti) identitás közötti kompromisszum keresése szükségszerűen zsákutcába vezet: ennek a fejlődés-koncepciónak a követése végeredményben a gyarmatosítás folytatása.

Az iparosítás bukása a nyugatosítás bukását jelenti, hiszen a nyugati kultúrához való csatlakozás feltétele a 10 000 dolláros egy főre jutó jövedelem. A nyugatosítás bukása ugyanakkor az iparosítás kudarcát is jelenti. Ez utóbbi, ha nem is szükségszerű minden egyes fejlődő ország számára, de szükségszerű a fejlődő országok egésze számára.

A legmodernebb technika alkalmazása sem vezet mindig a kívánatos eredményre. *Claude Reboul* – az afrikai mezőgazdaság egyik legelismertebb szakértője – például a *fejlődés gátjának* tekinti a Szenegál folyón (valamint mellékfolyóin) épülő gátakat, amelyek Szenegambiában, Maliban és Mauritaniában hivatottak megoldani a sivatagosodás fokozódásából eredő problémákat. E nagyszabású – nemzetközi támogatást is élvező – tervek megvalósulása esetén jelentősen nőne az Afrikában is népélelmezési cikké vált rizs termelése. Ennek jelentősége – lévén a Szahel-övezethez tartozó országokról szó – aligha túlbecsülhető. A folyók szabályozása azonban megszüntetné az áradásos kultúrákat, ami egyúttal felszámolná a halászat létalapját, és megfosztaná a régió állattenyésztését számos fontos és megszokott takarmánynövénytől. A folyamszabályozás elpusztítaná a folyóvölgyek erdőségeinek jelentős részét, ami megfosztja a lakosságot jelenlegi legfontosabb háztartási energiaforrásától. Az öntözéses kultúrák fejlődése tehát súlyos áldozatokat is követel. Kérdéses az is, hogy korszerű nagyüzemek nélkül hatékonyan kihasználhatóak-e rizstermesztési lehetőségek? A legnagyobb veszély azonban az erdők pusztulásában rejlik: a mikroklíma változásai és az erózió könnyen éppen további elsivatagosodáshoz vezethet.

A fejlődés „hagyományos" felfogása, az iparosítással való mechanikus azonosítása, a „nyugati fejlődési út" puszta másolása, a helyi adottságok (így a termelési és kulturális hagyományok) figyelmen kívül hagyása lehetetlenné teszi az igazi fejlődést. Éppen ezért természetes egy új fejlődés-koncepció keresésének igénye, s mindenképpen jogos az elavult fejlődés-koncepciók határozott bírálata. Az ismertetett cikkekből azonban világos, hogy ilyen „új fejlődési modell" még nem született, s rövid idő alatt nem is születhet meg. A feladat ugyanis nem kevesebb, mint a világgazdasági viszonyok megfelelő átalakításának és a saját hagyományokon és erőforrásokon alapuló önálló fejlődési út kialakításának összehangolása. Egy ilyen fejlődési „modell" kidolgozásához azonban a szükséges elméleti megfontolásokon túl elengedhetetlenül szükség van bizonyos gyakorlati tapasztalatok beható elemzésére is – a fejlődő világ azonban mindeddig nemigen szolgál ilyen tapasztalatokkal.

Csáki György

KÖNYVÉRTÉKESÍTŐ VÁLLALAT

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÖNYVRITKASÁGOK ÚJ KIADÁSBAN A KÖNYVÉRTÉKESITŐ VÁLLALAT

TUDOMÁNYTÁR sorozatában

Eddig megjelent kötetek:

Soltész–Szinyei
ÓGÖRÖG–MAGYAR SZÓTÁR
335,– Ft

Bodor Antal–Gazda István:
MAGYARORSZÁG HONISMERETI IRODALMA 1527–1944.
205,– Ft

A MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS CÍMERTANI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA 1561–1944.
180,– Ft

Finászy Ernő:
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE
240,– Ft

Finászy Ernő:
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE
195,– Ft

Gulyás Pál:
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE
290,– Ft

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON
I. kötet 490,– Ft

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON
II. kötet 460,– Ft

Kiss Áron:
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTEMÉNY 1891.
290,– Ft

Karácsonyi János:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNET
102,– Ft

Előjegyezhető kötetek:

Pecz Vilmos:
ÓKORI LEXIKON III–IV. kötet

Szentpétery Imre:
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

A kötetek megvásárolhatók:

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Váci u. 22.
Illyés Gyula Könyvesbolt
Budapest VI., Népköztársaság útja 15.
Könyvtárosok boltja
Budapest V., Báthory u. 7.

Múzsák Könyvesbolt
Budapest IX., Ráday u. 3.
Könyvesbolt
Budapest XXI., Karácsony S. u.
Antikvárium
Budapest VI., Kálmán u. 16.

Megrendelhetők még: a Könyvértékesítő Vállalat Értékesítési osztályán
1391 Budapest, Pf. 204.

Ára: 25 Ft

ISSN 0231–2522